

(8) c-1

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
VII. Dizi – Sa. 102*

TÜRK MİTOLOJİSİ

(Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar)

II. Cilt

Prof. Dr. BAHAEDDİN ÖGEL

Hasan Bay
TARİZ

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ – ANKARA
1995

or
+++

o-2

TÜRK MITOLOJİSİ
II

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

1. BÖLÜM: TÜRK GELENEKLERİ İLE DESTANLARINDA OĞUZ DESTANI

Oğuz Han'ın Doğuşu, s. 1. Türk Destanlarında Mitolojik Doğumlar, s. 4. Doğusunda, Oğuz Han'ın Yüzü ve Rengi, s. 6. Oğuz Han'ın Annesinin Memesini Alması, s. 8. Oğuz Han'ın Doğunca Konuşması s. 10. Oğuz Han'ın Çabuk Büyümesi, s. 11. Tek Oğul ve Değerli Oğul, s. 13. Oğuz Han'ın Ad alması, s. 13. Doğan Doğmaz Yemek İsteme, s. 15. Tanrıdan Bir Ad İsteme, s. 15. Yigitlerin Sembolleri, s. 16. Oğuz Han'ın Bir Canavar Öldürmesi, s. 17. Oğuz Han'ın Ağzının Ateş Gibi Olması, s. 18. Oğuz Destanında, "İrmaklar ve Adalar", s. 20. Oğuz Han'ın İkinci Hatunu ve Yer Ruhu, s. 21. Oğuz Destanında Altın ve Gümüş Evler, s. 22. Oğuz Han'ın Vezirinin Büyük Rüyası, s. 23. Oğuz Destanında Baba-Oğul Rekabeti, Türk Halk Edebiyatı, s. 24. Oğuz Destanındaki "Demir Ev" Hakkında, s. 26. Oğuz Destanındaki "Buz Dağı", s. 30. Ekler: Kazılık Dağı ve Üzerine Söylenmiş Ağular, s. 33. Kazıgurt Dağı, s. 35. Kusey Türklerinde, Dede Korkut'taki "Salur Kazan", s. 35.

2. BÖLÜM: TOPKAPI SARAYI'NDAKİ "OĞUZ DESTANI" PARÇASI, s. 37

(Dede Korkut ile Karşılaştırma)

Topkapı Sarayındaki Oğuz Destanından Bir Parça. Oğuz'a Alkış, s. 41. Osmanoğlu İçin Tanıtma s. 42. Osmanoğlu İçin Alkış, Dua, s. 43. I. Ozanlar İçin Alkış, s. 44. II. Salur-Kazan İçin Alkış, s. 45. III. Kara Küne Beg İçin Alkış, s. 46. IV. Alp-Oruz Beg İçin Alkış, s. 47. V. Yağırınç Oğlu Yazır Beg İçin, s. 48. VI. Bügdüz Emen Beg İçin, s. 48. VII. Adı Okunamayan Bir Alp İçin, s. 48. VIII. Basat Beg veya Urulmuş Han İçin, s. 49. IX. Beğ Beyrek İçin, s. 50. X. Kanlı Koca Oğlu Kan-Turalı Beg İçin, s. 51. XI. Deli Dumrul veya Tuğrul Sultan İçin, s. 51. XII. Deli Dundar Beğ İçin, s. 51. XIII. Alp Rüstem İçin, s. 52. XIV. Engşe Koca Oğlu Okçı Kozan (?) İçin, s. 53. XV. Salur Kazan Hakkında Eski Bir Destan Parçası, s. 53. Ekler: Uzunköprü Oğuz-Namesi Hakkında, s. 55. Reşideddin'i Oğuz Destanı ile Karşılaştırma, s. 56.

3. BÖLÜM: ALP ER TONGA EFSANESİ, s. 57

(Türk Mitolojisinin Tanrıdağları Çevresi)

Türklere İran Kültürlerinin Girişi, s. 57. Tanrıdağları'ndaki Türkler ve Mitolojik Çevreleri, s. 58. Türkler ve İran Mitolojisindeki "Efrasyab", s. 58. Yazılı "Alp Er Tonga Destanı" Var mıydı? s. 59. "Alp Er Tonga", Bir Kişi Adı mı, Yoksa Ünvan mı?, s. 60. Türk ve İran Ülkelerinin Sınırları, s. 61. Türkler ve Batı Türkistan'ın Eski ve Yeni Halkı, s. 62. Efrasyab ile Nuh Peygamber'in Soy Kütükleri, s. 62. Ekleri: Türk Mitolojisinde "Bars" veya Kaplan, s. 63.

4. BÖLÜM: TEPEGÖZ HAKKINDA, s. 65

Orta Asya'da ve Anadolu'da Tepegöz, s. 65. Tepegöz Hikâyesinin Bazı Motifleri, s. 66. Dede Korkut'taki "Tepegöz" ve Bir Ortaasya Destanı, s. 68. Tepegöz İçin Diğer Örnekler, s. 69.

5. BÖLÜM: DELİ DUMRUL HAKKINDA, s. 71

Delî Dumrul mu; Tuğrul Sultan mı? s. 71.

6. BÖLÜM: TÜRK MITOLOJİSİNDE "KELOĞLAN", s. 77

(En Eski Türk Kökenleri)

Türklere "Kel" ve Kellik "Anlayışı", s. 77. Kelliğin Çeşitleri, s. 78. "Daz, Kel Atlar" ve Diğer Hayvanlar, s. 79. İnsanların Kelliği, s. 80. Eski Ortaasya Tarihinde "Kel ve Dazlak Atalar", s. 81. İslâmiyet ve Saç Kesme, s. 82. Mitolojik Bazı Keloğlan Motifleri, s. 82.

7. BÖLÜM: TÜRKLERDE HIZIR ANLAYIŞI, s. 89

(Gök Sakallı Koca'dan, İslâmiyetteki Hızır'a)

Türk Kocaları ile Hızır'ın Adı ve Tanıtımları, s. 89. Eski Türk İlahî Kocaları, s. 89. Türklerde Hızır'ın Atı, Giyimi ve Aşası, s. 92. Hızır'ın Medet ve Dilekte Yardımları, s. 93. Hızır'ın Yol-
daş ve Kılavuz Olması, s. 96. Çocuklara Ad Veren Türk Kocaları ve Hızır, s. 96. Hızır'ın Ateşe ve Işığa Gelmesi, s. 99.

8. BÖLÜM: GEYİK VE TÜRKLER, s. 101.

(Yeni notlar ve belgeler)

Efsanelerde ve Türk Halk Edebiyatında Geyik, s. 101. Türk Gelenekleri ile Destanlarında Geyik, s. 102. Alageyik ve Bozgeyik Üzerine, s. 106. Derviş ve Şamanların Ervahı, Geyik, s. 108.

9. BÖLÜM: KURT VE TÜRKLER, s. 111

(Yeni notlar ve belgeler)

Türk Halk Edebiyatında ve Devlet Mitolojisinde Kurt, s. 111. Türk ve Moğol Mitolojisinde Kurt, s. 111. Türk Halk Geleneğinde, Çingiz Han ve "Gök Kurt", s. 113. Çingiz Han'ın Diğer Türk Mitoloji Motifleriyle Görünüşü, s. 114. Türk Gelenekleri ile Destanlarında Kurt, s. 115. Kurdun Adı Hakkında, s. 117. Kutadgu Bilig'de Kurt ve "Gök Börü", s. 119. Dede Korkut Kitabında "Kurt" ile İlgili Sözler, s. 122. Destanlardaki Mitolojik Köpekler Hakkında, s. 123. Manevî Bir Varlık Olarak Kurt, s. 124. Ekleri: Türklere Totemizm Kaybolmuştu, s. 126.

10. BÖLÜM: DOĞAN VE KARTAL, s. 127

Türk Gelenekleri ile Destanlarında Doğan, s. 127. Kartal Soyundan Gelen Türkler, s. 131. "Tuğrul" veya "Toğrul" Kuşu Efsanesi, s. 131. Ekleri: "Çift Başlı Kartal" ve Soyuları, s. 132.

11. BÖLÜM: DON DEĞİŞTİRME, s. 133

Türk Gelenekleri ve Destanlarında Don Değiştirme, s. 133. Don Değişmesi, "Eş" ve "Ervah", s. 136. Âdem Donu, İnsan Donu, s. 137. İnsanın İnsan Donuna Girmesi, s. 139. Çeşitli Yeni Notlar ve Katkıları, s. 142.

12. BÖLÜM: GÖK VE TÜRKLER, s. 145

Göğü ve Yeri Yaratan Yüce Tanrı, s. 145. Türklere Göre Yer ile Gök Bölünmez Bir Bütün, s. 146. Türklerde Tanrı ile Gök; Birbirinin İçinde, s. 149. Göğün Yüceliği, s. 151. Göğün Rengi, s. 151. Gök Uzaydan Ayrı mıydı? s. 153. Gök Çıkışı ve Felek, s. 155. Müslüman Türklere Göre Felek, s. 158. Türkler ve Sonsuz Feza, s. 160. Gök Kubbesi, Türklerin Bir Çadırı Gibi, s. 161. Göğün Katları, s. 162. Göğün Katları ve Devlet Anlayışı (Belgeler ve Okumalar), s. 163. Halı ve Kilim (Tahta ve Göğe Çıkma Törenlerinde), s. 166. Göğe Dua, s. 167. Göğün Yönleri ve Renkleri, s. 167.

13. BÖLÜM: GÖĞÜN DİREĞİ, s. 169

Türklere Göğün Direği, "Çadır Direği" gibi, s. 169. Gökteki Varlıklar ve "Göğün Direği", s. 170. Dünya Kutup Yıldızının Çevresinde Dönüyor, s. 172. Göğün Direği ve Çift Başlı

Kartallar, s. 173. Çadır Direkleri ve Gögün Direği, s. 174. Ağaçlara Bez Bağlama ve Bayrak Geleneği, s. 175. Türk Halk Destanlarında Gögün Direği, s. 175. Ortaasya Şehirlerinde Görülen "Gök Direkleri", s. 177. Anadolu ve Azerî Edebiyatında "İl Dağı", s. 177. Gök Direkleri ve Çift Başlı Kartallar, (Türk Halk Destanlarına Göre), s. 178. Gögün Direği İle İlgili Diğer Anlatılar, s. 180. Ekler: Gögün Direği Hakkında Yeni Vesikalar, s. 182. Demir Kazık ve Kutup Yıldızı, s. 182.

14. BÖLÜM: KUTUP YILDIZI, s. 183

Pir Sultan Abdal'da "Kutup" Anlatışı, s. 185.

15. BÖLÜM: GÜNEŞ, s. 187

Türk Gelenekleri ile Destanlarında Güneş, s. 191. Ekler: Güneşle İlgili Bazı Deyimler Hakkında, s. 194. Güneş Soyundan Gelen Hanlar, s. 194.

16. BÖLÜM: AY, s. 197

Ay'dan Türeyen Türk Soyları, s. 200. Mısır Türk Sultanlığında "Ay-Atam" Efsanesi, s. 200. Çingiz Han'ın Atasının "Ay Işığı" ile Gebe Kalması, s. 201. Türk Gelenekleri ile Destanlarında "Ay", s. 202. Ekler: Ay Hakkında Bazı Belgeler ve Notlar, s. 204.

17. BÖLÜM: YILDIZLAR, s. 205

Burçlar Hakkında Notlar, s. 207. Küçük Ayı Burcu, s. 207. Büyük Ayı Burcu, s. 208. Terazî Burcu, s. 210. Ülker Burcu, s. 212. Zühre Yıldızı, s. 213. Ekler: Sabah Yıldızları Veya Sabahla Birlikte Kaybolan Yıldızlar, s. 215. Gökteki Yıldızlar ve Burçlar, s. 216. Bazı Yıldızlar ve İnanışlar, s. 217.

18. BÖLÜM: SAMANYOLU, s. 219

Samanyolu: Ordu Yolu, s. 220.

19. BÖLÜM: SERAP VE TÜRKLER, s. 223

20. BÖLÜM: EBELUŞAĞI, s. 227

Altay Şamanlarına Göre Ebekuşağı, s. 230. Ekler: Deyimler, İnanışlar ve Ebekuşağı, s. 230. Gök ile İlgili İnanışlar, Anlatılar ve Deyimler, s. 231. Tanrı ve Tek Tanrı ile İlgili Yeni Belgeler, s. 234.

21. BÖLÜM: DÜNYA, s. 237

Dünya "Zamâne" ve Kahpe Felek, s. 238. Dünyanın Sahibi Türk Hakanı (Acuncu), s. 240. "Acun" Maddî Dünya Anlamına, s. 240.

22. BÖLÜM: DÜNYANIN ŞEKLİ, s. 243

Dünya, Türk Devletleri Gibi, Dört Köşeli, s. 243. Gök, Yer, Yeraltı Dünyası ve Ana Dünya, s. 244. Dünya'nın Taş Kuşağı, s. 245. Dünya'nın "Alçak" ve "Yüksek" Yanı Diye İkiye Bölünmesi, s. 246. Türk Başkenti, Dünya'nın Orta Yeri, s. 246. Dünya ve Devlet Düzeninde, "Zaman Birimleri", s. 247. Dünya, Yedi, Dokuz ve Oniki Bölge, s. 247. Dünya, Neyin Üzerinde Duruyor? s. 248. Ekler: Dünya Hakkında Bazı Notlar (En Eski Türk Anlatışı ile) s. 250.

23. BÖLÜM: DÜNYANIN GÖBEĞİ, s. 251

24. BÖLÜM: YER VE YERALTI, s. 255

Yer İle Gök Birlikte Yaratıldı, s. 257. Yeryüzü ve Yer Kabuğu, s. 258. Türkler ve "Yerin Rengi", s. 259. Yeraltı Dünyası, s. 262. Gögün Katları ve Yerin Katları, s. 264. Bazı Yer Ruhlarına, s. 264. Ekler: Yer Hakkında Bazı Belgeler ve Notlar, s. 265.

25. BÖLÜM: TABİAT OLAYLARI VE TÜRKLER, s. 267

Bulutlar, Yağmurlar ve Kar, s. 267. Yıldırımlar, s. 273. Türkler ve Yağmurlar, s. 273. Türkler ve Kar Yağışları, s. 275. Ekler: Deyimler İnanışlar ve Bulutlar (Belgeler ve Notlar) s. 276. Yağmur ve Kar Hakkında Notlar, s. 277.

26. BÖLÜM: YILDIRIM VE ŞİMŞEK, s. 279

Yıldırımın Yeniden Göğe Çıkarılma Töreni, s. 284. Gök Gürlemesi ve Aralan Kükremesi, s. 289. Yıldırım ve Şimşekle İlgili Türkçe Deyimler, s. 292. Ekler: Deyimler, İnanışlar ve Yıldırım (Belgeler ve Notlar), s. 295. Deyimler İnanışlar ve Gök Gürlemeleri (Belgeler ve Notlar), s. 296.

27. BÖLÜM: RÜZGÂRLAR VE TÜRKLER, s. 299

Rüzgârı, Tek ve Yüce Tanrı'nın Estirmesi, s. 303. Yönlere Göre, İyi ve Kötü Rüzgârlar, s. 304. Rüzgârlar ve Çeşitleri, s. 307. Ekler: İnanışlar, Deyimler ve Rüzgârlar (Belgeler ve Notlar), s. 310.

28. BÖLÜM: SU VE SULAR (*Türk Gelenekleri ile Destanlarında*), s. 315
Akarsular, s. 315. Arı ve İyi Sular, s. 316. Su İçme, s. 316. Irmaklar, s. 317. "Su" Sözü ve Su Anlayışları, s. 317. "Su" Eski Manası ve Anlayışları, s. 318. Göktürklerde "Su ve Sular", s. 321. Kanın, Su Gibi Akması, s. 324. Türklerin En Eski Su Kültü ve Anadolu, s. 326. Türklerin Din ve İnanışlarında Su ve Sular, s. 327. "Su" İle İlgili Eski Türk Atasözleri, s. 331. Kutadgu Bilig'e Göre Su ve Sular, s. 333. Dede Korkut'ta Su ve Sular, s. 342.
29. BÖLÜM: KUTLU VE MUKADDES PINARLAR İLE KAYNAKLAR, s. 357
Su Kaynakları ve Yeraltı Ruhları, s. 357. Kutlu Pınarlar ve Kaynaklar, s. 358. Oğuzların "Pınar" Deyişleri, s. 360. Toroslarda Ünlü Yayla Pınarları, s. 361. "Bulak", Pınar ve Kaynak, s. 363
30. BÖLÜM: BÜYÜK TÜRK İLLERİNİN-ULU IRMAKLARI, s. 367
I. Göktürk Çağı Irmakları, s. 367. II. Ulu Türk Irmakları (II. yüzyılda), s. 370. III. Kutadgu Bilig'de "Ulu Irmak" Anlayışı, s. 375. IV. Dede Korkut'ta Çaylar ve Irmaklar", s. 377.
31. BÖLÜM: DÜNYANIN ULU IRMAĞI, s. 381
(*Türk ve Dünya Kozmogonisinde*)
Türklerde, "Irmak Hanları", s. 383. Destanlarda Ulu Irmaklar, s. 384. Türklerin Çay ve Irmaklar Hakkındaki Bazı Bilgileri, s. 388.
32. BÖLÜM: TÜRK MİTOLOJİSİNDE DENİZ VE OKYANUS, s. 395
II. Yüzyılda Söylenmiş Deniz Hakkındaki Sözler ve Düşünceler, s. 395. Kutadgu Bilig'de Deniz ve Denizle İlgili İnanışlar, s. 396. Dede Korkut'ta Deniz ve Denizle İlgili Anlayışlar, s. 399. Türk Destanlarında Büyük Denizler, s. 401. Diğer Motifler, s. 402. Türklerde Ulu Deniz ve Okyanus Anlayışı, s. 404.
33. BÖLÜM: GÖLLER VE SAZLIKLAR, s. 407
Türk Düşünce ve İnanışlarında Göller, s. 407. Hakanlık Unvanları ve Göller, s. 407. Türklerin "Göl" Anlayışı, s. 408. Kaynaklardaki Başlıca Büyük Göller, s. 410. Göller Üzerine Atasözleri, s. 411. Göller İçin Şiirler ve Duygular, s. 412. Savaş Şarkıları ve Göller, s. 413. Göller ile Ördekler ve Kazlar, s. 414. Göller

ve Kazlar, s. 415. Göller ve Ördekler, s. 416. Sazlıklar ve Bataklıklar, s. 418. Kamış ve Kamışlık, s. 421.

34. BÖLÜM: DAĞLAR, s. 423

(*Türk Düşünce ve Gelenğinde*)

Kutlu Dağlar ve Düşünceler (Kutadgu Bilig ve Kağarlı Mahmud'a Göre) s. 425. XI. Yüzyıl Türk Halk Atasözlerinde Dağlar, s. 428. Dağların Kutlu Özellikleri, s. 430. Kaf Dağı ve Türklerin "Demir Dağ", s. 437. Dağlarla Konuşma, Öğme ve Medet Dilenme, s. 438. Dede Korkut Kitabında Kişileşen Kutlulaşan "Gökçe Dağlar", s. 441. Dede Korkut'ta Dağlar İçin Söylenen Tanıtımlar, s. 442. Dağlara Dua, Beddua ve Yemin, s. 449. Dede Korkut'ta Ala ve Kara Dağlara Kişilik Verme, s. 451. Dede Korkut'ta Kara Dağlar: Yaylalar ve İl Yayıma, s. 453. Dede Korkut'ta Ordu ve Savaşta Ala ve Kara Dağlar, s. 454. Ala ve Kara Dağlarda Sancak, Otağ, Asker ve Talim, s. 455. Dağlar Üzerine Destanlardan Notlar, s. 456. Ekleri: Anadolu'daki Dağlar ve İnanışlar Hakkında Bazı Notlar, s. 458. Dünyanın Ortadağı (Türk ve Dünya Kozmogonisinde), s. 459. Türklere Göre Dünya Dağı, s. 459. Kutlu Demir Dağlar, s. 462. Dağların Kişileştirilmesi, s. 462. Kutlu Dağlarda Yapılan Törenler, s. 463. "Yer Kuşağı" Olan Dağlar s. 464.

35. BÖLÜM: TÜRK MİTOLOJİSİNDE AĞAÇ, s. 465

Ağaçlara Paçavra Bağlama ve Bayrak, s. 472. Bazı Kutlu Ağaçlar, s. 472. Dünya Ağacı, s. 480. Gök Ağaçları, s. 482. Ana ve Ata Ağaç, s. 484. Ağaçların Renkleri ve Özellikleri, s. 487. Türklerde Ağaç ve Orman Kültü, s. 489. Dede Korkut'ta Ağaç, s. 490. Kutadgu Bilig'de Ağaç, s. 493.

36. BÖLÜM: TÜRK MİTOLOJİSİNDE ATEŞ, s. 495

Bir Ateş Duası ve Yorumu, s. 497. Göktürklerde; "Ateşi Buian Ata", s. 500. Yakut ve Altay Destanlarında Ateşin Keşfi, s. 501. Aile Ateşi, Müsterek Ateş, s. 502. Yemekleri "Ateşte Pişiren" ve "Çiğ Yiyen Türkler", s. 503. Evin Ocağı ve Aile Birliği, s. 503. Aile Ocağı, s. 508. Aile Ocağı ve "Proto-Türk İnanışları", s. 509. Gelinler ve Ocak, s. 511. "Üç Ateş" ve "Üç Ocak", s. 513. "Aile Sofrası ve Ocak", s. 514. "Doğum" ve Ateş Ruhları, s. 514. Ocak ve "Al Karını", s. 515. Al Bayrak ve Ateşin Al Rengi, s. 516. "Ocağın Sahibi, s. 516. Ateş Ruhunun "Bayrağı" ve "Atı", s. 518. "Ate-

şe Saygısızlık" ve "Günâh" Anlayışı, s. 519. "Oda Vurmak", "Oda Yakmak", "Od Düşme", s. 521. "Oda Girme", Gerdeğe Girme, s. 521. Ateşle Temizleme, s. 522. Ölülere Yakma Geleneği, s. 522. Ay, Güneş, Yıldız ve Ateş, s. 523. Çakmak ve Ateş, s. 524. Ateşli Göz; Ağız ve Don, s. 525. Törenlerde Ateş Yakma, s. 527. Ateş, Kurbanı Göğe mi Götürüyordu, s. 529. Ulu-Ateş (Uluğ-Ot) ve Normal Ateş, s. 530.

37. BÖLÜM: TÜRK MİTOLOJİSİNDE VE DESTANLARINDA BAZI HAYVANLAR, s. 533

Türklerin İnanış ve Destanlarında "Ayı", s. 533. Türk Destanlarında Balık, s. 534. Bars, Yolbars, Tonga ve Kaplan, s. 535. Türk Mitolojisinde Boğa ve İnek, s. 536. Türk Destanlarında, Mitolojisinde ve İnanışlarında "Deve" s. 538. "Domuz", Türk Geleneklerinde Kötü Bir Ruh, s. 541. "Eğek", Türklerce Hoş Görülmüyor, s. 541. Fil ve Türkler, s. 542. "Kediler" Türk Destanlarında Görülmüyor, s. 543. Türk Mitolojisinde ve Destanlarında, "Koyun" ile "Koç", s. 544. Türk Destanlarında Sığan (Sığan) veya Fare, s. 545.

38. BÖLÜM: TÜRK MİTOLOJİSİNDE VE DESTANLARDA KUŞLAR, s. 547

Dış Kültürlerden Gelen Bazı Kuş Motifleri ve Benzeşmeleri, s. 547. Mitolojik Bazı Kuş Motifleri, s. 548. Güvercin ve Türkler, s. 550. Göçebe Kazlar ve Türk Destanları, s. 551. Kuğu ve Türkler, s. 552. Kutlu Leylek ve Türkler, s. 553. Serçeler ve Küçük Kuşlar, s. 553. Turnalar, s. 553. Bildircin ve Ağaçkakan Hakkında Yeni Notlar, s. 554. Kuş Donuna Girme, s. 554.

39. BÖLÜM: TÜRK MİTOLOJİSİNDE DEVLER VE EJDERHALAR, s. 561 (Proto-Türk Tiplerinden Anadolu'ya)

Türk Kavimlerinde ve Mitolojisinde "Devler", s. 561. Türk İnanışlarındaki Devlerin Özellikleri, s. 564. Ekler: Türk Destanlarında Devler ve Dev Tipleri Hakkında Notlar, s. 565. Türk Kavimlerinde ve Mitolojisinde Ejderhalar, s. 566. Türkçe Deyimlerde Ejderha, s. 566. Altay ve Kuzey Türk Destanlarında Ejderha, s. 568.

40. BÖLÜM: RÜYALAR VE TÜRK MİTOLOJİSİ, s. 571

Göktürklerde Rüyâ ve Rüyâ Yorumu, s. 571. Dede Korkut'ta Rüyâ ve Rüyâ Yorumları, s. 573. Kutadgu Bilig'de Rüyâ Yorumu, s. 576. Türk Destanlarında Bazı "Rüyâ" Tipleri, s. 577.

41. BÖLÜM: TÜRK MİTOLOJİSİNDE BAZI MOTİFLER, s. 583

Türklerin Kader Anlayışı, s. 583. Türk Mitolojisinde Kın, s. 584. Kazan ve Türk Mitolojisi, s. 585. Türk Destanlarında "Tarak", s. 585. Türk Mitolojisinde "Uyku", s. 586. Türk Mitolojisinde ve Yiğitlik Destanlarında Ölüp-Dirilme, s. 586.

KISALTMALAR, s. 589

BİBLİYOGRAFYA, s. 591

GENEL DİZİN, s. 597

ÖNSÖZ

Türk Mitolojisi adlı eserimizin birinci cildi 1971 de yayınlanmıştı. Türk mitolojisinin motiflerini içinde toplayacak olan ikinci cild için ise, geniş bir metin taraması yapmak gerekiyordu. Bunun için ikinci cildin hazırlanması gecikmiştir.

1. Kitabımızın birinci cildinde daha çok eski Türk efsaneleri ile destanlarının, metin halinde tercümelere ile değerlendirme ve karşılaştırılmalarına ağırlık verilmişti. Bütün vesikalar, bir araya getirilmek istenmişti. İkinci cildimizde de bu metinlere, yeni katkılar yapılmıştır.

2. Birinci cildimizde sunulan metinler, daha çok "devlet destanları"dır. Bu destanlar, "Büyük Türk devletleri"nin, hiç olmazsa koruyuculuğu altında yazılmış veya anlatılma yolu ile günümüze kadar gelmişlerdir.

İkinci cildimizde ise, bu devlet destanlarının, halk arasındaki kalıntıları ile izleri ve kökleri üzerinde durulmuştur. Halktan gelmeyen veya halka dayanmayan devlet destanlarının değerleri, daha azalmış olur. Eğer devlet mitolojisinin motifleri, halk destanları ile masalları içinde yaşamış ise, konunun boyutları, çok daha büyük ve görkemli olacaktır.

Millî destanlarımızı, bir kaç metin içinde sıkışıp kalmaktan kurtarıp, halka indirmeğe çalıştık. Bunun için de, çok geniş bir metin taraması gerekti.

3. Dünya mitolojileri üzerinde yazılmış klasik kitaplarda "kozmoğoni", yani Gök ile Yeryüzü varlıkları üzerindeki inanış ve düşünceler de, söz konusu edilmiştir. Geniş ve derin bir tarih temeline dayanan Türk düşüncesinde, bu konuda da bol bol bilgi vardır. Türk tarihinin gelişmesi içinden, halka inilerek, bu konular üzerinde de durulmuştur.

4. Büyük devlet hayatı yaşamış Türkler ile dağlar, vadiler, hatta tundralar arasında sıkışıp kalmış Türkler arasında, bazı gelişme ve değişimler olmuştur. Bunları, önemle göz önünde tutmak gerekmiştir.

Ancak her konuda A n a d o l u , başlıca çıkış ve dönüş noktamız olmuştur.

Proto-Türk düşüncesinin derinliklerine inip, en eski izlerini arama, başlıca amacımız haline gelmiştir. Bunun için de, dış kültür tesirlerini ayıklamak gerekmiştir. Bunun yanında, Altaylar gibi soyutlanmış Türk bölgelerinde, sonradan girmiş hurafeler de ayıklanmıştır. Çünkü Türk düşüncesi, gerçekçi çizgiden, pek ayrılmamıştır.

Okuyucularımız bu cildimizde, istedikleri materyali geniş olarak bulacaklardır. Ayrıca, sayıları bir kaç düzineyi geçen kaynakları, yeniden tarama zahmetine de, katlanmış olmayacaklardır.

Türkiyat Enstitüsü'ndeki Katanof'un Rusça kitap koleksiyonunu, Türkiyemize kazandıranları, burada rahmet ve minnetle anmak istiyoruz. Çünkü böyle bir kaynak hazinesi, dünyada pek az ülkede bulunmaktadır.

1988 Şubat, Ankara-Sıhhiye

1. BÖLÜM

TÜRK GELENEKLERİ İLE DESTANLARINDA OĞUZ DESTANI

Yukarıda da sık sık belirttiğimiz gibi 'Oğuz destanı' Türklerin kurdukları büyük devletlere ve *Cihân imparatorluk'larına* ait bir destandır. Belki binlerce yıl ve üç kına üzerinde, Türk kavimleri ile Türk ozanlarının, akıl ve duygularında yaşamıştır. Bugün, bize kadar gelmiş olan *Oğuz destanları*, tam bir mitoloji değildir. Belki bazı semboller ile bazı şeyler anlatılmak istenmiştir. "*Türk töresi'nin kuruluşu*"; 'Oğuz' destanlarının ana konusudur. Türk milleti ile Türk devletinin *düzeni ile disiplini*, 'Oğuz' destanı ile anlatılmıştır.

Proto-Türk mitoloji motifleri: Bunlar elbette ki 'Oğuz' destanı'nın iskelet ve çerçevesini oluşturuyordu. *Yüksek devlet düzününcesi* ile *büyük devlet düzeni*, Türkleri hayâl dünyasından ayırıyordu. Mitoloji, *semboller* ile, gerçek bir hayat ve *düşünce düzenine* dönüşüyordu. Bununla beraber *Proto-Türk düşünceler ile mitoloji motifleri*, büsbütün ortadan kayboluyorlardı.

Türk halk bilgisi ve halk edebiyatı, her şeyimizin temelini oluşturur. Türk devletleri, gelimli ve gidimlidir. Var olan ve kaybolmayan, Türk kavmi ve halk bilgisidir. Bugün kaybolmuş veya sembol halinde kalmış *Proto-Türk düşüncelerin*, kökleri ile açıklamalarını, ancak Türk halk bilgisinde bulabiliriz. Diğer kitaplarımızda görüldüğü gibi, bu konulardaki *çıkış noktamız*, 'Anadolu'dur. Ondan sonra da dünyadaki Türklerin, halk bilgilerini tarayacağız ve halkın içinde gezineceğiz.

OĞUZ HAN'IN DOĞUŞU

Anadolu masalllarında da büyük kişilerin doğuşu, normal bir doğumla olmayordu. *9 ay ile 9 gün*, normal insanların doğumu ile ilgili bir süredir. 'Hunlar' çağında 'Sienpi' kavimlerinin başkanı, "*Tanşihuai, 10 ayda doğmuştur*". Bunlar üzerinde, "*Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*" adlı eserimizde durmuştuk¹. 'Ortaasya' Türk halk edebiyatında ve *Manas destanında*, "*12 ay ana kar-*

¹ Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, 1, s.419.

nında kalan" yiğitler de vardır. Böylece ana karnında, iyice olgunlaşmış oluyorlardı.

"Annesinin karnını yırtarak doğan" yiğit, 'Kuzey - Türk' kültürü çevrelerinin, 'Ak-Köbök' adlı bir masalında görülüyordu². Bu motif, tam bir mitoloji idi. Çok kuzeylerde oturan, 'balıkçı Türk' masallarının, trajik bir motiftir. Konuya, böyle bir halk abartması ile girişmiş oluyoruz.

Oğuz Han'ın dünyaya gelişi

'Ebülğazi Bahadır Han' tarafından "Oğuz Han'ın gelişi" sözü ile anlatılıyordu. Bu gibi insan üstü doğuşlar, büyük bir devlet kurmak için olduğu kadar; büyük bir için alınması için de, olurdu. Bir 'Kuzey Türk' masalında, şöyle deniyordu: "Bir Han'ın iki oğlunu, bir dev (Kara ca), yutuyor. Bundan sonra Han'ın küçük oğlu insan üstü bir doğuşla (togaşla) doğuyor. Dev veya kötü ruh Kara ca'yı öldürerek, kardeşlerinin üçünü alıyor³.

Doğuş, bir hanlık belgesi

"Doğuşlu" sözü Türklerde, ünlü yiğitler için söylenmiş bir deyimdir. 'Ortaasya' Türk halk edebiyatında, bu deyiş ve anlayış, çok görüyoruz. Kişilerin, doğuştan gelen üstünlükleri herhalde bir "Tanrı vergisi" idi. Bir kimse, han oğlu veya soylu olabilirdi de, doğuşlu olmayabilirdi. Nitekim 'Göktürk' yazıtlarında şöyle diyorlardı:

1) "...Küçükler, büyükler gibi yaratılmadığı için, (kılnmaduk için), bilgisiz ve kötü kağan olmuşlar..." Görülüyor ki 'Tanrı' kılmadıkça, kişiler yetenekli ve iyi olamıyorlardı. Böylece doğuşla üstünlük, o kişinin bir "Han olma belgesi" olarak da kabul ediliyordu. Bu anlayışı, 'Ortaasya'daki Türk masalları ile dualarında, çok görüyoruz⁴:

2) "...Er - Targın"ın Allah'dan (Aldadan) başka akrabası (tuuskan), yok⁵.

Doğum için dua etme ve hâcet dileme

Bu geleneğin en görkemli örneğini, 'Dede Korkut' kitabında, 'Dirse Han'ın, "bir batman oğul için"; yaptığı, hâcet toyunda, görüyoruz. "Bir ağzı dualı"nın yardımını diliyor; "açı doyuruyor, çıplağı giydiriyor, borçluyu borcun-

² Radlof, Proben..., IV, s. 45/56. Bu eserim sahife numaralarından birincisi, metin: ikincisi ise, tercümesine ait cildin, sahifesi ile ilgilidir.

³ Proben..., III, s. 156/195.

⁴ Proben..., IV, s. 135/172: "Mirza doğduğu zaman, henüz doğmamış kıranklar (suu biyeler) kestirdim (kurban ettim)! Süt anneleri (analıklar), yağdırdım! Ahi'ye benzer oğlum!... Mollalar çağırdım! Kur'an okuttum..."

⁵ Türklerde kurban olarak, erkek hayvanlar kesilirdi. Özellikle Oğuz geleneğinde.

dan kurtarıyor". Erkek hayvanlar kestiriyor, tepe gibi et yağdırıyor... Erkek hayvanlar hem kurban olarak kesiliyor ve hem de içme yemede, yeniyordu.

Dudur - kız destanında doğum, sürüleri koruyan en iyi atın, kurban olarak kesilmesi ile, gerçekleşiyordu⁶. At sürülerine her zaman çobanlar bakmazlardı. Bunu seçkin atlar, at sürülerini idare eder ve korurlardı. Bu atlar hakkında 'Çingiz Han' çağında yazılmış, bazı 'Çince gezi raporlarında, oldukça geniş bilgi bulunur. Bu tür kurban geleneği, Proto-Türk kültürünün, izleridir.

Hızır'ın duası ile doğum

Bu konuya gelmişken, 'Türklerde' Hızır anlayışı üzerinde de biraz duralım. Ortaasya 'Kırgız' Türkleri, 'Hızır'a, "Kıdır" derler. Çocuğu olmayan bir Han için, Hızır dua ediyor ve böylece Tanrı bir çocuk veriyor. 'Hızır'ın yaptığı duaların, bazı metinleri de, elimizde bulunmaktadır. Bunlar arasında, Nogay destanı'ndaki 'Hızır'ın duası üzerinde, önemle durmak gerekir⁷.

'Türk - İslam sentezi ile 'Hızır' anlayışı Türklerde, eski 'Türk' düşüncesi ile bezenmiştir. Bu kitabımızda, "Türklerde Hızır anlayışı" ile ilgili, ayrı bir bölümümüz vardır. Müslüman olmayan Türklerde de, "kayın ağacından inip"; insanlara yardım eden "Gök sakallı ihtiyarlar" görüyoruz. Müslüman olmayan 'Altay' Türklerinde, "kayın ağacından inen Gök sakallı bir ihtiyar, yeni doğan çocuğa, ad veriyordu..."

'Altın Taycı' masalında, "Ak İhtiyar, yeni doğan çocuğun, adını koyuyordu..."⁸. 'Anadolu' masallarındaki benzer motifleri, ad koyma ile ilgili bölümümüzde vereceğiz. İslam sentezi, 'Hızır' için, çeşitli tipler yaratmıştır. Nitekim 'Radlof, "eşeğe binen, beyaz sarıklı bir ihtiyarın, Halife Hz. Ömer'e benzediğini" söylemekten, kendisini alamamıştır⁹.

Elma ve elma ağacı ile doğum

'Anadolu' masallarında, "Bir ak ihtiyarın veya dervişin kesip verdiği elmayı karıkoca; kabuklarını da atları yiyor. Böylece karı kocanın çocukları, atlarının da konuşan bir tayı doğuyor". Bu motif benim Harputlu annemin masalında vardır.

⁶ Proben, III, s. 310/373. Dudur - Kız masalı.

⁷ Proben, III, s. 171/210. Kırgız Türklerinin masallarında "Kıdır", yani Hızır, "başın eşeğe binmiş, elinde bir asd tasan, beyaz sarıklı Hz. Ömer olarak görünüyordu" Radlof, a. eser, III, s. 210 (terc.), n.l.

⁸ Proben, I, s. 355; Bu destan, çok mitolojiktir.

⁹ Proben, III, s. 366/372.

¹⁰ Proben, III, s. 160. Krşl. Not, 7.

'Manas'ın babası çocuğu olmayan karısından, " 'e l m a a ğ a c ı n ı n a l - n d a o y n a m a d ı ' ' diye şikâyet ediyordu. Bizim buradaki konumuz, bu değildir.

TÜRK DESTANLARINDA MİTOLOJİK DOĞUMLAR

1. Annesinin karnını yırtarak doğma: *Ak-Köpük*, yani "Ak - Köpük" destanı, 'Kuzey' Türkleri tarafından çeşitli varyantlarla söylenir. 'Batı' Türkleri, mitolojik çağı çoktan aşmışlardır. Dış tesirlerden soyutlanmış 'Kuzey - Türk' destanlarında ise, mitolojik motifler, henüz kaybolmamıştır:

"... *Ak Köpük*'ün doğma zamanı gelmiştir. Herkes toplandı. *Ak - Köpük*, annesinin (ine-) karnında, şöyle söylenip durdu:

"- *Ben bu yolla (yolınanğ) doğmayacağım! Ben, a n n e m i n k a r n ı - n ı n h e r y a n ı n ı y ı r t a r a k (y ı r t a) doğacağım!*" Bunun üzerine yengele- ri (yinge), "Biz onu, altın beşiğe koyup, *Köpük'e bakacağız!*..." diye (ninni) söylediler. Annesi (inezi) karnındaki oğluna şöyle dedi:

"- *Balam! Sen Tanrının yarattığı yolla* ' çıkmazsan (*Kuday yaratgan yolınanğ*), benim rızam (*ruzam*) yoktur!" Bunun üzerine *Ak-Köpük*, Tanrının yarattığı yolla çıkıp, doğdu.

"*Hemen ayağa kalktı (turdu). Babasının (adazınınğ) kılıcını saçına bağ- ladı. Ç ı p l a k olarak (yalangaç) göle, balık tutmağa gitti!*..."

'Balıkçı Kuzey' Türklerinde, *Proto-Türk* mitolojisi motifleriyle İslamiyet veya gelişmişlik, karşı karşıya geliyorlardı. "Tanrı'nın yarattığı yol"; onların söyleyişle, "Kuday yaratkan yol"; normal bir doğum olarak kabul ediliyordu. 'Anne - oğul' anlaşması, burada da görülüyordu.

2. Şarkı söylerken doğma "Bir şehirde *Al-Butuk* adlı bir bey vardı. Onun bir oğlu oldu ve adını *Ak - Köpük* koydular. Annesinin karnında şöyle ko- nuşmuştu.

"*Ben doğacağım! Ben doğacağım! Doğunca, belimi bağlayacağım! Suyun.. en derinliklerine ineceğim! vücudumu, (boyum), yıkayacağım!*

"*Ben, doğmak istiyorum, doğmak istiyorum! Bu dünyayı görece- ğim! Cümüş gibi yengelerimin, ağzını burnunu öpeceğim!*

"*Oraya oturun, analıklar! Yanyana oturun, analıklar!*

"*Bunun üzerine oradaki kadınlar kaçtılar. Bundan sonra Ak - Köpük doğdu. Dışarı çıkıp, derin sulara girip, yıkandı!*"

¹¹ Proben, IV, s. 45/56: Balıkçı Kuzey Türklerine ait bir destandır.

¹² Proben, IV, s. 142/182: Ak-köpük destanı.

Yine 'Balıkçı' Türklerin, aynı masalından başka bir varyant görülüyor. Burada da, "kahramanlık şarkısı" ile bir doğum görülüyor.

3. Kurban ile hâcet dileme ve ak sakallı ihtiyarın duası: Yine 'Kuzey' Türklerinden, Orta ve 'Batı - Türk' motiflerini içinde toplayan, bir diğer doğum olayını gözden geçirelim:

"*Kendisi, 90 yaşında; karısı da 80 yaşında iki ihtiyar varmış. Adam (amış- ka), karısına şöyle dedi:*

"- *Ey 'h a t u n' (paşılık), bizim çocuğumuz yok. Yalnızca bir inegimiz (sı- yır) var. Bu tek in e ğ i m i z i k e s i p (soyup), kişilerin çağırıp, dualarını ala- lum!... İhtiyar, bozkıra doğru gitti. ve Ak s a k a l l ı bir yaşlıya rastladı. Bu Ak s a k a l l ı yaşlıyı, (ak sakallı amışka), davet etti ve eve getirdi. 'Ak Sa- kallı'ya:*

"- *Benim oğlum yok. Du a k ılıp, Ta n r ı d a n d i l e , (Kudaydan surap, duğa kıl)" Dedi. Ak s a k a l l ı yaşlı, "Alla akper"; deyip, dua kıldı. Evden çıkarken, "ey ihtiyar, Ta n r ı sana bir oğul verecek"; dedi... Bir yıl sonra Ta n r ı , bir oğul verdi!*"

'Atlı Türklerin', gelişmiş düşünceleri, bu masalda kendisini göstermekte- dir. Bundan öncekiler ise balıkçı Türklerdi, Oğul, biraz büyüdükten sonra, "kementle tay tutmağa gidiyordu"... "Uçan atlar" ile 'keloğlan' motifi de, bu gelişmiş destanda görülüyordu.

4. Aydan ve güneşten olan doğum: 'Manas' destanında, böyle anlatışlar, belki de mecâz ve benzetme yolu ile söyleniyorlardı. 'Manas'ın yiğitlerinin doğumu, diğer ölümlü kişilerinkilere benzemiyordu. "Ay ve g ü n e ş i n , b i - r i n d e n v a r o l a n k u l ! " Deniyor ve bu doğuma, "bir azizin d u a s ı , bir ruhun n e f e s i " gibi tanıtımlar da katılıyordu¹⁴.

"...Bir yıl sonra karısı (paşlık), gebe (kursaklu) oldu. Kocasına: "Belim ağrıyıp duruyor. Sen bana ebe (inelikçi) ol!" Kocası, yatağa yattı. Bir oğ- lan (er pala) dünyaya geldi. Ay gibi, a ğ z ı v a r d ı ! G ü n e ş gibi, g ö z ü v a r d ı !..."

Bu benzetme, daha gelişmiş Türk kavimlerinde görülüyordu.

"Akıllı doğan", "aptal doğan", "yiğit doğan", "doğuşlu": 'Yiğitlerin doğumu' ile ilgili diğer örnekler, bu eserimizin, I. Cildinde verilmiştir. "Akıl- lı doğan", "aptal doğan", "yiğit doğan" veya "doğuşlu" deyimleri de bize gösteriyor ki, insanlar özlerini doğuşla alıyorlardı. 'Göktürk yazıtlarında' da

¹⁴ Proben, IV, s. 71/89: İçinde *Proto-Türk* destan motifleri vardır.

¹⁵ A. İnan, *Makaleler*, s. 119.

¹⁶ Proben, IV, s. 71/89. Altın Sayın Süme destanında.

bu anlayış görülüyordu: "Küçükler, büyükleri gibi yaratılmadı; (kullanmaduk) için, kötü kağan, bilgisiz kağan, olmuşlardı!..."

Manas Han'ın doğuşu

"Kim baksa bu oğlana, eti apak, tüy sanki! Görürse sanırdı ki, kemiği bakır, sanki!" Manas Han'ın doğumunu, birinci cildimizde, böyle yorumlamıştık¹⁶. Doğan yiğidin rengi ve fizyonomisi üzerinde, az sonra duracağız.

"... Kanlı elini gören, herkes şaşırması idi! Bir kara kan parçası, sağ avcunda, var idi! Bir koyun bağı kadar, bir kan tutar idi!..." 'Kan tutarak doğma' da, bizi burada ilgilendirmemektedir. Çünkü Türk mitolojisinde, çok geç olarak görülür. Ayrıca 'Oğuz' destanlarında da yoktur¹⁷. 'Alman - Bet'in doğuşu da, 'Manas' destanının önemli bir bölümüdür:

"...Yer, yer olanda! Su, su olanda!..."

"Kara-Han'ın bu oğlu, doğunca sağ salâmet! Ona ad vermişlerdi, 'Kaplan doğan' Alman Bet.

"Bütün enbiyaların sözüyle doğmuş idi! Bütün evliyalara duasıyla, olmuştu! Bütün kutsal yerlerin takdisiyle, doğmuştu! Ardiçli mezarların, ruhlarıyla doğmuştu!

'Alman-Bet doğduğunda:

"Kara dağlar korkudan, basılmış, alçalmıştı! Büyük sular korkudan, çay olmuş azalmıştı!..."

'Dede Korkut' kitabı'ndaki, "bir ağzı dualının duası ile doğuş", burada da kendisini göstermektedir. Bu anlayışa, diğer 'Türk' masallarında, "Gök sakallı, ak sakallı, Hızır"ın yardımları da, katılıyordu.

DOĞUŞUNDA, OĞUZ HAN'IN YÜZÜ VE RENGİ

"... (Oğuz Han doğduğunda), yüzü gök, ağzı ateş kızılı, gözleri ırmak, saçları ise, kara idi!..." 'Uygur yazıtı ile yazılmış 'Oğuz' destanında böyle söyleniyordu. İkinci 'Göktürk' Kağanı, 'Mohan Kağan' için de Çin kaynakları, "yüzü kıp kızıl, gözleri cam gibi idi"; diyorlardı. Bu biraz da 'Çin' Tanrıları ile kahramanlarına benzetilerek, söylenmiş olabilirdi. Biz yine fazla yorum yapmadan, 'Oğuz Han'ın, bu tanıtımları ile ilgili, paralel metinler bularak, sunmağa çalışacağız:

¹⁶ B. Ögel, Türk Mitolojisi, I, s. 506.

¹⁷ Aynı eser, I, s. 500.

¹⁸ Türk Mitolojisi, I, s. 304.

1) "Altı kat kürk giyiniyordu. Gözleri ateşli göğsü ise, alevli idi"¹⁹...

2) Gözümün (karağımın) ateşi (odu) olsun²⁰! Çor Türkleri: Kozun odu, (Gözün ateşi²¹).

3) Ağzı ateşli: "... Er-Töştük'ün annesi, Dudar Kız'ın, erkek kılığına girmiş bir kız olduğunu öğrenince, "uf" dedi. Ağzından ateş çıktı. Ev yanmağa başladı"²²...

4) Yüreği ateşli: "... Mangus Batır'ın kalbini, yüreğini suya atınca, su kaynamağa başladı... Bu yiğidin sırtına vurunca da, ateş çıkıyordu"²³...

5) Ateş dumânı nefesi: "... Ana-Solım, şöyle dedi: ' - O görünür duran dumanı (tüdünnü) gördün mü? O, yedi yüz devin (yilbegen), nefesidir (tunğı)", dedi"²⁴...

6) Etin nuru, gözü: "... Etin nuru, ışığı (yarık), gözdür! Gözün, arı (aru), pâk olursa, vücudun (etin) da, nurlu ve ışıklı olur"²⁵...

Doğan çocuklar için yapılan, diğer tanıtımlar

1) "...Ay ve gün börklü": 'Ebülgazi Bahadır Han' tarafından yapılan bu tanıtma, çok anlamlıdır²⁶.

2) "... (doğan çocuğun): Ağzı, ay; yüzü ise, gün gibiydi"²⁷...'' Oldukça gelişmiş ve İslâmiyetin tesirlerini görmüş bu masal üzerinde, yukarıda durmuştuk.

3) "...Burnu, gümüş zekilli doğan Ak-Köpük"²⁸!..." Bu destan, balıkçı 'Kuzey' Türklerine aittir.

4) "... (Doğan çocuğun): 'B a ş ı , altından, K ı ç ı ise, gümüşten idi"²⁹...'' Bu tanıtma, 'Manas' destanının bir bölümü olan, 'Er - Töştük' destanında görülüyordu.

¹⁹ Proben, I, s. 15. Destan çok mitolojiktir.

²⁰ Radlof, Wörterbuch, I, s. 1098.

²¹ Aynı eser, s. yer: (Çor Türk şairi).

²² Radlof, Proben, III, s. 315/318: Er-Töştük destanı.

²³ Proben, IV, s. 54/57: Ak-Köpek destanı, kuzeydeki Terence Kargat Türklerine ait.

²⁴ Proben, s. 74/94. Baraba - Om Kuzey Türk destanı.

²⁵ Radlof, Wörterbuch, III, s. 121.

²⁶ Şecere-i Terakime, Kononov yayını, s. 13.

²⁷ Radlof, Proben, IV, s. 71/90: Altın Soyun Süme destanı, Baraba - Om Kuzey Türkleri. Proto-Türk destan motifleri çoktur.

²⁸ Proben, IV, s. 143/181.

²⁹ Proben, III, s. 316/381. Gelişmiş bir Türk destanıdır.

5) "... G ö ğ s ü , altın; s ı r t ı , g ü m ü ş " olarak doğan çocuk²⁰". Bu motif, 'Altay - Türk' destanlarında görülüyor.

6) "... E t i , a p a k t ü y gibi; k e m i ğ i , bakır gibi..." 'Manas Han' doğarken, böyle idi²¹.

7) **Manas Han**'ın doğuşu: "A k r e b (çayan) gözlü Er M a n a s ! ... Kaşları çatık, çatık; göz üstü büyük idi! G ö z l e r i , kızıl kızıl; y ü z ü d e , g ö m - g ö k idi!

8) Büyük aşık kemikli! Ya k u p - B a y 'ın öz oğlu! âsil doğan Er M a n a s ²²..." Yüzü (öngü), boz (sas), gök idi. Bunlar 'Oğuz' destanlarını tamamlayan ve teyid eden tanıtımlardır.

9) Yarısı altın, yarısı gümüş çocuk: "... A k - H a n , ağzından ateş çıkan bir çocuk görüyor... Çocuğun yarısı altın ve yarısı da gümüştü.. Ağzından çıkan ateşle, bulutlar yansyordu²³..."

10) Omuzu demir: "...Yiğidin, omuzu demir ve sırtı altınmış. Demirden yapılmış bir sarayda oturuyormuş... S ü t d e n i z i ' n i geçerek, öbür yakaya gitmiş²⁴..."

11) At nalı ve b a c a k şekilli yerlerin destanları: Bu çok mitolojik 'Kuzey - Türk' destanında, çeşitli kutlu yerler, at nalı ile bacaklara benzetiliyordu. At nalı, 'At kültürü'nün bir izidir²⁵...

12) Yiğid ve köprücük kemiğinin sertleşmesi: "... (M a n a s destanının bölümlerinde), E r - K ö k ç ö ' nün karısı, oğluna: " - Köprücük kemiğin sertleşmeden, sakın savaşa gitme", diyor²⁶..."

13) Kemiklerden dağların oluşması: "...Yiğid düşmanı g ü r e ş l e yeniyor... Sonra savaşa başlıyor. (Ölenlerin) kemiklerinden, dağlar oluşuyor... K a n , ırmaklar (tengiz) gibi akıyor²⁷..."

OĞUZ HAN'IN ANNESİNİN MEMESİNİ ALMASI

"Ata kadrini bilmeyen, ana sütü emmeyen!" Yarı M ü s l ü m a n , yarı ş a - m a n 'Kırgız' bakışları, kötü insanları, iyilerden böyle ayırıyorlardı. Bunun için, insanın insan olabilmesi için, annesinin hiç olmazsa ilk sütünü, "avuz", yani "ağız"ını emmesi gereklidir. Bu konu ile ilgili örnekleri, sıralayalım:

1) "Herkes (cemagat), kendi canında eş (deng) yaşar! Belsize, bel verir! Çocukları da, eşit verir (teng bergen)! (Herhalde çocuklar da eşit doğarlar, demek istiyordu)... Güne karşı, başını tarayan! Baba (ata) kaderini bilmeyen! Ana sütü emmeyen²⁸..."

Bir insanın insan olabilmesi için, ana sütü emmesi gerekiyordu. Bizde, "he- lâl süt emme", dendiği gibi.

2) "Anasının göğsünden, avuzunu içip, bundan sonra içmedi! Çiğ et, yemek (aş) ve içki (sürme) diledi!..." (Oğuz Kağan destanı: Bang-Rahmeti). 'Uygur' yazıtı ile yazılmış, İslâmiyetten önceki 'Türk' düşüncesine ait bir metindir.

3) 'Atalarda' durum değişiyor: "Tay (kulun), kırk kısırağı emip, gezdi..." Bu 'Altay' Türk sözünden de anlaşılıyor ki taylar, anneleri ile diğer kısıraklar arasında pek ayırım göstermiyorlardı²⁹.

Ancak 'Radlof, "Annesinin memesini bir ay emmedi (emçeğin emmen), ancak bir ay sonra emdi", gibi destan parçaları da veriyordu³⁰.

Müslüman Türklerin Oğuz destanlarında

4) "Konuşarak, doğanım ben soyumu kirletmem!" Deyip, 'Er Targın meme emiyordu'. Bu, eski 'Kırgız' destanlarında görülen, değişik bir düşüncedir.

5) 'Ebülğazi Bahadır Han'a göre: "...Üç gece gündüz, annesini emmedi. Her gece (Oğuz Han), annesinin düşüne girip, şöyle dedi:

" - Ey Ana! Müslüman ol! Eğer olmazsan, senin memeni emmem!" Anası, oğluna kıyamadı. T a n r ı ' nın birliğine iman getirdi³¹..." Bu, bir Türkmen anlayışıdır.

6) 'Farsça Oğuz destanı' içinde ise, konu İran edebiyatı ile süslenmiştir. Konu, ana çizgileri ile şöyledir:

"1) K a r a - H a n 'ın padişahlığa layık bir oğlu dünyaya geldi. - 2) Üç gün ve üç gece annesinin sütünü emmedi. - 3) Annesinin rüyasına girip, şöyle dedi: "Eğer sütü emmemi istiyorsan, biricik T a n r ı 'yı ikrar ve itiraf et". - 4) Annesi, gizli olarak T a n r ı 'ya iman etti. Elini göğe kaldırıp, dua etti ve şöyle dedi:

²⁰ Radlof, Proben, I, 59/61: Destan, çok mitolojiktir.

²¹ B. Ögel, Türk Mitolojisi, I, s. 498.

²² Türk Mitolojisi, I, s. 590.

²³ Schiefner, Heldensagen der minuzinskische Tataren, s. 2-6.

²⁴ Proben, I, 272/295: Destan çok mitolojiktir.

²⁵ Proben, I, s. 170/189: Çok mitolojik bir Altay destanı.

²⁶ Proben, III, s. 93/110: Manas destanı'nın bölümlerinden, gelişmiş bir destandır.

²⁷ Proben I, s. 272/292: Destan, göklerde ve göklerdeki okyanuslarda geçer.

²⁸ Radlof, Proben, III, s. 49/64: Yarı Müslüman, yarı Şaman, hakas'ların düşünde (bakasının sözü).

²⁹ Radlof, Wörterbuch, I, s. 945.

³⁰ Radlof, Wörterbuch, I, s. 946: S a g e y Türkçesinde.

³¹ Radlof, Proben, III, s. 134/171.

³² Secere-i Türkî, Dramatisone yayını, s. 13.

"Ey Tanrı! Bari ben biçare kulunun sütünü, bu çocuğun zevkine uydurup, tatlı kıl!" Oğuz, o anda annesinin göğsüne yapışıp, emmeğe başladı⁴²..."

'Doğu Türkleri', türkçe olarak bu olayı daha güzel anlatıyorlardı:

7) "... Oğuz doğduktan sonra üç gün ememedi (emük emmedi). Annesinin südü ise, hiç damlamadı (südi tammadı). Ancak annesi Müslüman olduktan sonra, Oğuz süt istedi (iledi). Annesi de, oğlunun başını silip, okşayarak, ona süt verdi (emüzdü)⁴³..."

Bir yıl sonra oğlan büyüdü, (oğlan ulug boldı)...

8) "...Yeni doğan çocuk, (yani Sayın Batur), annesinin verdiği memeyi emmedi; (Emçek berse emmedi). Et verdiler, yemedi. Belki annesinin yaşlılığı, onun hoşuna gitmedi... Noga y halkı düşündü (kengeşip), üç günde bir kısırak kestirdi. Böylece (doğan çocuğu) doyurdular⁴⁴..."

Bu 'Nogay' destanları, çeşitli yerlerden, çeşitli destan motifleri alınarak oluşturulmuşlardır. 'Sayın Batur' da, 'Hızır'ın yardımı ile doğmuştur.

OĞUZ HAN'IN DOĞUNCA KONUŞMASI

"Ana karnında konuşma" üzerinde yukarıda da durmuştuk. Dış dünya ve hatta daha Güneyindeki Türklerin tesirlerinden bile uzak olan, bali k-ç: Kuzey Türklerinde bu mitoloji motifi görülüyordu. Bunlar, Proto-Türk motifler olmaları bakımından, ayrı bir değer taşırlar. Ak-Köpük, önce "Annesinin karnını yırtarak dünyaya gelmek istiyordu" Ancak annesi, karnındaki oğluna, "Tanrı'nın yarattığı yolu, (Kuday yaratgan col)", tavsiye ediyor. Aynı destanın bir diğer değişik söylenişinde ise Ak-Köpük, dünyaya gelirken kahramanlık şarkıları söylemeğe başlıyor. Bunlar, tam bir mitolojidir.

Oğuz Han, Uygur destanında, annesinin sütünden bir ağız aldıktan sonra, konuşmuştur. Müslüman Türk destanlarında ise Oğuz Han, annesinin memesini almamış ve ilk önce, annesinin Müslüman olmasını, istemişti. Yani annesinin sütünü içmeden konuşmağa başlamıştı. Bizce, annenin ilk sütünü, ağzını aldıktan sonra konuşma, Türk Mitolojisine daha uygun düşen bir anlayıştır. İlahiyetin tesirlerinin az görüldüğü bazı Ortaasya ve Altay destanlarında ise, "çocuğun koşarak doğması", daha bir anlayışa dayanıyordu.

⁴² Z. V. Togan, (Farsça) Oğuz destanı, s. 17.

⁴³ Uzun-Köprü Oğuz-nâme'si, 3/8, 10/22.

⁴⁴ Proben, III, s. 134/171. Bu Kırgız destanında, Hızır'ın duaları vardır.

Annesinden güzel konuşarak hatip doğma

1) Yiğit Muradım, şöyle diyordu: "Güzel söz söyleyen (sözlü) insanları, ben konuşturmam. Çünkü ben, anamdan güzel konuşan hatip (çeçen) olarak doğan bir Beyim! Avı ardından çeken, bir arslana benzerim!"

"Atları geri çeker, her yarışta yenerim! İşim kime yararsa, ona hizmet ederim!"

"Ramazan ayında, ayın tam onbeşinde, perşembe gününün cuma okşamında, dolunaylı ayla güneşin kavşağında, soyu bütün bir asilden, dünyaya böyle gelmişim⁴⁵..."

2) "Ben, konuşarak doğanım! Ben soyumu körletmem!..." Toktamış ve Muradım destanında, Muradım, böyle söylüyordu. "Güzel konuşma" ve "hatip olma", özellikle Kuzey-Türk destanlarında, bir üstünlük olarak kabul ediliyordu. Belki bu anlayışın içinde, ozanlık da vardı. Muradım destanında, güzel konuşanlar için, çoğu zaman "çeçen" deniliyordu. Bunun yanında, Göktürk ve Uygur çağından kalma, güzel konuşanlar için, "ayguç" da deniliyordu. Bu söz, "ayıtmak", yani söylemek kökünden geliyordu. Eski Türklerde "ayguç", vezir veya öğüdçü manasında da söyleniyordu.

3) Ak-Köpük doğar doğmaz, (süt annelerine), oturun analıklar (inelikler) deyince, analıkların hepsi korkudan kaçıp, suya düşüyorlar⁴⁶..."

"88 baltadan kendisine bir kılıç yaptıran" Ak-Köpük destanı, Oğuz destanı gibi ata destanlarının, proto-tiplerinden birisi olsa gerektir.

OĞUZ HAN'IN ÇABUK BÜYÜMESİ

Bu motif, hemen hemen bütün Türk destanlarının, birleşik bir özü gibidir. Anadolı masallarında da yiğitler çok çabuk büyürler. Zaman zaman İran edebiyatının şalına bürünen Farsça Oğuz Destanı, Oğuz Han'ın çocukluğunu hızla geçer. Yalnızca, "bir yazında konuştuğunu", söyler. Ancak büyük devlet hıyatı yaşamış olan Türklerde, erlik çağı, önemli bir yer tutar. Kuzey Türk destanları, gelişmiş Türklerin masallarının, bir çeşit Proto-Türk masal motiflerini içlerinde toplarlar. Bunlar, dış tesirlerden uzaktırlar.

Oğuz Han'ın, "sosyal bir kişiliği" vardı. Han babalı, oymaklı ve milletli, devleti olan bir yiğid ve aynı zamanda "ulu bir ata" idi. Bir Dünya

⁴⁵ Radlof, Proben, IV, 134/161: Muradım destanı.

⁴⁶ Proben, IV, s. 143/181: İçinde Proto-Türk destan motifleri bulunan, bir Kuzey-Türk hatip destanıdır.

Devleti kurmuştu. Kuzey-Türk masallarında ise böyle yiğitler, "yalnız yiğitler" dir ve yalnız başlarına gezerler. Günlük hayattan uzak, tam bir mitoloji dünyası içinde gezerler. Şimdi, bu motifler hakkında birer örnek vererek, konuyu biraz daha pekiştirelim:

1) "... Ak-Kükül adlı yiğid doğunca, bir günde bir yaşında oluyor. Yedi günde ise, yedi yaşında bir çocuk olmuş. Bundan sonra da ata binerek, silah kullanmağa başladı"⁴⁶...

Bu destan dünyasında erlik yaşı, 7 yaşında başlatılıyordu.

2) "... Sayın Batur, bir yaşına gelende, bilekli bir bey oldu! İki yaşına gelende, (güçte) bütün il ile (elimnen) denk (teng) oldu! Üç yaşına gelende, erkenden atına bindi! Akşama kadar, atından inmedi! Çağrılmadıkça, aşını yemedi! Dört yaşına gelende, kara çamdan (karagay) mızrağını (neyze) attı"⁴⁷...

Bu destandan, yiğidin her yaşta neler yaptığından söz açılır. Ancak 6 yaş, erlik yaşı gibi görünüyordu.

3) "... Yalnız (yani tek oğlu olarak) doğmuş Er-Manas, 10 yaşında ok atmış; ondördünde ... Han olmuş"⁴⁸...

4) "... Karaca adlı bir dev, bir adamın iki oğlunu yutar. Küçük oğlu, bir günde bir yaş büyür ve devden kardeşlerinin üçünü almağa gider"⁴⁹...

Bu masal üzerinde, aşağıda yeniden duracağız. Bu, kuzeylerdeki İğim Türklerinin bir masalıdır.

5) "... Düşman, yeni doğmuş bir çocuğu öldürmek istiyor. Fakat Kılıç kesmiyor. Böylece kurtulan çocuk, yedi yaşında, ata binmeğe başlıyor"⁵⁰... Bu Altay masalında, en ufak bir İslâmiyet izi yoktur. Göktürklerin, türeyiş efsanesine benzemektedir.

6) 6 yaşında güreşe başlama: Bu Kuzey-Türk mitolojik destanlarında savaşlar, ilk önce güreş ile başlıyordu. "6 yaşında dev vb. ile güreş", deniyordu"⁵¹...

7) 7 yaş, erginlik: "... Altın-Han'ın oğlu, 7 yaşına gelirse, onunla başa çıkılmaz. Çünkü o, 7 günlük iken ata biniyordu"⁵²... Altın Han, 105 yaşında idi.

⁴⁶ Proben, IV, s. 89/109. Dış tezislerin az girmediği, Turanlı boyuna ait bir Kuzey Türk destanıdır.

⁴⁷ Proben, III, s. 178/210: Sayın-Batur, bir Kırgız boyu destanıdır.

⁴⁸ A. İnan, Makaleler, s. 119.

⁴⁹ Radlof, Proben, IV, s. 188/233. Alğazar destanından.

⁵⁰ Proben, I, s. 349 (terc.). Destan çok mitolojiktir.

⁵¹ Proben, I, s. 309/332. 6 yaş, yabancı bir tezis gibi görünmektedir. Çin veya Budist tezisi.

⁵² Proben, I, s. 349/373. Altın Han destanı, göklerde geçer. Ç. mitolojiktir.

Kuzeydeki Türk destanlarında, böyle çabuk büyüyen çocuklar, Tanrı'dan ad istiyorlar. Tanrı da onlara ad ile at veriyor". Ancak bunlar, Oğuz Han gibi sosyal bir kişi veya hakan değillerdi. Yalnız başlarına gezen ve zaman zaman sihirli bir güce sahip olan "yalnız yiğitler" idiler. Bunun üzerinde, önemle durmak gereklidir.

TEK OĞUL VE DEĞERLİ OĞUL

Türk destanları ile mitolojik masallarında, büyük yiğitler, yaygın olarak, babalarının tek oğlu idiler. Oğuz Kağan'da, babasının tek oğlu idi. Diğer kardeşlerinin adları görülüyordu. Metede, babasının tek oğlu gibi görünmektedir. Manas destanında, Manas Han için, şöyle söyleniyordu:

"...Yalnız doğmuş Er-Manas, on yaşında ok atmış, ondördünde... Han olmuş"⁵³...

OĞUZ HAN'IN AD ALMASI

Türklerde çocuklara ad koymak için, büyük törenler yapılır ve komşu beyler de çağrılırdı. Yeni doğmuş veya erlik çağına girmiş çocuklar için yapılan ad verme törenleri ile ilgili, elimizde bir çok belge vardır. Ancak bizim buradaki konumuz, Oğuz destanı'dır. İran edebiyatına bürünmüş Farsça Oğuz destanı içinde, şöyle deniliyordu:

1) ...Çocuğun, (yani Oğuz Han'ın), bir yıl sonra, Tıpkı İsa Peygamber gibi dili açılmış ve konuşmağa başlayarak, şöyle demişti:

"... Ben bir otağda doğduğum için, adımlı Oğuz koymak gerekir!" Demiş. Oğuz, çocukluğunda ve büyüme çağında, ergin oluncaya kadar, Tanrı'yı anıp, ona şükrederdi"⁵⁴...

Z. V. Togan Hocamız, "Oğuz" sözünü, İdil ve Volga ağzlarına bakarak, "Ogur" okumışlardır. Bu Kuzey Türklerinde, "Oğuz" sözü bulunmadığı gibi, Oğuz destanı geleneği de, yoktur.

2) Uzunköprü. Oğuz destanı ise, şöyle diyordu: "... Kara Han, oğlu Oğuz'a ad vermek için büyük bir ziyafet çekti (aş tarttı). Herkes, boğazına kadar yediler". Bu sırada, "oğul, öz adını, atadı"! Oğlanın böyle konuşup, kendi adını vermesine, herkes şaşırıldı (tangladı)"⁵⁵... Görülüyordu ki, Uzunköprü destanı, Farsça Oğuz destanı'nın tesiri altında idi.

⁵³ A. İnan, Makaleler, s. 119.

⁵⁴ Z. V. Togan, Oğuz destanı, (Farsçadan), s. 18.

⁵⁵ Uzunköprü Oğuz destanı, s. 98.

3) "Çocuğa, 4 yaşında, büyük bir törenle, ad konuyor. ...100 at, armağan veriliyor..." Bu çok mitolojik destanda, ad koyma töreni, ayrıntıları ile anlatılıyor⁵².

Ak sakallı yaşlıların, ad vermesi

1) Ana dolu masallarında da bu tür ad verme, çok yaygındır. Örnek olarak Harputlu annemin bir masalında şöyle deniliyordu: "...Bir çocuğa ad bulunamıyor ve ona "adı bellisiz" (adsız?), deniliyor. Bir ad koymak için büyük bir toplantı yapılıyor. Bu sırada pos giymiş ve postun tüylerine de çıngraklar takmış bir derviş çıka geliyor ve şöyle diyor:

"- Ali dost, veli dost! eller giyer, birer post! Biz giyeriz ikişer post!" Diyip, oğlanın adını koyuyor ve kayboluyor.

2) Korkut-Ata, yani Dede Korkut, büyük Türkmen hakanlarının adlarını, kendisi koymuştu: "... Bayat boyundan Korkut "Bu çocuğun adı Tu man olsun"; dedi. Yani sis demektir. Divandaki büyükler ise, "Tu man, karanlık demektir. Bu, padişahlara yaraşır bir ad değildir; bundan iyi bir ad koymak gerekir"; dediler. Bunun üzerine Korkut, şöyle dedi:

"-Gerçi tuman (duman, sis) olunca, hava karanlık olur. Ama otlar için yararlı olan nemi bırakır. Bu çocuğun babasının ölümü ile halkın gönlü paslanmış, ortalığı duman kaplamış ve karanlık olmuştur. Güneş doğup, dünyaya tazelik getirecek, herkesin işi iyileşecektir. Bunun için bu adı koyduk"⁵³..."

Türkmenlerin Şoceresi, bu ad koyma olayını, çok daha güzel bir türkçe ile anlatmıştır: "... (Korkut Ata), azıcık (azğana) bir dumanı, ben bu oğlanın küçüklüğüne benzetiyorum! Onun büyüklüğünü de, (duman ve sisten) sonra çıkan, güneşe benzetiyorum"⁵⁴..."

3) Kuzey-Türk destanlarında da, "Ak Sakallı bir ihtiyarın ortaya çıkıp, oğlanın adını verip; sonra da kaybolduğu", sık sık görülür. Müslüman olmayan Aıtay Türklerinde ise zaman zaman, "Gök Sakallı bir ihtiyar, çocukların adlarını koyuyordu"⁵⁵ Bu motifler üzerinde pek çok örnek verdiğimizden, konuyu uzatmıyacağız.

4) "...Büyük yiğitlerin adları da, büyük törenle verilir. Birden bire beliren Ak-böza tlı ve Ak-Sakallı erenler veya peygamberler tarafından ad verilir..." (Müslüman olmayan şamanist Türklerdeki ad verme gelenek-

⁵² Proben, I, s. 211/291. Destan, göklerdeki Ateş denizi, Ak-deniz, Kara-deniz gibi, mitolojik motifler içinde geçer.

⁵³ Z. V. Togan, Oğuz destanı, (farsça Resideddin'den s. 55 ve devamı).

⁵⁴ B. Ögel, Türk Mitolojisi, I, s. 235.

⁵⁵ Proben, I, s. 355. "Gök sakallı" bu eski Türk ilâhî yaşlıları, sonradan "Ak sakallı", Hızar'n dostlarıdır.

⁵⁶ A. İnan, Makaleler, s. 119. Burada "Ak sakallı" yaşlılara "Ak-böza tlı" tanınması da eklenir.

leri ile ad veren Ak-Sakallı yaşlılar için bk. A. İnan Şamanizm, s. 174-175). Ad verme dualarını da, bu değerli kaynağımızda, bulabileceğiz.

DOĞAR DOĞMAZ, YEMEK İSTEME

Bunu, büyük devlet mitolojisinde, yalnızca Uygur yazısı ile yazılmış Oğuz destanı içinde görüyoruz. Ancak annesinin ilk sütünü, avuzunu, emdikten sonra, yani insanlığını duyduktan sonra istemişti:

1) "...Annesinin memesinden ağız, (yani ilk sütünü içtikten sonra), çiğ et ile yemek (ağ) ve şarap (sürme) istedi..." Uygur yazısı ile yazılmış bu Oğuz destanı içinde, "çiğ et" niçin istediği, pek anlaşılmıyordu. Türk destanlarında, ünlü yiğitler, yaygın olarak çok yemek yiyorlar.

2. "... Kara-Kükül'ün annesi, oğluna on koyun ile üç sığır pişiriyor. Oğlan, hepsini yiyor ve kemiklerini de, burnundan tükürüyordu"⁵⁷..." Bu, bir Kuzey-Türk destanıdır.

3) "... Sayın-Batur doğunca, üç günde bir kısarak kesildi. Çocuk bu kısrağı yiyerek üç gün doydu"⁵⁸..." Oğuz Han gibi, doğunca annesinin memesini emmiyor.

TANRIDAN BİR AD İSTEME

Oğuz destanındaki gibi, büyük devletler kurmuş ve imparatorluklara sahip olmuş Türklerde, artık bu mitolojik motifler kalmamıştı. Oğuz ve Mete, hanlık sahibi idiler. Ancak Türk destanlarında, özellikle Kuzey Türklerinde, "ad ile at" arasında, yakın bir ilişki vardır:

1) Ünlü Aıtın-Taycı destanının çeşitli varyantlarında: "... Ak Han'ın oğlu Aıtın-Taycı, ad aldıktan sonra, atını da sabahleyin kapısının önünde, Tanrı'dan verilmiş olarak buluyor". Bu motif, çok yaygındır. Sosyal ve devlet gücü sahip olmayan bu Kuzey-Türk yiğitleri, güçlerini ya Tanrıdan veya beylerden buluyorlardı.

2) "... Kan-Şentey, Ciren adlı konuşan atı kardeşlerinden alıyor. Annesinden de ad istiyor". Ad verme duası: "...Elin, kolun, seninle olsun, balam! Kaburgada çentik; omurganda kırık olmasın! Kan-Şentey adlı, bir bahadır ol! Atılan tüfek (miltık), sana işlemez! Vurulan kılıç (kalış) seni kesmesin! Yoldaşın, Kıdır Aleyhisselâm (kalay asalam) Peygamber olsun! Hazreti Ali Peygamber, kuvvetini versin"⁵⁹..."

⁵⁷ Radlof, Proben, IV, s. 85/100. Bu destan içinde, Proto-Türk motifleri toplan.

⁵⁸ Proben, III, s. 178/217. Bu destan, dışı daha çok açılmış, bir Kırgız boyu destanıdır. Ancak ana Türk motifleri, kaybolmamıştır.

⁵⁹ Proben, III, s. 257/303 vd. Kan-Şentey destanında, henüz oturmamış ilâhî tesirler vardır.

YİĞİTLERİN SEMBOLLERİ

Oğuz Destanı, bir imparatorluk destanıdır. Bunun için halk destanlarında görülen küçük ayrıntıları, Oğuz destanı içinde görme, mümkün değildir. Bunun yanında, Dede Korkut kitabında, bu sembolleri görmek mümkündür. Manna's destanında, av kuşu ile köpek de bu sembellere katılabilir. Biz burada, bu kadar ayrıntılara inecek değiliz. Proto-Türk mitolojisinin en ilkel örneklerinden, bazı şeyler sunarak, konuyu biraz olsun genişletmeğe çalışacağız:

1) Yiğitlerin beşiği, zaman zaman Kuzey-Türk destanlarında oldukça geniş olarak anlatılmıştır. Doğuş ve beşik, birbirini tamamlayan iki sembol gibi idiler: "... Muradım doğduğu zaman beşiği, ünlü oymacı ve boyacılara süslettirildi. Kara atlas ile kemahlara belendi. Üşümesin diye, en değerli kürklere sarıldı..."

2) Yiğitlerin kılıçları: Kuzey-Türk masallarında, kılıç motifine pek rastlanmıyor. Kılıç ustaları, ancak sihirli destan kişileri olarak görülüyorlardı. Bir imparatorluk destanı olan, Farsça Oğuz Destanı'nda şöyle deniyordu:

"... Ali Han, oğlunun beline bir kılıç bağlayıp, "adın Kılıç Arslan olsun" dedi... Bir kaç yıl geçtikten sonra Kılıç Arslan bülûğ çağını geçirip, delikanlı oldu..."

3. Kuşak ve kemer: Türk hakanları ile beylerinin belli başlı bir sembolüdür: "... Ak-Köpük adlı yiğit, annesinin karnında konuşuyor: "Doğunca belimi (kuşak ile) boğacağım!" Kuzeydeki bu balıkçı Türklerin, altın veya kayış kemerlerden, haberleri yoktur. Kemer, Türk devletlerinde hakanlık sembolüdür.

4) Yiğit ve çizme, yanyana görülen iki semboldür: "... Karakökü adlı yiğit, 14 yaşına kadar uyudu. Ondan sonra uyanıp kalktı. Kulan kula atını eğledi. Sahtiyan çizmesini (saktiyan itigin) giydi. Kılıcını kuşandı. Süngüsü nü sürütüp, atına bindi..."

"... İdege Bey, Küçüklüğünde, çizmenin içinde taşındığı için bu adı almıştı...": Bunun üzerinde, çeşitli yerlerde durduk.

" Proben, IV, s. 136/174. Muradım destanından.

" Z. V. Toğan, Oğuz destanı, (Beşideddin'den, farsça), s. 71.

" Proben, IV, s. 143/183. Tepkeç-Aul-Tarlık Türkleri.

" Proben, IV, s. 85/110. Turalı, Yangı-Aul Türkleri.

"... Muradım'ın babası, oğlunun hanlığa lâyık doğduğunu göstermek için, hakandan bir ayakkabı (kebiç) istiyor..." Bu Kuzey destanları, Oğuz destanına göre çok geride kalıyorlardı ve ayrıntılara iniyorlardı. Ancak bunların derlenmeleri de, önemlidir.

OĞUZ HAN'IN BİR CANAVAR ÖLDÜRMEŞİ

Bir gencin, "erlik" çağına girmesi

"Uygur yazını ile yazılmış Oğuz Kağan destanı içinde, Oğuz bir canavar öldürüyor ve böylece erlik veya ergenlik çağına girmiş oluyordu. Burada bir yiğidin, genç veya çocuk çağda savaşa gitmesi de, söz konusudur. Şimdi biz yine Proto-Türk mitolojisinin alt katlarına inip, Kuzey-Türk masallarından örnekler verelim. Bu motifler, Anadolu masallarında da, yok değildir:

1) "...Ormanda yaşayan, Karaca adlı kötü bir ruh, bir babanın iki oğlunu yutuyor. Babanın bir oğlu daha, olağan üstü bir doğuşla doğuyor. Oğlan, bir günde bir yaş büyüyor. İki günde, iki yaşına geliyor. Altıncı günde, altı yaşında oluyor". (Bu kesimdeki veya İsim ırmağı ağzındaki Türklerde, 6 ve 60 sayıları, kutludur).

"Altıncı günde, yayını koluna aldı. Yola çıktı bir canavar veya yaban hayvanı (ağ") ile karşılaştı. Hayvana ok attı. Anne ve babasına haber verdi... Hayvanı kesip, soydular Ak sakallılar ile mollaları çağırdılar. Kur'an okuttular (katım kuşa). Yemek verdiler. Yiğit, böylece er oldu" (yiğit er bol-di)..."

2) "...Yakup oğlu Er-Manna's! Yalnız doğmuş Er-Manna's! On yaşında ok atmış! Öndördüne basınca, ordu devirip Han olmuş..."

3) "... 70 yaşında bir adamla, 40 yaşında bir kadının, bir oğlu oluyor. Oğlan, bir günde bir yaşında; iki günde, iki yaşında... yedi günde de, 7 yaşında oluyor. (Kuzey Turalı boyunda, kutlu sayı, 7 oluyor). Kula renkte bir atı, altı batman bir eğeri vardı. Kolanını altı yerden bağlardı.

"Demirciye, altı batmanlık bir Kılıç ile bir mızrak yaptırdı. Yola çıktı, sahralarda kondu, aylar ve arslanlar ile arkadaş oldu.... Annesi, 14 koyun ve üç ineğin etini pişirdi, hepsini yedi, kemiklerini de burnundan tükürdü.

" Radlof, Proben, IV, s. 136/174: "... Ya, benim tayım (kulunum)! Hanlığa lâyık (hanğa lâyık) doğdun diye! Hakandan, ayakkabı (kebiç) diledim (surattım)! Beyliğe lâyık (bilge lâyık) doğdun diye! Sana yoldaş (nuger) verdirdim!..."

" Oğuz destanı içinde bu canavar için "yonga" deniyor. Altay veya Kuzey-Türk destanlarında ise bu yaban hayvanı, "ağ" sözüyle anılıyor.

" Proben, IV, s. 188/233: Alğasur destanı. İçim tamağı Türkleri.

" A. İnan, Makaleler, s. 119.

14 yaşına kadar uyudu ve ondan sonra uyanıp, yola koyuldu¹⁴..." Erlik yaşı, burada 14 yaş olarak kabul ediliyor.

OĞUZ HAN'IN AĞZININ ATEŞ GİBİ OLMASI

1) Kara gözleri, Ço l p a n yıldızı gibi parlak: "... K ü l - Ç o r o ' n u n kara gözleri, ç o l p a n yıldızı gibi (çolpondoy) idi! İki yanağı dopdoluydu! İki omuzu (iki tını), iki kişinin, butları gibiydi¹⁵..."

2) Ağzından ateş çıkan çocuk: "A k - H a n ile karısı A l t ı n A r ı g ' ın çocukları yok.. Halkı ve sığırları çok. At, giysi ve hayvanlarını halka veriyor. Otağ ve malını dağıtıyor. Bir oğul armağan ediyor.. A k - H a n , ağzından ateş çıkan, çıplak bir çocuk görüyor. Çocuk, "oğlun olayım", diyor. Han, (belki de korkudan) kabul etmiyor.. Çocuk, T a n r ı beni, senin oğlun olayım diye gönderdi, diyor. A k - H a n da:

"- Gökle yer yaratıldığında, ben de vardım, diyor.. Ancak sonunda, çocuğu alıyor.. Çocuğun ağzındaki ateşden, bulutlar ya n ı y o r ! Yer, dümdüz oluyor.. Çocuğun, yarısı a l t ı n ; yarısı, g ü m ü ş ! ... A v l a r ı , halka dağıtıyor."

Oğlanın sıvı ve mağaraya girişi: "... Üç yaşındaki çocuğun " a l p a t ı ", şu siyah tilkiyi avla diyor... Kayada, bir kapı açılıyor ve çocuk atı ile bir m a - g a r a y a giriyor. Mağarada, arslan, ayı ve 13 k ı z varmış. K ı z l a r , kurt donuna giriyorlar¹⁶..."

Bu gerçekten muhteşem, Kuzey Y e n i s e y - T ü r k destanında herkes, a t l a n r i l e , İ l ä h î g ö k kişileri idiler. A n a d o l u 'daki G e y i k hikâyeleri içinde olduğu gibi, mağaraya da giriliyor. Fakat bu destan çok P r o t o - T ü r k ve mitolojiktir. Ç o e u k için, h ä c e t dileme ve sadaka da vardır.

3) K e r e m i n ağzından ateş çıkması: K e r e m ile A s l ı hikâyesinde de, "ağzından ateş çıkması" ile ilgili bir motif görülmektedir. Ancak insanlığın müşterek düşünceleri ile universal eğilimlerini de, göz önünde tutmak gerekir.

4) Ateş donuna girme: "Bir yiğidin, iki çocuğu oluyor. Karısı, çocukları ateşe atıp yakıyor... Yiğit, kayın annesinin (belki de a t e ş t a n r ı ç a s ı idi) yanına gittiği zaman, çocukların ateş yolu ile büyük annelerinin yanına geldiklerini görüyor¹⁷..."

¹⁴ Proben, IV, s. 805/809: Kara Kükül destanı. Turanlı boyu.

¹⁵ Schiefner, Heldensagen der minussinischen Tataren, s. 32-6. Çok mitolojik destanlardır. Göllerde geçerler.

¹⁶ Schiefner, Heldensagen der Minussinische Tataren, S. 2-7.

¹⁷ Proben, IV, s. 123/161: Bilgin çorak (ugugun bala). "İnsanların, a t e ş l e b i r y e r d e n d i ğ e r y e r e t a ğ ı n m a s ı n ı ", yalnızca bu destanda bulabiliyoruz.

Burada, benzer örnekler verdik O ğ u z H a n ' ın ağzının ateş gibi olması, bir benzetme ve mecazdır. Biz bunun mitolojik kökenlerine inmek istedik. Ayrıca, Türk mitoloji motifleri arasında da gezinmiş olduk.

Canavar öldürme ile "erli ğ i" tanıtma

1) Diken ile er biçme: "... T u m a n H a n ' ın o ğ l u . . . Ya v l ı , doğuştan äsil (toğuşlu) ve alp bir çocuktur. Su kıyısında.. yiğitlerle vuruşturdu... Dikeni tuttuğu gibi kökünden çıkardı ve karşısındaki yiğidin boynuna vurdu. Vurur vurmaz, yiğidin boynu kırıldı ve öldü. ...K ö l - E r k i , K o r k u t gibi büyükler oturup, konuştular:

"- Bu oğlanın adına şimdiye kadar, Ya v l ı denirdi. Şimdi artık ona, K a n l ı - Ya v l ı demek, gerek!¹⁸..." Erlik çağını gösterince, yeni bir " e r l i k - a d ı " konuluyordu.

2) K a n d ö k m e , a ç d o y u r m a . . . : "... T e r s U z a m ı ş d e r l e r i d i , O ğ u z ' d a b i r y i ğ i t v a r d ı . Ş ö y l e d e d i :

"Mere! U ş u n K o c a O ğ l u ! B u o t u r a n b e ğ l e r , h e r b i r i o t u r d u ğ u y e r i , k ı l ı c ı i l e , e t m e ğ i (ekmeği) ile alırdur! Mere sen, baş mı kestir? Kan mı döktün? A ç m ı d o y u r d u n ? Y a l ı n ç a k m ı (çıplak mı), donatdın?¹⁹..." Gelişmiş O ğ u z l a r i ç i n d e e r l i k a n l a y ı ş ı , d a h a d a g e n i ş l i y o r .

3) O ğ u z ' u n c a n a v a r ö l d ü r m e s i : U y g u r yazalı O ğ u z destanında, O ğ u z ' u n gençliğinde veya "erlik çağında", korkunç bir canavarı öldürmesine, geniş bir yer verilmektedir. Destanda, kat veya kiet adı verilen bu canavar hakkında, I. cildimizde yeterince durmuştuk. Burada, R a d l o f ' u n Sözlüğünde bulduğumuz bir notuda, bilgilerimize katalım²⁰: "K a t - E f s a n e l e r d e b i r h a y v a n , g e r g e d a n : Ç i n c e d e (?) B u k o n u ü z e r i n d e , d a h a f a z l a d u r m a y a c a ğ ı z .

4) A l t ı y a ş ı n d a e r l i k : Kuzey-Türk destanları içinde yiğitler her gün bir yaş büyüyorlar. 6 ve 7 yaşında, erlik'e kavuşuyorlar: "... A l g a z a r a d l ı y i ğ i t , 6 y a ş ı n a g e l i n c e , e l i n e y a y ı n ı (kulına sanay) aldı, çıktı. Bir y a - b a n h a y v a n ı n a (q n ğ) r a s t l a d ı . H a y v a n ı v u r d u . A n n e s i i l e b a b a s ı n a , " b e n b i r ş e y e a t ı p , v u r d u m . A n c a k n e o l d u ğ u n u b i l m i y o r u m " , d e d i . A n n e s i i l e b a b a s ı , b u n u n b i r a n ğ o l d u ğ u n u g ö r d ü l e r . A k s a k a l l ı l a r i l e m o l l a - l a r ı ç a ğ ı r ı p , h e p b i r l i k t e d u a (katımkuçça) ettiler²¹..." Bu l i ğ i m s u y u k ı y ı l a - r ı n d a k i , b i r K u z e y - T ü r k d e s t a n ı d ı r . K o n u y u , u z a t m ı y a l ı m .

¹⁸ Türkmenlerin geçmesi: (Şecere-i Terdikime), bk. Türk Mitolojisi, I, s. 239.

¹⁹ Dede Korkut kitabı, 254.

²⁰ Radlof, Wörterbuch, II, s. 273.

²¹ Radlof, Proben, IV, s. 188/233. Burada katim", h a t i m o k u m a d e m e k t i r . "Kuçça"nın manası ne bulamadık.

OĞUZ DESTANINDA, "IRMAKLAR VE ADALAR"

İrmak adaları: Oğuz Han, ikinci hatununu, iki ırmak arasındaki bir adada, ağaç kovuğu'nun içinde bulmuştu. İt - Barak veya Kıl - Barak adlı kavimle savaşırken ise, yine bir adaya çekilerek, savunma zorunda kalmıştı. I. cildimizde de geniş olarak belirtmeğe çalıştığımız gibi *adacıklar*, eski Türklerin düşüncelerinde önemli bir yer tutuyorlardı. Türk halk edebiyatından derlediğimiz bir kaç örneği, burada sunmayı, yararlı görüyoruz. Bunlar bir çeşit, *Proto-Türk* ve *mitolojik* örneklerdir:

1) **Farsça Oğuz destanı**'nda: "...Oğuz Han, Kıl-Barak kavmine karşı savaşırken, gemi ve sal yaptırıp, iki su arasına çekiliyor. Kıl-Barak kavminin kadınları, Oğuz erkeklerini çok beğeniyorlar ve onlarla birlikte, adaya geliyorlar..."

2) "...Bir hakanın 3 oğlu varmış. En küçük oğlu, 24 dil ve 24 hüner biliyor. Yollarını şaşırıyorlar, 24 günde, 24 atları da yiyorlar. 24 yoldaş imişler. Bir delta yakasına (yaka) geliyorlar. Bir sal yapıp, (sal çabıp), suya düşüyorlar. Bir fırtına (yel kuyun) çıktı. Hepsini boğuldu. Han'ın oğlu, bir ağaca yapışıp (bir ağaçka yabışıp), bir adaya (otrau) çıktı. Adada bir kavak ve kavagin üzerinde de bir kartal (kara-kuş) yuvası vardı..." Mitoloji, burada kendisini gösteriyordu. Han'ın küçük oğlu adaya düşmekle, ya göze çıkmış veya yerin altına inmişti. Kavak ağacı, Tirek veya terek, bir "Dünya ağacı" gibi idi.

Sal veya gemi yapma: Yukarıda Oğuz Han'ın, Kıl-Barak akınında sal yapıp, adaya nasıl gittiği üzerinde durmuştuk. Uygur yazıtı ile yazılmış Oğuz destanı içinde de, bir Oğuz beyi'nin, sal veya bir kayık yaptığı görülüyor. Oğuz Han, buna sevinmişti: (Sevinç attı küldi). Bu sal veya kayık bir ağaç kovuğu da olabilirdi. Çünkü bu kayığı yapan beye, Oğuz Han, Kıpçak yani "ağaç kovuğu" adını verdi. Anlaşıldığına göre Türkler veya Türklerin Oğuz kesimi, büyük ırmakları geçmede, tecrübe sahibi idiler. Nitekim, Farsça Oğuz destanı içinde, şöyle deniliyordu:

"...Biz, geldiğimiz yerlerden, kaç tane derya (büyük ırmak) geçmişiz. Sizin derya ve sularınızın, askerimin gözünde, bir değeri yoktur... Atı, sal yerine ve kırbağı da kürek yerine kullanılır ve sizin ülkenizi alt üst ederler..."

** Z. V. Togan, Oğuz destanı, (Reşideddin'den s. 25 vd.)

** Radlof, Proben, IV, s. 90/116. Burada Anka kuşunun yerini, kartal (karakuş) almıştır.

** Z. V. Togan, aynı eser, s. 37.

Büyük ırmakları geçme

Eski Türklerin anayurtlarında, denizler yoktu. Türkler, ırmaklara "deniz", tengiz derlerdi. Okyanus içinde, Güney kültürlerinden gelen, taluy sözü kullanılırdı. Göktürk devletinin ilk ataları, "Batı denizi"nin kıyısında idiler. Çingiz Han'ın ilk ve ulu ataları olan Gök Kurtille Ala Ge-yik de, "denizi geçerek", gelmişlerdir. Radlof'un Proben'inin I. cildinde, Ak-Deniz ve Kara-deniz'i geçen yiğitlerden söz açılır. Bu Okyanus motifi, bizi burada ilgilendirmiyor. Destan geleneğine uygun bir su geçmeyi, aşağıda kısa olarak veriyoruz:

"...Kuzu-Körpöz, atını eğerledi, nalladı (taga kaktı). Bir derya kıyısına (yakasına) geldi. Deryanın öbür yanına, bir günde çıktı.. Orada, Kara-Han'ın oğlunun davarları vardı..." Burada, Dünya ağacı, (Bay-Terek) de vardı.

OĞUZ HAN'IN İKİNCİ HATUNU VE YER RUHU

Uygur yazıtı ile yazılmış Oğuz destanında şöyle deniliyordu: "...Oğuz Han, bir gölün ortasında, bir ağaç gördü. Ağacın kovuğunda (kabuçağında) ise, bir kız oturuyordu..." Oğuz bu kızla evlendi. Gök, Dağ ve Deniz adlı oğulları, bu kızdan oldu. Bu konuya "Türklerde ağaç kültü" dolayısıyla, sık sık dokunmuştuk. Ağaç ile dev ve kıızı, Anadolulular masallarında da görülüyor.

1) "... (Algazar), babasının gitme dediği ağaca doğru gitti. Göğedi kilelen büyük bir ev (tengrige tirelme) gördü. Yiğit bacadan baktı. Yaşlı dev okunu yonarken çıkan rüzgâr, evin kapısını açtı. Kılıcını yere vurdu, yedi kat kesti. Ağaca vurdu, ağacın 6 katını kesti... Eşikte oturan, kıızı aldı ve döndü..." Kötü yer ruhları, yaygın olarak ağaç köklerinden ve pınarlardan çıkarlar.

2) "... Bir savaşta çocuğu kurtarmak için dedesi, onu bir ağacın kovuğuna koyuyor..." Çok mitolojiktir.

3) "... Bir ağacın kovuğundan bir kedi çıkıyor ve onu görenlere, çok zenginlik veriyor..."

"... Oğuz Kağan yolda giderken, büyük bir ev gördü. Evin duvarı altından, pencereleri gümüşten ve çatısı da, demirdendi. Ev, kapalı idi ve anahtarı da yoktu..." Bu motif üzerinde, I. cildimizde de durmuştuk. Yuka-

** Proben, IV, s. 13/16. Baraba'da Kargat-Terene Türk boyuna ait bir destandan.

** Proben, IV, s. 189/234: Algazar destanı. İqim Türkleri.

** Radlof, Proben, I, 61/63: Bir Altay destanından.

** Proben, I, s. 290/313: Kedi, geri bir motiftir.

rida da, A l g a z a r adlı yiğit, ağacın yanına gelince, "göğe yükselen (tenğri-ge tirelme), büyük bir ev gördü"¹⁰⁰...

OĞUZ DESTANINDA, ALTIN VE GÜMÜŞ EVLER

Uygur yazılı Oğuz destanı'nda şöyle deniliyordu: 1) "... Kara-Küküldü adlı yiğit atına binip, günlerce yürüdü. Bir taş eve (taş üygö) geldi. Kapısı, açık (işigi açık) duruyordu. İçinde Yeş Yiğit - Alp Yatıyordu. Başını tör (onur) yerine koymuş; ayağını da kapıya doğru uzatmıştı... İki yiğit güreşmeğe başlayınca ev yıkıldı"¹⁰¹...

2) "... Yiğit, bir kartalın sırtında 12 gün uçuyor... Yolda bir taş eve (taş üy) rastladı. Taş evin kapısı kilitliydi. Açmak için anahtarı (atkıç) yoktu. Kapıda bir yazı vardı: "Bu eve girmek isteyen kişi, "bismillah irrahman irrahim" derse, kapı açılır..." Yiğit, bundan sonra da büyük bir ağaca (tیرهk) rastladı. Ağacın altında, 40 arşın boyunda bir kişi yatıyordu"¹⁰²... Burada da taş ev ve Dünya ağacı motifi yanyanadır.

3) Oğuz Kağan destanında: Kapısı kilitli bu evi, Kalaç adlı bir Oğuz beyi açmıştı. Ancak Oğuz destanında mitoloji yerini, gerçek hayata benzer olaylara bırakmıştır.

4) Savaşta demir ev: "... Kiden Han ordusunu alarak, Ak-Köpük'e doğru yürüdü. Ak-Köpük, bunu işitince, dağa çıktı (tau başına çıktı). Demir bir ev yaptırdı (temir üy saldı). Okuna, demirden bir başak soktu"¹⁰³... Kuzeydeki Şamanist ve balıkçı Türkler, altın ve gümüşü, iyi tanımıyorlardı. Taş veya demir ev, bir çeşit saray sembolü de olabilirdi.

5) Yılanlı taş ev: Yurtlarda oturan bu Türkler için taş ev, sihirli ve değişik bir sembol gibidir: "... (Bir Alta y destanında) yiğit, içi yılan dolu bir ev görüyor. Yiğit, yılanları boşaltıp, içinde kendisi oturuyor"¹⁰⁴...

6) Karataş ev: "... Kuzu Körpöz, bir çölde, bir kargaya rastlıyor: "Sana, babam diyeyim! Karga! Sana annem diyeyim! Kara-Han'ın evi, nerededir? Kara-Taş ev (üy), nerededir, karga!..." Bu destanda, güneyden gelen tesirler de vardır. Ancak yerli motifler, bellidir.

Görülüyor ki Oğuz destanı içindeki sihirli evler, Proto-Türk mitoloji içinde de görülüyordu. Bu ev motifi, Oğuz destanı içine nasıl girmiş? Bu örnekler bir fikir verebilir.

¹⁰⁰ Proben, IV, s. 188-9 (metin): İşim Türklerinden.

¹⁰¹ Proben, IV, s. 88/113: Turalsı boyu Türklerinden.

¹⁰² Proben, IV, s. 91/117: Han'ın oğlu (kannıg ulu) masalından.

¹⁰³ Proben, IV, s. 149/188: Ak-Kübek destanı. Tepkeç Aul Türkleri.

¹⁰⁴ Radlof, Proben, I, s. 246/271

OĞUZ HAN'IN VEZİRİNİN BÜYÜK RÜYASI

"Altın bir yaya gündoğusundan, günbatısına doğru uzanıyormuş. Üç gümüş ok ise kuzeye doğru gidiyormuş"¹⁰⁵

Oğuz Han'ın veziri Ulug Türk, böyle bir rüya görüyor ve bunu, Oğuz Han'a söylüyor.

Büyük bir imparatorluk kurulurken, devletin kuruluş felsefesini böyle bir rüyaya dayandırma ve böylece manevî bir güç kazanma, Türk devletlerinde bir gelenek halindedir. Bu inanışlar, çoğu zaman devletin kuruluş ve yücelmesinden sonra oluşturulmuşlardır. Bu inanışı, Osmanlı devletinin kuruluşunda da görüyoruz. Yukarıda ve I. cildimizde, bu geleneklere ait bazı örnekler vermiştik. Proto-Türk mitoloji'nin temellerine inip, Türk Halk Edebiyatı'ndan bazı örnekler sunalım:

1) Harputlu annemin bir masalında, şöyle bir motif vardı: "... Keloğlan rüyasında bir yataкта yattığını görüyor. Sağında ve solunda ay ile güneş varmış. Göğsünde de yıldızlarla oynuyormuş. Bunu hakanlığa yormuşlar. Oynadığı yıldızların ise, şehzadeleri olduğunu söylemişler..."

2) Rüya satan Keloğlan: (Tüz satkan taşsa): Bir kadın şöyle bir rüya görüyor: "... Başının üzerinden, ay doğuyor (ay tuuptu)! Ayağında gün çıkıyor (kün şıkıptı). Yüreğinden de, bir yıldız (culdüz) doğup, yükseliyor". Keloğlan bu rüyayı satın alıyor. Ay, kendi hatunu oluyor. Ayağından yükselen güneş, devlet ve hakanlığı sayılıyor. Yıldız ise, oğlu olarak yorumlanıyor"¹⁰⁶...

3) "... (Rüyada), sağda güneş; solda da, ay duruyormuş. Rühayı görenin alnında da, Zühre yıldızı parlıyormuş"¹⁰⁷...

4) "... (Kırgız Hanı Abılay)'ın atası, nurdan peyda olmuştur: (Nurdan peyda bolgan). O, yayını, güneş ışıklarına asabilir: (Sadagan küngö askan). Sizin atanız ise âdi (kara) Hoken dli Sartlar idi"¹⁰⁸... Güneşin ışıkları, Abılay Han'ın yayını yüskekte tutuyorlardı. Güneş soy-lu da olabilirdi.

Oğuz destanındaki "Buz dağı"

Türk Halk Edebiyatı ile ilgili bir bölümdeyiz. Oğuz destanını karşılaştırmayı bu örneklerden seçeceğiz. Ancak Buz-dağı için, ayrı bir bölümümüz, daha vardır. Bunun için dağlar bölümümüze de bakılmalıdır.

¹⁰⁵ Proben, IV, s. 1276: Kargat'a, Terene ili Türklerinden.

¹⁰⁶ Proben, III, s. 297/355: Rüya satan keloğlan: (tüz satkan taşsa) masalından: (Kırgız).

¹⁰⁷ Proben, I, s. 32: Türk Mitolojisi, I, s. 289.

¹⁰⁸ Proben, III, s. 69/90: Abılay-Han, Soykutüğü.

1) "... Oğuz Han'ın 'aygır bir atı' vardı. At, yolda büyük bir dağa kaçtı. Dağ, çok büyük bir dağdı. Üzerinde de her zaman, don ve buz (tonğ muz) vardı. Dağı ise soğuktan, hep ap aktı... Oğuz, dağda atını bulup getiren boyına, Karlık adını verdi"⁹⁴...

2) "... Oğuz Han'ın iki atı, (Kafkas?) Derbend'in de kaybolmuştu. Irak-kula ve Süt-kula atlı bu atları, Derbendliler bulmuşlar ve böylece vergi vermeden kurtulmuşlardı"⁹⁵...

3) "(Kuzu-Körpöz'e, şöyle dediler): ... İyi bir at bulamazsan,⁹⁶ Bayan-Sulu'ya gidemezsin. Baban ölünce, "Ak-burşun" ve "Gök-burşun" adlı iki atı, göğe uçtular. Eğer sen, Buz-dağı'na (Mus-tau) gidersen. Yedi ay, daha yürürsen, altın ve gümüş iki yemlik göreceksin. Orada, bu atları bulabilirsin.

Kuzu, Buz-dağı'na gidip, ... iki atı buldu getirdi. Ondan sonra yola çıktı"⁹⁷... Bu Kırgız masalında, "annesinin memesini çıkarıp and içirmesi" üzerinde durulmalıdır.

4) "... Buzdağın'dan (Mus-tau) iki hakan çıkmış... Malları, birbirine eşit olan, Sarı-Han, Kara-Handa, vardı. Yiğit Kuzu da, gelip Buz-dağı'na kondu"⁹⁸... Yiğit, Buz dağı'nda "konuş aldı" yani konak yaptı. Bundan sonra Hanların kızını almak için, çalışmaya başlar. Bu masalda, çok güzel av sahneleri vardır.

5) "... Şor Türklerinin kamları, davul yapma emrini, (veya ilhamını), Mustag (= Buzdağ) denilen dağdan alırlar. Buzdağ, zamana, bütün ömrü boyunca kaç tane davul kullanabileceğini, tayin eder. Belirlenen sayı tamam olunca, zamanın ömrü de tükenmiş olur"⁹⁹...

Görülüyor ki Oğuz Destanı içindeki motifler, bir raslantı sonucunda sıralanmış değillerdi. Proto-Türk mitolojisi'nin, birer nefes alır gibi, yerli yerinde sıralanmış, izleri idiler. "Buz dağı" için, arkada ayrı notlar ve belgeler vardır.

OĞUZ DESTANINDA BABA OĞUL REKABETİ VE TÜRK HALK EDEBİYATI

Bu konu üzerinde, I. cildimizde de durmuştuk. Sigmund Freud'un, "Ödip kompleksi" adlı teorisi ile, Oğuz Destanı'nın yorumlanmayacağını vurgulamıştık:

⁹⁴ Bang-Rahmeti, Oğuz Kağan destanı No.277.

⁹⁵ Z. V. Toğan, Oğuz destanı, (Reşide ddim'den), s. 28-29.

⁹⁶ Radlof, Proben, III, s. 238/280: Kuzi-Körpöz destanından: (Kırgız).

⁹⁷ Proben, III, s. 222/261: Aynı Kırgız destanından.

⁹⁸ A. Inan, Şamanizm, s. 95.

"... Kızıl Ödip, rüyasında oğlunun kendisini öldüreceğini görüyor. Bunun üzerine, telâha düşüyor. En sonunda Kızıl Ödip, bir kaza ile; ancak oğlunun yüzünden ölüyor..." Met e ve Oğuz Han ile babaları arasındaki rekabet, böyle basit bir efsane ile karşılaştırılmamalıdır. Babaların, töreye karşı gelmeleri, devlet töresi ve imparatorluk geleneği gibi bir çok meseleler vardır. Oğuz Han ve Met e söylentileri, birer imparatorluk mitolojileridir. Dış tesirlere kapalı, Proto-Türk geleneklerini taşıyan, Kuzey-Türk destanlarından, bazı paralel örnekler sunalım:

1) "... Bir Han'ın kendi oğlu eve gelince, han'ın hemen evden çıkıp, gidesi geliyordu. Daha doğrusu babanın ruhu, (erva hı), babayı oğlundan uzaklaştırıyordu. Han, bunu falcılara sormuş. Falcılar da, oğlun seni öldürecek, demişler. Bunun üzerine Han, oğlu İdege-Bey'i öldürmek istemiş. Fakat Han'ın veziri Yen Bay, babasının öldüreceğini oğluna haber vermiş"¹⁰¹... Bu destan, Kuzey Türk kültür çevrelerinin, en önemli destanlarından biridir.

2) "... Muradım adlı bir yiğit, komşu hakani yeniyor. Hakanın iki kızını esir alıyor. Düşmanı kovalayıp, babasının ülkesinden geçerken, iki kızı, savaş sonuna kadar, babasına emanet ediyor. Muradım savaşta iken, babası kendisine emanet edilen iki kızı da, kendisine nikâhlıyor. Oğlan savaştan dönüyor. Babasının yaptığını görünce, bir okla, babasının gözünü kör ediyor. Sonra da, Timur'un yanına kaçıyor"¹⁰²...

Oğul ve baba hakkı

Bu destan, atasözleriyle söylenmiş bir edebiyat şaheseridir. Baba kör olunca, oğluna şiirle "babalık hakkı"nı hatırlatıyor. Oğul da, oğulların da bir hakkı olabileceğini söylüyor ve babasına, "oğul hakkı"nı anlatıyor. Böylece baba ile oğul arasında, şiirli bir atışma başlıyor. Şiirlerin hemen hemen tamamı, ikişer satırlık, atasözlerinden oluşmuşlardır.

Töre ve Tanrı korkusu, babayı sarmıştır. Oğlu Muradım da, töre ve Tanrı adına, babasının gözünü kör ettiği için, rahattır. Baba hakkı'nın yanında, oğul hakkı'nın bulunduğunu da hatırlatır. Tıpkı, Met e ve Oğuz gibi.

3) "Altın Sayın Süme'nin atı, babası ile annesinin kendisini öldüreceklerini haber veriyor. Yiğit, atına binip, kaçıp gidiyor. At, konuşarak kendisine yol gösteriyor"¹⁰³... Bu destan, çok mitolojik bir eserdir. At, zaman zaman, "kel-at" olur. Oğlan da, "kel-oğlan" olup, göğün yedi katını ve yıldızları dolaşır.

¹⁰¹ Proben, IV, s. 127/165: Toktamış Han destanından: Ulu Kau Aul'dan, Kurda k boyu Türklerinden.

¹⁰² Proben, IV, s. 128/165 Toktamış-Han destanından.

¹⁰³ Radlof, Proben, IV, s. 71/91: Om'da Baraba II Türklerinden.

Anadolu'da da, mitolojiden kurtulmuş, buna benzer masallar vardır. Harputlu annem söylerdi: "... Üvey annesi, şehzadeyi öldürmek veya zehirlemek ister. Şehzadenin Alnı beşik atı, her defasında, şiir ve melodi ile haber verir. Oğlan, atını ağlarken görür ve ondan haber alır..." Anadolu'da, bunun çok çeşitli varyantları vardır. Met e olayında olduğu gibi, arada bir üvey anne tesiri vardır.

4) Küçük oğul, "baba ocağının sahibi ve iyesisidir": Baba ile küçük oğul rekabetine, yalnızca bir Altay masalında rastladık: "... Bir baba, ortanca ve büyük oğullarına, küçük kardeşlerini öldürmelerini söylüyor. Fakat çocuklar, küçük kardeşlerine kıyamıyorlar. Küçük kardeşimizi öldürdük diye, bir köpeğin kanını getiriyorlar. Baba, o gece bir rüya görüyor ve korkusundan, sabahleyin evini ve yurdunu bırakarak kaçıyor¹⁰⁵..." Buna benzer bir masal daha vardır: (A. eser, I, s. 12).

5) Dede Korkut kitabı içinde de, zaman zaman mitolojik bir anlatımla, baba-oğul rekabeti görülür. Burada, "40 yiğid ile oğlu rekabeti"; rol oynar.

Deli Dumrul hikâyesinde ise, "kartı-koca bağlılığına" karşı, "anne-baba rekabeti"; söz konusudur.

6) Manas destanının bir bölümü olan Er-Töştük destanında ise, şöyle bir olay vardır: "... Tepe göz gibi türeyen bir dev, İlemen-Bay'ın boyuna biner ve onu öldürmek ister. İlemen-Bay:

Gel sana, 8 oğlumla, gelinlerimi vereyim"; der. Fakat dev, razı olmaz. İlemen-Bay: "Gel sana, Alp oğlum Er-töştük'ü vereyim"; deyince, dev razı olur. Bundan sonra, baba-oğul arasında kavga başlar. Gelin, kocasının yanını tutar..." (Bu efsanenin geniş metni ve kaynakları için bk. Türk Mitolojisi, I, s. 542-547).

OĞUZ DESTANINDAKİ "DEMİR EV" HAKKINDA

Uygur yazısı ile yazılmış Oğuz destanı'nda, "pencereleri gümüşten, duvarı da demirden"; kapalı bir evden söz açılmaktadır. Bu bölüm, Türk mitolojisinin çok yaygın bir motifi olan "Buz-Dağ" dan sonra gelmektedir. Bu demir evden sonra da, Oğuz Han'a yol gösteren kurst'tan söz edilmektedir. Yani bu üç bölümün, tarihle hiç bir ilgisi yoktur. "Anahtarsız" bu "demir ev"; Oğuz destanı'nın içinde, birden bire neden yer almıştır. Oğuz destanı'nın bu bölümü şöyledir:

¹⁰⁵ Proben, I, s. 31/59: Destan, çok mitolojiktir. Olaylar, zaman zaman Göklerde geçer.

"(Oğuz) yolda büyük bir ev gördü. Bu evin damı (tagamı) altundan, pencereleri gümüşten, çatıları da demirden idi. Kapısı vardı; fakat anahtarı yoktu..." (Oğuz kağan destanı, 248).

1) "Kapısız ve penceresiz demir ev": Hemen bir örnekle işe başlayalım: Kuzey Türklerinde Turalı boyunun, Kara Kökül destanında şöyle deniyordu: *Çoyın Alp'e gelen yiğit Kara Kökül, (onun) demirevine erişti. Demir evin, açacak bir kapısı yoktu (açığa ışık yok). Ne de bakacak bir deliği, yani bir penceresi vardı: (karaga teşik yok). Dökme demirden, dağ şekilli bir eve geldi¹⁰⁶...* Bu ev, Çayın Alp adlı bir deve aitti. Bu demir ev motifine, kuzey Türk destanlarında sık sık rastlanır.

2) "Evin kapısı, çatısı, penceresi ve direği" Bu dört şey, Türklerde, evin esasını oluşturur. Bunların hepsinin de, destanlar ile dualarda ayrı ayrı yerleri ve değerleri vardır. Bunlara, oca ile bacayı da katmak gereklidir. Eski Türk destanlarında, "50 kapılı, 40 pencere, 30 kirişli ev"lerden söz açılır¹⁰⁶. Dikkat edilirse pencere sayısı, kapılardan daha azdır.

"Evin kapısı" ve eşigi: Kapı için söylenen eşik sözü, evin bütünü için de, söylenir, Kuzey Türk destanlarında çoğu zaman, ev yerine "eşik göründü" yani bir "ev göründü", deniyordu¹⁰⁷. Çingiz Han, "eşiğe oturmayı yasak etmiş"; Çünkü eşige oturan kimse, eve sahip çıkıyor, sayılırdı. Kuzey Türk destanlarında, altın ile gömüler, eşiklerde, bulunuyordu¹⁰⁸. Ev için dua edilirken de, "eşiğin delinmesin"; deniyordu¹⁰⁹.

"Baca": Kuzey Türklerinde, pencere yerine geçiyordu. Çünkü onlar, yurtlarda oturuyorlardı. Baca için de, dua ediliyordu.

"Çatı": Evin göğü ve kubbesidir. "Çatısı delinmesin" dileği, duaların başında geliyordu. "Demir çatı"yı, yalnızca Oğuz destanı'nda görüyoruz. Kuzeyde çatı, keçedir. Çok mitolojik Kuzey Türk destanlarında "Kuş derisinden çatı" motiflerini görüyoruz¹¹⁰. Kara Han'ın yaptırdığı bu çatı, "Zülülö kuşu" adlı bir efsane kuşunun derisinden idi.

"Evin Direği": Ailenin ve göğün bir direği gibi, görülmüştür. "Evin desteği, direği olsun!" diye dua edilirdi¹¹¹. "30 kirişli veya direkli" evler, efsanelerde görülüyor. Büyük otağ çadırlarının direkleri elbette ki çok olurdu.

¹⁰⁶ Proben, IV, s. 85-90/109-115.

¹⁰⁷ B. Ögel, Türk Mitolojisi, s. 98.

¹⁰⁸ Proben, III, s. 316/381.

¹⁰⁹ Proben, IV, 119/155, Molla, rüyayı yorumlayarak altın buluyor.

¹¹⁰ Proben, III, s. 5/7: Dualarda, "eşiği kırılmasın (boşluğu botruldu)", deniyordu. Bu daha çok çadır eşigi idi. "Çatısı (kaldırıldı), yukarı da deniyordu". Aynı eser, s. 6 (metin).

¹¹¹ Proben, IV, s. 24/31: Çayın Alp, çadırının parmaklıkları boyunca (serge boyu), olsun! (85).

¹¹² Proben, III, s. 5/7: "Evin direği, arkama destek (kötünü kodalsın), olsun! Allah ekber!"

"Gelin evi ve gerdek" yeri de, bir ev veya tek kubbeli bir yurttur. Farsçada *gerdek* sözü, "kubbe", demektir. Gelin odası manasını taşımaz. Ancak çadırda, yurttan ve hatta *Ana dolu*'da, gelin için her zaman ayrı bir oda düşünülemez. Oda ve yatakların ayrılmasında perde, büyük bir rol oynar.

"Cibinlik", yatakları birbirinden ayıran veya gelin yatağının bir sembolüdür. Kuzey Türk destanlarının birinde, "Gün Han kendi kızını, hünere gösterebilecek birine vermek istiyor. Yiğit Kara Kökül, atı ile uçuyor, çeşitli donlara giriyor. Bunun üzerine kız, yiğidi beğeniyor. Kız hemen orada bir cibinlik (cibindik) kurup, oğlanla gerdeğe giriyor"¹¹²...

"Gelin odası", süslü ve güzel bir evdedir. Bunun için Kuzey Türklerinin *Muradım* destanında, gelin evi için, "yıbalu ev", yani süslü ve mükemmel ev deniyordu"¹¹³.

"Kanatlı ve köşeli ev" Türklerde daha çok büyük çadır veya otağlar için söz konusu olmalıdır. Bir Kuzey Türk efsanesinde, "Dudar kız atı kesip, 6 kanatlı bir ak ev yapıyor"¹¹⁴... Bu, tam bir mitolojidir. "40 köşeli bir ev" den de, başka bir destanda söz açılıyor"¹¹⁵. Destanda hafif Hind tesirleri vardır. Bu çadır, saray da olabilir.

"Ak Ev" deyişinin en güzel örnekleri, Dede Korkut'ta bulunur. Bu, yalnızca temiz değil; erdem dolu bir ev demektir. Bu deyiş, Kuzey Türk destanlarında da, sık sık görülür. "Çingiz Han'ın mezarının yanına, onun ulu hatırası için, 5 ak-ev yapıyorlar"¹¹⁶. Burada da bir *kutluluk* vardır. Bu ak evlere, *Manas* destanının bir bölümü olan *Er-Töşük* destanında da, rastlanır"¹¹⁷.

"Bark ve ev" de, kutlu bir evdir. Bilge Kağan'ın hatıralarını toplamak ve ona yapılan kurbanlar ve sunuşlar için, böyle bir bark yapılmıştı.

"Mezar ve ev": Türkler, mezar ile ev arasında, büyük bir ayrılık göstermiyorlardı. Biri bu dünyanın; öbürü de diğer dünyanın, bir evi idi. Nitekim *Manas* destanında *Manas* Han ölünce onun için "Ak Saray ile Gök Saray" yapılmıştı. Çingiz Han, bir söylentiye göre "araba ile birlikte mezarına konmuştu"¹¹⁸. Türk Kıpçak sözlüklerinde ise, mezar için, "kurgan ev" karşılığı kullanılır.

"Evin arası, kurulduğu toprak": *Yer Ruhu*'nun malıdır. Göktürk çağında buna, "Yer-su" ruhları deniyordu. İlin ve devletin iyi idare edilmesi, onların gözü altındaydı. "Yerin sahibi", onlardır. Eski Türkler "sahip" için "Idi" sözünü kullanırlardı. Büyük devlet kurmuş ve gelişmiş olan Göktürklerde, bu anlayış da gelişti. Yakut Türklerinde ise, "Evin gerçek sahibi" de, bu ruhlardı. Bunun için, saçtı yapıp, onları hoş tutmak gerekli idi"¹¹⁹. Bunlar, "dişi yer ve toprak ruhları"; idiler. Daha gelişmiş olan Kırgız Türklerinde ev yaptırmak isteyen bir kimse, bir "Ev duası" yaptırmak zorunda idi. Yatak için başlayan ve "Bacası kırılmasın, eşığı karılmasın, çatısı delinmesin, desteği direği olsun" sözleri ile biten bir ev duası, bize kadar gelebilmiştir"¹²⁰.

"Ev tutma" sözü de bütün Türklerde yaygın bir anlayıştır. Göktürklerin "il tutma", yani "devleti idare etme gibi" bu da, ev kurma ve devam ettirmedi. *Türkmenlerin Şeceresi*, Türkler için, "Evinin tutup, oturmadıkları yurt varmı?" Diyordu.

"Taş evler"de, Türk destanlarında çok görülür. Turanlı boyunun bir destanında, "Genç bir yiğit, devin taş evini, kılıçla vuruyor, süngü ile deliyor, kemencele yıktıyor, ondan sonra da ateş verip yakıyor"¹²¹. Çok daha eski ve daha mitolojik bir Altay Türk destanında ise, bir "Yılanlı taş ev" den söz açılıyor"¹²². "Kara Han'ın ise, kara taştan evi" vardı"¹²³. "Taştan Saray'lar (Taş ögörot)"da görülüyor"¹²⁴. Bu saraylar bazan, yalnızca "Taş kapılı saray", (yani, *kapkaları taştan*) olarak da anılıyordu"¹²⁵.

"Gök ağaçlarının yanındaki evler", Türk mitolojisinin en yaygın bir motifidir. Bu konuda *Tuba* veya *Gök ağacı* ile *Anka kuşu* motifleri, Türk destanları ile benzeşmiştir. "Yiğit, babasını yine Kara ca adlı dev, göklere yükselen ağacın yanındaki büyük bir taş evde bulmuş ve dev öldürmüştür"¹²⁶... Burada, devin adı da türkçedir.

"Altın evler", daha çok Türklerin hakanlık otağı'dır. "840 yılında Kırgızlar, Uygur Hakanı'nın altın çadırını yakmışlardır.

¹¹² Pekarskiy, Yakut Sözlüğü, I. (tere.), s. 60.

¹¹³ Proben, III, s. 5/7: *Dualar* (Bata söh): Burada, metin kuzakılarak üzetlenmiştir.

¹¹⁴ Proben, IV, s. 87/113: *Kara Kökül* adlı yiğit, Yeş-yiğit ile, taş evin içinde vuruşuyor ve güreşiyor.

¹¹⁵ Aynı eser, s. yeri: Bu da Yeş-yiğit'in taş evidir.

¹¹⁶ Proben, IV, s. 12/16; 66/83: "Yiğit, kurgayı (kurgan) sesteleniyor: "... Ey kurgu (kurgan) Kara-Han'ın taş evi (taş evi), nerededir?..."

¹¹⁷ Radlof, Proben, IV, s. 8/10: "Taştan bir ev yaptırdı"; (Taştan üy yaptırdı)...

¹¹⁸ Aynı eser, s. yeri: "... Taştan bir duvar (taştan ögörot) yapılsın (salınsın)! Kapıları taştan (kapkaları taştan) olsun! Dibine (rübün-) ayı bağlansın, dursun!..."

¹¹⁹ Proben, "IV, s. 188/233: *Algusar* destanında.

¹¹² Proben, IV, s. 67/84: *Kazakların kökeni* (*Kazakların sübu*), sülâlerinden.

¹¹³ Proben, IV, s. 132/169: *Toktamış-Han* destanından.

¹¹⁴ Radlof, Proben, III, s. 318/385: *Dudar-Kız* masalı çok mitolojik bir masalıdır.

¹¹⁵ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 110-112.

¹¹⁶ Abdulkadir İnan, *Makaleler*, s. 380.

¹¹⁷ *Türk mitolojisi*, s. 542.

¹¹⁸ A. İnan, *Makaleler*, s. 380.

"Oğuz Kağan da sık sık altın evini kurduruyordu"¹²¹. "Oymalı ve boyalı evler", Türk, destanlarında çok görülür. *Muradım* destanında bu oymacı ve boyacıardan söz açılmaktadır¹²². "Yılanlı evler", Çok mitolojik bir motiftir¹²³. "Masa örtüsü veya örtü" de Türk destanlarında sık sık geçiyor. Buna, "tas-targan yaydı", diyorlar¹²⁴. "zından" motifi Türk destanlarında, herhalde G ü n e y tesirleri ile doğmuştur¹²⁵.

"Ev duası" üzerinde durmuştu. Bu konuya bir vesika daha ekleyelim. *Evin gerçek sahibi, toprak ile ateş*, yani "Ocak"ın ruhu idi. Bunun için Şamanlar, ev yaptıran veya kuran adam için şöyle dua ediyorlardı: "Büyük Anam, Hatunum, Sekiz kenarlı yerimin (dünyanın) sahibi (iyesi), alevli ateşin ruhu, yerin sahibi"¹²⁶. Buna benzer inanışlar, A n a d o l u 'da da görülür.

Evin Yönleri: Türklerde kapı, çoğu zaman güneşe açılır. Radlof'un *Kumalak* falı dolayısıyla verdiği, evin yönleri hakkındaki bilgileri, sunmadan geçemeyeceğiz. Bu falda ev, 9 bölüme ayrılmıştır. Kapı, (bosa-ga) yanına, -ev bir a t a benzetilerek-, "kuskun yanı" denmiştir. Arkasına ise "a l ı n" (Mangalai), denmektedir. Sırtımızı kapıya çevirdiğimiz zaman, s a ğ yanımıza gelen taraf, "ö z yan" (öz cak), yani kendimizin yanısıdır. S o l taraf ise, "D ü ğ m a n yanı"; (duspan cak) idi. Evin tam o r t a s ı ise, "k a l b, yürek"; idi. *O c a k y e r i* de burada idi. Bu anlayış Türklerde, yer yer değişmektedir¹²⁷.

Anlaşıldığına göre Türklerde "e v i n y e r i v e t o p r a ğ ı, Tanrının idi". Bunun için ev ve yurt kurmak isteyen kişi, *kamlara* dua ettirip, *Tanrı ile yer ruhundan izin almak*, zorundaydı. G ö k t ü r k ' l e r d e k i, "Yer-su" anlayışı, bu anlayışın bir temeli olsa gerekti. Ya k u t Türklerinde yurt kurmak isteyen bir kimse, *şamanı* çağırır ve ona dua ettirirdi¹²⁸.

OĞUZ DESTANINDAKİ "BUZ DAĞI"

Mitolojiden önce, tabiatın güzellikleri ve gerçek hayat gelir. *Ulu dağlar* insan düşüncesinde her zaman ve her yerde kendi yerlerini kendileri yapmış-

¹²¹ Z. V. Toğan, *Oğuz destanı*, (Reşideddina, 47. den).

¹²² Proben, IV, s. 136/174: Özellikle bezikler, oymalı ve boyalı olarak yapıyorlardı.

¹²³ Proben, I, s. 246/371: "Yılanlı evler" üzerinde yukarıda durmuştu. Bunlar, e d i l e r a s a i t idiler.

¹²⁴ Proben, IV, s. 59/74: *Kadı Mergen* destanı: Barab, Terent ili Türklerinden

¹²⁵ Proben, IV, s. 91/117: *Hanan oğlu* (Kannig ulu), kısa bir masaldır: "... Han'ın oğlu Kartol'in yavrularını kurtarıyor Kartol, (kara-As), oğlanı alıp büyük suyun ötesine geçiriyor..."

Oğuz destanındaki tağ-ey gibi "... Oğlan büyük denizin ötesinde bir tağ-ey e rastlıyor: Tağ evin (tağ ey) hopon (ipigi) hopulu (yusaklı) idi. Kılıdını (yusagın) açmak için (açargo), anahtarı (akıçı) yoktu. Kapının üzerinde bir kofu (kat) yazılı (yusaklı) idi...: "Eğer bu eve girmek isteyen bir kişi, "bism'illah irrahman irrahim" dese, kilit (yusak) açılır! Oğlan... deyip, eve girdi. Bir masa örtüsü (testihan) serili gördü. Üstünde, türlü uşlar hazır..."

¹²⁶ A. İnan, *Şamanizm*, s. 117.

¹²⁷ Radlof, *Proben*, III, s. 132.

¹²⁸ Abdulkadir İnan, *Şamanizm*, s. 117.

lardır. D e d e K o r k u t 'ta okuduğumuz, "göksi güzel kaba dağ"; "karşı yutan kara dağ"; "kara dağ yüksek oğul" gibi sözler, Türklerin dağlara karşı olan sevgi ve hayranlıklarının bir görüntüsüdür. Din ve mitoloji gibi düşünceler, ile diğer inanışlar bu sevgi ve hayranlıktan doğar ve gelir. Üstelik insanlar ile hayvanları en iyi besleyenler de, yine ulu dağlardır. H a y v a n c ı l a r ı n h a y a t ı, büyük dağlara ve onların yaylalarına bağlıdır.

Yine D e d e K o r k u t 'ta dendiği gibi, "yazda kışda karı, buzu erimeyen" bu dağlar, insanlar ile hayvanlara, hayat veren tek kaynaktır. Dağın karı ve buzları erimeyecek ki, altındaki yaylalar ile otaklara, hayat versin. Bu yüce dağlar işte, böyle bir gerçek düşünce ve duygulardan güçlenerek, m i t o l o j i d e k i kişiliklerine bürünüyorlardı.

1) *Karlı ve buzlu dağlar*: Zaman kaybetmeden hemen Oğuz destanındaki Buz-Dağ'a ve Türk mitolojisine girelim. U y g u r yazısı ile yazılmış Oğuz destanı'na göre, "Oğuz'un çok sevdiği bir (aygır) atı vardı. At yolda büyük bir dağa kaçtı. Bu, çok büyük (ulug) bir dağdı. Üstünde hep don ve buz (tong muz) vardı. Başu soğuktan opak dururdu

Farsça Oğuz destanı'nda ise Oğuz Han'ın Kafkas Derbendi'nde kaybetmişti: "Oğuz Han'ın Irak Kula ile Süt Kula, (veya Süt Ak) atlarını Derbend'de çalışıyorlar. Gönül bu atlara bağlı olan Oğuz Han, atlarının bulunması için, iki ay Derbend'de bekliyor. En sonunda Derbendliler atları bulup getiriyorlar ve böylece vergiden kurtuluyorlar"¹²⁹.

Oğuz destanları'nda Oğuz Han'ın akın yolu üzerinde, ulu bir dağmış gibi görünen bu karlı dağların köklerini, eski Türk dini ile düşüncesinin, çok eski çağlarında aramak gereklidir. "Buz Dağ" veya Kuze-y-Türk edebiyatındaki türkçe ile Muz Tag üzerinde, daha yukarıda da durmuştu.

Altay Şamanları istedikleri kadar davul yapamazlardı. "Şamanın kaç davul yapabileceği, Buz Dağ'dan buyrulurdu"¹³⁰.

G ö k t ü r k çağından önceki Ç i n kaynakları, "bir kadının ağzına düşen bir dolu tanesinden gebe kaldığını"; haber veriyorlardı. Hocamız Prof. Abdülkadir İnan, bu kadından olan çocuğu, "Buz Han" adlı bir Türk tanrısı ile ilgili görmüşlerdi¹³¹. Böyle bir Tanrı bilmiyoruz. Ayrıca Proto-Moğol'lara ait olan bu dolu efsanesi ile karlı ve buzlu dağlar arasında bir ilgiyi de göremiyoruz.

¹²⁹ Z. V. Toğan, *Oğuz destanı*, s. 28, 29.

¹³⁰ A. İnan, *Şamanizm*, s. 94.

¹³¹ A. İnan, *Mahaleler*, s. 193.

Oğuz destan'ındaki karlı ve buzlu dağ motifini daha iyi anlayabilmek için biraz da Kırgız destanlarını gözden geçirelim: "Kuzu Körpüş adlı yiğidin babası ölünce, Ak ve Gök Burşun adlı iki at, babası ile birlikte göğe uçuyorlar. Kendisi kötü bir atla kalınca, ona: "Eğer sen 7 ay gidip, Buz Dağ (Muz Tau) yanına erişebilirsen, orada altın ve gümüşten iki yemlik (astau) göreceksin. Atları da, o yemliklerin başında bulacaksın", diyor. Kuzu Körpüş, onların dedikleri gibi yapıyor ve atları bularak getiriyordu¹³⁸". Görülüyor ki Oğuz destan'ndaki büyük ve karlı dağ anlayışının kökleri çok derinlere gitmektedir¹³⁹.

Kırgız Türklerinin Sayın Batır destanında, "Sarı Han ile Kara Han Buz-dağı'na gelip, orada avlanıyorlar. Av sırasında da Kara Han'ın kızını, Sarı Han'ın oğluna söz kesiyorlar. Fakat bu sırada Sarı-Han ölüyor¹⁴⁰..." Buz Dağ bu efsanede de büyük bir rol oynuyor.

2) Kazılık Dağı:

Bu dağın Dede Korkut ile diğer Türk destanlarında, büyük bir yeri vardır. Dede Korkut'ta bu dağ, "kışda yazda karı buz erinmeyen Kazılık dağı", diye anlatılıyordu¹⁴¹.

Kazılık dağı için, bir Kırgız-Türk destanında ise, şöyle denir: "Sen ey sevgili! Ey sevgili dağ! (Kayranranda kayran tau)! Bana, zenginlik veren dağ! Benim üç ata mıın, yaşadığı dağ. Gözün sana konanda, buzlağır kayganlağır dın!... Yakınlarımın oturduğu, zengin Tür k vadisi! Kazanın kapağı!... Atlarımı tutan kemendim! Evimin direği! Sırıgım! Sen ey sevgili! sevgili dağ! Bana varlık veren dağ! Babamın güveyisi dağ! Anamın gelini dağ!... Büyük büyük taşların! Gözümünden akar yaşların!¹⁴²..."

Dede Korkut'taki "Dirse Han oğlu Bugaç Han" hikâyesinde ise Bugaç Han, Kazılık dağında kaybolur. Bunun üzerine Bugaç Han'ın annesi, Kazılık dağına şöyle beddua eder: "Akar senün suların, Kazılık dağı! Akar iken, akmaz olsun! Biter senün otların, Kazılık dağı! Biter iken, bitmez olsun! Kaçar senin geyiklerin, Kazılık dağı! Kaçar iken kaçmaz olsun! Ne bileyin oğul, arslandan mı oldı? Yoksa kaplandan mı oldı¹⁴³..."

Bunu duyan oğlu da, annesine şöyle der: "Ağ pürçekli, izzetli canum ana! Akarlı da, sularına kargamağı! Kazılık dağının günahı yoktur! Biterli-

¹³⁸ Proben, III, s. 238/280.

¹³⁹ Bu cildimizde, "dağlar" ile ilgili ayrı bir bölümümüz vardır.

¹⁴⁰ Proben, III, s. 205/216. Sarı Han ile Kara Han, göklerde geçen olaylar arasında da görülür.

¹⁴¹ Dede Korkut kitabı, 26-4.

¹⁴² Proben, III, s. 51-57/67. Kırgızlar, bu bölgeye yapılan Kalınuk akınlarından sonra, Kazılık dağına kaybetmiş. Dağ ile ilgili bölümümüze bakınız.

¹⁴³ Dede Korkut kitabı, 27-8.

de, otlarına kargamağı! Kazılık dağının, suçu yoktur! Kaçar geyiklerine kargamağı! Kazılık dağının günahı yoktur! Arslan ile kaplanına! Kazılık dağının, suçu yoktur¹⁴⁴..." Anlaşıldığına göre bu Dirse Han hikâyesi, Dede Korkut'un en eski bölümlerinden biridir. Kazılık dağı hakkındaki diğer metinler, aşağıda sunulmuştur.

3) Kutlu Dağları:

Dağlar ile ilgili bölümümüzde, Türk tarih ve düşüncesinde yer alan Kutlu dağlar üzerinde, geniş olarak durmuştuk. Prof. Abdulkadir İnan hocamız da, Şamanizm'de, dağ hakkındaki inanışlar üzerinde, ayrıca durmuştur¹⁴⁵. Biz burada daha çok Rado'f'un "Türk Halk Edebiyatından Örnekler" Proben adlı eserinden, şimdiye kadar gösterilmemiş, bir kaç örnek vererek geçmek istiyoruz. Bilindiği gibi Kuzey-Türk Edebiyatında: "Ruhların su içtiği Karadağ, Dokuz dağ, Karlıdağ, Gökdağ, Akdağ, Gök, (yani Tanrının) çevrelerine dokunan dağ, Çatalbaşlı sıradağ, Geçitlisi-radağ, Merhametli dağ (Tegir Kayrakan), Akboz sıradağ, taştı ve demir dağ"; Kuzeydeki Abakan Şamanlarının dualarında geçer¹⁴⁶. Hunların, Çilen; Göktürklerin Ötügen; Uygurların, Kut Tag'ı ve hatta Çingiz Han'ın Burhan Kaldun gibi, "Gök veya Tanrı dağları"; Türklerin kutlu dağları arasında, değerli bir yer tutarlar. Buna Oğuz Han'ın Or Tag ve Kür Tag adlı dağlarını da katabiliriz.

EKLER: KAZILIK DAĞI VE ÜZERİNE SÖYLENİŞ AÇITLAR

Kazılık dağı'nda, Oğuz boylarından sonra, Kırgızlar oturmuşlardır. XV. yüzyıldan sonra başlayan Kalınuk akınları ile, Kırgızlar bu dağı kaybetmişlerdir. Verimli Kazılık dağı'mın, otlak ve yaylaklarını haybeden Kırgızlar, büyük sınıtlara düşmüşlerdi. Bunun için de kendi yaylakları için, çok güzel bir ağı söylemişlerdir. Bu ağı, Rado'f tarafından derlenmiştir. (Proben, III, metin S. 51; Teretme, s. 66). Hiç kimsenin üzerinde durmadığı bu ağı sunarken, Dede Korkut kitabındaki, "Kazılık-Dağı" üzerinde de durmak istiyoruz:

Dede Korkut kitabındaki, "Kazılık dağı"

Dede Korkut'ta Kazılık dağı'nın adı, yalnızca "Dirse Han oğlu Bugaç Han" bölümünde geçer. Bizce Dirse Han boyu, Dede Korkut kitabının en eski bölümlerinden, birisi olmalıdır. Bugaç Han'ın annesi, oğlunu Kazılık dağı'nda, yaralı olarak bulunca, dağa şöyle seslenmişti:

"Akar senin suların, Kazılık Dağı! Akar iken, akmaz olsun!

"Biter senin otların, Kazılık Dağı! Biter iken, bitmez olsun!

"Kaçar senin geyiklerin! Kaçar iken, kaçmaz olsun!

"Taga dönsün!

¹⁴⁴ Aynı eser, 20. Bu bölüm, Dede Korkut kitabı'nın eski katından gelmiş olmalıdır.

¹⁴⁵ A. İnan, Şamanizm, s. 125.

¹⁴⁶ Aynı eser, s. 125; Şaman dualarının metin ve tercümeleeri.

"Ne bileyim oğul! Arılandan mı oldu; yoksa kaplından mı oldu?"

"Ne bileyim oğul! Bu kazalar, sana nereden geldi?" D. K. 27-B).

Bundan da anlaşılıyor ki Kazılık Dağı, suları, otları, geyikleri, arıları ile kaplına, bol olan bir dağ idi. Yine Dede Korkut Kitabında, Kazılık Dağı'ndan, "Aşıda yanda, kara buzu erimeyen, Kazılık Dağı", diye söz açılıyordu: (Dede Korkut, 26-4).

Manas destanı içinde, Kazılık Dağı"

Manas destanı içinde de, Kazılık Dağı'nın adı geçiyordu. "Kazılık", türkçede, "dik ve dilli ve uçurumlu yer" karşılığı olarak, söylenmiştir. Belki de, "kazım" ve "kazık" kökünden geliyordu. Büyük Hocamız Prof. Abdulkadir İnan ise, bu dağın adını, "Kadılık" diye okumuş ve yazmışlardı. (Makaleler, s. 169, 171). Ancak Manas destanı içinde, Kazılık Dağı'nın "oyu", yani vadisi üzerinde de, söz açılmaktadır (İnan, s. 171). Bu konular üzerinde, kesin olarak konuşma, doğru olmasa gerektir. Bu dağ hakkındaki bazı metinler, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Kazılık Dağı'nda Oğuzlar'dan sonra Kırgız adı ile anılan, geniş Türk kitleleri oturmuşlardı. XV. yüzyıldan sonra başlayan Kalınuk okulları, Türk dünyasının altına üstüne geçmişti. Bu arada Kazılık Dağı'nda, Kırgızlar'ın ellerinden çıkmış ve Kalınuk kitlelerinin eline geçmişti. Bu dağdan çekilen Kırgız Türkleri, kendi eski yaylaları için, bir ağız düzmüşlerdi. Bu içli ağız, Radlof tarafından derlenmiş; ancak hiç kimse bu ağız üzerinde durmamıştı: (Radlof, Proben, III, s. 51/56):

"Ey sevgili, ey sevgili dağ! Beni doyur an, dağ!

"Üç atamın, yağadığı, dağ!

"Üç bin kara uğru, yettiği dağ!

"Bayan-Aul'un yer, ey Kazılık!

"Yazın, sana göçtükümüz, yolların artık bozuldu!

"Kahurgandan ayrılıp kaldın! Ey, yayla yolu!

"Güzün sana konanda, bu sineme yaylardı!

"Sen ey! Oniki uçurumu" (kazık) Tölük vadisi!

"Ey, sengin Tölük vadisi! Sende tanıdık kaldı mı?

"Kazanınım, kapağından! İpleri dögen, tokmağumdun!

"Atlar tutan, kemendümdün! Evimi tutan, direğindün!

"Sen, ey sevgili! Ey, sevgili dağ! Beni doyur an dağ!

"Babama, güveyi dağ! Anamın, gelini dağ!

"Senden ayrılıp gideyim, diye hiç düşünmedim!

"Sen, ey çevresi dolgun dağ!

"Sen ey, kaygan tuzlu dağ!

"Her renkte at sürüleri, sende yaylırdı!

"Senin büyük saqların, gözümde akan yaşlar oldu!

"Bir yaşındaki keçim (çebişim), oğlak sız kalmadı!

"Benim genç koyunum (toklum), kızı kalmadı!

"Benim büyük köpeğim, orada havladı!

"Bis, artık gidiyoruz!

"Cidince, felâketle karşılaşıyoruz!

"Bis, ekin ekmeği bilmeyiz! Acımızdan öleceğiz!"

KAZIGURT DAĞI

Kazılık Dağı'na gelince, Kazıgurt Dağı üzerinde de, bir kaç not sunalım. Büyük dağlar ve yaylalar, Türk boyları ile Türk mitolojisi'nin oluşmasında, önemli bir rol oynamışlardır. Bugün, Anadolu'da da, durum aynıdır.

1) Kazıgurt boyu: Bu kitabımızın I. cildinde, Ebul Gazi Bahadır Han'ın, "Türkmenlerin Şocesesi" adlı kitabını, tam olarak sunmuştu. Bu kaynakta, "Kazıgurt", bir boy adı olarak yer almaktadır. Bunlar, "Oğuz Han'ın torunlarının boylarının, ailelerinin ismi bir boy", idiler. Yani, Oğuz Han soyundan, dışarda bulunuyorlardı. Boy adlarını, bu dağdan almış olmalı idiler.

2) "Kazıgurt Evliya-Ato" Şaman ve baki dualarında büyük dağlar, "Zelilyn-Ata" olarak tanımlanırlar. Nitekim Anadolu'da da, böyle dağlar, "Ata" yerine, "Baba" diye anılırlar. Bu anılı dağlar için bk. (Prof. A. İnan, Şamanizm, s. 142).

KUZEY TÜRKLERİNDE, DEDE KORKUT'TAKİ "SALUR KAZAN"

Dede Korkut kitabındaki, Oğuz destanları'nın ünlü "Salur Kazan"ını, Kuzey-Türk halkı edebiyatında da görüyoruz. Anlaşıldığına göre, Güney Sibirya'da oturan Türkler ile Oğuzlar arasında, bir rekabet ve yarışma vardı. Kuzey Türkleri, bazı Tundralar ile karalık bölgelerde oturuyorlardı.

Güçlü Oğuzlar ise, o çağların en zengin ülkelerinin sınırlarında oturuyorlardı. Kuzey Türkleri'nin, Oğuzlara yenilmiş olmaları, daha yerinde görülebilir. Böylece Kuzey Türkleri, kendi yiğitleri Ak-Kübeke'in, Oğuzların Salur Kazan'ından daha güçlü olduğunu, göstermek istemişlerdir.

Ak-Kübeke destanı, Kepeçek-El Türklerinden, Radlof tarafından derlenmiştir. Bu örnek üzerinde, şimdiye kadar hiç kimse durmamıştır. Bu destanda, Salur Kazan ile Ak-Kübeke, karşılıklı olarak, "sihirli hünerlerini" göstermişlerdir. Dede Korkut ile Oğuz destanları içinde, böyle geri ve ilkel sahneler, yoktur.

Balıkçı Türkler arasında derlenen bu masal, söylediği yere göre değerlendirilmelidir. Anlaşıldığına göre, hayvanlık ve ökincilik ile de, fazla bir ilgileri yoktur. Bizim buradaki vazifemiz, Türk Mitolojisi'nin izlerini, Türkçe konuşan en geri kitlelerde bile, aramaktır. Bu Kuzey-Türk destanı'nı, Radlof'un derlemelerinden alıp, bizimle ilgili motiflerini, kısaca sunmağa çalışacağız: (Proben, IV, 152/191):

1) "... Ak-Kübeke adlı yiğit, Salur-Kazan'ı görünce, okunun başağını (başak) ateşe kor, iyice kızarttıktan sonra, ağızına kor. Salur-Kazan, bunu görünce, O da okunun başağını, ateşte kor halinde kuartır. Ondan sonra ağızına kor ve üstelik çiğnedikten sonra da, tükürüp atar. (Salur-Kazan, üstün gelir).

2) "Ak-Kübeke, dağdan yuvarlanan kayaları, baş ile yeniden, dağın doruğuna atar. Salur-Kazan da, aynı şeyleri yapar. (Böylece herabere kalırlar).

3) "Ak-Kübeke gider, bir ırmığın içine oturur. İrmak, altı günde, altı kez bu tutar. Sonra buzlara karar ve dağın başına kadar taşır. İlk bölgelerin yiğidi Salur-Kazan, bunu yapamaz. (Yeni yenilir)";

4) "Ak-Kübeke, Salur-Kazan'ın başını kesmek ister. Fakat Salur-Kazan'ı hiç kırmaz. Salur-Kazan, bacağına saklı, demirden bir kılıç olduğunu söyler. Ak-Kübeke, Bu kılıçla Salur-Kazan'ın başını kesmeği başarır..."

Dede Korkut'taki yiğitlerin, Kuzey Tundralarında yaşadığı ve Türkçe konuşan Türklerin, halk edebiyatına nasıl girdiklerini, gösterme bakımından bu belge, ayrı bir değer taşır. Salur-Kazan, masalda sihir ve mitoloji'ye büründürülmüştür. Kılıç ve ok gibi konularda, Salur-Kazan ağır basmaktadır. Bu sahne içinde ise, Kuzeyli yiğit öndedir. Salur-Kazan'ın başını da, ancak kendi kılıcı kesmektedir.

Türkmenlerin geçeresi ile bir karşılaştırma

Salur-Kazan, (Korkut-Ata) ile karşı karşıya gelmişti. Korkut-Ata'nın, onun için söylemesi, şöyle idi:

"Kasğard dağından, ayağı taş yuvarlattı,

"Salur-Kazan karşı varıp, kavrayıp tuttu,

"İ-Beçene, ona görüp, aklı gitti,

"Alplar, beyler, gören var mı Kazan gibi...

Görüyoruz ki, dağdan taş yuvarlama ve yiğitlerin taşları kavrayıp, tutmaları, her iki destanda da benzer tutulmalıdır. (TM, I, s. 258).

2. BÖLÜM

TOPKAPI SARAYI'NDAKİ "OĞUZ DESTANI" PARÇASI (Dede Korkut ile karşılaştırma)

"Gündoğusu, gen yerden,
"kopan Oğuz!

Türk destanları içinde, "*Gün doğusu, gen yerden, kopan Oğuz!*" gibi muhteşem bir girişle söze başlayan böyle görkemli ikinci bir Türk destanı yoktur. Bundan dolayı **Topkapı Sarayı**'nda bulunan bu destan parçası, **Dede Korkut** ile Türk destanlarının, *parlak bir tacı ve adeta bir fatihası* gibi muhteşemdir. Bu destan hakkında, yeni olarak ne söyleneceği yerindedir ve sevaptır.

Dede Korkut Kitabından daha eski bir anlatış

Destan, **Dede Korkut** kitabında da görüldüğü gibi, **Ozan**'ın söz almasından önce, çok daha görkemli bir giriş ile başlar. Fakat bu giriş, içine aldığı konu, düşünce ve ifade bakımından, diğer Türk destanlarının hiç birisine benzemez. Diğerlerinin üzerinde ve önündedir.

Dil ve anlatış ile düşünceler bakımından, **Dede Korkut Kitabı**'ndan, *daha eskidir*. Fakat her söylediği söz, sağlam bir mantık ve düşünce düzenine dayanır. **Destançı Ozan**, Müslüman Türklerde, *İslamiyetin öncülerinden* ve gerçek bir Müslümandır. Ancak dilde ve anlatışta, **Dede Korkut Kitabı** ile karşılaştırılırsa, **Ozan**'ın İslamiyet ile ilgili bilgilerinin, çok derin olmadığı da görülür.

Destanın Ozanı, güçlü Oğuzların bir bilicisi gibi!

Destanın Ozanı, kuruluş ve söyleniş bakımından, **Orta Asya**'daki eski *Türk bahşi*'lerinin *duaları*nı, andırır. *Ruhtarı, ataları, evliyalari* öğüp, yardıma çağırır, *bahşi*'ler gibi! "*Suyun ayağı, Er-Korkut*", gibi **Topkapı Sarayı** destanında da, **Oğuz** büyükleri bir bir sayılır ve öğülür. Ancak bu **Ozan**, yoksul ve yalnız, bir bahşi gibi değildir. Güçlü **Oğuz** kavimlerinin bir bilicisi ve **Oğuzlar**'dan kopan, **Osmanlı** devletinin parlak geleceğini duyan bir kişi idi.

Hoson Boy
TABRİZ

"*Dede Korkut biligli*", gibi bir deyişi, hiç bir Türk destanında, göremiyoruz. Söz ve anlatış bakımından, *Dede Korkut* geleneğinin değişik, ancak çok daha eski ve yüce bir söylenişidir.

Destanın, en görkemli *Osmanoğlu* bölümü

Ozan, *Oğuzları* öğerek ve dua ederek söze başlar. Bu da, yeni bir başlangıç ve giriştir. Ondan sonra *Osmanoğlu*'na geçer. Destanın en güzel yeri de, *Osmanoğlu* için yapılan, dua ve öğüşlerdir. *Osmanoğlu bölümü*, destanda biraz daha yeni görünmektedir. *Ozan*, *Osmanoğlu*'nu, *Bayındır Han*, *Alp Uruz*, *Bügdüz Emen* ve hatta *Emir Süleyman*'ın erdemleri ile öğmektedir.

Dede Korkut kronolojisi de, henüz karanlıktadır. *Bügdüz Emen*, *Dede Korkut*'a göre *Hız Peygamber*'in yüzünü görmüştü: (DK, 68-4). Diğer yandan, *Trabzon*'da savaşıyan, yiğitler arasındaydı. "*Osmanlı nesli*" için, *Dede Korkut*'ta, -yeni olmakla birlikte-, daha değişik bir alkış ve dua görülür:

"...*Ahır zamanda Hanlık gerü Kayı'ya dege!*

"*Kimesne ellerinden almay!*

"*Ahır zaman olup, Kıyamet kopunçal!*

"*Bu dedüğü, Osman nesli'dür, işde sürülüp, gide yorır!*

Destanın yapısı ve kuruluşu

Ozan, kendisi için az söyler. Bu söyleyişlerin, *Dede Korkut*'taki benzerlerini bularak, -karşılaştırma için-, destan bölümlerinin, sonlarına kattık. Böylece, iki kaynak arasındaki benzerlikler ile ayrılıkları, kolaylıkla görebileceğiz.

Ozan, *Dede Korkut Kitabı*'nda görülen, *Salur-Kazan*, *Kara-Küne*, *Alp-Uruz*, *Beg Beyrek*, *Kan Turalı*, *Tuğrul Sultan* veya *Deli Dumlul* gibi, bir çok eski *Oğuz* beyleri ile yiğitlerine geçer. Onları da öger ve onlar için de dualarını yapar. Fakat yazmanın sonuna doğru, bir *Salur-Kazan bölümü*, destana katılmış bir yama gibi kalır. Dili ile anlatışı, daha öncekilere göre, daha eski gibi görür. Fakat her şeyi ile, görkemli bir katkıdır.

Destanın dili ve ağzı

Destanın muhteşem anlatışı ile mantık ve düşünce düzenini, gramer ve fonetik gerekleri ile, ezip büzmeğe, herhangi bir niyetimiz yoktur. Zaten, *Dede Korkut* ile karşılaştırmalı olarak koyduğumuz bu örnekleri okuyanlar, *Topkapı Sarayı*'ndaki destanın ağırlık, derinlik ve eskiliğini, kolaylıkla gö-

rebileceklerdir. Destanı ilk olarak tanıtan ve yayınlayan hocalarımız, kendi öz ağızları olan, *Kuzey Türkçesinin* tesirleri altında kalmışlardı. *Korkut* yerine, bazan *Kurkut* yazılması da bunu gösterir. Bununla beraber, "*Duma donlu*" veya "*kahımak*" gibi sözlerin açıklamalarını, yalnızca *Anadolu* ağızlarında bulabilmişlerdi.

İlim, daima yeni ataklar yapıp, gelişmek zorundadır. Bunun için biz metni, karşılaştırma yolu ile, *Dede Korkut* dili ile anlatışına yaklaştırmak için, elimizden geleni yaptık. Ancak herhangi bir zorlama yapmadık. Karşılaştırma yolu ile, bazı sözleri yenileyip, değiştirdik. Karanlık olanları ise, aynen bıraktık.

Destan içindeki çağlar

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, *Topkapı Sarayı*'ndaki destanın en açık, -belki de yeni- bölümü, *Osmanoğlu* ile ilgili bölümüdür. En karanlık yeri ise, en sonuna eklenmiş olan, "*ikinci Salur-Kazan*", bölümüdür. Çünkü *Ozan* daha önce, *Dede Korkut*'a yakın bir dil ve anlatış ile, *Salur-Kazan*'ı öğmüştü. İkinci bölümde ise, "*taş yuvarlama*" gibi, çok eski özler ve motifler görülmektedir. Bu *Proto-Türk mitolojisi motifleri*, her türlü dış tesirlerden uzak, *Güney Sibirya* masallarında da görülmektedir. *Salur-Kazan*'ın bu eski destanı ile *Ak-Kübek* adlı yiğidin masalını, ayrı bir bölümde incelemiştik. Bu *Kuzey-Türk* masalında, *Ak-Kübek* ile *Salur-Kazan*'ın yarışmalarından söz açılıyordu.

Topkapı Sarayı destanı, Dede Korkut'tan niçin eski?

Okuyucularımız, alt alta konmuş iki metni okudukları zaman, bunu kolaylıkla anlayabileceklerdir. *Dede Korkut*'ta İslamiyet ile ilgili düşünceler gelişmiş ve artık bir doruğa erişmiştir. Sözler ile düşünceler, birbirlerine uymuş ve benzemiştir. Burada ise daha çok destan üslubu ağır basar. *Alıh* ve *Muhamm* ed gibi İslam deyimleri, bir kaç yerde; ancak içten bir duygu ile görülür.

"*Oğuz destanı girişi*" *Topkapı Sarayı*'ndaki metinde, daha eski ve daha görkemlidir. *Dede Korkut* ile karşılaştırmalı bölümlerden, bu kolaylıkla anlaşılacaktır.

Anadolu yer adları azdır

Topkapı Sarayı destanının girişinde yalnızca bir yerde, *Bayburt* yer adı geçer. Bu da sonradan mı konmuştur? Bunu bilemiyoruz. *Dede Korkut Kitabı*'nda, *Beg-Beyrek* için, "*Parasarun Bayburt hisarından, parlayup, uçan*"; dendiği halde; burada yalnızca, "*Ban hisarından parla-*

yup uçan"; deyişi ile yetinilmektedir. "Ban Hisarı", neresi idi? Bu konuda şimdilik bir şey söyleyemeyeceğiz.

Topkapı Sarayı destanı'nda, Anadolü'dan uzaklarda kalan, "Demir Kapı derbendi" ile Elbüz dağlarından, sık sık söz açılmaktadır. Destanın girişinde, Sarı-Sandal adlı, Oğuzların bir düşmanından söz açılmaktadır. Dede Korkut'ta ise bu kişi, "Sofı Sandal Melik" adı ile geçmektedir. Dede Korkut bu kişiyi, Müslümanlık ile benzeştirmiş olmalıydı. Dede Korkut'taki, "Sarı donlu Selcen Hatun"; Topkapı Sarayı destanında, Sarı donlu Selcen kızı"; diye tanımlanmaktadır. Hangisinin doğru olabileceğini, şimdilik söyleyemeyeceğiz.

Dede Korkut'ta bulunmayan kişi adları

Topkapı Sarayı'ndaki dstandaki, "Selim oğlu Karaman" ile, "Urulmuş Han", kesin olarak, Dede Korkut'ta görülmemektedir. Bu gibi eski metinlerde kişi adları, kopya edile edile, bozulmuşlardır. Yanlış yazılmış bu kişi adlarını, yeniden kurarken, Dede Korkut'ta yiğitler için yapılan alkış ile dualara baktık. Belki adlar, yanlış yazılmış veya kopya edilmiş olabilirler. Ancak onlar için yapılan tanıtımlar ile alkışlar, bozulmadan, zamanımıza kadar gelmişlerdir. Okuyucularımız, kolaylıkla karşılaştırsınlar diye bunları, tırnak arasında, metin içlerine aldık.

Örnek olarak Zeki Velidi Togan Hocamızın, Eterşe oğlu Atıl (Atıla?) Alp diye okudukları kişi hakkında, Topkapı Sarayı'ndaki dstanda söylenen tanıtımlar; Dede Korkut'taki "Eylük Koca oğlu Alp-Eren" in, özellik ve tanıtımlarına uymaktadırlar. Yine Topkapı Sarayı'ndaki dstanda görülen veya okunan "Yağırıkçı (?) oğlu Yazır" ise; Dede Korkut'taki, "Yağırınçık oğlu İl-Altın" tanıtma, alkış ve özelliklerine benzemektedir. Bununla birlikte, Topkapı destanı, kişi adları bakımından, "Yazır, Kozan" gibi, yenilikler getirmektedir.

Tepegöz'ü öldüren yiğitin, Topkapı destanında, Urulmuş-Han olduğu, açık olarak söylenmektedir. Ancak bir önceki satırın arasına da, "Kıyan Busat" adı sıkıştırılmıştır. Dede Korkut'ta Tepegöz'ü, Basat öldürmüştü. Basat'ın ağabeyi Kıyan-Selçük ise Tepegöz'ün elinde ölmüştü. Adlar, karışmış da olabilirdi. Ancak Topkapı Sarayı'ndaki bu destanı, hafife almak, hiç doğru değildir.

"Tuğrul Sultan", Dede Korkut'ta "Deli Dumrul" oluyor

Tuğrul mu; yoksa Dumrul mu, doğru idi? Bu kitabımızda, aynı konu üzerinde bir bölüm vardır. Bu gerçeği de, Topkapı Sarayı'ndaki, bu değerli destan ortaya çıkarmaktadır. Çünkü Türk adları arasında, "Dumrul"

diye yazılıp, söylenen bir kişi adını, görmüyoruz. Bu dstanda, Deli Dumrul yerine, "Altın köprü yapan"; Tokuş-Koca oğlu Tuğrul-Sultan'dan söz açılmaktadır. "Duha oğlu Deli Dumrul" gibi, garip bir Türkçe kişi adı da, sona ermiş oluyor. Metinler kopya edilirken, (ğ) nin, (m) okunması, böyle bir yanlışlığa yol açmış olsa gerekir. Destanın değeri, bununla da belirlenmiş oluyor.

Destanın ilk yayını ve tanıtılması

Topkapı Sarayı'nda bulunan bu destan parçası ilk olarak, "Türk Tarih, Arkeolojya ve Etnografya Dergisi"nin, 2. cildinde yayınlanmıştır. Öğrendiğimize göre bunu yayımlayan, büyük hocamız, Zeki Velidi Togan'dır. O zamanki elverişsiz ve zor bir durumda yapılan bu yayın da, büyük bir hizmet olmuştur. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, araştırma ve incelemeler, sürekli bir gelişme içinde bulunmalıdır.

TOPKAPI SARAYI'NDAKİ OĞUZ DESTANI'NDAN BİR PARÇA

(Dede Korkut ile Karşılaştırmalı)

OĞUZ'A ALKIŞ

"Gün doğusu, gen yerden, kopan Oğuz!

"Gümüş göklü, ban evlü, bargâhlu Oğuz!

"Arı suyu yatusıkda (?), abdestli Oğuz!

"Alın yere koyduka, namazlı Oğuz!

"BİR TANRIYI BİLÜB, din serveri,

"Muhammedün Nebi dilde, yadlu Oğuz!

"Kabzası altunlu, kertikli Oğuz!

"Kızları kıymetli, yiğitleri mürüvvetli Oğuz!

"Kocaları taatlü, hürmetli Oğuz!

"Göğüslüce dağları, yaylalı Oğuz!

"Kutluca tağ salları, kıylaklı Oğuz!

"Kanlı Kâfir ellerinden, haraç alan Oğuz!

"Ağyılta, bulun süren Oğuz!

"Evin barkın, oda (ateşe) uran Oğuz!

"Akça koyun yahnilu Oğuz!

"Aığı uzun al çerdigi (?) binetli Oğuz!
 "Çadır çangalı uzun, ulu beyler yığnağı, Devletli Oğuz!
 "Dede Korkut biligli Oğuz!
 "Ulaş Salur Kazan, Beylerbeyli Oğuz!
 "Emir Süleyman, uğurlu Oğuz!
 "Taş-Oğuz Beylerbeyli Oğuz!
 "Yarlıgayıcin Allah olsun!
 "Yalavacın (Peygamberlerin), Muhammed olsun!

OSMANOĞLU İÇİN TANITMA

"Doğar günün, çoğacı! Tusgu günün, yatısı!
 "Görklü evin aydını!
 "Doğalıdan, devletli! Ulaludan, saadetli!
 "Ulu Sultan Buğdağı! Gazi Han'ın torunu!
 "Kara bulut ürkünü! Kara dağın kaplanı!
 "Kara şahin yavrusu! Sarı sazın, arslanı!
 "Kaytabanın buğrası!
 "Dede Korkut biligli! Salur-Kazan saadetli!
 "Emir Süleyman uğurlu! Bayındır Han devletli!
 "Yağı görse, yardımcı! Düşman görse, durumu!
 "Türkistan'ın direği! Tülü kuşun yavrusu!
 "Ulu beyler yığnağı! Akça çadır çangallı!
 "Ala hanlı orunlu! Akça koyun yahnılı!
 "Yalın gelse, donadan! Acın gelse, doyuran!
 "Ağın basıp, dizin çöküren, divan durduran!
 "Güçlünün, gücün sıran (kıran)! Gücsüze, malın veren!
 "Kanlı Kâfir ellerine, kan kazandıran!
 "Karabaşların, bunlatan! Oğlancukların, ağlatan!
 "Tavukların, kışıldatan!

OSMANOĞLU İÇİN ALKIŞ, DUA

"Oğlancukların, ağlatmayan! Tavukların banlatmayan!
 "Nakusların çaldırmayan, Osmanoglu:
 "Altında, ak boz atın, büdermesin!
 "Dolamlı, bekit donun (zırhın), sökülmesin!
 "Alın kaştı, kunt aşığın (mığferin), yağrulmasın!
 "Kaya keser, gök kılıcın, gedilmesin!
 "Üç sinürlü, katı yayın, yasılmasun!
 "Üç yelekli, kayın okun, düşmanına doğru varsun!
 "Yazılı (yaylı) gelen sofraların, dürülmesün!
 "Kaynadılan kazanların, soğulmasın!
 "Ay altında yürüyen düşmanın, Allah ursun!
 "Gün altında yürüyen düşmanın, gün yandırsun!
 "Sandığınla bağlaması, Hak erdürsün!
 "Ava varan yigidlerin, avlu gelsin!
 "Kulların, üründü gelsin! Ağayıda ak bulun sürüp, busuklu gelsin!
 ".....alay olsun!
 "Duttuğuniller, kolay gelsin!
 "Yardımcın Allah! Yalavacın, Muhammed olsun!
 "Dede Korkut Biligli, 'yedi bilisün' versin!
 "Emir Süleyman Uğurlu, (yedi uğurun versin)!
 "Salur-Kazan Saadetli, yedi saadetin versin!
 "Bayındır Han Devletli, yedi devletin versin!
 "Alp-Oruz (.....?), versin!
 "Bıyığı kanlı Bügdüz-Emen heybetli, yedi heybetin versin!
 "İçin, ulansın! Yanın yayılsın!
 "Sana yaman sınıanlar, ot gibi üzülsün! Toprak gibi savrulsun!
 "Düşmanın başak, başağın eçek yesin! Eşeğini dahi kurt yesin!
 "Dursun, dönsün! Buçuk kile darı, değirmana iletsün!
 "Değirmanı, bozuk bolsun! ... geçmiş bolsun!
 "Etmeğini, koynuna koyup, yola gitsün' Yolda eletüp, düzmüş bolsun!

Burada metin eskimektedir. "olsun" yerine, "bolsun" denmektedir. Diğer sözlerde de bu eskilik görülmektedir. Bir çeşit, "mansal tekerlemesi" olan bu sözleri anlayıp, yorumlama da güçtür. Anlaşıyor ki, şimdi olduğu gibi, bu destanda da, "tekerlemeler" çok eskilerden geliyorlardı.

Dede Korkut'ta, alkış ve dua

(Yerli kara dağların, yıkılmasun! Gölgelece kaba ağacın, kesilmesin!
 (Kamın akan görklü suyun, kurumasin!
 (Kanatların uçları, kırılmasın!
 (Çapar iken, ağ boz atın, büdermesin!
 (Çalışanda, kara polat öz kılıcın, gedilmesin!
 (Dürtiğür iken, ala gönderün, ufanmasın!
 (Ağ pürçekli anan yeri, behişt olsun!
 (Ağ sakallu baban yeri, uçmağ (Cennet) olsun!
 (Hak yanduran çırağın, yana dursun!
 (Kadir Tanrı, seni nâmerde muhtac eylemesün!
 (DK, 36)

Görülüyor ki her iki *alkış* veya *dua*, iki ayrı muhteşem Türk Dünyası'ndan geliyordu. Topkapı Sarayı Oğuz Destanı, Oğuz dünyası ile Oğuz gele-
neğini, çok daha geniş bir çerçeveye içinde alıyordu. "Nöker" gibi sözlerin geç-
 mesine bakılınca, Çingiz Han'dan sonra, kaleme alınmış olduğu
 anlaşılıyordu. Dede Korkut Kitabı ise, daha dar bir bölge ve düşünce içinde
 kalıyordu. Ancak her ikisinin de kaynağı, ulu ve yüce, Oğuz gele-
 neği idi.

I. OZANLAR İÇİN ALKIŞ

"... yerenin, yılan bilür! Burulu yonca halin, borsuk bilür!
 "Yedi dere kokusun (?), dilkü bilür!
 "Çuvaldız kıymetin, nökeri bilür!
 "Ağır yükün hengini, katır bilür!
 "Yerli yollar ayırdın, deve bilür!
 "Ar (er?) ağırtın, ar (er?) yeğnisin, eren (at?) bülür!

"Kara başa ağı gelse, beyin bilür!
 "Gen yerler otağın, ge yik bilür!
 "Datlı suyun halin, kul an bilür!
 "Er nakesin, er cömerdin, o z a n bilür!
 "Karşı yatan kalaba senri (?) kara dağları, geçip gelen O z a n bilür!
 "Kazılık atınıza binüp, kaftan donunuz giyen, o z a n olsun!
 "Ağır, ak akçanız alan, o z a n olsun!

Dede Korkut'ta

(Gittikte yerün otlakların, ge yik bilür!
 (Gögez yerler, çemenlerin, kul an bilür!
 (Ayrı ayrı yollar izin, deve bilür!
 (Yedi dere kokuların, dilkü bilür!
 (Dünle (gece ile) kervan göçtüğün, tur g a y bilür!
 (Oğul kimden olduğun, ana bilür!
 (Erin ağırtın, yeğnisin, at bilür! Ağır yükle zahmetin, katır bilür!
 (Kolça kopuz götürüp ilden ile, begden bege, O z a n gezer!
 (Er cömerdin, er nakesin, o z a n bilür!
 (DK, 5).

Topkapı Sarayı Oğuz destanı, yukarıda da görüldüğü üzere Dede Korkut Kitabından, bu konuda daha geniştir. Topkapı Sarayı Destanında, *dil* ve *üslûb*, daha eskidir. Ayrıca, mana da derindir. "Gen yerlerin otağın, ge yik bilür" sözü, Dede Korkut'takinden, çok daha eski ve derindir.

II. SALUR-KAZAN İÇİN ALKIŞ

Topkapı Sarayı Oğuz destanı parçasında, *Salur-Kazan* için, iki alkış vardır. Şimdi sunacağımız alkış, normal bir alkıştır. Dede Korkut'ta, *Salur-Kazan* için söylenen alkıştan, çok daha geniştir. Ancak, yakın üslûbları paylaşırlar. Topkapı Sarayı Destanı'nın bu bölümünde, *Osman-oğlu* için yapılan alkıştan üç söz ve düşünce de alınmıştır.

Salur-Kazan için, Topkapı Sarayı Destanı'nın en sonunda, yama gibi kalmış, ikinci bir alkış daha vardır. Bunu da, karşılaştırma yolu ile suna-

çağız. İkinci Salur-Kazan alkışı, dil, üslûb ve düşünce yönünden, aşağıdaki alkıştan çok daha eskidir. Şimdi, birinci alkışı sunalım:

"Topkapı Sarayı Destanında"

"Sarp hisar (...), duma donlu, salkum salkum don giyen!
 "Konur atın oynadan!
 "Yağı görse, yardımcı! Düşman görse, durumlu!
 "Türkistan'ın, direği! Tülü kuşun yavrusu!
 "Kanlı Kâfir ellerinden yadlı, Horasan'a ad çağırda!
 "Akçâ-Hisar'ın, eğlik salıp, alan!
 "Görklü yüzlü, güzel kızların; oğlanların bulub süren!
 "Kanlı Kâfir ellerine, kan kazandıran!
 "Karabaşların bunlatan, oğlancıkların ağlaştıran!
 "İlerin uluşturan! Tavukların kışıldastıran!
 "Ulaş oğlu Salur-Kazan Beg!

Dede Korkut'ta

(Tülü kuşun yavrusu gus!
 (Beze miskin (?) umudu! Amıtsuyunun arslanı! Karaçugun kaplanı!
 (Konur atın iyesi (sahibi)!
 (Han Uruz'un ağası! Bayındır Han'ın güyegüsü!
 (Kalın Oğuz'un, devleti! Kalmış yiğid arkası!
 (Ulaş oğlu Salur-Kazan, yerinden durmuş idi!
 (DK, 36).

III.

KARA-KÜNE BEG İÇİN ALKIŞ

Topkapı Sarayı Destanında

"Kara taşı kırmadıkta, kül eyleyen!
 "Dağa taşa buşusundan, duman çöken!
 "Kara dere ağzında, ...Kara yeri kertüp, beşik kılan!
 "Kara buğra derisinden, bağırdak düzen!

"Altı ay, Hancerkit (?) kalasında, dutsak olan!
 "Kazan Beg'in kardaşı, Kara-Küne Beg!

Dede Korkut'ta

(Kara dere ağzında, Kadir veren!
 (Kara buğra derisinden, beşiğinin yapuğu olan!
 (Acığı tutanda, kara taşı kül eyleyen!
 (Kara bıyığın, yedi yerden, ennesinde düğen!
 (Erenler evreni! Kazan kardaşı, Kara-Göne!
 (DK, 150).

Kara-Küne, Kara-dere adlı bir yerde doğmuş olmalı ki, Topkapı Sarayı destanı, "yerin kertilerek beşik yapıldığını" anlatmak istiyor. "Bağırdak/yapuk"; benzer manalı sözlerdir. Çünkü her ikisi de, beşiğe bağlanır. Ancak Topkapı Sarayı destanı, dil ve üslûb bakımından, çok daha eski görünmektedir.

IV.

ALP-ORUZ BEG İÇİN ALKIŞ

Topkapı Sarayı Destanında

"Doksan deriden kürk olsa, topuğun örtmeyen!
 "Dokuz deriden, şeb külah olsa, tülüğün (saçını) örtmeyen!
 "Doksan koyun dovgalık, on koyun öğünlük, yetmeyen!
 "Dokuz yazır cüngü (?), silküp atan! Kıynağında göğde dutan!
 "At başın yalamayub, bir gez yudan!
 "Afrasiyab oğlu Alp-Oruz Beg!

Dede-Korkut'ta

(Altmış ögeç derisinden kürk eylese, topukların örtmeyen!
 (Altı ögeç derisinden külah etse, kulakların örtmeyen!
 (Kolt budı haraça, baldırları ince!
 (Kazan Beg'in dayısı, At ağızlı Oruz-Koca!
 "Dokuz" ve "altı" sayıları arasında, kronolojik bir ayrılık vardır. "Dokuz" sayısı, eski Türklerde kutlu idi. Türklerin İslamiyeti kabul edişleri ile birlikte, "yedi" ve "altı" sayıları önem kazandı.

V.
YAĞRINÇI OĞLU YAZIR BEG İÇİN

Topkapı Sarayı Destanında

"...Deve götürmezdi anın yayı!
"Koca burçta eğlemezdi, anın okı!
"Yağrınçı oğlu Ya z ı r !

Dede Korkut'ta

(Koşa burçta kayın okun eğlemeyen!)
(Yağrınçı oğlu İ l - a l m ı ş ! (205-13).

VI.
BÜGDÜZ EMEN BEG İÇİN
Topkapı Sarayı Destanında

"Bıyığın engsesinden iç gez dügen!
"Kahıdıkta karımına, kan kaşandıran!
"Kara gözü, kanın dönen!
"Yer evreni yılan! âdemiler evreni!
"Ucen (Uzun?) oğlu E m e n B e g !

Dede Korkut'ta

(Varuben Peygamberin yüzün öpen!
(Gelüben O ğ u z 'da sahâbesi olan!
(Acığı tutanda, bıyıklarından kan çıkan!
(Bıyığı kanlı B ü ğ d ü z E m e n ! (151,10)

VII.
ADI OKUNAMAYAN BİR ALP İÇİN

Topkapı Sarayı Destanında

"Demir Kapı derbendin, depüp, yıkan!
"Doksan dokuz kal'anın kilidin alan!
"S a r ı S a n d a l kızına nikâh kılan!

"Alınmaduk yerlerden, haraç alan!
"Yasılmaduk düşmanı, yasan!
"Gök kâfir ellerini basan...oğlu Et il (?) Alp!

Dede Korkut'ta
Eylik Koca Oğlu Alp Eren İçin

(Kâfirleri it ardından bırağup, horlayan!
(İlden çıkup, Aygır Gözler suyundan, at yüzdüren!
(Elli yedi kal'anın kilidin alan!
(Ağ Melik Çeşme'nin kızına nikâh eden!
(Sofı Sandal Melik'e, kan kusduran!
(Kırk cübbe bürünüp, otuz yedi kal'anın mahbub kızlarını çalub,
(Bir bir boynun kuçan, yüzünde tudağında öpen!
(E y l i k K o c a o ğ l u A l p E r e n ! (DK,62,8).
(. . . . . A y g ı r G ö z l e r s u y u n d a n , a t y ü z d ü r e n !
(Elli yedi Kala'nın kilidin alan!
(E y l i k K o c a o ğ l u D ü l e k E v r e n ! (DK,205,10).

Topkapı Sarayı destanı, kısa; fakat manalıdır. Üç satırı, D e d e K o r - k u t 'ta da, söylenmektedir. Destanda, Sarı Sandal adı ile anılan kişi; D e - d e K o r k u t 'ta Sofı Sandal diye, garip bir okunuşla, değiştirilmiştir. D e d e K o r k u t 'ta da, yiğidler, henüz incelenmemiştir. E y l i k K o c a 'mın o ğ l u b i r y e r d e A l p - E r e n ; diğ er y e r d e d e , D ü l e k - E v r e n g i b i , g a r i p b i r o k u n u ş l a g ö r ü l m e k t e d i r .

Topkapı destanındaki 99 sayısı, Türk kültürünün daha eski katlarına aittir. D e d e K o r k u t 'ta ise bu sayı, 57 olarak görülmektedir. D e m i r - k a p ı D e r b e n d i d e , y i n e T ü r k i s t a n 'a a i t b i r y e r m i ş g i b i g ö r ü n m e k t e d i r .

VIII.
BASAT BEG VEYA URULMUŞ HAN İÇİN

Topkapı Sarayı Destanında

"Yedi yıl E l b ü r z 'e sefer kılan!
"Kayıdıp, dönen K ı y a n (?) B u s a t ! K a r d a ş k a n ı n a l a n !
"İ t - D e p e g ö z 'ü öldürüp, kalın O ğ u z 'da ad koyan!

"Urulmuş(?) Han!

Dede Korkut kitabında, *Tepegöz*'ü öldüren ve kardeşinin kanını alan, *Basat Bey* idi. Topkapı Sarayı destanında, adlar ile tanımları, birbirine, karıştırıyor. Daha doğrusu, kesin olarak okunamıyor. Fakat üslûb ve dil bakımından, arkayık ve eski bir karakter gösteriyor.

IX.

BEĞ BEYREK İÇİN

Topkapı Sarayı Destanında

- "Ban Hisarından, parlayup, uşan!*
"Altı batman som demürü, ayağında kıran!
"Apıl, apıl yürüyende, boğa yiyen!
"Zıvıl zıvıl zıvılayanda, yılan yiyen!
"On altı yıl Bayburt Hisarında dutsaklık çeken!
"Baldırı uzun, Baldırşad'ın hakkın alan!
"Yüce yerden, alçak yere göz gözeden!
"Bay Böre oğlu Beğ Barı(?) yiğit!

Dede Korkut'ta

- (Parasarı'nın Bayburt Hisarından, parlayup uşan!*
(Ap alaca gerdeğine karşı gelen, yedi kızın umudu!
(Kalın Oğuz imrenesi, Kazan Beğ'ün ınağı!
(Boz aygırlu Beyrek!

Görülüyor ki, Topkapı Sarayı destanında, *Beyrek* için söylenenler, çok daha geniş ve çok daha manalıdır. Dede Korkut Kitabındaki *Beyrek*, artık mitolojik özelliğini kaybetmiş ve bizim gibi bir insan olmuştur. Topkapı Sarayındaki destan ise, *Beyrek*'i mitolojik, çok daha görkemli ve muhteşem olarak anlatmaktadır. Bununla beraber, *Bayburt Hisarı*'ndan da uçurmaktadır. "demir kırma", "boğa ve yılan yeme", gerçek mitolojik motiflerdir.

X.

KANLI KOCA OĞLU KAN-TURALI BEĞ İÇİN

Topkapı Sarayı Destanında

- "Kalın Oğuz ellerinden, kalkıp varan!*
"Kırk yigidin, yanına alan! Kanlı kâfir ellerinden aşan!
"Kaynar akar mal (bol?) ırmakların geçen!
"Gariplik ellere, gafil düşen!
"Arslan ile boğasın, buğrasın, güreşçisin öldüren!
"Otuz dokuz yigidin, kanın alan!
"Adlu Oğuz'a ad, koyan!
"Sarı donlu Selcen, kızını alan!
"Kanlı Koca oğlu Kan Turalı!

XI.

DELİ DUMRUL VEYA TUĞRUL SULTAN İÇİN

Topkapı Sarayı Destanında

- "Selim oğlu Karaman'ı sevüp, Tanrı yaradan!*
"Ulu Sultan budağı! Altın köprü yapan!
"Azrayil'le savaş kılan!
"Salkum salkum don giyen! Sakar atın oynadan!
"Tokuz Koca oğlu Tuğrul Sultan!

Delî Dumrul için, bu kitabımızda ayrı bir bölüm vardır. Bu bölümde, *Dumrul* adını, *Tuğrul* diye düzeltilmiş bulunuyoruz. Ancak burada görülüyor ki *Tuğrul Sulisan*, ermiş ve çok soylu bir kişi idi. *Selim oğlu Karaman* gibi, iyice bilmediğimiz kişilerin de adları geçmektedir.

XII.

DELİ DUNDA R BEĞ İÇİN

Topkapı Sarayı Destanında

- "Dum (?) eddiği, duma tonlu dört bin erin serveri!*
"Kazan Beğ'in gariplikte yoldaşı!
"Kıyan-Selçuk oğlu Delî Dundar Beğ!

Dede Korkut'ta

(Demür-kapu Dervendi'ndeki, Demir-Kapu'yu, depüp geçen!

(Altmış tutam ala gönderinin ucunda, er böğürden!

(Kazan gibi pehlivanı, savaşta üç kez atından yıkan!

(Kıyan Selçük oğlu Deli Dundar!... (DK,60,152)

(.... Demür Kapı Dervendi'nde, beg olan!

(Kargu süngü ucunda, er böğürden!

(Karıma yettüğünde, kimsün deyü sormayan!... (DK,205,7)

(..... yigirmi dört boyun, ohşayan!... (DK,151,8)

(..... Tepel kaşga aygırlı!... (DK,37,8)

(Kıyan Selçük oğlu Delü Dundar!

Topkapı Sarayı destanında, *Deli Dundar Beg*'in adı, Dede Korkut'a uymaktadır. "Dört bin erin başı" olduğu anlaşılmaktadır. Dede Korkut'ta ise, "24 Oğuz boyunu okşayan", diye tanımlanmaktadır. Ayrıca, "Kazan Bey'i atından yıktığı", söylenmektedir. Topkapı destanında ise, "Kazan Bey'in yoldaşı", idi.

Destanın eskiliği, özellikle Deli Dundar Bey'in giydiği geysilerin tanıtılmasında, görülmektedir. Biz karşılaştırmayı güven altına almak için, Dede Korkut'tan taramalar yaptık.

XIII.

ALP RÜSTEM İÇİN

Topkapı Sarayı Destanında

"Kara dağın kurdu! Kara kaya kaplanı!

"Kara şahin yavrusu! Kara donlu atın oynadan!

"Alp Rüstem!

Dede Korkut'ta

(Kalkubanı, yerinden turı gelen!

(İki kardaş bebegün öldürüp, zellil gezen!

(Düzen (?) oğlu Alp Rüstem, manğa derler!... (DK, 289,1).

(.....Üç kere yağı görmese, kan ağlayan Toğsun oğlu Rüstem!... (DK,206,1).

Topkapı destanı, bu Oğuz yiğidini, çok görkemli bir dil ile anlatıyor. Dede Korkut, seimasızlığı ile yeni bir tanıma gidiyor. Ancak baba adı, Toğsun olsa gerektir. Düzen, sözü ise bir benzetme ve yanlış okuma gibidir.

XIV.

ENGSE KOCA OĞLU OKÇI KOZAN (?) İÇİN

Topkapı Sarayı Destanında

"Büküzlü (Bügdüz?) Beğdey kanın alan!

"Kalın Oğuz'da, ad koyan! Karabaşın oğlanlığında kıyan!

"Ucen (Uşun?) oğlu Em en Beg'den öcün alan!

"Engse Koca oğlu Okçı Kozan (!)

Dede Korkut'a göre bu yiğit, *İç-Oğuz*'dan idi. Metin karanlık ve karışıktır. *Bügdüz Em en*'in adı iki kez geçer, gibidir.

XV.

SALUR KAZAN HAKKINDA
ESKİ BİR DESTAN PARÇASI

Topkapı Sarayı destanında, yukarıda da görüldüğü gibi Salur Kazan'ı tanıtan ayrı bir bölüm vardır. Ancak aynı destandan sonra ve aynı yiğit hakkında, ikinci bir destan parçası daha bulunmaktadır. Destanın sonuna konmuş olan bu metin, öncekine göre, dil, üslûb ve mana bakımından, daha eski ve daha derindir. Bu ilâve metni, bölümlere ayırıp, Dede Korkut'tan derlediğimiz benzer örnekler ile karşılaştırmaya çalışacağız:

1) "Sazda büyümüş, saz delüsi! Günün güden, yeğ olsun!

"Dünün dünden, yeğ olsun! Demün, demden yeğ olsun!

"Nefesin, geçkin olsun! Kılıcın, keskin olsun!

"Hızır, yoldaşın olsun!

"Kopa kopa, dağın aldım (!) Er bunğaldırdım!

"Buşunumda (?) ben Kazan ... Er bunğaldırdım!

"Kaytaban'ın buğrasıydım, er bunğaldırdım! (TPK sarayı destanında)

Dede Korkut'ta

(Ak kayanın kaplanının, erkeğinde bir köküm var!

(Ak sazın arslanında, bir köküm var!... (DK:280,8)

- 2) *"Kükredikte kara kayada angrar arslanilen, Ben Ka z a n !*
"Sarup, er bungaldırdım! ... ..
"Kara bulut ürküniydım, ...Barçın satardım, Ben Ka z a n !
"K a r a ç u ğ ı n Cilban (?) dağında, kâfir taş uçursa,
"Kaba uyluğın yuyan, Ben Ka z a n idim! (TPK sarayı destanında)
(Yüksek kara dağdan taş yuvarlansa,
(Kaba ökçem uyluğum, karşı tutan Ka z a n er idim!... (DK,277,12)
- 3) *"Kararı donlu, harın yağtı erse,*
"Kanlı suya kılağuzluk eden, Ben Ka z a n 'dım!
"Kalaba senri kara dağın salında kaplı taşa,
"K a r a D e r b e n d 'e kör düşman gelse,
"Yine kayıdıp, ol düşmana önden depüp giden, Ben Ka z a n 'dım!
"Katı yaylar sındırıp, elde kabza koyan, Ben Ka z a n 'dım! (TPK Sarayı
destanında)

Dede Korkut'ta

- (Ağca tozlu katı yaylar, tartışayduk!
 (Ağ yelekli, ötkün oklar atısayıduk!... (DK,249,7).
 (... Üç yelekli kayın oklar... (DK,63,11) ..... Kayın dalı yeleşinden ok-
 lar... (DK,207,11).
 4) *"Kayın oklar atıp, yelek koyan alda (?), Ben Ka z a n 'dım!*
"Bin erin gördüğümde Ben Ka z a n , bıyık burmadım!
"Beş bin erin gördüğümde Ben Ka z a n , buşunmadım!
"On bin erin gördüğümde, yerinmedim!
"Otuz bin erin gördüğümde, utanmadım!
"Kırk bin'erin gördüğümde, kıpınmadım!
"Elli bin erin gördüğümde, el vermedim!
"Altmış bin erin gördüğümde, alıp demedim! Yetmiş bin erin gördüğüm-
de, alpım demedim!
"Seksen bin erin gördüğümde, seçsenmedim!
"Doksan bin erin gördüğümde, yüz bin erin gördüğümde,
"Ben Ka z a n , yüz düdürmedim! (TPK sarayı destanında).

- (Ben bin erden yağtı gördüm ise, öğünüm dedüm!
 (Yigirmi bin er yağtı gördüm ise, yeğlemedüm!
 (Otuz bin er yağtı gördüm ise, ona saydım!
 (Kırk bin er yağtı gördüm ise, kıya bakdım!
 (Elli bin er yağtı gördüm ise, el vermedüm!
 (Altmış bin er yağtı gördüm ise, aytışmadım!
 (Seksen bin er yağtı gördüm ise, seçsenmedüm!
 (Doksan bin erin gördüm ise, donanmadım!
 (Yüz bin er gördüm ise, yüzüm dönmedim!... (DK,277,1)
- 5) *"Kara tülü konur atun kolanını katı çektim,*
"Sağdan girdim, soldan çıktım,
"Soldan girdim, sağdan çıktım,
"Arı dınlü görklü M u h a m m e d 'i, yâde getürdüm!
"Allahın inâyetinde, Muhammed mucizâtında,
"Ol yağtı anda bastım! Alpım! Yiğidim! Dedim!
"Bu diyende, öğünmen, öğünmen!
"A beglerim! Öğünürse, yer öğünsün!...
 (Topkapı Sarayındaki destan parçası, burada bitiyor).
 (Yüzi dönmez kılıcum ele aldım!
 (Muhammed'in dini ışkına, kılıç urdım!
 (Ağ meydanda yumrı başı, topça kestim!
 (Anda dahi erüm, begüm deyü, öğünmedim!
 (Öğünen erleri, hoş görmedüm! (DK,277-7).
 (...Men yer yüzinde adam öğmezim!
 (Bir adam getirün bineyim, sizi öğeyim!... (DK,276-5).

EKLER: UZUNKÖPRÜ OĞUZ-NÂMESİ HAKKINDA

Hüseyin Namık Ö r k ü n 'u, burada rahmetle anarak söze başlayalım. Bu Oğuz-nâme'nin ilk yayını, o yapmıştır. Değerli meslektaşım Prof.Dr. Kemal E r a r a l a n , filolojik bir metod ve gerçekten büyük bir itina ile, metni yeniden ele almış ve yayınlamıştır: (Prof.Dr. Kemal E r a r a l a n , *Manzum Oğuznâme*, Türkiye Turizm Bakanlığı, VIII, 1976, s. 169-236).

Biz burada bu metni, diğer Oğuz destanları ile karşılaştırıp, bu kitabımız yönünden, bir sonucu varmak isteyeceğiz. Yalnız olayların gidişi değil; sözlerin ve inanışların da, bu değerlendirme de, önemli bir yeri olacaktır. Belki bu yöle, Oğuznâme'nin tarihinin de, aydınlanmasına bir ışık tutulacaktır.

Oğuz-nâme'nin kaleme alınış tarihi: Oğuz-nâme'nin içinde, "ufuz, söbel ve nöker" gibi sözlerin, bulunduğu göt öntünde tutulursa, Ç i n g i z - H a n 'dan sonra kaleme alınmış olması gerekir. Bu konuda bir kuşku bulunması gerektir. Eser, 14. yüzyılda kaleme alınmış olabildi. R e ş i d e d d i n 'in Oğuz-nâme'sindeki arkayık yer ve kavim adları da kaybolmuştur.

REŞİDEDDİN'İ OĞUZ DESTANI İLE KARŞILAŞTIRMA

1) Annesinin memesini emmemesi: Bu olay, Türkçe metinde, çok daha güzel anlatılmıştır. Annesinin kaygılanması da, aynıdır.

2) Oğuz Han'ın, rüyada annesinin Tanrıya inmasını istemesi: Bu olay da, her iki kaynaktan, birbirlerine yakındır. Ancak Türkçe metin, tam bir tercüme değildir (7-11).

3) Oğuz'un bir yıl sonra büyümesi: Her iki kaynaktan aynıdır (11).

4) Oğuz'un kendi adını, kendisinin koyması (16): Farsça metinde Oğuz kendi adını, 2 yaşında koyuyor. Ayrıca olaylar da geniş tutulmuştur.

5) Oğuz'un, üç evliliği Oğuz'un, birinci (21), ikinci (28) ve üçüncü (39) evlenmeleri, her iki kaynaktan da, aynı şekilde anlatılmıştır. Ancak Türkçesi, daha içli ve duyguludur. Farsça metin, bir tarihçi dili ile yazılmıştır.

6) Karısının Oğuz Han'a vefası: Farsça metinde, atasözüleri ile anlatılmıştır. Türkçe metinde, halk diline inilmiştir (43). Sözler aynı değildir. Her iki kaynaktan da, 3. karısını, "av döşüğünde", bulmuştur.

7) Gelinlerin Oğuz'u babasına gammaslamaları: Türkçesi, daha duyguludur. Her iki metinde de, "öz ana dini" atası ve anlayış, aynıdır (58).

8) Karısının Oğuz'a haber vermesi: babasına öldürme kararını Oğuz'a karısı haber veriyor. Bu, her iki kaynaktan da, bastırılarak belirtiliyor (78).

9) Kara Han'ın gösünü kör etmesi: Bu yalnızca Türkçe metinde görülüyor. A l t a n O r d u Türk kültür çevresinden olan "İdris-Bey" destanında da görülüyor. "M u r u d a m , a l d a k y o l u n d a n ç i k a n b a b a s a n a , k i r ö k a t a r a k , g ö s ü n ü k ö r e d i y o r". Bundan sonra, baba ile oğul arasında müteşem bir konuşma geçer.

10) Türkçe yazının, Oğuz Han'ın akınları hakkında bilgisi anı: Akınlar ile ilgili bölümler, düşüp kaybolmuş da olabilirler. Ancak öyle görünmüyor. Oğuz destanları içinde Oğuz'un akınları, oğulları ile ilişkileri, Türk devlet ve türanesinin temellerinin atılıp, bu destanın en manalı ve en geniş bölümlerini oluştururlar.

11) Türkçe yazının, eski Türk kavimleri ile Türk-Moğol tarihi hakkında da bilgisi anı: Yazar, belki de bunları anlatmaya bir yarar görmemişti. Çünkü eser, adeta bir m e z o l i d gibidir. Yalnızca, "önde gelen Uygur ve Ağaçerilerden"; söz açıyordu(95).

"Gerçi ana çoktur, bıs nasımdan söyledik; çoğunu koyup, namı söyledik (101)" Yazar, metnin sonunda böyle demektedir. Bundan da anlaşılıyor ki, konuyu ve Oğuz Han'ın akınlarını kısa kesiyordu. Fakat ondan sonra da, İ r a k ve H o r a z m a n akınlarından söz açıyordu.

Buradaki akan sıraları, bizim bildiğimiz Oğuz Han'ın akınlarının sıralarına uymamaktadır. Yazarın bu konularda bilgisi azdır. Belki de, akınların anlatılışını yararlı gördüğü için, konuyu kısa kesmişti.

Bir "metin" gibi olan bu eser, Türk dil ve düşüncesinin, güzel bir mirasıdır. R e ş i d e d d i n 'in Oğuz-nâme'sinde olduğu gibi, İ r a n edebiyatının gereksiz gösterilerine girilmemiştir.

O z a n d i l i ile yazılmış olan bu eser, ağızdan ağza gelen, daha eski bir metne de dayanmış olabildi.

3. BÖLÜM

ALP ER TONGA EFSANESİ

(Türk mitolojisinin Tanrıdağları çevresi)

TÜRLERE İRAN KÜLTÜRLERİNİN GİRİŞİ

G ö k t ü r k ça ğ ında Türkler, B a t ı T ü r k i s t a n 'a kitle halinde girmişlerdi. T ü r k i s t a n şehirlerinde, Farsçanın değişik bir lehçesini konuşan, yerli kavimler vardı. Önce S o ğ d lehçesini konuşan bu kavimler zamanla, İ r a n edebiyat dilinin çevresi içine girmişlerdi. Türkler, Farsça konuşan bu yerli kavimlere T e j i k , yani T a e i k diyorlardı. K a r a h a n l ı devletinin başkentlerinden biri olan B a l a s a ğ u n şehrinde, S o ğ d ç a ve T ü r k ç e konuşuluyordu. Bunu Kaşgarlı M a h m u d söylüyordu¹.

T a e i k ç e ile S o ğ d ç a 'yı birbirinden ayırmak gereklidir. T a e i k ç e , bugünkü Farsçaya daha yakındır. S o ğ d ç a ise, G ö k t ü r k ça ğ ından önce, S e m e r k a n d ile B u h a r a arasında gelişmiş, eski bir kültür yazıdili idi. U y ğ u r yazısı gibi, veya o türden bir yazıdır. Yine Kaşgarlı M a h m u d 'un dediği gibi S o ğ d a k l a r , iki dil, yani hem S o ğ d ç a 'yı ve hem de T ü r k ç e 'yi biliyorlardı². Ayrıca Türk kılığını almışlar ve Türk huyları ile huylanmışlardı³. Bu da G ö k t ü r k ça ğ ında T ü r k l e r ile B a t ı T ü r k i s t a n halkının, içli dışlı olmalarından ileri geliyordu.

T a e i k l e r , Türklerin İ r a n kültürleri ile olan ilişkilerinin, ikinci ça ğ ında görülen ve F a r s ç a konuşan T ü r k i s t a n kavimleridir. Bunlar herhalde, O r t a s y a içlerine kadar da yayılıyorlardı. G ö k t ü r k l e r 'den sonra gelen bu ça ğ da, T a e i k l e r ve dolayısıyla İ r a n kültürü ile ilişki kuran Türkler, onlardan çok şeyler almışlardır.

İran mitolojisinin Türkler arasında sızması

K a r a h a n l ı devleti köken ve jeneoloji bakımından, kendilerini bir çe ğ i t İ r a n mitolojisi'ndeki A f r a s i y a b 'a bağlamışlardır. Ancak Türk taraf-

¹ Balasagundular, s o ğ d ç a ve t ü r k ç e kullanırlar. T ı r a z (Talas) ve B e y s a şehirlerinin halkı da hi böyledir": (MK, I, s. 10).

² Aynı eser, I, s. 29.

³ S o ğ d a k : B a l a s a ğ u n 'a gelip yerleşmiş olan bir kavimdir. Bunlar, "S o ğ d " d a n d ı r l a r . S o ğ d , B u h a r a ile S e m e r k a n d arasında. Bunlar T ü r k kılığını almışlar ve T ü r k h u y u ile h u y l a n m ı ş l a r d ı r ": (MK, I, s. 471).

ları ağır basıyor ve *Afrasiyab*'in Türk Hakanı Alp Er Tonga olduğunu ileri sürüyorlardı.

Selçuklular da, kaynakların kesin olarak bir şey söylememelerine rağmen, kendilerini *Afrasiyab*'in soy kütüğüne bağlamışlardı. Nitekim Ebülğazi Bahadır Han, *Türklerin Şeceresi* adlı kitabında şöyle diyordu:

“*Selçuklular, Türkmen idiler. Kardeşiz dediler. Fakat ne ilimize ve ne de halka hiç bir faideleri değmedi. Padişah oluncaya kadar, “biz Türkmen'in Kınık Uruğundanız”, dediler. Padişah olduktan sonra da, “Afrasiyab'in bir oğlu Keyhüsrev'den kaçıp, Türkmenlerin içine gelmiş ve orada oturmuş, kalmış. Biz onun oğullarıyız, Afrasiyab'in neslinden geliyoruz”, dediler. Adlarını değiştirdiler. 35 nci nesilden sonra, soylarını götürüp, Afrasiyab'a dayadılar*”⁹. Türkmenlerin çok değerli bir halk hatırasıdır. Böylece Selçuk Hanedanı ile Türkmenlerin halk geleneği çatışıyordu. Anadolu Selçuklularında da Keyhüsrev gibi İran'ın mitolojik adlarının, Türk hakanlarına ad olmalarının sebepleri anlaşılıyordu.

TANRIDAĞLARINDAKİ TÜRKLER VE MITOLOJİK ÇEVRELERİ

Türk tarihi ile mitolojisinin “birinci çağı” Orhun'dan başlar. Mete, Kurt, Uygur ve Ergenekon efsanelerinin yurdu, Orhun bölgesidir. “İkinci çağ” ise, “Tanrı dağları çevresi”dir. Göktürk çağında oluşmaya başlayan bu çevre, İslamiyetle her bakımdan olgunlaşır. İslam kaynaklarına göre, “Türklerin anayurdu, Tanrı dağları'nın ortasındaki Isıg göl çevresidir”. Bu inanışlarla ilgili kaynaklar üzerinde geniş olarak durmuştuk¹⁰. Yafes'in oğlu Türk, Isıg-göl'de yerleşmişti. Bu, müslüman Türklerin Tevrat geleneğidir. Yani bazı Türkler kendilerini, “Nuh Peygamberin neslinden”, getiriyorlardı. Tarihçi Reşideddin ise Türkleri, Oğuz Han'dan indiriyordu. Tanrı dağları'nda kurulmuş olan Karahanlı devletinin saray kültürü ise kendini, *İranlı atalardan Afrasiyab'a*, bağlıyorlardı.

TÜRKLER VE İRAN MITOLOJİSİNDEKİ “EFRASIYAB”

Anlaşıyor ki Karahanlı ve daha sonra da Selçuklu hanedanı, Türklerin destan kahramanı *Alp Er Tonga*'yı, İran mitolojisindeki *Efrasiyab* ile benzeştirmişlerdi. Ebülğazi Bahadır Han'ın ileri sürdüğü gibi, Türkmenlerin Kınık boyundan gelen Selçuklu Sultanları zamanın-

⁹ Türk Mitolojisi, I, s. 251.

¹⁰ Aynı eser, I, s. 375. İktisadî kaynaklara göre.

da değil; daha önce, Karahanlıların kuruluşunda, yani X. yüzyılın başlarında veya daha önce, Türkler arasında böyle bir inanış doğmuştu. Böylece Türkler, Turan ve İran'ı ellerinde tutmak için, bir hak ve meşruiyet aramış olabilirdi. Buna karşılık, yine bir Türk olan Gazneli Mahmud, kuzeyde kaynaşmağa başlayan büyük Türk kitlelerine karşı koymak için, kendini bir *İran Hakanı* olarak görmüş ve Firdevsi'yi korumuştur.

Alp Er Tonga ve Efrasiyab

Kaşgarlı Mahmud ile Yusuf Hâs Hacıb'den, -yani iki Tanrıdağlı biğinden başkası, Alp Er Tonga'dan söz açmıyordu. Kutadgu Bilig, *Tacik'ler (Alp Er Tonga'yı) Efrasiyab adı ile anarlar; çok illeri talayarak idaresi altına aldı (tuttu)*”, diyordu¹¹. Kaşgarlı Mahmud ise, “Türklerin büyük Hakanı Efrasiyab'ın, asıl Türk adı Tonga Alp Er'dir”, der ve yukarıdaki inanışı, destekler¹². Böylece İran mitolojisinde adı geçen Efrasiyab'ı bir Türk Hakanı olarak, kabul eder.

“*Han, Türklerin en büyük Hakanıdır. Efrasiyab oğullarına da, Han denir*”, diyerek yukarıdaki görüşüne bir not daha ekler. Çingiz Han'ın unvanı, hanedanın atası olarak “*Han*” idi. Oğlu Ögedey ise, “*Kaan*” idi. Buna göre Efrasiyab, Türk Hanlarının atası oluyordu¹³.

YAZILI “ALP ER TONGA DESTANI” VAR MIYDI?

Alp Er Tonga'nın adını taşıyan tek şiiri, Kaşgarlı Mahmud'un derlemelerinde buluyoruz:

Alp Er Tonga öldü mü

Isız ajun kaldı mı

Ödlek öçün aldı mı

Emdi yürek yırtılır!

“*Hakan Efrasiyab öldü mü, kahbe, iki yüzlü dünya kaldı mı, zamane veya felek ondan öcünü aldı mı, şimdi yürek yırtılır*”¹⁴. Isız veya esiz, iki yüzlü ve kahbe demektir. Zaman ile zamane, yani küçük zaman veya felek üzerinde, ayrıca durmuştuk.

Ağat şiirleri: Bu şiirler birer ağıt gibi görünmektedirler. Çünkü içlerinde ne zaman, ne olup bitenler ve ne de başka kişilerin adları vardır. Ni-

¹¹ Kutadgu Bilig, 280.

¹² MK, III, s. 368: “*Tonga, (biri cinisinden) babür gibi kuvvetli, yiğit bir adam demektir*”.

¹³ MK, I, s. 157: *Han*, eski türkçede, “*Kaan*” olarak yazılır.

¹⁴ Aynı eser, I, s. 41.

İkinci görüş, Türk ülkesi, Merv şehriden, doğuya doğru uzanıyordu. Selçuklular çağında bu görüş, doğru olabilir. Ancak Kaşgarlı Mahmud bu görüşü, *Alp Er Tonga* veya *Efrasyab*'ın Merv şehrini yaptırmasına, bağlamaktadır.

Üçüncü görüş ise *Türk ülkesinin*, *Maveraünnehr*, yani "İrmak arasında", olduğunu ileri sürer. Bu da doğrudur. Ancak Kaşgarlı Mahmud bu görüşü de, *Efrasyab*'ın damadı ve *Kaz*'ın kocası *Siyavuş*'ün, burada ölüşüne dayandırmaktadır. *İran Mitolojisi* ile *Efrasyab*'ın soykütüğünün, bu çağdaki Türk aydınlarının zihinlerinde, ne kadar derin tesirler bıraktığını, açık olarak görebiliyoruz. Yine ona göre, oldukça doğuda kalan, "Çaruk Türklerinin oturduğu Barçuk da, *Efrasyab*'ın şehridir. (Asur hükümdarı) *Buhtinnasır*'ın oğlu *Betzen*'i, orada hapsetmişti"²¹. Mahmud, daha da kuzey-doğulara gidiyor, *Kaz Suyu denen İli Irmağının adını, Efrasyab'ın kızı Kaz'dan aldığı*"²², söylüyor²².

TÜRKLER VE BATI TÜRKİSTAN'IN ESKİ VE YENİ HALKI

Göktürk çağında Batı Türkistan'da *Soğd* kavimleri vardı. Kaşgarlı Mahmud'un da dediği gibi, 11. yy. da *Soğdlar*, yarı yarıya Türkleşmişlerdi. Mahmud, "Semişken (Semerkand) ve Taşken gibi (Batı Türkistan'ın büyük şehirlerini), Türklerin yaptığı" inancındadır. Ancak eski günlere hasret duyuyor ve "Bu yerlerde Farslılar çoğaldıktan sonra, buraları, *Acem* şehirleri oldu"²³, diyerek üzülüyordu²³. Acaba bu sözleriyle, Göktürk çağındaki, Batı Türkistan'ı mı, anmak istiyordu?

EFRASYAB İLE NUH PEYGAMBER'İN SOY KÜTÜKLERİ

Şimdiye kadar gördüğümüz gibi, *Karahanlı* ve *Selçuklu* hanedanlarında, *İran mitolojisi* ile *Efrasyab*'ın soykütüğü ağır basıyordu. Bu inancın, *Özbekler* ile *Han-Nâme*'de de, devam etmişti. Bu *Ortaasya* Türklerinin komşuları ile tarihteki gelişmelerinin, bir sonucu idi. Fakat sonradan, "Nuh oğlu *Yafes oğlu Türk*"²⁴ soykütüğü, ağır basmağa başladı. Bu, bir *Tevrat* ve *Kur'an* geleneği idi.

Efrasyab ile *Alp Er Tonga* kalkmış ve onun yerine, *Türk* gelmişti. Kaşgarlı Mahmud'a göre, "Ordu-ken, Hanın durduğu şehir demektir. *Efrasyab*, havasının iyiliğinden dolayı, burada oturur"²⁵. Bu şehir, *İstılgöl* yakınındadır.

Ebülgazi Bahadır Han ise, *Türkmenlerin Şeceresi*'nde, "Nuh oğlu *Yafes oğlu Türk*'ün, *İstılgölün* havasını beğenerek, orada, yerleşmişti". Bu inancın, İslam kaynaklarında çok yaygındır²⁶.

Dede Korkut'ta *Efrasyab* ve *İran* geleneği pek görülüyor. *Topkapı Sarayı*'ndaki *Oğuznâme* parçasında ise, *Efrasyab oğlu Alp Arız*'dan söz açılıyor²⁷. "Teğine ve Tarım gibi Türk unvanları ise, (herhalde *Uygur* kültür çevresinden), *Afrasyab* oğullarına, (herhalde *Karahanlılara*) geçmiştir"²⁸, deniyordu. *Yügnekî*'ye göre, "Hazreti *Ali* de, dördüncü (törtülenç) *Er Tonga*"²⁹, idi (*Yügnekî*, 34).

Sonuç: *İran* dillerinin çeşitli ve uzak ağızlarını konuşan kavimler, *Ortaasya*'da dağınık olarak, çok eski çağlardan beri yaşıyorlardı. Türkler, bunlarla yanyana yaşamış ve komşuluk etmişlerdi. Bu ilişkiler, *Göktürk* çağında, daha da genişlemişti. *Batı Türkistan*'daki bu kavimler, *Soğd* denen, değişik bir *İran* ağız konuşuyorlardı. *Göktürkler*'den sonra, *Batı Türkistan* ile *Ortaasya*'ya, *İran*'ın edebiyat dili de girdi. Türkler, farsça konuşan bu komşularına, *Tacik* dediler. Uzun zaman *İran* kültürü ile *İran* Mitolojisinin tesiri altında kalan, Türk aydınları ve *Karahanlı devleti* gibi, hanedan kuran Türkler, -hatta *Selçuklular*-, kendilerini *İran* mitolojisi ile *Efrasyab*'a bağladılar ve onu getirip, *İstılgöl* kenarındaki *Ordu Kent*'e yerleştirdiler. Adana da *Alp Er Tonga* dediler.

Kur'an ve *Tevrat* soykütüğüne bağlanan Türkler ise, *Nuh oğlu Yafes*'in bir oğlunun adını, *Alp Er Tonga* gibi, *Türk* yapmışlar ve onu da getirip, yine *İstılgöl* kıyısına yerleştirmişlerdi. Bundan dolayı, yeni vesikalar çıkıncaya kadar, *Alp Er Tonga* adlı bir Türkün varlığına şüphe ile bakılmaldır, görüşündeyiz.

EKLER: TÜRK MITOLOJİSİNDE "BARS" VEYA KAPLAN

Türklerin *Alp Er Tonga* destanına gelmişken, Türklerin *kaplan* ile ilgili inanışları üzerinde de, duralım. Çünkü *Türkçe* *Tonga*, bir çeşit *kaplan* demektir. *Ortaasya*, *Korve* *Mançurya*'da, çok büyük bir *kaplan* cinsi yaşar. Bunlar, *Hindistan*'daki, (*Felix tigris*) denen *kaplanlardan*, ayrılır. *Ortaasya* *kaplanları*, daha çok Türklerin *bars* dedikleri, *para* cinsinden, (*Felix uncia*) hayvanlardır. Bunların, (*Felix irbis*) denen cinsine de Türkler, *yolbars* derler. Türkler bunları, zaman zaman birbirlerini karıştırmışlardır. *Bubur* veya *bubür* ise, sonradan *Türkçeye* girmiş, *Farsça* deyimlerdir. Bunlardan başka *Ortaasya* ile *Altay* vadilerinde, (*Felix onca*, *F. tigris*, *F. manul*) denilen, büyük vahşi kediler ile *sajklar* da vardır.

Hunan memurlarında *kaplan* motiflerine çok rastlanır. *Kaplan* veya *bar* ise, erkek çocuklara verilen adlar dışında, hayvanca, *Türk* kavimlerinin geleneklerinde, fazla bir yer tutmaz. *Hayvanlar bülümünde*, "yolbars" üzerinde de, durulmuştur.

²¹ Kaşgarlı Mahmud, I, ss. 343, 466, 581.

²² Aynı eser, III, s. 151.

²³ Aynı eser, I, s. 150.

²⁴ Aynı eser, I, s. 143.

²⁵ *Türk Mitolojisi*, s. 375 vd.

²⁶ *Dede Korkut* kitabı, 28-39.

²⁷ Kaşgarlı Mahmud, I, ss. 396, 413.

4. BÖLÜM

TEPEGÖZ HAKKINDA

Dede Korkut'un ünlü "Tepegöz" hikâyesi, çeşitli yorumlara ve spekülasyonlara yol açmıştır. Dede Korkut'taki Tepegöz hikâyesini Almanca'ya çeviren Diez, Tepegöz'ü ilkdefa Yunan mitolojisindeki demonlarla karşılaştırmayı ihmal etmemiştir¹. Eski bir hocamız olan Prof. Walter Ruben ise, Tepegöz'ü yalnızca Yunan mitolojisi ile değil Hindistan'da ve dünyanın diğer yerlerinde görülen, çeşitli örneklerle de karşılaştırmıştır². Fakat Prof. Eberhard, her meselede olduğu gibi bu konu da da, gerçekçi kalmıştır³. Tepegöz hikâyesini bölümlere ayırmış ve ondan sonra incelemiştir. Anadolulu masallarının bazılarında, Tepegöz motifi olmayabiliyordu. Fakat Tepegöz masalının diğer bölümleri, -örnek olarak- bir Kastamonu masalında bulunabiliyordu. Fakat şunu da söylemek gerekir ki, Prof. Eberhard'a verilen masallar, yeterli değildi. Arap coğrafyacısı Yakub da, böyle bir "tek gözlülük" (Einäugigkeit)'den söz açıyordu⁴.

ORTAASYA'DA VE ANADOLU'DA, TEPEGÖZ

Kırgız Türkleri, destanlarda geçen "tek gözlü dev" için, "Malgun", yani Mel'un diyorlardı⁵. Yuda hin'in bildirdiği bu tek gözlü dev, yayınlanmış destanlarda bulamadık. Anadolu'daki derlemelerde ise, Tepegöz ile Basat adı yanyana geçiyordu. Derleme Sözlüğü'nde bulduğumuz bu bilginin ne derecede doğru olduğunu araştırmak, şimdilik çok güçtür. Tepegöz hikâyesinde görülen Basat, Güney Anadolu'da derlenen masalarda ise, Pusat adıyla geçmektedir. Ali Rıza Yalgın'ın derlediği bir masala göre, Padişah bir gün Kaf dağına avlanmağa gidiyor. O dağda bir Tepegöz varmış. Tepegöz, çaldığı bir çocuğu, sütle besliyormuş. Padişah, Pusat adlı bu çocuğu Kaf dağından alarak getirmiş ve büyütmüş...⁶.

¹ Diez, *Denkwürdigkeit von Asien*, III, s. 119.

² W. Ruben, *Die 25 Erzählungen des Dämons*, FFC, 133, Helsinki, 1944, s.244-253. Ayrıca bk. Prof. Eberhard, *Typen Türkischer Volkensagen*, s. 146.

³ Prof. Eberhard, *aynı eser*, a. yer.

⁴ Yakut, I, 913, 15.

⁵ Yuda hin, *Kırgız Sözlüğü*, (terc.) s. 551.

⁶ A. R. Yalgın, *Cemal Türkmen Oymakları*, IV, s. 32-34. Eberhard, *a.e.*, 257.

Anadolu'da "Tepeden göz"

Tepeden göz deyimini, Anadolu'da söylenen masallarda, *Tepegöz* için söylenen en yaygın bir ad ve deyiş olarak görülür. *Tepegöz* ile ilgili güzel bir masal, ince bir duygu ve buluşla, rahmetli Cahit Öztelli, Ankara'nın Nallıhan ilçesine bağlı Atça köyünde derlemiştir. Daha sonra Sayın Mehmet Özyurt'ta, buna benzer iki *Tepeden göz* masalını Ordu'da dinlemiş ve yayınlamıştır. Bu Anadolu masallarının benzer motifleri şunlardı:

"-1. Avcılar veya çocuklar, tepede yanan bir evin ışığına doğru gidiyorlar ve *Tepeden göz*'ün eline düşüyorlar. -2. Bunlardan bir kişi, *Tepeden göz*'ün keçilerinin postuna bürünüyor ve kurtuluyor. -3. Daha sonra da *Tepeden göz*'ün gözüne kıztığın bir şiş sokarak, onu öldürüyor". Son iki motif, *Dedekorkut*'ta da görülür.

TEPEGÖZ HİKAYESİNİN BAZI MOTİFLERİ

Ortaasya ve Kuzey Türklerindeki paralel örneklere gelince, bu konuyu biraz daha değişik bir metodla ele almak gerekir. Hocamız ve büyük üstadımız Prof. Abdülkadir İnan, böyle *tepegözlü* bir dev, Sibirya'daki Kuzey Samoyed Ostyaklarında da bulmuştu. Ancak bu motifler çok mitolojiktir. *Dedekorkut*'ta ise *Tepegöz*, *Oğuzların* günlük hayatlarının içine girmiştir. *Dedekorkut*'taki *Tepegöz* masalının her bölümünü, biraz da Türk mitolojisinin bütünü içinde ele alıp, öyle değerlendirmek gereklidir:

1) "Çoban'ın, Peri kızı ile evlenmesi": Burada, bir insan ile bir ruhun birleşmesi söz konusudur. Çoban, *Kara kemik*'ten yani halktan bir kişidir. Ne bir han oğludur ve ne de devlet kuran bir kişidir. Bundan dolayı onun "kötü bir ruh" ile karşılaşmış olması, düşünülebilir. Yukarıda da çeşitli örneklerini verdiğimiz gibi, "Göktürklerin ataları, Yaz ve Kış Tanrıları'nın kızları ile evlenmişti". *Oğuz Han* da, biri gökten düşen ve diğeri de ağacın kovuğunda bulunan iki kız ile evlenmiş ve kızlardan doğan çocuklar ise *Oğuzların* soylarını meydana getirmişlerdir. Türk Mitolojisinde bunun örnekleri pek çoktur. Ancak Türklerde insanlara kötülük getiren ruhlar ile kötü yer ruhları da, yok değildir. İslamiyet, Çoban'ın yaptığı bu zina'yı, kendi topluluğunu da cezalandıran bir suç olarak göstermiş ve masala böyle bir anlatış vermiş olabilirdi.

* Cahit Öztelli, Türk Folklor Araştırmaları (TFA), C. VI, sayı: 127, Nallıhan.

* Mehmet Özyurt, TFA, 1968, XI, s. 475.

* Prof. Abdülkadir İnan, Makaleler, s. 70.

** Potanin, IV, 22, 23, 671, 726.

2) Pınarlar ve ruhlar: *Tepegöz*'ün doğum yeri, çeşme veya bir pınar başıdır. Pınar, yeraltından gelen suları dolayısıyla, yeryüzü ile yeraltının bir kapısı veya bir bağlantı yeri gibi görülür. Pınarlar veya kaynayan sular, Türklerde çoğu zaman kutlu yerlerdir. Ancak kaynayan sular, yeraltından gelen kötü ruhlar içinde, bir kapı veya çıkış yok idi. Farsça *Oğuzname*'de şöyle bir olay anlatılır:

"Buğra Han'ın oğlu Kori Tegin'in doğru söyleyip, söylemediğini anlamak için, *Endek'e* (Hint?), bir zenci ile birlikte gönderildi. *Endek* bozkırdaki *Dev Kayası*'nda, üç çeşme, üç ağaç ve bunların yanında da üç mavi ejder vardı. Orada oğlanın doğru söylediği anlaşıldı. Çeşme yanındaki ejder, *Kori Tegin*'in kör olan gözünü yaladı ve iyileştirdi".

Er Töştük destanında da çeşme'nin yanında eğri büğrü ve çok garip bir ağaç vardır. *Kuyular*, ise Kuzey Türk destanlarında, daha çok birer "yıldız sembolü" olarak görülür. "Altı Kuyu" gibi. Bununla beraber, "kuyudan sarı bir at çıkaran" sihribazlar da yok değildir¹². Ağaç motifine gelince, Uygur Hakanları ağaçtan türemişlerdi. *Oğuz Han* da yer ve su ruhlarından gelen ikinci karısını, bir ada ortasında bulunan bir ağaç kovuğunda bulmuştu.

3) "Pınar ile doğum" arasında da, ilişkiler vardır: *Manas Han*'ın annesi, aradan yıllar geçtiği halde bir türlü doğum yapamamıştı. Bunun için kocası da, "Karım kutlu pınarlar da gecelemiyor", diye şikâyetinde bulunuyordu. Karısının kısraklığını, çeşme başında bir gece olsun gecelemediğinde buluyordu. Ayrıca, karısının, "Alma ağacının altında oynamadığından" da, şikâyet ediyordu¹³. Bu bölgede bulunan ünlü *Alma Bulmak*'ın adı da Türk destanlarında sık sık geçer. Ayrıca *Anadolu* masalındaki doğumların, çoğu zaman dervişlerin verdiği bir *elma* ile gerçekleştiğini de unutmamalıyız.

4) *Alageyk*'in annesi *Tepegöz*: Güney Anadolu'daki Türkmen masallarında ise, *Alageyk*'in annesi, *Kafdağında yaşayan, Tepegöz* adlı bir dişi devin oğluydu¹⁴. *Bayburt* masallarında *Tepegöz*, bazan insan ve bazan da, dev olarak görünüyordu. *Tepegöz* veya *tek göz*lü kişiler ile ruhlar, *Anadolu* masallarında da, geniş olarak görülür¹⁵.

¹² Prof. Z. V. Togan, *Oğuz destanı*, s. 66.

¹³ Radlof, *Proben*, III, metin: 80/81, 101.

¹⁴ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, s. 504.

¹⁵ A. R. Yalçın, s. esr. I, 84-87; Prof. Erberhard s. 257.

¹⁶ Prof. Erberhard, s. s. 311.

DEDE KORKUT'TAKİ "TEPEGÖZ" VE BİR ORTAASYA DESTANI

Dede Korkut'taki Tepegöz masalının bazı motiflerini, Manas destanının bir parçası olan Er-Töştük destanında da görüyoruz. Hocamız ve büyük üstadımız Prof. Abdülkadir İnan bizden önce bu benzerlik üzerinde, on satırlık bir giriş içinde durmuşlardı. Ancak kitaplarımızın kısa aralıklarla çıkması sebebiyle, hocamızın notunu göremeden biz de bu benzerlik üzerinde durmuşuk¹⁶. Bu buluşun şerefi, elbette ki Prof. A. İnan'a aittir. Tepegöz efsanesinin Kırgız Türklerine ait bu değişik anlatılışını biz burada Dede Korkut'la karşılaştırmaya çalışacağız ve ayrıca bazı motifler üzerinde de, duracağız:

1. Er Töştük destanında, Dede Korkut'ta olduğu gibi, "Çoban ile Peri kızının birleşmesi" yoktur. Yalnızca, Er Töştük'ün düğününde, Bek-Toro adlı "Kırlı sihirbaz kız" onlara bir söz atar. Çünkü bu sihirbaz kız, Er Töştük'ü sevmektedir. Kız ile Er-Töştük arasında bir birleşme de, söz konusu değildir.

2. Er Töştük'ün babası İlemen Bay, bir yerde konaklar. Konak yerinde başlıca iki şey görülür: -A). *Yerlere kadar eğilmiş ve altı adeta bir çadır haline gelmiş bir kavak ağacı*. -B). *Atları, pınar başına suya götürünce atların ürkmeleri*. Böyle bir pınar, Dede Korkut'ta da vardır. Fakat orada kavak ağacı yoktur.

3. Dede Korkut'ta, "Su üzerinde bir ibret nesne yatur, başı göti belürsüz" veya "bir yığnak yatur", denir. Er Töştük destanında ise, "Su yüzünde bir ciğer yüzüyordu", deniyordu.

4. Dede Korkut'ta, "...depdüklerince büyüdi, Oruz Koca dahi inüp depeledi. Mahmuzı tokındı, bu yığnak, (veya yığnak) yarıldı", denir. Er Töştük destanında ise, "(Er Töştük'ün babası) İlemen Bay mızrağı ile ciğeri tutup, itti. Ciğere dokununca, ciğer başladı büyümeğe. Büyüye büyüye en sonunda, parçalandı", deniyordu.

5. Dede Korkut'ta, "İçinden bir oğlan çıktı, gövdesi adam, tepesinde bir gözü var. Oruz aldı, bu oğlanı eteğine sardı", denir. Er Töştük destanında ise, "İçinden, Ye l-Mogus adlı dev çıktı ve İlemen Bay'ın boynuna bindi", deniyordu¹⁷.

5) Tepegöz, yeraltı ruhu: Dede Korkut'ta bundan sonra Oğuz ilinin hayatının bir bölümü oluşturan ve felâketli günleri anlatan bir

hikâye başlar. Er Töştük destanında ise, yeraltında ve göklerde geçen mitolojik bir hayat içine girilir. Er Töştük destanındaki bu efsanenin özü şöyledir:

"İlemen Bay, Agay Han'ın kızı Kençeke'yi, oğlu Er Töştük'e alır kızın çeyizi ile birlikte, eve dönmek için yola çıkar. Yolda gelirlerken, Kırlı Kara-Kız Bek-Toro'ya rastlarlar. (Bu kız, Dede Korkut'taki peri kızının bir paraleli olabilir). Kırlı Kara-Kız, Er Töştük'ün karısını huskanır ve ona birkaç söz atar ve ondan sonra da, peşlerini bırakmaz.

"Yolda, yerlere kadar kıvrılmış ve kendileri'nin konaklamaları için bir çadır halini almış bir kavak ağacına rastlarlar. Orada gecelerler. Sabah olur, atları suya götürürler. Atlar ürüp, göklere çıkar gibi, yaparlar. Suda, bir ciğeri yüzüğünü görürler. Baba İlemen Bay, "Kim bu davarı kesmiş de, ciğerini suya atmış" diye bağırır ve ciğeri mızrakla iter. İnce, ciğerden, Ye l-Mogus adlı bir dev çıkar ve İlemen Bay'ın boynuna biner. İlemen Bay, bağırmağa başlar¹⁸."

6) Deli Dumrul'dan bazı motifler: Bundan sonra Baba İlemen Bay canını kurtarmak için, Deli Dumrul hikayesinde olduğu gibi, kendi yerine oğullarını deve verip öldürtmek ister. Fakat dev yalnızca, Er Töştük'ün ruhunu ister. Bundan da anlaşılıyor ki bu dev, Kırlı Kara-Kız ile ilgili bir ruhtu. Dede Korkut'taki Peri kızı ve Tepegöz gibi. Baba, -A n a d o l u masallarında olduğu gibi-, oğlunun ruhunun bir "eğede olduğunu" söyler ve onu çalmasını öğütler. Bunu anlayan Er Töştük'ün karısı, Çal-Kuyruk adlı kutlu atına biner ve "Eğri kavaklı pınar"a gider. Eğri Kavaklı Pınar'a gidince, pınarın başında bir "dev anasını" oturmuş görür.

Sonuç: Görülüyor ki Dede Korkut'ta, çoban ile Peri kızının birleşmesi sonunda pınar yolu ile gelen Tepegöz motifi, çok daha derin, eski ve geniş mitolojik temellere dayanmakta idi. Efsanenin kahramanı ve ana motifi Tepegöz, bir dev veya bir ruh olabilir. Dede Korkut'un Tepegöz hikayesinin araştırılmasında başta gelen nokta, "motiflerin sırası" ve diğer Türk destanlardaki motiflere olan benzerliğidir. Ayrıca motiflerin eski Türk dini, inanışları ve gelenekleri ile bağdaşmasıdır. Aşağıda da görüleceği gibi, Dede Korkut'taki Tepegöz hikâyesini, Türklerin inanışları bakımından, açıklayıp yorumlayabilmek için, elimizde yeterli vesika vardır.

TEPEGÖZ İÇİN DİĞER ÖRNEKLER

Kuyukavak ağacı: Tepegöz'ün yukarıda, eğri bir kavak ağacının altındaki bir pınardan çıktığını görmüştük. Bir Anadolü masalında ise,

¹⁶ Türk Mitolojisi, s. 543; (1000 Temel eser)'de, s. 338-341.

¹⁷ Proben, V, s. 530.

¹⁸ Proben, V, s. 550.

şöyle deniliyordu: "...Bir bey, bir kadını, bir kuyuya atıp, öldürmüş. Az sonra kuyudan bir kava ağacı çıkmış ve beyden, kadının hakkını istemiş"¹⁹...

Akciğeri, ırmağa atma: Bir Kuzey-Türk destanında, buna benzer bir motif görüyoruz: "...Yestey Mönkö adlı bir yiğit, atın ölmesini önlemek için, atın akciğerini, (baur, yani bağını) çıkarıp, bir ırmağa atıyor. Fakat at buna rağmen ölüyor"²⁰...

Çingiz-Hangeleneğinde, "Tepeden göz": Çingiz Han'ın atalarından "Duva-Sokor, alınının ortasında bir tek gözünün bulunmasına rağmen üç günlük yolu görebiliyordu": Duva Sokor, Çingiz Han'ın resmi soykütüğünde yer alır ve kendisi, normal bir insandır. Ayrıca iki kardeş idiler. Ancak sonradan verilen bir bilgiye göre, "Duva Sokor'un oğulları Dobun Mergen'i azağı görerek, akrabadan saymadılar ve ondan ayrılıp, göç ettiler"²¹. Bu tepedengöz Duva Sokor'un oğulları, niçin kendilerini daha soylu olarak görmüşlerdir? Bunun sebebi pek anlaşılamiyor. Gerçi tepedengöz Duva Sokor, büyük kardeştir. Fakat kaynaklarda onun kutluluk veya üstünlüğüne ait her hangi bir not bulamıyoruz. Onlardan türeyen Dörben boyu için de, durum aynıdır.

Uygur Türeyiş Destanı'nda, dağın şişmesi ve beş çocuğun doğması: Uygurların türeyiş destanının bir söylenişinde, ise "Kutlu Dağ şişerek yarılmış ve içinden Hakan çocukları çıkmıştı". Bunun üzerinde, yukarıda durmuştuk. Tepegöz gibi kötü bir ruh ise, adı bir yağnak veya şişen bir ciğer içinden çıkmıştır.

Tek gözlüler: Bunlar, bir gözü görmeyen insanlar da olabilirler. Ancak bunlar hakkında da bir kaç vesikayı sunmağı, yararlı görüyoruz²²:

1) "Onun gözü, tegildi (şişilaştı, tek gözlü oldu)": Uygur el yazılarında "tegil-", köretme, demektir.

2) "Kınçır" (Çağatay): Tek gözlü²³. Bu sözün kökleri ile manasını anlayamadık.

3) Yedi gözlü er: "Ne diyor, dinle! Yedi gözlü er"²⁴ (yeti közlü er) Kutadgu Bilig'de görülen bu 7 gözlü eri de, yorumlayamıyoruz.

5) Tek gözlü yargıç: Anadolü masalının varyantları için Prof. Eberhard'ın tabline bakınız²⁵.

¹⁹ W. Eberhard, Türkischer Volkstümchen, s. 164.

²⁰ Proben, IV, s. 81/703. Başka: Yestey Mönkö destanı.

²¹ Moğulların Gıli Tarihi, II.

²² Kaggerl, Mahmud, II, s. 130.

²³ Radlof, Wörterbuch, II, s. 860.

²⁴ Kutadgu Bilig, 1133.

²⁵ W. Eberhard, ayn eser, 333 III.

5. BÖLÜM

DELİ DUMRUL HAKKINDA

DELİ DUMRUL MU; TUĞRUL SULTAN MI?

Topkapı Sarayı'nda bulunan bir "Oğuz destanı parçası", Dede Korkut ile diğer Türk destanlarının, parlak bir taci ve adeta bir fatihasıdır. "Gün doğusu gen yerden kopan Oğuz", diye söze başlayan, bu destan kadar ikinci derin bir destan yoktur. Bu destanın, Dede Korkut kitabı ile ilgili bölümlerini, karşılaştırma yoluyla ve ayrı bir bölüm olarak sunduk.

Topkapı Sarayı destanı'nın elimizde bulunan parçaları, Ozanın yaptığı bir giriş halindedir. Ancak Oğuz büyükleri hakkında, ayrı ayrı bilgiler de verilmektedir. Toğrul Koca bölümü, Deli Dumrul'un özelliklerine uymaktadır. Biz burada, bu karşılaştırma ile yola çıkıyoruz.

Dil ve anlatış bakımından Topkapı Sarayı destanı'nın girişi, Dede Korkut kitabından, daha eski görünmektedir. Destancı Oza'n, gerçek bir müslümandır ve Türkler arasında İslamiyetin öncülerinden biri, gibidir. Ancak dil ve anlatış bakımından, Dede Korkut kitabı ile karşılaştırılırsa, İslamiyet ile ilgili bilgi ve motiflerin, daha az olduğu görülür. Oza'n, henüz İslam terminolojisine, tam olarak girememiş ve benimseyememiştir.

Topkapı Sarayındaki Oğuz-nâme parçası ve Dede Korkut

Topkapı Sarayı destanı, kuruluş bakımından, Ortasaya'daki yarı müslüman bahşî'ların dualarını andırır. Bununla beraber söz ve anlatış bakımından herşey, Dede Korkut geleneğinin, daha eski, daha değişik ve daha geniş bir söylenişidir. Burada söylenen "Dede Korkut biligü" gibi derin ve eski deyişi, başka bir destanda göremiyoruz.

1) Topkapı Sarayı'nda bulunan bu Oğuz-nâme parçası, "Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi" nde, "Oğuz destanından bir parça" adı ile ve imzasız olarak yayınlanmıştır. Söylendiğine göre bu yayın, rahmetli Hocamız Prof. Dr. Zeki Velidi Toğan tarafından yapılmıştır. Rahmetli hocamız bu sırada elverişsiz şartlar altında yaşıyordu. Metnin fotoğrafındaki 50 ve 51 numaralı satırlarda şöyle deniliyordu:

“*Selim oğlu Karaman’ı sevüb, Tanrı yaradan, Ulu Sultan budağı, altın köprü yapan, Azrayille savaş kılan, salkum salkum don giyen, sakar atın oynadan, Tokuz Koca oğlu Toğrul Sultan...*”

2) Tuğrul mu; Dumrul mu?

Dede Korkut kitabında, “*köprü yapan*” ve “*Azrail ile savaş kılan*” kişi, Deli Dumrul idi. Ancak burada *Toğrul Sultan*, Dede Korkut’taki Deli Dumrul gibi, saf bir kişi olarak gösterilmiyordu. Kendisi, “*Ulu Sultan budağı*”dır. “*Altın köprü*” motifi ise, bu destanın Dede Korkut metninden önceki anlatılışlarının, çok daha muhteşem olduğunu gösteriyor,

“*Toğrul*”un “*Dumrul*” okunması, Arap yazısındaki (ğ) nin noktasının düşmesi ve böylece (m) okunması ile mümkündür. Aslında *Toğrul Sultan* ile *Deli Dumrul* destanlarının, eski mitolojik köklere dayanan, çok daha önceleri de bulunmalıydı. Mitoloji araştırmalarında, kesin olarak konuşulamaz. Ancak diğer paralel destan motifleri, bizi bazı gerçeklere doğru götürebilir. Bundan dolayı konuya, diğer destan motiflerini incelemekle girelim:

3) “*Toğrul*” (Toğrul) adı ve sözü hakkında:

Türk dillerinde, “*Dumrul*” veya “*Dumrul*” diye söylenen bir sözü görmüyoruz. “*Toğrul Bey’in adı hakkında*” adlı bir yazımızda, “-rul” eki ile biten sözcükler ve kuş adları üzerinde durmuştuk¹. *Toğrul*, bir alıcı kuşun adıdır. Av için yetiştirilir ve adı, çok yaygındır. Çingiz Han çağında, yani Selçuklular’dan iki yüz yıl sonra, “*Moğolların, bir efsanevi kuşu gibi*”, görülür. Tarihçi Reşideddin’e göre, “*Moğolların “Toğrul kuşu”na karşılık, Türklerin efsanevi kuşunun adı, “Kongrul”, idi...*” Görülüyor ki, iki ilâhî kuşun adı da, “-rul” eki ile bitiyordu. Yine Reşideddin’e göre *Toğrul*, Önaşya’daki, *Anka kuşu*’nun bir benzeri idi.

“*Toğrul*” sözünün Moğolca olması, çok zordur. P. Pelliot da, “*Toğrul*” sözünün, Türkçe olduğu görüşündedir². *Toğrul*, Çingiz Han çağında, Kerem Han’ın adı olarak görünüyordu³. Çin’deki büyük bir memurun adı ise, “*Er-Toğrul*”, yani “*Er-Toğrul*” idi⁴. Bu da, tam Türkçe bir addir.

4) Güvercin ve atmaea motifi:

Azrail, avcı bir kuşun adını taşıyan, “*tuğrul*” veya “*Dumrul*”un karşısında, güvercin donuna giriyor. Bu konuyu pekiştirmek için, başka paralel düşünceler ve motifler arayalım:

Hacı Bektaş, “*Mâ’na âleminden velâyetle, bir gökçe güvercin donuna girip*”; Anadoluya geliyor. Yerli dervişlerden Doğrul Baba, “*bir şahin donuna girip, Hacı Bektaş’ı yakalamak istiyor. Hacı Bektaş ‘silkinip’, insan donuna giriyor ve Doğrul Baba’ya, boğazından yakalıyor*”. Aslında bu Anadolu’daki yerli dervişlerin, teslim olmalarını anlatan, sembolik bir hikâyedir. Ancak Hacı Bektaş da, Azrail gibi, güvercin donundadır.

5) Kuzey Türk destanlarından bazı paralel örnekler:

Kuzeydeki Baraba Türkleri de, masallarda bizim gibi güvercine, “*kök-lü köğürçin*”, yani gök veya gökçe güvercin derler⁵. Kuzeydeki Turalı boyunun masallarında ise, “*Hatib (Çeçen)’in, Güvercin olup uçtuğunu gören Molla, hemen laçın (yani bir çeçit doğan) olup, arkasından gidiyor...*” Yine Kuzey Türk destanlarında, “*kızlar kuş oluyorlar, erkekler de şahin olup, kızları kovalıyorlar...*”

Güçleri eş olan, “*yigitler ile devler ise, karçığay ve laçın (laçın) avcı kuşlar oluyorlar ve gökte dögüşüyorlardı. Kanatları, gök gürültüsü gibi ses çıkarıyordu...*” Azrail’in güvercin donuna girmesi ve Deli Dumrul’un onu doğanla kovalaması, bir mitoloji motifi olarak çok görülür. Abdulkadir Geylani, “*beyaz bir doğan donunda*”, görülürdü⁶. Don değiştirme ile ilgili bölümümüzde, bu konu üzerinde, daha geniş olarak durulmuştur.

¹ O m’deki, bir Baraba türküsü veya yurunda (yür), şöyle deniyordu: “... Akü güvercin (aküçün), masî güvercin (köklü köğürçün)! Bir taban (taban) üzerinde, niçin toplanıyorsunuz (yutulmuş)...” (Proben, 4, s. 78/79).

Eski Türklerde güvercin: Eski Türklerde güvercinin manevî bir değerini bulamadık. Bir av hayvanı gibi görülüyor: “Ö, benimle ortaya güvercin koyarak (köğürçünleşü), oyun oynadı (oyladı)” (MK, II, s. 266). Ayrıca bk. MK, III, s. 419. Ortaya tavşan koyarak (tavşanlaşu) da, oyun oynanıyordu.

Uygur el yazılarında güvercin için, kökürçen denilir: “...Üç güvercin yavrusu (üç kökürçen oday), atmaea, laçın ile (laçınka) karşılaştı...” (Suvarna, 620, 20). İlaç olarak, “güvercin pisliği (kökürçen mayası)...” (Rahmeti, Üç. Heilkunde, I, 40).

² Bu “üç yoldaş” adlı masal hatibi, mollu ve ökçü arasında geçiyordu. 1) Mollalar, hatibleri (çeçen) çekemiyorlar. Mollu hatibe, “Ben senin güvercin (keper) olduğunu görünce, laçın (laçın) olup, arkandan kovaladım”, diyor (Proben, 4, s. 101/131).

2) “(Kelöçün (taşa) olan yigit) Kan-Şente, (yeniden) silkindi, bir gök güvercin (kök keper) olup, uçtu. (sonra yeniden yine), silkindi, bir gök atmaea (kök karçığa) oldu. Bunun üzerine kız yigide, şöyle dedi: - Ey yigit (banr) don değiştirip (turlöp, yeniden tarlen), kendi ös halibına (öz kalobingü) gir (tüg)! Bunun üzerine yigit silkinip, ön beşinde doğan ay gibi (ön beşinde tuygun ayday), kendi halibına girdi. Önsü gören herkes, aklına kaybetti...” (Proben, 3, s. 265 (motin)).

³ Tebene Kogon Hutun (kayıp), silkinip bir kuş oldu. Mişuk-İp ise silkindi, bir boz şahin (boz tuygun) oldu...” Terene il-Kargat: (Proben, IV, s. 26/33).

⁴ Dev, Yer-rubu, “Yer Kara-İp’in kanadının uçtuğu (vaçpı ugul-), gök gürültüsü gibi gürledi (kögürçünleşü kökürç). Bunu duyan Yeste Y Mönghöde, (silkinip) güge uçtu. Dögüşüler (yügüşler). Bu karçığay ve laçın’ın üyleri, kaan büyüklüğünde hara taşlar gibi (hozandın kara taş), yere düştüler...” (Proben, IV, s. 81/101).

⁵ F. Köprülü, Kayıktı Kal Mustafa, s. 51, n. 1.

¹ Selçuklu Tarihi ve Medeniyeti Enstitüsü Dergisi, Tuğrul Bey’in adı hakkında, 1971, s. 201-202.

² Reşideddin, Berzin yayını, II, s. 173.

³ P. Pelliot, Histoire de Campagnes de Genghis Khan, s. 210.

⁴ Moğolların Gialı Tarihi, (YCPS), 104, 107.

⁵ Tu Chi, Meng-wu-tek Shih chi, s. 4b. Neğüa kabilesinden, “Toğrul, İl-Kutan, İl-Konur” gibi, üç Türk adı görülüyor.

6) "Yendiğinden ve yenmediğinden para alma": Köprü, özellikle hayvancı Türklerin destan veya masallarında görülmüyor. Kırgız Türklerinde köprü (köprüdö), daha çok Sırat köprüsü manasında söylenir¹¹. Bir Kuzey Türk masalında ise, "denizin (veya ırmağın), altından geçen bir köprü" den söz açılıyordu¹². Asıl önemlisi, "Kozu Körpöş adlı bir yiğit, herkesle aşık oynuyor (ladışka aşıkır). Yendiğinden de, yenmediğinden de, para alıyordu"¹³...

7) Tanrı'nın gücünü tanıma ve tövbe etme: Bu motif, Türk masal ve destanlarında, çok görülür. Manas - Han, yaralanınca, şöyle demişti: "... Başkaları, Tanrı Tanrı derken, "Ben Tanrıyım", derdim. Meğer Tanrı, başka imiş"¹⁴...

8) "Yücelerden yücesin! Kimse bilmez niceşin!" Bizce bu söz, Türk düşüncesinde "vâcib ül - Vücûd" anlayışının, başka bir anlatışı olsa gerektir. Eski Türklerde, Tanrı'nın vücudu için, "vâcib ül-vücûd" anlayışı var mıydı? W. Thomsen'in de yorumuna uyarak, "Tengri teg Tengri" sözü, Göktürk yazıtlarında, "göge veya kendine benzer Tanrı" inanişinin bir ifadesi olmalıydı.

9) Babanın oğlundan canını esirgemesi: Bilindiği üzere, Azrail Deli Dumrul'dan canını istemesi üzerine, babası ile annesine gider ve kendisi yerine, onların canlarını vermelerini ister. Er-Töşük destanında, Tepegöz hikâyesindeki gibi, pınardaki çiğirin içinden bir dev çıkar ve dev, İlemen - Bay'ın boynuna binip, canını ister. Bundan sonrasını, destandan dinleyelim:

"...İlemen - Bay bağırtı: " - Kâfiroğlu Yel-Mogus (devin adı), gel öldürme beni! Tepe gibi yükselen, ak evimi vereyim! Ak sürümün hepsini ve sığırlarımı vereyim!" Ancak dev, hiç oralı olmaz. Dev güler: " - Başkalarını da söyle", der. Bunun üzerine İlemen-Bay:

" - Gel sana sekiz oğlumla, gelinlerimi vereyim! Beni öldürme, der. Dev, yine razı olmaz. O zaman İlemen-Bay: " - Gel, alp oğlum Er - Töşük ile gelinimi vereyim", deyince, dev güler ve onu bırakır"¹⁵...

Ancak gelin, kocasının yanını tutunca, dev onları da bırakır. Böyle bir masal, Ankarada da bulunmuştur¹⁶.

¹¹ Yudaşin, Kırgız Sözlüğü, (terc.), s. 733.

¹² Kün - Han (Gün Han) kıssası: Benim yaptığım bir taş köprüm var... Bu köprü, suyun altında-
dır..." Kara-Kököl destanı (Proben, IV, s. 68/85).

¹³ "... Çocukların aşıklarına, utma da alıyır; utmasa da alıyordu; (utso da alar, utpasa da alar), (Proben, IV, s. 10/13).

¹⁴ Proben, V, s. 369; Manas destanı.

¹⁵ Proben, V, s. 530.

¹⁶ W. Eberhard, Türkischer Folkemdrchen s. 115.

Selim oğlu Karaman, Topkapı Sarayı Oğuz destanı içinde, Tuğrul Sultan'ın, öncülerinden birisi olarak görülmektedir. Prof. Abdulkadir İnan'ın da gösterdikleri gibi, Karaman'ın eski Türk inanışlarında, önemli bir yeri vardı¹⁷.

10) Duha Koca (Tokuş Koca) oğlu Deli Dumrul: Deli Dumrul'un babası. Dede Korkut kitabında, "Duha Koca" diye geçmektedir. Topkapı Sarayı Oğuz-nâme'sinde ise, "Tokuş Koca oğlu Delü Duğrul", denmektedir. Deli Dumrul'un babasının adını, Tokuş Koca olarak, düzeltmek gerekmektedir.

¹⁷ Abdulkadir İnan, Mekanlar, s. 10 vd.

6. BÖLÜM TÜRK MİTOLOJİSİNDE "KELOĞLAN"

(En eski Türk kökenleri)

Keloğlan, hepimizin bildiği ve sevdiği bir masal motifimizdir. *Keloğlan*, *sevimli* ve *akıllıdır*. Bazan da *ilâhî güçlere* sahip olur. Bu *keloğlan* motifi nereden gelmiş, evimizin ve köylerimizin içlerine kadar nasıl girmiştir? Folkloreulara sorarsanız, hemen dünya folkloruna ait kitaplara bakıp, size bir açıklama yolu ararlar. Bu, kolay bir yoldur. Şimdiye kadar yapılan da, budur. Herhangi bir sonuca da varılmış değildir.

En eski Türk tarihi ile geleneklerine inerek, bu gibi konulara bir açıklama bulma ise, bizim yolumuzdur. *Keloğlan* masallarının söylendiği Türk evine girerken, Türk kavimlerine ve Türk kavimlerinin tarihte geçirdiği Türk tarihinin gelişmelerine de, bir göz atmamız gerekir. Eğer *Keloğlan* masal motifi, Türk masalları ile Türk mitolojisinin yerli bir motifi ise, onun diğer Türk geleneklerinde de, görülmüş olması gereklidir. Türklere ait bir masal motifi, eski Türk dininde, Türklerin eski inanışlarında, Türk aile ve devlet düzeninde de görülmelidir. Bundan dolayı bu kitapta, *eskilere ve derinliklere doğru izleyemediğimiz Türk destan ve masal motiflerini*, konularımızın dışında bırakmağa çalıştık.

TÜRKLERDE, "KEL" VE "KELLİK" ANLAYIŞI

1. *Deri hastalığı ve kellik*: Kellik, bir deri hastalığı nedeniyle saçların dökülmesi, başın çıplak ve yaralı kalmasıdır. Türkçe eski Uyğur tıp kitaplarında, "*baş taz bolsar*", yani "*baş kel ve yaralı olursa*", diye söze başlıyor ve bunun için, ilaç reçeteleri veriliyordu¹. *Daz* veya eski türkçesiyle *taz* sözü, yalnızca yaralı başlar için değil; bütün çıplak başlar için de söylenen, yaygın bir deyimdi. Ancak *Anadolu*'daki bazı masallarda, *keloğlanın* başı yaralıdır. Zaman zaman başına ilaç sürüyordu. *Daz* sözumüz, bugünkü Türk dünyasında, "*tas, taz, taşşa*"; söylenişleriyle yaşamaktadır².

¹ R. Rahmeti, *Zur Heilkunde der Uiguren*, Berlin, 1930, II, s. 45.

² Radlof, *Wörterbuch*, III, ss. 915, 925 vd.

2. "Saçsı dökülmüş ve saçsız" kişilere de, *taz* veya *daz*, denmiştir. Eski Türkçe derin ve geniş bir dildir. kelliğin veya başı çıplaklığın da, türlü çeşitleri vardır. Kısaca gözden geçirelim:

KELLİĞİN ÇEŞİTLERİ

a) "Şaplı baş": II. yüzyıl Türkleri ak şaba, *ajmuk* derlerdi. Kağgarlı Mahmud, "ajmuk taz" deyiimi için şöyle diyordu: "Kel olan kimsele-
rin dazlığı buna benzetilerek 'ajmuk taz' denir ki, 'başı şapla sıvanmış kel' demektir..." Bu daha çok hastalık dolayısıyla, bir dazlık olsa gerekir. Bununla birlikte, sağlıklı başlar da, parlurlar.

b) "Tok kişi": II. yüzyıl kaynaklarında görülen bu söz üzerinde, önemle durmak gerekir. Kaşgarlı Mahmud; bunun için şöyle diyordu: "Tok: Tok kişi, (yani tok adam). Türklerin saçsı gibi, başında saç olmayan kişilere, 'to ker', denir. Boynuzsuz hayvana da, 'tok ylık' denilir..." Rusça, "Eski Türkçe sözlük" içinde, bu türkçe tok sözünün, çin ce "t'u, tug" sözü ile aynı olabileceği üzerinde duruluyor (s.576). Türklerin saçlarını kesip, ustura ile kazıdıklarını bilmiyoruz. Türkler, saçlı idiler. Ancak Çinliler saçlarını ustura ile kazıyorlardı. Acaba Kaşgarlı Mahmud burada, çok daha doğudaki Türklerden mi, söz açıyordu? Bilemiyoruz. Bu konuya yeni-
den döneceğiz.

e) "Sokak kişi": Yine II. yüzyıl kaynağına göre, bunun iki manası vardır: 1) *Başı yanak gibi saçsı olan her adam*. 2) *Boynuzsuz olan, her hayvan*. Bu sözden alınarak, *boynuzsuz koyuna da*, "sokak koy" denmiştir. Bu da, türkçede az yaygın ve açıklaması çok zor olan bir sözdür. Moğolcada *sokor*, kö r manasında söylenirdi.

d) "Keçeli" sözü ise *Mısır*'daki *Memluk* Türk sultanlığı çağındaki sözlüklerde görülmüyordu. Keçel, *Anadolul* Türk kültür çevresinde de söyleniyordu. *Asım Efen di*, *Bürhan-ı Katı*'da, "taz keçel" sözlerini yan-

¹ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 99. Metnin içinde bu değerli kaynaktan çok yararlanacağız. Ancak bu kaynaktan bulunan "taz", daz ve dazlık ile ilgili bilgileri, bir arada vermediği, yararlı görüyoruz.

² Kalın geleceği yer, borkçu dükkânıdır: (Taz kelisi borkçige): (MK, I, 26). 2. "Kalın başı bozuldu, kelliği arttı": (taz başı tımklandı): "Yerde şap çöktü": (Yer tımklandı): (MK, I, s. 313). - Alaca atı: "Alaca at, yük taşımaz, çünkü onunun tırnağı kötüdür": (Taz at taruğı bolmasa): (MK, III, s. 148 vd.). -Boynuzsuz koyunu: "Kel koyun, boynuzsuz koyun": (Taz koy): (MK, III, s. 148). - Daz yer, daz kuru: Taz yer: (MK, III, s. 148). Kelleçmek: "Zosar": (MK, II, s. 77). Tağnema, tağırma": (II, 178): "Er başı tağardı": - Kel deme veya sayma: "Olma tağardı": (III, s. 293). Krjl. Brockelmann, Wört., s. 200; Spr. 150, 151; Radlof, Wörterbuch, III, s. 925.

³ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 332, 358.

⁴ Aynı eser, I, s. 411. Krjl. Brockelmann, Wört., s. 181.

⁵ El İdrak..., s. 4n. Mısır Türk kültür çevresi.

yana kullanıyordu (s. 481). Ancak bu kel demek, olmasa gerektir. Bu söz, Çagatay Türk kültür çevresinde de görülür.

e) *Harezmaşahlar* Türk Kültür çevresinde, *dazlık* için, bir "kalçağay" sözü ortaya çıkıyordu. Bu söz de, dökülmüş saç ile ilgili olsa gerekti. Bu daha çok atlar için kullanılıyordu. Bunun yanında, *Mukaddemet ul-Edeb*'de, "tökülgen saç" gibi, açık manalı sözleri de görmüyor, değiliz. Çagatay Türk kültür çevresinde ise, saçsı, dazlak başlara, "ak baş" denilip, geçiliyordu.

f) *Taxyer*, yani çıplak ve otsuz yer anlayışı, yalnızca *Anadolul* ile bu günkü *Ortaasya*'da değil; II. yüzyıl kaynaklarında da görülmüyordu⁶: "Bitkisi az olan çorak yer, ke l toprak" demektir. Batı *Anadolul*'daki *Daz kırı* adlı yeri de, bu nedenle hatırlayalım. *Tarama Sözlüğü* içindeki, "tazlak sahra" "üzeri düz ve tazlak ve tayıncak nesne"; "ot bitmeyen tazlak yer"; deyimlerini de, bunlara katmak gereklidir. Çok kuzeylerdeki Şor ve onların yakınlarındaki Türklerde, "taskar, taskıl" daha çok, çıplak kayalar, için söylenir. Görülüyor ki, eski ve yeni Türk dünyalarında, bu konular üzerinde bir düşünce birliği vardır. Konuyu, uzatmıyacağız.

"DAZ, KEL ATLAR" VE DİĞER HAYVANLAR

"Kel oğlan'ın atları da kel idiler": Bu nasıl oluyordu? Bu, *Türk mitoloji*'sinin çok önemli bir motifidir. *Don değırtirme* üzerinde, az sonra duracağız. "Tazat", yani *kel at*, II. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud'un eserinde, açıklaması karanlık kalan, bir atasözünde görülmüyordu: "Taz at, tavarçı bolmas!" Açıklamasında ise, "alaca at yük taşımaz, çünkü onun tırnağı kötüdür", deniyordu⁷. Böyle bir açıklama nasıl yapılmıştı? Bunu anlamıyoruz. *Besim Atalay*'ın da dediği gibi, burada metin biraz karışmıştı. *Brockelmann*'da, bu *alaca at* yorumunu, şüpheli karşılamıştı⁸. "Perçemsiz at" mı, demek isteniyordu? "Keltaylar" üzerinde de, az sonra duracağız.

"Daz koyun", Türklerde daha çok *boynuzsuz koyunlar* için söylenmiştir⁹. Boynuzsuz hayvanlara, "tok ylık" da, denmiştir. Bu sözün çin ce ile benzerliği üzerinde yukarıda durmuştuk. Çok Kuzeylerdeki *Telüt*

⁶ Zeminşehri, *Mukaddemet ul-Edeb*, Poppe yayını, s. 289b. Ayrıca Krjl. Radlof, Wörterbuch, II, s. 226.

⁷ *Mukaddemet ul-Edeb*, s. 364: *Harezmaşahlar* türkçesi.

⁸ Radlof, Wörterbuch, I, s. 89.

⁹ Kaşgarlı Mahmud, III, s. 148.

¹⁰ Aynı eser, III, s. 149. Bu söz, karanlıktır.

¹¹ Brockelmann, *Sprichwörter*, 150.

¹² Aynı eser, a. yer.

Türkleri, başı beyaz veya da z kartallara da, "ta z-ku ş" demişlerdir. Bazıları da, yalnızca "ta z-ba şlı" demekle yetinmişlerdir¹⁴. Harezmşahlılar çağında, Mukaddemet ül-Edeb'de, atlar ve hayvanlar için söylenen, "kalçagay" deymi de görülmeğe başlamıştı¹⁵.

İNSANLARIN KELLİĞİ

"Daz, taz tas, tazşa" sözleri, bütün Türklerde yaygın bir anlayış ve deyimdir. Bu konuda, Radlof'un iyi açıklaması vardır. Ona göre dazlık, "kazınmış saç, saçsuzluk, kellik ve yara kabuğu" karşılığında söylenmişti. Te le ü t Türkleri, cilalı ve parlak olma için de, "tas bolgan", diyorlardı.

Müslüman Türklerin başı, özellikle yeni müslüman olanların başları kazınıyordu. Çünkü Türkler, yaygın olarak saçlıdır. Bora ve fırtına için bazan şöyle diyorlardı: "Git Mel'un (melgun)! Dazlakların evine (Tazding üyünü), var!" Bunu daha çok Hıristiyan olmuş Tatarlar, Müslüman Türklerle alay etmek için söylüyordu¹⁶.

"Çırlıçıplak, dım-dızlak ve varlık sı z" olma için de, daz sözü kullanılıyordu. Yine çok kuzeylerdeki Te le ü t Türkleri, yardım edemeyecekleri kimselere, şöyle derlerdi: "Aşım, tuzum az oldu (poldı); boyum, başım daz (tas) oldu", diyorlardı¹⁷. Bundan da anlaşılıyor ki dazlık, yalnızca baş çıplaklığı için değil; giyim ve manevî varlık için de söyleniyordu.

"Börk ve börkçü" ile keller arasında da, çeşitli bağlar görülmüştür. II. yüzyılda da Türkler, atasözü halinde, "kelin geleceği yer, börkçü dükkanıdır", diyorlardı. Bunun eski Türkçesi, daha kısadır: "Tas keliği, börkçige"¹⁸. Kırgız Türkleri de, "kel kızarsa (ta z ardansa), börkünü çıkarır (börk alar!)", diyorlardı¹⁹.

Bu konuda, biraz da Anadol u'ya bakmamız gerekiyor. Anadolu'dan derlenmiş bir kaç sözü, burada sırasız olarak sunacağız:

"Kel yanında, kabak anılmaz!" "Kel ölür, sırma saçlı olur; kör ölür, badem gözlü olur". "Keld en, körden, topaldan". Bu, bir kompleks konusudur. "...Kel tavuk, topal horozla". "Dazlayan, daza düşer, kel başlı kıza düşer". "Kelin ilacı olsa, başına sürer". "İyilik et kele, övünsün ele". "Kele, kösed en yardım olmaz".

¹⁴ Radlof, Wörterbuch, III, s. 915.

¹⁵ Mukaddemet ül-Ehad, 289b: Harezmşahlılar çağı.

¹⁶ Radlof, Wörterbuch, s. 900.

¹⁷ Radlof, aynı eser, s. 900.

¹⁸ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 26.

¹⁹ Yudaşim, Kırgız Sözlüğü, (berc.), s. 719.

"Kel-köse", eşlemesi üzerinde de durmak gereklidir. "Kelin ayıbını, takke örter". Bu, Kaşgarlı Mahmud'un derlediği atasözüyle karşılaştırılmalıdır. "Keli gitti, dazı kaldı". Bu da kel ile daz arasındaki, bir ayrıntıdır. "Takke düştü, kel göründü"... Türk halk edebiyatında, kellerin bu kadar önemli bir yer tutmalarının, elbette ki bir sebebi vardı.

ESKİ ORTAASYA TARİHİNDE, "KEL VE DAZLAK ATALAR"

Eski Ortaasya tarihinde, "kel veya dazlak başlı, ulu atalar", daha çok Proto-Moğol kavimlerinin, gelenekleri arasında görülüyordu. Örnek olarak, "Hsien-pi kavimlerinin atası, So-t'o u idi. (Bu sözün manası ise), kel veya dazlak başlı ata", demekti. Burada, kaynak eleştirmelerine girecek değiliz, Otto Franke "Proto Moğol'ların saçlarını kazınmaları nedeni ile Çinliler tarafından bu adın verildiği", düşüncesinde idi²⁰. Yine bu kavmin gelenekleri arasında düğünlerde güveyilerin saçlarının kesildiğini de, biliyoruz.

"Kel veya dazlak başlı ata"yı yine bir Proto-Moğol kavmi olan, Juan-juan veya Avar(?) adlı kavimlerin, türeyiş destanlarında da görüyoruz. Bu kavimler birliği, M.S.400-552 yılları arasında, Ortaasya'yı içine alan büyük bir devlet kurmuşlardı²¹. Bu devlette, orada kalmış olan boylar da, önemli bir rol oynamış olsalar gerekti. En iyisi bu "Kel veya dazlak başlı atalar" hakkındaki bilgileri, bu konuların en büyük otoritesi, Prof. W. Eberhard'dan alarak, sunalım:

"...Onların atalarının adı, Mu-ku-lü olmalıydı. Sonradan bu ad, Yü-chiü-lü, yani Juan-juanların, hakanlık sülâlesinin adı olarak değişmişti. Efsaneye göre bunların hakanlık ailesi, bir "kel kafalı"dan türemişti. Benzer bir efsane, Tibet'te hüküm süren, Tu-fa'nlar hakkında da söylenmekte idi. Onlara göre hakanlık ailesi ile soylular, Tu-fa, yani "kel kafalı" idiler. Yine söylendiğine göre, bunlar da Hsien-pi'lerin bir kolu idiler, Eski Türkler de saçlarını kısa keserlerdi. Onlardan da kelkafalılara ait, efsaneler vardır. Bu konu üzerinde, P. Boodberg de (HJCS,4), durmuştur²².

Prof. Eberhard, bu konuların büyük bir otoritesidir. Bu bölümleri, Almanca eserinin Türkçesine, sonradan katmıştır. Görülüyor ki bu tür türeyiş efsaneleri ile inanışlar, daha çok Proto-Moğol kavimleri arasında yaygındı. "Saçın çevresini kazıyıp, ortasında bir topuz bırakma geleneği", Mançurya'ya kadar uzanıyordu. Proto-Moğol kavimleri ile Türklerin saç tuvaletleri ile saç kesme gelenekleri, ünlü Japon bilgini K. Shi-

²⁰ O. Franke, Geschichte des Chinesischen Reiches, Berlin, III, s. 237.

²¹ Wei-shu, 103, la vd. O. Franke, aynı eser, III, s. 284.

²² W. Eberhard, Çin'in Şimal Kavimleri, Ankara, 1942, s. 45, 100.

rator tarafından incelenmiştir. "Kuzey Asya kavimleri arasında, saç topuzu ve tuvaleti" adlı yazısını, burada yalnızca anmakla yetineceğiz²². Türk-ler yaygın olarak, uzun saç bırakıyorlardı. Doğuda bulunanları ise, saçlarını kestirmiş olabiliyorlardı.

İSLÂMİYET VE SAÇ KESME

Aslında İslâmiyette, saç kesme ile ilgili kesin bir emir yoktur. Bu gelenek, biraz da Tacikler arasında yaygın olabiliyordu. Sakalsız Türkler üzerinde de, çok yerde yazmıştık. İslâmiyetin Türkler arasında iyice yayılıp, derinleşmesinden sonra, sakal bırakılmıştı. Dede Korkut ile Manas destanlarında, sakallı Tatarlar ile Sarrtlar, hoş karşılanmıyorlardı. Uzun saçlı Türk alpleri, çeşitli kaynaklarda, yer almışlardır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bazı Kuzey Tatarları, Müslüman Türkleri, "taş-başlar", yani daz başlılar, diye anıyorlardı²⁴. Anlaşıldığına göre baş daz, sakallı Türkler pek sevilmiyordu. Hortumlu büyük kasırgalara, "dazların evlerine git", diye beddualarda bulunuyorlardı²⁵. Tazlar ile Taziler ve Tacikler arasında bir ilgi var mıydı? Bu da ayrıca incelenmelidir.

MİTOLOJİK BAZI "KELOĞLAN" MOTİFLERİ

(Kuzey Asya Türk destanlarında)

Şimdi asıl konumuza gelmiş bulunuyoruz. Kuzey Asya'daki Türklerden derlenmiş olan bu Türkçe destanlarda, İslâmiyetin tesirleri ya hiç yok; veyahut da çok azdır. Bu destanlardaki akıllı, tecrübeli ve kurnaz kellere, Taşsa veya Tas, yani daz adı veriliyordu. Burada, bir kaç masal örneği sunacağız:

"Kellik", akıllılık sembolü

1) "Rüya satan keloğlan": Radlof tarafından derlenmiş olan masalın adı, "Tüş satkan taşsa" dır. Bu masal, çevresine gördüğü rüyaları satan, akıllı ve kurnaz bir keloğlan'ın, uzun bir hikâyesidir²⁶.

2) "Han kızını ve Keloğlan": Hanlardan biri, ülkesinin en akıllı insanına kızını vermek istiyor. Bunun için de, en iyi yiğitler ile gençleri (yaman babaları) topluyor. Aralarında seçim yapıyor. Seçim sonunda, "başından kan akan, burnundan sümüğü akan, ayaklarından su akan, yaman bir

²² K. Shiratori, *Quests...*, Toyo Bunko, I, s. 13 vd.

²³ Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 925.

²⁴ Radlof, aynı eser, s. yer. Herhalde başını ustura ile tıraş eden müslümanların sayısı fazla değildi.

²⁵ Radlof, *Proben...*, III, s. 297/356.

keloğlana"; Han kendi kızını veriyor". Metinde, şöyle deniyordu: "Caman taşsa'ga, Han kızını berdi..."

3) "Kel köle": (Tas-kul): Bu destan, Han'ın elinden hanlığını alan, kel bir kölenin hikâyesidir. Bu kel köle, devlet idaresi ile ilgili bütün hileleri, çok iyi bilmekteydi. Kel, hanın bütün soyuna, bir son vermek ister²⁷. Aslında kel oğlan bir iyilik ve iyi insan motifidir. Oğuz destanı içinde de, böyle hain kullar görülür. Burada motifler, birbirlerine karışmışlardır. Bu olay, Kozu Körpöz masalında görülür.

4) "Kel balıkçı": Ak-Köbök destanında, yaşlı ve tecrübeli balıkçılar da, kel diye çağrılıyorlardı. Ak-Köbök, yaşlı balıkçıya, "suların dibine bakan, ey kel (tas ay)!..."; diye sesleniyordu²⁸. Burada kellik, bir tecrübe ve ustalık sembolü idi.

"Don değiştirme" ve keloğlan

Deyimler hakkında:

Aslında kel olmayan normal alpler ve yiğitler, büyük savaşlar ile uğraşlara girerlerken, "don değiştirip, kel oluyorlar" idi. Bu don değiştirmeye de, "türlenme" diyorlardı. Bazan, "özü türlendi"; bazan da, "özü kel (taşsa) oldu"; deniyordu. Ancak bu destanlarda, don değiştirme için "kabul-mak" diye bir deyim görülüyordu ki bunun üzerinde durmak gereklidir:

Don değiştirme bu deyimle, biraz da sihirbazlık ve sihir katılarak, çeşitli anlayışlar içinde anlatılır. Radlof, bu sözün Uyguur yazılı kaynaklarda geçtiğini yazıyorsa da, biz bulamadık. Esas manası, değişimle ilgili. Anadoluda da, değişik ve değişimle ilgili manalarında, "gubaş, gubaşmak" gibi sözler söylenir. Radlof, kabulmak deyimini anlatılan bir kaç don değiştirme örneği vermektedir. Bunları, burada sunalım:

a) "Ay-Mergen silkinip (silginip), deri donlu bir oğlan olup, don değiştirdi (kubulup aldı)"

b) "Tas-Tarakai, boz (boro) bir atmaca (karcıgay) oldu. Don değiştirip, (yeni) donu aldı (kubulup aldı).

c) "Katin (kat kızı, kişi), bir kara sinek donuna girdi (kubulçuk).

"Silkinme" de, don değiştirmenin, başka bir tutumu olmaktadır. Konuyu hafife almak, doğru değildir. Bu ince ve derin meselelerin hemen burada çözülmesi de, bizden beklenmemelidir. "kubulun kabul-çuk" gibi çekmeler,

²⁷ Aynı eser, III, s. 292-3 (Metin): Han kızını masalı.

²⁸ Proben, IV, s. 17/21: Kozu-Körpöz masalı: Baraba.

²⁹ Proben, IV, s. 46/57: Ak-Köbök, masalı balıkçı Kuzey Türklerinden derlenmiştir.

bazen yalnız başına görülmektedir. Çoğu zaman, "boz bir doğan oldu"; deniyor ve ondan sonra da, "donunu aldı, (kubulup aldı)"; sözleri katılıyordu²⁰. Bu, ne demektir? Doğan veya atmaca olmak ile, don değiştirme işlerini, ayrı sözlerle, birbirlerinden ayırıyorlardı. Şimdilik durumu, tesbit etmekle yetinelim. Konumuza, "kabul" sözünün, diğer manalarıyla, devam edelim:

a) "Kabulgaak, Kubul-gök": Don değiştirme ve sihirbazlık. -b) "Kubulgak-tu, kubulgak-lu": Değişmiş. Hediye ile don değiştirme veya hediyein kendi kendine başka bir şey olması? -c) "Kubulgat, kubulgak": Değişmek. -d) "Kubulgazın-lu": Değişmeye, yeteneği bulunan. -e) "Kubult-ma": değişme veya sihirbazlık yapma²¹.

"Yalan söyleme" de, yine bu Kuzey Türklerinde, don değiştirme veya değişme, sözüyle anlatılıyordu. Kırğız Türklerinde kabul-ma sözü, "değişme, renkten renge girme, kararsız kuşların türlü ahenklerle ötmesi"; gibi normal anlayışlar için kullanılmıştı. Yuda hî'n, kendi sözlüğünde, içlerinde sihirbazlık veya mitolojik bir anlayış bulunmayan bu sözleri, günlük konuşma dilinden aktarıyordu²².

"Kabuk, kabu-k" sözumüz, belki de bu inaniş ile ve kabulmak deyiminin köklerinde ve temelinde yatıyordu. Kesin olarak konuşmak doğru değildir. Ancak Anadoluda kabukların soyulması için de, "kubulmak, kabulmak, kublamak" deniyordu (DS). Yine Derleme Sözlüğü'nde, değişik ve değişme karşılığında derlenmiş, "gubaş, gubaşık, gubaşmak" sözleri de yer almaktadır. Bu konu üzerinde çalışırken, bütün bunları göz önünde tutmak gerektir. Kubulmak sözü daha çok Teleüt, Sagay... gibi, Kuzey Türkleri ile Kırğız Türklerinde görülür. Radlof'a göre Uygur yazılarında da "kubul" diye görülüyordu. Ancak biz bulamadık. Yeni Moğolcada, Hubulhu diye görülür. Diğer bilgileri, Don değiştirme ile ilgili bölümümüze bırakarak, yine Keloğlanımıza dönelim:

"Kel donuna girme", kel olma

Dış tesirlerin çok az girmiş olduğu Kuzey Türk masal veya destanlarında yiğitler, büyük savaşlar, uğraşlar veya yarışlar için giderlerken, "atları ile birlikte kel oluyorlar" ve böylece ilâhî bir güç almış oluyorlardı. Konumuzun temel noktası, budur:

²⁰ Radlof, Wörterbuch, III, s. 1039.

²¹ Radlof, aynı eser, s. yer. Bu söz, "kabuk" ile ilgili olmalıdır. İslamiyetin derin olarak dağıldığı Türklerde bu don, "kahib" olarak yayılmıştır.

²² Yuda hî'n, Kırgız Sözlüğü, (terc.), s. 515. Kırğız Türklerinde, şüpheli "don değiştirme" manası kalmamıştır.

1. "Yiğit ile atı kel oluyor": Atı veya tayı ile birlikte don değiştirip, kel donuna girme, Kuzey Türk masallarında, çok sık olarak görülür. Bu motifi, tüm olarak şiir halinde söylenen, Sayın-Batur destanında görüyoruz:

Yaşlı bir kadın, Kozu-Körpös'e, şöyle bir öğüd veriyordu: "Atın ile donunu bırakarak git. Özün dahi don değiştirip (kubulup), bir kel ol (taşşa bol)": Burada biraz da kötü elbise giyme ile kel donu, birbirine karıştırılıyordu. Yiğit yaşlı kadına, "sıkıyorsam, senin gelmen için atımın yelesinden bir kıl yakarım, diye de bir söz veriyor. Bu da, Anadolulu masallarının, tanınmış bir motifidir. Kara-Bay ile asıl savaşa girmeden önce yiğid, şöyle anlatılıyordu: "...Bu kel ile (taşşanın), giyimini giyip (küimin küip), aldı! Dış görünüşü, bu kel gibi (taşşaday) la kaldı!" Aslında metnin karanlık kalmasının sebebi, Radlof'un metni, noksan tercüme etmesidir. Çünkü bir satır önce, şöyle deniliyordu: "Kara-Bay'ın koyun çobanını yakaladı ayagından tutup kel adamını (taşşasın) yere savurdu". Bu ne demektir? Bunu Radlof da, anlamamıştı. Ancak bundan sonra da, atını bırakmamış görünüyordu. Bizim için önemli olan, Kara-Bay ile savaşa giderken, kel donuna girmesidir. Bundan sonra da mitolojik deniz'e gelir.

2. "Kel olan donu": Burada, Dede Korkut'taki, Bey-Beyrek'e benzeyen bir durum ortaya çıkmaktadır: "...Erkem Aydar, toya, düğüne (toyga) varınca, donunu değiştirdi (özü türündü), özü kötü bir kel (caman taşşa) oldu. Atı da, uyuz ve kel (kotur), doru bir at oldu... Kızların, şarkı yarışmasına girdi... Erkem Aydar'ın kız kardeşi, bu ses bana yabancı gelmiyor dedi... Halk ise, "bu bir kel (taşşa)", dediler... Bundan sonra Uzun Sarı Alp'in bir ok yarışına giriyor ve verilen bütün yayları kırıyor"...

Bu sırada Erkem Aydar da ölmüş biliniyordu. Öldüğü söylenen Bey-Beyrek de düğüne, fakir bir ozan kılığıyla gelip, nişanlı Banu-Çiçek'in bulunduğu yerde, kızlara laf atıyordu.

3. "Atı öğüdü ve kel olma": Günün birinde uzaktan bir kararlı ve kalabalık görünmüştü. Bunun üzerine atı, Kan Şentey'e şöyle demişti: "- Bu kara gördüğün şey, Ayna-Han'ın illerinin halkıdır. Biz bu kalıbımızla (kalıbımızmızınan) gitmeyelim!... Ben türleneyim (türlönöyün), kötü doru bir tay (caman küröng tay) olayım! Sen de don değiştirip, türlenip (türlönöp) bir kel (taş) ol!" İkisi de don değiştirip, türlenip, "kötü taya binen, keloğlan

²³ Proben, III, s. 282 (terc.). Bu Kozu-Körpös masalı, daha güneydeki Kırğız Türklerine aittir.

²⁴ Proben, III, s. 165-166 (terc.). Yiğitler, "göklündeki savaşlarda", güç bulmak için, kel (taşşa) oluyorlar. Ondan sonra da, yolları, göklündeki, Ak-deniz ve Kara-deniz'e düşüyorlar. "Çoklerdeki cehennemde, kendisi ve atı, kel olma gücü ile geçiyorlardı".

²⁵ Proben, III, s. 277/230. Buradaki birinci, sahife numarası, metni ikinci ise, Radlof'un tercümesine aittir.

(taşşa bala) olup, onlara doğru gittiler³³”. Bundan sonra Ayn a Han'a konuk olan Kel o ğ lan, Han'ın bütün etlerini yiyor. En sonunda Han'ın kızını alıyor.

4. “Kızın keloğlan olması”: Bu da bir Sıvmaş masalında görülüyor. “Kız, keloğlan kılığına giriyor ve şehzade ile evleniyor³⁴...”

5. Keloğlan olup, atını uçurması: “Yiğit silkindi (silgindi, bir kel köle (tas kul) oldu. Atını tepti (adın tepti), atı da küçük bir tay (tay tayçak) oldu. Herkes iyi atlarıyla onları bırakıp gittiler. Kelin atı geri kaldı. Tay, “uçayım” (uçalık), dedi. Uçup, gittiler ve yurda (yurtka) geldiler³⁵...” Bu destanda bir birlik vardır. Başlangıçtaki olaylar, Ay-Han ile Gün-Han gibi mitolojik hanların akınlarında oluyor.

6. At, kendini ve beni kel yap diyor: “... Yiğid, Han'ın kızı için yola çıkıyor. 8 yahşi (yahşi) yiğid ile 8 yahşi atı da, kız için gidiyorlar. At bunu görünce, sahibine: “- Kendin silkinip (özün silginip), kel bir köle (tas kul) kö! Benide silkip (silgip) bir kel ta y (tas tay), yap!” At, zayıf bir at (arık cüren at) oluyor... Yerden çıkan ateş sütunlarını geçiyorlar³⁶...”

7. Keloğlanın tarifi: “... Keloğlan, Han'ın kızını almak için, başta altın, ayağı gümüş bir ge y i k tutuyor... Keloğlan Han, bir soru soruyor. Kel, şöyle diyor: “- Bunu bana, insanlar (adam) öğretmedi. Tan r ı (Kuday) öğretti, ağzıma saldı (auzuma saldı)!” Han kızını, bu kötü oğlana (camanka) verdi. Başının yarısından (koturdum) kan akan! Burnundan sümüğü (bogi) akan! Ayağından suyu akan, böyle kötü bir kele (caman taşşaga) kızını veriyor... Sonradan Keloğlan, Han oluyor³⁷...”

8. Keloğlan'ın atı ile göklerde burçları yakalaması: “... Zayıf ve kötü atı (arık cüre at), Keloğlana: “-Çabuk bana bin! Yedi ak-boz at (Büyükayı burcu?), bulutlara varmadan önce (yetkişmedi), onları yakalıyalım!” Ata binip, uçtular. Yiğit kemendle, 7 atı birden tuttu. 7 Ak-boz at yiğidi, 3 kez göğe; 3 kez de yere çektiler ama, kurtulamadılar³⁸...”

Görülüyor ki Keloğlan atını, zaman zaman kel yapmıyordu. Bunun yerine (ilâhî?), küçük bir tay (tay tayçak) veya zayıf bir ceren at, yapıyordu.

9. Rüya, düğ satın alma: “... Bir yaşlı kadın, bir rüya görüyor: “Başında ay doğmuştu (tuuptu). Ayağından güne ş çıkmıştı (kün çığıştı). Başından da

³³ Proben, III, s. 260/307; Han-Şantey destanı.

³⁴ W. Eberhard, Typen der Türkischer Folkemürchen, s. 298.

³⁵ Proben, IV, s. 66/84. Birinci sahife numarası, metne; ikinci ise, tercümeyle ait numaralardır.

³⁶ Proben, IV, ss. 73/93.

³⁷ Proben, III, ss. 292/350. Birinci sahife numarası, metne; ikinci ise, tercümeyle ait numaralardır.

³⁸ Proben, IV, ss. 75/95.

yıldız doğmuştu” Keloğlan rüyayı satın alıyor... Bir zaman sonra kartısı, keloğlana şöyle diyor: “Ben, ayım! Kızım, güneş ve yıldız ise, oğlundur!” Diyor³⁹.

10. Keloğlanın kılık ve kıyafetine girme: “... Yiğit, Kara-Bay'ın kel koyun çobanını (taşşa koyı), ayağından tutup, yere vuruyor. Kelin giyimini (taşşanın kiiimin) alıp, giyiniyor. Bir kel gibi (taşşaday) oluyor. Atı da, kötü ve kuyruksuz (hök zolak) bir at imiş⁴⁰...” Görülüyor ki, keloğlanların atları da kötüleşiyordu. Aynı destanda, “aksak ve kel ku r t (haskır)” da, söz konusu ediliyordu.

³⁹ Proben, III, ss. 296/355.

⁴⁰ Proben, III, ss. 241/283.

7. BÖLÜM

TÜRKLERDE HIZIR ANLAYIŞI

(Gök Sakallı Koca'dan, İslamiyetteki Hızır'a)

HIZIR, Türk kavimlerinde en yaygın bir inanış ve anlayıştır. Anadolu'nun en uzak köylerinde bile, HIZIR ile ilgili bir çok inanışlar vardır. Ancak bu inanışlar ile İslamiyetteki Hızır arasındaki benzerlikler, çok azdır. Bunun içindir ki biz burada, İslamiyetten önceki, "Gök sakallı, Ak sakallı, Kocalar" a doğru indik. Zaten bu kocalar'ın özellikleri, HIZIR'dan pek ayrılmıyordu. Eski Türk Kocaları, ad değiştirerek HIZIR tanıtması ile ortaya çıkmışlardı. Türk edebiyatı ile şehir kültürlerinde HIZIR, İslamiyet şalı ve anlayışı ile devam etmişti.

TÜRK KOCALARI İLE HIZIR'IN ADI VE TANITMALARI

HIZIR, Türklerde, "Kıdır ve Kısır" adı ile: D K ı d ı r: "K ı d ı r, kol-
dağ olmuş (koldoğon)", her işinde başarılı olmuş'. Bu söz, Kırgızlara aittir.

2) " (M u r a d ı m , ise destanda şöyle diyordu): "... Hızır (Kısır)'dan, yar-
dım umdum". Bu destan daha çok, Altınordu ve Özbek Türk kültür
çevresine aittir. "Hızır-Bay, Hızır-Beg, Hızır-Çora" için, Türk Mitolojisi I'in
indeksine bakılabilir.

ESKİ TÜRK İLÂHİ KOCALARI

1) "Kökçin Sakal": "Ne diyor işit! Şimdi türkçe meseli! Başın-
dan gelmiş geçmiş (kөçürmıs), bu Kökçin Sakal!" Rengini ve sembo-
lünü gökten alan bu Türk Kocası, bu tanıtması ile, yalnızca burada
görölmektedir.

2) "Kök-Ayuk": Türkmen kocalarından birisi: "Ne diyor işit!
Bilen (bilir) Kök-Ayuk! Bu sözü anlamayan kişinin, aklı yoktur!"
(KB,2644).

¹ Yudaşin, Kırgız Sözlüğü, (terc.), s. 479; Radlof, Proben, III, s. 210 n. Kırgız Bakaş du-
ndan.

² Proben, IV, s. 138/170. Birinci sahife numarası metne; ikinci numara (s.170) ise, tercümesine aittir.

³ Kutadgu Bilig, 667. Kısaltması: KB.

"Kimine ögelik değer, akıllı olur! Kimi de Kök-Ayu kluk ile, kendine ün bulur!" (KB,4067).

"Eğer Kök-Ayu kluk değer, sana nâsib olursa! Devlet (kut) kuşağını (kur) bağlar ve kendini iyi gözetmelidir!" (KB,4142).

Adını, göğün renginden alan bir Koca! İlahî bir yanı da, görülüyor.

3) Gök Sakallı Kocalar: "... *Manas*'ın ili içinde Mengdi-Bay adlı *Gök-Sakallı* biri vardı. İli içinde sözü çok geçirdi..." *Temir-Han*, bu kocaya seslenirken: "- Ey, *Ala-gök Sakallı*, *Mengdi-Bay*", diyordu. Burada gök sözü, kır veya kırimsı manasında da söylenmektedir⁴.

Semâvi Türk Kocaları

4) **Altın Sakallı Ay-Koca**: Gökten inip, sonra kaybolan Koca: "... *Çocuğa bir ad bulamamışlar. Bu sırada gökten inen, Altın sakallı Ay-Koca gelerek oğlana Seytek adını vermiş ve sonra kaybolmuş*⁵..." *Manas* destanında görülen bu olay, "ad koyma" rolü ile, Türklerin bir *Hızır* tipini göstermektedir. Önemli bir belgedir.

5) *Ak-Sakallı Kocalar*: "... *Kayın ağacından inen Ak-Sakallı Koca, oğlana ad veriyor*⁶..." Bu destan, dış kültür tesirleriyle İslamiyetin girmediği, çok mitolojik *Altay* kültür çevrelerinden derlenmiştir.

*Ak-Sakallı ihtiyar (koca) *Kırgın*, sen benim taştan akan kaynağım ve *Tanrı* tarafından yanıma koşulan (koşgon), bir kimsesin⁷...!" *Manas* destanından alınmıştır.

"Elinde bir asâ tutan, *Ak-boz ata* binmiş, *Ak-Sakallı bir Koca* ortaya çıkar. "-*Çocuğu koluma verin de, bir ad vereyim*", dedi⁸..." *Manas* destanındaki bu olay, Farsça *Oğuz* destanı içinde de görülür. Çocuğu koluna alan *Korkut-Ata*, buradaki gibi bir mersiye okuyarak, ad verir.

6) *Ak Kocaları*: "... *Ak-Han*'ın oğlu doğuyor ve tanrıdan çabuk büyüyor... *Oğlan*, bir ad istiyor. Halk toplanıyor. Bir *Ak İhtiyar (Koca)* çıkıyor ve oğlanın adını, *Altın Taycı* koyuyor⁹..." Bu Türk kültür çevrelerine, dış tesirler çok az girmiştir.

* B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 515. *Manas* destanından.

* Aynı eser, I, s. 538. *Manas*'ın torunu, *Seytek*'ten.

* *Proben*, I, s. 355 (terc.). Adı, elçi ile *Tanrı* veriyor.

* *Proben*, V, s. 315; *Türk Mitolojisi*, s. 503. Bunlar, *Manas*'ın, ulu kocalarıdır. Bu destanlar, mitolojiden arınmışlardır.

* Bu da, birden bire ortaya çıkan, bir evliya veya kocadır: *Türk Mitolojisi*, s. 533.

* Göklerde geçen, çok mitolojik Türk destanlarıdır. "*Tanrı*'nın elçisi ile ad alma", türünden bir olaydır: *Proben*, I, s. 342/366.

7) *Kayın ağacından inen, Ak-Saçlı Koca*: "... *Kayın ağacından inen Ak-Saçlı bir Koca, bir tanrı gibi, halkın arasına giriyor*¹⁰..." *Türk Hızır* motifinin en orijinal proto-tipi, budur. *Kayın ağacından inen* bu ilâhî kocalar, güçleri tükenen yiğitlere de, yardım ederler.

8) *Ak Sakallı Kocaları*: "... *Kıdır, elinde asâ, Ak-sarıklı ve eşeğe biniyor*¹¹..." Bu *Kırgız* sözlerinde, artık *İslamiyetin* tesirleri, iyiden iyie girmiştir.

9) *Uzun ve ak sakallı kocaları*: "... *Oğlan, kendine bir ad ararken, Ak-Sakallı bir koca görmüş. Kocanın sakalı o kadar uzunmuş ki, yürürken üzerine basa basa yürüyormuş*¹²..." Bu, göklerde geçen, tam mitolojik bir destandır. Dış kültür tesirlerinden çok uzaktır. *Oğlana, Korkut-Ata*'nın yaptığı gibi, bir şiiyle adını veren *Koca*, hemen kaybolmuş. *Oğlan* sabah kalkınca, atı ile geysilerini, *Tanrı'dan* gelmiş gibi, evinin önünde bulmuş.

Kocalık ve Hızır

10) *Koca Hızır*: "... *Bu oğlan böyle büyüsün! Koca-Hızır (Kıdır), ona yâr olsun! Keçiden kalan Beyim! Mızraktan kalan, bayrak Beyim*¹³..." *Manas*'ın oğlu *Semete*'y'in ad alması, nedeniyle söylenmiştir. "*Koca*" tanıtmasıyla ilgili olarak, bir kaç örnek daha sunulalım:

11) "... *Sol yanında, Oysul-Baba, boğa yaratsın, Bay! Sol yanında Koca-Hızır, uyusun, baksın, Bakay*¹⁴..." *Manas*'ın doğumu dolayısıyla, babası *Yakup Han* tarafından söylenmiş bir alkıştır. Burada, Türk ve İslam düşünceleri, kaynaşmıştır.

12) *Altın Sakallı Ay-Koca: Hızır ve Korkut-Ata* gibi çocuğa ad veren bu *Koca* üzerinde durmuştuk. *Koca-Tanrı: Kırgız Türkleri, Tanrı için, zaman zaman "Kojo-Kuday", diyorlardı*¹⁵. "*Kocalık*" sözü, türkçede önemli bir yer tutar.

14) *Dede Korkut ve Hızır: Hızır* gibi *Dede Korkut* veya "*Korkut-Ata*", "*Er-Korkut*", da, benzer tanımlarla görünüyorlardı. *Dede Korkut*'tan da, "*mâdet*" ve yardım dileniliyordu. Her ikisi de, gelip

¹⁰ *Tanrı*'nın elçisi ile ad almadır. *Kayın ağacı, Tanrı ile kul arasındaki, ilâhî bir köprü, gibidir: Proben*, I, s. 331/355.

¹¹ *Kırgız* onanı, ad veren ulu kişiyi, göya ilâhî bir şala buründürmek istemiştir: *Proben*, III, s. 169/210.

¹² *Altay ve Kusay* bölgelerinde uzun sakallı kimseler yoktur. Destan, *Çimililer* gibi, "uzun sakalda ilâhî bir güç görmüş" gibidir: *Proben*, I, s. 342/366.

¹³ *Manas* destanının kutsalardan: *Türk mitolojisi*, I, s. 533.

¹⁴ *Hızır*'ın yanında, Türk kocaları da var: Aynı eser, s. 508.

¹⁵ "*Ay-Koca*"nın mânâsı anlaşılmıyor: *A. eser*, s. 312.

çocuklara, şir ve alkışlar söyleyerek, ad veriyorlardı. Bununla ilgili belgele-
ri, aşağıda sunacağız.

15) Çingiz-Han, Hızır gibi: Çingiz-nâme'de, şöyle deniliyor:
du: "... Altun boyun (Hanedanın) beyleri toplanıp, Alango va'dan Çin-
giz'in bulunduğu yeri öğrenip, onu aramağa gittiler:

"Boz atlı, ak donlu, altun kalpaklı, altun sadaklı, Cebrail gibi körk-
lü, Çingiz'i tanıdılar"¹⁶... Türklerde zaman zaman, Hızır da, Ak-Boz atlı
görünür.

TÜRKLERDE HIZIR'IN ATLI, GİYİMİ VE ASÂSİ

1) Hızır'ın asâsı: Türklerde çevgen daha çok, başı bir hayvan başı ile
süslenmiş bir değnektir. Bunlar, Anadol u ve Orta Asya Türk dervişleri-
nin ellerinde de görülür. Çingiz, hayvan başlı bu değneklere, "tuğ" gibi
tüyler de takarak, din seremonilerinde kullanırdı.

a. "T ile k - t ö s", Televüt Türk boyunun koruyucusu olan ruhu: "Aba-
Tura şehrinden, kır ata binerek geldin. Eyerinin kuskunu, gümüştedir.
Elinde tuttuğun asâ, kumsal yerlerde biten, s ü ğ ü t ağacındandır. Yeşil çu-
ha parçalarıyla süslenmişsin. Buraya gelip, bizlere koruyucu oldun"¹⁷ Bu
koruyucu ruhdan, "dilek ve medet, yardım" dilenir. K o p u z l a r d a, şöller-
de, yalnız yerlerde biten küçük ağaçlardan yapılırdı.

b) Ak-boz atlı ve asâ lı Koca: "... Elinde bir asâ tutan, ak-boz bir ata
binmiş, ak sakallı bir koca, birdenbire ortaya çıkar ve Kara-Han'ın oğ-
luna... bir ad verir... Sonra da, kaybolur"¹⁸... Bu Koca, bir Hızır olamaz,
çünkü duasında, "Koca Hızır yâr olsun", diyordu. Görülüyor ki Tür k
motifleri ile İslâ m i motifler, yalnızca yanyana geliyorlardı.

Demir asalar, ise Babür'e göre, sevgililerini kaybetmiş kızlar ve
kadınlar tarafından sembolik olarak kullanılıyordu¹⁹.

c. Hz. Ö m e r gibi asâ lı ve eşekli Kocalar: "Ak sarıklı (şalmalı) bir
adam, yetip geldi karşısına (kaşına), dayanıp durdu başına..." R a d l o f n o-
tunda, bunun bir Hızır (Kıdır) olduğunu, Kır g i z masallarında, bir eşeğe
bindiğini, başında bir ak sarık ve elinde de bir değnek tuttuğunu yazıyordu²⁰.

2) Hızır'ın atları: Türk destanlarında görülen bu kocalar, Türk gele-
neklerine göre atlara biniyorlardı: a. Ak - b o z atlı Koca: "Ak-boz ata bin-

miş, eli asâ lı, ak sakallı Koca, Kara-Han'ın oğluna ad verdikten sonra,
kaybolmuştu"²¹. b. Boz atlı Çingiz: Çingiz-nâme'de: "...Boz at-
lı, ak donlu.. Cebrail gibi körklü, Çingiz'i tanıdılar"²²... c. Kır atlı
koruyucu ruhu: Televüt Türk boyunun koruyucu ruhu, kır ata binmiş,
eyerinin kuskunu gümüşten, bir atlı ruh idi²³.

3) Hızırın giyimleri: Ak renkte giyimi, Türklerde yaygın olarak,
hakanlara göre bir renk ve dondur. Nitekim yukarıda da görüldüğü gibi,
"Çingiz Han, ak donlu" idi. Bu, H u n l a r d a n beri Türklerde çok yay-
gın bir giyim geleneğidir. b. Yeşil ve g ö k renkte giyimi: İslamiyette bu renkte
giyim, çok yaygındır. Ancak, "Televüt Türk boyunun koruyucu ruhu, ye-
ş i l ç u h a parçaları ile süslenmiştir"²⁴. Buna benzer bir nota, başka bir yerde
de rastlıyamadık.

HIZIR'IN, MEDET VE DİLEKTE YARDIMLARI

Türklerde ve İslamiyette Hızır'ın en belirgin özelliği, insanlara ve düşkün-
lere yardım etmesi idi. Bunun için vereceğimiz örnekler, Türkler ile islami-
yetteki Hızır arasında bir benzerlik göstereceklerdir. Bizim vazifemiz,
P r o t o - T ü r k geleneklerini belirleyip, ortaya çıkarmaktır.

Hızır'dan çocuk dileme

Aşağıda sunacağımız Kır g i z destan parçası, Türklerin Hızır anlayı-
şını, biraz daha aydınlatacaktır. Bu bölümlerde Hızır'ın adı geçmiyor. Ancak
özelliklerinden R a d l o f d a, bunun Hızır olduğunu anlamıştı. Çok uzun
olan bu dua veya diyalogu, ana fikirleri ile sunmağa çalışacağız. Türkçeleri-
ni, bizim türkçemize uyduracağız:

"... Kızarıp varıp, gün battı!... Sararıp, tan attı! Müezzinler (alımlar) ezan
okuyanda, bînamazlar uyuyanda! Ak S a r ı k l ı (şalmalı) bir adam, yanı-
na geldi, başına dayanıp durdu!

"B o s - M o n a y 'ın bu çağda, iki göğsü (koynu) doluydu, gözünden yaş-
lar akıyordu. Adam: "Ey, Bos Monay! Bos Monai! Ne dileğin var", dedi. "Di-
leğin ne ise, al", dedi. Gözü yaşlı Bos-Monay, ona şöyle dedi:

"- Dünya gibi zenginliğe sahip oldum.. Kara başımla, Han oldum! Bir
çocuğa hasret oldum! Bir toy yapamadım (girmedim)! Bilmiyorum, dünyada
neler oluyor! (Dünya karıştı, sığırlarıma bakıp, bir dilek toyu yapama-
dım, diyor). Bunun üzerine K o c a , ona şöyle diyor:

¹⁶ Prof. Abdulkadir İnan, *Mahaleler*, s. 229; Çingiz-nâme'den.

¹⁷ Prof. A. İnan, *Şamanizm*, s. 46. Şaman alkış (duası).

¹⁸ *Manas* destanının, *Kara-Han* ile ilgili mitolojik bölümlerinden: B. Ö g e l , *Türk mitolojisi*, I, s. 533.

¹⁹ *Babür-nâme*, s. 492.

²⁰ "Babıy Ö m e r Babası": *Proben*, III, s. 210 ve n.

²¹ *Türk mitolojisi*, s. 553.

²² Çingiz-nâme'den: A. İnan, *Mahaleler*, s. 229.

²³ A. İnan, *Şamanizm*, s. 46.

²⁴ Aynı eser, aynı yer.

"Dileğiniz bu ise, dileğiniz olacaktır. *Baba-i Om er* babası (Hz. Ömer), kabul olur duası (dugası). Ateş yakarak, Hızır'ı çağırması: "Ateş (ot) yakarak oturup, ateşin kıyılarını doldurup, çocuk mu (bala) istiyorsun? Sen söyle!..."

"Bundan sonra yaşlı kişi, "ala eşeğini koşturdu. ala heybesini (korsun) arkaladı, mukaddes (zer) kütübünü koynuna koydu, asasını (asa tayak) koluna aldı, Tanrı'nın yoluna yolladı. Ruh u (canı) Allahın (Aldanın) kolunda, iki eteğini dürünüp gitti"..."

Burada da görülüyor ki Hızır, Hz. Ömer gibi görünüyordu. Ancak, Hz. Ömer'de, "ateş yakarak, Hızır'ı çağır"; diyordu. Kırgız Türkleri, eşeği iyi bir hayvan olarak tutmazlar. Bununla beraber, şehirli ve Sarsıt geleneğine önem veriyorlardı. Dede Korkut'ta ise, "ağzı dualı" deniyordu.

Çocuğa ad koyan, postlu ve çingiraklı dervişler: Anadoluda eski Türk geleneği, böyle görünüyordu. Harputlu annemin bir masalında, şöyle deniliyordu: "... Çocuğa bir ad bulamıyorlar. Bu sırada post giymiş bir derviş geliyor. çingiraklıları sallıyor. "Ali dost, Veli dost! Eller giyer birer post, biz giyeriz ikişer post!" Diyor. Çocuğa ad koyuyor ve kayboluyor..." Bu masal da, en eski Proto-Türk motiflerini içinde toplar. Özellikle, "çingiraklı-post giyim!..."

3) Çiftçilerin Piri, Hızır-Ata'dan, yardım dileme: "... Çiftçilere (Dihkançıga) Piri olan, hazreti Hızır-Ata'dır. Sizden medet tileymen! Derdige deva tileymen"¹⁶..."

4) İdege-Bey'in Hızır (Kısr) 'dan yardım dilenmesi: "... Gözümün yaş kurumuyor (kurgamaz) Hızır (Kısr) medet tiledim!..." Bu Toktamış Han hikâyesi çok orijinal ve gerçekçidir. Atı için, "Dura'ka okşamış bineğim"; diyordu¹⁷.

"Hızır (Kısr)'dan medet umdum!" Yine aynı kültür çevresine ait Muradım böyle diyordu.

5) Er-Korkut, (Dede Korkut)'tan yardım dilenme: "...Su ayağı Er-Korkut, baksılartın piri, gözünü sal, kolumu tut. Baksı-Baba sen yardım et! Dar yolda sana sığındım"¹⁸..." Burada Dede Korkut, bir "Baksı-Baba" yerine konuyordu.

¹⁶ Radlof, Proben, III, s. 172/211 vd. Kırgız destanından.

¹⁷ Tarancı kesimleri, çiftçidirler. Tarancı ile tarımcı deyimleri arasında, bir yakınlık vardır: A. İnönü, Şamanizm, 121.

¹⁸ Bu destanlar, Altın ordu geleneği içinde yer alırlar: Proben, IV, s. 132/170.

¹⁹ Kırgızların Baksı dusundan: Şamanizm, s. 142.

"Su ayağında Er-Korkut! Belaları sen korkut! Çağırduğum zaman gel, Pirim! Kaygulu ile hastanın devasını bul, söyle!" Bu Baksı duaları, hemen bir konudan, diğer bir konuya atlarlar¹⁹.

6) Evliya, kendisine yakın olanlara yardım eder: Bu anlayış, gerek İslamiyetten önceki Türklerde ve gerekse yaylalarda dolaşan Müslüman Türklerde oldukça yaygındır. Kırgız Türklerinin şöyle bir sözü vardır: "Evliya, yakınlarını kollar"; (Evliya cakanın koldoyt). Hızır ve rehberliğini söz konusu ederken, bu konuya yeniden döneceğiz²⁰.

Anadoluda masallarında Hızır'ın yardımı

Anadoluda masallarını, Binbir gece masalları gibi Türk köklerinden koparıp, incelersek elbetteki havada asılı kalırız. Hızır, bir sihirbaz değildi. Bunun için Hocamız Prof. Wolfram Eberhard'ın, "Türk masallarında tipler" adlı kitabından, eski Türk motiflerine uygun, bir kaç örnek sunacağız²¹.

1) Hızır'ın güreşte, yardım etmesi: "... Çi'n Padişahının kızını almak isteyen bir genç güreşiyor. Hızır gence yardım ederek, gence güreşte kazandırıyor"²²..." Bu motif, Altay destanlarında da, çok görülür. Güreşte ve savaşta, "Gök sakallı kocalar"; gençlere yardım ederler.

2) Hızır genci, kuyudan kurtarıyor: Bu olay, Hazaran bülbulü adlı masalda görülür. Masalın gidişi, hem Türk ve hem de İslami geleneklere uygundur²³.

3) Hızır'ın kızı uyarması: "Kız, uyuyan bir dev ile karşılaşılıyor. Bu sırada Hızır çıkıp, devin gözlerinin açtığını söylüyor"²⁴..." Böyle ilâhî uyarıları, eski Türk destanlarında da görüyoruz. Bunun ayrıntıları, "Ağlayan nar" adlı masalda bulunmaktadır.

Bu birkaç örnek de bize gösteriyor ki, Türk kültürünün ölçüleri, "criterium" ları ile çalışıldığında, Anadolu Türk kültürünün tükenmez bir hazinesi olarak görülmektedir. Yukarıda sunduğumuz, "iki post giyen, çocuğa ad veren, çingiraklı derviş"; bunun güzel bir örneğidir. Harput masalındaki bu derviş, "birden ortaya çıkıyor, adı verdikten sonra da, kayboluyordu"; Tıpkı, Altay destanlarındaki gibi.

²⁰ Metni için bk. Şamanizm, s. 141.

²¹ Yudahin, Kırgız Sözlüğü, (tere.), s. 479.

²² W. Eberhard, Typen Türkischer Folkemärchen, Wiesbaden, 1953.

²³ W. Eberhard, a. eser, s. 216.

²⁴ Aynı eser, s. 206.

²⁵ Aynı eser, s. 97.

HIZIR'IN YOLDAŞ VE KILAVUZ OLMASI

1) HIZIR (Kıdır) yoldaşın olsun! Öz-Temir'in 17 yaşındaki oğlu sağa gitmek istiyor. Babasından duasını diliyor. Babası, şöyle diyor: "... Atını irinde (corthanda), yolun kutlu olsun! Hızır (Kıdır) yoldaşın olsun! Allah Ekber (Alla'ı ekber)!... Atın, sağ ayağı ile yeri tepmezse; sol ayağı ile de öge yükselmezse (kökkö köktör), geri dönme, dedi³¹..."

Bu Kırgız destanında, İslamiyet ile Altay mitolojisi, çok güzel kayışmıştır.

2) "Hızır-Ata (Kıdır) evine girsin!" "... Hızır (Kıdır) karşına (kana) gelsin! Orada duran boz eve (boz üygö), Kıdır-Ata, ziyaret için irsin³²..." Hızır'ın eve gelmesiyle, bolluk oluyordu. "Evin kadınının 12 ez hâmile kalması gibi..."

3) Hızır'ın kollaması: "Hızır'ın yardım ettiği, kolladığı kimse": (Kıdır koldogon). Bir Hayvancı Kırgız atasözünde de, şöyle deniliyor: "Evi ya (ooluya), yakınıntı (cakın) kollar": "Koldaş" ise, yardım eden ve kılavuz emektir³³.

4) Tanrı tarafından, yanıma koşulmuş Koca: "... Ak sakallı yaşlı Kırtın, sen benim taştan akan kaynağım ve Tanrı tarafından yanıma koşun (koşgon), bir kimsesin!" Bu sözü, Manas'ın oğlu söylüyordu³⁴. Ede Korkut ve büyük kumandanlar gibi kocalarda böyle anılıyordu.

5) Koca-Hızır (Kıdır) yanında olsun! "... Sol yanında, Oysul'a ba... Sol yanında, Koca-Kıdır, uyusun ve baksın... Babadın (?) azır olsun, senin başında.. Kıdır da, hazır olsun, senin yanında, Takay³⁵!" Görülüyor ki Hızırla birlikte hayvancı Kırgız Türklerinin diğer evliya veya ruhları da yer alıyorlardı. Bir Türk-İslam sentezi doğmuştu.

Çok kuzeylerdeki balıkçı Türklerde, "yardım istenen ve yardım eden ocalar", çok geri bir mitoloji motifine bürünmüşlerdir³⁶. Halbuki, Türk üyüncesinde ilâhî kocalar ile Hızır, insanî düşüncelerin temelidir.

ÇOCUKLARA AD VEREN TÜRK KOCALARI VE HIZIR

Ulu kişi görüntüsü ile "Tanrı'nın ad vermesi"

Proto-Türk gelenekleri kendisini, özellikle bu motifle gösterir. İslamiyet ile diğer Türk dış tesirlerin girmediği Altay ve Kuzey Türk destan-

larında bu işi, "kayın ağacından inen gök sakallılar" veya Korkut-Ata gibi, 250 yıl yaşamış, ulular yaparlardı. Sonradan bunların yerlerini, Hızır almıştı.

"Eski Türk dininde, Tanrı ile kullarına, kişiler girmiyorlardı". Gök Kurt gibi, ancak sembolik görüntüler vardı. İlâhî güçlere sahip olma, ancak halk dinindeki kamla arasında görülmekte idi. Anadoludaki derviş ve ulularına da bu güçler, veriliyordu.

1) Kayın ağacından inen koca: "... Oğlana kimse uygun bir ad bulamıyor. Kayın ağacından inen ak sakallı bir koca, oğlana ad veriyor ve kayboluyor³⁷..." Bu, çok mitolojik, Altay ve Kuzey Türk destanlarında görülür.

2) Ad veren, ak sakallı koca: "... Ak-Han'ın bir oğlu oluyor. Oğlan, çok çabuk büyüyor. Bir ad verilmesini istiyor. Ancak ad bulunamıyor. Bir ak sakallı koca geliyor ve oğlanın adını, Altın-Taycı koyuyor³⁸..." Bu destan çok mitolojiktir. Göklerde geçer, Ak-Han ve Kara-Hanların ülkelerindedir.

3) Ağaçtaki kocanın, ad vermesi: "... Atı oğlana, "adını Tanrı koysun"; demiş. Oğlan giderken kayın ağacının üzerinden birisi çağırılmış. "Senin adın, Ay-Mangus olsun, sana uğurlu olsun"; "ben Tanrı'yım, babasız bir oğlana, bir ad verdim"; demiş³⁹..." Burada, Tanrı Gök sakallı bir koca olarak görünmektense, kendi kendine konuşuyor.

4) Gökten inen altın sakallı kocanın ad vermesi: "... Manas'ın torununa kimse bir ad bulamamış. Gökten inen Altın sakallı Ay-Koca oğlana Seytehadını verdi ve ondan sonra kayboldu⁴⁰..." Manas destanının bu ikinci bölümü, tam bir mitoloji içine girer. Başlangıcında, tarih de vardı.

Ad veren, ulu kişiler ve kocalar

5) Beyaz sarıklı, asalı kocanın ad vermesi: "... Ak-sakallı şöyle dedi: "Yurdunun (cirt) sözünü söyleyin, akınlar akınsın! Adı, Batır-Sayın olsun! Üstüne ervah konsun! Gönülden razı olsun⁴¹..." Hz. Ömer'e benzeyen bu koca üzerinde, yukarıda durmuştuk. Ervah, bu destanlarda dışarıdaki ikinci ruhdur.

³¹ Proben, I, s. 355/361.

³² Proben, I, s. 342/366. Altay-Taycı destanından.

³³ Türk Mitolojisi, s. 325. Ay-Mangus destanından.

³⁴ Aynı eser, s. 538. Manas destanının katkılarından.

³⁵ Proben, III, s. 173/212; Kargaların Batır-Sayın destanından.

³⁶ Proben, IV, s. 103/131. Yer ve gök ilâhisi, burada da görülüyor. Mitolojik bir giriştir.

³⁷ Proben, III, s. 516. "Kadır-Ata" deyişini, ilk kez burada görüyoruz. Korkut-Ata, gibi.

³⁸ Yudahtın, Aynı eser, s. 479.

³⁹ Proben, V, s. 315; Türk mitolojisi, I, s. 503.

⁴⁰ Türk mitolojisi, I, s. 509.

⁴¹ Proben, IV, s. 148/187. Manas destanından.

6) **Manas**'ın adını, "Dört Peygamber Hoca" vermiş; Herhalde bu, *Dört Halife* olsa gerektir. İster Şamanist, isterse Müslüman olsun Türkler, -kısaca olarak sunduğumuz-*şu alkışı* (duayı) okuyorlardı. Müslümanlar, "amin"; şamanistler ise ateşe yağ atıp, "opkuruy!" diyorlardı:

"Adın Yaşar olsun! Beşik bağın berk olsun!...

"Benim gibi ak saçlı, sarı dişli ol!... Saçların ağarsın"⁴¹!..."

7) **Asalı, Ak-böz** atlı kocanın ad vermesi: "... *Kara-Han*'ın oğluna kimse bir ad bulamaz. *Asdı, ak-böz* atlı bir koca çıkar, çocuğu koluma verin, ad vereyim, der ve alkış (dua) verir:

"...Yurtların çevresini kısıl çayırlar sarsın!

"Oğlan böyle büyüsün, *Koca - Kıdır* yâr olsun!

"Keçiden kalan oğlak, *Beyim!*

"Mızraktan kalan *bayrak, Beyim!*

"*Manas*'tan kalan, *Beyim!*

"*Kara kanlı, gök bitli, Semetey* koy adını"⁴²!..."

8) **Dede Korkut**'un ad vermesi: "... *Çocuk doğduğu zaman, Bayat* boyundan *Korkut*, "bu çocuğun adı *Tuman*, (yani *duman, sis*) olsun"; dedi... *Tuman (sis)* karanlıktır. Ancak otlar için, nem bırakır... *Tumandan sonra güneş doğar*"⁴³!..."

9) "... *Kalın Oğuz* beylerini çağırdı, konukladı. *Dede M Korkut* geldi oğlana ad koydu:...

"Bunun adı, *Boz Aygırlı Bamsı Beyrek* olsun!

"Adını ben verdim, yaşını Allah versin!

"*Kalın Oğuz* beyleri, el götürdüler, dua kıldılar. Bu ad, bu yiğide kutlu olsun, dediler"⁴⁴!..."

Sonuç: Türk mitolojisinin çağlarına göre, "ad verme" olayını, iki çağ türü ile tanımlayabiliriz: 1) Adın, Tanrı tarafından verilmesi: Kayın ağacından inen, görünen ve kaybolan kocalar, Hızır veya *Anadolu*'daki dervişler, bunlardandır. 2) **Korkut-Ata** ve **Hızır** gibi ulu bilgeler tarafından verilmesi. Bu daha çok tarihî devirlerde olur.

⁴¹ A. İnan, Şamanizm, s. 174-5.

⁴² Türk Mitolojisi, I, s. 533. *Manas*'ın oğlu, *Simetey* destanından.

⁴³ Z. V. Togan, Oğuz Kağan destanı s. 55.

⁴⁴ *Dede Korkut* kitabı, 75.

Özbek-Türk destanı olan *Han-nâme*'ye göre, **Çingiz-Han**'ın adını da, **Hızır** koymuştu⁴⁵.

HIZIR'IN ATEŞE VE IŞIĞA GELMESİ

Ateş ile ilgili bölümümüzde, *ocak ateşi* ile *ıyıgın*, aile hayatında, ne kadar önemli bir rol oynadığını, belirtmeğe çalışmıştık. *Müslüman Kırgız* destanlarında da kocalar, "ateşe bakılmasını ve dolu tutulmasını" öğütüyorlardı. Ateşe saygısızlık, günahtı. Işık da, bir ailenin, bir hayat görüntüsüdür:

1) **Keloğlan**'ın, ışıkla **Hızır**'ı daveti: "... *Keloğlan Han*'a, "3 gece hiç kimse ateş ve ışık yakmasın"; diyor. *Yalnız Keloğlan (taşşa) yakıyor. Hızır, onun evine geliyor. Her taraf, mal ve hayvan ile doluyor*"⁴⁶!..." **Keloğlan**, Han'ın kızını alır ve sonra da Han olur.

2) "Babay Ömer Babası", ateşi dolu tutmayı istiyor: "... *Senin dileğin ne ise, Babay Omar Babası, kabul olur duası (dugası)!... Ateşin başında oturup, Ateşin başını (ottung basın) doldurup, her dileğine sahip olursun, dedi*"⁴⁷!..." Yukarıda, Hz. Ömer ile **Hızır** arasındaki ilişkiler üzerinde durmuştuk.

3) **Hızır**'ın zindanda mum yakması: **Kırımli Adil Sultan** destanında, Adil Sultan Acemler tarafından zindana atılıyor. Metin, çok açık değildir. Zindan, karanlıkmış. **Hızır** zindanda mum yakıyor, fakat kendisi de yatmıyor:

"*Karanlık evde (karangı üyde) mum yakıp, Hızır (Kıdır) da lânetliyerek (kargap), yatmıştı*"⁴⁸!..."

⁴⁵ *Han-nâme*'nin çok güzel bir tanıtmasını, sayın hocamız Orhan Şaik Gökçü yapmışlardı. Bu motifin değerlendirilmesi için bk. Türk mitolojisi I, s. 417.

⁴⁶ *Kırgız Han Kim* destanından: *Proben*, III, s. 153.

⁴⁷ *Boz-Monay* destanından: *Proben*, III, s. 173/211.

⁴⁸ A. İnan, *Makaleler*, s. 74.

8. BÖLÜM GEYİK VE TÜRKLER

(Yeni notlar ve belgeler)

EFSANELERDE VE TÜRK HALK EDEBİYATINDA GEYİK

Bu eserimizin I. cildinde, Türk mitolojisindeki geyikler üzerinde, geniş olarak durmuştuk. Burada, dış kültür tesirlerinin girmediği ve *Proto-Türk mitolojisi*'nin izlerini taşıyan, *Kuzey-Türk* halk edebiyatından, bazı seçme örnekler sunacağız. Bu motiflere, *Anadolu*'da basılmış olan *mevli* kitaplarının, "*Hikâye-i geyik*" bölümlerinde de rastlıyoruz.

Göktürk ve Ergenekon destanlarının türünde

Göktürk türeyiş destanında bir dişi kurt, bir çocukla birlikte mağaraya giriyor ve orada yaşıyor. *De de Korkut* kitabında da *Be y r e k*, geyik kovalayarak, nişanlısının otağının önüne gidiyor. *Mevli* kitaplarının sonlarında, *M u h a m m e d H a n e f i* de mağaradan girip, büyük çayırıkta, sevgilisi *M i n e Hatun*'a kavuşuyor. Fareça geyik kitapları da, *S a f e v i - T ü r k* idaresinden sonra yazılmışlardır. *Kuzey-Türk* destanlarından, bir örneği kısa olarak sunalım¹.

"... *H a n - A l p*, göklere çıkan *Kan-Mergen* adlı bir yiğidi aramağa gidiyordu. Gökte bir yol görünüyor ve *Han-Mergen*'i bu yolda atını bir *geyiğin* peşinden sürer görüyor. *Geyik*, *7 tanrı*'nın çalışarak yaptığı *B a k ı r d a ğ a* çıkıyor. *Yiğit*, *kamçısı* ile *geyiğe* vurayım diyor. *Dağ* yarılıyor ve *geyik* dağın içine dalıyor. *Geyik*, bir *çadırın* önüne gidip yatıyor ve *yiğit* de *geyiği* vuruyor.

"Çadırın içinden, bir yaşlı çıkıyor ve *yiğite*, "*Benim adım B a k ı r - A l p* (*Çes-Alp*) *tur. Bu dağ benimdir. Seni bana getirsin diye bu geyiği gönderdim*" diyor...

Anadolu'daki "*Geyik hikâyeleri*" içinde de, bunun örneklerini görebiliriz.

¹ Görkemli ve tam mitolojik bir karakter taşıyan bu destanın diğer benzerleri üzerinde, I. cildimizde durmuştuk. Bu destan için bk. *Proben*, I, s. 312-315 (metin). Bir diğer "*uçlan koya*" destanı için bk. *Proben*, I, s. 13 (terc.)

Bakır dağ, Altay-Türk destanlarında öz olarak şöyle tanıtılmıştır: "Yerin altında, 9 deniz vardır. Hepsi bir yerde birleşirler. Bu 9 denizin birleştiği yerde ise yeryüzüne kadar yükselen bir Bakır dağ bulunur". Bu konu üzerinde, I. cildimizde durmuştuk. Burada da geyik, bir "Yer ruhu" olarak görülmektedir.

TÜRK GELENEKLERİ İLE DESTANLARINDA GEYİK

Bu konuya gelmişken rahmetli Cahit Öztelli'nin adını saygı ile analım. Cahit Öztelli, basma mevlud kitaplarının üzerinde çok geniş olarak durmuştur². Buna benzer destanları farsça kitaplarda da görüyoruz. Fakat daha eski İran edebiyatında bu geyikli hikaye motiflerini görmüyoruz. Yaygın ve haklı bir görüşe göre bu geyikli hikayeler, Saffavî devletinin kuruluşu ile türkçeden farsçaya çevrilmiş ve İran edebiyatında da böylece yayılmıştır. İran'da, halkın dili olan türkçeden, devlet dili olan farsçaya, edebiyatta da böyle bir geçiş olmuştur. Dede Korkut kitabındaki, "Bamsı Beyrek'in bir geyiği kovalıyarak, nişanlısı Banı Çiçek'in otağına düşmesi"; herhalde Anadolu ve İran-Türk destanlarının en orijinal bir motifi olmalı idi. Ancak Dede Korkut kitabında, "geyiğin avcısı bir mağara içinde yeraltındaki bir çayırığa çekme" motifi, burada artık kaybolmuştur. Halbuki basma Mevlud kitaplarında "Muhammed Hanefi, bir geyiği kovalıyarak mağaradan içeri girmiş ve böylece Mine Hatun'la karşılaşmıştır".

Gök çayırılı mağaralar

Dede Korkut'taki Bamsı Beyrek hikyesinde, bir "gök çayır" sözü yer almaktadır (D-76,5). İslamiyetin girmediği bir Altay masalında ise, şöyle bir giriş vardır: "Oğlan bir geyik görür ve geyiği kovalamağa başlar. Geyik, bakır bir dağdan içeri girer. Oğlan da geyiği izler ve böylece bir kızla karşılaşır. Oğlan, Tıpkı Dede Korkuttaki Bamsı Beyrek masalında olduğu gibi, kızla güreşir ve güreşte kızı yenerek alır".

"Yeraltının kapıları ve kutlu mağaralar

Göktürkler'deki dişi kurt da, erkek Türk çocuğunu alarak böyle bir mağaradan içeriye girmişti. Geyik ise, Ortaasya Türklerinin deyişi ile bir insanın "Ervahı" olabilirdi. Anadolu menkıbelerinde ise, "Avcı, (bir dervişin ervahı olan) bir geyiği yaralar. Geyik kaçarak bir dervişin dergâhına girer. Avcı dergâha geldiğinde, dervişin yaralanmış olduğunu gö-

² Cahit Öztelli, *Anadolu Dini Edebiyatından, Geyik Hikâyeleri*, Türk Folklor Araştırmaları, 1961, s. 2391 vd.

³ Proben, I, s. 310 (metin). Bu Kuzey-Türk destanının başını, yukarıda sunmuştuk.

rür..." Bu konular iyi bilindiğinden üzerinde daha fazla durmayacağız. Büyük hocamız Abdulkadir İnan, "Şamanizm" adlı kitabında türklerdeki ervah anlayışı üzerinde geniş olarak durmuştur.

"Deniz ruhu olan bir dişi geyik

Bu yalnızca Göktürklerle ilgili, Çin kaynaklarında görülür. "Göktürklerin atalarından birinin, bu dişi deniz meleği ile bir ilişkisi varmış. Günün birinde avcılardan biri, bir ak geyik öldürüyor. "Deniz ruhu kız"; bir ak geyik donuna girmiş olacak ki, bundan sonra sunulan insan kurbanları, (ceza olarak), hep bu avcının kabilesinden veriliyor. Çünkü deniz ruhunun sevgilisi olan Türk Hakarı, böyle buyuruyor". Prof. Eberhard Çeşitli eserleri ile, "Çin'in Şimal Komşuları" adlı kitabında bu konu üzerinde durmuştur⁴.

"Yer ruhu dişi bir geyik"

Türk mitolojisindeki geyik destanları ile bununla ilgili anlayışların en güzel bir açıklaması, bu destan olsa gerektir. Geyik dağların, vadilerin ve sarp kayaların görünüp kaybolan, sihirli ve en güzel bir hayvandır. Büyüleyen, insanı hayale kaptıran ve ulaşılmayan bir hayvandır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Çingiz Han destanında da, "Kurt gökten, alageyik Ho'ai Maral ise, yerden gelmişti". Kurt göklerin; Ala geyik ise, yerlerin sembolü ve ruhu gibidirler. Bizi bu konuda açıklığa kavuşturan, en güzel belge, Güney Sibirya'daki Baraba-Om Türklerinden Radlof'un derlediği, "Yestey Mönghö" masalıdır⁵. Destanın çeşitli varyantları vardır. Fakat destanda olup bitenleri öz olarak şöyle sıralayabiliriz:

"Geyik-kız, yeraltının bittiği yerde, oturuyordu. Yestey Mönghö adlı bir yiğit, geyik kız bir gün yer yüzünde gördü. 7 yıl, yorulmadan ve yılmadan geyiğin peşine düştü ve kovaladı. (Bu kovalama, yer altına doğru, oluyordu). En sonunda onu bir taş evde yakaladı ve geyik kızla evlendi. (Herhalde burası, yerin bittiği, yerdü. Böyle bir taş eve Oğuz destanında da rastlanır). Yer Kara-Alp adlı bir yer ruhu ise, onlara düşman oluyor. Geyik kız, Yer Kara-Alp'ın, baldızı imiş. Bundan sonra savaş hazırlığı başlar. Geyik kız da, kocası gibi silahlı imiş..."

Yiğit, yeraltına giderken, 7 yıl boyunca, büyük yağmur ve kar fırtınaları ile karşılaşır. Destan -yeraltında neler olabilir, herşeyi bütün incelikleri ile anlatmıştır. Yiğit, Geyik karısı ile yer ruhu olan deve karşı savaşa hazırlanırken, atlar nasıl semisletilir, savaşa hazır olan veya olmayan atlar, nasıl kontrol

⁴ W. Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları*, s. 86.

⁵ Proben, IV, s. 86/101. Geyik burada bir "yer ruhu" olarak görülüyor.

edilir, bunlarda anlatılır. *At, koyun ve sığır çobanları ile otlakların ince özelliklerini de bu efsane içinde bulabiliriz.*

Konuşan geyikler

"Konuşan geyikler" de, Türk halk edebiyatında çok görülür. Yalnızca insanlara yardım etmek için değil; insanlardan yardım dilenen, geyikler de görülür: "Yavrusu kötürüm olan bir geyik, kimsesiz bir yığıde geliyor ve ondan, kötürüm yavrusu için bir ilaç istiyor. Yiğid de gerekli ilacı veriyor ve yavru iyileşiyor. Bundan sonra da geyik yığıde çeşitli iyilikler yapmaya başlıyor".

"Ala-geyiğ", tüylerinin arasına beyaz benekler karışmış bir geyik türüdür. Anadoluda ve Ortaasya Türk halk masallarında çok yaygın olarak görülür. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Çingiz Han'ın ana-ataısı olan maral da bir ala, güzel geyik idi. Daha sonraki Türk masallarında da, "geyiğ soyundan gelen Han ve vezirler"; görülür. Ortaasya Türk halk edebiyatında, böyle benekli geyiklerin, çok daha mitolojik türlerine de rastlanır: "Avlarda, başlı atın ve ayağı ise gü mü ş olan bazı geyikler görünür ve sonra da kaybolurlar".

Tanrı-geyiğ ilişkileri ve canlı geyiğ azâdı

Özellikle, dış tesirlerden uzak, Kuzey-Türk destanlarında, "Tanrı ve geyiğ ilişkileri" üzerinde çok durulur. Proto Türk ve çok mitolojik bir Kuzey Türk destanında, şöyle deniliyordu: "... Tanrı, bir geyiğın ağladığını görmüş. Buna üzülen Tanrı, kendisini tutamamış ve o da ağlamış..."

Canlı at kurbanı (azâd), Türklere oldukça eski ve yaygındır. Bu, bir çeşit azâd idi. Geçen yüzyılda Yakut Türkleri, "atları doğuya sürerler; Tanrıya kurban (?) veya armağan ederlerdi". Bundan sonra hiç kimse bu atlara sahip çıkamaz ve binemezdi. Bu atlar böylece "ıdık", yani kutlu atlar, olurlardı. "Şehid düzenlerin atları" da böyle azâd edilir ve serbestçe köyün içinde gezerlerdi.

"... Yakut Türkleri, geyiklerin kulaklarına küpe takıyorlar ve bunları serbest bırakarak, Tanrı'ya armağan ediyorlardı". Bazı Türklere göre ise, "Şingiz (Çingiz?) adlı bir ruh, bir geyik, "maral üzerine binmiş olarak geziyordu. Abdulkadir İnan hocamıza göre bu, "bir av ruhu" olabiliirdi¹⁰. Anadolu'da, geyiğın üzerine binmiş olarak gezen Geyikli Baba'yı da, bunlara katabiliriz.

¹⁰ Proben, IV, s. 78/99 ve 82/105: Baraba-O m Türkleri.

¹¹ Proben, IV, s. 82/103. Anlatı, biraz karanlıktır.

¹² Bu benzetme, "insan üstü doğan" çocuklar için de söylenir.

¹³ Proben, II, s. 106. Bu Türk destanları, çok mitolojiktir.

¹⁴ A. İnan, Şamanizm, ss. 46, 107.

Eski Uyğur şiirlerinde de, geyikle ilgili bazı sözler vardır: "... Bilginin yularına (örkin) gerek gösterir. Vakitsiz çantıg geyiği ile koşarsa, ona keleler bürkünü giydir". Bu, daha çok "ke" harfinin rumuzları ile ilgilidir. R. A r a t hocamız da bunun manasını çözememiştir¹¹. Herhalde "bilgide, geyik gibi hızlı gitmemeli (?)", deniyordu.

Geyik hakkında, destanlardan notlar

1) Geyik ve bataklık: Macar efsanelerinde de gördüğümüz gibi, "geyiğ ile bataklık" arasında bir ilişki vardı. Kuzeydeki, Tobol Türklerinin bir destanında, şiir halinde söylenmiş şöyle bir sonuç bölümü vardır:

"... Kamay yünlü bir okum olsa, çekip geyiğe (bulan) atsam!... Yavrusu (balalı) geyiği yel almaz (yel almaz)! Yeni doğurmuş (tugumlu) geyiği, yel almaz!

Batağın en kötüsü (yaman), ulu bataklıktır (Ulu sas)! Ey Ulu sas, senin tepelerin de kötüdür! Arkamı kestir! Boynumu hestin! Boz geyiğ'in (boz bulan) sırtından bir kayışla (kail)! Kalın bataklığın (kalın sas) geçme, çok zordur!"...

2) Kışlak ve yaylak geyiğ: Anlaşıldığına göre, çukur yerler de yaşayan geyikler ile yüksek yerlerde dolaşan geyikler arasında, bir ayrılık görülüyordu. Bir Kuzey-Türk destanında, şöyle deniliyordu:

"... Bir yaşlı adamın, iki oğlu vardı. Ava gittiler. Alçak yerlerde (oy'da), vadi (oy) geyiği avladılar. Kırdan, kır geyiği avladılar..." Destanı derleyen R a d l o f, "kır" sözünü burada, yüksek yer anlamında yorumluyor.

3) Geyiğ avından armağan, pay: D e d e K o r k u t kitabında da, B a n ı - Ç i ç e k'in yengesi, B e y r e k'in avladığı geyikten, pay istemişti. Kır-giz Türkleri, savaşta veya avda elde edilen hayvanlardan verilen armağana, "sooğa" derlerdi. "Çok avladığınız geyiklerden, bize de armağan veriniz!"... Bu, inâyet manasındadır. Çünkü, "canını kurtarma" için istenen merhamet de, bu sözle anılırdı.

4) Geyiğın, kendi dağı: "... Bu dağda durarak, öbür dağa göz diken geyiğ ölür!" Bu söz, insanlar için de söylenir.

¹¹ Rahmeti Arat, Eski Türk şiiri, 60, 61.

¹² Proben, III, s. 270/336: Okuların türküsü: (Mergenlerin beyti).

¹³ Proben, IV, s. 188/233: Eski Kazakistan, Sayın-Batır destanı.

¹⁴ Yudaşin, Kırgız Sözlüğü, s. 660.

¹⁵ Yudaşin, s. eser, s. 50. "Kiyik", bütün çatal tırnaklı yaban hayvanları. "Kiyidiyik", vahşi insan; Aynı eser, s. 475.

5) Geyik destanları: (*Hikâye-i Geyik*): A n a d o l u 'da, basma mevlât kitaplarının sonlarında, şiirle geyik hikâyeleri vardır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi rahmetli Cahit Öztelli, bu destanlar üzerinde çok durmuştur¹⁴. Bu A n a d o l u "Geyik destanları"nın motifleri üzerinde, zaman zaman durduk. R a d l o f 'un derlediği metinler arasında da M ü s l ü m a n bir geyik destanı bulduk. K ı r g ı z Türklerine ait olan bu hikâyeler kitap (*kitap ölümlüğü*) halinde basılmıştır. Destan, diyalog ve karşılık: konuşma ile düzenlenmiştir. Konuşmalar Hz. M u h a m m e d (*Mukambet*), K â f i r (*keür*), geyik ana ve geyik yavruları arasında geçer¹⁵.

ALAGEYİK VE BOZGEYİK ÜZERİNE

A n a d o l u , Türk kültürü ile destanlarının özlerini taşır. K u z e y - T ü r k destanları, çok mitolojiktir. A n a d o l u ise, destanları gelişmişlik ve gerçekçiliği, mitoloji ile özümle. Rahmetli Ali Rıza Yalğın'ın "Güneyde Türkmen oymakları"nda derlediği bazı bilgileri, değerlendirmeye çalışalım:

1) Alageyik ve tepegöz sultan: Hikâye, öz olarak şöyledir: "... K e l o ğ l a n , gerdeğe girdiği gün, d o n değiştirip, esas donuna giriyor ve bir delikanlı oluyor. Eşine, şöyle diyor: "Ben, K a f dağındaki, A l a g e y i k adındaki, d e v - a n a 'nın oğluyum. Anam, 18 K a f 'a hükmeden, T e p e g ö z S u l t a n 'dır"¹⁶. Padişah kızlarının, "elma atma yoluyla k o c a bulma" motifi, Türk mitolojisinin bir motifidir. "İnsanların, silkinme yoluyla k e l o ğ l a n ; k e l o ğ l a n 'ın da insan olması", bu da T ü r k l e r e ait, derin inanışlı bir motiftir. Keloğlan bölümümüze bakınız¹⁷.

2) "Alageyik soyu ve yurdu": İse bu masalın sonuna eklenmiştir: "K ı z ın babasının yurdu da, A l a g e y i k yurduna kattır... Bundan dolayı oraya, A l a g e y i k y u r d u derler... Alageyikli boyu, kendilerini böyle bir soya bağlamışlardır". Bu da, Ş a m a n i z m 'in tanınmış bir prensibidir.

3) "Yelesi geyik" ve "Alageyik": Diye iki türlü geyik vardır. Hikâyeyi anlatan H ı n ı z A h m e d , böyle diyordu. "A l ı n ı p u n p u l l u , y a n ı k â k ü l l ü " geyik, A n a d o l u hikâyelerinin, başlıca motifidir. " Y e r r u h u ve geyik " ilişkileri üzerinde, yukarıda durmuştuk. Bundan dolayı, K a f d a ğ ı ile bir ilişkisi bulunması da, T ü r k mitolojisi'nin bir motifi olsa gerektir.

4) Alageyik ve geyik olan yaşlı bir adam: Ali Rıza Yalğın'ın, B i n b o ğ a Türkmenlerinden derlediği bir söylenti, kısaca şöyledir: "N u r h a k l ı bir yigit, ava gidiyor. Bir geyik sürüsüne rastlıyor. Sürünün yanında

da bir " K o c a a d a m " görüyor. Yigit, geyiklere saldırıyor. K o c a , bir geyik oluyor. Yigit de kaçıyor..." Bunu anlatan N u r h a k l ı bir geyik avcısı şiiri ile şu atasözlerini anlatıyor:

1) "Geyiğin avına biyol (bir kez) giden, bir daha tövbe eder". 2) "Geyiği iyi sayarlar, onun p i r i varmı". 3) "Bir adam, su içen geyiğe bir ok atmış. Geyik hemen a k s a k a l l ı k o c a olmuş..." 4) "Davaran uğruna bir geyik çıkarsa, o obaya zeval olmaz"¹⁸

Geyik donuna girme, A n a d o l u 'da N u r h a k dağlarında, şimdiye kadar görmediğimiz bir motifle ortaya çıkıyor. Fakat, Türk mitolojisinin öz bir motifi gibi ve muhteşem bir görünümle: "... Y u s u f a d l ı bir avcı, geyik avına gitmiş Geyik sürüsünün yanında, "ak sakallı bir k o c a " görmüş. K o c a Yusuf'a: "Beni kimseye söyleme, sana bir çebiz vereyim", demiş. Fakat Y u s u f dinlemeyip, sürüyü talana başlamış. k o c a bir geyik tekesi oluyor. Y u s u f 'a 'y u f ' diyor ve Yusuf kayalardan düşüyor"¹⁹...

Geyiğin üstün bir güç kazanması: A n a d o l u 'da geyik avı üzerine yakılmış, bir çok türküler vardır. Ancak Ali Rıza Yalğın tarafından N u r h a k dağlarındaki T ü r k m e n l e r d e n derlenmiş, bir türküden "geyiğin ildahl bir güç ve yüz kazandığı" görülmektedir:

"Uyku goldi gözlerime süzüldü,

"Geyik geldi, annacıma (karşıma) düzüldü,

"Tetiği çekerken elim çözüldü,

"Geyiğe gitmeyin sakın yoldaşlar!

Anadolu efsanelerinde "Bozgeyik"

Boz Geyik Dede, Elbeyli Türkmenleri arasında ayrı bir önem taşıyordu. " B o z g e y i k D e d e E l b e y l i Türkmenlerin p f r i d i ". Bildiğimiz budur. Ancak aynı Türkmenlerde, "O'nun adını almış veya elini taşıyan", diğer d e r v i ş l e r d e vardır. Ali Rıza Yalğın'ın derlediği bilgileri, öz olarak verip, bir yorumla gitmeğe çalışalım. Aslında Yalğın da bu inanışları yorumlayamıyor²⁰.

1) B o z g e y i k l i ve Elbeyli boyu: "... B o z g e y i k l i , E l b e y l i b o y u n u n p f r i d i r . E l b e y l i ' d e n çıkan D e l i A h m e d ' i n s a n ı n a , B o z g e y i k l i d e r l e r m i ş . B i r g ü n U r u m ' a H a c ı B e k t a ş ' a g i t m i ş . . . K e r a m e t g ö s t e r -

¹⁴ Ali Rıza Yalğın, s. 398-400. Bu atasözlerinin manaları çok derindir. Burada yorumlamadık.

¹⁵ Ali Rıza Yalğın, s. 399. Olay, bir "don değiştirme" mi; yoksa "ervuh" mı, bilinmiyor.

¹⁶ Ali Rıza Yalğın, s. 398, I, s. 33.

¹⁷ Cahit Öztelli, Türk Folklor Araştırmaları, 1961, s. 6191 vd.

¹⁸ Proben, III, s. 666/751. "Kikik" basılı kitaplarda.

¹⁹ A n a d o l u 'da da geyik, bir " Y e r - r u h u " gibi girtilmektedir: Ali Rıza Yalğın, *Çağın Türkmen Oymakları*, II, s. 130.

²⁰ W. E b e r h a e d , *Türkischer Volkmarchen*, Leiden, 1953, 257-III. Motifler çok karışık.

miş, velî olmuş. Bir gün de elindeki çöveni ni güneye fırlatmış. Çöveni yerinden, develerle bile kaldıramamışlar. Sonra da Hacı Bektaş'tan meretebe almış... Bozgeyikli Deli Ahmed, aslen Tokatlı idi..." Bu çöven geleneği ve inancı, başka bir yerde kendini yeniden gösterecektir.

2) Bozgeyikli babaların çöveninden atlama: "...Türkmenlerin başlıca ziyaret yerleri, Bozgeyikli ve Yelbab türbeleri idi. Türkmenlerin en büyük yeminleri, Bozgeyikli baba'larının ellerindeki kamış çubuktan, atlamakla olur. Türkmenler buna "çöven atlama" derler ki. Bir Türkmen çöven atladıktan sonra, asla yala n söylemez".

3) "Bozgeyik Dede, çarpsın!" "... Bozgeyik Dede, var sayılan, kendisi bilinmeyen bir evliyaya saygı ve bir âdettir. Bozgeyikli sıfatını taşıyan deyişlerin başına yemin etmek ve hüneri, aşiretteki kavgaları halletmekmiş. Vaktiyle bu adı taşıyan dervişler, halk arasında gezer ve küskünleri barıştırmayı işini yaparlarmış... Bu âdetten, yalnız bir yemin kalmış:

"Bozgeyik Dede çarpsın!" Bir tören aleti olarak, çövenlerin önemi üzerinde, "Türk Kültür Tarihine Giriş" adlı eserimizin VI. cildinde, geniş olarak durmuştuk.

DERVİŞ VE ŞAMANLARIN ERVAHI, GEYİK

Geyik hikâyelerinde

Anadolu'da basılı Mevlîd kitaplarının sonlarında bulunan "Hikâye-i Geyik" destanlarından söz açmıştık. Bu hikâyelerde, "okla yaralanan geyik kaybolunca, aynı yerden yaralı bir derviş in ortaya çıktığını" görmüştük. Derviş, herhalde "geyik donuna girmiş" oluyordu. Bunların kesin yorumları, çok güçtür. Altay dağlarındaki Teleüt Türklerine göre, "her şamanın bir ervahı vardı". Buna, "Tın-bura" deniliyordu. "Bura"; ruh demektir. "Bur, pur"; ise, Kuzey Türk ağızlarında, geyik veya ren geyiği anlamında da söylenir²⁵.

Geyikli Babanın İzlerinde

Kuzey-Batı Sibirya'daki Samoyedler arasında ise bu inanış, biraz daha aydınlanır: "Her şamanın bir ren geyiği vardır. Bunun, geyik şeklinde bir ruh olduğuna inanılır... Şaman ile birlikte, kavga eder... Ancak

²⁵ Ali Rıza Yalğın, s. eser, I, s. 62. Burada dervişin asadı veya çöveni, kılıç yerine kullanılıyor. Dede Korkut kitabında ise, kılış üzerine yemin edilir.

²⁶ Ali Rıza Yalğın, s. eser, II, s. 119.

²⁷ Uno Harva, *Religiöse Vorstellungen der Altaischen Völker*, s. 478, n. 60. Anohin'den.

geyik ölünce, şaman da ölür..." Geyik boynuzu, bir sembolü idi. "Ölen şamanın oğlu babasının bir heykelini yaptırdı ve başına da, bir geyik boynuzu koydu²⁶..." Belki eski Anadolu'daki boynuzlu "Geyikli Baba" anlayışının da kökleri, böyle derinlere gidiyordu.

1) Geyik tekesi ve Bey: "... Kırkılmış bir geyik tekesi (serek) sallanıyorsa, bu bey geliyor (bii) demektir, bu benim!" Bunlar, Kırgız atasözleridir²⁷.

2) Yiğidin adı ve geyik: "Her geyiğin kulları, her yiğidin de, bir adı var!" Yani, adsız yiğid olmaz, diyor. Bu Altay destanları, çok mitolojiktir²⁸.

3) Geyik ve Bakır dağ: "... Bir yiğid, bir geyiğin peşinden gidiyor. Bakır dağ açılıyor ve geyik dağın içine giriyor... Yiğit de geyiği izliyor... Yedi Tanrı (yeti Kuday) ile, orada karşılaşıyor²⁹...". Bu eski Anadolu'daki geyik hikâyelerine de benzer.

4) Öksüz çocuk ve 9 geyik: "... Öksüz bir çocuk, ava gidiyor. 9 geyik avlıyor. Çocuğun atı, egersiz ve üzengisiz imiş³⁰..." Radlof'un I. cildinde bulunan bu Türk destanları, çok mitolojiktir ve göklerde geçer. Bu "Dokuz geyik", "9 gezegen", olsa gerektir.

²⁸ Uno Harva, s. eser, s. 478, n. 62. Lehtisalo'dan.

²⁹ Proben, III, s. 313: Bir beyin (bii) özellikleri, medhi ve alkış. Şiir, atasözlerinden oluşmuştur.

³⁰ Proben, I, s. 26. Çok mitolojik bir Kuzey Türk destanıdır. Olay, hep göklerde geçer.

³¹ Proben, I, s. 313/317: "Geyikler ve açılan dağlar". Bu destana benzerleri, I. cildimizde ele alınmıştır.

³² Proben, I, s. 331/355. Çok mitolojik bir Altay destanıdır.

9. BÖLÜM

KURT VE TÜRKLER

(Yeni notlar ve belgeler)

TÜRK HALK EDEBİYATINDA VE DEVLET MİTOLOJİSİNDE KURT

Türklerin kurdu izlemeleri ve arkasından gitmeleri

Bu konuyu ilk olarak ele alıp, destanlar ve edebiyat tarihi bakımından inceleyen, F u a d K ö p r ü l ü olmuştur. *Şimdi müslüman olan Türklerin halk edebiyatında bile, eski milli destanın izlerine, tesadüf olunmaktadır*¹. Bu, Türk milli kültürünün incelenmesinde atılmış, en büyük bir adımdır. F u a d K ö p r ü l ü , aynı konuyu, yeniden ele almış, daha geniş ve daha derin olarak ele almıştır². 1926-1928 yıllarında, ulu erdem sahibi hocamız Prof. Abdulkadir İ n a n bu görüşleri yeni tarih ve folklor vesikaları ile daha da desteklemiş ve genişletmişlerdir³. Hocalarımızın, bu geniş bilgi ve tahlil güçleri karşısında, hayran olmamak mümkün değildir.

Türk Mitolojisi adlı eserimizin I. cildinde, yeni vesikalar sunma yolu ile, k u r t ile ilgili inanışları, daha da genişletmeğe çalışmıştık. Burada, daha önce sunamadığımız vesikaları sunarak, konuyu yeniden toparlamağa çalışacağız. Ancak buradaki vesikaların ağırlığını, daha çok "*Türk halk edebiyatı*" ndaki motifler oluşturacaklardır.

TÜRK VE MOÇOL MİTOLOJİSİNDE "KURT"

M o ğ o l ve Proto-Moğol kültüründe, kurt kültü görülüyor: Konuya, M o ğ o l kültür çevreleri ile bağlamak istiyoruz. Çünkü en çok spekülasyonlara uğrayan, bu alandır. Hocamız Prof. Abdulkadir İ n a n da, 50 yıl önce bu görüşte idiler⁴. Prof. İ n a n hocamızın da belirttikleri gibi, *M o ğ o l türeyiş destanları* içinde baskın olan, "*ı ş t k*" idi. "*K ö p e k*" veya "*köpeğe benzer*" bir hayvanın görüldüğünü de, burada biz katalım, Moğolca *Börte-Çino* veya *Börteçine*, yani "*G ö k k u r t*", M o ğ o l kaynaklarında daha çok bir k i ş i a d ı olarak görülüyordu⁵.

¹ F. Köprülü, *Türkiye Tarihi*, s. 52.² F. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 62 vd.³ Abdulkadir İnan, *Türkiyat mecmuası*, II, 1926-28; *Moğoliler*, s. 69-75.⁴ Sonraki Türk-Moğol inanışları, bunların dışındadır: *Muhalefeler*, s. 71.⁵ A. İnan hocamız, sonraki Moğol kaynaklarını da, değerlendirmiştir: Aynı eser, s. 71 vd.

Moğollarda büyük devlet ve kabile mitolojisi: Konuya böyle bir görüşle girersek, yolumuz daha güvenli olur. Çeşitli eserlerimizde belirttiğimiz gibi, Çingiz Han devletinde, "Büyük devlet, devlet felsefesi"; daha çok eski Türk devletlerinin tesirlerinden geliyordu. Önemli olan, "Yüksek devlet felsefesi" ile "kabile gelenekleri" ni, birbirlerinden ayırmaktır. I. cildimizde Hitay (Liao) devletindeki gelenekler dolayısıyla, böyle bir deneme yapmıştık. Çingiz Han geleneğindeki Kurt motifi üzerinde, kısa olarak durmuştuk. Moğolların Gizli Tarihi, ilk girişinde söze başlarken, Çingiz Han'ın ilk kutlu ataları hakkında şöyle diyordu:

Çingiz Han'ın ilk ataları Gök kurt ve dişi geyik

"Çingiz Kahhan'ın kökeni (huja'ur), yücelerdeki göğün takdiri ile doğmuş (caya'atu töreksen), Börte-Çino (Gök kurt) idi.

"Onun karısı, Ko'a-i-Maralyani (beyazlı veya kızıl çalan maral) idi. Buraya, denizi geçerek gelmişti. Burkhan-Kaldun dağındaki, Onon ırmağının kaynağında, yerleşip yurtlarını kurdular..."

Bu önemli girişin tercüme ve yorumunu, moğolca metnin çince karşılıkları ile, biraz da Pelliot'un anlayışına göre yapmağa çalıştık. "Çino" moğol dilinde kurt demektir. Ancak "börte", hazırlarının yorumladıkları gibi, boz demek değildir. Moğolların Gizli Tarihi'nin çince karşılıklarında, "göğün rengi" anlamında kullanılmıştır.

Dişi geyiğin rengi üzerinde ise, ayrıca durulmalıdır. Moğolların Gizli Tarihi'nin çince karşılığında geyiğin rengi, "beyazlı, gri" olarak tanımlanmaktadır*. P. Pelliot ise bu sözü, sarımsı veya doru(?) bir renk adı olan, türkçe "kuba" dan getirmektedir. Zaten çince karşılıklarda da, "kirmızıya çalan"; bir mana vardır*. P. Pelliot'nun bu sonucu, çok nadir kaynaklara dayanır. Böyle bir bilgi, yalnızca Moğolların Gizli Tarihi'nin bu başlangıcında verilir. Reşideddin ve Ebülgazi dahil, başka hiç bir kaynakta böyle bir bilgiye rastlanmaz. Eski ve yeni Moğol folkloru içinde de, "Gök kurt" ve hatta kurt ile ilgili herhangi bir gelenek görülmez¹⁰.

* Moğolların Gizli Tarihi: (YCPS), P. Pelliot yayını, ss. 5, 121. Çince metin de, karşılaştırılmıştır.

¹ Bu çince söz, bazan yeşil anlamına da söylenir. Asıl anlamı, "Gök mavisi" (Couleur de ciel, ciel) ve bazan da çivit mavisi ve yeşil için söylenir: Pelliot, s. 121 n. Hachisobue, "mavi-gri" olarak yorumluyor: (YCPS Wörterbuch, s. 19).

Reşideddin, kurdun adını, "Börte-çino" olarak anıyor. Bu söz, Reşideddin'de, yalnızca bir yerde geçiyor. Diğerleri ise, kişi adlarıdır. Doğrusu için, bk. P. Pelliot, *Discours des campagnes de Genghis-Khan*, s. 131.

* Hachisobue, *Wörterbuch* (YCPS), s. 64. Çincesi ile karşılaştırmız.

² P. Pelliot, ... *Genghis-Khan*, s. 304 vd.

³ A. İman, bu konudaki kaynakları taramıştır: *Mahaleler*, s. 71.

Bundan da anlaşılıyor ki bu gelenek, Türklerden Moğollara, -bir yüksek devlet mitolojisi olarak-, girmişti.

TÜRK HALK GELENEĞİNDE, ÇİNGİZ HAN VE "GÖK KURT"

Çingiz Han'ın eylemleri, yalnızca basılı kitap olarak değil; ozanlar tarafından da, söylenir ve ağızdan ağıza iletilirdi. Başkurt Türk kesimleri, Çingiz Han'ı -ataları değil- milli bir büyükleri olarak kabul etmelerine rağmen, Çingiz Han hakkındaki bilgileri, Türk gelenekleri ile benzeştirmişlerdi. Onlara göre, "Çingiz Han, Gök kurt'un oğlu"; idi. Ancak, Börteçine ve Çingiz Han'ın babasından, söz açılmıyordu.

"At yeleli Gök kurt oğlu Çingiz Han": "Çingiz Han, doğrudan doğruya (bilâvasıta), "Yılkı yallı Gök Börü" (At yeleli Gök Kurt) un oğludur..." Kurdun yelelerini, Kuzey-Türk dünyasında yazılan bu kaynak, niçin at yeleli (yılık yallı) olarak görüyordu? Bu çok önemli inanış, pek anlaşılmıyor. Moğollar ile ilgili ana kaynaklarda ve Moğol halk edebiyatında görülmeyen bu inanış, Türk gelenekleri ile benzeşme içinde görülüyordu. Aslında Çingiz Han, Başkurt Türklerinin atası değildi. "Başkurt kabilelerine... âlâmet olarak tamga, ağaç, kuş veren, Gök Börü oğlu Çingiz Han", idi¹¹.

Moğollarda, köpek kültü nurdan gebe kalma ve ana silesi Çingiz Han'dan çok daha eski olan Uygur türeyiş destanında da, gökten ıyık inmesi" yolu ile hâmile kalmayı görüyoruz. Buna paralel olan diğer örnekleri, I. cildimizde vermiştik. Anlaşıldığına göre, Moğol Mitolojisi'nde başkurt motif, ıyık ve köpek idi. Moğol edebiyatının en eski eseri olan Moğolların Gizli Tarihi'nden, Çingiz Han'ın atası olan Alan-Ko'a Hatun'un, hâmile kalması ile ilgili bölümü, aşağıda sunalım. Metin, P. Pelliot'nun yorumuna uyularak verilmiştir¹². Diğer yorumcular bu eseri, bir dil veya edebiyat parçası gibi ele almışlardır:

"... Her gece parlayan (üçgen), sarı bir adam (şıra gü'ün) çadırın üst penceresinden giriyor, kapının ışığı ile karnımı okuyordu. Onun parlak ışığı karnıma nüfuz ediyor, giriyor (şingegü), çıkarken de sarı bir köpek gibi (şıra nokai metü) ayın (veya) güneşin şualarından (kiliyer), tırmanarak geri dönüyordu.

"... Bu, onların (yani üç oğulun), Tanrı'nın oğlu (Tenggiriyn kö-üt) olduklarının, açık işaretidir (temdek)..."

¹¹ Kısa bir açıklama ve kaynaklar için bk. A. eser, s. 72.

¹² Bu söylenti, 1819'da, Kazan'da, Hâfî'nin tarafından yayımlanmıştır: A. eser, s. 72, n.6.

¹³ Moğolların Gizli Tarihi: (YCPS): Pelliot, ss. 7, 121; Hachisobue, s. 3; A. Temir, s. 8.

Anna ailesi, bu inanışta açık olarak görülmektedir. *Altan Tobçi* adlı Moğol kaynağında ise, buradaki *sarı köpek*, "*kırmızı köpek*" olarak anılmaktadır. Köpek kültü, çok eski Proto-Moğollar arasında da yaygın idi¹⁴.

Türk geleneklerinde köpeğin "at yelesi Gök Kurt" olması: Baş Kurt Türklerine ait bu çok nadir vesikane metnini, yine Prof. A. İnan vermiştir. Bir bilgi vermek için sunacağız¹⁵. "Çingiz Han'ın atası *Ala n Ko'a Hatun halka kendisine bir ışık indiğini ve Gök kurt olarak çıktığını söylemişti*". Ancak halk buna inanmamıştı. Bunun üzerine bazıları hatunun çadırının yanında pusu kurup, beklediler. "Havadan, parlak bir ışık (yarkın kün) indiğini", gördüler. "Bayağı güneş (kün) gibi inen bu ne idi?" diye birbirlerine sordular. Gelin bağıralım, "kurt ise çıkar (börü bolsa çıkar)", dediler. Bağırdılar. "Baktılar ki, "at yelesi bir gök kurt" (Yalkı yalı kök börü), çıka geldi. Arkasına baktı. "Çingiz", deyip bağırdı". Ondan sonra kayboldu...

ÇİNGİZ HAN'IN, DİĞER TÜRK MİTOLOJİ MOTİFLERİYLE GÖRÜNÜŞÜ

Aşağıda sunacağımız bu *Kırgız Türklerinin* efsanesi, doğrudan doğruya *kurt* motifi ile ilgili değildir. Yukarıdaki efsaneleri, *Türk-Moğol* inanışları bakımından, aydınlatıcı olduğundan, burada kısa olarak sunmayı, yararlı görüyoruz. Şimdiye kadar, hep *nur* ile *ayışığı*'ndan söz açtık. Halbuki Türk inanışlarında, doğrudan doğruya, "*güneş ışıkları*" da söz konusudur bundan dolayı bu efsane, gerçekten görkemlidir. Bu motif üzerinde, güneş ile ilgili bölümümüzde, çok kısa olarak durmuştuk. *Moğolların Gizli Tarihi*'nde de, hem "*ay*" ve hem de "*güneş ışığı*"ndan söz açılıyordu. P. Pelliot bunu, *ay* veya *güneş ışığı*, diye kuşgulu olarak yorumluyordu. Gerçi metin karanlıktır. Ancak *Haenisch* ile diğerlerinin yaptıkları yorum, moğolca ve çince metnin içinde, yoktur¹⁶:

"... *Altın Bel Han'ın* kızını, (kocasız hamile kaldığı için), bir sandığa koyup, ırmağa atıyorlar... Sandığı, Toktagul Mergen adlı biri, sudan çıkarıyor. Kız yığıde, şöyle diyor:

"- Ben karanlık bir yerde (bir karangı yerde), Allahın emri ile (Allahın emiri minen), *hâmile kaldım* (kursaktı boltum)! Babam beni öldürmek istedi. Ancak annem (şeşe) kıymadı (kıymay).

"Kadın, üç oğul daha doğurur. *Şingiz*, atalarını bulmak için ırmağın yukarisına doğru gider...

Şingiz'in yayını, güneşin tutması: "... *Üç kardeşi ise Şingiz'a karşı geliyordu. Bunun üzerine anneleri şöyle diyor: "Dördünüz de benim oğlumsunuz. Size adil bir yol göstereyim (edil şerigat kalayın). "Yaylarımızı güneşin ışıklarına asınız (Sagınga sadagını il). Işık, hanginizin yayını tutup yukarıya çekerse (Sagım sadaktarını kötörsö), o padişah olsun (sonunğ patşa bol).*

"*Güneş ışığı, Şingiz'ın yayını, altında bir direk (astınan direü): üstünde asılacak yer (üstüne baylau) varmış gibi, havada tuttu ve Şingiz, haldü*"...

Han'ın kızı, "*karanlık bir yerde*" Allahın emri ile *hâmile* kalıyor. Ancak *Müslüman* oldukları için, *kurt* veya *ışık*tan söz açılmıyor. "*Irmağa atılan sandık*" motifi, *Anna dolu* masallarında da, çok yaygındır. Her ne olursa olsun, bu destan çok eskilerden gelen, muhteşem bir *Türk düşüncesini* yansıtır. Bu destanın tümü, *Güneş bölümümüzde* sunulmuştur.

TÜRK GELENEKLERİ İLE DESTANLARINDA KURT

Büyük devletler kurmuş olan Türklerde *kurt*, artık bir sembol hâline gelmişti. Onlarda din ve totemizm izleri, çoktan kaybolmuştu. *Kurt Gök türk le rde, tuğlar ile bayrakların tepesinde* yer alma yolu ile, bir devlet sembolü olmuştu. *Ortaasya, Altaylar ile Sibirya*'da yayılan *Türk Halk edebiyatında* ise *kurt*, halâ kalın bir mitoloji tülüne bürünmüş görünmektedir. Oralarda insan, bazan *kurt* donuna giren bir yiğit; bazan bir dev oğlu olur. Bazan da gökte, büyük kayı burcu ile birlikte görülür. Çoğu zaman güzel kızlara karşı ise, aqrı bir eğilimleri vardı. *Ortaasya Türk halk edebiyatında kurt*, çoğu zaman *erkek* tir. Bundan da anlıyoruz ki, *Ortaasya Türk kavimlerinin alt kesimlerinde*, "*anne ailesi*" nin izleri henüz daha kaybolmamıştı. Bunu, çok eski *Türk totemizminin kalıntıları* olarak da, kabul edebiliriz.

Büyük devlet kurmuş olan Türklerde, -örnek olarak *Göktürklerde* ise *kurt-dışı*, yani *büyük anne*'dir. Buna karşılık *Türk kavminin*, veya *Türk devletini kuran âilenin atası ve babası* ise, bir *insan* ve bir *erkektir*. Bunun için "*anne ailesi*" gelişmiş Türklerde çoktan kaybolmuş ve onun yerine, "*baba ailesi*" gelişmişti. Şimdi, *Radloff'un "Türk Halk Edebiyatından Örnekler"* adlı eserinden birkaç örnek seçerek, sunmağa çalışalım:

1) *Konuşan ve yol gösteren kurt*: "*Baraba-Om bölgesinde, Kara-Kököl adlı bir yiğit silkiniyor ve altın yünlü bir kurt (karış-*

¹⁴ W. Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları*, s. 48.

¹⁵ A. İnan, *Makaleler*, s. 72.

¹⁶ (YCS): Pelliot, s. 129; Haenisch, s. 3.

¹⁷ Proben, III, s. 68/69; Karakların koheni: (Karakong 1860).

kur) oluyor"¹⁷. Bundan sonra başarı kazanıyor. Masalda kurt, dejenere edilmiştir. Yiğit, bazan da, a y ı donuna giriyor.

2) "Bir yiğit ile Han'ın kızı seviyorlar. Fakat Han kızını yiğide vermiyor. Kurt, büyülmüş efsesi ile üstlediği (üstip) harşoyin şeklini değiştiriyor. Hanın her istediğini yerine getiriyor. Böylece gökteki yedi aygır, argılamak, yani Büyükağı burcu ile "kutlu" yeraltından da Hüma kuşunu, yiğide kazandırıyor"¹⁸. Burada, çok eski bir Türk efsanesi, güneiden gelen masal motifleri ile karışmaktadır. Kopuz için, "dumbra" deniyor.

3) Kutlu kopuz ve kurt: Bu da, yukarıdakine benzeyen, -fakat daha gerçekçi ve daha az karışmış-, bir masal tipidir: "Kurt bir yiğide, Han'ın kızını almak için yardım ediyor. Yiğid, kurdun yardımı ile "kutlu kopuz" (dumbar) elde ediyor. Kurt yiğide güç veriyor. Yiğid Ok yarışlarında da, (nişana atışkılı), birinci oluyor ve Han'ın kızını alıyor"¹⁹. Yine aynı bölgede, kurt motifi dejenere edilmiştir. Kurt ancak, yiyecek verenele akıl verip, yol gösteriyordu²⁰. Konuşan kurtlar için de ayrıca bk. (Proben, 4, metin s. 253).

4) "Tanrı'nın kuyruksuz gök kurtu" da: Eski bir Kırgız masalında görülüyor²¹. Aynı bir masalda da, "Gök ruhlı (cendet), Kondu-Bay'ın ilinde bulunur", deniyordu²².

5) "Altı ağızlı Gök-Börü" deyimini de, Ortaasya'daki b a k s ı dualarında görüyoruz²³. 6 sayılı, Türklere sonradan, kutlu bir sayı olarak girmiştir.

6) "Kurt ile koyun" üzerinde söylenmiş masallar ile atasözleri de, Ortaasya halk edebiyatında, çok yayılmıştır. Bunlardan birini örnek olarak vereyim: "Koyunlar dışarıda mangırışır, yani bağırsırlarsa; aç kurtlara aç olurlar"²⁴. Kurt-koyun örneği, G ö k t ü r k yazıtları ile A n a d o l u 'da da çok görülür. Çünkü, koyuncu kavimlerin başında, Türkler gelir.

¹⁷ Proben, IV, s. 67/84: Baraba-Om Türklerinden.

¹⁸ Proben, IV, s. 118/154: Kuzeydeki Hoca-Aul Türkleri.

¹⁹ Proben, IV, s. 117/153: Hoca-Aul Türklerinden.

²⁰ Proben, IV, s. 114/119: "Kuş isteyerek (isteyeli), yürüyen (yürgen) Han oğlu".

²¹ Proben, III, s. 275/327, Kırgız: Allah'u Ta'ala'nın (Aldo Tagulaning) kuyruksuz (qolak) Gök Kurdu (Kök Kaskır): "... Erkem-Aydur'un has kardeşi husulanıyor. İlay olarak bu kurdun safrı kesesini (ötünü) istiyor. Bu kurda güç yemesi diyorlar... 3 gün, 3 gece düşüştükten sonra kurda öldürüyor..."

²² "Kötü ruhlı kurtlar" için daha çok "kaskır" deniliyor. "Gök ruhlı" (Kök Cendet) için bk. Proben, III, s. 49; IV, s. 14.

²³ Proben, III, s. 49/64-65: Bakası duası: (Baksaning sözü) (Kırgız): "... Demir-Ruhlı (Temir-Çon), selam! Bana, haber ver! Ağır bir veda (aur-kol) toplasın! Demir Tuğunu (bayrağını) dikin!

"Alçak yerden (oydan) gelen, 10 kurt (on börü)! Bu kurtların içinde Altı ağızlı (altı auzlu) Kök-Börü!..."

²⁴ Proben, IV, s. 15/20: Baraba Türkleri. Bu söz, daha çok a s k y i ç bakımından söylenmiştir.

7) "Kurt kürkü" motifi de, Ortaasya Türk halk edebiyatında çok yaygındır. "Yiğitler, kurt kürkü, (yani, karışık tonu) giyiniyorlardı"²⁵

8) "Yerde veya alçakta 30 kurt, gökte ise 40 kurt", "bir ermişin rüyasında görülüyor ve her kurda, bir atış yapıyor". Din ve astro-nomi bakımından mânâsı olan bu masal, derin olarak incelenmelidir²⁶.

9) "Kötü bir ruh olarak kurt" motifi de, Ortaasya Türk edebiyatında çok yaygındır. Örnek olarak "kaskır-alp", yani "Kurt yiğit" in kendisi, bir insan gibidir. Dişi bir dev'in oğludur. İlk karısı ise, Calmaus adı verilen bir dev'in kızıdır. Yiğit Er-Tüştük'ün karısı, başı altın, götü ise gümüş bir erkek çocuk doğuruyor. (Bu da Oğuz Kağan gibi), insan üstü bir doğuşla dünyaya geliyor. Kurt-İnsan, kadına göz koyuyor. Kocasını ile arasını açıyor ve kadını yakmak istiyor. Fakat kadın, Kurt insanın ilk karısı olan, dev kızı ile birleşiyor ve kurt insana karşı koyuyor"²⁷. Bu masalda, insan kızları ile dev kızlarının bir anlaşması görülüyor.

10) Çocuğun adını koyan Kurt: "Doğar doğmaz konuşan, kutlu bir kız varmış. Büyüyünce, ad koymak istiyorlar. Fakat bir türlü ad bulamıyorlar. Böylece kız, adsız kalıyor. En sonunda kızın adını bir kurt biliyor ve kızın adını koyuyor. Bunun için de kız, kurt ile evleniyor. Çeyiz olarak da, bir kara deve ile bir (kara güng), yani bir câriye götürüyor. (Fakat kurdun kurtluğu tutuyor) ve deve ile câriyeyi yiyor. Bundan sonra kız, kuması ile anlaşır, kurt insana karşı koyuyor". Bu da yukarıdaki masalın aynı bir şeklidir²⁸. Kurt, zaman zaman donuna giriyor. Ad, Türklerde çok önemli idi. Kutlu doğan bir kızın adını ancak kutlu bir kurt koyabiliyordu. Fakat kutlu kurt, insan donunu bırakınca "kötü kurt" oluyor ve kötülükler yapmağa başlıyordu. Burada da, iki kuma arasında, kötü kocaya karşı bir anlaşma vardır.

KURDUN ADI HAKKINDA

Oğuzlar "kurt"; diğer Türkler ise, "böri" diyorlar: Türkler bildiğimiz kurd, çok eskilerden beri, "Böri"; veya "börü" derlerdi. Bu ünlü eski Türk sözü, Anadoluda da söylenmekte ve yaşamaktadır. Tek gezen azıllı kurtlara da, "yalınsak" deriz. Eski Türk ailelerinde, büyüklerin adlarını söy-

²⁵ Kurt dozu: (Karışık tonu): "... İki kurt (iki karışık), Kara-Kököl'ün boynuna sarılıp, oğundan burmından öpüp (aşa maran öbügü), selamıyorlar..." Proben, IV, s. 65/81-82: Om yunan kasında (kasında), Baraba-Il...

²⁶ Proben, IV, s. 12/15: "... Oğlum! Bu gün kötü bir düş (tiş) gördüm. Alçak vadilerin (oyning) 30 kurduna (oduz börüsü), masıl bağ çıkarın, balam!

"Yükseklerin (kurning) 40 kurduna, masıl bağ çıkarın, balam!..."

²⁷ Proben, III, s. 317/383.

²⁸ Proben, III, s. 312/377: Duda-Bay masalı.

de de anlayış, böyledir. Kırgız-Türk edebiyatında, yiğitlik ve bahadırılık sembolü olarak görüldüğü zaman, hep "böri" sözü ile adlandırılmıştır. Hilekâr, hırsız ve katil kurtlar söz konusu olduğu zaman da, "kaskır, kaşkar" sözü ile anılmışlardır. Kahramanlık destanlarında, kaşkar sözü görülmemektedir³⁷.

Gök yelesi kurt

İlahî bir kişiliğe sahip yaşlılar için de, "Gök sakallı" denmiştir. I. cildimizde bu motif üzerinde durmuştuk. Hızır ile ilgili bölümümüzde, bu konuya yeniden döneceğiz. Kırgız-Türk destanlarında, "Gök yelesi kurt" deyimini görüyoruz. Bu destanlarda bir bahadırın tanıtması olarak görülmüyordu. Ancak yeni sözlükler, "kök at" sözünü, kır at olarak; "Kök-cal", yani gök yelesi (kurt) deyişini de, kır yelesi, olarak yorumlamaktadırlar³⁸.

"Boz-kurt" tanıtması hakkında: "Kır" veya "Boz-kurt", belki de Moğolların Gizli Tarihi içindeki moğolca "Börte" sözü ile ilgili olarak görülmüyordu. Yukarıda da belirttiğimiz gibi "börte"; eski moğolcada, "gök rengi" veya mavî demektir. Tuba Türklerinin şaman duaları içinde, "Kök pörü" ve "Kuu pörü" diye iki kurt tanıtması görülmektedir³⁹. Moğol dilinin en eski kaynağı sayılan, Moğolların Gizli Tarihi içinde, çince karşılıklara göre, "Ko'ai Maral" "aklı Meral" olarak karşılanmıştır. Buradaki "Kuu Pörü", tanıtması da, gri renkle yorumlanabilir. Ancak P. Pelliot'un yeni vesikalar ile getirdiği yorum, bunun böyle olmadığını da göstermektedir⁴⁰.

"At yelesi Gök-Börü"

Bu tanıtma, Başkurt Türklerinin geleneklerinde görülür. Türklerde, kurdun yelesine, niçin bu kadar önem veriliyordu? "Yıktı yallı Kök Börü"; bu sözün içinde derin bir mana olsa gerektir.

At yelesi Gök Börü'yü izleyen Başkurtlar: Bu gelenek, Türklerin Anadoluya gelişini ve Uygur yazısı ile yazılmış, "Oğuz Kağan destanı"na hatırlatır:

³⁷ Yudahin, s. 139, 410; Radlof, s.m., II, s. 211.

³⁸ Yudahin, Kırgız Sözlüğü, s. 490. Ye ile ilgili Türk sözlerini, şöyle özetleyebiliriz: Yal=yele. Cıf (Yukut) =yele. Atıng yalı (Alt.)=At yelesi; Radlof, Wörterbuch, III, s. 153. Yal= At yelesi. Yül tagı= Yelesi bayrağı (Kutoğu Bilig, 5801). At yalı: (Kasgarlı Mahmud, III, s. 160).

³⁹ "Tunç'un aracı (carlıkım), Kök-Börü erenim!, Ağrı burnunu yalayan, Kuu Pörü m f... A. İnan, Makaleler, s. 73; Proben, IX, s. 204. Burada "Gök kurt" ile, "Boz-kurt" tanıtmaları, ayrı ayrı görülüyor. Boz-Kurt, "Kuu Pörü" diye anılıyor.

⁴⁰ P. Pelliot, Histoire des campagnes de Genghis Khan, s. 304. Pelliot, türkçe "küba"; yani doru renk ile ilgili görüyor.

1) "Başkurtlar, Nogay, Kırgız ve Kazak Türk kesimleri ile, bir babanın çocuğu gibi idiler. Aralarında, anlaşmazlık çıktı. Başkurtların beyi a va giderken, önünde bir kurt göründü. Bey bu kurdun izleyerek, cennet gibi ormanları ve ırmakları bulunan büyük dağlara geldi. Bey bu kurdun, Tanrı'dan gönderilmiş bir kılıvuz olduğunu anladı. Bu bir kurt, talih idi⁴¹..."

2) "Gök yele", köken bakımından, Özbek Türklerine iniyordu: "... Kök yal (Gök yele) demek, Özbeklerin medhidir (medhi Özbekân)... Başkurtların atalarından üç kişi, yollarını yanlış, arkadaş olmuşlar (adaşmışlar). Hep birlikte bir kurdun izine düşüp, il bulduklarından, 'Bizler kurdun iziyle geldik, bizlere Kurt başçı oldu', dediklerinden⁴²..."

"Gök yele", Kırgız Türklerinde: "Kök cal"; yani Gök yele, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Kırgız-Türk destanlarında da görülmüyordu. Büyük Bahadırın unvanı idiler. Börü" ve "Kök Pörü" de, aynı tanımlamalarda söyleniyordu. "Gözüm görmedikten sonra, isterse kışımı (kötümdü) kurt (börü) yesin!" Bu söz, kaygısız adamlar için söylenen bir sözdü⁴³.

"Köyün itleri (ayıl iti) kendi aralarında düşman olsalar bile, kurdun görünce (börü körsö), hemen birleşirler⁴⁴". Bu da, güzel bir ata sözüdür. Ancak bu Türk kesimlerinin karakterini, şu atasözü, bize daha güzel tanıtıyor⁴⁵: "Kazak, Kırgız ve kurt, kardeşler!" Birbirlerine karşı mı; başkalarına karşı mı, bunu bilemiyoruz.

Diğer deyimler: 1) "Kök-serek": Bahçe bekleyen köpek. "Caban (yaban) kök-serek": Kurt veya yırtıcı hayvan⁴⁶. Bahçede veya ufukta dikilip duran bu hayvanlara, böyle denmiş olmalıydı. Mecâz sözleridirler. 2) "Ürpermiş kılıt": Bu da Kırgız Türklerinin kurtlar için söyledikleri, eski bir destan sözüdür⁴⁷. 3) Cesur kişiler için yine aynı Türkler, "coo bürüsü" diyorlardı⁴⁸. "Coo"; düşman, (yağ?), demektir. Güzel bir deyim, ancak manası karanlıktır. 4) "Ağıl çevresinde dolayan", (ayıl turda-), bu da kurtlar ile hırsızlar için söylenen bir sözdür. Aynı za-

⁴¹ A. İnan, Türkiye Mecmuası, II, 1926-28; Makaleler, s. 74.

⁴² Bu sözler doğru olmasa bile, bize eski ve yaygın bir Türk inancını hatırlatıyordu; A. eser, s. 75.

⁴³ "Börü", günlük ve destanlarda yiğitler için söylenen bir sözdür. "Kajkir" ise, hırsız ve katil kurtlar veya kurdun kötü yanları için söyleniyordu.

⁴⁴ Yudahin, Kırgız sözlüğü, s. 16; Ayıl maddesi.

⁴⁵ Radlof, Wörterbuch, I, s. 1060.

⁴⁶ Yudahin, s. eser, s. 646. "Serek" sözü, pek yorumlanmıyor. "Seregy"-Tek başına, sivrili duran.

⁴⁷ Yudahin, s. eser, s. 630: "Sakoy" maddesi.

⁴⁸ Yudahin, s. eser, s. 139: "Börü" maddesi.

manda, köye bağlı olarak yaşamak isteyen çobanlar içinde, böyle deniyordu²⁰.

Yedi kurdun gelip, uluması: Büyükeyi burcu ile ilgili bölümümüzde, "yedi kurt" motifi üzerinde durmuştuk. Kuzey-Türk destanlarında mitoloji ile astronomi birbirine girmiştir. Bu inanışları, ayırıp ve ayıklama çok zordur. Radlof, sözlüğünde dış kültür tesirlerinin çok az girdiği Teletürklerden, şöyle bir söz veriyordu: "Yedi gün den sonra, yedi kurt gelip, uludu: (Yetti pörö kelip uludu)" Astroномik bir sembol olan bu sözü, yorumlamıyalm²¹. Göktürk yazılarıyla yazılmış Yenisey mezar yazıtlarında bir Türk, şöyle diyordu: "Yedi kurt öldürdüm: (Yeti böri ölürtim). Mezarın sahibi, alplik ile yiğitliğinden söz açıyordu. Ancak kurtlar için, yedi gibi "kutlu bir sayı" ile anılıyordu.

DEDE KORKUT KİTABINDA "KURT" İLE İLGİLİ SÖZLER

Bizim bu eserlerimiz, birer materyal kitabıdır. Bütün kaynaklar, atlamadan ve eksiksiz olarak taranmış ve konularımız ile ilgili belgelerin hepsi sunulmuştur. Bizden sonrakiler, artık bu kaynakları taramağa, bir gerek görmeyeceklerdir:

1) Kurt kökeninden: "... Azvay (azman?) kurt enügi erkeğinden köküm var! Ağca yünlü tümen (onbin) koyunun gezdürmeye!...": (DK,180-11).

2) Bayırın kurduna benzeme: "... Yengi bayırın kurduna benzer idi yiğitlerim! Yedi kişi ile kurulurdu, benim yayım!...": (DK,207,10).

3) İsiz yerin kurdu: "... Babası ile Yiğene k, ... İki hasret birbirine buluştular! İsiz yerin kurdu gibi uluştular!...": (DK,212-6). Demek ki ağıl veya sürülerin yakınlarındaki kurtlar, pek fazla uluşmuyorlardı.

4) Kurt yüzü mubarektir: "... Kazan.. Kurd yüzü mubarektür! Kurd ilen bir haberleşeyim, dedi. Görelim Hanım, ne haberleşti:

"Karanlık (karanğu) akşam olanda, günü doğan!

"Kar ile yağmur yağanda, er gibi duran!

"Kara hoş atlar görende, kızneşdüren!

"Kızıl deve gördüğünde, buzlaşduran!

"Ağca koyun gördüğünde, kuyruk çarpıp, kamçılayan!

"Arkasını vurup, berk ağıltın kapısını söken!

"Karma ögeç (2 yaş koyun), semizin alıp, tutan!

²⁰ Yuda hin, s. eser, s. 560. "Tuurda" maddesi.

²¹ Radlof, Wörterbuch, II, s. 1345.

"Kanlı kuyruk üzüp, çap çap yutan!

"Avazı, kaba köpeklere kavga salan!

"Çakmaklıca çobanları, dünle (gece) koyturan (yüğürden)!

"Ordunun haberin bilir misin, değil manğa!

"Kara başım kurban olsun, kurdum sana!": (DK, 45-46).

5) Kurt ve koyun: Aşayış: "... Semiz koyun, aruk (sayıf) toklu bayırda kalsa, kurt gelip, yemez idi! (Karaça Çoban'ın) sapanının korkusundan!...": (DK,57-3).

DESTANLARDAKİ MITOLOJİK KÖPEKLER HAKKINDA

Oğuz destanları içinde geçen Barak adlı çoban köpeği hakkında, I. cildimizde yeterince durmuştuk. Burada bazı not ve vesikalarımızı sunmakla yetineceğiz:

1) Kumayık: Efsanevi bir hayvandır ki, hiç bir yaban hayvanı ondan kurtulamaz: "Kuşların ulu beyi (kuş törösü), bu udayı k adlı kuş: Köpeklerin ulu beyi (it törösü), Kumayık'ır²². Kırgız Türklerinde.

2) Kıtımr: (Kırgız mitolojisinde): 1) Eshab-ı Kehf'in köpeği. 2) Çevik, işini bilen: Hilekâr ve kurnaz adam, Kıtımr gibi. Görülüyor ki Türkler, kendi çoban köpeklerinin yanında, Kıtımr'ı hoş tutmuyorlardı²³.

3) Sırttan: (Sırtlan olmalı. Kırgız-Türk mitolojisinde): 1) Köpeklerin hakani: Mitolojide, azgınlık ve uyanıklık ile kendisini göstermiş bir köpek. 2) Cesur ve yiğit bir kişi²⁴.

4) Dede Korkut kitabında, köpekle haberleşme: "Karaça Çoban'ın köpeği, Kazan'a karşı geldi. Kazan, kara köpek-ilem haberleşti. Görelim Hanım, ne haberleşti:

"Karanlık (karanku) akşam olanda, vaf vaf üren!

"Acı ayran dökülende çap çap içen!

"Gece gelen hırsızları korkudan!

"Korkuduban, şamatasıyla ürküden!

Görülüyor ki, köpeğe manevi bir güç vermiyorlardı. Nitekim Kazan köpekten haber sorar. "Köpek Kazan'ın ayağının altına çap çap düşer. Sin

²² Yuda hin, s. eser, s. 520. "Kumayık", Hümekupunun bir kuşultması olsa gerektir.

²³ Yuda hin, s. eser, s. 463. Eshab-ı Kehf'in köpeği Kıtımr, burada türkçeleşmiştir.

²⁴ Yuda hin, s. eser, s. 562. Yuda hin, Kırgız Türklerindeki "sırttan" ile sırtlan arasında, bir ilgi kuruyor.

sin sinter. *Kazan bir tomar ile köpeği vurdu. Köpek çekildi, geldiği yola gitti...*" (DK,46). Köpeğin değeri, burada da açık olarak görülür.

5) Köpeğin adıda mı, tabu? Yukarıda eski türkçe "böri" sözünün tabu olduğunu, bunun için "kurt" dendiği üzerinde durmuştuk. Türkmenler, köpeğe de çoğu zaman, "kancık" diyorlardı. Ancak çoban köpeklerinin yeri ayrıdır.

6) Gök yeleli köpek: Bilindiği üzere, "gök yele", "kök cal", yalnızca Kurtlar için söylenen bir tanıtmadır. "Atmacaya ağıt" adlı Bir Kırgız ağıtında, bu deyim köpek için de söyleniyordu. "Bir köpek, bir adamın atmacasını boğmuş". Ağıt, bunun üzerine düzölmüş. "Gök yeleli (kök cal), gök kuşumu boğdu", deniyordu. Az sonra köpeği, çirkin (şirkin) olarak tanımlıyordu¹⁴.

7) Gök kuyruklu köpek: Bu tanıtma daha sonraki Müslüman Türk mısalllarında görülmüyordu. Bu tanıtma da, *kötü ruhlar* ile ilgili idi¹⁵.

MANEVİ BİR VARLIK OLARAK KURT

Yukarıda kurdun, hayvanca Türkler gözünde, nasıl manevî bir mana kazandıkları üzerinde durmuştuk. Notlarımız telef olmasın diye, burada bazı bilgileri, kısa olarak sunmayı yararlı gördük:

1) Kısrağı kovalayan, 7 ve 12 kurt: Radlof'un "Türk halk edebiyatından örnekler" (Proben) adlı kitabının I. cildindeki kısa destanlar, tam bir mitolojik karakter taşırlar. Aşağıdaki kısa örnekler, astronomik bir mana da taşırlar. *Küçük ve Büyükey burçları* ile ilgili bölümümüzde, bunların daha açık örnekleri de görülebilir.

a) "Bir hakan, kısrağı tutmak için, 12 kurduna emrediyor"¹⁶. Buradaki 12 kurt, 12 burç olmalıdır. - b) "Kısrağ göğüşçü yör. Onu yerde kovalayan yedi kurt da, kısrağı göklerde kovalıyorlar"¹⁷.

2) Tanrı'nın kuyruksuz "Gök kurdü": Kuyruksuz Gök Kurt üzerinde, yukarıda azıcık durmuştuk. Burada biraz daha geniş bir örnek sunalım: "Erkem Aydar adlı bir yiğit, kız kardeşinin hastalığı için bir ilaç arıyor. Allah Taalanın (Alda Tagalanın), kuyruksuz (şolak), Gök Kurdü'nün (Kök kaskırının), safra kesesini (ötünü) bulmak için yola çıkıyor... Kurdu buluyor ve 40 kulaçlık kılıcı ile kurdu öldürüp ve ödünü getiriyor"¹⁸.

¹⁴ Proben, III, s. 61/80. Atmaca (Karıyay) için söylenmiş olan bu ağıt, oldukça uzun ve içlidir.

¹⁵ Proben, V, s. 304 (metin).

¹⁶ Proben, I, s. 61 (metin); Bk. 12 Burç bölümü.

¹⁷ Proben, I, 65 (metin); Bk. Büyükey burcu.

¹⁸ Proben, III, s. 275/327. Bu Türkler, İslamiyeti henüz iyi anlayamamışlardı. Allah Ta'ala için, "Alda Tagala" diyorlardı.

3) "Bir canavar gibi doğan, bir kurdum!" Bu deyiş, Kırgız Türklerinin, Er-Targın destanında görülmektedir. "Ang", eski türkçede de hayvanların en büyüğüne verilen bir ad veya tanıtmadır. Oğuz Kağan da, bir "ang" öldürmüştü. Er-Targın, hakana şöyle diyordu¹⁹: "... Ey zalim (cebir) Sultan! Sen bilmeyiş! Bin bir canavar (bir angkau) doğan bir kurdum (börüm)!"

4) Kurt gibi savaşma: Türk dilinde bu tanıtma çok kullanılır. Dış tesirlerin az girdiği Kuzey-Türk destanlarından, iki örnek daha sunalım: a) "... Er-Targın, koyuna girmiş (koyga kirdi) bir kurt gibi savaştı"²⁰.

b) "... Kara Bay'ın kulu Kodar-Kul, 90 kulun içinde, Gök yeleli bir kurt (Kök cal börü) gibi imiş..." Dede Korkut kitabında bunlar, "kırk yiğit" olarak geçiyorlar.

5) "Kurt gözlü, boz bıyıklı": Bu, Manas-Han için söylenmiş bir tanıtmadır. "Kurt gözlü (börü köstü), boz (kuu) bıyıklı" tanıtmasını Radlof, "sakallı" diye yorumlamıştır. Ancak Manas'ın sakalı yoktur²¹.

6) Aksak kurt: Kuzey Körpöş destanında görülür. Kara-Bay'a seslenirken, şöyle deniliyordu: "Aksak kurt (kaskır), evinin (avluda) çevresinde dönüyor!": "Aksak kurt (Aksak kaskır) denen de, yine kel (taşşa) oldu!" Yiğit, kel oğlan olup, ilâhi bir güç kazanıyordu. Bunun için, Kara-Bay uyarıyordu²².

7) Tu man-Han'ın kurt dilinden anlaması: "Yemekler getirilip, aşı yendiği sırada, bir kurt uluma sesi duyuldu. Tu man-Han bütün hayvanların dillerini bildiğinden, bu kurdun ne söylediğini anladı. O, diyordu ki:

"- Ne yazık ki artık yaşlandım. Aularımın peşinde koşup, yatışmıyorum. Yetişsem bile, yakalayamıyorum. Yakalasan bile, parçalayamıyorum!" Yaşlı kurdun sözü bitince, üç genç kurt şöyle cevap verdiler:

"- Eğer sen yaşsız ve güçsüzsün, bizim gücümüz var! Her genç, yaşlılara yardım etmelidir. Bu gece sis, karanlık ve şiddetli bir fırtına olacak. Böylece toy için getirilmiş olan hayvanların kuyrukları ile karınlarını, sana vereceğiz!..."

Kara-Bay adlı bir köpek, koyunların telef edilmesinin önüne geçmişti. Tu man-Han daha önce köpeğe kuyruk veririm, "köpek tasasız olmalı ki, biz de tasasız olalım", demişti²³.

¹⁹ Proben, III, s. 150/188: Er-Targın destanı.

²⁰ Proben, III, s. 157/196: Aynı destan.

²¹ Proben, V, s. 255 (metin): Manas destanından.

²² Proben, III, s. 242/284: Kel oğlan (taşşa) motifi, bu destanda, çeşitli ayrıntılarla görülür.

²³ Z. V. Togan, (Farsça) Oğuz destanı, s. 58.

8) **Başkurd** Türklerinin bayraklarında, "kurt başı": Bu söylentinin kaynağı, hocamız Prof. Abdulkadir İnan'dır: "Başkurlara göre *Ural dağlarında kurt, Peygamber'in sahabelerine, yol göstermişti.*" Bazılarına göre ise, "Başkurt Türkleri, bir kurdu izleyerek, ormanlık ve güzel bir yere varmışlar ve orada yerleşmişler..." Bu kurda da, "Kök cal"; yani "Gök yeleli" diyorlarmış⁶¹.

9) **Gök Kurt** için, alkış ve dua: (Tanrı'nın habercisi): Çok kuzeylerde, dış tesirlerden uzakta yaşayan **Tuva Türkleri** şöyle diyorlardı: "Yücelerdeki (üstü) Tanrıdan emir getirenim (çarlıktım)! Yedi gün yemek yemedim!... Tanrımın yakını (kayırız)! Gök Börü erenim **Kayra-Han!** Ağzını burnunu yalayan! **Boz Kurdu**m (Kuu Pörüm)!..."

Tercümemizi, metne göre verdik. **Kayra-Han**, **Tanrı'nın habercisi** olan bir ruhtur. Bazen "Gök Kurt"; bazan da "Boz Kurt" deyişinin sebebi ise, anlaşılmıyor. Ancak "Tanrı'nın habercisi Kurt" tanıtması, çok önemlidir⁶².

EKLER: TÜRKLERDE, TOTEMİZM KAYBOLMUŞTU

Ongun veya yarı totem sayılan hayvanlar, hem iyilik ve hem de kötülük getirirlerdi. Bunun için "Şaman geç yurttan çadırdan, sol yanına kurt derilerini sağ yanına da yılan vb. hayvanların derilerini takar ve öyin yapardı"; "Mayvan-Ama" Yakut Türklerinde, "bir kabilenin veya topluluğun atası idi". Buna, *İye-kul* derlerdi. Bazılarında büyük devletler kurulmadığı için, totemin ruhu, şamanda toplanırdı. "İyi hayvanlar, aygır, geyik, boğa ve kartal idi. Kötüler ise, kurt ve köpekti. Şaman olgunlaşıpça, hayvanı, da iyileşirdi".

Gökürk çağında bu anlayış kaybolmuş ve çok eski totem hayvanları, birer "sembol" hâline gelmişlerdi. "Bayrağın tepesindeki, kurt başı" gibi. **Tarduğ** Türklerinin ataları ise, "Kurt başı bir insan" imiş.

"Şaman elbiseleri", totemizmin en gerçek izleri olarak görülmelidir. Büyük devlet kuran Türklerde bu görülmüyordu. "Geyikli Baba" ve elbiseleri, bu çok eski Türk inanışlarının, **Osmanlı**'lara kadar gelebilmiş, sembolik bir izi olarak ele alınabilir. **Sibirya**'daki **Yakut** Türkleri ile diğer şamanist Türklerde, hayvan-ata ile ilgili bir çok elbise çeşitlerine rastlanır. Bunlar arasında en çok üzerinde durulanlar, "Kartal-Ata, Geyik-Ata ve Ayı-Ata" elbiseleridir. *Ayı* elbiseleri, yalnızca **Sibirya**'da kalmışlardır. *Kartal* tüyleri ile süslü *geyikler* ise, **Altaylar** da uzun zaman yaşamıştır. Bir sembol olarak "geyik boynusu"na gelince **Batı Türkleri** bu inanış hâlâ yaşamaktadır.

(Bu konu ile ilgili geniş bilgi ve kaynaklar için bk. Türk Mitolojisi I. Ankara, 1971, s. 35-40, 94).

⁶¹ A. İnan, *Makaleler*, s. 74.

⁶² *Makaleler*, s. 73; Proben, IX, 204 (metin). Burada, **Tuva** Türkçesindeki metni, yeniden yorumlayarak sunduk.

10. BÖLÜM

DOĞAN VE KARTAL

TÜRK GELENEKLERİ İLE DESTANLARINDA DOĞAN

Doğan, **Türklerde** daha çok avcılıkta kullanılan bir ev hayvanıdır. Evlerin ve sarayların bir süsü; hakanlar ile yiğitlerin ise, bir sembolüdür. Elinde doğan tutan, **Osmanlı** padişahlarının, minyatürleri bile yapılmıştır. Doğanların, çeşitli boy ve türleri vardır. **Türklere**, her tür doğana, ayrı ayrı adlar vermişlerdi.

Tuğrul, *çağrı*, *sungur*, *şahin*, *laçın* gibi doğan adları, insanlara da, öz ad olarak verilmiştir. I. cildimizde geniş olarak gösterdiğimiz gibi, her **Oğuz boyu**'nun, bu avcı kuşlardan birer sembolü vardı. **Anadolulular** halk edebiyatında, daha çok *şahin* ve *doğan* türünden, avcı kuşların adları geçer.

Doğan yetiştirici ve bakıcıları

Osmanlı devletindeki *doğancılar* hakkında geniş bilgimiz vardır. Bunun üzerinde durmayacağız. Ancak doğan türünde avcı kuşlar, her yerde yetiştirilmezler. Belirli *kayalıklar* ile *suların doğanları*, ünlüdür. **Ebülgazi Bahadır Han**'ın "Türkmenlerin Şeceresi" adlı kitabında, iyi doğanların yetiştikleri bölge ve kayalar hakkında geniş bilgi verilmiştir. Bu yerin yanında oturup, doğanlara bakan, tecrübeli ailelerin, doğanbakıcıları da vardı. Bu kaynak, I. cildimizde tam olarak bugünkü türkçemize uygulanmıştır.

"**Kuşcu beyi**", Türk devletlerinde, avcı doğanlarla ilgili işlere bakan veya büyük memurlara verilen, bir unvandır. Bu "*doğancı*" geleneği, **Osmanlı** devletinde de, devam etmişti. **Radılof**'un "Türk halk edebiyatından örnekler" adlı eserinde, *kuşcu beyleri* için, şöyle bir tanıtma vardır: "Töktaмыш Han'ın, "*Kuşcu beyi*, yalnızca doğanları değil; diğer hayvanları da çok iyi tanıyan, asker ve memurlardan seçilmiştir".

Sembol olarak, doğanlar

Türklerde bu gelenek, çok yaygındır. Yukarıda da söylediğimiz gibi, her **Oğuz boyu**'nun, *ongun* veya *boy sembolü* olarak, birer doğan türü var-

¹ Radlof, Proben, IV, s. Metin: 30/Tercüme: 39. İdiğe Bey destanından.

dı. Oğuz destanı ile ilgili bölümümüzde, bu ongun kuşlar üzerinde, geniş olarak durulmuştur. Ancak bunlar, *totem* değil; *arma* ve *sembol* idiler.

Tuna Bulgarları'na ait yazılı kayalarda, Türk soyundan gelen Bulgar Hanları, sembol olarak, *ellerinde birer doğan* tutuyorlardı. Orta Avrupa'da bulunmuş Peçenek Türklerine ait eserler üzerinde de, *ellerinde doğan tutan*, atlılar görülüyordu.

Altınordu Hanı, Toktamış Han, bir doğan türü olan, kendi "Kara Laçın"ı ile öğünüyordu¹. Radlof'un bu eseri içinde, av ve ev doğanları ile ilgili çeşitli bilgiler bulabiliriz. Türk masallarında, "devler bile, sağ ve sollarına aldıkları, av köpekleri ve doğanları ile birlikte görünüyorlardı"².

Sancak, bozdoğan ile birlikte gökten düşüyor

"Tuğ"³ (yani Türk devletlerinin savaş sembolü olan, ucunda at kuyrukları asılı gönder), bir bozdoğan ile birlikte, gökten düşmüştü⁴. Bu, gerçekten çok değerli ve görkemli vesikayı, Radlof'un "Türk halk edebiyatından örnekler" adlı büyük eserinde bulabiliyoruz⁵. Bunun yorumu ve manası, şu idi: "Tanrı, Türklerin devlet, ikbal ve hâkimiyetleri için buyruğunu, bir bozdoğan'ın güçlü pençeleri ile gönderiyordu" Burada, "bozdoğan, Tanrı'nın bir elçisi ve resûlü"; gibi idi. Bu efsane, Müslüman Türkler arasında derlendiğinden, daha büyük bir değer taşıyordu.

Ay ve güneşi tutan doğanlar

"Ay ve Güneşi, pençeleri ile tutan bir doğan, Çingiz Han'a, hanlığını müjdelemişti". Görülüyorki, Türk kültür çevrelerine yakın gelecekte, doğan yalnızca bir av kuşu ve sembol olarak kalmıyor; "Türk devletleri ile Tanrı arasında gidip gelen, kutlu bir elçi gibi", görülüyordu.

Yiğit Ak-Kübeke'in avcı kuşları, aya ve güneşe kadar uzanan dallar üzerinde tünüyorlardı⁶. Bu da, Kuzey-Türk halk edebiyatından alınmış bir örnektir. Türklerde av için kullanılan alıcı kuşlar, en küçük boydan, kartal büyüklüğüne kadar değişiyorlardı. Tuğrul, kartal türünden bir alıcı kuş idi.

Anka, hümâ, sümûrg gibi büyük kuşlar ise, Asya'nın Güney kültür mitolojilerinde görülür. Türk mitolojisi'nde ise, böyle büyük ve gerçekle il-

¹ Proben, IV, s. 3. Conay-Mergen destanından.

² Proben, IV, s. 61/76. Karğar'ın, Terene ili'nden.

³ Proben, IV, s. 199/245. Tahir ve Zühre (Tayir ve Süire)'den.

⁴ Proben, IV, s. 145/184. Toprak Türklerinden.

gileri olmayan kuşların yerini, güçlü doğanlar veya daha büyük alıcı kuşlar veya kartallar (kara-kuşlar,) alıyordu. Türk mitolojisi, efsane bile olsa, gerçek hayattan pek uzaklaşmıyordu. İlk Selçuklu beylerinde Tuğrul, Çağrı ve Beygu, hep alıcı kuşların adlarını taşıyorlardı.

Doğan donuna girme

Don değiştirme ve "silkinme" üzerinde, ayrı bir bölümümüzde durmuştuk. Bu inanış, İslamiyetten önceki Türklerle Anadoludaki Türkler ve Ortasya Türklerinde, önemli bir yer tutuyordu. Bu konu üzerinde, I. cildimizde de, durmuştuk. Konuya, eski Anadolu'dan bir örnek verme yolu ile başlayalım:

"Hacı Bektaş veli, bir güvercin donuna girip, Anadolu'ya (Rum'a) geliyor. Bunu gören Anadolu'nun yerli dervişlerinden "Doğrul Baba" bir doğan donuna giriyor ve Hacı Bektaş'ı, yakalamak istiyor. Ancak Hacı Bektaş "silkiniyor" ve yine insan olup, Doğrul Baba'nın boğazından tutuyor. Böylece kendisine teslim (biât) ettiriyor..." Böylece, veliler arasındaki rekabet de, sembolik olarak su yüzüne çıkmış bulunuyor. "Doğrul" adı da, büyük bir alıcı kuş olan "tuğrul" veya daha eski Türklerin "toğrul" adlı kuşlarından başka bir şey değildi.

"Abdulkadir Geylânî, ak bir doğan donunda görülmüştü". Bu notu, Fuad Köprülü, "Kayıkçı Kul Mustafa" adlı eserinde, düşüyordu⁷. Araplar, sungur ve çakır gibi av kuşlarına ait adları, türkçeden almışlardır. Bu dayanağımıza göre, düşüncelerde, İslamiyetin, fazla bir tesiri, olmasa gerektir.

Ölen yiğitlerin ruhları, bir doğan olup uçuyor

Ölen kişilerin ruhlarının, bir kuş olarak göğe uçmaları, Türklerde oldukça yaygın bir düşüncedir. Yiğitlerin ruhlarının, küçük bir kuş veya serçe olup uçmaları, Türk destanları için yeterli değildi. Büyük devlet kurmuş Türklerde, eski ve mitolojik düşünceler, kaybolmuştur. Ancak motiflerin Proto-Türk tiplerini, dış tesirlerden uzak kalmış, Kuzey-Türk masallarında görüyoruz: "Ölen yiğitlerin ruhları, bir doğan olup, göğe uçmuştu".

Göktürk yazıtları'nda da, devletin kurucusu ve Büyük Kağan'ın ölümü için, "uçup gitti", deniyordu. Eski Türkçemizde, "uçbardı", yani uçarak vardı, deniyordu. Nereye varıyordu? Bunu söylemek güçtür. Ancak Dünya devleti kurmuş olan bu Türklerin ruhlarının, bir ser-

⁷ Fuad Köprülü, Kayıkçı Kul Mustafa, s. 51.

⁸ Proben, III, s. 25. Batur Bek'in kızı Bulgın için ağıttan.

çe gibi uçup, gitmeleri, mümkün değildir. "Doğan olup uçma", bu bakımdan bizi bir aydınlığa götürmektedir.

Kuzey-Türk halk destanlarından örnekler

Dış tesirlerden uzak, Orta Asya'nın kuzey kesimlerinde söylenen Türkçe halk masallarında, motiflerin mitolojik proto-tiplerini bulabiliyoruz. Radlof'un "Türk halk edebiyatından örnekler" adlı büyük eserinden, bazı örnekler derleyerek, aşağıda sunmağa çalışacağız:

1) "Bir kız, kuş olup uçuyor. Tebe ne köyünden, Koğa adlı bir oğlan da, doğan donuna giriyor, kızı kovalıyarak yakalıyor". Burada bir aşk masalı söz konusudur. Oğlan, sevgilisini, bir doğan gibi yakalıyor.

2) "Kara-Kökül adlı bir yiğid, silkinip atmaca (karçığa) donuna giriyor. Kızın evinin damına konuyor".

Bu da, yukarıdakine benzer bir motiftir. Ancak bundan sonra olanlar, çok daha mitolojiktir.

3) "Yer Kara-Alp adlı Yer Ruhu ile Yeste y Mönkö adlı bir yiğid, atmaca ve şahin donlarına giriyorlar ve gök yüzünde döğüşmeğe başlıyorlar. Kanatlarının sesi yere, bir gök gürültüsü gibi geliyor". Bu, daha çok görkemli bir masaldır. Donlarına girdikleri doğanların, adları da yazılmaktadır.

4) "Turalı köyünden bir yiğid, parmağına bir yüzük takıyor. Bu yüzüğün sihri ile, bir atmaca (karçığa) olup, uçuyor". Burada biraz, Güneş kültürlerinin tesirleri, var gibi görünüyor. Çünkü Türkler, bir sihre gerek olmadan, "silkinip", don değiştirebiliyorlardı.

5) "Hoca Avul köyünde bir molla, güzel bir kıza, buğday yapıyor. Kendisi de horoz olup, buğdayı yemeğe başlıyor. Kızın sevgilisi oğlan bunu görünce, hemen bir atmaca donuna giriyor ve horozu, (yani mollayı) yakalıyor". Mollaları, bu Kuzey Türkleri, pek sevmiyorlardı. Bu duygu, yukarıdaki aşk masalı içinde de görülmektedir. Buna benzer, başka bir örnek daha sunalım:

6) "Turalı boyundan bir hatip, silkinerek güvercin donuna giriyor. Molla ise, bir laçın olup, havada uçuyorlar...". Hatipler, yerli boylardan geliyorlardı. Bunun için masallar, halk hatiplerini, kendilerinden sayıyorlardı. Mollalar ise, yabancı olmalıydılar. Halk mollaları, sevmi-

* Proben, IV, s. 26/33. Mişek Alp destanından.

* Proben, IV, s. 54/67. Baraba Tatarlarının Ak-Kökük destanından.

** Proben, IV, s. 81/104. Om Barabalarından.

** Proben, IV, s. 103/132. Alp, pehlivan (Bekelvan) masalından.

** Proben, IV, s. 125/160. Okuyan çocuk (olugan holo) masalından.

** Proben, IV, s. 101/133. Yanğa Aul'da, Turalı Boyundan.

yordu. "Güvercin donu", buradada "velilik" yanında, iyiliğin de, bir sembolüdür.

KARTAL SOYUNDAN GELEN TÜRKLER

I. cildimizde, bu konu üzerinde, ayrı ve geniş bir bölümümüz vardır. Biz burada, yeni belgeleri sunmakla yetineceğiz. Şato Türkleri, M.S.552-744 yılları arasında, Gök Türk devletinin idaresinde, Bar-köl bölgesinde oturuyorlardı. VIII. yüzyılın ortalarında, Çin'in kuzeyine göç ettiler. Gelenek sahibi ve son derecede savaşçı, bir Türk kavmi idiler. Çin'in kuzeyindeki Beş Süläle adını taşıyan devletlerin kuruluş ve gelişmelerinde, önemli bir rol oynamışlardı.

"Şato (Türklerinin başkanı), kartal yuvasında doğdu"; diye bir belgeyi, Çin tarihlerinde görüyoruz. Li Ko-yung adlı bu çok ünlü başkan, "askerleri ile birlikte gölgede dinlenirken bile, ağaçların yapraklarına ok atıp, yaprakları birer birer düşürürlermiş". Bu da, askerlik disiplini ve eğitimi üzerinde, şimdiye kadar hiç duyulmamış bir örnektir.

"Ala-kuş Tegün", XII. ve XIII. yüzyıllarda, Şato Türklerinin yerlerinde görülen bu Türkler, Öngüt veya Ak Tatar adı ile anılıyorlardı. Selçuklu beyleri gibi bu Türk başkanı da, Ala-kuş adlı bir doğan veya kartalın adını taşıyordu.

"TUĞRUL" VEYA "TOĞRIL" KUŞU EFSANESİ

"Toğrul" veya "Tuğrul", Türkçe bir alıcı kuş adıdır. Çingiz Han çağında, Toğrul kuşu ve onunla ilgili söylentiler, "Çingiz Han kültür çevresi" ne mal edilmişti. Tarihçi Reşideddin'e göre, "Toğrul kuşu, çok korkunç bir kuş idi. Anka kuşu gibiydi. Türkler ise bu kuşa, Kongrül kuşu diyorlardı...".

"Toğrul" ve "kongrül", aynı vezinde, birbirine benzer, iki türkçe addır. Ancak "kongrül" sözünü, kaynaklarda göremiyoruz. Bu sözün, kongur renk adı ile de, bir ilgisi bulunabilir.

Altay efsane ve masallarında, Kunkere-Han veya Kunkeri-kuş adlı, bir han veya kuştan söz açılmaktadır. Bu masalları derleyen Potanin, kunker ve kunkeri sözleri ile, "kongrül kuşu" arasında, bir bağ bile görmek istemişti¹⁵.

¹⁵ Reşideddin. (Bereste yayını), Metin II, s. 173.

¹⁶ Potanin, Özerki, IV, s. 856. Batı Altay dağlarına ait Türkçe destanlardan.

Seleşuklu beylerinden *Tuğrul*, *Çağrı* ve *Beygu beyler*, *Çingiz Han*'dan çok önceleri, bu alıcı kuşların adlarını taşıyorlardı. Bundan dolayı *Tuğrul*'u, Moğol kültür çevresi içinde görmeye, bir gerek yoktur. *Çingiz Han* çağında, *Kereyit* hanının adı da, "*Toğrul*" idi. *Proto-Türk* ve *Proto-Moğol* kültür çevrelerinin eski karışımları üzerinde, biraz esnek durmak gereklidir. Mongolistler, tek yanlı gitmektedirler.

EKLERİ "ÇİFT BAŞLI KARTAL" VE SOYLARI

Çift başlı kartallar üzerinde, özellikle "göğün direği" ile ilgili bölümümüzde, oldukça geniş olarak durmuştuk. "*Tarıya uçulan göğün kapısını bekleyen Çift başlı kartal*", oldukça eski ve mitolojik, bir Türk kültür katına ait düşüncelerdir. Hun çağına ait *Altay* buluntularında, "*Çift başlı kartal*" şekillerini, çok görüyoruz. Ancak hangi anlamları anlattıklarını, bilemiyoruz.

Seleşuklu çağında "*Çift başlı kartal*" armaları, yalnızca bir tılsım işaretine, dönüşmüşlerdir. Bunlarda, *totem* veya başka bir mana aramağa, gerek yoktur. Bu konuyu bitirirken, *Pekrekli*'in "*Yukarı Sözlüğü*" adlı ölü eserinin, Türkçe tercümesinin, I. cildinde bulduğumuz bazı notları sunmakta bir yarar görüyoruz:

1) İki başlı kuş efsanesi: (s.72). - 2) Kartal efsanesi: (s.54-67). 3) Sayısız soyu olan kartal: (s.42-59). - 4) *Öksökü* adlı büyük mitolojik kuş: (s.42-59). Bu kuş hakkında, kitabımızın çeşitli yerlerinde durduk. *Yıldırım* indiren, "*Çift başlı kartal*" için de, *Yıldırım* ile ilgili bölümümüze bakınız.

II. BÖLÜM DON DEĞİŞTİRME

TÜRK GELENEKLERİ İLE DESTANLARINDA DON DEĞİŞTİRME

Bu kitabımız bir *din tarihi* değil; *Türk mitolojisi*dir. Binlerce yıldan beri, Türk kavimleri arasında söylenip gelmiş, masal ve destan motifleridir. Dış din ve edebiyat tesirlerine açık olanlardan biri de, masallardır. Ancak dikkat edilirse, *Kuzeydeki Tundralardan başlayıp, Anadolunun batısına kadar* inmekte ve yalnızca, türkçe yazılmış veya söylenmiş masalları taramaktayız. Bu, aynı zamanda, geniş bir zaman derinliğinde, yani *tarihte* de yapılmaktadır. Bu *mitoloji motifi* zenginliğine rağmen, burada pek azı ele alınmakta ve söz konusu edilmektedir. Çünkü bunlar, Türk kavimlerinde eski ve yeni Türk karakterini bulan motiflerdir. Bunlar, ıssız dağ ve vadilerde yaşayan Türklerin; *Anadoludaki annelerin hafızalarında* kalmış, masallardır.

Hocamız ve büyük üstadımız, Prof. Abdulkadir İnan'ın da dedikleri gibi *don değiştirme*, bütün insanlığa mal olmuş bir düşüncedir: *Kahramanların suret değiştirmeleri, hayvan ağaç, ve saire şekillerine girebilmeleri, canlarını bir hayvan, bilhassa kuş şekliyle saklamaları, bütün kavimlerin masallarında rastlanan ve bütün dünyaya yayılmış, bir motiftir*". Ancak iyi bir *tarihçi*, *olaylar arasındaki benzerlikleri değil; ayrılıkları gösteren bir himsedir*. Bunun için de, *Türk düşüncesi* ile Türk tarihini iyi bilmek gerekir. Bu konuda da, A. İnan hocamız, en öndedir.

"Don değiştirme" ile ilgili Türkçe deyimler

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, olay ve motiflerin dış görünüş ve benzerliklerine bakarak, sonuca varmak doğru değildir. Eğer bir düşünce Türk kavimlerinin dilinde *köklü terminoloji ve deyimler* halinde yer etmiş ise, o düşünce *Türk kavimlerinin* bir malı olmuş demektir. Konuyu, böyle bir temelden ele almak gerekir. Şimdi, *don değiştirme* ile ilgili, türkçe bir kaç deyimini, inceleyelim.

1. "*Kabul-ma*"; çok eski karakterde bir sözdür. Bu söz üzerinde, *keloğlan* ile ilgili bölümümüzde, çok geniş olarak durmuştuk. Çünkü, "*don değiştirip, kelolma*" da Türk mitolojisinin önemli bir motifi idi. Bu söz, daha

* Prof. Abdulkadir İnan, *Makaleler*, s. 461.

çok *Sagay, Lebed.* gibi, en kuzeydeki Türk kavimleriyle, daha aşağıdaki *Kırgızlar* arasında görülüyordu. *Kabul-ma*, değişme, don değiştirme anlayışıyla, söylendiği kadar; *sihirbazlık* manasını da, içinde topluyordu¹. Bu söz, hayvancı *Kırgız* Türklerinde, eski sibir ve mitolojik manasını kaybediyor ve "değişme, renkten renge girme, kararsız olma, kuşların türlü melodi ve seslerle ötmeleri" için söyleniyordu². Bu çok eski karakterdeki deyim, *Anadolu*'daki paralelleri de, *Kel-oğlan* ile ilgili bölümümüzde, geniş olarak aramıştık.

Destanlarda, "boz bir doğan oldu"; dendikten sonra, "onun donunu aldı (kubulup aldı)" sözü de, ayrıca katılıyordu. Yani, don değiştirip, doğan olduktan sonra mı, doğanın donu alınıyordu? Bizce kökleri derin inanışlara dayanan bu düşünceleri, fazlaca deşmek, doğru değildir. Burada don değiştiren *Tas-Tarakay* adlı yiğid de, bir *daz* yani "kel" idi? "*Yalan söyleme*" de yine bu sözle anlatılıyordu. Bu da, *kılık* ve *karakterdeki* bir değişme idi. Bu konuda, *kel-oğlan* bölümünde, daha geniş bir bilgi verilmişti.

2. "*Türleme*": Don değiştirme için, Türk kavimlerinde söylenen ikinci söz de, budur. *Tür* sözünün, dış Türk ağızlarında başta üç manası vardır: a) Dış görünüş ve renk (Alt.Tel.). -2) Cins, çeşit (Tel.Tar.): *Ne tür?* - c) Örgü, oya, keçe nakış örnekleri³: (Alt.,Tel.,Kırg.,Çağ.). "*Türleme*" sözü de, nakış yapma, oya işleme manalarında kullanılıyordu. *Kırgız* Türklerinde de, *biçim*, *şekil*, *şekil verme* ve *alma* anlayışlarıyla söylenmiştir⁴. *İnsanın yaratılış ve karakteri* de, yine bu sözle anlatılmak istenmiştir⁵. *Türlü* sözü, *Anadolu*'da da yaşamaktadır. Konuyu uzatmayalım.

"*Türleme*" sözü, *Doğu Türkistan* ve *Çağatay* gibi, gelişmiş Türk kültür çevrelerinde, *İslam* dininin tesirleriyle de, eski *sihir* ve *mitolojik* manasını kaybetmiştir. *Kırgız* ve *Altay* Türklerinde *türleme*, "dış görünüşün değişmesidir". *Çiçek türledi*, yani *çiçek açtı*, demektir⁶.

Mitolojide ise bu söz, bir *don değiştirme* olarak görülür: "*Erkem Aydar, büyüğe toya, düğüne vardı, özü değiştirdi (özü türlendi), kendisi kötü bir kel olup (özü caman taşsa bolup), atı ise kel ve uyuz, doru bir kısırak (atın kotur küröng) olup, toya karıştı*"⁷ Yiğid önce, "özü türleniyor" ve ondan sonra da, *kel (taşsa)* oluyordu.

¹ Radlof, Wörterbuch, III, s. 1039.

² Yudahin, Kırgız Sözlüğü, (tercüme), s. 515.

³ Radlof, aynı eser, III, s. 1040.

⁴ Radlof, aynı eser, III, s. 1555.

⁵ Yudahin, aynı eser, s. 772: "Türü kelme": "türdenme": Biçim verme, nakış yapma.

⁶ "Türü buma": Yudahin, aynı eser, s. 772.

⁷ "Şepek türlendi": Radlof, Wörterbuch, III, s. 1563.

⁸ "Toy kışın": Radlof, Proben, III, s. 272/330. Birinci sahife numaraları metinlere, ikinci sahife, tercümelere aittir.

"*Ben türleneyim kel ve uyuz bir tay olayım! Sen de türlenip, bir kel (taş) ol!*" Atı, yiğid *Kan-Şentey*'e böyle öğüd veriyordu⁸. Bu konuda da, bu kadarlıkla yetinelim.

3. "*Silkinme*": *Silkinme* yolu ile *don değiştirme* de, Türk masalları ile menkıbelerinde, sık sık görülüyordu. Bu söz, *Kazan* dışında, diğer *Kuzey* Türklerinde görülüyordu. Bu sözün, eski türkçede de, sihirli bir manası görülüyordu. *silkinme* ile *don değiştirme* motifi, daha çok bize yakın olan, *Güney-batı Sibirya* ile müslüman *Kazak* Türklerinde görülüyordu: "*(Yiğid) silkin di ve Bey oğlu Mirza'nın donuna girdi*"⁹. Bu, *İslam* düşüncesindeki, "*hulûl*" (*incarnation*) olay ve teorisidir.

"*Sihirli bir yüzü k taktıktan sonra, silkinip bir doğan oluyor*"¹⁰. Ondan sonra da, uçup gidiyor. Görülüyor ki, *Batıya* doğru gelindikçe, biraz da *İslamî* ve *İn* tesiriyle, *don değiştirmelerindeki*, eski *mitolojik* karakter, azalıyor. Ancak çok kuzeylerdeki, "*Ay Mergen de, silkinip, kubulup*"; *don değiştiriyordu*"¹¹.

4. "*Giyimini giyme*": *Kırgız* masallarında, *Kozu-Körpöş* destanında, böyle bir deyişi görüyoruz: "*Bir kel in (taşantıng) giyimini giyip (himin küp), kel gibi (taşaday) oldu*"¹². Burada, dış görünüş de katılıyordu. Buradaki *don değiştirme*, bir "*elbise değiştirme*" gibi görünmektedir. Gerçi *Kırgız* Türklerinde *mitolojik* motifler, daha azalmıştır. Ancak çok daha kuzeylerde bir yiğit, "*silkinip, deri elbiseli bir oğlan (olag) oluyor ve onun donunu alıyor*"¹³. Bu, yalnızca bir giyim değiştirmesi, olmamalıydı.

5. "*Kalıp*" sözü de, *don değiştirme* olayında söz konusu edilmektedir. At, "*bu kalıbımızla (kalıbımızmanan) gitmeyelim*"; diyor. Sahibine, "*ben don değiştirip, (türleneyim), (türlenöin), kel ve uyuz bir tay olayım; sen de türlenip bir kel (taş) ol*"; diyordu¹⁴. Kalıp sözü bir *Batı* tesiriydi. *Kırgız* Türklerine böyle bir tesirin girmesi de normaldi.

6. "*Büründüm, göründüm*" ise, eski *Anadolu* deyimleridir. "*Bedeninde zukur etme, Ali donuyla gelme, sırr-ı Muhammed, sırr-ı Ali,...*" ve diğer deyişler, *İslamî* düşüncelerdir. *Âdem donu* ve *Hulûl* anlayışı, *Kuzey Türk mitolojisi* için, yabancı düşüncelerdir. Bununla birlikte *bürünme* ve *görünme*, eski Türk düşüncesi için de, manalı sözlerdir.

⁸ "Men türlenöin, küröng tay boloyun! Sen türlenip taş kel!" Ben, don değiştirip, yüzü bir tay olayım! Sen de don değiştir, bir kel oğlan (taş) ol! Proben, III, s. 260-307.

⁹ Proben, IV, s. 67-84: Kara-Kököl destanı Baraba Om Türkleri.

¹⁰ Proben, IV, s. 103/132: Turalı Boyu, Yangı Aul köyü Türkleri.

¹¹ Radlof, Wörterbuch, III, s. 1038: Sagay aşkı.

¹² Radlof, Proben, III, s. 282: Kozu Körpöş destanı.

¹³ Radlof, Wörterbuch, III, 1038: "Kubulup aldı". Bu, tam bir don değiştirme gibi görünüyor.

¹⁴ Proben, III, s. 260/307: Kırgız, Kan-Şentey destanı.

DON DEĞİŞMESİ, "EŞ" VE "ERVAH"

Anadolu masallarında, bazı insanların ruhu bir süpürge veya kılıçta bulunur. "Cada süpürgeyi yakıp veya kılıcı kınından çıkarınca, o kişi ölür". Kılıç kınına sokulunca, adam yine dirilir. Bunlar, benim Elazığlı annemin söylediği masallardan, hatırımda kalmış olan, motiflerdir. Anadolu'da, bunun çok daha güzel örnekleri vardır.

Büyük öncümüz Prof. Abdulkadir İnan, *Tüspüt* adlı bir Yakut şamanına göre, bunu şöyle tesbit ediyordu: "Yakutlarda iye-kul, şamanın hayvan şeklinde tecessüm eden canıdır"¹⁷. Hocamız haklı olarak, totem ve tenasuh teorilerine girmekten, çekinmiştir. Bizim de burada vazifemiz, materyeli tesbit ve onlara işaret etmektir. Kaşgarlı Mahmud II. yüzyılda, "eş" sözü için hem arkadaş ve hem de "peri-eş", olarak iki yorum yapmıştır¹⁸. Prof. İnan, metindeki "cin" sözüne ayrı bir önem vermiştir. Yorumunu da, buna göre yapmıştır. Bu duruma göre, insanların da, cinden ve periden, bir eşi bulunuyordu. Biz daha çok Besim Atalay'ın yorumuna katılıyoruz.

"Hayvan-ruh" inancını, Kazak-Kırğız Türkleri ise, "arvak-eş" sözüyle adlandırıyorlardı. Anadolu'daki *Menâkıbnâmeler* içinde de, bu inancın çeşitli örneklerine rastlıyoruz. *Evliaların gayi şekline görünmeleri* de, bu inanışlara dayanıyordu. Şamanların, hayvan-eşleri kavga ediyorlar ve hangisi ağır basarsa, o üste çıkıyordu. Bu konuda hocamız Prof. İnan çok güzel örnekler seçip toplamıştır. "Şamanların eşleri olan gök-boğa ile kara-boğa, vuruşuyorlar... Yaralanan gök-boğa'nın sahibi veya eşi olan, şamanın da yaralanmış olduğu görülüyordu". Bu eşlere, "arvağ" veya "ervah" da deniyordu.

"Abılay Han'ın arvağı olan bir kızı-tilki'yi yere seriyordu"¹⁹... Bunlar, ibret dolu çok güzel örneklerdir. Altay Türklerine göre, "Yula, insan veya hayvanın bir eşidir. Yula, cesetten ayrılıp, ayrı da yaşayabiliyordu"²⁰. Hocamızın da dedikleri gibi, henüz bu meseleler çözümlenmiş değildir. Çok geniş ülkelere yayılmış Türk kültürünün, çeşitli kök ve yorumları da olabilir. Ancak bunları, teorileri ile yaralamak da doğru değildir.

"Güvercin olan Sultan Hacım'ı yakalamak için, Hacı Toğrul doğan olmuş, havaya ağmuştur". Hocamız Prof. İnan yukarıdaki örnekleri verdikten sonra sözlerini, bununla bitiriyordu. Bu bize, çok şey söylüyor.

ÂDEM DONU, İNSAN DONU

Âdem ve insan üzerinde ayrıca duracağız. Ancak burada don konusu gelmişken, buna da hafifçe dokunmak istiyoruz. Ancak biz de hocamız gibi, yalnızca materyel verip, materyele işaret edeceğiz. Çeşitli din teorileri üzerinde, saygılarımızı doldurmayacağız, Eski türkçede "yalnguk" insan demektir. Uyгур yazılarında, "yalngukların arslanı iligler", yani "insanoğlunun arslanı, hakanlardır" deniyordu. Dede Korkut'ta ise, "âdemiler evreni, (yani ejderhası), Deli Dumrul", diye bir tanımlama yapıyordu. Bu, insanları güçlü bir hayvana benzetmedir, teşbihtir. Bu konuda, pek çok örnek verilebilir.

"Türk devlet dini" ve "Türk halk dini" diye, Prof. Eberhard'ın bir ayrım yapması çok yerindedir. Elbette ki her ikisinin de kökleri aynıdır. Ancak mistisizm ve fanatizm, Türk devlet dininin erkân ve törelerinde çok azdır. "Türk devlet inancı ve töreleri, gerçekçi ve pratiktir". Her düşünce, devletin başarı kazanması için düzenlenmiştir.

"Kişi": Âdem ve Havva (Kadın ve erkek)

Göktürk yazıtlarındaki "kişi oğlu", bunun açık bir örneğidir. "Gök-yer-kişi oğlu" üçlüsünde insan, Tanrı'nın yarattığı üçlü büyük varlıktan, biridir. Bu kişi oğlu, "erkek-dişi, âdem-havva" çifti miydi? Bize öyleydi. Bunun üzerinde, ayrıca duracağız. Kişi, tek değildi. Çünkü II. yüzyılda kişi sözü, "karı, koca" eş ve zevce" manasında kullanılmıştır²¹. Bunun üzerinde, Bang da durmuştur²². Göktürk yazılı el yazmasında da, "oğul-kişi" derken, kişi'yi kadın manasında kullanıyordu²³. Uyğur tıp kitaplarında ise, "kizinin karnında ölen çocuk" tan söz açıyordu²⁴. Bazan da tam olarak tanımlamak için "tişi kişi", yani dişi kişi deniyordu²⁵. Görülüyordu ki, Türk düşüncesi, sağlam mantık temellerine dayanıyordu.

İnsanüstü yaratıklar

"Yukarıda Tanrı, aşağıda da insan", kâinatı oluşturan, başta iki büyük varlıktır²⁶. Türk düşüncesinin temeli, budur. Türkler bu dâdinine ve sonradan halk şamanizmi'ne doğru yayıldıkça, bunların yanında, şeytanlar

¹⁷ Kaşgarlı Mahmud, III, s. 224. Krşl. Brückelman, *Wörterbuch*, s. 109.

¹⁸ Bang, *Türkische Heilge...*, s. 235.

¹⁹ Thomasen, (A. Stein elyazmaları, II, 43; H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, II, 67: "Oğlanın kişisin...")

²⁰ Rahmeti, *Uyg. Folkunde*, I, 61: "Kizinin karnında henç öler..."

²¹ Aynı eser, aynı yer.

²² *Üstün Tengri, altın yalnguk...*: F. W. K. Müller, *Uigurica*, IV, 282.

¹⁷ A. İnan, *Makaleler*, s. 458.

¹⁸ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 47. Düzeltmeler için bk. *Makaleler*, s. 460, n.l.

¹⁹ A. İnan, *Makaleler*, s. 459; Potanin'den.

²⁰ Aynı eser, s. 460-461; Anobin'den.

ve cinler de yer almağa başlamışlardır. Ancak, "bütün insanlar, ayrıca-
lıksız idiler"²⁷.. İnsanlarda eşitlik, Türk düşüncesi ile sosyal yapısının,
başlıca özelliğidir. Türk tarihinde, her Türkün en yüksek mevkilere
yükselbilmesi de, bunu gösterir. Doğuştan gelen, bir soyluluk gözetilmiyordu.
Hanedan dışında, herkes ayrı idi.

"Tanrılı ve insanlı" bir dünya vardı²⁸. Erler ve erenler, kişilerdi. Kişilik
ise, çoğu zaman şahsiyet demektir. Zaman zaman "insanlık için de, kişilik
deniyordu: "Kişiyi yazık değil; insanlığa (kişilik) yazıktır"²⁹.. Bundan
sonra Kutadgu Bilig, yine devam ediyordu: "Erlere (eren) yazık değil;
doğruluğa yazıktır!" Görülüyor ki, kişi ile er ve eren arasında da, bir mana
ayrılığı gösteriliyordu. Bu konular üzerinde, daha derinleşecek değiliz. Ancak
Türklerin devlet dili ve düşüncesinde, geri mistisizmler aramak da, hak-
sızlık olur.

Türklerde "Âdem ve Havva" anlayışı

Kişi oğlu ve yalnguk oğlu'ndan sonra, İslamiyet ile, yeni bir anlayış
ve yeni bir deyim geliyordu. Bu da, "apa oğlunu" idi. Apa, Karluk Türk-
menlerince, "ana" demektir. Oğuzlar ise ana'ya, aba diyorlardı³⁰. Bu-
rada Göktürk çağındaki apa'dan, söz açamıyacağız. Kutadgu Bilig
içinde "Apa", Âdem gibi görünmektedir. Arap yazısıyla yazılı yazmalarda
ise bu söz, "aba" olarak görülmektedir. Çünkü Havva, ayrıca anılmaktadır:

1. "Apalı, Havalı, ajunka inip,

"Urug yadı, dünya içinte kelip!

"Âdemli ve Havalı, yer yüzüne inip; dünya içinde (insan) neslini yayıp,
çoğalttı..." (KB,6339).

2. "Apa, uçmak içre, yedi kör evin,

"Arıngu kılındı, bu dünya evin!

"Âdem, Cenne içre, bir buğday yedi; bu dünya kılındı, arınma yeri!"
(KB,3522).

3. "Apa yazdı eren, Bayat kındı,

"Bu dünya tünek kıldı, erlig idi!

"Âdem günah işledi, Tanrı cezalandırdı, Kadir Tanrı (Âdem'e), dünyayı
zindan kıldı!" (KB,3520).

²⁷ "... Adırsız eriler...": Radlof, Uig. Spruchdenkmäler, 90, 10.

²⁸ "Tengriü, yalnguklu...": Altun Yarıktı (Suvarnaprabhasa), 79, 18.

²⁹ "Kişi, isle ermes...": Kutadgu Bilig, s. 30.

³⁰ Kağarlı Mahmut, I, s. 86. Uyğur el yazmalarında "apa", yaşlı bir ata; (Radlof, Uig. Spruch-
denkmäler, 12, 2. A n n e anlamına söylenen "aba", arapçadan gelmiş olmalıdır.

4. "Ajunka Apa inmişinden bertü..." "Yeryüzüne Âdem'in, inmişliğinden
beri..." (KB,219).

İNSANIN, İNSAN DONUNA GİRMESİ

Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu çalışma, bir din tarihi veya felsefesi de-
ğildir. Biz burada yalnızca Türk halk düşüncesi ve geleneğinden, benzer motif-
leri derleyip, metinlerini eleştirme yoluyla sunmağa çalışacağız. Çok geniş bir
coğrafya alanı ile çeşitli zamanlardan derlenmiş bu örneklerde, "tenasuh, hulül
(incarnation)" gibi teorileri aramak, biraz erken olmuş olur.

Hakanın, yaratılış ve karakterine bürünme

Kel oğlan motifini incelerken, efsanelerdeki yiğitlerin kel veya daz bir
insan kılıfına girip, böylece ilâhî güçlere sahip oldukları, üzerinde durmuş-
tuk. Hanlara göre bir giyimi giyerek, bir han gibi görünme veya çevreyi yan-
kıltma başkadır. "Han yaratılışı ve karakterine bürünme" ise başka bir şeydir.
Çok uzaktaki Kuzey-doğu Türklerinden Sagaylar, don değiştirmeyi
yalnızca giyim bakımından yorumluyorlar ve "kepilenme, diyorlardı". Bu
da giyim, kıyım sözümüzden geliyordu. Bizim don değiştirme anlayışımıza,
yakındır.

1. Kuzey Türklerinden derlenmiş bir masalda, şöyle deniliyordu: "Kara-
Kökül (adı yiğit) silkin di, Han oğlu Sultan ile Bey oğlu Mirza'nın, donu-
na girdi"³¹. Fakir bir yiğit, han ve bey oğullarına göre, bir karakter alıyordu.
"Silkinme" sözü ve anlayışı üzerinde, yukarıda durmuştuk. Don değiştirme,
"silkinme" ile oluyordu.

2. "Doksan günlük yolu, kuşlukta alan" gibi tanıtımları ise, Bektaş ile-
leri'n söyledikleri şiirlerde, görüyoruz. Bunlar da insandı. Fakat ayrı bir ya-
ratılış ve donları vardı. Harputlu annemin masallarında, "çabuk koşan
kardeş", "deniz yutan kardeş" gibi motifler de görülüyordu. Bunlar da, in-
san idiler. Yukarıdaki Bektaşî şiirinde görülen doksan sayısı da, Türklerin
İslamiyetten önceki inanışları ile ilgilidir. Bu örnekler, daha da çoğaltılabilir.
Bu konuya, insan donu veya Âdem donu ile ilgili bölümümüzde yeniden dö-
neceğiz.

Kuş donuna girme

Kuş donuna girme ve kuş gibi uçabilme, bütün insanlığı olduğu gibi, Türk-
leri de ilgilendirmiştir. Ancak bir Türk kültür tarihçisi, benzerlikleri değil;

³¹ "Kepilenme" sözü, "kep", yani kılıç, kıyım; giyim sözünden gelmiş olmalıdır (Radlof, Rür-
terbuch, II, s. 1188).

³² Proben, IV, 67/84: Don değiştirmede, aynı olmuyor, "arık", yani fazla oluyor.

ayrılıkları gösterebilen ve Türklerin karakterlerine inebilen, bir kimsedir. Bundan dolayı bazı örnekler sunup, bunları değerlendirmeye çalışacağız. Ondan sonra da, Türk düşünce ve mitolojisinde yer alan, diğer kuşları birer birer ele alacağız. İlk önce dış tesirlerden daha uzak kalmış, Kuzey Türk edebiyatından başlayalım:

Gün Han, Ak Han ve Kara Han Türk mitolojisinin, kutlu ve büyük tabiat varlıklarının, ünlü sembolleridir. *Kara Han*, yaygın olarak, kötülüğün ve yasal olmayan bir düzenin temsilcisidir. Kuzey Türklerinin bir masalında şöyle deniliyordu:

"... *Kara - Kököl bir kuş olup uçtu ve Gün Han'ın penceresine kondu. Gün Han'ın kızıyla konuşmasını dinledi... (Gün Han kızını düşmanlardan kurtarmak için), "seni küçük bir kuş yapacağım..., altın ve gümüşümü, kül ile kömüre çevireceğim... Halkımı da, harga va saksağan donuna koyacağım, dedi"*..." Bu masalda derin bir türkçe gürlümüyor ve kuş donuna girme de açık olarak söylenmiyordu. Don değiştirme, "etti, oldu" gibi sözlerle anlatılıyordu.

"Güneşe konan kuş": Don değiştirme, bu masalda bütün görkemiyle ortaya çıkıyordu: "*Kara Kököl bu sözleri duyunca, cıvıdayarak uçup, gitti. Bu sesi duyan kız, bu hangi kuştur, diye sordu. Babası, herhalde, güneşe konan küçük kuş olmalıdır, dedi*"³⁴. Bu küçük kuş, nasıl güneşe konuyordu? Bu noktalar, karanlıktır. *Turama Sözlüğü* içinde de, eski *Anadolu*'da kuş, "*Tanrının bir elçisi*" gibi görülebiliyordu. Prof. Eberhard, bu motifin çeşitli türlerini veriyordu³⁵.

Göktürklerde, leylek donuna girme

"Göktürklerin ataları olan üç kardeşten birisi, leylek olmuş ve uçmuş gitmişti"³⁶: Kurttan doğan Göktürklerin atası "yağmur yağdırıp, rüzgar estirebiliyordu. Onun iki karısı vardı. Bunlar, yaz ve kış tanrıalarının kızları idi. Bu iki kadından birisi, dört çocuk doğurdu. Bunlardan birisi, beyaz bir leylek oldu..." Çi n tarihleri böyle diyorlardı. Bilindiği üzere Türkler, leylek ve turna gibi göçmen kuşlarına, fazlaca bir önem vermişlerdi. Bunun da, bir neden ve manası vardı. Çok kuzeylerdeki Yakut Türklerinde, "*leylek donuna girip uçan bir ata*" dan söz açılıyordu³⁷. Leyleğin, *Ana*

dolu'daki önemini biliyoruz. Ancak "*leylek donuna girme*" motifini şimdilik bulamadık.

Göktürk efsanesine benzer, kardeşlerin bazılarının leylek olup, uçmalarını, yalnızca bir Kuzey Türk masalında bulabildik: "*Yiğit Contay Mergen, suyun yanında iki leylek gördü. leyleklere, kamçı ile vurmak istedi. Halbuki babasının evindeki iki büyük kardeşi, yiyecek bulamayınca, leylek donuna girmişler ve kamçıların dibindeki kökleri yiyorlardı... Onlara giyim verdi ve kendisi ile birlikte alıp, gitti*"³⁸. Bu masalda don değiştirme için, "*leylek sıfatlı olma*" deyişi kullanılıyordu³⁹.

Göktürk efsanesi. Göktürklerin ataları ile ilgili idi. Daha çok Türklerin *Yeni sey* kesimlerini, içlerine alıyordu. Göktürk yazıtlarının bulunduğu bu bölgede derlenen destanlar, derin bir mitolojik karaktere sahiptirler. Bu destanlarda, "*su içip, meyva yedikten sonra kuş olma*"; gibi bazı motifler görüyoruz. Bunların yorumu, çok zordur⁴⁰.

Doğan veya atmaca donu

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, doğan gibi alıcı kuşlar, Türklerin hayatında, önemli bir yer almışlardır. Hatta *Oğuz* boylarının sembolü olmuşlar, *Osmanlı* çağında da, sembolik manalarını sürdürmüşlerdir. *Hacı Bektaş* ve diğer *Anadolu* evliyalarının menkıbeleri içinde, birinci derecede yer almışlardır. Burada ilk önce yabancı kültür tesirlerinin daha az girdiği, Kuzey Türk destanları ile konuya başlayacağız:

1. "*Yer altında yaşayan (kötü ruh) Yer Kara Alp, atına binip, yiğit Yestey Mönğkö'yü kovaladı. Atın ciğeri ile karaciğeri yok olup öldü. Bunun üzerine Kara Alp, bir karcıga (atmaca) olup, uçtu... Yiğit, bunu görünce silkindi ve gök bir laçın oldu. yedi gün yedi gece gökte savaştılar. Tüyleri dökülüp, yere düştüler*"⁴¹. Destan bununla bitmiyor. "*Gök laçının altın tüylerini baldızı yakıyor. Yiğit diriliyor. Yer Kara Alp ise öldürülüyor*". Alıcı kuşlar hakkındaki diğer motifleri, kartal ile ilgili bölümümüzde sunmuştuk.

2. "*Yiğit Kara-kököl silkindi, altın yünlü bir kurt oldu. Kız korktu. Bunun üzerine yine silkindi, altın yünlü bir karcıga (atmaca) oldu. Kızın evinin tepesine kondu*"⁴². Buradaki doğan, altın yünü ile diğerlerinden ayrılıyordu.

³⁴ Proben, IV, s. 784: Gün Han'ın kızına, "seni küçük bir kuş (uflayacak) edeceğim", diyor. Don değiştirme, "sinek, olma" sözleriyle yapılır.

³⁵ "Kuyupku kongen kuygocak" sözü, yalnızca burada gürtülüyor: Proben, IV, s. 68/85.

³⁶ Eberhard, *Typen Türkischer Märchen*, 500.

³⁷ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 26 vd.

³⁸ Pekarakıy, *Yakut Sözlüğü*, (türkçesi), I, s. 60.

³⁹ Leylek için, "kuyguk" deniliyor: Proben, IV, s. 4/5.

⁴⁰ "Kuyguk (leylek) sıfatlı olma", Sıfat yerine "sıpat", deniliyor: Aynı eser, aynı yer.

⁴¹ Proben, I, s. 259/282. Bu destanlar, güklerde geçer.

⁴² Laçın için, "Kök laçın" deniyor: Proben, IV, s. 81/104.

⁴³ Proben, IV, s. 67/84: "Silkindi, altın yünü karcıga (atmaca) poldi..."

3. "Yiğit abdest alıp, namaz kıldı"⁴³. Tılsımlı bir y ü z ü ğ ü vardı. Y ü z ü ğ ü , bismillah deyip, sağ eline geçirdi. S i l k i n d i , harçığa olup, uçup gitti"⁴⁴. Bu masalda artak i s l a m kültür çevrelerinin, tesirleri görülmektedir. Ancak eski Türk gelenekleriyle benzeşmiştir.

4. Molla ile hatip yeni m ü s l ü m a n olan Türklerde, birbirlerine karşı olan, iki gücü oluşturuyorlardı. Türkler, hatipleri daha çok tutuyorlardı. Bu, aşağıdaki Kuzey Türk masalında da görülmektedir: "... Molla hatibe şöyle dedi: Senin bir g ü v e r e c i n olup, uçuşunu görünce, ben de bir l a ç ı n olup, senin arkandan uçtum"⁴⁵...

"Bir molla, okuttuğu onbir çocuğu, onbir kuş yaptı. Hepsini, birbirine benzeyen kuş oldular"⁴⁶...". Burada, okumanın yararları ve mollaların güçleri anlatılmış oluyordu.

Doğ a n veya atmaca türünden alıcı kuşlar, aslında Türklerde ev hayvanları idiler. Bundan dolayı destanlarda önemli bir yer tutuyorlardı.

ÇEŞİTLİ YENİ NOTLAR VE KATKILAR

1) Â d e m o ğ l a n ı : Eski A n a d o l u 'da, arapça "bezer" veya "nâs" karşılığı olarak söylenir: "... â d e m o ğ l a n ı ve â d e m i Peygamber, ivecen yaratıldı..." (XIV. yüzyıl: Tarama sözlüğü, I, s. 17.)

2) A z a m - Adam: (K u m a n ağızında): "Azam bolup" = İnsan şekline, donuna girip"⁴⁷.

3) "E t i n yarığı g ö z : Gözün aru olsa, etin yaruk bolur" = Et veya vücudumuzun ışığı veya penceresi gözdür. Göz arı olursa, etin de aydınlık olur"⁴⁸.

4) İ t a a t l ı : Efsanevi bir varlıktır ki, erkekleri köpek; dişileri de, kadındırlar"⁴⁹. Kı r g ı z Türklerinin bu çok eski destan sözü, O ğ u z destanındaki, "İ t - B a r a k " kavmini hatırlatmaktadır. K ö p e k ile ilgili bazı K ı r g ı z sözleri de sunalım:

a. "Köpeğe binenler": Baldırı çıplak serseriler. b. "Ağızına, beyaz köpek girerek; kara köpek gibi çıktı!": Yani sövüp, saydı. Söylemediğini bırakmadı.

⁴³ "Tezeret (taharet) kıldı, namus okıdı": Proben, IV, s. 102/131.

⁴⁴ Sihirli yüzük için, "koremetli yüzük" deniliyor: A, eser, s. yer.

⁴⁵ Don değiştirme, "Kepier bolup"; "laçın bolup"; yani güvercin olup, laçın (atmaca) olup gibi, günlük sözlerle sylenecekti: Proben, IV, s. 101/131.

⁴⁶ Don değiştirme, "kelmak" sözü ile anlatılıyordu: "... Onbir kuş hatip, koydu...": Proben, IV, s. 122/158.

⁴⁷ Radlof, Wörterbuch, I, s. 564.

⁴⁸ Aynı eser, III, s. 121.

⁴⁹ Yudaşkin, Kırgız Sözlüğü, (türkçe), s. 373.

c. "Köpeğin burnundan, düşmüş gibisin!": Darağacından kurtulmuş gibi kaçıyorsun"⁵⁰.

5) Tavşan donuna girme: "Başı, bir beyaz tavşana dönüyor. Ancak beyaz yüzü kararıyor. Kırmızı yüzü, ölü ciğeri gibi bozlaşıyor"⁵¹...

6) K u z e y T ü r k destanlarından, eski bir karakter taşıyan, bir B a r a b a - o m destanında, "don değiştirme", arka arkaya oluyordu: "... K a r a - K ö k ö l kıza: "Elini ver! Baban seni bana verdi"; dedi. Kız: "Senin görünüşün kötü (şegilin yaman), ben sana varmam"; dedi. Yiğit s i l k i n d i , altın yünlü bir a y ı oldu. Kız korktu. Yiğit yine s i l k i n d i (silgindi), altın yünlü bir k u r t (karışkır) oldu. Kız, yine korktu. Yiğit yine silkindi, altın yünlü bir a t m a - c a (karçıgay) oldu. Kızın evinin başına kondu.

Yiğit, yine silkindi. Bir "B e y o ğ l u " mirzadan artık; "h a n o ğ l u " sultandan, daha artık oldu"⁵²...

7) "... T a s - T a r a k a y adlı yiğit, boz (boro) bir a t m a c a (karçıgay) olup, d o n u n u aldı (kubulap)"⁵³...

Don değiştirme, yukarıdan beri görüldüğü gibi, Türklere göre bir özellik taşıyordu. Diğer örneklerimiz, K e l o ğ l a n ile ilgili bölümümüzde, bulunmaktadırlar.

⁵⁰ Aynı eser, aynı yer.

⁵¹ Radlof, Wörterbuch, II, s. 1189.

⁵² Radlof, Proben, IV, s. 67/84.

⁵³ Radlof, Wörterbuch, III, s. 1040.

12. BÖLÜM GÖK VE TÜRKLER

GÖĞÜ VE YERİ YARATAN YÜCE TANRI

Önce gök, sonra yer yaratılıyor

Gök Türk yazıtlarında, yaygın bir mana olarak *gök* deniliyordu. Ancak gök ile yeri ve insanoğlunu, kimin yarattığı, pek söylenmiyordu. Gök Türk yazıtları "*büyük devlet inanışları*"nın bir göstergesidir. Bu yazıtlarda, her şeyin üzerinde olan, *gök* idi. Tonyukuk yazıtında ise, biraz daha halk düşüncesine girilmiş ve "*insanların idaresine*"; Umay ile "*yer ve sular*" da karışmıştı. Göktürk yazıtları, yaratılış ile birlikte söze başlıyorlardı:

1) Yukarıda, mavi gök (*Kök Tengri*),

2) Aşağıda yağız yer yaratıldığında.

3) İhsisi arasında, kişioğlu (*insanoğlu yaratılmış!*) İnsan oğlunun üzerine de,

4) Atalarım, Bumın Kağan, İstemi Kağan (*kağan olarak, tahta*) oturmuşlar.

Dış tesirlerden uzak, Altay ve Kırgız destanlarında da, "*önce gök yaratılıyor; sonra da yer yaratılıyordu*". Bu belgeleri, arkada not olarak sunduk. Mitolojik ve göklerde geçen destanlarda bir yiğit: "*Gök ile yer yaratıldığında, ben de vardım!*" Diyordu. Yaratılıştaki, "*gök+yer+insan*" üçlüsü, birlikte görünüyorlardı.

"*Gök-yer*", yani önceleri "*gök*" söylenirken, II. yüzyıldan sonra, -belki de Önsaya tesirleriyle-, Kutadgu Bilig'de, "*yerni köknü yaratkan*" yani "*yeri göğü yaratan*"; denme yoluyla, "*yer*" öne geçiyordu. Ancak Uyğur yazılarında, yücelerde olan gök, üstünlüğünü koruyordu.

Kişioğlu, "*Âdem ile Havva*" mı idi? Türkler, dişiye bir yana atıp, erkeği öne çıkarmıyorlardı. "*Kişi*"; *insanoğlu* demektir. Zaten eski Türkler, "*tişi kişi*" deme yoluyla, kadın ile erkeği birbirlerinden ayırıyorlardı. Uyğur tıbbi yazılarında, bunu görüyoruz: (Rah., I, 21). Manî el yazılarında da, "*tişi kişilerin körkü*"; yani güzelliğinden, söz açlıyordu: (Man, III, 22, 7).

Anadoluda, özellikle cenaze namazlarında, "*Er kişi namazına*"; "*hatun kişi*" namazına niyet edilerek, cenaze namazı kılınır.

"Gök", yıldızlar ile arşı, güneş ile ayı da içine alan geniş bir deyim: Türk tarihi ile düşüncesi, çok uzun bir süre içinde oluşmuştur. Herhalde gök Gök Türk çağında da, böyle geniş bir manayı kapsıyordu. Sonradan, "gökler" deyimine de görülmeye başlandı. Bu anlayış, İslam inanışlarındaki, "Semavât" deyimini hatırlatır. Daha bir gelişme ile de, kuşların uçuşu ve canlıların yaşadığı hava'ya, "kök kalıg"; denmeye başlanmıştır. Belki de bu anlayış, başlangıçtan beri vardı da, elimizde belge olmadığı için bilmiyoruz.

"Gök kubbemiz" olarak, gök: Oğuz destanında da *Gök-Han*, "yerden, yani ağaç koğuşundan gelen hatundan" doğmuştur. *Gün-Han*, *Yıldız-Han* ve *Ay-Han* ise, "Gökten inen hatundan" doğmuşlardır. *Gök kubbemizi, yerin bir devamı olarak düşünme*, Türklerde çok eskidir. Bu ayırımı, *Kuta dgu Bilig* de yapıyordu:

"Yağuz yeri, yeşil göğü, gün, ay ile geceyi!

"İnsanlar ile zaman (öd), zamâneyi (ödlek), bu günü (bukün) yarattı!

Görülüyor ki anlayış daha da genişliyordu. *Zaman, zamâne, gece ve bu günümüz* de, sıraya giriyorlardı. Bazan da, "Yeşil göğü, binlerce yıldızla bezedin; karanlık geceyi, aydın yıldızla bezedin (KB, 22)", deniyordu. Görülüyor ki, bu konularda, kesin olarak konuşmak, doğru değildir. Ancak bir şeyler de duyuyoruz.

Şaman törenlerinde, ulu Tanrı'nın bulunduğu gök katları, 5. kattan sonra başlıyordu. Bazan da, 9. katın, yani göğün en yüksek katının üzerinde, Tanrı'ya ulaşıyordu. "Göğe çıkma" ile ilgili belgelerimizi verirken, bu konuya yeniden döneceğiz.

Türklerde, "arş" anlayışı hakkında: İslamiyette "Arş", göğün en yüksek tabakası, 9. felektir. Türklerde de gök önceleri, "9 kat" idi. Türklerde arapça "Arş" sözü, *Kuta dgu Bilig* ile başlıyordu:

1) "Yüce arştan (Edis arşta), altında (altın) yere kadar (KB, 24)"

2) "Bu arştan, aşağıdaki yere kadar! Her şey Tanrıya muhtaçtır (KB, 3354)..."

Kuta dgu Bilig'de arş ile ilgili beyitler, birbirinin aynı gibidirler. Bundan da anlaşılıyor ki, konunun pek derinine inilmemişti. "Yüce gök" (ediz kök) yerine, artık "arş" deniyordu.

TÜRLERE GÖRE YER İLE GÖK BÖLÜNMEZ BİR BÜTÜN

İran mitolojisinde, göğün sahibi ve yaratıcısı, *Hürmuz*; yerin sahibi ise, *Ehri-men* idi. Aralarındaki kavga bitip tükenmiyordu. Türklerde ise,

göğün ve yerin, yalnızca bir tane "kılıcı, yaratıcısı, hâliki" vardı. Ancak *Gök Türk* yazıtlarında, o yaratıcının adı anılmıyordu.

Çin'de *dünya*, (*T'ien-hsia*), yani "gök ve yer" olarak tanımlanıyordu. Bu *çin* e sözü tam olarak tercüme edersek, "Gök ve aşağısı"; demektir. *Gök Türk* çağında da, "Üze tengri (gök) + asra yer"; *Uygur* el yazmalarında ise, "üstün tengri (gök) + altın yer" iklisi, her zaman birlikte görülmüştü.

Yukarıda gök, aşağıda yer birliği: Bu iki büyük varlık birbirlerinden ayrılmıyorlardı. "Üze"; Bizim bugünkü "üze-ri" sözüümüzün bir köküdür. "re-"; yön gösteren bir ektir. "as-ra"; yani aşağıya sözünü de, böyle anlamak gereklidir. Bu konuda, *Gök Türk* ve *Uygur* yazıtlarından bir kaç örnek sunalım:

1) "Üze tengri (gök), asra yer" (D10). - 2) "Yukarıda göğe geliyor (üze tengri ke tegir), Aşağıda yere giriyor (asra yer ke kirür) (ThS, II, 31). - 3) "Üze on kat kök, asra sekiz kat yer" (Huast. 2.43). - 4) "Üstün Tengri yeri, altın tamu (Cehennem) yeri" (TT, V, A. 28). - 5) "Üstün Tengri, altın yalanguk (insan)" (Suvarna. 188.10). Son üç örnekte, artık *Budist Tanrılar* söz konusu edilmektedir. *Altay* ve *Kırğız* destanlarından derlediğimiz diğer örnekleri de, bölümümüzün sonunda sunduk.

Gök ile Tanrı adı, birbirini tamamlıyor: Çin'de de, gök, yani (*T'ien*) denince, *Tanrı* da içinde idi. Özellikle eski Türk düşüncesinde, ikisi arasında kesin bir ayrılık göstermek çok güçtür. Ancak *Uygur* yazıtlarında "Tengri"; *Budist tanrıların yerine geçmişti. Bir II. yüz yıl kaynağı ise, şöyle diyordu:*

"Kâfirler göğe, Tengri derlerdi. Yine bu adamlar, büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi, gözlerine büyük görünen şeylere de, hep Tengri adını verirdiler. Bu yüzden, bu gibi şeylere tapınır ve secde ederlerdi. Yine bu kimseler, bilgin kişilere de, Tengri denirdi!"

Kaşgarlı *Ma h m u d*, böyle demesine ve *Müslüman* olmasına rağmen, "Tengri oğul verdi"; "Tengri yağmur yağdırdı" gibi örnekler veriyordu. Bu anlayış, *Anadolu*'ya kadar devam ede gelmişti.

Türkün göğü ve yeri, birlikte hareket ediyorlar: Bizce burada, "yerin derinlikleri"; söz konusu olmasa gerektir. Yerin üzerindeki yer ve sular (yer sub), göğü tamamlamış olsa gerekti. Çünkü, insanları besleyen yer ile sular da, gök gibi mükaddes idiler. *Gök ve yer, Türk milletinin koruyucusu idiler:*

* Kaşgarlı *Ma h m u d*, (Kilisli yayını), III, s. 389. "Tengriken" okuyuşları da vardır. Kny. "Tengriken": (Türkische Turfan Texte, II, A. 80; Radloff, *Uig. Sprachdenkmäler*, 267). "Baga-Tengriken": (Ongi yayını, S; Brockelmann, *Wörterbuch*, s. 203).

1) "... Yukarıda (üze) Türk Tanrısı (Türk Tengrisi, veya göğü?), Türkün mukaddes yeri ve suyu (Türk ıduk yer-subı), şöyle demiş: Türk milleti yok masın! Millet olsun!..." (122).

2) "Gök (Tengri) ve yer emir verdi (ayu berti), orada süngüledim (saçm) !..." (MÇ,D2,G9).

3) "Yukarıda Gök (Üze Tengri), mukaddes yer ve sular (ıduk yer sub) ve mcam Kağan'ın kutluluğu (kendisine) yâr olmadı (taçlamadı)..." (H1D35).

Bu üç örnek de bize gösteriyor ki, Türk milletine yardım etmek için, ikisi birlikte harekete geçiyorlardı. Ancak H i n d ve eski İ r a n düşüncesindeki gibi, karanlık ve korkunç yeraltı söz konusu edilmiyordu. Türkler için önemli olan, y e r y ü z ü üzerinde bulunan, "yerler ile sular" idiler. İnsan ve hayvanları besleyenler de bu m u k a d d e s varlıklar idiler.

İslamiyetten sonraki Türklerde de, "y e r ile g ö k", bir bütün hallerde.

Türk düşüncesinde, eski İ r a n mitolojisinde olduğu gibi, gök ile yer, ayrı bir alem olarak görülüyorlardı. Ç i n düşüncesinde y e r, "G ö ğ ü n a l t ı" (T'ien-hsia) olarak yorumlanıyordu. Bunun için ırmaklara, dağlara, tarlalara kurban verilebiliyordu. Böylece pek çok tanrılar ortaya çıkıyordu. Türkler ise, mukaddes yer ve sular diye, bir birliğe götürüyorlardı:

"Yerlerin göklerin binasını düzen,

"Ak üstünde kara yazılar yazan,

"Engür şerbetini kırklara ezen,

"Hünkâr Hacı Bektaş Veli Kendidir!" (Aşık Hasan)

Burada, "k a d e r" den de, söz açılıyor. "Türklerde K a d e r anlayış" dlı bir bölümümüz, bu kitapta vardır. Bu anlayış, İslamiyetten sonra da, pek değişmiyordu.

"Yeri göğü, insü cinni yarattın,

"Sen ey mimarbaşı, eyvancı mısın?

"Ayı, günü, çarhı, burcu varetin,

"Sen ey mekân sahibi!... Rahşancı mısın!" (Azmi Baba).

TÜRKLERDE TANRI İLE GÖK: BİRBİRİNİN İÇİNDE

"Tanrının şekli yoktur", "Tanrı kendine ve göğe benzer"

G ö k t ü r k yazıtlarında, "Tengri teg Tenri" diye, çok önemli bir deyim görülür. Bu çok önemli söz, Türkiye'de, "göğe benzer gök" gibi, manasız yorumlarla ele alınmıştır. W. T h o m s e n, son yorumunda, bunu bir aydınlığa kavuşturmuş gibidir. Veya biz de böyle düşünüyorduk.

"Göğe benzer Tanrı"

T h o m s e n'in bu son yorumu, çok yerinde olsa gerektir. Gök, bir sonsuzluk olduğuna göre, Tanrı da, öyle oluşuyordu. Varlığı, hayâlimizin gücüne bağlı idi. Buradaki "te g" sözü, g i b i, benzer demektir. Çince karşılıkları bulunan eserlerden de öğreniyoruz. Bizim karşılaştığımız kaynaklar, *Hsüan-tsang tercümesi* ile *Suvarnaprabhasa*'nın, çince - türkçe metinleridir.

"Teg"; g i b i demektir. "Nasıl ise öyle" (so als wie), diye de karşılanmıştır: (HT,1878). U y g u r e l yazıtlarında, "kar teg, çeçek teg"; deyişleri de geçer: (Suv,652,1;654,6). Konuyu uzatmıyalım. Bunun içindir ki T h o m s e n, gereksiz olarak iki kez söylenen "tengri" sözünün, birini g ö k ve diğerini de, T a n r ı olarak yorumlamıştır.

"Vâ elb ül-vucûd" da, düşüncemize göre bu sözün manasının içinde yer almıyordu. Tanrının, şeklini ve biçimini bilen, bir kimse yoktur. "Onun vücudu, bilinmeyen, kendi gereğine göre, nasıl i c â b ediyorsa ve nasıl v â - c i b i s e, öyle idi". Başka bir deyişle, "Tanrı göğün maviliği ve sonsuzluğu gibiydi". Burada, İslam düşüncesine bir yakınlık vardır. Sözümüzü, D e l i D u m r u l'un sözleri ile bitirelim. Biz bu sözleri, G ö k t ü r k düşüncesinin bir devamı gibi görmek istiyoruz.

"Yücelerden yücesin!

"Kimse bilmez nicesin!

"Görklü Tanrı!..."

"Tanrı ve Gök", "yokluk ve okyanus" demek değildi: Y u n a n mitolojisinde, herşeyden önce bir "oceanus" vardı. İ r a n mitolojisinde ise bir e s i r "Aether"; her yanı kaplıyordu. A l t a y mitolojisi de, bir o k y a n u s'u kabul ediyordu. Ancak bunun üzerinde de, bir gök ile Tanrı, *Ulu Tanrı Ülgen* vardı. Yaratılışı böyle başlatılıyordu. Bize göre okyanus, Türk mitolojisine dışarıdan gelmiş bir motif olabilirdi. Ancak bunun yanında, *Ulu Tanrı* kalmıştı. Bu U m m a n motifini, çok daha değişik bir anlayışla, Y u n u s E m r e'de de görüyoruz:

"Yere göğe bünyâd uran, ırılmadan kayyım duran,

"Denizlere göl çağırın, adım Yunus umman benim!

Mutasavvıflarda, "ademiyyetten, yokluktan gelerek, bu günkü hale girme" düşüncesi de vardır. Yokluk (ex nihilo) teorisi üzerinde fazla bir şey söyleyemeyeceğiz. Gök tük yazıtlarının dediği gibi, gök ve yer yaratılmadan, kılınmadan önce, ne vardı? Bu konuda, daha fazla ileriye gidemeyeceğiz.

"Türklerde, "dört unsur" yerine "üç varlık görünüyor: İnsanlık (Humanitas), Türklerde gök ile yeri tamamlayan, bir üçüncü unsur gibi görünüyor. Örnek olarak ateş'in Türklerin uzay ve dünya görüşlerinde, önemli bir yeri yoktur. Gök tük efsanelerinde, "halkını ısıtmak için ateşi bulan, eski Türk atalarından söz açılıyordu". Bu, önemli bir noktadır.

Kişî, kişilik sahibi üstün bir varlıktı. İnan ve Hint mitolojilerinde olduğu gibi insan, Tanrı'nın eğlenmesi veya tecrübe için yaratılmış, varlıklar değildi. Önsay mitolojilerinde olduğu gibi, cennetten kovulmuş günahkârlar da, değildi. Manî dini ile sonradan bozulmuş Altay destanlarında olduğu gibi zayıf, korkak, aciz insanlar da, Gök tük yazıtlarında yoktu. Bizde, ne "oceanus"; ne "tethys" ve ne de "ateş, su, toprak ve hava" gibi dört unsur bulabilirsiniz. Yalnızca, "Gök+yer+insan" varlığı vardır.

Türk kağanı, dördüncü unsur gibi görünüyor: Aslında Gök ve Yer, her şeyin temel esas unsurudur. Kişioğlu, bu iki unsuru tamamlıyordu. Türk kağanı da, "Türk devlet felsefesi"nin bir katkısı olsa gerekti. Varlık (existence), yaratılışla birlikte olma fikri, ağır basmaktadır. Göklerde geçen, çok mitolojik bir Altay destanında, Ak-Han, şöyle diyordu:

"... Gökte yer yaratıldığında, ben de vardım!¹..."

Ak-Han bu düşünceyi, hangi amaçla söylemişti? Bunu anlayamıyoruz. Belki de Ak-Han, Gök tük yazıtları gibi konuşmak istiyordu. Manas destanında da, Alman-Bet bölümüne geçilirken, şöyle deniyordu:

"Yer yer olduğunda, su su olduğunda;

"Altı Ata'nın oğulları, kâfirler

"Üç Ata'nın oğulları ve Müslümanlar da vardı²..."

"Masal tekerlemesi" gibi olan bu sözde, çok daha geniş olarak düşünülmüyordu. Tabii olarak bunlar, çok geç düşünce ve örneklerdir.

¹ Schiefner, *Minusinskische Heldensagen der Tataren*, s. 6. Almanca şiir halinde çevrilen bu destanlar, çok mitolojiktir.

² Radlof, *Proben*, V, s. 6: "Kara-Han"ın oğludur.

GÖĞÜN YÜCELİĞİ

Göğün yüceliği içinde Tanrı'nın yüceliği de, söz konusu idi. Dede Korkut kitabında Tanrı'nın büyüklüğü, "Yücelerden Yücesin" tanıtması ile yapıyordu. Eski Türk düşüncesinde, Tanrı'nın çeşitli tanıtma ve vasıfları vardır. Biz burada, en eskilerden başlayarak, bir kaç gelişmeyi izleyelim:

1) "Üze" göğün tanıtımı için söylenen en eski sözdür. "Üze" bugünkü türkçemizde de, "üze-rinde" gibi söylenişlerde görülür. "Üze", İngilizce'deki "over" sözünün karşılığıdır. Yani bize bir ilintisi ve değintisi olmayan bir yükseklilik ve yüceliktir. Çince-Türkçe karşılıklarda da, bu yükseklilik ve yücelik görülmektedir. F. W. Müller, eski Uyur yazıtlarındaki, "Tengriler Tengrisi yerinte" sözünün çince karşılığını, "Göğün yüceliği" (T'ien-shang) olarak tesbit etmişti: (Uig., I, 24). "Üze" sözü de, yine çince "shang" karşılığı olarak gösterilmişti:

"Üze Tengri, asra yer, izin verdiği (yarlıkadukın) için,

"Közün görmediği (közün körmedük), kulağın işitmedik..." (HKII-12).

2) "Ediz" sözü ikinci devrede görülüyordu. Ediz de, Yücelik ve çince karşılığı (shang) idi. Kutadgu Bilig'de görülüyordu. Uyur el yazıtlarında, bunun yanında "yüksek ediz" sözleri, aynı manayı tamamlıyorlardı: (KP, 61, 5). Yüce arş (ediz arş) anlayışı üzerinde bir örnek vererek, konuyu bitirelim:

"Ediz arştın, aşağıda (altın) karaya (karağa) kadar,

"Ne varsa, hepsi sana muhtaçtır..." (KB, A, 155, 14).

3) "Ulugh Tengri", bu anlayışın bir diğer gelişmesidir. "Ulugh Tengri ağırladı" anlayışını, Kaşgarlı Mahmud'un kitabında görüyoruz: (MK, I, 300). Bu örnekleri daha da çoğaltabiliriz.

GÖĞÜN RENGİ

Tengri yani Tanrı sözünün Türklerde başlangıçtan beri, geniş anlamda göğü ve göğün maviliğini karşıladığını söylemiştik. Çince düşüncesinde de, hem gök ve hem de Tanrı için, "T'ien" sözü kullanılmıştı. Moğol dilinde de, XIII. yüzyılda bile, "Tengeri" sözü, henüz yalnızca "gök" (T'ien) anlamında kullanılıyordu. Ebedi (Möngke, möngü) gibi, tanıtımlar da, veriliyordu. Ancak "Moğolların Gizli Tarihi" içinde, göğün veya Tanrı'nın rengi hakkında, bir tanıtma bulamıyoruz⁴.

⁴ Moğolların Gizli Tarihi, (çincesi: Yuan-shi-kuo-pi-shih), 246, 268, 275. "Gök" anlamının çince karşılıkları için bk. E. Haenisch, *Wörterbuch*, s. 148.

Gök (kök), renk olarak göğün rengi ve sembolüdür. Türklerde bu maddes renk, "Kök Tengri" ve "Kök Türk" deyimlerinde, bütün açıklıkla haşmetiyle görünmektedir. Eski Moğol dilinde ise, Hakanlık defteri (*kök bicik*), hakanlık kadehi (*kökö cüng*) gibi anlayışlarda söyleniyordu¹. Ancak bu defter ile kadeh'in, gök renk ile tanıtılması da, ayrı bir mana taşıyordu.

Altay destanlarında "gök" renk, daha genişliyor ve açığa kavuşuyordu. "Dünya topraklarının bittiği yerde, sonsuz bir Mavi Deniz (Kök deniz) vardı..." Bu destanda adı geçen hakanların adları da, "Kök-Han" ve "Kök-Katay" gibi, gök rengi ile tanıtılmış kişilerdi. Bu destanlarda, *honu-abilen ve uçabilen, a t l a r a* da, rastlanıyordu. Bu *kasrakların* çoğunun renkleri de, gök idi².

Göktürklerde "Kök" sözü, yalnızca gök, mavi renk için de söyleniyordu. "Kök-yürüng", gök-beyaz veya "gök-açık" taş veya su tanıtımları da, kullanılıyordu: (Toyuk, 5, 21). Zamanla göğün önündeki Tanrı tanıtması kalkmış ve göğe yalnızca gök denmeğe başlamıştı. Uygur el yazılarında bu gelişmeyi görüyoruz³. Uygur çağında, Tanrı sözünün manasında, geniş gelişmeler olmuştu.

"Göklü-yağızlı", göklü ve yerli: "Kök Tengri" ve "Yağız Yer" birbirini tamamlayan iki deyim ve anlayıştı. "Yağız", toprak rengi demektir. Uygur çağında da, "yağız yer yüzü yaşardı", deniyordu: (TT, I, 4). Ancak bunun yanında, *yağız a t* deymi de yok değildi. Bunun, Göktürk yazıtlarında da görüyoruz. Yer, "aşağıdaki yağızdaki" (*altın yağızda*), demek yolu ile de anlatılıyordu: (TT, VII, 47, 13). Yer için, yalnızca "yağız" demek de, yeterli geliyordu. Gök için, "kök" dendiği gibi..

"Göklü yağızlı", yani göklü yerli, deyişleri de görülmüyor değildir. "Göklü yerli" derler iken, bu âlemin varlıklarını da anlatırlardı⁴.

"Yeşil Gök", yani "yaşıl kök", daha geç çağlarda, yani *Kutadgu Bilig* çağında görülüyordu⁵. Belki bundan önce de vardı. Ancak kaynaklarımız, bu kadar söylüyorlar.

¹ Aynı eser, 203: "Cök kışad" in çince karşılığı için bk. Haenisch, aynı eser, s. 103.

² Schiefner, aynı eser, s. 9. Mitolojik "Ak-deniz" ile "Kara-deniz" de vardır. Göklüdedir.

³ Aynı eser, s. 14: Destanda, "Ak-Han, Gök-Han, Kara-Han" da, yer alıyorlar. Bunlar da göklüde yaşıyorlar, mitolojik hanlardır.

⁴ Türkçe "gök" sözü, çince "t'ien" işaretli ile karşılanmıştır. Çince "t'ien", geniş manada, Tanrı demektir: *Altın Yörük* (Savarnaprobhasa), Malov yayını, 630, 19.

⁵ Aynı eser, aynı yer. "Yağız", yerin bir tanıtmasıdır.

⁶ *Kutadgu Bilig*, 22: "Yağız kök bezediñ, tümen yaldızın".

"Yağız yer, yeşil gök, gün ay ile geceyi..."

"Yeşil göğü bezedin onbinlerce yıldızla,

"Aydınlık (yaruk) gündüzle, karanlık geceyi aydınlattın"...

GÖK UZAYDAN AYRI MIYDI?

"Yağız yer, yeşil gök, gün ay ile geceyi, yarattın" Bu deyiş, oldukça geç, *Kutadgu Bilig* çağında görülüyor. Buna göre, *gökle güneş ve ay, ayrı birer âlem idiler*. Yukarıda da bu anlayış üzerinde azıcık durmuştuk. Oğuz destanı içinde de, "Gök-Han, yerden, ağaç koğuşundan gelen hatundan doğmuştu". Gökten düşen hatundan ise, "Gün, Ay ve Yıldız Hanlar" doğmuşlardır. Burada da, gök ile yıldızlar âlemi arasında, kesin bir ayrılık gösteriliyordu.

Canlıların yaşadığı, "hava boşluğu": Türkler, hava ile diğer gök varlıklarını, kesin olarak birbirlerinden ayırmışlardı. Bu hava boşluğuna, "kalig" denilirdi. Türk kültür çevreleri çok geniştir. Uygurlar ise "kök kalig" sözünü, *bütün gök için* söylerlerdi: (TT, III, 129). Bunun için, biraz esnek olmalıyız. Anlaşıldığına göre "kalig", büyük gök gibi mukaddes değildi. *Bulutlar, kalig'da gezer; şiddetli yağmurlar ile dolular, hep kalig'dan gelirdi*⁶. Yer yüzü, nasıl insanların ve diğer canlıların yeri ve yurdu ise; "kalig", yani *hava, kuşlar ile diğer canlıların gezindikleri*, bir bölge idi⁷. Bundan dolayı *hava, yeryüzünün adeta bir devamı gibi düşünülüyordu*. Eski türkçe kitaplar, kuşlardan söz açarken, "kalig kuşlar" da derlerdi⁸. Birkaç örnek sunalım:

1) "Kerkes kuşu, yüksek kalig'dan çıkar..." (MK)

2) "Kalig, kaşını düğdü, gösü yağ saçar..." (KB)

3) "Mukaddes Hanımız (Iduk Kağımız), kalig'dan indiniz..." (TT)

⁶ Aynı eser, 127: "Yağız kök yarattı, üze yıldız".

⁷ Brockelmann, "Kalig" sözünü, hem hava ve hem de gök olarak yorumluyor: (AM I, 280; AM I, 361; Wortschatz, s. 143). Kağarlı Mahmud, I, s. 354: "Bulut, kükrererek (hökrayı) yükseldi (ağdı); yağmur ve dolu (tol) seğırtti, hava da (kalig) onlara, sürüyor".

⁸ Kerkes kuşu, leş yöksek havada (yüksek kalig), görüp, aşağıya çıkar!": (Kağarlı Mahmud, III, s. 46). Yüksek bir dağ gibi anlatılıyor.

Kutadgu Bilig 'den, şu notları da katalim: Hüsgür de, kalig içinde esiyor: "Kalig tanı estü..." (KB, 394). Havanın kararması: "Zençi yüzü urandı kalig": (Hava, zenci yüzüne karandı) (KB, 489). "Tünerdi kalig": (Hava karardı) (KB, 489). "Kalig kırıp": (Havanın kalığı?) (KB, 489). Uygur el yazılarında: "Kök-Kalig" = Gök: (TT, III, 129).

YÜKSEK YER MANASINA: Uygur el yazmalarında: "Anası Hatun, çehirde (balıkta) yüksek kalig'da (odiz kalıkta) oturur": (Savarnaprobhasa, 209, 15).

⁹ *Kutadgu Bilig*, 94. "Kalig" in, Hava boşluğu olduğunu, şu örnekler de gösteriyor: *Kalig kuşlara*" (KB, 94). "Kalig kuş tügedi, küsi yağ saçar" (KB, 80), yani, yağmur yağıyor. "Kalig menşei hiç teg kalıp ertedi" (KB, 3036).

4) "Esirden gelen (keligli), kalig kuşları..." (KB)

5) "Kalig rüzgarı (tanı)... " (KB)

Gök kubbesi ve yüce gök 11. yüzyılda, "Acun kalig", dünyamızın göğü, kubbesi manasına söyleniyordu¹⁵. Çince eserlerden tercüme edilen eski türkçe kitaplarda "kalig" sözü, çince "kung" sözünün karşılığı olarak kullanılmıştır¹⁶. Çince "kung" sözü de, boşluk demektir. Acun, dünyamızdır. Kalig, yani kuşların uçtuğu boşluk da, dünyamızın bir devamı gibiydi.

Gök kubbesi ve "çadır kubbesi": Çin tarihleri, Gök Türkleri'nin, "kubbeli keçe çadırları"na, "Kiung-lu" adını verirlerdi. Bu çince deyim, kubbe olması da muhtemeldir¹⁷. Şaman törenlerinde de "çadır kubbesi", gök kubbesi yerine kullanılıyordu. Farsçadaki "gerdek" sözü de, kubbe veya kubbeli bir bina anlamına söyleniyordu.

Gerdeğe girme, Türklerde gelin ile güveyinin kubbeli bir oda veya çadırda buluşması demektir. Görülüyor ki bu konular, o kadar basit değildir. İnsan ruhunun derinliklerine inmek gereklidir. Altay Türkleri, hava için, "açık orun" derler¹⁸. "Orun, orun"; şeref yeri için kullanılan bir sözdür. "Kalig", çatı veya köşük manasında da söylenirdi:

1) "Anası Hatun, şehirde yüce bir köşkte (ediz kalık), "yatıp..."

2) "Dört yandan kapılı, incili köşk..." (Suv.,209).

3) "Büyük bir evin, çatısı (kalıkları) demirden..." (Oğuz d.,28,7).

4) "Kaza ile uçan kalig (xalig) kuşları; konar, hem kafese girer..." (Yügnökü, B,459).

Gökle yerin sınırı, "gök kubbesi" gibi Arkadaki notlarımızda da görüleceği üzere, Altay Türkleri, gök kubbesi için, "Tenggere koyını, tergi kögü" gibi, manaları çok değerli olan, deyimler kullanıyorlardı. "Göğün koyunu", bizi bir hayal dünyasına doğru götürüyor. Bu ayrılık, Kutadgu Bilig'de, daha açık görünüyor:

"Dolun olsa da ay, Acun'a gelse dolsa,

"Acun ile havası (kalig), büsbütün aydın olsa"!"...

¹⁵ Kutadgu Bilig: "Acun kalık": (Radlof yayını, 40,3). Rahmeti Bey, "Acun kalık" okuyor: (KB, s. 90, 73).

¹⁶ F. W. Müller, Uigurica, I, s. 18, s. 37, 54.

¹⁷ Hataı (Liao) devleti hakkında güzel bir giriş yapan Radlof'ın, bu görüşü yerinde olsa gerek. Ona göre, "kubbeli mezarlar" bile bu ad verilmekte idi. Ancak bu teori, kesin değildir: Tsung-Pao, XXV, s. 22.

¹⁸ Radlof, Wörterbuch, I, s. 504.

¹⁹ Eski türkçe metin şöyledir: "... Tolun bolso, tolos ucungu yürür, Acun kalık, andon yaruklag bolur..." (KB, s. yer).

Burçlar da, havamızı aydınlatıyor: Oğlak, balık gibi yıldız burçları, ışık vermeyen gezegenlerdir. Türkler bunlara, "könek" ve "koga"; yani kova derler. Bunlar da dünyamızı aydınlatıyorlardı:

"Yine geldi Oğlak, Kova, hem Balık,

"Bunlar doğdu, aydınlandı hep kalig"¹⁹!"

Yukarıda kalig'ın çatı manasına söylendiğini de, yazmıştık²⁰. Hava tabakası, Dünya ile gök arasında, bir tavana rası gibiydi. Konuyu daha fazla zorlamayalım.

GÖK ÇIKRIĞI VE "FELEK"

Bunlar, tehlikeli konulardır. Ancak dar çevremizi yırtıp, eski Türk düşüncesine bir şeyler kazandırmak zamanı da, gelmiştir. İslam dünyasındaki Felek ve onun çoğulu olan Eflak gibi konuların benzerleri üzerinde, Türkler de az çok düşünmüşlerdir. İslam dünyasında bu deyimlerin manaları da az veya çok değişiktir. Felek, daha çok gökyüzü için söylenmiştir. Eflak'ın içinde ise ay, güneş ile yıldızlar da vardı.

Gök ve gökler deyimi, kesin olmamakla birlikte Türklerde bu anlayışı tamamlıyor gibiydi²¹. Eski karakterdeki Türk destanlarında, göklerde hanlık yapan büyüklerden söz edilirken, bunlara "kökler Hanı"; yani Gökler Hanı deniyordu²². Bugünkü türkçemizde de zaman zaman "gökler" dememiz, eski bir alışkanlığın devamı olsa gerektir.

Önasya'da "felek", Türklerde "Gök çığrısı": Önasya'nın yüksek kültürlerine göre felek, durmadan üzerimizde dönen Gök kubbesi idi. Görüş, Ptoleme veya Batlamyus'dan geliyordu. Arap ve İran kültürleri de, bu dönüş haline, "çerh-i felek" demişlerdi. Türkler de bu deyim, türkçeleştirmişler ve "Çarkı felek" yapmışlardı²³.

Türkler, durmadan dönen bu gök kubbesine, "Gök çığrısı" diyorlardı²⁴. Çığrı sözünün iki manası vardır: 1) Felek ve çark. 2) Çıkrık, tekerlek. Çığrı, değirmen, su dolabı gibi aletlerin, çarkları için de söylenirdi. İp eğirmek için kullanılan aletlere de, çığrı denilirdi. Çıkrık sözumüz ise bunun küçültme eki ile bir türemesidir:

¹⁹ "... Basu geldi Oğlak, Könek, hem Balık! Bunlar doğdu ersen, yaradı kalık!" (Kutadgu Bilig, 141). Burada, könek ve boşluk da, söz konusu gibidir.

²⁰ Bang-Rahmeti, Oğuz Kağan destanı, 250: "Kalig umardıñ arı" (Evin çatısı, demirden idi).

²¹ Radlof, Wörterbuch, II, s. 1220: Kazım Türkçesi ağzlarında.

²² "Kökler Hanı": Gökler Hanı: Radlof, aynı eser, s. yer. Tanrı da olabilir.

²³ "Çarkı felek" için bk. Mütercim Asım Efendi, Komus Tercümesi, III, s. 1110. Ahmed Vakıf paşa, Lehc-i Osmanî, s. 1262; Redhouse, s. 1306a.

²⁴ Kaggari Mahmud, I, s. 421. Brockelmann, "Himmelskreis" olarak yorumluyor.

"Yarattı gör, Evren tuçı evrilür,
Anın birle tezgînc, yine tezgîncür¹¹..."

Eski Türklerde "tuç" sözü, t u n ç ve bronz manasına da söylenmiştir. Anında bu söz, şöyle anlaşılmalıdır: "Evren, tuçı evrilür": Yani, "Evren, s ü - r e k l i d ö n e r". Nitekim Kutadgu Bilig'de bunu destekleyen diğer örnekler vardır:

"Sürekli (tuçı) iyilik kal!" "Sürekli (tuçı) Bey olayım dersen..." "Onları, devamlı (tuçı) sevindir..."

H i n t mitolojisine göre f e l e k , "okla yere bağlanmış bir araba tekerleği", gibi düşünülürmüştür. Türklerde yaygın iki ucuna, "tuc" derlerdi¹². O ğ u z d e s t a n ı 'nda, "O ğ u z Kağanın veziri, göğü baştan başa kaplayan, bir a l t ı n y a y g ö r m ü ş t ü". B o z o k boyları da, adlarını bu yaydan almışlardı. Biraz da hayâl âlemine dalalım diye, bu bilgiyi verdik.

E v r e n 'in dönmesi, h a y a t 'ın devretmesi: Reşit R a h m e t i hocamız, Kutadgu Bilig'deki "tezgînc" sözünü, h a y a t olarak yorumlamıştır. Hocamızın bunda bir düşündüğü vardır. Aslında, tezgînc sözünün asıl manası, dağ ve yoldönemeceidir. Bu da, bir dönüş olsa gerektir¹³. R a h m e t i B e y hocamıza göre, "F e l e k evrilirken, hayat da (tezgînc), dönüyor ve devrediyordu (tezgîncür)": Burada, "e ğ r i b ü ğ r ü k a d e r y o l l a r ı n d a n " da, söz açılmış olabilirdi. Bir dönüş hali, olsa gerektir¹⁴.

MÜSLÜMAN TÜRLERE GÖRE FELEK

Y e d i k a t f e l e k : Göğün katları ve Felek: İslam tasavvufunda "g ö - ğ ü n k a t l a r ı ", yukarıdan aşağıya doğru şöyle sıralanıyordu:

9. kattan yukarı: Atlas, 9. kat, Arş, 8. kat; yıldızlar ile burçların bulunduğu ve döndükleri kat. 7. Kat; Yedi kattan oluşan gök katları.

Y u n u s E m r e 'nin söz açtığı, "D o k u z a r s l a n u y e d i e v r e n ü d ö r t e j d e r h a ", yalnızca gök katları ile değil; y ı l d ı z v e b u r ç s a y ı l a r ı ile de, ilgili olmalıydı. Gök, durmadan dönüyor ve göğün dönüşünden de, şu şeyler çıkıyorlardı:

¹¹ "Tuç" sözü, devamlı ve sürekli demektir. "Tuçı edgünc", "tuçı beg bolayın", gibi... Yukarıdaki beyit için, bk. Kutadgu Bilig, 126.

¹² A h m e d V e f i k Paşa, Leğeci Osman, s. 541; Redhous, s. 1252. Kağarlı M a h m u d 'a göre "tuç", bronz demektir. (MK, III, s. 120, 353). Kşl. Radlof, Wörterbuch, III, s. 1489.

¹³ Kağarlı M a h m u d , III, s. 387. "Tezgînc" bazı yerlerle, h a y a t a n l a m ı ile de görülüyor: (Kutadgu Bilig, 126).

¹⁴ Radlof, Wörterbuch, III, s. 110: "Çığır tezgînci": Çıkarık döndü: (MK, II, s. 255).

1. Sıcaklık. 2. Soğukluk. 3. Kuruluk. 4. Yaşlık. Bunlardan da, d ö r t u n - s u r doğuyordu. Eski Türk edebiyatını anlayabilmek için, bunları bilmek gereklidir. Kutadgu Bilig, şöyle diyordu:

"Yana cemu tefrik, mesahatka öt,
"Ye ti kat F e l e k 'in, yatur yamça tut!"

"Sonra cem-i tefrik mesahaya geç; Y e d i k a t F e l e ğ i , bir çöp parçası imiş gibi, avcunda tut!" (KB,4381).

Türkler F e l e k 'i , e l e k 'e benzetiyorlar: Türkler, e b e k u ş a ğ ı n ı da, bir eleğe benzetmişlerdir. Arapçadaki "Alâimi Sema" deyimini, türklerde "Elegim sağma" sözüne düşmüştür. A h m e d V e f i k Paşa gibi, geniş görüşlü bilginlerin, görüşleri de bu yolda idi. Bu, güzel bir halk benzetmesiydi. Türklerin "Felek'i, bir "elek'e benzetmeleri de, güzeldir. Nitekim 17. yüzyılda yaşamış olan halk şairi, K u l A d ı l , şöyle diyordu:

"Her insanda yetmiş ikidir melok,
"Felegin misali heman bir elok,
"Dört kapısı vardır, oniki çerağ,
"Delili burhandur uyabilersen!"

F e l e k insanları kaderlerine göre e y l e y i p , a y ı r m a s ı bakımından, bir eleğe benzetilmişti. "Oniki çerağ", "Oniki burç" idi. Y u n u s E m r e , Feleği göğün en üst katına, yani Atlas katına kadar yükseltmiştir:

Felek-i Atlas'da durdum,
"Muhammed nurunu gördüm,
"Yedi hezin cevlan urdum,
"Bu benim karağım anda!"

İranlı şair Şeyh Mahmud Ş e b ü s t e r i 'nin, Gülşen-i râz adlı eserinin türkçe tercümesinde ise F e l e k , yalnızca Arş, yani 9. kat ile altındaki göklerle birlikte dönmekte idi:

"Bu gökler, Arş ile gerçi dönerler,
"Gâhi ağırılar u gâhi inerler!"

"Ağır-ınış" haline, Kutadgu Bilig de söz açmakta idi: (BK,A,47). Böylece, g ö k l e r i n d ö n m e s i sırasında, "göklerin alçalıp yükseldikleri" de, söyleniyordu.

F e l e ğ i bir de ğ i r m e n 'e benzetme, Y u n u s E m r e 'nin bir şiirinde de görülüyordu. Türkler "çığır" sözünü, de ğ i r m e n taşı için de söylemiştir:

"Dünya bir değirmendir, ol Çalab'a fermanıdır,
"Azraildir demişler, ol onu ögüdeni!"

Gökte gece olmaz inancı, ve eski Türkler: Altay ve Kuzey Türk destanlarında da, göğün üst katlarının sürekli aydınlık olduklarını görüyoruz. Kutadgu Bilig'de gece, gündüz yorganı ile bir süre için örtülüyordu. Türk Tassavvuf edebiyatında da, "göğün üst katlarında, gece ve gündüz gibi bir ayrılık yoktur". Bu yüce katlar, her zaman aydınlık ve nurlu idi. Yunus Emre, şöyle diyordu:

"Ol Felekde dün olmaz,
"Ay, gün doğup, dolunmaz!"

"Dokuz Felek" ve Dokuz kat gök: Tassavvuf edebiyatında, "Dokuz Eflâk", "göğün dokuz katı" demektir. "Dokuz burç" da, bu sözün içinde, gizlidir. Türkler arasında da gök, 9 kat idi. Arkadaki notlarımızda, bu konuda geniş bilgi bulacağımız. Alman edebiyatındaki, "Neuen Planeten Kreis", yani "Dokuz gezegen çevresi", bizi biraz daha aydınlatabilir. Türk Halk şairleri, söylediğimiz bu inceliklerin, pek farkında değillerdi. Pir Sultan Abdal'ın bir şiirini, buraya bir örnek olarak alalım:

"Gördüm Felek semalarda dönüyor,
"Talib olana mürşidinden kanıyor,
"Yüreğimde bir ot düştü yanıyor,
"Yanar, ya Muhammed, Ali çağırır!"

Türklerle Çinliler, "Oniki burç"na, daha çok önem veriyorlardı. Çünkü bu anlayış, takvim düzeninin kuruluşuna da, uygun geliyordu.

TÜRKLER VE SONSUZ FEZA

Türlere göre, "macro-cosmos" ve "micro-cosmos": Cosmos, uzay ile dünyanın tümüne verilen bir addir. Dünya ise, "Micro-cosmos" dur. Dünya, bir Küçük Âlem idi. "Macro-cosmos" ise, yıldızların dolaştıkları, sonsuz uzay; "Büyük Âlem" idi. Türkler, gök kubbesini de, Küçük Âlem (micro-cosmos) içinde düşünmüşlerdi. Canlıların uçtukları ve yaşadıkları hava tabakasını da, "kalig" adı ile, "Küçük Âlem'e (micro-cosmos)" katmışlardı²¹.

Dokuzuncu katın üzeri, en yüksek gök: Bölümümüzün arkasında sunulan belgelerde de görüleceği üzere, Türkler ay, güneş ve yıldızları, 9. katın üzerinde düşünüyorlardı. Çin'de, "Yüksek kutsal gök", yani "şang-

²¹ Bu anlamı, çince metindeki karşılıklara göre verebiliyoruz. Bk. F. W. K. Müller, Uigurica, I, s. 18; II, s. 37, 34. "Kök kölg" = çince "kung"; yani büyüklük.

t'ien"; gök katlarının üzerinde idi. Bizce Türklerin, "Üze Kök Tengri" anlayışı da, böyle olmalıydı.

"Çingiz Han'ın ataları olan Boz-Kurt ile Güzeli-Geyik de, bu yüksek ve kutsal gökten inmişlerdir"; Çingiz Han'ın bu ilk kaynağında, Yüce Gök moğolca "de'ere Tenggeri"; idi. Çin'e karşılıklarında, ise Çin'de olduğu gibi, (Şang-t'ien) sözü ile karşılaşmıştı: (YCPs, I). Kutadgu Bilig de, "yaşıl kök yarattı, üze yıldızı"²², diyordu. Bu da, en yüce gök olmalıydı.

"Üzeliksiz", daha yüksek bulunmayan, ebedi sonsuz yükseklik, demektir. Bu, Türk düşüncesinin önemli bir sözüdür. İzinde, pek çok şey toplar. Bu anlayışı, en iyi F. W. K. Müller yorumlamıştır: (Uig., II, 39, 101). Uygur el yazılarında bu manayı pekiştirmek için, "üzeliksiz üstünki" de, denmiştir. (Suv., 614, 15). Bazan yalnızca, "üstün, üstünki" de, denmiştir²³.

Dipsiz derinde, (tüpsiz tering), sonsuz derinliği gösteren bir deyim olarak görülmüştü²⁴. Bu konu üzerine, yer ile ilgili bölümümüzde, yeniden döneceğiz. Eski Türklerde bu sözün paraleli, "üstünki-altınki" idi.

Tanrı yerleri: Tanrıların yerleri, gökler idiler. Bu da dininde, bu anlayış çok daha değişiyordu. Bu yerler, kutsal idiler. Uygur el yazıları bu yerlere, "Tengri yerleri"; yani Tanrıların oturduğu yerler, diyorlardı²⁵.

GÖK KUBBESİ, TÜRKLERİN BİR ÇADIRI GİBİ

"Gök olsun çadırımız, güneş de bayrağımız!" Uygur yazılı Oğuz Kağan destanı içinde, Oğuz Kağan böyle diyor ve halkına bir fikir ve amaç veriyordu. Bu bir devlet "idealismus" u idi. Bizce devlet düzeninin temelleri, "aileden ve çadırın içinden" başlıyordu. Arkada sunduğumuz Şaman törenleri ile ilgili belgelerde, bunu açık olarak göreceğiz.

Bazı Şamanist Türklerle geri Türk toplumlarında "gök kubbesi, sert bir kabuk gibi idi". Büyük devlet kurmuş olan Türklerde ise bu inanış, bazan sembolik olarak düşünülmüş ve "Cihân devleti" anlayışı da, bu düşünce ile tamamlanmıştı. Bunun için Oğuz Han, "Kün tuğ bolgal, kök kurikan"; yani "Güneş tuğumuz, bayrağımız olsun, gök de çadırı-

²² Kutadgu Bilig, 127; Krşl. "Üstünki, altınki Tengrileming..."; (TT, VII, 34, 13). "Üzeliksiz"; Uigurica, II, s. 39, 101.

²³ Bu türkçe deyim, biraz da Budist deyimlerin, türkçeye tercümesi ile doğmuştur. Çincesi, "wu-shang" dir. Manam, "en yüksek" demektir. Krşl. Suvarnaprabhasa, 634, 15; 639, 1.

²⁴ Suvarna..., 639, 5. Krşl. "Tüpsüz tengri"; (KB, A, 5045). "Ütsuz tüpus"; (Suvarna..., 351, 15). "Ütsuz"; "temelsiz" demektir.

²⁵ F. W. Müller, Uigurica, II, s. 34, 5; Krşl. "Tengri yeri"; "Tengri orna (uzunu)"...

mız"; diyordu. Bu bir İmparatorluk ve yüksek devlet anlayışı idi. Diğer ilkel düşünceler üzerinde ise, yıldızlar ile ilgili bölümümüzde duracağız.

Küçük gök, kapalı ve pencereless bir kubbe: Bu anlayış daha çok, kapalı ve geri Kuze y Türklerinde görülür. Ancak, "göğün bir kubbeye benzetilmesi"; Ö n a s y a ile İ s l â m düşüncesinde de vardır. S a i d E m r e göğü, yerin üstünde kapatılmış bir sayvan gibi görüyordu:

"Bezedin gök yüzü rahmet nuruyla,

"Yarattan gökleri bu yere sayvan!"

G ö k l e r deyim ve anlayışı, bir çeşit "Semavât" sözünün karşılığıdır. Bu sözü, e s k i T ü r k l e r ile Ş a m a n i s t Türklerin de söylediklerini, yukarıda belirtmiştik. Bazı Türklere göre, "göğün kapısı" yoktur:

"Göründü gözüme bir kubbe zâhir,

"Kapısı yok, düzeltilmiş şöyle Kadir!"

D e r v i ş M e h m e d i s e, öyle düşünmüyordu. Şamanist Türklere göre de, "yıldızlar, aydınlık göğe açılan, gök kubbesinin birer penceresi"; idiler:

"Bir mi bin mi bu kubbenin kapısı,

"Diyem bilmez, bilen demez, ne soyran!"

İslamiyeti kabul eden bazı Türkler de, sembolik olarak göğü, "kati bir bina kubbesi" ne benzetmişlerdi. Kubbeye benzetme, Ku r ' a n ' da da vardır. Ancak bu semboliktir.

GÖĞÜN KATLARI

Eski Türklere göre gök, 9 kat idi: D o k u z sayısı Türklerin en eski ve en kutlu sayılarıydı. Bu önemde, "9 gezegen" ile, t a k v i m düzeninin de rolü vardı. Ç i n 'de Dünya, 12 bölüme bölünmüştü. A l t a y destanlarında ise, "12, 16 ve 17 katlı göklere"; rastlamak mümkündür. Bunların ilgili belgeleri, arka notlarımızda sunduk⁴⁰.

17 sayısı üzerinde, biraz daha uzun durmamız gerekmektedir. "17,70,700" sayıları, birbirlerini tamamlayan, kutlu sayılardır. İkinci G ö k t ü r k devletinin kurucusu İ l - T e r i ş Kağan mâiyetini kurarken, "ilk önce 17, sonra 70, daha sonra da, 700 eren"; çevresine toplanmıştı. G ö k t ü r k yazıtlarının bu bölümü, olayları bir mitoloji şalına büründürerek, sunmuştu⁴¹.

⁴⁰ R a d l o f, *Aus Sibirien*, II, s. 3; N. F. K a t a m o f, *Şamanıya İlgili Mitolojik Tutarlar* (M i n u - s i n s k i t u t a r l a r ı n ı n m a s a l v e d e s t a n l a r ı) St. Petersburg, 1887, s. 221. Bu destanlar, böyle kutlu sayılarla doludurlar.

⁴¹ G ü n e y S i b i r y a Türklerinden derlenen masal ve destanlarda, "70 pencereless evlerden ve "77 yazındaki insanlar" dan, esk esk sâz açılır: R a d l o f, *Sibirya'dan*, (terc.), I, s. 392, 396. G ö k t ü r k yazıtlarında, "17,70,700 kutlu sayıları"; görülür. Destanlarda ise, "17,70, 77 kutlu yaşlar"; çökür.

B a t ı T ü r k l e r i n d e gök, 7 kat idi: Göğün katları, B a t ı Türklerine göre "yedi"; D o ğ u Türklerine göre ise, "dokuz" idi. Herhalde çok önceleri, hepsi "dokuz" idi. Bu ayrılık, D o ğ u Sibirya şamanizmi ile B a t ı Sibirya şamanizmi arasında da vardır. Demek ki bu oluşma, çok erken çağlara dayanıyordu. "Yedi" sayısı, belki de İ r a n ve Ö n a s y a tesirleriyle girmişti. Çünkü B a t ı G ö k t ü r k Kağanı, İstemi Kağan, B i z a n s İmparatoruna yazdığı mektubunda, "Yedi iklim hâkumdarı" olduğunu söylüyordu. Bu söyleyiş ve yazıda, S o ğ d tesiri de, bulunabilirdi. S a i d E m r e de, *Yedi kat göğü*, bir adımda alıyordu:

"Derviş bir adım atmış, yedi sekiden değil,

"Yedi kat göğe yetmiş, işbu söz işareti!"

Yer de, yedi kattır. Böylece yer ile göğün hepsi, 14 kat ediyordu. Bu da, İ r a n mitolojisinin bir özelliğidir. Biraz geç zamanlara ait olmasına rağmen, B o s n a v i 'nin şu tanıtması, güzeldir:

"Yedi yer, yedi gök bünyâd olmadan,

"Ay ile gün, yıldız icâd olmadan,

"Dünya dedikleri, abâd olmadan,

"Kıbledir Muhammed, secdemdir Ali!"

Ku z e y Türk destanları da, "yedi gök"; "yedi kat gök" den söz açıyorlardı. Belgelerimiz, arka notlardadır. Kaşgarlı M a h m u d bile, "Yetti kat kök" sözü ile, bilgiyi açıyordu⁴².

GÖĞÜN KATLARI VE DEVLET ANLAYIŞI

(Belgeler ve Okumalar)

Tahta çıkma ile şamanların göğe çıkmaları arasında benzerlik

Devlet, yer ile gök yapısının benzeri gibi: Hakanların tahta çıkmaları ile, şamanların göğe çıkmaları arasındaki bu kadar yakın benzerliğin, sebepleri nelerdir? Hakanların tahta çıkmalarında yapılan törenlerin, din temelleri var mıydı? Hakanların tahta çıkma törenlerinde yapılan seremoniler, temelsiz olamazlardı. Şimdi bu konuya girerek, bazı açıklamalar bulmağa çalışacağız.

Hakanı, bir keçenin üzerine koyarak, 9 kez döndürme ve "göğe çıkma": T o b a v e G ö k t ü r k devletlerinin kağanları, tahta çıkarılarken, "Bir

⁴² Kaşgarlı M a h m u d , III, s. 27. "7 kat gök ve yer"; B a t ı 'dan gelen tesirler de olabilir(?).

keçe (veya *halı*) üzerine oturtuluyorlar ve "doğudan batıya" doğru, 9 kez döndürülüyorlardı. Hakan, böylece tahta çıkmış oluyordu". Sonradan Çin'in kuzeyinde kurulan Hıta'y (*Liao*) imparatorluğunda da, hakanlar aynı seremoni ile tahta çıkarılıyorlardı. Çünkü bu devleti kuran Proto-Moğol Kıtana-kabileleri, uzun zaman Türklerin idaresi altında yaşamışlardı.

Bunun sebebi ne idi? Türklerle göre: "Dünya, doğudan, yani güneşin doğduğu yönden, batıya doğru dönüyordu. Keçe veya halı da, 9 kez aynı yönde döndürülüyordu. Böylece kağan, göğün 9 katını aşmış ve Tanrı'ya ulaşmış ve böylece Tanrı'dan kağanlık kutluluğunu, almış oluyordu". Bu, bizim görüşümüzdür. Umuyoruz ki, sunacağımız örnekler, bizim bu görüşümüzü, destekleyeceklerdir:

Şamanların, Hakanlar gibi göğe çıkmaları: Altay şamanlarının göğe çıkma törenleri hakkında en eski rapor, 1840 da bu bölgeye gelen misyonerler tarafından, el yazısı ile ele geçirilmiştir". Bu raporun içindeki bilgileri, kısa olarak aşağıda sunmayı, yararlı görüyoruz". Şamanizm'in ana prensiplerine göre, "şamanların 5. kattan yukarısına gitmemeleri", gerekirdi". Kutup yıldızı ile ilgili bölümümüzde duracağız. Halbuki bu eski rapora göre, "şaman 9. katı bile aşmaktadır".

Pura, yani Şamanın binip göğe çıktığı atın ruhu, İslamiyetteki "Burak" a benzemektedir. "Şamanın en kutlu silahının yaya ve ok olması; bakır kılıcı, eşik ruhu ve çadırın kapısının doğruya açılması"; Proto-Türk geleneklerinin, en belirli görüntüleridir:

"Akşam olunca, "keçe bir çadır" kurulur ve kapısı, "doğuya" çevrilir. Çadıra bir ağaç dikilir, ağaca göğün 9 katını gösteren, 9 işaret yapılırdı. Açık renkli bir at, kurban edilirdi... Kurban, davulun ruhuna, ateş anası'na sunulurdu. "Ay, Kam, ay" diye bağılırdı... Şaman (Kam), eşik ruhuna seslenir, bakır kılıcı, ok ve yayı ile kötü ruhları kovardı... 7. katta aya; 8. katta, güneşe saygı duruşu yapar. 9. katta, Ulu Tanrı ile buluşurdu"..."

" Ana kaynak: Verbitskiy, *Altaykie inorodov* (Altay halkları), s. 46 vd. Kışl. A. İnan, Şamanizm, s. 98 vd.

" Radlof, *Sibirya'dan*, (terc.), II, s. 20.

" Anohin, *Altay Şamanlığına Ait Maddeler*, s. 9. Bk. A. İnan, *Makaleler*, s. 412.

" "Göğün direği ve çift başlı kartal" için bk. Verbitskiy, s. eser, s. yer.

Anohin'e göre, "Dura, üç boyutlu bir keç idi. Ayın güneşin yanında bulunurdu" (Makaleler, s. 450). Şamanlar göğe, "Yayık, mayla, Karlık" gibi, Tanrı'nın elçileri ile birlikte çıkıyor. "7 engel (puşadık)" veya "kapıları (süzgeç), birlikte geçiyordu (Aynı eser, s. 418).

5. katta, (Alın-kazık), yani Kutup yıldız katında, "Tanrı'nın elçisi" tarafından karşılanıyordu. Görülüyor ki yorum ve inanışlar, değişiktir.

Göğe çıkma törenlerinde, şamanın bir keçe üzerine konup, 9. kez döndürülmesi: Törenin benzerini, gelişmiş bazı Buryat Moğollarının, seremonilerinde de görüyoruz". Hakanların tahta çıkmasına benzer, "Şamanların göğe çıkma törenlerini"; Potanin, Batı ve Kuzey Altay Türklerinde görmüş ve yazmıştı". Proto-Türk geleneklerinin dış tesirlerinde iyi korunduğu Yakut Türklerinde, ise Şamanın göğe çıkma töreni, şöyle oluyordu:

"Baş şamanı, 9 şaman, bir keçe üzerine oturtarak, kaldırıyorlardı. Bundan sonra şaman, göğün 9 katını temsil eden, 9 ağacı, üçer defa dolanarak, göğe çıkma törenini tamamlıyor ve ondan sonra da keçe üzerine oturuyordu"..."

Göğe çıkma törenlerinde, "çift başlı kartallar": "Yakut Türkleri Kurban töreni sırasında, üç ağaç diker, başlarına da, birer kuş heykelciği korlardı. Bu kuşlardan biri, çift başlı bir kuş idi. Tören, bundan başlardı... 9 ağaç dikiyorlardı. Her ağaç, göğün bir katını gösteriyordu. Göğün yolu ise, at perçemleri ile gösteriliyordu"..."

At kültürü ile tuğ ve bayrak, bu törenlerin, temelini oluşturuyordu. Çift başlı kuşa Yakut Türkleri, "Öksökö Kılı" derlerdi".

Göğe çıkarken veya inerken şamanı, keçe üzerine oturtması hakanların tahta çıkışları hakkında tarih kaynakları bize az ve yetersiz bilgi veriyorlardı. "Hakan, tahta çıktıktan sonra mı; yoksa tahta çıkmadan önce mi, halıya konup, çevriliyordu?" Şamanların göğe çıkma törenlerinde de, bu değişiyordu. Balagan sk bölgesinde, "şamanlar, göğe çıkıp indikten sonra, keçe üzerine oturtuluyor ve doğru dan batıya doğru, 9 kez döndürülüyordu..." Ancak keçeyi tutanlar, 9 gezegen gibi, şamanın 9 yardımcısı, idi. Bazan da, şamanlar hem tören başlarken ve hem de gökten indikten sonra, keçe üzerine otururlardı...

Halk geleneğinden, büyük devlet geleneğine: Bayraklı, ok ve yaylı, ak çadırın, at sürülerini Tanrıya doğru azad eden, göğe çıkma törenleri: Bazı törenlerde, büyük devlet geleneği, henüz kaybolmamıştır. Göğün en üst katını temsil eden ağaca, bir bir bayrak asılırdı. Şa-

" Yakut Türklerinin, güçlü tesirlerinde kalan Buryat Moğollarının geleneklerini, en iyi şu eser belirtmiştir: Agapitov, Hangaiev, Şamanstvo u Buryat Irkutskoy gubernii (Irkutsk bölgesindeki Buryatlarda, Şamanizm), Irkutsk, 1885, s. 46 vd.

" Potanin, *Özerki Severo-Zapadnoy Mongolii* (Kuzey-Batı Moğolistan hakkında notlar), SPb. 1883, IV, s. 58. Doğu Altay Türklerinin gelenekleri hakkındadır. Bu kutlu ve "çift başlı kartallar" için bk. Türk mitolojisi, I, s. 109; 365, 590, 597.

" Seruçevskiy, *Yakutlar* (Yakutlar), SPb., 1890, s. 645. Bu kuşun, Arıgn olması, şüphelidir.

" Aynı eser, s. 645.

" Aynı eser, s. 545-546.

man, hakanlar gibi keçe çadırının kapısını doğuya çevirir, Kötü ruhları, o ke ve ya y ile korkuturlar. "Sürü halinde canlı at azadı", bu törenlerin başlıca Özelliğidir. Ulu Tanrı, hakanlar gibi, "ak çadırda" otururdu. (Bk.n.50).

HALI VE KİLİM

(Tahta ve göğe çıkma törenlerinde)

Halı ve kilim, koyun cü kavimlere ait bir kültür eşyasıdır. Koyunun olmadığı yerde halı, kilim ve keçe olmaz. Türk geleneklerine dayalı olan, Tob a ve Göktürk gibi büyük devletlerin, "tahta çıkma" törenlerinde, "Türk hakanlarını keçe veya halı içine koyup, kaldırdıklarını", çeşitli yerlerde yazmış ve incelemiştik. "Şamanların göğe çıkma" törenlerinde ise, "Baş Şamanın halı içine konduğunu, 8 veya 9 çırağı tarafından, 9 defa çevrilerek, göğün dokuz katını aşmış gibi, sembolik bir hareket", yapıldığı üzerinde de ayrıca durduk.

"Uçan halı" motifi, yabancı tesirlerin girmedığı, Kuzey Türk destanlarında, görülüyor. Ancak bir halı veya keçe üzerinde göğe çıkma veya göğün 9 katını aşma da, buna paralel bir Türk inancı gibi de, düşünülebilir. Bunun yanında, Kuzey Türk destanlarında "sihirli halı" motifi de, görülüyor değil: "Kara Tün kara gece veya Calmaus adlı bir yeraltı ruhu" veya dev, bir yiğidi ailesi ve maiyeti ile birlikte, yerin deliğinden yeraltına çekiyor. Ayna Han adlı bir ruh, yiğidin kurtulması için, bir "sihirli halı" veriyor²².

Ancak bu masalda Güneş tesirleri de vardır. Çünkü yiğidi, dev öldürerek ancak Hızır kurtarabiliyor. Bunun yanında, çok daha yerli olan Türk inanışlarını da, görmüyor değiliz. Çünkü bazı destanlarda, Üç halı ile Ateş Denizi'ni geçen²³; kimseler görülüyordu²⁴: Bunlar, Ateş Denizi'nin üzerinden, uçak gibi geçiyorlardı.

"Halı ile haber" verme de, Türk destanlarının yerli bir düşüncesidir: "Bir Hanın küçük oğlu, devin zindanında hapis iken, zindanda dokuduğu bir kilimle (kilem) babasına haber veriyor. Han da gelip oğlunu kurtarıyor"²⁵ Demek ki kilim dokunurken, nakışlar arasında bazı işaretler konuyor ve böylece, haber veriliyordu. Bu durumda, "nakışların bir dili" var

²² Radlof, Proben, III, s. 266/316.

²³ Proben, III, s. 265. Aynı destan'dan. İslâmî tesirler girmiş mitolojik Kırgız destanlarıdır.

²⁴ Proben, IV, s. 92/119. Bu Kuzey Türk destanında, "sihirli halı" dan çok: "halı zannatı" söz konusudur.

demekti. Halı dokuma yolu ile haber verme düşüncesi, A n a d o l u masallarında da çok yaygındır²⁶.

Ayrıca devler de ev yaptırıyorlar ve zindanda, "kilim işletmek için (kilem işletirken) usta arıyorlar"²⁷. Bundan yararlanan tutuklular da bu yolla dışarıya haber veriyorlar.

"Bilmeceler" de halı, bazan güneşe, bazan da koyuna benzetiliyordu: "Tür tür kilim, tür kilim", "dürülüp çıkan güneş tir"²⁸ "Yay (cai), yay kilim, yay kilim", "yayıp çıkan koyun" dur. Gerçi tüylü bir halı, bir koyun gibidir. Ancak halının nakışlarını güneşe benzetmenin, herhalde ayrı bir manası olsa gerektir.

GÖĞE DUA

Türk mitolojisinde yer alan bir çok yaratılış destanları ile inanışlara göre "Tanrı, önce göğü sonra da yeri yaratmıştı"²⁹. M a n a s destanında, M a n a s H a n göyle and içiyordu: "Göğsü tüylü yağız yer beni vursun; dipsiz yüksesek mavi gök, keskin ay baltam beni parçalasın"³⁰. Tüylü yer ve dipsiz gök deyişleri ilk defa burada geçer. Bir Altay efsanesinde ise bir yiğit düşmanına, "Ne göğe ve ne de yere dua et! (Yani hiç bir faydası yok)", diyor³¹. H u n l a r, M.Ö.91 Hun-Çin savaşından önce, "Gök ve yere and içiyorlar, eğer Çin Başkomutanı General Li Kuang-li'yi esir alırsak, onu göğe ve yere kurban vereceğiz!" diyorlar.

En sonunda bu başkomutanı esir alıyorlar ve sonra da kurban ediyorlar. Büyük H u n İmparatorluğu adlı kitabımızda H u n l a r ın gök ve yer kültürleri ile ilgili çok bilgi vardır.

Göğün rengi: Göğün rengi mavi, yani gök; yerin ise, yağız, yani toprak rengidir. Kuzey efsanelerine göre, "Kıyamette gök, demir; yer ise, sarı b a k ı r" olacaktır³².

GÖĞÜN YÖNLERİ VE RENKLERİ

Türklerdeki yönler ve renk anlayışları, ilk önce M.Ö.200 de, M e t e 'nin Çin İmparatorunu kuşatması ile görülmektedir. Aslında M e t e bu kuşatma-

²⁶ W. Eberhard, Typen der türkischer Folkemärchen, 208, 231.

²⁷ Proben, IV, s. 92/119. Devlerin, "kilim işletmeleri".

²⁸ Proben, III, s. 332/309. Kırgız bilmeceleri.

²⁹ A. Inan, Şamanizm, s. 139. Göktürk yazıtlarında da, "(önce) göğün, (sonra da) yerin kılınığın", yani yaratıldığından söz açılıyordu.

³⁰ Proben, III, s. 106. Burada önce, kötü ruhlara yeri olan, yerden başlanıyordu.

³¹ Proben, I, s. 157/160. Bu destanlar, çok mitolojiktir.

³² A. Inan, Şamanizm, s. 25.

daki yönelmeyi, "at renklerine göre" yaptırmıştı. Çinliler ise at renklerini, kendi anlayışlarına uydurmuşlardır. Örnek olarak, *kır atların* rengi, beyaz değildi. *Doru* da, *kırmızı* demek değildir. Bununla beraber burada Çin ve Hint anlayışlarını izlemeği de, yararlı buluyoruz:

Doğu: Çinde, *mavi*; Hintli'lerde, *beyaz*. Güney: Çin'de, *kırmızı*; Hint'te, *sarı*. Batı: Çin'de, *ak*; Hint'te, *kara*. Kuzey: Çin'de, *kara*; Hint'te, *kırmızıdır*.

Kuzey-Türk destanlarında göğün ve cennetin yönleri hakkında bazı bilgiler vardır⁴². Gökte sayılan marallar ile kuşlar da, yıldızlarla olduğu kadar, yönlerle de ilgili olabilir⁴³. İncil'de, Hazreti İsa'nın, tahtının önünde de dört hayvan bulunduğu söylenir. Bu konularda kesin olarak konuşmuyoruz.

13. BÖLÜM GÖĞÜN DİREĞİ

TÜRKLERDE GÖĞÜN DİREĞİ, "ÇADIR DİREĞİ" GİBİ

Altay, Kuzey Türk destanları ile düşüncelerinde *göğün direği* anlayışı, çok önemli bir yer tutar. Batıya gelindikçe, Türk kavimleri bu inancı, hafifçe İslam düşüncesi ile de benzeştirmişlerdir. Ancak deyimler ile düşünceler, çok eski çağların izlerini taşırlar. Bir Altay destanında, "*göğün direği alınsa*", deniyor. Bu, *kıyamet kopsa*, demektir. Böylece konuya, hafifçe girmiş oluyoruz.

Türklerde göğün direği, bir "çadır direği" gibi; Böylece düşünce, yerli bir tabana oturmuş oluyordu. Aslında bu düşünce, yeryüzünde çok yayılmış ve adeta insanlığın malı olmuş gibidir. Eski Roma ve Yunan çevreleri bu direğe, "*Universalis columna*", diyorlardı. Bir kültür tarihçisi olarak burada bize düşen, yerli ve tarih temellere bakarak, insanlık ile Türk düşüncesinin, ayrılıklarını göstermektedir. Tarih metodu, budur. Göğün direği, *çadır direği* gibi, deyince konu yerleşmiş oluyordu.

Gök, yeryüzünü örten bir çadır gibi; Gök ile ilgili bölümümüzde, bu düşünce üzerinde daha geniş olarak durmuştuk. Oğuz Kağan destanı içinde, Oğuz Kağan, "*Gök çadırımız, güneş de bayrağımız olsun*", diyordu. Ancak bu, Türklerin *kubbeli* ve sağlam *keçe çadırları* idi. Gök Türk yazıtları da, *göğün basmasından, yerin delinmesinden*" söz açmışlardı.

Babil ve İsrail oğullarında, çadırlar bizimkiler gibi kubbeli değildi. Babil yazıları, "*göğü bir çoban çadırına, benzetmişlerdi*". Kendi çamur evlerine benzetmemişlerdi. Çoban çadırları da, şimdiki gibi çul çadırlardı. Türklerin düşünce ve inanışları ise, günlük hayat ve varlıklarının bir yankısı gibiydi.

Göğün direği, Hz. Muhammed ve Hz. Ali gibi; Türkler, müslüman olduktan sonra, bir çok düşüncelerini, İslamiyet ile benzeştirmişlerdi. Dinimizin direği Hz. Muhammed, yerden göğe uzanan bir direk olmuş ve Aleviler buna Hz. Ali'yi de katmışlardı. Pir Sultan Abdal'ın Şah İsmail'den aldığı şu güzel şiir, bu görüş için, güzel bir örnektir:

⁴² Proben, IV, s. 189/234. Kuzey Türk destanlarına ait bu bilgiler, yeri geldikçe değerlendirilmiştir.

⁴³ Proben, IV, 70/89: Bu Kuzey Türk destanları, dış kültür tesirlerinden çok uzaktırlar.

"Yaktıcağın bir çırağdır,

"Yerden göğe bir direktir,

"Bindiceğim bir buraktır,

"Allah bir, Muhammedi Ali!"

900 yıl önce Kaşgarlı Mahmud, "yeri basturan dağdır", demekle, yerin de bir kendi direği olduğunu söylüyordu. Dedem oğlu, yerin direğinden de, söz açıyordu:

"Yerin, göğün, arzın, kırsın direği,

"Varınca bir tel ver Pirime turnam!"

Yukarıda görülüyor ki, Türk düşüncesinde, göğün direği anlayışı, çok daha genişlemiştir. Bektaşî şairi, Deli Şükri 'ye göre, göğün direği, ustası Kaygusuz Abdal idi. Kendisi, Mısır 'da yaşamıştır:

"Kaygusuz Abdal'dır eylemen güman,

"Yerden göğe direk imiş bu Sultan!..."

Eski ve temel Türk düşüncesinde göğün direği, "Kutup yıldızı": Şimdi, anl temel düşünceye gelmiş bulunuyoruz. Türkler, göğün direği olarak, Kutup yıldızı'nı düşünmüşlerdir. Bunun için Kutup Yıldızı'na, "Demir kazık" veya "Altın kazık" demişlerdir. Bu düşünce, Anadoluda da yaşaya gelmiştir. Bu düşünce daha çok büyük devlet kurmuş Türklerden, gelmişti. Soyutlanmış ve ilkel Türk kültür çevrelerinde ise buna, "Demir ağaç" veya "Demir direk" denmişti. Bu konu ile ilgili kaynakları, Kutup yıldızı bölümümüzde sunacağız.

Kutup yıldızı veya altın kazık'ın tepesi, "göğün kapısı" gibi: Eski Türk düşüncesine göre, "Kutup yıldızı, gökte hiç kımıldamadan duruyor, bütün gezegenler ile yıldızlar ise, onun çevresinde görünüyorlardı". Ana düşünce, budur. Kutup yıldızı, Tanrı'nın ışıklı ülkeleri olan, yüksek gökle, yer yüzünü birleştiren, kutlu bir kapı idi:

Bu kapı, gökle yeri, ruh alemi ile madde dünyasını ve aynı zamanda insan ile Tanrı'yı birbirinden ayıran, bir sınırdır.

Şaman törenlerinde Tanrı, ruhlarından birini elçi olarak gönderir. Kutup yıldızı kapısında, şamanlar ile ilgi kurardı. Ruhlar da, bu kapıdan aşıya inemezlerdi. Belgeler, gök ile ilgili bölümümüzde verilmiştir.

GÖKTEKİ VARLIKLAR VE "GÖCÜN DİREĞİ"

Konu, yalnızca Altın-kazık ve Kutup yıldızı ile bitmiyordu. Yalnız Dünya değil; gökteki gezegenler de Altın-kazık'a bağlı olarak dönüyorlardı. Böylece

astromik bir âlem oluşuyordu. Bu inancı, sonradan Çingiz Han devletlerinde de devam etmişti¹.

Göğün direğine bağlı bir arabayı çeken, iki aygır: Bu düşünceler Türk atlı kültürünün temellerinden gelen, motiflerdir. Kutup yıldızına bağlı en yakın yıldız, Küçük kayı burcu idi. 7 yıldızdan oluşan bu yıldız kümesinin, kuyruğundaki yıldız, Kutup yıldızına çok yakındı. Küçük kayı burcu, bu kuyruğu ile sanki Kutup yıldızına bağlanmış gibiydi.

Türkler, kuyruktaki bu iki yıldızı, iki aygır gibi düşünmüşlerdi. Bunlar, "Ak-bozat", ile "Gök-bozat" idiler. Arkadaki dört yıldızı çekiyorlardı. Bu da, 4 tekerlekli bir araba idi. Atlar ile dört yıldız arasındaki küçük yıldız da, araba oku oluyordu. Kırgız Türkleri bu küçük yıldızı, "urgan yıldızı" da derlerdi. Araba ve atlar, kutup yıldızının çevresinde dönüp, dururlardı.

İki aygırı kovalayan, yedi kurt: Türk atlı kültürü, yine devam ediyordu. "Büyük kayı burcunun 7 yıldızı, birer aç kurt idiler. Küçük kayı burcunun 2 atını, kovalayıp, duruyorlardı".

Daha kuzeydeki Türkler, "Yedi kardeşi, yedi köpek olarak düşünmüşlerdi. Zincirlerle Kutup yıldızına bağlanmışlardı. Dönüp duruyorlardı..." Kıyamet, bu zincirlerin koptuğu gün olacaktı. Çünkü göğün düzeni, altüst olacaktı.

Göğün direğinin çevresinde, kaçan ve birbirini kovalayan yıldız kümeleri: Bu düşüncenin, gerçekler ile de, bazı ilişkileri vardır. Terazi ve Zühre burçları, mitolojik anlamlarını, Büyük kayı, yani "Yedi kardeşler"den almışlardır. Büyük kayının kuyruğundaki üç yıldız, hafif bir kıvrım yapar. Bu kıvrımın ortasında ki yıldızın karşısında bir yıldız vardır. Buna, "Alcor" adı verilir:

Büyük kayı burcu: "Yedi haydut": "... Bu küçük Alcor yıldızı, başlangıçta yoktu. Yedi kardeş, (veya bazı Türklerle göre Yedi Hakana), bu küçük yıldızı, başka yıldızlardan, yağma yoluyla almışlardı". Bunun için bazı Türkler, Büyük kayı burcuna, "Yedi Hırsız" veya "Yedi Haydut" diyorlardı. Diğer gezegenler ise, "çalınan bu yıldız yeniden almak için, Yedi kardeşleri, kovalar dururlarmış..."

Zühre'nin, 6 yıldızı vardır. Yalnız Türklerle göre değil; Avrupa'daki inanışlara göre de, Zühre "7 yıldız" imiş². Büyük kayı burcu, yıldızın birisini çalmış.

¹ Çingiz Han ve oğullarının, Saray ve devlet dış teşkilâtındaki, Uygur asıllı hoca ve büyük memurlarının biyografyası, şu eserde yer almıştır: B. Ögel, Sino-Turcica, Taipei, 1964.

² Uno Harva, Die Religiöse Vorstellungen der Altaischen Völker, ss. 25-30, 190-199.

Göğün direği, dünyadan yükselen bir "Demir ağaç": Yakut Türklerine göre: "Dünyanın ortasından, Kutup yıldızına kadar uzanan bir demir ağaç vardı. "yer ve gök yaratılırken", Bu ağacın tohumu da atılmış. Yer ile gök geliştikçe, bu ağaç da, ikisini birleştirmiş..." Gök ağacı ile ilgili bölümlerimizde, bu inanışlar üzerinde durmuştuk. Sibirya'nın tundralarında yaşayan Yakut Türkleri, bunu demir ağaç olarak düşünmüşlerdi.

Göğün direği, kutlu bir "Demir-Kazık" gibi: Türk At kültürü içinde demir kazık, önemli bir rol oynuyordu. Çadırın çevresinde çakılı kazıkları da, buna katabiliriz. Ancak, "at kazığı", her şeyin temeli idi. "Kutup yıldızının bir kazık, onun çevresinde dönen aygırların da birer gezegen olmaları"; günlük hayata da uygun geliyordu.

Yakut Türkleri, Ren geyiği kültürüne bağlı idiler. Bunun için Yakutlarda, atların yerini, ren geyikleri almışlardır: *Büyük aya burcunun yedi yıldızı, "7 ala ren geyiği" imişler Bağlarını koparmak için, koşup dururlarmış..."* Görülüyor ki ana fikir, çevreye bir uyum gösteriyordu.

Göğün direği, kutlu bir "at kazığı", gibi: Proto-Türk atlı kültürün izleri, Yakut Türkleri arasında çoktur. Yakut Türkleri, atları bulunmadığı halde, Kutup yıldızına, "Kutlu at kazığı" adı da vermişlerdir. Ayrıca Kutup yıldızının, ikinci derecede bir Tanrı olduğuna da inanmışlardır. Bu Tanrıya da, "At kazığının kutlu ruhu, Toyun'u", derlerdi. Bu da bize gösteriyor ki, Türk kavimlerinin çok geniş alanlara yayılmış olmalarına rağmen, yine aralarında bir bağ kalmıştı.

Moğol mitolojisi, Türk düşüncesinden hafifce ayrılıyor

"... Gökte yaşayan 9 demirci, Kutup yıldızını döğerek, bu yıldızdan, bir demir kazık yapmışlardı..." Bu da, benzer ve güzel bir düşüncedir. Ancak bu geri Kuzey Moğollarında, demirçilik kültürü yoktur. "Türk demircilik kültürü" nün bir tesiri olsa gerektir.

DÜNYA KUTUP YILDIZININ ÇEVRESİNDE DÖNÜYOR

Fin-Ugor kültür çevrelerinde: Türklerin "Demir-kazık"¹, gökle yer arasına atılmış bir eksenidir. Kuzey-batı Sibirya'da yaşayan Fin-Ugor kavimleri ise "Kutup yıldızını, bir "Gök kazığı" olarak düşünün-

¹ Bu konu, Kutup-Yıldızı, yani "Demir kazık" ile ilgili bölümümüzde, daha geniş olarak ele alınmıştır.

² V. N. Vasil'yev, *Isobrazheniya Dolgano-Yakutskikh dukov. Dolgan ve Yakut heykelticikleri ve insanları*, Jivaya Starina, 1909, s. 269. Daha geri olan Dolganlar ile Yakut Türklerinin geleneklerini karşılaştırır.

³ Bu konu, Kutup yıldızı ile ilgili bölümümüzdedir.

yorlardı. Bu düşünce, Finlere, Baltık kıyılarına, hatta İzlanda'ya kadar uzanmıştır. Bu düşüncüyü, Fin bilginleri, çok iyi incelemişlerdir⁴.

İncel'de ve Hindistan'da Kutup yıldızı: Gezegenlerin Kutup yıldızına bağlı olduğu, Hint mitolojisi ile İncel'de de görülüyordu. Konuya bir genişlik ve aydınlık vermek için, böyle bir başlığı açtık. Yoksa Türklerin "At kazığı", günlük hayatları ile ilgili idi. Kültür tarihçisi, düşüncelerin, bu temel ayrılıklarını gösterir.

Macarlar ile akrabalarında göğün direği: Çok derin olarak incelenmiş olan, eski Macar inanışları için, şöyle diyorlardı: "... Tanrı Dünyayı yarattığı zaman, kontrol için, Ana-Ata'ya göndermiş. Dünya, bir 'tekerlek gibi dönmüyor mu?'; Tanrı bunun üzerine dünyanın daha yavaş dönmelerini emretmiş. Böylece Dünyanın dönmesi, daha yavaşlatılmış". Dünya, elbetteki bir eksen çevresinde dönüyordu.

Yakut Türklerinde de, buna benzer bir inanış vardır: "Eskiden gezegenler çok yavaş dönermiş. Bunun için de, çok soğuk olurmuş. Bir zaman elindeki sopa ile gezegenleri kovalamış. Gezegenlerin hızlı dönmesi ile, havalar ısınmış..."

GÖĞÜN DİREĞİ VE ÇİFT BAŞLI KARTALLAR

Köyün ortasına dikilen direklerde kartal heykelleri: Çeşitli Türk bayraklarının üzerinde, *kuş sembolleri*'nin bulunduğunu biliyoruz. İrtiş ve Konda ırmaklarının üzerinde bulunan bazı Fin-Ugor köylerinin meydanlarında dikilen direkler üzerinde, bazı *kuş heykelticikleri* görülmüştü. Müslüman Tatarların da tesirlerinde kalan bu köylüler, meydana dikili direğe, "Dünya direği" diyorlardı⁵. Bu direklere bazan, *kurban* bile kesiliyordu.

Gök direği üzerindeki, "çift başlı kartal" heykeli: Bu da, çok eski Türk geleneklerini saklamış ve dış kültür tesirlerinden uzak kalmış olan, Yakut Türklerinde görülür:

"Yakutlar, ağaçtan yapılmış sırsıklar üzerine, çift başlı kartal heykelticikleri koymuşlardı. Ağaçlara, çapraz ve enlemesine, ağaçlar da çakmışlardı. Bunlar, göğün katları oluyorlardı..." Bazılarına göre gök, 7 kat; bazan da 9 kat idi. Çift başlı kartalların, 5. kata oturtulduğu da vardı. Kartalı, Ulu Tanrı'nın yanına çıkartıyorlardı.

⁴ Finlerde, "Dünya kazığı" diye, bir inanış vardır: U. Herva, aynı eser, s. 37.

⁵ Paskanov, *Die Irtsch-Ostnyken*, I, s. 132. Bu Fin-Ugor kavimlerinin şifreleri, bu kitapta derlenmiştir.

⁶ Vasil'yev, aynı eser, s. 269. Yakut Türkleri ile Dolgan kavimlerine ait putların, orijinal resimleri vardır.

Göğün dayağı: Anadolu ve Azerî Türk geleneklerinde, "İl dayağı" anlayışı üzerinde, notlarımızda duracağız. Teslim Sultan Abdal'dan bir görüş sunalım:

"Süren erenler süreği; münkir, Cehennem direği,

"Süre gelmiş, süre gider; dura gelmiş, dura gider!"

"Süren" ve "sürek" deyimleri, "Zaman ve Felek'in dönüş süresi" ile ilgilidir. "Göğün dayağı" için, Azmi Babba şöyle diyordu:

"Yerleri temelsiz, göğü dayaksız,

"Durdurursun, âceb iskâncı mısın?"

Kuzey Asya'da İrtiş ırmağı boylarındaki köylüler, diktikleri gök direklerinin en üstüne, bir tabla da yapıyorlardı. Onlara göre bu tabla, göğün çatısı idi⁹.

ÇADIR DİREKLERİ VE GÖĞÜN DİREÇİ

Çadırın direği, göğün direği gibi: Dış kültür tesirlerinden uzak Yakut Türkleri, "bir direk dikerler ve kurbana, bu direğe sunarlar. Buna, "kurban direği" (Ağr bağı) derlerdi. Yakutlar, çadır direkleri ile atlı sütunlarına da, (bağlı) derlerdi..." Yani evde ve dışarıda bir direk, kutluluk kazandırıyor.

Büyük devlet kuran Türklerde, bu inanışlar gevşemiş veya kaybolmuştu. Ancak Güney Sibirya'daki Türk kavimleri, "çadırı, bir gök kubbesi, çadırın direğini, bir gök direği; bacasını da, göğün kapağı gibi"; yaygın olarak düşünmüşlerdi. Konuyu, uzatmayacağız.

Çadır, küçük bir Dünya gibi: Keçe ve kubbeli bir çadır, insanlar için bir meskenidir. Bu sebeple, ev sahiplerinin ne düşündüklerini öğrenebilme, kolay değildir. Ancak geçen yüzyıldaki Altay Türklerinin çadırlarında yapılan, "göğe çıkma törenleri"; bu konuda bize çok şey öğretmektedirler. Bu törenler ile ilgili bazı belgeleri, yukarıda sunmuştuk. Çadırın bacası, kutup yıldızı veya göğün kapısı gibiydi. Sembolik olarak bu bacadan sonra, "Tanrının aydınlık ülkeleri" ve "ruhlar âlemi" başlıyordu.

Göğe yönelen, bayrak direkleri: Altay Türklerinin, "çadırlarının içinden çıkarılan bazı sırtıklar üzerine, bezler asılırdı". Bunların yanında, Doğu Türkistan ile yakın Türk ülkelerinde görülen, "mezar bayrakları" üzerinde de, durmak gereklidir. Danimarkalı bir etnoğraf, Sibirya Soyotları arasında bir çadır görmüştü: "Çadırın bacasından çıkarılmış,

⁹ Karjalainen, *Die Religion der Jugra Völker*, FFÖ, Nr. 44, s. 42. Konuyu, Fin-Ugor gelenekleri bakımından ele almıştır.

mavi, beyaz ve sarı renkte, bezler asılmıştı¹⁰". Bu renkler, çeşitli yönleri göstermiş olmalıydılar.

AĞAÇLARA BEZ BAĞLAMA VE "BAYRAK" GELENEÇİ

"Ağaçlara bez bağlama" geleneğinin, Proto-Türk inanışlara kadar indiğini görüyoruz. Başkurt Türklerinde, "her kabilenin ormanda kutlu bir ağacı vardı. Her kabilenin kutlu ağacının üzerinde, kabilenin "tözü" sayılan, bir kuş tünerdi". Prof. Abdulkadir İnan, "ağaçlara bez bağlama" geleneği için de şöyle der: "Ağaçlara bağlanan paçavra, kul, tüy gibi nezirler de, bu fetişlerdendir"¹¹.

Bayrağın başındaki, kurt veya kartal gibi motiflerin balballara konmasının kökleri de, bu inanışlardan gelebilir. Mezar bayrakları üzerinde de, durmuştuk¹². Zaman zaman evlerin üzerine asılan bayrak veya bezler, haberci idiler¹³. "Eceli ile ölenler için, kendi evinin üzerine, siyah bayrak; şehidler için ise, beyaz bayrak asılırdı"¹⁴.

TÜRK HALK DESTANLARINDA GÖĞÜN DİREÇİ

Göğün direği ile ilgili Türk halk anlayışlarının nasıl geliştiklerini, yukarıda belirtmeğe çalışmıştık. Şimdi Radlof'un, "Türk Halk Edebiyatından Örnekler" adlı büyük eserinden, derlediğimiz bazı bilgilerle konuyu daha da pekiştirmeye çalışacağız. Kuzey Türkçesinde "direk"; kavak demektir. Kuzey Türk Halk Edebiyatında, "direk" ile "kavak" ve bayrak arasında, çok yakın ilişkiler kurulmaktadır¹⁵. Başka bir destanda da şöyle deniliyordu:

"... Bir yiğit, göğe yükselen (tirelme) bir ağacın yanında duruyor ve bir ev görüyor. Bu sırada yiğidi gören yaşlı bir kişi (abışka), "okun un gücünü" göstermek için, bir ok atıyor. Okun rüzgarı ile, büyük bir kasırga çıkarıyor. Yiğit de, kilicini çıkarıyor ve "yerin 7 katını" deliyor"¹⁶..." Buradaki direk veya ağaç, herhalde, "Gök ağacı" olmalıydı.

¹⁰ Pakkanen, *Die Irtsch-Ostjaken*, I, s. 132. İrtiş ırmağı boylarındaki bu Ostjyaklar, Müslüman Türklerin tesirinde kalmışlardır. Bundan sonraki bilgiler, U. Harva'dan alınmıştır.

¹¹ A. İnan, *Şamanizm*, s. 47.

¹² Aynı eser, s. yer.

¹³ Vasiljev, aynı eser, s. 269.

¹⁴ Bu, Prof. Abdulkadir İnan'ın bizzat görüp yazarak keşfettiği, çok önemli bir Türk geleneğidir; *Şamanizm*, s. 196.

¹⁵ "Direk, kavak ve bayrak" ile ilgili bilgiler için bk. "Türk Kültür Tarihine Giriş"; VI. cilt.

¹⁶ Radlof, *Proben*, IV, s. 189/234: "Tengriğe tirelme"; "göğe kadar ulaşan", anlamına.

Gök ağacı ve gök direği

Gök ağacı'na bazan "Pay-Terek", yani Bay-Terek veya "Bay-kavak", da, deniliyordu. Göklere yükselen bu ağacın üzerinde, -biraz da dış kültür tesirleriyle- bir "Anka kuşu" bulunuyordu¹⁷. Bir başka Kuzey-Türk destanı, "yer ile göğün yapılışını", daha güzel anlatıyordu:

"... Bir yiğit atına binip, yer altındaki ateşlerin, yani cehennem'in içinden, dışarı çıkıyor. "7 büyük ağaca" (Terek) rastlıyor. Ağacın bir budacı aya (ayga); diğer budacı da, güneşe (hünge) kadar uzanmış. Budacının ucunda ise, bir "çekiş" varmış. Bunların altında ise, "6 kuyu yıldızı" bulunmuş. Pürükcü'nün "Ak-böz atları"; yani Büyük ve Küçük ayı burçları da, orada imiş¹⁸..." Görülüyor ki yıldızlar, ağacın budaklarının altında kalıyorlardı.

Oğuz destanı'nda "Gök ağacı"

Oğuz Kağan, İkinci Hatununu, bir adanın ortasındaki, bir ağaç kovuğu içinde bulmuştu. Oğuz Kağan'ın Birinci Hatunu gökten; İkinci hatunu ise, ağacın kovuğundan, yani yerin derinliklerinden geliyordu. Kuzey Türklerinden, Turalı boyunda, buna benzer bir destan da vardır:

"... Bir yiğit, bir sal yapıp, denizde giderken, yolu bir adaya (otra-uga) düşüyor. Adanın ortasında, büyük bir Dünya ağacını (Terek) görüyor. Bu ağacın üzerinde, yavruları bir deve kadar olan, bir kartal (kara-kuş) oturuyormuş¹⁹..." Kartal (Kara-kuş), çok yerli ve çok eski bir Türk motifidir. Bu kuş, zaman zaman Güney kültürlerinden gelen, "Simurg" ve "Anka" kuşları ile yer değiştiriyordu.

Cennet nerede idi? Anlaşıldığına göre Cennet, büyük ağacın, yani Bay-direk'in, üzerinde bulunuyordu. Çünkü dış tesirlerden uzak, bir Kuzey Türk efsanesi, şöyle diyor: "... 7 Bay-Direk'in altında, (bu yıldız sembollerini) vardı: 1) 7 tane, başı altın, kısı gümüş olan, "Maral yıldızı". 2) "6 Kuyu yıldızı". 3) bir gümüş sandıkta, 7 tane "Pödnö" kuzu, duruyordu²⁰. 6. katta, Ay; 7. katta, güneş vardı²¹..."

¹⁷ Proben, IV, s. 18/22: "Çöl ortasında bir Bay-Terek (kavak)". Bu, "Gök ağacı" dir. Kara-Han, yiğit Kuzu-Körpöş'ü, bu ağacın altında öldürmüştü.

¹⁸ Proben, IV, s. 22/28: Mişek-Alp destanından. Baraba'daki Kargat Terenekleri Türklerinden. Bu destanın asıl orijinal metni: Proben, IV, s. 14/94.

¹⁹ Proben, IV, 90/116: Hanen ağlu masalından. Turalı Boyu, Yağdı Aul köyü Türklerinden.

²⁰ Proben, IV, s. 70/89. Kara-Kököl destanından. "Baraba il Om suyu" Türklerinden.

²¹ A. men, Şamanizm, s. 107.

ORTAASYA ŞEHİRLERİNDE GÖRÜLEN
"GÖK DİREKLERİ"

İrtiş Irmağı boylarındaki Cingala köyü Ostiyakları, köyün ortasına diktikleri direğe, "Şehrin direği" veya "şehir ortasının güçlü direği" adını veriyorlardı. Uno Harva'nın da belirttiği gibi bu köylerde, Türk ve Tatar geleneklerinin, baskısı altında bulunuyorlardı. Köy halkı bu direğe saygı gösteriyorlar ve topladıkları paralar ile, kurban kesiyorlardı. Bunu niçin yaptıkları sorulunca da, "işlerimiz iyi gitsin ve soyumuz çoğalsın diye, direğe kurban veriyoruz"; diyorlardı.

"Demir direk adamı" bu direğin, diğer bir adı idi. "Tanrının bıraktığı ağaç", da, deniyordu. Bu, Tatarların, "Demir Kazık"ı idi. Köylülerin bazıları da bu direğe, "Er" veya "Baba" diyorlardı. Bu yolla, şehir direği, onların atası oluyordu. Uygur ve Yakut Türklerinde de, gök ile yeri birleştiren bu ağaç, hayat veriyordu.

Bu bilgiler, Karjalainen ile Patkanov'un raporlarından özetlenmiştir. Patkanov, (İrtisch Ostyaken, I, s. 132) de, bu bölge halkının, Müslüman-Türk tesirleri altında kaldıklarını söylüyordu. Uno Harva ise, İslam ve Türk kültürünün, pek farkında değildir: (A. eser, (Fr.) s. 35).

ANADOLU VE AZERİ EDEBİYATINDA "İL DAYAÇI"

"Yerden göğe, bir ekser!" - Barak Baba

Yunus Emre'nin öncülerinden biri olan, Barak Baba üzerinde, bu kitabımıza sık sık durmuş bulunuyoruz. Göğün direği anlayışı ile ilgili olarak, Barak Baba'nın bir dörtlüğünü verme ile yetiniyoruz:

"Tokuz öküz, bir sükum;

"Yerden kökke bir ekser;

"Mutumuz, yedi ekser;

Zihl mut, zihl ekser! - (Barak Baba).

"İl Dayakı Haydar Baba"

Uludağlar üzerinde ayrı bir bölümümüz vardır. Çünkü büyük yaylalı dağlar, ilin, halkın, yerin ve göğün bir "dayağı", direği, gibi görülmüşlerdir. "İl dayakı", Azerbaycan'da, Eresperan bölgesinde, Yehfuruzan köyünün güneyindeki büyük bir dağdır. Bu bölgedeki yerli ve göçebe halk, bu dağın yeşil eteklerini, yayla olarak kullanırlar. Bu dağa verilen İl dayakı adı, "halkın durağı, dayanağı", anlamından kökünü alıyordu.

Bu dağ hakkındaki şiirler üzerinde, rahmetli ve sevgili arkadaşım, A. F. Karanamalı oğlu durmuştu: (*Türk kültürü*, sayı: 95, s.798-800):

"İl D a y a k ı , il yaylağa gelende,

"Dağ dereler çiçeklenip gülende,

"Yorgun maral kirpiklerin silende,

"Bizden bir selam olsun sislere,

"Yalnız gezen oğlanlara kızlara." (Şehriyâr).

Ulu ağaçlar ve "göğün direği" anlayışı: Göğün direği anlayışı içinde, dağlarda, yer alıyorlardı. Ulu ağaçlar, bu konuda birinci derecede önem taşırlar. Hayat ağacı ile ilgili olarak, Güney kültürlerimizden, bir çok tesirler vardır. Bununla beraber, *kayın* ve *kavak* (*torak*), yani *direk*, Türk kültür çevrelerinin, yerli ağaçlarıdır.

Osmanlı geleneğinde bile, göklere yükselen bir ulu ağaç, *Dünya hâkimiyetinin bir işareti* ve sembolü olarak görülmüştü. Bu anlayışlar ile ilgili, bir çok belge sunulmuştur. Ağaçlar üzerindeki bölümümüzde, bu konuya yeniden döneceğiz.

GÖK DİREKLERİ VE ÇİFT BAŞLI KARTALLAR

(*Türk halk destanlarına göre*)

Aşağıdaki okuma parçalarında vereceğimiz bilgiler, Rus etnoğrafyacısı, V. N. Vasilyev'in, Yakut Türkleri ile Dolganlar'ın, "kuş figürleri" taşıyan sırsıklar hakkında yazılmış yazısından, öz olarak alınmış ve yorumlanarak sunulmuştur. Dolgan ve Yakutlar, birbirlerine yakın olarak otururlar. Konuştukları diller de benzer.

Çift başlı kartal, Kuzey Sibirya'nın doğu kesimlerinde yaşayan bu kavimlerin kültürlerinde, önemli bir yer tutar²¹. Yakut Türklerinin bu "çift başlı kartal" geleneğinin Önaşya'dan geldiğini söyleyenler de çıkmıştır. Ancak Yakutlar, o kadar kuzeylerde yaşarlar ki, Önaşya ile bile, ilişkileri yoktur. Vasilyev öz olarak şöyle diyordu²²:

"Sibirya'da ve Altay bölgelerinde, şehirler ile yurtların yanında dikilmiş, uzun bir "sırsık" bulunuyordu. Sırığın tepesinde ise, "ağaç-

²¹ O kadar geniş materyel toplanmış olmasının rağmen, U. Huvay'a'nın gölü, Önaşya'dadır: (Aynı eser, s. 43). Bu araştırmanın, Türk dili ile tarihi hakkında bir bilgisi yoktur.

²² Gök direkleri ile ilgili bilgiler, Vasilyev'in aşağıdaki değerli yazısında toplanmıştır: (*İstoraşeniya Dolgano-Yakutskih Duhov, Kak Atributi Şamanstva: (Dolgan ve Yakut heykellerinin, Şamanlık ile ne gibi bir ilgileri vardır)*, *Jivaya Starina*, 1909, s. 269 vd.).

tan yontulmuş, bir kuş figürü", vardı. Sırığın tepesindeki bu kuşa, "gök kuşu", denilirdi. Yakutlar ise bu kuşa, "Öksökö", derler.

Göğün direği ve çift başlı kartal

"Onlara göre bu sırsık, "göğün direği", idi. Bu kuş, yaygın olarak, "çift başlı kartal", şeklinde yapılırdı. "Dünya'nın direği", dört köşe yontulmuş bir ağaçtı. İnanışlara göre bu sırsık, "göğe uzanıyor" ve tepesinde de, "kartal" bulunuyordu. Daha gelişmiş olan Yakut Türklerine göre, kartal "Tanrı"nın gücü ve erki"nin sembolü idi. Dolganlara göre ise, "kartal göğün kapısını kanatlarıyla", tutuyordu.

"Göğün kanatları, sırsık üzerindeki, 7 veya 8 dal ile gösterilmişti. Kartal ise, "kırmızı renge" boyanmıştı. Gökte "Tanrı"nın katı, bu büyük kartalın bulunduğu yer idi. Ruhlar, "kuş olup", uçuyorlardı. Yerde bir çocuk doğacağı zaman, bu küçük kuşlardan biri inerek, çocuğun ağızından girer ve ona ruh verirdi..."

Hayat ağacı ile "göğün direği" inanışları, bu destanda, birbiriyle benzeşmiş gibidirler. Güneylerdeki Anka kuşu, burada yerini, çift başlı büyük kartala bırakmış gibidir. Yakut Türklerinin komşuları olan Dolganlar, Yakutların türkçe deyimlerini de kullanarak, şöyle diyorlardı²³:

"Tepesi, "göğe uzayan", büyük bir ağaç vardır. "Büyük Tanrı", Ayı-Toyon ile karısı Suolta-İye'nin çocukları, bu ağacın dallarında oynar ve orada yaşarlardı. Bir çocuk doğduğu zaman, "şamanlar göğe çıkar" ve bu ağacın dalları arasından, bir ruh (kut) getirirlerdi. Gökte uçan bu insan ruhları, küçük kuşlara benziyorlardı..."

Bu inanış, Yakutlar'ınkine göre, daha ilkeldir. *çocuklara ruh veren Tanrı'nın yerine, şamanlar geçmiştir*. Direk anlayışı da kaybolmuş, yerini Hayat ağacı almıştır. Büyük kartal da, kaybolmuştur.

"Kartal kültü", kartaldan gelen Türk soyları

Büyük kartal için Türkler, "bürküt" derler. Bazı Türkçe ağızlarda bu söz, "merküt" diye de söylene gelmiştir. Altay ve o yörelerde oturan Telet Türklerinde, "Gök direği" ile Hayat ağacı da kayboluyor; onların yerini, kartal gökte bütün görkemiyle almıştı. Altay yöresindeki Telet Türkleri, kısa olarak, şuna inanıyorlar:

²³ Vasilyev, aynı eser, s. 280.

“(Büyük kartal) **M e r k ü t** soyundan gelen bir soy (s ö k) vardır. **M e r k ü t**, mukaddes, bir “gök kuşu” idi. **A y**, sol kanadını; **g ü n e ş** de, sağ kanadını”, ancak kaplıyabiliyordu¹⁹...”

Soy anlamına söylenen “sök” sözü, Türkçe **k e m i k** ve **s o y** anlamına, “süyek” sözünün, bir kısaltılmışıdır. **K u ş u n y ö n ü**, burada biraz karanlıktır. **G ü n e ş**, doğunun; **a y** ise, batının, sembolü gibidir. O zaman, “kartalın başı **k u z e y e**” dönük olur ki, bu da alışılmamış bir davranıştır.

K a r t a lın **y ö n ü**, “gece ve gündüz” e göre de ayarlanmış olabilir. “**G ü n e ş**, güneyin, gündüzün; **a y** ise, kuzeyin, gecenin”, sembolü olunca, kartalın yüzü, **d o ğ u y a** dönmüş olacaktır.

GÖĞÜN DİREĞİ İLE İLGİLİ DİĞER ANLAYIŞLAR

Gök ile yüce dağlar arasında, yakın bir ilgi görülmüştür. **Ö n a s y a** inanışlarında da görülür. Bu konuda, derlediğimiz bir kaç notu sunacağız:

1) “**G ö k T a n r ı** (*kök tegir*) ile oynayan (*oynaktan*), **dağ başları!**... **G ö ğ e r i p d u r a n** (*köger turgan*), **a ğ a r ı p d u r a n**, **T o s p a y . . d a ğ l a r ı !**. **D a ğ l a r b a ş ı**, **A k d a ğ**²⁰!”

2) “... **dağlar**, **gök**le yer arasında, **ayla güne** değişiyor. (Büyük Tanrı) **Ü l g e n**’in oturduğu **dağın etekleri**, **dünyaya** **değmiyor**...” Yere değmeyen dağ, **H i n d** mitolojisindeki **Meru** dağına benziyor: (**V e r b i t s k i y**’den, **A l t a y** şaman duası.)

3) **Yerden göğe yükselen** “**b a k ı r d a ğ l a r**”: “... **B a k ı r v e d e m i r d a ğ l a r**, **yeryüzünün direkleri**²¹...”

4) “**Tayın sana benziyor, ey b a k ı r**, **d e m i r d a ğ**²²...”

5) **Yeraltında 9 d e n i z** (ırmak) var. **Hepsi bir yerde birleşiyorlar**. **Buradan yeryüzüne, b a k ı r - d a ğ** yükseliyor²³...”

6) “... **Yiğit, g e y i k** kovalayarak, **B a k ı r - d a ğ**’ın önüne geliyor. **Dağ açılıyor**. **Yiğit içeri giriyor**. **7 tanrı** (*kuday*) ile karşılaşılıyor²⁴...”

¹⁹ Radlof, *Asya Sibirien*, II, s. 32. **KARTAL KÜLTÜ**: Ortasasya ile Sibirya’da, Kartal ile ilgili inanışlar, şu araştırmada toplanmıştır: L. Ş t e r n b e r g, *Kulturla Sibirakik Narodov* (Sibirya Kavimlerinde Kartal Kültü), Sbornik Muzeja po Antropologii i Etnografii, Leningrad, 1925, Vol. 2, s. 733.

²⁰ A. İnan, *Şamanizm*, s. 126.

²¹ *Türk Mitolojisi*, s. 434.

²² Aynı eser, s. 60.

²³ Radlof, *Proben*, I, s. 5. Bu türkçe destanlar, göklerde geçer.

²⁴ Radlof, *Sibirya’dan*, II, s. 412; *Türk Mitolojisi*, s. 583.

²⁵ *Proben*, I, s. 14; *Türk Mitolojisi*, s. 24. n.

7) **K a z ı l ı k d a ğ ı** için: “... **Kazanımın kapığı! Atlarımı tutan kemendim! Evimin direği! Sırığım! Sen ey sevgili! Sevgili dağ**²⁵!”

8) “... **T a n r ı** (*Gök*) **kenarlarına dokunan dağlar! Dokuz dağ! Merhametli Han** (*Kayrahan*)! **Havadaki alaca kargalar gibi görünen, dağ**²⁶!”

9) “... **A l t ı n H a n**, **A l t ı n - d a ğ**’daki 9 yaratıcı **Tanrı**’ya git. **Doğan çocuğa ad iste**²⁷!”

10) “**Sağ koltuğu, A l t ı n - d a ğ**’da; **sol koltuğu, G ü m ü ş - d a ğ**’da²⁸!”

11) **Yeraltından göğe**, “**a t e ş s ü t u n u**”: “... (*yiğide*): **Eğer atın iyi ise, (yeraltından göğe yükselen) ateşin içinden uçup, göğe çıkarırsın. Ateşin ucunda, yedi k a v a k** (*terek*) **ve 6 k u y u** var. **Pürükçü’nün A h - b o z** atları da (*yal-dırlar*), **oradadır**²⁹!”

12) “... (*Beltir Türkleri*), **G ö k d a ğ** üzerinde, **Tanrıya** kurban veriyorlar. **Büyük bir a t e ş** yakıyorlar. **Kurbanın etini atıp, Tanrı’ya kokusunu ulaştırıyorlar**”. (Veya kurbanı gönderiyorlar³⁰).

13) “**A t e ş d u m a n ı** ile göğe çıkma”, için bk. *Proben*, IV, s. 75/95.

²⁵ *Proben*, III, s. 51/67. **Kazılık dağ** için söylenen ağıtlar için, “dağ” ile ilgili bölümümüze bakınız.

²⁶ A. İnan, *Şamanizm*, s. 125.

²⁷ *Türk Mitolojisi*, s. 321.

²⁸ *Proben*, I, s. 379/409. Çuk mitolojik bir destandır.

²⁹ *Proben*, IV, 74/94. Kuzeydeki **Baraba** Türklerinden.

³⁰ A. İnan, *Şamanizm*, s. 71-3.

EKLER: GÖĞÜN DİREĞİ
HAKKINDA YENİ VESİKALAR

"DEMİR KAZIK" VE KUTUP YILDIZI

1) Uyğur el yazılarında: "Demir kazığı (kazıguk), yare çakma (tokı)...": (TT, VI, B. 42).

Oğuz Kağan destanında: "... (Kızın) başında, ateş gibi parlak bir tacı vardı. Kutup yıldızı gibi (Altın Kazık teg) idi...": (Bang-Rahmeti yayını, 7, 5).

2) XI. Yüzyıl Türklerinde: "Kazıguk; Kazık. Bu sözcük alınarak, "Kutup Yıldızı"na, Timur kazıguk denir. "Demirden yapılmış kazık", demektir. Sanki gök, bunun üstünde dönmüyor": (Kazgarlı Mahmud, III, s.303. Ayrıca bk. III, s.40). Krfl, Brockelmann, Wortschatz, s. 153.

"Altın kazık = Kutup Yıldızı: (Uygurca-Çince Sözlük, bk. Radlof, Wörterbuch (=Wh), II, s.383).

3) Türkiye dışındaki Türklerde: "Demir kazık" = Kutup yıldızı (Radlof, Wh, II, s. 374; Yüden, Kırğız sözlüğü, s. 427).

4) Anadolu'da: Demir kazık, demir direk, dir-kazık, kuluçka = Kutup yıldızı (DS).

5) Ali Rıza Yalçın'a göre: "... Torosların biricik sivri kayası, "Demir kazık"ın, bu köyden görünüşü, insanı dehşet verir. Burada Demir kazık, ne kadar kurulsun, hakkıdır... Demir kazık, şerefini güneyden, gururunu, altından almıştır. Demir Kazık'ın sert ve hafif tepelerinde, geyikten başka hayvan bulunmaz..." (Gençtürk Türkmen oymakları, II, s.34).

6) Pir Sultan Abdal'a göre: "Kutub, değirmen taşının ortasındaki demirdir. Taş nasıl demirin çevresinde dönerser, Alemda kutub çevresinde döner. Kutubların kutbu, Muhammed dir..." (F. Köprülü, Pir Sultan Abdal, s.107). Daha fazla bilgi için, kutub ile ilgili bölümümüzde bakınız.

7) Bazı Anadolu nefeslerinde: Aşağıdaki nefesleri başka yerde sunmadık. Bunlar, yenidirleri:

"Bindikler, Bursak dürür!

"Yakınları, çerag dürür!

"Yerden göge, direk dürür!

"Allah bir, Muhammed Ali!

14. BÖLÜM

KUTUP YILDIZI

Göğün direği ile ilgili bölümümüzden hemen sonra, Kutup yıldızına geliyoruz. Çünkü Demir kazık, Kutup yıldızı, göğün direğidir. Bu inanış ve gelenekler, Anadolu'da da yaşamaktadır.

Tanrı, Dünya ile gezegenleri, Kutup yıldızına bağlamıştı: Bu anlayış üzerinde, "göğün direği" ile ilgili bölümümüzde, yeterince durmuştuk. "Dünya, Kutup yıldızı ile göğe bağlanmıştı": Bundan dolayı Türkler Kutup yıldızını, çeşitli semboller ile canlandırmak istemişlerdi: Atlı Türkler, "Altın kazık, demir kazık" demişlerdi. Bazı Kuzey Türkleri, "kuluçka"ya benzetmişlerdi. Çünkü kuluçka da yerinde dururdu'. Bazıları, "göğe yükselen bir Bakır dağ" gibi görmüşlerdi. Kuzeydeki ormanlı Türkler, "bir demir ağaç gibi", düşünmüşlerdi. "Dünya ağacı" da, uçları ile Kutup yıldızına, değiyordu.

Oğuz destanında Kutup yıldızı, "parlaklık" sembolü: Kuzey Türk destanlarında Kutup yıldızı, parlaklık ve güzellik sembolü idi. Oğuz Kağan destanında, "Oğuz Kağan bir yerde Tanrı'ya dua ediyormuş. Birden bire bir karanlık basmış ve gökten parlak bir ışık düşmüş. Işığın içinde, güzel bir kız oturuyormuş. Başındaki tacı Demir kazığı, (yani Kutup yıldızını) andırıyormuş..."

Kutup yıldızı, Demir-kazık ve demir-dağ: Yakut Türkleri, Kutup yıldızı için, şöyle diyorlardı: "... Yer ile gök yaratıldığı ve yavaş yavaş büyümeğe başladığı zaman, bir Demir-ağaç da, yeşermeğe başlamış. Büyüyerek, yer ile gök arasında yükselmiş". Demir-dağ motifini de, Erge nekön efsanesi ile ilgili bölümümüzde incelemiştik.

¹ ANADOLU'DA, KUTUP YILDIZI: Anadolu'da, Kutup yıldızı ile ilgili deyim ve inanışlar, Sibirya'daki Yakut Türklerinden, pek ayrı değildir.

"Demir-kazık", Batı Anadolu, Ankara içinden, Doğu Bayazıt'a kadar uzanan alanda, kutup yıldızı için söylenen, yaygın bir deyimdir. Çanakkale'de ise, "Demir-Kazık" denilir.

"Demir-direk", Bursa ile Çanakkale çevrelerinde, Kutup yıldızına verilen bir addir. "Demir-zikk" ile "Der-kazık", Urfa ile Konya'da, Kutup yıldızı için söylenen yaygın bir deyimdir.

² Yakut Türklerinin, "Demir-ağaç" için bk. Hudya kova, Ferhopyanskiy Sbornik: (Ferhopyanskiy haberleri), s. 127. Bu bölge, Yakut Türklerinin, Güney kesimleridir. Güney kültürlerinden gelen tesirler, benzetilmiştir.

Küçük ayı burcunu incelerken, dört yıldızının bir araba olduğunu ve kuyruktaki iki yıldızın da, "2 aygır" olduklarını söylemiştik. *Bu aygırlar, Kutup yıldızına bağlı olarak, arabayı çekiyorlardı*¹.

"At kazığı" sözü, henüz, *atlı kültürün* izlerini unutmamış olan Yakut Türklerinin, bazı kesimleri tarafından, Kutup yıldızı için söyleniyordu. Aynı zamanda Kutup yıldızı, bir *ruh*, bir "Toyon" idi². Yine Yakut Türklerinin bazı kesimlerine göre, "Demir ağaca, yani kutup yıldızına, 7 tane ren geyiği, (yani küçükayı burcunun yıldızları), bağlıymış³..."

Tanrıların at kazığı: Bu konuya girmişken, Kutup yıldızı için söylenen "demir kazık" anlayışının, Türklerdeki önemi üzerinde duralım. *Atlı Türklerin*, her birinin evinin önünde, hayvanların bağlanması için bir kazık vardı. *Katanoğ'un* gördüğü bir geleneğe göre, "Tanrıların da bir atı vardı. Bunun içinde, Tanrı'nın evinin önünde, atını bağlaması için bir kazık vardı⁴..." Buryat Moğolları, Yakut Türklerinin güney kesimlerinin tesiri altında idiler. *Demircilik*, yalnızca mitolojilerde geçer. Böyle derin bir san'atları yoktur:

"... Demircilerin baş Tanrısı Boşintoy'un 9 oğlu varmış... Bu 9 demirci, Kutup yıldızından bir at kazığı yapmışlar⁵..."

Kutup yıldızı, göğün kapısı: Göğün direğini incelerken, bu inanış üzerinde geniş olarak durmuştuk. Buna, "Orta kapı, Tanrı yolu" diyenler de vardır. "Göge çıkan şamanlar, bu kapıya kadar çıkarlar ve daha ötesine gitmezlerdi⁶..." Bazı *Altay Türk* destanlarına göre, "Bu geçit, bazı şamanlar tarafından geçilmişti. Kutup yıldızı, göğün 5. katında idi. 6. katında ay ve 7. katında ise, güneş vardı. Tanrı yeri ise, 9. katta bulunuyordu⁷..."

Kuzeydeki geri Buryat inanışlarına göre, "bu göğün kapısı, her zaman açık değildi. Açıldığı zaman, gökten yıldızlar ile meteorlar akardı⁸..."

Gök çadırı, baca deliği ve Kutup yıldızı: Şimdi yeniden benzer bir düşünce üzerinde yeni belgeler sunacağız. Yakut Türklerinin bir kesimi de, şöyle düşünüyordu: "Tanrı insanları, gökyüzündeki kötülüklerden korumak için bir çadır gerip, direkle de tutturmuş. Yıldızlar, bu çadı-

¹ H. Vambery, *Die Primitive Kultur des Turko-Tatarischen Volkes*, s. 154.

² Hudyakov, aynı eser, s. 135. U. Harva ise bu geleneği, "büyük ayı" burcu ile karıştırıyor.

³ "7 Ren geyiği" için bk. Aynı eser, s. 127. Yakut Türklerinin bu bölgesinde, *Ren geyiği* vardır.

⁴ Katanoğ, *Skazaniya legend...* (Münüsüsk Tatarlarının, muasır destanları), s. 223. Kutup yıldızı, göğün Tanrı'ya açıldığı, bir kapıya gibi idi. Bu eser, "Prahon" için bir devamı gibidir.

⁵ Hungalov, *Novie material...* (Buryat şamanizmi hakkında, yeni materyeller), Irkutsk, 1090, s. 40. Buda dininin yansıdığı Buryatların eski Kuzey-Asya motiflerine, yabancı tesirler de giriyordu.

⁶ A. İman, *Şamanizm*, s. 32-34; *Mahaleler*, s. 416-18.

⁷ Rudlof, *Sibirya'dan*, II, s. 6. "7 kat gök"; *Altay Türk* kesimlerinde, yaygındır.

⁸ Bu geri ve mistik bir düşüncedir: Hungalov, aynı eser, s. 18. Türkler ise Kutup yıldızını, "Tanrı'ya açılan göğün bir kapısı", olarak düşünüyorlardı.

rın deliklerinden giren, ışıklar imişler¹..." Bu düşünceyi *Bering* boğazına doğru izleyelim: "... Çukçulara göre, bu dünyadan göğe, bir delik varmış. Bu delik Kutup yıldızı imiş. Şamanlar ile büyük yiğitler, kartala binerek, bu delikten göğe geçermiş²..." Bu anlayış, *Baykal* gölü kıyısındaki, Buryatlarda da görülür³.

Yeraltı Dünyasının "Demir-kazığı": Konuyu bitirirken, biraz genişleyelim. Dış tesirlerin girdiği *Altay* destanlarında: "... *Yeraltı Dünyasının* hanı, *İrle Han'dı*. *Yeraltında*, tıpkı *Dünyada olduğu gibi*, "9 dallı" büyük bir ağaç vardı. *İrle Han*, atını bu ağaca bağlıyordu..."

PIR SULTAN ABDAL'DA "KUTUP" ANLAYIŞI

Türkiye'deki araştırmacılar Türk Halk şairlerinin deyişlerini, Sufilerin ve İslamiyetteki derin felsefe anlayışları ile açıklamak isterler. Aslında bu halk şairlerinin çoğu o kadar derinlere inememişlerdir. Söyledikleri sözler ile deyimler, en az bin yıllıktır. "Kutubların Kutbu, *Muhamməd*" dir. Ancak onlara göre kutub, "Değirmen taşının ortasındaki demirdir. Taş nasıl demirin çevresinde dönerse, âlem de kendi kutbunun çevresinde döner". Aslında değirmenin bu demiri ile, Türklerin eski "Demir kazık" anlayışı arasında büyük bir ayrılık olmamalıdır.

¹ *Serogevskiy*, *Yakutlar* (Yakutlar), s. 667: "Çok delikler!" Yakut Türklerinin yerli bir düşünce gibi görünüyor.

² Hungalov, aynı eser, s. 48 vd. Bu Kuzey Buryat inancı, *Altay* düşüncesine yaklaşıyor.

³ *Bogoras*, *The Chukcha*, s. 333. Çok kuzeylerde bulunan bu geri kavimlerin, *Altay* düşüncesi ile bir benzerliği vardır.

15. BÖLÜM

GÜNEŞ

Türklerin düşüncesinde güneş, her zaman birinci sırayı almıştır. Çünkü Türkler her çağda, güneşli yerlerde yaşamışlardır. Çin ve Hindistan'da olduğu gibi gökleri, bulutlarla kaplı değildi. M.S. 763 de Uygurlar, Mani dinini alınca ay, daha çok önem kazanmıştı. Çünkü bu din, Önaşya kökenlidir.

Hunlarda, "hem güneşe ve hem de aya ayrı ayrı saygı gösteriliyordu. Kurbanlar da veriliyordu. Güneş, doğunun, ay ise, batının sembolü, idi". Ancak sonradan belgeler çoğaldıkça, "güneşe üç kez diz çökülerek, selâm verildiğini görüyoruz. Ayrıca çadırın kapısı da, özellikle törenlerde, doğuya açılıyordu".

Güneşin yönü, Altay destanlarında, biraz daha değişikliklere uğruyordu: "... Telet Türklerine göre: Ay kuzeyi; güneş de, güneyi sembolü idiler. Çünkü Gök kartalı'nın, sol kanadı ayı, sağ kanadı ise güneşi örtüyordu. Bununla beraber kartalın başı doğuya baktıyordu... Ay, karanlıklar ile geceler diyarı olan kuzeyi; güneş de, aydınlığın, gündüzün, dolayısıyla, güneyi sembolü idi..." Bu, Göktürk düşüncesine de, yakındır.

Göktürklerde güneşin yönleri: Doğü: Gün doğusu. Güney: Gün ortası. Batı: Gün batısı. Kuzey: Tün, gece ortası idi. Ancak Doğü, "ileri", yani yüzümüzü döndüğümüz bir yön idi. Ashında çadırların kapıları, -din törenleri dışında, güneye açılıyordu.

Güneş ana, ay baba: Türk düşüncesinde ve destanlarında, "güneş dişi, ay ise erkek" olarak rol alıyordu. Anadoluda da, "Ay dede" diyoruz¹. Önaşya düşüncesinde de, böyledir. Mısır'daki bir Türk - Memlük efsanesinde: "... Güneş Saratan burcuna girdiği zaman güneş, suyu ve toprağı ısıtıyordu. Mağarada toplanan balçıklardan türeyen Türklerin ilk atası, Ay-Ata adını alıyor..."

¹ L. Sternberg, Kult Oria u Sibirskih Narodov (Sibirya kavimlerinde kartal kütü), SMAE, 1935. Kartalın yönleri, ay ve güneşle ilgileri, bu önemli araştırmada gösterilmiştir.

² "Güneş ana", Ay-baba" inancının bk. Radlof, Sibiryalıon, II, s. 7; A. Inan, Şamanizm, s. 29; U. Harva, aynı eser, s. 182.

³ A. Inan, Şamanizm, s. 21.

Güneşin tutulması: Proto-Türk düşüncelerini en iyi saklamış olan Yakut Türkleri, şöyle düşünüyorlar: "... Kün-Toyon, güneş Tanrısı idi... Ay ile güneş, arasında kavga ediyorlar. Kötü ruhlar da bu kavgayı tutuşturuyorlardı. Kötü ruhlar, güneşi ele geçirince, güneş tutuluyordu... Yakutlar, ay ve güneş bayramını, b a h a r d a yaparlardı..." Bu, güzel bir düşüncedir. Bazı Türk destanları ise, "güneşi kurtların parçaladığına" inanırlar.

Güneş, Ulu Tanrı'nın, neresinde idi? Yaygın düşüncelere göre, "Güneş, 8. katta; Tanrı da 9. katta idi"; Bazılarına göre, "Tanrı'nın tahtı, ay ile güneşin, çok üzerlerinde idi"; Altay-Türk düşüncesine göre, "Güneşin kırıntılarından oluşmuş, Suyla adlı bir ruh da vardı. Bu insanları korurdu..."

Güneşin oluşu ile ilgili efsaneleri: Altay türeyiş destanında, şöyle deniliyordu: "... Ay ile güneşin, kendilerinin ayrı bir güçleri yoktu. Bunlar, yalnızca, Tanrı'nın verdiği ışık ile sıcaklığı yansıtıyorlardı. Bir maden parçası olan, bir ayna (toli) gibiydiler..." Çingiz-Han'ın küçük oğlunun adı da, "toluy", yani ayna idi.

Güneş, bir ayna gibi olduğundan şamanlar, fallarını aynaya bakarak açarlardı. Çin'den gelmiş, "oniki burçlu aynalar"; buna ayrı bir mana katarlardı. Sibirya kavimlerinden, Ostyaklar gibi geri kavim kesimleri ise, fallarını güneşin üzerindeki lekelerle göre açarlardı.

Tanrı güneşi, insanları ısıtması ve aydınlanmaları için veriyor: "Güneşin oluşu" ile ilgili bir Altay efsanesi, şöyledir⁶:

"... Önceleri, ne ay ve ne de güneş varmış. İnsanlar, havada uçar dururlarmış. Uçarken de, çevrelerine ışık saçıyor ve sıcaklık verirlermiş. Bunun için de güneş, gerekli olmamış. Ancak içlerinden biri hastalanmış ve onu iyileştirememişler. Bunun üzerine Tanrı, onlara bir varlık vermek istemiş.

"Tanrı'nın gönderdiği şey, büyümüş büyümüş ve iki tane büyük ayna (toli) olmuş. Bu aynalar, gökyüzüne çıkıp, çevreye ışık saçmağa başlamışlar. Gökler ve yerler ısıtılmış. O günden beri, gökteki bu iki şey, yani güneş ile ay, dünyayı aydınlatır ve ısıtır, dururlarmış..."

Altay Türklerinin, yukarıdaki efsanesini, Kalınuk Moğolları, biraz değiştirerek, şöyle anlatıyorlardı⁷:

⁶ Pekurakiy, Yukarı Sözlüğü, (Türkçe), s. 16a.

⁷ A. Inan, aynı eser, s. 20-34.

⁸ Potanin, Oçerkı... IV, s. 191. "Ayna" teorisi, Kuzey-doğu Sibirya'dan geliyor.

⁹ Jitetskiy, Oçerkı bna Astrokanahiy Kalmukovı (Astrohan Kalmukları hakkında), J. Moskova, 1893, s. 68. Astrohan'daki Kalmuklar, Hem Tatar ve hem de Altay teorileri altında kalmışlar ve uzun zaman Rusya'da yaşamışlardır: U. Harva, aynı eser, (Fr.), s. 126.

"... Önceleri insanoğlu, daha saf ve daha iyi idi. Zaten, kendileri de, Cennet'te yaşıyorlarmış. Bunun için, ne güneş ve ne de aya, gerekleri yokmuş. Tanrı, onları insan kılıfına sokup, yere indirince, güneş ile başlanmışlar. Tanrı onlardan, nur ve ışığı nesirge miş ve karanlıklar içinde kalmışlar. Kendileri ışık saçarlarken, artık saçamaz olmuşlar.

"Bunun üzerine toplanıp, Tanrı'ya kendilerini bağışlamasını istemişler. Tanrı da onları bağışlamış ve güneş ile ayı yaratmış..."

Önasya mitolojisinin hafif bir tesirini de görüyoruz. İnsan ruhlarının, kendi kendilerine ışık ve sıcaklık saçmaları inancı da yaygındır.

Gökte, bir tek güneş ve bir tek ay vardı: Kuzey-doğu Asya'ya ve Moğol dünyasına doğru gidildikçe, onların mitolojilerinde, güneşin sayıları, daha da çoğalır. Bu inancı, daha çok Budanın ve Güney Asya kültürlerinin, tesirleri ile oluşmuş, olmalı idi. Örnek olarak, Çin mitolojisine göre, "on güneş" ve Hind mitolojisine göre de, "yedi güneş" vardı. Asya'nın Kuzey-doğu uçlarında yaşayan ilkel kavimler, önceleri "üç güneş" in var olduğuna inanıyorlardı. Örnek olarak, bu bölgelerde yaşayan Gollalar'ın bir efsanesini, bilgi için sunalım⁸:

"... Yer ile gök, akraba olup, aralarında dostluk kurmuşlar. Ay ile güneş hücum ederek, yakalayıp, hapsetmişler. Yer, ay ile güneşi kendisine vermesi için, gökten dilekte bulunmuş. Gök de, ay ile güneşi, yere vermiş. Yer de, ay ile güneşi, yerin dibinde gizlemiş.

"Tanrı, bu durumu gökten görmüş. Tanrı, ay ile güneşi, yerin sahibi binde istemiş ve böylece onları kurtarıp, gökte tutmuş..."

İran mitolojisine benzer bir anlayıştır. Ancak, çok daha geridir. Tanrı, bir seyirci ve ricacı durumundadır. Bundan da anlaşılıyor ki Ulu Tanrı anlayışı, bu geri Kuzey - doğu kavimlerine, sonradan girmişti.

Güneş, "sıcaklık" ayda, "soğukluk" sembolü: Altay Türklerinde güneş, yaygın olarak sıcaklığın; ay da soğukun, sembolleri, olarak görülmüşlerdir. İnsanların gündüzleri sıcaktan yanarken; geceleri de üşümüş olmaları,

⁸ U. Harva, aynı eser, s. 180 vd. Harva, Türk dili ile kültürlerini, iyi tanıyordu. Bütün Kuzey Asya'da, müpterek bir düşünce ve inanç düzeni kurmak istiyordu. Anohin'in dediği gibi Altay'da, "tek bir güneş ve ay" vardı: Anohin, Altay Şamanlığına Altı Maddeler, Makaleler, s. 448:

"Ay ile, Güneş büyük (yaan) yer i. Ay ve güneşi yaratan (yaayan), Anam (Büyük Tanrı) Ülgön biçmiş..." (Anohin, a. eser, s. 412).

"Ay ve Güneş i, hareket ettiren (yalıqırgan); Ak bulut u apran..." (A. eser, s. 413). Görülüyor ki ay ve güneş, hem yaratan ve hem de hareket ettiren, büyük Tanrı, Ülgön, idi. Altay-Türk düşüncesi, gerçekçidir.

bu inancı doğurmuş olmalıdır. Altay dağlarının kuzeyinde yaşayan *Tel-e-ü* Türkleri tarafından anlatılan bir efsaneyi, aşağıda kısa olarak sunuyoruz:

"... Hakanlardan birinin çok güzel bir kızı varmış. Hakan, kızını evlendirmek istemiş; ancak bir türlü kendine göre bir damad bulamamış. Onun kızını alabilecek kimse, güneş ve ay gibi, kutlu ve güçlü bir kimse olmalıymış. Ay ile güneşi yere indirmiş. Ay, kızın penceresini; güneş de kapısının önünde, beklemeye başlamış.

"Kızın tenceresinde, su kaynıyordu. Ay, suya dokununca su, buz keşilmiş. Hakan, ayı sevmemiş. Hakan, bir de güneş görevim demiş. Kızıyı açtınca, güneşin ışıkları evi sarmış ve her şey yanıp, kül olmuş. Hakan da kızını, böyle kutlu şeylere vermekten, vaz geçmiştir..."

Bu, basit bir halk anlatıdır. İnsanların gözünü, gökten yere indiren, bir öğüttür. Bu efsane, Türk dili ile söylenmiştir. Böylece insanlığın birleşik düşüncelerinden birini sunmuş bulunuyoruz.

"Güneşin yaratılışı" üzerinde düşünceler: Büyük devlet kurmuş Türklerde, güneşin yaratılışı ile ilgili, bir anlatış, bulamadık. Bazı Altay-Türk efsanelerinde, Buda dininin tesirleri vardır. Hindu-lara göre de, "ay, erkek; güneş ise, dişi" idi. Açık olarak görülen Buda ist tesirleri, Altay Türklerinin, dil ve düşünceleri ile benzeşmiş ve yerli bir efsane haline gelmiştir¹⁰:

"Tanrı Oçirvani, günlerden bir gün, kılıcının üzerine bir ateş koymuş ve onu çevirmeye başlamış. Ateşi çevirdikçe, güneş de, şekillenmiş. Böylece güneş olmuş.

"Yine aynı Tanrı, bir gün soğuk bir suyu başına gelmiş. Kılıcını çekerek, suya vurmağa başlamış. Soğuk suyun sıçrayan parçaları, yavaş yavaş ay gibi oluşmağa başlamışlar. Sonra da göğe sıçrayıp, ay olmuşlar..."

Kılıç, ay ile güneşin oluşmasında, baş rolü oynamaktadırlar. Ateş ile su ise, ay ile güneşi oluşturan, iki unsur olmuşlardı. Altay-Türk mitolojisi, bu konuda daha gerçekçidir. (Bk. Not. 6.). Türkler "Tek Tanrı, tek yaratıcı, tek güneş ve tek ayın varlığına" inanıyorlardı.

Kutadgu Bilig'de burçlardan sonra, güneş dördüncü geliyor:

Kutadgu Bilig'de, değişik katlar ve ayrı kaynaklardan alınmış, alıntılar görülür. Bilgiler birbirleri ile kaynaştırılamamışlardır. (131-140 arasın-

¹⁰ Aynı, soğuk: güneşin de, neok olması, bir Altay düşüncesidir: *To k m a ş e v, Tolütkiye Materialı: (Telüt'ler hakkında materyaller)*, Tomsk, 1915, s. 80. *To k m a ş e v'in, Tom Tatarları hakkında da geniş bilgisi vardır.*

¹¹ Bu inancın, Budaizm ile ilgili olması çok muhtemeldir. *Potanin'in* derlediği bu inanç, kendisinin de iyi bildiği Altay düşüncesine aykırıdır.

daki yıldızlar ile burçların adları, 4889, 5676 ve 6220 de verilen yıldız ve burç adlarına benzememektedir. Bir kaynak değişmesi oluyor. Ancak yorumu, güçtür. Başlangıçta, "Saturn, Jüpiter ve Mars" yıldızlarından sonra güneş, dördüncü sırada gelmektedir.)

"Güneş (Yaşık) oldu dördüncü, dünyayı aydınlatır: (Kutadgu Bilig, 134).

TÜRK GELENEKLERİ İLE DESTANLARINDA GÜNEŞ

1. Güneşten türeme: Anadolulu halk edebiyatında da, "güneş dişi, ay ise erkektir". Az önce güneşten türeyen soylu Kırğız Hanları ile Şingiz (Çingiz?) Han üzerinde durmuştuk. Şimdi bu konu ile ilgili iki vesika daha sunacağız: İslamiyet ile diğer yabancı dinlerin girmediği Şaman dualarında şöyle deniyordu: "Yigitler, güneş ile ayın lutfu ile türemişlerdir"¹¹. "Güneş Ana" üzerinde, "Türk Mitolojisi" adlı geniş kitabımızda da durmuştuk (s.67). "Güneş gözlü, ay ağızlı" gibi sözler, daha çok benzetmelerdir¹².

2. Güneşe karşı ant içme: Ay ile güneş yigitleri koruyordu. Bunun için yigitler, yemin edip, ant içerlerken "Güneş bizi görüyor" derlerdi¹³.

3. Güneş bayramı: Yakut Türklerinde, *İlkbahar* gelince "Tanrı'ya ve kutlu şeyler için, saç yapılmaya başlanırdı. Bu saçlar 9 gün devam eder ve bu arada, "Ay ve Güneş Bayramı" yapılırdı. *Sonbaharda* ise, kış günleri yaklaştığı için, "kötü ruhlara saçlar yapılırdı".

4. Güneşe selâm: Doğan güneşe selâm verme, Hunlar'dan Gök Türkler'den başlar, Çingiz Han'a kadar devam ederdi. "Çingiz Han, doğan güneşe diz çökerek, üç kez selâm verirdi"¹⁴.

"Güneşe karşı saç tarama": Bu çok kötü bir hareketti. Geleneğe aykırı ve Tanrı'ya saygısızlıktı¹⁵.

5. Güneş ve ok ile yay: Yukarıda da belirttiğimiz gibi, "güneş soyundan gelen Şingiz (Çingiz) Han, yayını yukarı attığı zaman güneş, onun yayını havada tutuyordu".

¹¹ Yakut Türklerinde, "yigitleri, ay ile güneş koruyordu": (A. İnan, Şamanizm, s. 29).

¹² "Bir erkek çocuğu dünyaya geldi. Ay gibi, ağız var! Güneş gibi gözleri var": (Bir er bala dünyaya kıldı. Ay tise, suzu bar. Ken tise, küsü bar!...) (Proben, (IV, 11/90).

¹³ "Kün-ana köüpür": A. İnan, aynı eser, s. 29.

¹⁴ A. İnan, aynı eser, s. 102.

¹⁵ Bu söz, bir duada, kötü kurtlar için söyleniyor: "Künqö baş tarıgun! Ato hadisin, bilmegeñ!" (Proben, III, s. 49/69). Herhalde, "evin dışında baş tarama", ayıp sayılıyordu.

¹⁶ Yakut (Türkleri), 3 defa güneşe selâm veriyorlardı": (Türk Mitolojisi, s. 104).

Güneşe ok atmak: Geleneği, daha çok doğudaki Proto Moğollar'da görülür¹⁶. Onların geleneğine göre, "oklar, güneşe 4 defa atılırdı". Türklerdeki tam sayı, üçtür. Göktürkler'den önceki Kaosçu Türkleri daha çok, "Yıldırım düştüğü zaman göğe ok atarlardı".

6. Güneşin yönü: Yakut Türklerinin bir destanında, "güneş sağda" bulunuyordu¹⁷. Yüzümüzü, güneşin doğduğu yere çevirirsek, buna göre, güneş sağda kalır.

Altaylar'daki bir Şaman duasında ise, "Güneş ormanlarındaki, 9 tepede Güneş Ruhu", bulunuyordu¹⁸. Burada güneş, güneşdedir. Daha doğrusu güneşin gezindiği yerdir.

Göktürklerle göre öğle yeri, "gün ortası" idi. Rüyalarda, güneşin sağda görünmesi, çok iyi bir işarettir. Bazı Kuzey Türk destanlarında ise, "rüyada üç yandan, üç güneşin çıktığından"; söz açılıyordu¹⁹. Bu sözle, rüyanın çok iyi olduğunu söylemek istiyorlardı.

7. Güneş tutulması: Güneş tutulması, insanlar tarafından her zaman tabiat üstü bir hadise olarak görülmüştür. Bunu Macarların menşesi efsanelerinde de görüyoruz²⁰.

"Güneşin küçülmesi" ve ayın donuklaşması, Yakut Türklerinin bazı değerli geleneklerinde görülür²¹.

"Güneşin doğuşunu" Bazı Kuzey-Türk masalları, "Bir halının dürülüp, çıkmasına"; benzetiyorlar²². Aslında gün doğusu sözü bütün Türklerde aynıdır.

"Gün batısını" ise, eski Uygu Türkçesi ile yazılmış eski Uygu şiirleri, "Güneş ufka (badgalı) yaklaştıkça"; sözü ile anlatılıyordu²³.

8. "Gün han", Oğuz Han'ın gökten düşen hatunundan doğmuş bir oğludur. Bu inanış çok eski ve kökleri mitolojiktir. Fakat sonradan, bu karakterini kaybetmiştir. Fakat Kuzey-Türk destanlarında, başlarından bir çok şeyler geçen ve "Kün-Han, Ay-Han" adını taşıyan, hakanlara çok rastlı-

yoruz. "Gün Han'ın kızını almak için yola çıkan yiğitler" de çok görülür. Bunlar içinde en değerli olanı, Baraba-Om bölgesinden toplanmış olan bir masaldır. "Kuş donuna girip, Gün Han'ın penceresine konan bir yiğit için, güneşe konan kuş veya yiğit", deniyordu²⁴. Bu masala bakılırsa, güneşe kişilik verilmiş ve güneş de insan donuna girmişti. Bu masalın toplandığı bölgeye, yabancı tesirler pek girmemiştir.

9. "Oğuzların yurdu ve güneş" Topkapı Sarayındaki Oğuznâme parçasında, "Gün doğusunda, gen yerden doğan Oğuz"; diye söze başlanıyordu. Farsça Oğuz-nâme'de de, Han tarafından Oğuz'un yurdu anlatılırken, şöyle deniyordu: "Oğuz güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar almıştır"²⁵. Büyük yurdun ölçüsü, her zaman güneşle ölçülüyordu. Bu konu ile ilgili örnekleri, şimdilik bu kadarcıkla keselim.

10. Rüyalarda güneş: "...Keloğlan'ın bir câriyesi rüyasında, başında ay; ayağında güneş ve kalbinde de bir yıldız dururken, bir doğum gördü..." (Proben, III, s. 297).

Sağda güneş solda ay: "Bir yiğit rüyasında, sağında güneş; solunda ay, ve alnında da, zühre yıldızını görüyor..." (Proben, I, s. 32). "(Aydan hamile kalan kadının ise, ay solunda idi)": (Türk Mitolojisi, I, s. 289).

11. Sağ eli güneşe çevirme: Bir Bakı duasında, şöyle deniliyordu: "Sağ elimi güneşe çeviriyorum! Sol elimle soruyorum! Namazda, başına dayanıyor! Güneşte saçını tartıyor!...": (Proben, III, s. 49). Bu yarı müslüman bakıllar, namaz edebini biliyorlardı. Ancak güneşe saç tarama, ayıptı.

12. Ak ve gök güneş: Kuzey-Türk destanlarında bu deyimler, sembolik olarak, çok görülür: *And içerken, şöyle deniliyordu: "Göğsünde canı olan bir dostumun! Aynı sandıktaki elbiseler gibi! Ak Güneş (Ak-kuyuş) ve Gök Güneş (Kök-kuyuş), gibi..."*: (Proben, V, 20, 480; Manas destanından).

13. Sabah oluşu ve günün kızarması: "Şafak (tağ) ağarıp attı! Güneş (kün), kızarıp çıktı!...": (Proben, V, 26, 670; Manas destanından).

14. İnsanoğlu güneşten güçlü: Satırlar arasında bulduğumuz bu düşünce üzerinde durmak, gereklidir. Çünkü bu destanlar, atasözleriyle oluşmuşlardır: (Proben, I, 241/264).

²⁴ Kara Kököl adlı yiğit bir keloğlan (nas) olup, ondan sonra da küçük bir kuş (kuşacak) oldu. Güneşe (kuyuş) kondu...": (Proben, IV, s. 68/65). İnsan, bir keloğlan olduktan sonra, kuş donuna girerdi.

²⁵ Bu konu üzerinde, ilgili maddeler içinde duracağız.

¹⁶ Oktarı, tabii yeni çıkan (Hıta) İmparatoru, güneşe hanber vermek (?) için atıyordu": (Wittfogel, Liao Society, s. 214). Ayrıca bk. Türk Mitolojisi, s. 299.

¹⁷ Türk Mitolojisi, I, s. 104.

¹⁸ "Ak sakallı Atay Baba", yani güneş, doğuda idi: A. İnan, Şamanizm, s. 116.

¹⁹ Yestey-Mongke destanı, Baraba-Om Türkleri: Proben, IV, s. 104/134.

²⁰ "Gökte uçan bir doğum, pençelerinde, ay ile güneşi tutuyor": Moğolların Gizli Tarihi: YCPS, 63; Türk mitolojisi, I, s. 593.

²¹ Pekarskiy, Yakut Sözlüğü, (türkçesi), s. 60.

²² Proben III, s. 322/389: "Renk renk (tür, tür), dâvâlen (tür) kâlim! Yâkvolip (türülüp) çıkm, güneş için!" Bu, bir bilmece çözümlüdür. Kara Türkleri, güneşi kilime benzetiyorlar.

²³ Rahmeti Arat, Eski Türk Şiiri, 30, 115, 3.

15. "Güneşin batmadığı, ayın çıkmadığı yer": Böyle bir söz, çok mitolojik Altay destanlarında görülüyor. *Sürekli gündüz olan*, mitolojik ülkelerden söz açılıyordu: (P r o b e n , II, 265, 514).

16. Sekiz kez güneşe selam: Bu gelenek, Proto-Moğol Kitan'lar-
dan görülüyordu. Sonradan Hitay devletini kuracak olan Kitanlar, 8 boy-
dan oluşuyorlardı.

EKLER: GÜNEŞLE İLGİLİ BAZI DEYİMLER HAKINDA

Kün-dü (= Gün-lü) (Tel.): Güneşli yerde oturmak: (R a d l o f , Wörterbuch, II, 1444).

Yarık kün (Alt.) = Güneşli, parlak gün: (A. eser, III, s.122).

Kündüng yarık (Klt.) = Güneş ışığı: (A. eser, III, s.121).

Kün-orta (Koyb.) = Öfle: (A.e., II, s.1439).

Kün-ötö (Kırg.), Kün-ötöğ (Sag.) = Gün ışığı: (A.e., II, 1438).

Sas (Sag., Şor) = 1. Gün ışığı. 2. Hayat gücü, ruh: (A.e., IV, 780).

Kündüng (Kırg.) = Gün ışığı: (A.e., II, s.1445).

GÜNEŞİN TUTULMASI: Kün tutuldu (Kırg.): (A.e., II, 1438).

Kökte kün tutuldu (Kırg.): (A.e., I, s.1221). Kün olgısı (Alt.) = Güneşin tutulması: (A.e., I, 1244). Kün
üşküm kaldu (Alt.): (A.e., I, s.1294).

Akçeğin kün yarı (yani): Paramın, kartal bulunduğu yarı: (A.e., I, 1221). Yorumu, güçtür.

G Ü N E Ş SOYUNDAN GELEN HANLAR

"Muhteşem bir Proto-Türk düğünce" R a d l o f 'un K ı r g ı z l a r arasında derlediği bir destan, bize çok şeyler öğretmektedir. Anlaşıldığına göre Kırgızların iyi ve soylu Hanları, Kırgızlar arasından çıkmış değillerdi.

Kutsal ırmaklar ve kutsal soylar: K ı r g ı z ülkesinin ortasından, büyük bir ırmak geçiyordu. Bu ırmak, K e m suyu olabilirdi. Kırgızların en soylu hanları, bu "ırmaktan kaynayan"da oturan, A l t ı n - B e l adlı bir handan geliyordu. Han, "karıları ile kuzularını, kimse görmesin diye, kapalı bir yerde saklıyordu".

Güneşten hamile kalma: "A l t ı n - B e l Han'ın kızı, bir gün dışarı çıkmış. Tanrı onu çok beğenmiş ve güneşten hamile kalmış". Çingiz Han'ın ana-atası A l a n - K o v a ise, gece "ay ışığında" hamile kalmıştı. Altın-Bel Han'ın bu kızdan olarak torununun adı, Ş ı n g ı z idi. Bu da önemlidir.

Sandık içinde ırmığa atılan kız: "Babası, kızının hamile kaldığını duyunca, kız oltın bir sandığa koyup, ırmığa attı. Sandığı ırmaktan iki balığı görmüş ve ok atarak çekmişler. Balıklarından Tuktakul Mergen, kız ile evlenmiş. Üç çocuğu daha olmuş. Han ölünce güneş ışığından olan Ş ı n g ı z 'ı, han olarak tahta çıkarıyorlar. Ancak, "b u b a z ı b e l l i s i z " oğlan nasıl han olabilir diye, dedikodu çıkarıyor. Bu-
nun üzerine Ş ı n g ı z , ırmaktan kıyızın izleyerek, annesinin yardımına dönüyor..."

A n a d o l u masallarında, "sandık içinde ırmığa atma" motifi, çok yaygındır. H a n - N k e 'ye göre, "ay ışığından hamile kalan Çingiz Han'ın atası A l a n - K o v a da, bir sandık içinde ırmığa atılmıştı". Ancak Kırgızlar, Çingiz Han soyundan geldiklerini söyleyen Özbek Hanları'na da, sevmiyorlardı.

Güneşin, oğlanın yayını havada tutması: Bu olayın üstü T ü r k destan motifi, başka bir yerde görül-
müyor: "Ş ı n g ı z , annesinin yardımına dönüyor. Ş ı n g ı z ne isterse dileği, "T a n r ı d a n y e r i n e g e -
t i r i l i y o r m u z ". H a l k , Ş ı n g ı z 'ı han olarak tahta çıkarıyor. Ancak üvey kardeşleri, onu çekemiyorlar. Bu-
nun üzerine, Ş ı n g ı z 'ın annesi şöyle diyor.

"Çocuklarının dördü de, yaylarını güneş ışığına atsanlar. Güneş, hangi yayı tutarsa, Han olacaktır. Güneş, Ş ı n g ı z 'ın yayını tutuyor!. Böylece Ş ı n g ı z , Han oluyor".

Çingiz Han'ın türeyiş efsanesinden ayrışmaları: K i ş i adları ve sıktan hamile kalma bakımından, Ç i n -
g i z H a n gelenekli ile bir yakınlığı vardır. Ancak M o ğ o l l a r d a , "gece ve ay ışığı"; T ü r k l e r d e ise, "gündüz ve güneş ışığı" söz konusudur. Ayrıca Güneş, oğlanın "yayını havada tutuyor". Bu gör-
ülmemiş, muhteşem bir Proto-Türk gelenek ve inanışdır.

Ö z b e k - T ü r k inanışları ile Han-nâme arasında da, bir benzerlik vardır. "İrmaktaki sandık" da, bir Türk destan motifidir.

"Güneş soylu" K ı r g ı z Hanlarının soy küstüğü: Destan, K ı r g ı z Hanlarının soykütüğü hakkında da, bazı bilgiler veriyordu: "A l t ı n - B e l Han'ın oğlu K u y g ı l ı H a n . Onun oğlu T e m i r - H a n . Onun oğlu D o s t u m - H a n . onun oğlu E s i m - H a n . E s i m - H a n 'ın üç oğlu oluyor: E n g e g e y , B u y -
l ı ve E r - E s i m . E r - E s i m 'in oğlu A b ı l a y - H a n ". Kırgızların, B u h a r a hanlarından kendile-
rini üstün görmeleri, A b ı l a y Han'dan sonra başlıyordu.

Güneş soylu Kırgızların, kendilerini B u h a r a Hanlarından üstün görmeleri: Anlaşıldığına göre M a -
v e r a ü m n e h i r K ı r g ı z l a r ı , kendilerini düzene koyup, güçlendikten sonra, şehirli komşularını kü-
çük görmeğe başlamışlardı. "G ü n e ş s o y u " inanışları da, bu çabıdan sonra yerleşip, yayılmağa başlamıştı.
Destandaki şu konuşma, bize bunu gösteriyordu:

"... B u h a r a H a n ı , A b ı l a y H a n 'ı n k ı z ı n ı a l ı y o r . . . G e l i n e g e l e n 13 y a ş ı n d a b i r ç o c u ğ u s o r u y o r :
" B e n n i n i m i z y o k t a A b ı l a y H a n m ı n ı d ? " Ç o c u k : A b ı l a y H a n a n ı t o y l u ! " d i y o r .

" A b ı l a y 'ı n a t a s ı , n u r d a n p e y d a o l d u ! Y a y ı n ı (s u d a ğ ı n) , g ü n i ş ı ğ ı n a (k u n g ö) a t t ı (s a ğ ı n) ! S i z i n a t a s ı i s e l , Ç o c u ğ u n a t a l e r i n i b e ğ e n i y o r v e o n a b o l a r m a ğ a n l a r v e r i y o r : (R a d l o f , P r o b e n , III, M e -
t i n , s.69/ T e r c . , s. 91.)

Ş ı n g ı z 'ın destanı için bk. Kazakların kökeni: (Kazaktung tübi) (Aynı eser, III, s.63-68, s.82-89).

16. BÖLÜM

AY

*"Ayı kurtlar yakalar, iyice bir yolarmış!
"Ay eve gidip yatar, yarası kan dolarmış!"*

Altay Türk Efsanesinden

"Ay-De-de" ile öksüz kız: İnsanoğlu parlak gecelerde aya bakmış ve uzun uzun düşünmüştü. *Ayın üzerindeki lekeler için*, hayâl kuran insanlar, onlar için şiirler yazmış ve efsaneler düzmüşlerdir. Ortaasya'da türkçe konuşan kavimlerden derlenmiş efsanelerde, *"ayda bir sırtla su taşıyan, iki kovalı bir kızdan"*, söz açılıyordu.

Avrupa'daki masallar da, *"bir sırtın uçlarına iki kova takmış bir kız'ın, yürüyüp durduğunu"*, anlatıyorlardı. Bu inanışların, Avrupa'dan mı, Ortaasya ile Sibiryaya'ya; yoksa Ortaasya'dan mı, Avrupa'ya gittiğini, kesin olarak kestirmek, çok güçtür. Bir gerçek varsa bu inanışın, Sibirya'nın buzlu ve karanlık tundralarından, Bering boğazına, hatta Amerikakıtasının kuzeyindeki Alaskabölgesine kadar, uzamış olduğudur.

1) Yakut Türklerini bu motif ile ilgili olarak, Sibirya'da Türkçe olarak anlattıkları, iki anlatışı özetlemeden, geçemeyeceğiz¹.

"... Yakut Türklerinden bir zamanlar, öksüz ve yoksul bir kız varmış. Sıkıntı içinde yaşamış. "aya yalvarmış" ve aydan yardım istemiş. Kız bir gün soğuk bir gecede suya giderken, ay inmiş ve kızı alıp, götürmüştü. Bunun için, dolunayda, omuzunda sırtığı ve iki kovası ile görünmüş. Ayda, iki tane de, çocuk doğurmuş. Bunun için Yakut Türkleri, kızdan zarar gelir diye, "aya baktırmazlar" imiş..."

2) Yine Yakut Türklerinde anlatılan bir masalda, buna ayrıca bir de "üvey anne" motifi katılmıştır. Birinci masalda güneş yer almaz iken; burada, ayın rakibi olarak, güneş de ortaya çıkmaktadır²:

"... Öksüz ve yoksul bir kız varmış. Üvey annesi, kızı çok eziyet edermiş. Bir gün, iki kovasını sırtın uçlarına takarak suya gitmiş. Bu sırada,

¹ Seroşevskiy, Yakut; (Yakutlar), s. 607. Yakut Türklerinin eski şamanizminin izleri hakkında en değerli araştırma, şudur: Troşçanskij, Evolutsiya Çernoy Veru u Yakutov (Yakutlarda Kara dininin gelişmesi), Kazan, 1902. Şamanizme, kara din diyor. Çünkü kendisi, misyonerdir.

² U. Harva, Aynı eser, (Fr.), s. 132 vd.

ay ile güneş, yere inmişler. Kız, onları görünce korkmuş ve bir fundanın arkasına saklanmış. Güneş, kızın fundasını alıp, göğe götürmüş. Sonra da aya vermiş Bunun için ay üzerinde, fundanın altına saklanmış kız, hep görünür, dururmuş..."

Ay - Dede ile "yedi başlı dev" in savaşı: Eski Türkler'e göre, ay ile güneş insanlara iyilik getiren ve onları koruyan, iki kutlu ve güçlü varlık idiler. Ay ile güneş, insanoğlunu her zaman göz altında bulundurur ve onları kötü yola saptırmadan korurlardı¹. Altay Türklerinin aşağıdaki masalı, bu inancın bir örneğidir²:

"... Yer yüzünde, insanları yeyip bitiren bir dev (yelbegen) varmış. Tanrı, bu dev'i öldürmeği düşünmüş. Güneş: - "Ben, sıcak ve ateşim ile dev'i öldürebilirim. Ancak, insanları da yakabilirim", demiş ve vazgeçmiş. Ay ise:

"- İnsanlar, benim soğuşuma dayanabilirler. Bunun için ben, dev'i öldürebilirim", demiş ve yeryüzüne inmiş. Bir ağaç üzerinde, böğürtlen yiyen dev'i, ağaçla birlikte alıp, gökyüzüne çıkmış. Bunun için dolunay, dev ile ağaç, ayın yüzünde görünürlermiş..."

Güneş, sıcak; ay ise, soğukun sembolü: Bu efsanede de görülüyor ki; "güneş, sıcak ay ise, soğuk", olarak düşünülüyordu. Soğuk Bölge Türkleri tarafından anlatılan bu masalarda, aya daha çok önem verilmiştir. Zaten buraları, güneşin ışıkları ile sıcaklığını, esirgediği bölgelerdir. Belki de bunun için "ay, güneşten daha güçlü" olarak gösterilmiştir. Ay, her girdiği yeri soğutuyordu. Ancak Güneş'in öldüremediği, kötü ruhları bile öldürebiliyordu. Ayrıca insanlara, zarar vermiyordu. Buraları, karanlık bölgeler, "zulmet diyarı" idi.

"Kız ile ağaç" ve "dev ile ağaç", bu inanışların, birleşik motifleridir. Türk kültür çevrelerinde, çoğu zaman, kız ile devin yerlerini, kurtlar almışlardır.

Ay-Dede'yi, yeyip bitiren kurtlar: Ay, bazan dolunay, tepsi gibi büyük ve parlak olur. Bazan da küçülür ve donuklaşır. Elbette ki insanlar, bunun sebebi nedir diye, akıllarını yormuş ve düşünmüşlerdir. Ay, niçin kaybolur, küçülür ve büyürdü? Herhalde ay, her küçüldükçe, onu bir şey yemek-

¹ Altay Türkleri, "güneşin kızıtlarında ulaşan tanrıya, suyla derlerdi"; (A. İnan, Şamanizm, s. 34). Bunun, Hint pantheonundaki Sürya ile, bir ilgisi olsa gerektir. Ancak, inancın ve düşünce değişmektedir: "Suyla, insanın yerdeki koruyucusudur". "At gölü Kanan Suyla", "At gölü (Anraknu) Kartal", "Ay güneşin, kızını (kızını) koruyucusu (kızını)", "Kekeme (iki dil) Kanan". Bunlar gösteriyor ki tanıtımları, türkçülmüştü.

² Patainin, Özerki, IV, s. 190 vd. Altay Türklerine ait bir destandır. Harva, dev, bir yarı insan olarak tanıtıyor: (Aynı eser, s. 134). Fakat bu, "Yelbegen" adlı bir devdi.

te ve bitirmekte idi. Ay'ı yiyebilecek güçler de, kutlu kurtlar'dan başka bir şey olamaz³:

"... Ay, göklerde dolunlaşıp, bir tepsi gibi olduğu zaman, kurtlar ile aylar, hemen koşarlar, ondan birer parça koparıp, yerler ve böylece ay, küçültürlermiş. Ay, üzgün ve yaralı olarak, kaybolurmuş. Sonradan yaralarını sarıp, iyileşirmiş. Yeniden dolunlaşıp, göklerde görünürmüş.

"Kurtlar, dolunay görünce, birer parça kopararak, yeniden küçültürlermiş. Ayın, küçülüp, büyümesi; kaybolup ve yeniden görünmesi, bundan ileri gelirmiş..."

Ayı yiyen kurtlar, yalnızca Türklerin inanışlarında: Ayın, bu yolla küçülüp ve büyümesi, bir çok kavimlerin masallarında vardır. Yukarıdaki masalda bu yeyişe, Kuzey ayılları da, katılmışlardır. Moğollar ile Kuzey-doğu Sibirya'daki Gilya k topluluklarına göre, "ay, kendi köpeklerini" yiyorlardı. Kuzey kutbuna yakın olan kesimler ise, "ay, ayılara" yedirtiyorlardı. Türkler köpekleri iyi bir hayvan olarak görmezler. Bundan dolayı yukarıdaki Yakut Türkleri, "ay, kurtlara kovalatıp", "kurtlara yediriyorlardı".

Ayı ve yıldızları yiyen "yedi başlı dev": Büyük devlet kurmuş Türkler ile hayvanı Türkler, günlük hayatları gereği olarak, kurtlara önem vermişlerdi. Altay Türklerinin bazı masallarında, kurtların yerine, "Yelbegen", yani "Yedi başlı dev" ler geçmiştir. Belki bunda, güneş tesirleri de vardı. Bu Altay - Türk masalı, ana motifleri bakımından, "sırıkla iki kova su taşıyan öksüz kız" efsanesine benzer. Burada, Uluta'nın Ülgen de, yer almaktadır⁴:

".. Göklerde yaşayan, bir çok şeytanlar (ve kötü ruhlar) varmış. Ancak bunların içinde en güçlüsü, "Yedi başlı dev", yani "Yelbegen", imiş. Göklerde dolaşır, yıldızlar ile Aya zarar verirmiş. Bu dev, çok kez ayı yemiş ama; büsbütün ortadan kaldıramamış. Dev, ayı yedikçe Tanrı Ülgen, Ayn yaralarını sarıp, iyileştirmiş. Bazan bu dev, göklerde yıldızları da kovalar; onları ısırıkça, parçalarını yere tükürürmüş. Yıldız kaymaları, bundan dolayı olurmuş..."

"Ay tutulması" ve Ayı yiyen dev: Yine Altay - Türk kültür çevresine göre "ayın tutulması", yine bu "yedi başlı dev" yüzünden meydana geliyordu. Bunun için Altay Türkleri, ay tutulduğu zaman, şöyle derlerdi⁵:

³ Aynı kurtlar ile aylar tarafından parçalanması için bk. Serçe vs. kiy, aynı eser, s. 608. Hayvanı Türkler, kurtlara önem veriyorlar. Güneş Sibirya'daki daha geri kavimler ise, ayın köpekler tarafından parçalandığını inanıyorlardı: U. Harva, aynı eser, (Fr.), s. 134.

⁴ Radlof, Sibirya'dan, I, s. 380.

⁵ Aynı eser, I, s. 372 vd.

" - Yine yelbege n (yedi başlı dev), Ayı yedi!"

AYDAN TÜREYEN TÜRK SOYLARI

Uygur yazısı ile yazılmış, Oğuz destanı'nda, Oğuz Han'ın babasının adı, "Ay-Han" gibi yazılmıştır. Başı kaybolmuş olan bu destandaki, "Ay-Han" sözünün, yanlış okunduğu görüşünderiz⁸. Bilindiği üzere, Oğuz Han'ın ikinci oğlunun adı da, "Ay-Han" idi. Buradaki Ay-Han, yalnızca bir unvan olmalıdır. Yoksa, Ay-Han, "Ayın hanı"; Gün-Han da, "güneşin hanı" değildi. Oğuz-Han'ın oğulları, gökte yaşayan mitolojik kişiler değildi.⁹

MISIR TÜRK SULTANLIĞINDA, "AY-ATAM" EFSANESİ

Mısır Türk Sultanlığında, yani Memlûkler çağında anlatılan bir Türk yaratılış efsanesinden, yer yer söz açmıştık. İnsanın yaratılışını, "dört unsur ve balçık" köklerine dayayan bu inanış, daha çok, Önsaya mitolojilerine yakındır. Ancak yer ve kişi adları ise, türkçedir.

Ulugh Han Ata Bitikçi, bu efsaneyi kaleme almıştır. Bir mutasavvıf olarak, İslam düşüncesini de, izlemiş olabilir. "Dört unsur" inanışı, Uygur Türklerinde de vardı. Ay-Atam adının, ilk ataya niçin verildiği, oldukça karanlık kalıyor. Ancak, "Atamağarası", Türklerin ünlü "mağara kültürü", Türk mitolojisi'nin temelini oluşturur. Efsane, karanlık ve açık noktaları ile, öz olarak şöyledir:

"Çok çok eski çağlarda, çok yağmurlar yağmış; çamurlar sürüklenmiş. Sollerin önündeki çamurlar, bir yol bularak, Kara-dağ adlı bir dağın içindeki, bir mağara'ya dolmuşlar. Mağaranın içindeki kayalar yarılmış. Kaya yarıklarının basları, bir insanı andırıyormuş. Sürüklenen çamurlar gelip, bu "insan kalıplarını" doldurmuşlar.

"Aradan çok zaman geçmiş. Yarıklardaki toprak, sular ile benzeşmiş ve hâllolmuş. Sarata n burcu'na gelince, havalar çok ısınmış. Kalıplardaki toprak, sular ile pişmiş. Halka göre bu mağara, tıpkı bir kadın gibi imiş. İçinde, insanlara can veren, bir "kadın karnı" gibi imiş.

"Dokuz ay, hiç durmadan bir rüzgâr esmiş. Su, ateş, toprak ve rüzgâr, (yani dört unsur), insana can vermek için birleşmişler.

"Ay-Atam adlı, "ilk insan", böylece, oluşmuş. Ay-Atam, gökten inmiş, yere konmuş. Bu yerin suyu tatlı, havası ise, çok serinmiş. (Türk-

⁸ Bang-Rahmeti, Oğuz Kağan Destanı, (türkçesi), s. 10, 3.

⁹ P. Pelliot, Notes sur l'histoire de L'Horde d'Or, s. 27.

leri n inanışlarına göre burası, 1 s 1 ğ - g ö l olabilir). Sonra yine yağmurlar ile seller başlamış. Mağara, yeniden kiler ve çamurlar ile dolmuş. Bu kez güneş gelip, Sünbüle burcu'nda durmuş. Bu burç, Sarata n'dan, daha aşağıda durmuş. Sünbüle burcu'ndaki güneş'in sıcaklığı ile çamurlar, sular ile pişmiş.

"Bir Hatun kişi çıkmış. Adına da, "Ay-va" demişler. (Kadının adının manası anlaşılmıyor. Ay, bir güzellik sembolüdür). Ay-Atam ile Ay-va Hatun, birleşip evlenmişler.

"40 çocukları olmuş. Bunların yarısı erkek; diğer yarısı da kız imiş. Onlar da evlenip, soyları çoğalmış. Ölümlü kişiler olan Ay-Atam ile Ay-va Hatun, ölüyorlar. Çocukları, anne ve babalarını türedikleri mağara'ya gömüyorlar. Mağaranın kapısını da, altın kapılar ile kapıyorlar". (Bk. Türk Mitolojisi, I. cilt.)

ÇİNGİZ-HAN'IN ATASININ, "AY IŞIĞI" İLE GEBE KALMASI

Büyük devlet kurmuş Türkler, soylarını mukaddes köklere bağlarlar. Ancak bu inanış, eski Moğollar'da da vardı;

"Çingiz-Han atalarından Alan-Kova Kadın, gece çadırda yattarken, çadırın bacasından ay ışığı giriyor ve kadının karnını okuyor. Işık, bir köpeğe benziyormuş. Kadın, böylece gebe kalıyor¹⁰..." Bu, Ana ailesi'nin tipik bir örneğidir. Türklerde "baba", her zaman insan idi¹¹. Burada köpeğe benzeyen şey ise, Türklerin "Gök-böri" si, yani Gök kurt'una benziyordu. Gök kurt, Çingiz Han devletinin, diğer bir "büyük devlet efsanesi" nde geçmektedir.

"Sarı ay ışığı" üzerinde de, durmak gereklidir. Sarı renk, bir altın sembolüdür. Çingiz Han devletinde, sarı renk, önemli bir yer tutuyordu. Ancak unutmayalım ki, Çin'de de sarı renk, kutlu ve millî bir renk idi. "Sarı, Çin imparatorlarının bir sembolü" idi. Örnek olarak sarı geysiyi, yalnızca Çin imparatorları giyinirlerdi...

"Ay ışığında savaş" ve yürüyüş eski Türklerden, Çingiz Han'a ve hatta Osmanlı ordularına kadar, pratik gereklerden gelen bir gelenektir. Belki bu da, Türkler tarafından türlendirilmiştir. Ancak Uno Harva'nın sandığı gibi, bu gerçekçi davranış, mitoloji gereği olarak uygulanıyordu. (A-eser, (Fr.), s.133).

¹⁰ Moğolların Gıslı Tarihi, 21.

¹¹ Han-adme, O. Ş. Gökyay üetti, s. 315.

Ay, yıldızların altında yedinci: K u t a d g u B i l i ğ 'in 130-141. bölümünde, yıldız ve burçların adları, diğer yerlerdekinden değişiktir. Değişik bir astronomi anlayışı da vardır. Bunu yorumlamak, güçtür. Ay, Saturn, Jüpiter, Mars, Güneş, Merih, Zühre ve Merkür'den sonra, 7. geliyordu: "Bunların en altında ay (yalçık) dolaşır yürür (yorur); güneş ile karşılaşsa hemen dolunay olur (talır)..." = (KB, 137).

Ay karşılığı olarak "yalçık" sözü, yalnızca bu kaynakta görülür.

TÜRK GELENEKLERİ İLE DESTANLARINDA "AY"

1. "Aydan türeme"

Aydan türeyiş, resmen ve devletçe, ilk olarak Çingiz Han'ın atalarını anlatan efsanelerde görülür. "Çingiz Han'ın atası, Alankova çadırın bacasından giren ay ışığı ile hâmile kalmıştı"¹¹. Ana kaynaklar, Bu ışığın bir kurt şekline indiğini de, söylemektedirler. Doğudaki Mогоl kavimlerinin bu inancı, Türklerde görülüyor.

Türkler, "ayın yaratan büyük Tanrı"nın varlığına da inanıyorlardı. Bu inanış, Altaylardaki Şaman dualarında da, devam ediyordu¹². Ancak ay, Türklerin de bir güzellik sembolü idi. Kuzey Türk destanlarında, "Güneş gözlü, ay ağızlı" sözleriyle öğülen, güzel çocuklar ile yiğitler çoktur¹³. Aya, kişilik veren destanlar da, yok değildir. "Ay - Han"¹⁴, artık mitolojik karakterini kaybetmiş olarak, Oğuz destanında da görüyoruz. Eski Kuzey-Türk destanlarında ise, çok görülür¹⁵. Daha sonraki Kuzey-Türk destanlarında ise, "Yiğitler, Ay - Han ile Güneş - Han'ın kızını almak için, yola çıkarlar"¹⁶.

"Ay donuna girme": Yalnızca bir destanda bulabildik. Keloğlan, "güvercin ve atmaca donuna giren bir yiğid, sonra da dolunay oluyor"¹⁷.

2. "Ay Tanrısı": Tanrı olarak ay, Türklerde ve Hunlarda bile görülüyor. Çünkü, Ayı da yaratan bir Ulu Tanrı vardır. Ancak Uygur Türklerinde, Mani ve Budâ dinlerinin girmesinden sonra, "Ay Tengri" deyişi

görülmeğe başlıyor. Bu deyişi, Harezmeşahlar çağında bile devam eder görüyoruz¹⁸. Aslında bu söz, "Kök Tengri" deyişinin, sonraki bir paraleli olsa gerektir. Eski türkçe Uygur yazıları, Hazreti İsa için de, "Yaruk Ay Tengri" diyorlardı¹⁹.

"Ay ışığı", bu deyişlerin köklerini oluşturuyordu. Ay ışığı, Mani dininin de ana prensiplerindedir. Eski Uygur şiirlerinde de, ay sözü ile birlikte, "aydınlık" sözü de, geliyordu²⁰. "Ayaz gökte" ki ay ışığı, daha alımlı oluyordu²¹.

3. "Ayın şekilleri" de, Anadolu ve dış Türklerin edebiyatı ile gelenğinde, büyük bir yer tutar: "Tolu yarım ay" (Dolun ve yarım ay) deyişi, Uygurların eski Türk şiirlerinde de, görülür²². "Ayın küçülme ve büyümesi" ile "Güneşin küçülmesi, ayın donuklaşması" ile ilgili inanışlar ise, çok daha eski mitolojik köklere dayanır²³.

"Ay ağız", güzelliğinden dolayı Anadolu'da ve Dış Türklerde, çeşitli inanışlar doğurmuştur. Kırgız Türkleri, "Ay ağıllarısa süt kabını, güneş ağıllarısa küreğini hazırla", derler²⁴. Yani, süt ve ekin bol olur.

4. "Ay ile bulutlar" da, Türk inanışlarında yer etmiştir. Yunus'un, "Benim ayım ışığına, bulutlar gölge etmeye", dediği gibi. Uygur Türklerinde, "Uluğ bulut Ay Tengri" sözü, Ayın değerli bir tanıtması idi²⁵.

"Ay ile yıldız" ilişkilerine gelince, Türkler bunun için de, geniş yorumlar yapmışlar. Osmanlılar, "Ay gören yıldız bakma" sözünü, niçin diyorlardı? Mani dini tesirinde kalmış eski Uygur şiirleri de, "Ayın yıldızdan ayrılmasını", bir erdem olarak görüyorlardı.

"Ayın bulunduğu yön", Türklerde daha çok, solda görülüyor. Güneş ise sağdadır. Kuzeydeki Tunguz kavimlerinde de, ayın sembolü olan

¹¹ Bu, belki de eski bir İslam deyişininin, bir yorumudur (Mahaddemet ül-Edab, Poppe yayını, s. 402a).

¹² Waldschmidt-Lents, 1933, s. 504. Türkçe Uygur el yazmalarında ay, şöyle tanıtılıyordu: 1. "Kaçlug iki yaruk kü, Ay Tengri"; (Musichovica, III, 6,4). 2. "İki kü, Ay Tengri kaçın..."; (Aym eser, III, 8,5). 3. "Beş yegirmideki tolan ay teg saviğig..."; (Uigurica, III, 46, 14). 4. "Ay Tengride İst bulmuş..."
¹³ Rahmeti Aras, Eski Türk Şiiri, 105.

¹⁴ Aym eser, s. yer.

¹⁵ Aym eser, 75. Kutadgu Bilig'den şu notları sunalım:

"... Ay doğarken (ay toğu), önce çok küçük doğar (ay toğar); Gün geçtikçe (kuninga) büyür ve yukarıya doğru yükselir (ağar)" (KB, 731).

"Dolun (tolun) olup, dolunca (tolso), Dünyayı aydınlatır (yurar); Dünya halkı (Ajun halkı), ondan aydınlık (yurukluk) bulur!..." (KB, 732).

¹⁶ "Ay, tam ve kâmil (tükel) olup, en yüğeğe çıkınca (ağın ediz); küçülür ve eksilir, benzinin güzelliği (börk mengiz) gider!..." (KB, 733). Burada Ay, insanları benzetiyor. Ayrıca bk. Pekarskiy, Yukarı Sözlüğü, s. 66.

¹⁷ Yüdhin, Kırgız Sütüğü, (türkçesi), s. 498a.

¹⁸ F. W. K. Müller, Uigurica, I, 20, 24.

¹¹ Kaynaklar ve görüşler için bk. Türk Mitolojisi, I, s. 43.

¹² "Ay ve güneşli makamı, ayını ve güneşini yaratan, pekil veren, Atam Ülgen!"; (A. İnan, Şamanizm, s. 32). Bu günkü düşüncemizde, fazla bir ayrılığa yoktur.

¹³ "Oğuz Han'ın doğuşu" ile ilgili bölümümüzde, geniş örnek verilmiştir. Ayrıca bk. Radlof, Proben, IV, s. 31/90.

¹⁴ Proben, I, s. 12 vd. Olaylar, giklerde geçer.

¹⁵ Kura Kükül: "Ulu ata, bu kişiler nereye gidiyorlar", dedi. Yaşlı adam: "Ay - Han'ın kişileri, Küne - Han'ın hanı, savaşla almaya gidiyorlar", dedi. Yiğid, "silkindi, bir Keloglan (tas kul) oldu..." (Proben, IV, s. 66/83).

¹⁶ "Silkindi, Keloglan (taşpa) oldu... Yine silkindi, dolunay (son besinde taşgan ay-da), güzel oldu. Sonra kendi donuna (kalıbına) girdi..." (Proben, IV, s. 66/83).

totem hayvanları, daha çok bütüye bağlanır. Güneş, doğudadır¹⁶. Bu konuyu da şimdilik, bu kadareyle kesiyoruz.

EKLER: AY HAKKINDA BAZI BELGELER VE NOTLAR

1. Ayın yönleri - a. "Rüyada, ay başından, güneş ayuğundan çıkıyor. Yıldızlar ise kalbinden doğuyorlar" (Proben, III, s. 297). - b. "Rüyada, güneş sağında, ay solunda, çolpan (zahab) yıldız ise, sağında duruyor" (Proben, I, s. 32).

2. Ay aydınlığı Güney Anadolu Türkmenlerinde: a. "Ay aydınlığında bulunan üstümler, kurulanmış", - b. "Ay aydınlığında süten besilen çocuğun dişleri dokülürmüş", - c. "Ay aydınlığında bulunan ağaçların renkleri değişmiş" (A. R. Yalın, Cenupia Türkmen Oymakları, I, s.134).

3. Ay ve yıldızın göre bayramı Çagan (Alt. Tel. Lab. Taranç) = Yıldızın parlaması. Altay Türklerinde, aralık başında yapılan bir bayram. Neçin yıldız, ayın yükselişinin on ikinci gününde (on ekki gününde), aya yaklaşıyor. Çagan ay (Tel.) = Aralık ayı (Radlof, Wörterbuch, III, s.1843).

4. Deyimler Bu deyimlerin içinde, fikir ile düşünce ve inanışlar da vardır:

Akıl = Ay ağılı (Radlof, s.e., I, s. 124).

Ay çarık (Kaz.) = (yarık) = Ay ışığı (Aynı yer).

Ay öşgerü (Kaz.) = (öşgerle) = Ayın değişmesi (A.e., I, s.190).

Karungu ay (Tar.) = Yeni ay (A.e., II, s.154).

Pişen çapmang ay (Şor) = Ağustos (A.e., IV, s.981).

Şokur ay (Şor, Keç.) = (Çokur): 1. Alaca. 2 Nisan (A.e., IV, 1024).

Tola (Şag.) = (Tol-a), Ay-tolası = Dolun ay (A.e., III, s.119).

Yelbegen yegen ay (Alt.Tel.) = Ayın tutulması. Yelbegen adlı dev, ayı yedği için, ay tutuluyormuş (A.e., III, s.457).

17. BÖLÜM YILDIZLAR

Türklerde yıldız bilgisi, çok önemli bir rol oynamıştır. Geceleri, vakti öğrenmede yıldız bilgisi, tek yol ve çaredir. Eski Anadolu köylerinde, yıldız bilgisi ile saati bile tesbit etme, mümkündür. "Kervan Kıran" Türküsünde, suçlu kendilerinin yıldız bilgisine değil; kervan yıldızının vakitsiz çıkmasında buluyorlardı.

Yönleri ve yolu bulma da, ancak yıldızları iyi bilme ile mümkündür. Özellikle savaşçı kavimler için, bu çok önemli idi. Ayrıca yıldızlar, kendi başlarına bir âlem ve güzelliştir. Bundan dolayı insanoglunun gönlünü çalmışlardır.

Yıldızların, sıcak ve soğuk havalar ile ilgileri: Biz burada, astronomi değil; mitoloji araştırması yapıyoruz. Yakut Türklerine göre, "... Soğuk havalar, gezegenlerin deliklerinden, yer yüzüne inerlermiş. Ülkeye bakarak, gezegenlerin yükselip, alçalmaları görülür ve soğuk havaların geleceği söylenirmiş..." Kuzey-Doğu Asya'da ise, "Büyük ayı burcunun kuyruğu, kuzeyde ise, kış; batıda ise, sonbahar; güneyde ise, yaz; doğuda ise, ilkbahar gelirdi..." Her ülkede yıldızların konumu ayrıdır. Bu örnekleri, ef-sane ile pratik hayatın nasıl yanyana geldiğini göstermek için sunduk.

Türklerde "Ülker", gezegen demek: Türkler, gezegenler için, "ülker" veya "ürgel" derler. Yakut Türkleri, "göğün deliği" için, "ürgel" derler: "... Bir zamanlar Dünya çok soğukmuş. Bir yiğit, avladığı kurtların derileri ile, göğün deliklerini kapamış ve havalar ısınmış..." Yiğit bu iş için, "30 çift, kurt bacağı derisinden, eldiven yapmış".

Sıcak ve soğuk havalar, gezegenlerin hareketine bağlı: Yakut Türkleri'ne göre, "bir zamanlar hava çok soğukmuş. Bir zaman göğe çıkmış. Bir ağaca bağlı olan gezegenlerin bağlarını kesmiş. Gezegenler hızlı dönünce, havalar ısınmış. Şaman, elindeki şeyleri havaya atmış, onlar da yıldıza

¹ Potanin, Oçerki, IV, s. 712. Potanin'in buradaki deyimleri, Doğu Asya'ya aittir. Bölgelere göre, yıldızların durumları da değişir.

² N. Goruhov, Materialy Dlya Ispeniyu Şamanstva v Sibiri (Sibirya şamanizmini incelemek için materyeller), Irkutsk, 1883, s. 63.

olmuşlar²...” Gezegener, göğün ilk ve ana yıldızları olarak kabul edilmişlerdi.

Dünya da, gezegenler gibi dönüyordu: Prof. Rasony, bize “Macar Mitolojisi” ile ilgili bir kitap vermişlerdi: “. . . Tanrı Dünyayı yaratıyor. Ana-Ata’ya, yeryüzüne gönderiyor. Dünya çok çabuk dönüyormuş. Bu yüzden Tufan oluyor. Bir tekerlek gibi dönen Dünya, ateşli sular altında kalıyor...”

Diğer yıldızlar ve Türkler

1) Zühale (Saturn): Türkler bu yıldızı iyi tanırlar. Kutadgu Bilig, bu yıldız için, şöyle diyor:

“En üstün Zühale (Sekentir), en önde yürür,

“İki yıl, sekiz ay, evde kalır” (KB,131).

2) Müşteri (Jüpiter): Bu yıldız, Türklerin takvim bilgisinde, önemli bir rol oynar. En eski adı, “Eren-tüz” olabilir. 11. yüzyıldan sonra Türkler bu yıldız, “Ongay” demişlerdir. Anadolulu’nun bir çok yerlerinde de bu yıldız, “Ongay” veya “Öngey” adı verilir. Dönüş süresi, 12 gezegen’in sürelerine yakındı. Bu yıldız için Kutadgu Bilig şöyle diyor:

“Ondan sonra gelir, ikinci olur Ongay,

“Her evde kalır on ay, ayrıca da iki ay” (KB,132)

3) Merih (Mars): Yıldızın kırmızı rengi, Türklerin gözlerinden kaçmamıştı. Avrupa’da da, Kırmızı yıldız” denilir. Türkler bu yıldız, “Bakır Sokum” demişlerdi. Anadolu’da Mars’a, “Yaldırık” da derler. Bu da, eski türkçe bir deyimdir, “Korkunç ve ateşli” olarak düşünülmüştür. Kutadgu Bilig Mars’a, “Kürüd” diyordu:

“Üçüncü Merih (Kürüd) gelir, korkunç gururlu yürür,

“Bu (yıldız) kime baksa, yeşermiyenler bile kurur” (KB,133)

4) Utarit (Merkür): Bu yıldız, uğurludur. Türkler ona, “Tilek”, yani Dilek de derler. Ona karşı dilekler dilenir. Kutadgu Bilig, şöyle diyordu:

“Sonra geldi arzu “Tilek”, arzular,

“Kime yakın gelse, onu özüne bağlar” (KB,136).

² Priputov, N. P., Svedeniya Dlya Izucheniya Shamanstva v Yakutii... (Yakutistandaki Yukut Shamanizmini incelemek için haberler), Irkutsk, 1885. Yakut şamanizmi hakkındaki bu değerli rapor için bk. U. Harva, (Fr.), s. 132.

³ Bu önemli bilgileri, Prof. Rasony’in çalışmadaki Macarca makaleden yaptığımız yardımlar ile öğrendik: Képes Géza, A Magyar űs Költészet, Nyomairol, 1964, s. 21. “Macar şamanın izleri” adlı bir yazıdır.

BURÇLAR HAKKINDA NOTLAR

Türkler, Koş burcuna, “kuzu”; boğa burcuna da, “Ud”, yani öküz derlerdi. Sonradan, Boğa da, denmiştir. En iyisi bu burçları, Kutadgu Bilig’den okuyalım:

“Oniki burç (Ükek) vardır, bunlardan başka,

“Kimisi iki evli, kimisi tek evlidir,

“Yaz yıldızı Kuzu, sonra da Boğa (ud) gelir,

“İkizler (Erendir), Kuşuk ile, dostça yanyana gelir” (KB,138)

“Gör, “Arslan” burcu ile, komşu “Buğday başı” (Başak),

“Sonra Terazî burcu (Ülgü), sonra Yengecin (Çadan) eşi,

“Sonra geldi Oğlak, Kova (Könek), hem Balık,

“Bunlar doğarsa eğer, aydın olur, Gök kalık” (KB,139-41).

Burçların özellikleri: Kutadgu Bilig, bu burçları saydıktan sonra, onların özellikleri hakkında bilgi veriyordu:

“Bil ki bunlardan üçü bahar (yaz), üçü yaz (yay) yıldızıdır,

“Üçü güz, üçü kış yıldızıdır, bil!

“Üçü ateş (ot), üçü su, üçü rüzgârdır (yel), bil!

“Üçü toprak oldu, Dünya ve iller oldu! Bil!

“Bunlardan biri, birine düşman (yağı),

“Tanrı düşmana düşman verdi, kesti savaşı (çoğu),

“Uyuşmaz (karışmaz) düşmanlar, barıştı (yaraştı), içlerinde!

“Görüşmez düşmanlarsa, kaldırdı ölçlerini!

“Düzenleyen (itigli) Tanrım, özlere düzen verdi!

“Düzen verdi, düzdü (tüzdi), hepsini barıştırdı...” (KB,142-147).

KÜÇÜK AYI BURCU

Yukarıda bu burçtan, sık sık söz açmıştık. Kuzey-Türk destanlarına göre bu burç, “dört tekerlekli bir arabayı çeken, iki at” gibiydi. Anadolu’da bu burca, “Koyun ağılı” denir. Güzel bir tanımlamadır. Ahmed Vefik Paşaya göre bu burç, bir “araba” idi. Kırgız Türkleri bu burca, “Altı arka”, yani “Altı dağ koyunu” demişlerdir. Altay Türkleri ise bu burcu, “İl yettegen”, yani “İl yedigen” demişlerdir.

Büyükayı, Küçükayı burcunun "Yedi bekçisi": Orta Asya Türklerinin Büyükayı burcu, nedense onun bir peyki gibi görülmüştür. Bir Kırgız-Türk inanışında, şöyle deniliyordu:

"Küçükayı burcunun arabası, öndeki iki yıldız, yani ak ve kıratlar tarafından, Kutup yıldızının çevresinde çekilirlerdi. Büyükayı burcu, yani Yedi kardeşler, Küçükayı burcunun, Yedi bekçileri idiler. Arkalarından gider, onları kollarlardı. Göklerdeki kurtlar ise, atları yemek isterlerdi. Atları yedikleri gün, Kıyamet kopacaktı..."

Büyükayı, Küçükayı burcunun, "Yedi düşmanı": Kuzey Asya'ya gince, düşünceler biraz değişiyordu. (Alcor) adlı yıldız, Büyükayı burcu yağma ederek çalmış. Bunun için onların adı, haydut'a çıkmış. Küçükayı burcunu, kovalayıp, dururlarmış. "Kovalama" motifi, her iki efsanede de ayrıdır⁴.

Büyükayı burcu, Küçükayıyı kovalayan, "Yedi Kurt": Bazı efsanelerde, kurtların yerine köpekler geçerler: "... Büyükayı burcu, Kutup yıldızına zincirler ile bağlı Yedi Kurt imiş. (Küçükayı burcunun) atlarını kovalıyordularmış. Zincirlerin koptuğu gün, Kıyamet de, kopacaktı..."

Yedi Kurt veya köpek, sembolik (metaphorical) olarak söylenmiştir. Altay ve Kuzey Türk destanlarında, "Cedey Han'ın Yedi köpeği, Altın dağın kapısında, nöbet bekliyorlardı..." Buradaki Altın dağ, "Altın kazık", yani Kutup yıldızı olabilir. Bir başka efsanede de, "Yedi kurt, bir kızı kovalıyordu..." Bunları değerlendirmek için, bu motifleri değerlendirmek gereklidir.

BÜYÜK AYI BURCU

Burca, Türklerin verdikleri adlar: "Yediger", bu burcun en eski türkçe adıdır. Anadolu Türkleri, bu eski ada, "Yedi kör", "Yedi ker", bazan da "Yedi eşek" demişlerdir. Anadolu kıyılarında bu burca, "Gemi yıldızı", veya "Kömük" diyenler de vardır. 11. yüzyıldan sonra, "Yedigen" denmeğe başlanmıştı:

"Yedigen götürdü, ta yukarı başını,

"Başka bir ılık saçtı, parlattı her yanını" (KB)

⁴ H. Vambery, aynı eser, s. 154.

⁵ Potanin, Oçerki, IV, s. 736: Doğuya doğru "köpek" motifi yaygındır. Hayvanı Türk gelinleklerinde ise, temel motif, "kurt" idi.

⁶ Schiefner, Heldenagen der Minusinskischen Tataren, SPb., 1859. Almanca şiir halinde yazılan bu destanlar, çok mitolojiktir ve hep göklerde geçer.

⁷ Radlof, Proben, I, s. 46.

Altay Türkleri bu yıldızla, "At Yettegen", yani At yedilisi demişlerdir. Kırgız Türklerinin bazı kesimleri ise, "Yedi arkar, yani Yedi dağ koyunu, demişlerdir. Bazan da, "Koş ögüz", yani İki öküz denmiştir. Anadolu'da, "İki karındaş", İki kardeş" diyenler de vardır.

11. yüzyıldan belgeleri: 1) "Yedigegen": Yedi kardeşler burcuna verilen, addır: (MK,3,s.37). Eski bir şiir:

2) "Karanlık geceyi, geçirmek istedim (keçürsodim)!

"Ağır uykuyu uçurmak istedim (uçursadım)!

"Yedi kardeşleri, kaç kez saydım, kaçırdım!

"Yıldız sayarken, böylece günüm doldu!" (MK,3,s.247; Brockelman, AM Pr., 11,15).

3) Uyguur el yazmalarında: "Yetik en Sutrasını (sudur), iyi (yeğin) ve açık (ayrık) eşitip...": (TT,VII,40,135).

Büyükayı burcu, dört geyik ve üç avenu Batı Sibiryaya kavimleri bu burca, sadece "Geyik" adı verirler. Altay kuzeylerinde, Yeniseyillere göre, "Dört höşedeki yıldızlar, 4 ge y i k idiler. Kuyruktaki üç yıldız da, 3 a v c i idiler..."

Büyükayı burcu, Yedi kardeş ve Yedi Han: Bu düşünce, Orta ve Batı Asya inanışlarına uygundur. Yedi yıldız, bir bütün olarak düşünülüyorlardı. Zaten eski Türkler de, "Yetigen", Yedigen diyorlardı⁸.

Büyükayı burcu, takvim ve hava raporu gibi: Anadolu'da da bu konuda, geniş bilgi ve tecrübe vardı. Ancak Kuzey Asya'da bu burçların düzeni, daha açıktır: "... Kuyruk doğuda ise, bahar; güneyde ise, yaz; kuzeyde ise, kış başlangıcı idi... Burcun gerilemesi, ışıkların azalması, don; ışıklı ve parlak olması, kar yağışını, gösteriyordu..."

Yedi haydut ile Ak ve Gök boz atları: Ünlü Türkolog Vambery'ye göre bu inanış, tam bir Türk düşüncesi idi: "... Kırgız Türklerine göre, bu burç 'Yedi-Karakçı', yani Yedi Haydut idi. En uçtaki iki yıldız, Ak-boz ve Gök-boz atlar idiler. Ortadaki yıldız, 'arabanın oku', oluyordu. Kutup yıldızına bağlı olarak dönüyorlardı..."

Yedi Han ve Büyükayı burcu: Şimdi Altay Türk düşüncesine gelmiş bulunuyoruz: "... Burcun yedi yıldız, gezegenler ile yıldızlara, çok kötülük

⁸ "Yetigen, yedigen" ile ilgili, eski Türk kaynaklarından derlenerek, aşağıda sunulmuştur.

⁹ "Büyükayı burcu" nun iklim değişiklikleri ile ilgili için bk. Potanin, Oçerki... IV, s. 712. Bu bilgiler, Güney-doğu Altaylara aittir.

¹⁰ H. Vambery, aynı eser, s. 154.

etmişler. Bundan dolayı 7 Han durmadan kaçıyor ve yıldızlar da onları kovalıyorlardı¹²...”

Kız kaçıran Yedi kardeş: Kırğız Türk düşüncesine, yani bize daha yakınlarına geliyoruz: “... Gökteki gezegenlerden iki kız varmış. Yedi Kardeş, kız kaçırap, yanlarına almışlar. Bu, Alcor yıldızıdır. Bundan dolayı, Yedi yıldız, yedi hırsız da denilir¹³...” Buna benzer bir inanışı, Moğollar arasında da görüyoruz. “Bu Yedi kardeşler, yağma nın ve hırsızların koruyucusu olmuşlar. Bunun için yağmaya ve haydutluğa çıkanlar, onlardan yardım dilerlermiş¹⁴...” Bir Buryat efsanesinde ise, bunların, “7 aygırlı alplar” oldukları söyleniyor¹⁵.

Çinliler e göre de, “Büyükayı burcunun dört yıldızı, bir arabadır. Üçteki üç yıldız, yani üç at tarafından çekilirdi. Burcun dirseğindeki küçük yıldız ise, bir melekti¹⁶”.

İlkel ve geri Moğollara göre, Büyükayı burcu: Buryat Moğollarına göre, “bir yiğit, “7 Kara demirci’yi, (7 şamanı) öldürmüş ve kafataslarından şarap kasesi yapmış. Yedi kardeşler, bu 7 kafatası imiş. Demircileri, (Şamanları), korurlarmış...” Altay Türk düşüncesine yakın bazı Buryat inanışlarını sunmuştuk¹⁶. Bu ise, onların gerçek düşünceleri olmalıdır¹⁷.

Büyükayı burcunun, Ülker ile savaşı: Kırğız Türk inanışına yaklaştığımız bir Altay efsanesi ise, şöyledir: “... Kutlu bir inek, Yeryüzünde deşjet salan, Meçin adlı bir böceği öldürmüş ve parçalarını göğe savurmuş. 6 parçası, Ülker’i oluşturmuş. Bir parçasını da Büyükayı burcu saklamış. Bunun için Ülker, Yedi kardeşleri kovalayıp, durdurmuş¹⁸...” Kırğız Türklerinin, Büyükayı burcuna, “Yeti Karakçı” yani Yedi Haydut¹⁹ demeleri, boş değildir. Onlara göre Ülker, başlangıçta, 7 yıldız idi²⁰.

TERAZİ BURCU

Burca, Türklerin verdikleri adları Önaşya’da “Mizân” ve Terazi” adı verilen bu burca, Türkler “Ülgü” derlerdi. Ülgü de, terazi demektir²¹. Eski

¹² Potanin, *Öçerki...* IV, s. 194. Güney Altay’a ait bir inanıştır.

¹³ Aynı eser, IV, s. 200. Bu inanış, Türklerle aittir.

¹⁴ Aynı eser, II, s. 125; IV, s. 193.

¹⁵ Aynı eser, IV, s. 200-203. Burada, “Yağma” ya tevhik ve prim vardır.

¹⁶ Aynı eser, IV, s. 203; U. Harva, s. eser, s. 193.

¹⁷ Skanmıya Buryat: (Buryat masalları), Irkutsk, 1890. Burada Güney Sibirya’nın geri mitoloji motifleri görünürler. Bu geri Buryatlarda, “demircilik” yoktur. Bu, bir imrenme olsa gerektir.

¹⁸ Potanin, *Öçerki...* IV, s. 194. Güney-doğu Altay kesimine ait inanışlardır.

¹⁹ “Yedi karakçı” deyimini için bk. H. Vambéry, aynı eser, s. 154. Düzenli ve teşkilâh, haydutlar demektir.

²⁰ Diğer Dünya efsanelerine göre Ülker, başlangıçta, “7 yıldız” idi.

²¹ Terazi burcuna, Kırğız Türkleri de, “terazi” derlerdi: Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 243; Yudzhin, *Kırğız Sözlüğü*, Türkçe, s. 710.

Türkler bu burca, “Karakuş” adını da verirlerdi²². Karakuş kartal demektir.

Altay’daki Teleüt Türkleri ise, Terazi burcuna, “Üç Mitgak” demişlerdir²³. Osmanlı yazılarında bu burca, “Beş Kardeş” denilir. Anadoluda köylüler ise, “Beş Kardeşler” derler. Bu burca, Ortasya’da “Kesil”; Anadolu’da ise, “Kuyruk yıldızı” diyenler de vardır. Bu sözleri, değerlendiremiyoruz.

“Cevza” veya “Seyfül Cebbar”: Araplar bu yıldız, bu adlarla anarlar. Avrupa’da bu tesirle burca, “Orion kılıcı” demişlerdir. Mütercim Asım Efendi, Türk ve İslam düşüncelerini benzeştirerek, şöyle diyor: “Bu burca, hırsızla çomak kaldırmış, başkasına vurmak isteyen bir adamın hayali görülür. İki yıldız arasında, bir de tavşan vardır”.

Terazi burcu: Üç geyik, bir avcı: Altay kültür çevresine ait düşünceler, şöyledir: “... Üç geyik, usta bir avcı tarafından kovalanmışlar, Geyikler canlarını kurtarmak için göğ ve kaçıp, Terazi burcunu oluşturmuşlar...” Bu çevrenin dışında, çok geri inanışlar da vardır²⁴.

Baş insan ve gövdesi de at olan avcı: Geri Tunguz kavimlerinde, böyle bir düşüncenin bulunması, çok ilgi çekicidir. Bu Kentaur anlayışı, her türlü dış tesirden uzak, Kuzey-doğu Sibirya’ya ait idi. Terazi burcunun geyikleri, bu Kentaur avcı kovalamış²⁵.

Terazi burcunun, avcının yay ve okundan oluşması

I) Şimdi, öz bir Türk düşünceesi’ne geliyoruz. Oğuz Kağan destanı’ndaki, göğ gerilen yay ve okları hatırlayalım. Terazi burcunun “üç geyik”ten oluşması, Ortasya Türklerinde çok yaygındır²⁶. Terazi burcu için Altay’da ki Teleüt Türkleri, şöyle düşünüyordular: “Kuguldey adlı bir yiğit, 3 geyik kovalamış. Geyikler, Tanrıya sığınmışlar, 3 yıldız olmuşlar. Yiğidin oklarından biri beyaz, birisi ise kırmızı imiş. Kırmızı yıldız bir geyiği yaraladığından, Kanlı yıldız demişler²⁷...”

²² “Kara-kui” adlı yıldız kümesi için, yukarıdaki girişimizde, vesikalar bir araya getirilmiştir.

²³ “Üç-Mitgak” deyimini için bk. Radlof, *Wörterbuch*, I, s. 1871.

²⁴ “Üç geyik kafatası” destan motifli, Sibirya’ya aittir. Güneyde, görülmüştür.

²⁵ Buryat “kentaur” u için bk. Potanin, *Öçerki*, IV, s. 206. Bu da, çok kuzeydeki kültürlerin bir efsane motifidir.

²⁶ U. Harva, aynı eser, s. 194.

²⁷ Altay’ın kuzeyindeki Teleüt Türklerinin durumu için bk. Potanin, *Öçerki...* IV, s. 204. Bu efsane, Türk mitolojisinin, orijinal motiflerini, içinde toplar.

2) Bir Altay Türk destanında: "... Yeryüzünde bir avcı, bütün geyikleri öldürüyormuş. Tanrı avcıyı göğe çekmiş. Avcının ya y ve o k l a r ı , Terazi burcunu oluşturmuşlar"¹⁸...

3) Bir Kırgız Türk inancı: "... Avcuların elinden, yalnızca "3 dağ te ke si " kartulabilmiş. Tanrı onları göğe çekmiş. Onlar da Te r a z i burcunu oluşturmuşlar. Avcuların attıkları oklar da, gökte birer yıldız olmuşlar"¹⁹...

ÜLKER BURCU

Ülker burcuna, Türklerin verdikleri adlar: Dünyadaki bütün Türkler bu burca, "Ülker" veya "Ürker" derler²⁰. Ülker sözü, " s ı r a ve d i z l i " anlamına gelir. Ülker burcu 6 yıldızdır. Ancak B a t ı 'da olduğu gibi Türkler de, bu burcu "7 yıldız" olarak kabul etmişlerdir. "Ye di k i z " dan birisi, kaçırılmış imiş. A n a d o l u 'da, Ülker'e, "Yediger, Yedigen, Yedi kardeş, Yediler, Yedi kandil" de denmiştir. Yediger ise, A n a d o l u 'da, "Yâdi her, Yedi yar, Yedi yarlar"; olmuştur. Ülkerin yıldızları, çok yananıktırlar. Bunun için A n a d o l u 'da, "Topçalar" da, denilir.

Ülker dönümü, sıcak ve soğuk havalar: Ku z e y Türk inanışlarına göre, "Ülker yıldızı gökte altı d e l i k oluşturuyordu. Bu delikten, sıcak ve soğuk havalar gelerek, iklimi değiştiriyordu..." Bizim "Ülker Dönümü" sözümüzün de, belki bu inanışla bir ilgisi vardı²¹.

Ülker ile Zühre'nin aşkı ve kar fırtınaları: Bu inanış, Ya k u t Türklerine aittir. "... Z ü h r e , güzel bir kız; Ü l k e r de, bir d e l i k a n l ı imiş. Karşılaşınca, kalplerinden büyük bir aşk kopuyormuş. Bu yüzden, k a r fırtınaları kopuyormuş"²²... Bazıları da, "Ay ile Ülker arasındaki, bir düşmanlık" tan söz açıyorlardı. Bir Altay şaman duası'nda, "A t e ş için: Ülker yıldızı yoldaşın, Tanrıdan da fermanlısın!..."; deniyordu²³.

Koyuncu Kırgız Türklerinin inanışlarında Ü l k e r : M e ç i n adlı bir böcek, Altay Türkleri için, zararlıydı. Kırgız Türkleri için ise, yararlıydı. Çünkü koyunlar onu, severek yiyorlardı: "... Çayırlar içinde bir böcek var-

¹⁸ Yayı benzetiliği için bk. Öçerki, IV, s. 204 vd.

¹⁹ Öçerki, II, s. 124. Orijinal bir Altay Türk motifidir.

²⁰ "Ülker" in Türk Dünyasında söylenişleri hakkında, yıldızlar bölümümüzün girişinde, durmuştuk. Ortaya Türkleri, buna çoğu zaman, "ürker" de derler: R a d l o f , Wörserbuch, I, s. 1838. Diğer söylenişleri için bk. R a d l o f , aynı eser, I, ss. 1855, 1857, 1858. Ayrıca bk. Y u d n i n , Kazgız Sözlüğü, s. 796.

²¹ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 95; III, s. 40. Ahmed Vefik Paşa da, "ülker" der, der: "Lehçe-i Ösmânî, s. 168.

²² P e k a z s k i y , Yakut Sözlüğü, (türkçesi), I, s. 18b.

²³ A. İnan, Şamanizm, s. 64.

mış. Koyunlar, böceği severek yerlermiş. Develer ile inekler ise, yiyemezmiş. İnek, böceği öldürmek istemiş. Tanrı da onu, Ü l k e r burcu yapmış"²⁴...

"... Altay Türkleri Ü l k e r yıldızına, M e ç i n derler. M e ç i n adlı bir böcek yerde yazar, insanlar ile inekleri yermiş. Bir inek, Meçin'i öldürmüş. Parçalarını göğe savurmuş ve böylece, Ü l k e r yıldızı olmuş"²⁵... Bu da, s ı - ğ ı r e l a r a ait bir inanıştır. Kırgız inancı, daha orijinal görünmektedir. Çünkü, kendi hayat ve iklimlerine uygundur²⁶.

ZÜHRE YILDIZI

Bu yıldız batıda V e n ü s , Önasya'da da Z ü h r e denilir. Ya k u t Türklerine göre, " Z ü h r e , çok güzel bir kız idi"²⁷... Öyle anlaşılıyor ki bu inanış, B a t ı ve İ r a n mitolojilerinden geliyordu.

Z ü h r e : Kervan yıldızı: Tanrı dağlarının yayla ve vadilerinde yaşayan Kırgız Türkleri bu yıldız, "Kervan yıldızı"; yani K e r v a n y ı l d ı z ı derler. A n a d o l u 'da ise yaygın olarak, "Kervan kıran" derler. Bu da, müsterek kültür tabanımızın bir belgesidir.

Z ü h r e : Tan ve Çoban yıldızı: O s m a n l ı kitaplarında bu yıldız, "Erte yıldız"; deniyor. Altay Türklerinden S a ğ a y l a r i s e , "Erte Solbanı"; yani "Erte Çolpanı" derler. Yine Altay Türkleri, "Tang Solbanı"; da, derler. Anadolu'daki "Tan yıldızı"; gibi! "Çoban yıldızı" ile "Çolpan yıldızı" arasındaki benzerlik üzerinde, ilk kez A h m e d V e f i k Paşa durmuştu.

Z ü h r e : Sarı yıldız, Ak yıldız, Kanlı yıldız: Bu yıldız, sabaha karşı doğar. Bunun için A n a d o l u 'da, "Sabah yıldızı" da denmiştir. "Ak yıldız" diyenler de vardır. Doğu A n a d o l u 'da, "Sarı yıldız, Al yıldız, Kanlı yıldız" da, denilir. "Bu yıldızın erken doğması yüzünden bir k e r v a n erken yola çıkmış ve Haydutlar tarafından yok edilmiş..." Ş u güzel E r z u r u m türküsünü sunmadan geçmeyelim:

"Kanlı yıldız, Sarı yıldız,

"Sunam ağlar, Sarı yıldız,

"Selam götür, sen Al yıldız,

"Yıldız ey! Yıldız, yıldız, yıldız!"

²⁴ Bu böcek, Altaylı ve diğer Türklerle ait bir motiftir: P o t a n i n , Öçerki..., II, s. 125.

²⁵ Aynı eser, aynı yer.

²⁶ Aynı eser, aynı yer.

²⁷ H a r i s t i y a n Yakutlarındaki bu tesirler için bk. S e r o ç e v a k i y , Yakut..., s. 668.

XI. Yüzyıl Türklerinde Zühre, Parlak ve Güzel yıldız; Zührenin güzellik sembolüğü, bütün Türk kültür çevrelerinde yaygındır. Kaşgarlı M a h m u d'un derlediği eski bir Türk şiirinde, şöyle deniliyor:

"Yaruk yıldız toğarda, udunu kelip bakar men,

"Satulayu sayraşıp, tatlığ ünün kuş öter!"

"Parlak yıldız (Zühre) doğanda, uyanarak bakarım,

"Gevezelik ederek, tatlı sesle kuş öter!"

K u t a d g u B i l i g 'de, yani II. yüzyıldaki s a r a y dilinde ise şöyle deniliyordu:

"Sevimli bir yüz (sevüg) vururdu, beşinci Zühre (Sevit).

"Severek (seve) baku ise, sen gönlünü avut!" (BK,135)

Kuzey Türk destanlarında Zühre, güzel bir kıza; Yukarıda, bu inanış üzerinde durmuştuk: "Z ü h r e güzel bir kızmış. Ülker yıldızını seviyormuş. Karşılaşınca, yer yüzünde kar fırtınaları koparmış"³⁹... Zühre ile Ülker'in yaklaşma zamanı, 6. aydadır. Ya k u t Türklerine göre, bu ayda büyük k a r fırtınaları olurdu.

Zühre, Ç o l p a n yıldızı; K ı r g ı z Türklerine göre "Zühre, A y 'ın kızı idi. Ü l k e r ise, oğlu idi"⁴⁰. Türkler yaygın olarak bu yıldızın, "Çolpan" veya "Çolpon" derler. A n a d o l u 'da da, "Çoban yıldızı" denmiştir⁴¹. M o ğ o l l a r da, bu yıldızın, "Solbon" veya "Sulbun", derler⁴².

"Tang yulduzu", yani T a n y ı l d ı z ı deyimi de, Türklerde çok yaygındır. Çünkü, sabahleyin doğar⁴³. "Sabah yıldız" da denilir. Eski Türkler Zühre'ye, "Yaruk yulduzu", yani Parlak yıldız veya "Işık yıldız" da demişlerdir⁴⁴. A n a d o l u 'nun bir çok yerlerinde ise, "Ak yıldız", denir⁴⁵.

Zühre; G ü n e y yıldızı; Bir A l t a y Türk efsanesi, şöyle diyordu: "... Bir yiğit rüyada, s a ğ yanında g ü n e ş l i , s o l yanında da a y ı görmüş. G ü n e y d e ise, Z ü h r e yıldız parlıyormuş"⁴⁶... Herhalde Zühre, yiğidin gelecekteki eşi olsa gerekti.

Zühre; At sürülerinin koruyucusu; Bu inanış, K u z e y Türkleri ile S i b i r y a kavimlerinde çok yaygındır. A l t a y ve çevrelerinde a t s ü r ü l e r i çok

olduğu için, bu düşünce, yerli de olabilir: "Zühre yıldızının kendisinin de, gökte a t s ü r ü l e r i varmış. Yanındaki iki küçük yıldız da, birinin adı T u ğ l u k olan, iki ç o b a n ı imiş. At sürülerinin sahipleri, Zühre için k u r b a n verirler ve etlerin kokusu ile dumanını, Zühre'ye gönderirlermiş. Gece dünyada k ı s r a k l a r ı n d o ğ u m l a r ı n ı başlatmış. Bazan B a t ı y a gidermiş, herkes işi bırakmış. K u r t l a r a gün doğarmış"⁴⁷... Hindistan'da Zühre yıldızı, yani "Aşvin", bir at üzerinde gezermiş. Ancak Hindistan'da, at sürüleri yoktur.

EKLER: SABAH YILDIZLARI

VEYA SABAHLA BİRLİKTE KAYBOLAN YILDIZLAR

Kutadgu Bilig yazarı, sabaha doğru görünen ve kaybolan yıldızlar ile burçlar hakkında, çok değerli bilgiler vermektedir. Kutadgu Bilig yazarının yaşadığı yer, çok uzaklardadır. Bu nedenle bilgileri, astronomi bakımından değerlendirme, güçtür. Ancak bu asterlerde, yalnızca astronomi değil; kültür ve duygu da vardır:

1) "Abdest aldı (yunup kaldı), yata namazına (yatıq namazına) kaldı; gereklisini gördü, döşefini dile-di ve yattı.

"Az uykuya vardı, sonra yine uyandı; M e r i k , Mars, (Bakar sukun), tepeden (yana) kayıptı (savılmış).

"Yine gördü ki, Ü l k e r 'in başı (tuş), yana kayıptı (savılmış).

"Doğudan (toğardan), A k r e b (Çadan) burcu çıkmış (kopmuş), başı da, yükselmış (tuş örlepi).

"Yine yattı, uykusu gelmedi; bir sohbetçi (kesişlik kişi) gibi, göstünü yumadı!...

"G ü n e y yükseldi (yaşık örlepi), yelden toz hoptu!" "Dokuz A l e m n o c ğ ı " (tuş), yaklaşıp geldi!..." (KB,4007-4093).

2) "Yumalmadı bir daha gözü, uyanış yattı. Düşünerek, şikâdi etti!

"Baka gördü ki doğudan (önden), T e r a z i (veya J ü p i t e r) Karu-kuş doğdu; K o p a geldi (K a r a - k u ş) , tuşu bir ateş gibi!

"Sonra yıldızlar (yıldızlık), A y g ı r (adgar) burcu ile parladılar!

"Ardından dizildi (derildi), J ü p i t e r (Ervenir). (E y i n s o n o ğ l u) , ösünü bunlarla belgele (belgüle)!

"S e h e r k u ş u (tekiç) kalktı, göge yükseldi! Mesâmîr (S u c i ' b r i) okur gibi, yabancı bir dille öttü (ünün ümledi)!

"Doğuya doğru, g ü n e ş e baktı; yerinden kopup, yükseldiğini gördü..." (KB: 5074-5078).

3) "Yüsün gışledi yara, R u m l k e z z i ; D ü n y a n ı n b e n z i a l d u , b i r z a m e c i (sengi) yüzü! Göğün rengi ile ilgili bölümümüzde de, bu benzetmeler üzerinde durmuştuk. "R u m l k e z z i ", göğün güzelliklerini anlatan, bir tanıtımadır. Göğün, bunla ve muhtlı havası da, "Z e n c i (sengi) yüzü" tanıtması ile tanıtılmıştır.

"Uykusu gelmedi, kalktı ve yine baktı: Gör! Ü l k e r , yine kayıptı (savılmış), geceye kanılmıştı (uçukmuş üne)!

"Gözünü göge dikti ve uyan uyan baka durdu! Karu gece (kara tün) karardı (tünardı), aydınlanmadı hiç!

⁴⁶ Şananiye Buryat: (Buryat masalları), s. 122. Yiğidin yüzü, k u z e y e (?) dönük olmalıdır.

³⁹ Pekarskiy, İskan Sözlüğü, (türkçesi), I, s. 16a.

⁴⁰ Altaylarda, bu konudaki orijinal Türk inanışları için bk. Potanin, Özerki, II, s. 125.

⁴¹ Bu düşünce, Ahmed Ve fik Paşa'nındır: (Aynı eser, a. yer).

⁴² H. V a m b e r y , geçen yüzyılda, bu konu üzerinde de, durmuştur: (Aynı eser, s. 155).

⁴³ Radlof, P r o b e n , I, s. II. V a m b e r y , a. eser, a. yer.

⁴⁴ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 96.

⁴⁵ Lehçe-i Osmanî, s. 258.

⁴⁶ Radlof, P r o b e n , I, s. II. Olay, göklerde geçer.

"Yanı verdi mazeh, sonra yine uyandı. Mavi (yaşlı) göğe baktı ve yukarıda gördü ki:

"Doğudan (toğardın), Terazi (Kara-kuş) burcu kopmuş, yükselmiş! Duşmanın taşıdığı maşdeler gibi, parlak yıldızlar!

"Yedi kardegler (yetiken), başını götürdü, yine yukarı! Yıldızlar (yıldırık), Aygır (edpr) burcuna, dönüştüler (böngü)! Jüpiter'in (Eren-tür) başı ise, yerlere yakın indi!

"Güneş (yaşık) başını kaldırdı, ıpkılı yüzünü açtı!..." (Kutadgu Bilig, 6216-6221).

GÖRTEKİ YILDIZLAR VE BURÇLAR

Kutadgu Bilig yazarı, kitabına başlarken, gök ile yıldızlar hakkındaki bilgilerini ileterek, konuyu getiriyor. Ancak yıldızlar ve burçlar ile ilgili olarak, burada verdiği bilgiler, kitabın içindekiler ile çelişmektedir. Anlaşıyor ki yazar, bu giriş, değişik bir kaynağa dayanarak kaleme almıştı. Bir kaç burç ile ilgili beyti, az önce sunmuştu. Şimdi de bu çok güzel ve derin girişin, biraz da tahlil ederek, tümünü sunmağa, yareli görüyoruz:

"(TANRI), MAVİ (YAŞLI) GÖĞÜ YARATI, ÜZERİNE DEYİLDİSİ! KARA GECEYİ (KARA TÜN) TÜRETTİ, AY AYDİNLİK (YARUK) GÜNDÜZÜ!"

"Bugökteki yıldızlar, bir biçim bezek! Bir biçim kılavuz, bir biçim öncü (yazak)! Ne biçim aydınlatmış! O, bir kılavuz ki, yolunu yitireceksin, (yetse), onunla bulur!"

"BAZISI, AZYÜKTEKİ; BAZISI SAZALÇAK! BAZISI, ÇOK PARLAK (YARUKRAK) BAZISI DAĞI!"

"Bunların en üstünde, Zühâl (Saturn) (Sekentir) yürür. İki yıl, sekiz ay, bir evde kalır!" "Seken-tir" veya "Sekentia", yalnızca burada görülür. Üzerinde arapça, "Zühâl", yazılıdır (A.2). Bu yıldız, "Eren-tüz veya "Erentür" de, olabilir.

"Ondan sonra ikinci oldu, Müşteri (Jüpiter) (Onğay). Bir evde kalır on (?), ayrıca da iki ay". (Bk. Burçlar).

"Üçüncü Merih (Mars) (Kürü) gelir, kızgın (haksün) doludur! Söler bir bakış, yermişler bile kurur!" (Bilindiği üzere Türkler, Merih (Mars) yıldızına, "Bakır-Sokum" adı verirdiler. "Kürü" sözü, ilk kez burada görüyoruz).

Güneş (yaşık) oldu dördüncü, Dünyayı aydınlattı. Yoklaşon, bakılanın, özünü aydınlatır!

"Sevindi (sevüg) bir yüz vurdu, beşinci Zühre (Venüs)! Severek bakış ise, özünü avut!" (Buradaki "Sevü" sözü, de, başka bir yerde göremiyorduk).

"Sonra geldi arzu, arşular Utoris (Merkür) (Tülük) kime yaklaşırsa, onu özüne bağlar!

"Bunların en altında, bu Ay doludur. Güneş ile bakışta, dolunay olur!

"On iki burç'da, vardır, bunlardan başka; kimi iki eslidir, kimisiyye bir (esli).

"Kuvu (Oğlak, Annel), bahar (yaşık) yıldızdır; sonra da, Boga (Ud) Öküz, Seve gelir. İki sızlar (Erentir), Sere-ton (Kuşuk) dürtüştür yürür! Bunlar "Erentir, Erentüz, Cevsa, jüpiter veya Terazi idiler. (Metnin altındaki yazılara göre, burada yazma, mana değiştiriyor. Dürtüştür (tançu) yürürler, dündiğine göre, bu iki yıldız birer düşman olarak görülüyorlardı).

"Göl Arslan (Ezed) ile komşudur, Buğday başı (Sünbüle)! Sonra Terazi (ülgü) gelir. Bunlarda, Akre-b (Çatlan) ile Kuvu'nun, (yani) Ya'y'ın (ya), oldular eş!

"Sonra geldi Oğlak, Cadiy (Oğlak); Kova Delu (Könek) ve Balık, Hât. Bunlar dolunca gökyüzü ve hava (halak) aydınlanır! (Bundan sonra gelen beyitler, yıldız bölünümünde verilmiştir: (Kutadgu Bilig, 127-141).

BAZI YILDIZLAR VE İNANIŞLAR

1) XI. yüzyıla ait Kağarlı Mahmud'un 40 notu çok önemlidir: "Yıldız, yıldızlara nit yaygın bir addır. Sonra araları ayrılır: Müşteri (Jüpiter) yıldızına, "Eren-tüz"; Terazi (Mars) yıldızına, "Kara-Kuş"; Ülker (Süreyya) yıldızına, "Ülker; Yedi kardeglere, "Yetigen"; Kutup yıldızına "Temir-Kazruk"; Merih (Mars) yıldızına da, "Bakır-Sokum"; denilir"; (MK,III, s.40).

2) ÜLKER: "Süreyya'ya, Ülker denilir"; (MK, III, s. 40). Doğrusu, "gezegen" dir. Bk. (Broc-kelmann, Ind., s.226), Ülker (Çağ.) ve Ülker (Karg.) söylenişleri de vardır. (Radiof,Wh.I,1837). Gezegen anlamına söylenir. Diğer notlar, yukarıda sunulmuştur.

"Ülker çeriğ" "Savaşlarda yapılan bir hile ve kurnaslıktır. Askarlar, her yandan bölük bölük toplanırlar. Birisi ilerleyince, ötekiler de onu uyurlar. Bu hile ile, yenilme az olur"; (MK,I,s.95).

Kutadgu Bilig'de Ülker, sabah yıldızları arasında sayılır. Bazan sabah, "Ülker'in (veya) Ülker'in, geceye karışması ile, sabah oluyordu"; (KB,6216). Bazı yerlerde ise, Ülkerden sonra, başka burçlar da görülüyordu; (KB,4887-89).

3) TERAZİ (Mars) veya MÜŞTERİ (Jüpiter): Bu iki yıldız veya burç, çeşitli kaynaklarda birbirlerine karışmışlardır. Bunun en iyi yorumunu, Brockelmann yapmıştır: Eski türkçedeki "Eren-tüz" sözü, yıldız olarak Müşteri (Jüpiter); burç olarak da, Terazi burcu için söylenmiştir. Jüpiter manasına, "Kara-Kuş" ile, yer değiştirmiştir. (Ind.,s.22).

"Eren-tüz": Bu, Müşteri (Jüpiter) yıldızdır"; (MK,I,76).

"Eren: Eren-tüz: Yıldızlar bilgisinde, Terazi yıldızının adıdır. Bu, ayın gökte uğraklarından birinin adıdır"; (MK,I,76). Değişik okunuşu, "Eren-tir, Eren-tiz"; (KB).

4) KARA-KUŞ yıldızı: "Terazi (Mars) yıldızına, "Kara-kuş" adı verilir"; (MK, III, s. 40).

"Müşteri, (Jüpiter)'e, "Kara-Kuş" adı verilir. Bu yıldız doğduğu zaman, "Kara-Kuş toğlu, denilir. Bu yıldız aralarında, sabahleyin doğar"; (MK,I,s.332). "Buana bizim, "Kara-Kuş yıldız" da, denilir"; (MK,III,s.221).

Kara-Kuş, burç olarak Terazi ve yıldız olarak da, Jüpiter için, söylenmiş olmalı idi (Brockelmann, s.166). Kutadgu Bilig'teki anlayış ise, yukarıda sunmuştu.

5) MERİH (MARS): "Bakır-Sokum" diye Türklerce anılan bu yıldız, Türk edebiyatında, önemli bir yer tutar.

"Bakır-Sokum" Merih (Mars) yıldızının adıdır. Kızılıktta, bakıra benzer"; (MK, I,361; 398; III,s.40). Doğrusu, bu olmalıdır. "Sokım", eski türkçede, bir kap veya kapağın manasına söylenmiş olmalıdır: "Sokım: Bir ağaç parçasıdır ki, çam konusu çekilinde kesilerek içi oyulur. Üç tarafından delinerek, okun üzerine konur"; (MK,I,s.397). Bu bir tılsımlık ok olsa gerekir.

Uygur Türklerinde: "Bakır Sokru yıldız"; (TT,VII,s.57; Mars) "Bakır sokana yıldız"; (KR,2889,4889).

18. BÖLÜM SAMANYOLU

S a m a n y o l u deyiş ve anlayışı Türklere, İ r a n edebiyatı ve mitolojisi yoluyla girmiştir. İranlılar bu yola, "Kah-keşân"; yani S a m a n ç e k e n derlerdi. Bu söz, O s m a n l ı kitaplarında da, "kahkeşan" yazılışı ile görülmüştür. İ r a n düşüncesine göre, " S a m a n y o l u , gökte saman çekilirken, yere düşen saman tozlarından ve saman parçalarından oluşmuştur".

"Bir saman hırsızının bıraktığı izler" diye de, Türk düşüncesine yansımıştır. Eski Türkler, "Saman oğrısı", yani s a m a n h ı r s ı z ı , demişlerdir.

"Hacılar yolu", Hac yolu" ise Türklerin İslamiyete girişinden sonra oluşmuş deyimlerdir. Çünkü bu yol, güney-doğuya doğru gidiyordu. Bu sözde de İ r a n tesirleri vardır. "Samancı yolu" "samanlık yolu" deyişlerimizin kaynağı da, F a r s edebiyatı olmalıdır.

"Gök yaruğı", "Gök kapısı" ise, orijinal Türk deyişleri olsa gerektir. Bu söyleyişler, ilk O s m a n l ı kitaplarında da görülmüyordu. A n a d o l u 'da söylenen, "Gök dere" ile "Gök yolu" ise, eski Türk mitolojisinin izlerini taşımaktadır.

"Ordu yolu", "Kuşlar yolu", orijinal bir eski Türk düşüncesidir. Bizce en eski ve orijinal deyim, "Kuşlar yolu" veya "Kuş yolu" idi. Çünkü göçebe kuşların izledikleri yön de, samanyolu idi. Bunun altında da bir efsane ve mitolojik bir düşünce yatmaktadır. Az sonra üzerinde duracağımız bu m i t o l o j i k düşünceler, geniş Ortaasya'dan doğmuş, R u s y a ve F i n körfezine kadar uzamıştı. K a z a n Türklerinde, kuşlar da belirtilmiş ve Y a b a n kazlarının yolu denmişti. Bu deyimle ilgili, bir sürü de, efsane vardır.

Samanyolu, "Göğün dikiş yeri": Böylece P r o t o - T ü r k düşüncelere, inmiş bulunuyoruz. K u ş l a r y o l u da, eski bir düşüncedir. Ancak biz böylece Mitolojiye inmiş bulunuyoruz. Y a k u t Türkleri, "Samanyolunun, göğün bir d i k i ş y e r i olduğunu", düşünmüşlerdir. Bu, büyük bir düşünce idi. Y a k u t l a r ın bazı komşu kavimleri ise, "Bütün uzayı, (yani Macro-Cosmosu), Samanyolunun bir parçası gibi düşünmüşlerdi"..." Yani Dünyamız da, Sa-

* 1883 de yayınlanan şu rapor önemlidir. Ancak orijinal Türk düşüncesinden usaktır: U. H a r v a , aynı eser, s. 143. Bk. A g a p i t o v , H a n g a l o v , Şamanstvo u Buryat Irkutskoy Gubernii: (Irkutsk bölgesi Buryatlarında Şamanizm), Irkutsk, 1883, s. 50.

manyolunun içindeydi. Zaten bu günkü modern düşünceler de, bu yöne doğru yönelmektedirler. *Anadolu*'daki *Gök yarığı* düşüncesini de, hatırlayalım.

Samanyolu, "**Tanrı'nın ayak izleri**": Yakut Türklerinin *Proto-Türk* düşünceleri, uzay anlayışını geliştirmekte ve bizi, yeni fikirlere erdirmekte dir:

"... *Tanrı*, Dünyayı ilk olarak yaratmak istediği zaman, gök yüzünde bir süre gezmiş. İşte gök yüzünde güzel bir cadde gibi parlayan bu *Samanyolu*, *Tanrı'nın* o zamanki, *ayak izlerinden başka bir şey değilmiş*..." Güney-Batı'ya doğru uzanan bu *Samanyolu*, "*Tanrı'nın hareket yönünü*" de, bize öğretmiş oluyordu¹.

Samanyolu, "**Geyik avcılarının ayak izleri**": Görüş ve anlayış, saf ve derin mitolojiden kurtulup, "*Kuş yolu*" gibi, *günlük bir hayata dönüyordu*. Bu inanış, *Macarlar*'ın akrabaları olan, *Voğul* kavimlerine aittir. "*Avcular, gökte geyikleri kovalamışlar. Samanyolu, bu avcuların ayak izleri imiş*".

SAMANYOLU: ORDU YOLU

Attila ve oğullarının geleneklerine gelmiş bulunuyoruz. Bu inanış, "*Macarlar*ın *Orta Avrupa'ya gelişlerinden sonra başlar*". Derin *Orta Asya* izlerini taşıyan, bir *Macar mitolojisi*" dir. Bu efsane, *Transilvanya*'da oturan, *Türk-Macar* karışımı, *Sekeller* arasından derlenmiştir.

Macarlar, *Samanyolunu* izleyerek geliyorlar: *Samanyolu*, her ülkeye göre yön değiştirir: "... *Macarlar*, *Orta Asya'ya yakın yurtlarından, Macaristan'a geçerken, Samanyolunu izleyerek gelmişler*..." *Samanyolu* Güney Rusya'da, özellikle yaz aylarında, *Doğu-Batı* yönleri arasında uzanıyordu. Bu efsaneyi araştıranlar, şöyle diyorlardı: "... *Samanyolu burada, sanki Orta Asya ile Avrupa arasında uzanan bir yolmuş gibi görülür. Büyük akınlar ile göçler, hep bu yol üzerinden yapılmıştır*..."

Attila'nın oğlunun ruhundan, medet ve yardım umanlar: *Macarlar*, *Samanyoluna*, "*Hadakkutya*" derlerdi. Bunun manası, *Ordu yolu* demektir. **Attila'nın** devleti 450 yılından sonra yıkılınca, *Transilvanya*'da kalmış olan *Türk-Macar* karışımı *Sekeller* sıkıştıkça, **Attila** ile oğlunun ruhlarından, yardım ve medet ummuşlardı.

Attila'nın oğlunun ruhu, *Hun askerlerinin ruhları* ile *Samanyolundan* yardıma getiriliyor: "*Sekel ordusu, düşman karşısında sıkışınca, At-*

¹ J. C. Geor gi, *Bemerkungen auf einer Reise im Russischen Reich*, St. P., 1775, I, s. 321-1773 tarihli bir rapordur. Bu efsanede, bir Güney tesirini göremedik.

² *Skazaniya Buryatı (Buryat masalları)*, s. 122 vd.; *Harva*, aynı eser, s. 198.

³ *Robeim, Hungarian Mythology*, s. 16.

tila'nın en küçük oğlu Csaba'nın ruhu, Hun askerlerinin ruhlarını da emrine alarak, gelmiş ve Sekellere yardım etmişti. Csaba ruhlar ordusu ile gelirken, hep "Ordu-yolu" yani Samanyolu üzerinden ilerlemiş... (Aynı yer).

Bu efsane *Samanyoluna*, *sosyal bir mana* ve tarih şuurunu veriyor. **Attila'nın**, **Csaba** adlı bir oğlu yoktur. Adı, ancak efsanelerde geçer. Ölümsüzlüğe ermiş imiş. Konuyu uzatmayalım.

Samanyolu, "**Avcuların kayak izleri**": Yine *Macar* mitolojisi ile onların akrabaları olan, *Voğul* gelenekleri içinde kalıyoruz: "*Nu mi Tar em adlı tanrı, 6 ayaklı, çok hızlı koşan bir geyik yaratmış. Bir avcı onu vurmak için, gökyüzünde kayakları ile kovalamış. Samanyolu, bu kutsal kayak izleriymiş*..." Bu **Tanrı'nın** 7 oğlu varmış, bütün insanlık bu 7 oğuldan türemiş². **Yakut** Türklerine göre de, "*Tanrı 7 insan yaratmıştı. İnsanlık, bu 7 insandan türemiştir*". Görülüyor ki *Türk Mitolojisinin*, en *Doğu* ve en *Batı* uçları arasında bir benzerlik vardı.

Samanyolu: "**Kuş yolu**". *Kırgız* Türkleri *Samanyoluna*, "*Kuş yolu*" derler. *Türkmenler* ise, "*Kuşlar yolu*" diye tanımlarlar. *Kazan* Türkleri ise, "*Kıyık kaz yolu*"; yani "*Yaban kazlarının yolu*" derler *Kazan* Türkleri, *Fin-Ugor* ve *Çuvaşlar* üzerinde, derin tesirler bırakmışlardı³. *Kazan* Türklerinin tesirinde kalmış bir *Voğul* efsanesi, şöyle diyordu: "... *Bir yiğit, göklerde uçar, dağlarda avlanırmış. Baharda Samanyolu'ndan Kuşlara gelince, o da kuzeye gidermiş. Kuşlar gidince de, Samanyolundan uçar, yurduna dönermiş*..."

Göklerdeki geyik avcıları: **Göklerde 6 ayaklı geyiği kovalayan, kayaklı geyik avcısının** izlerinden söz açmıştık⁴. Ona benzer bir efsane daha vardır⁵. Bunlar, *Macar* ve *Fin-Ugor* kültür çevrelerine aittir.

"**Yer ile göğün birleştiği yerde**", **geyiği yakalama**: Yine aynı çevrelere ait bu söylenti de, *Uzay* (*Cosmos*) anlayışı ile ilgili, önemli bir bilgi veriliyordu: "*Uçan Avcı*, "**Yer ile göğün birleştiği yerde**", *bir dişi geyik vurup, karnını doyuruyor*"..." Bu, gerçekten görkemli bir mitolojidir. Ancak açık olarak yorumlayamıyoruz.

İki kardeş, göğe ve yere çeken geyikler: "... *İki kardeş, geyik görüyorlar. Geyikler, onları yurtlarına çekiyorlar. Kardeşlerinden biri, "Gökteki ruhla-*

² *Munkacsı, Die Weltgötter*, KSt. IX, 3, s. 251.

³ "*Kuş yolu*" inanışları üzerinde ilk kez *Vambrer* çalışmıştır: Aynı eser, s. 155 vd.

⁴ *Robeim*, aynı eser, s. 14.

⁵ *Munkacsı*, aynı eser, s. 251.

⁶ Aynı eser, s. 353.

⁷ *Robeim*, aynı eser, s. 16 vd.

rin atası "diğeri de yerdeki" insanların atası "oluyor"..." Geyik de çekti beni kendi dağına türküsündeki gibi bir düşünce!

Kuş olup, Samanyolundan gelen bir konuk: Gerçi bu da, Macar kültür çevrelerine aittir. Ancak Altay ve Türk motifleriyle içiçe girmiştir: "... Çok eski çağlarda bir yiğit, Kaz donuna girip, Samanyolu üzerinden bir ülkeye gidiyor. Bir evin bacasından girip, bir kızla evleniyor ve nesilleri çoğaltıyor"..."

19. BÖLÜM

SERAP VE TÜRKLER

Serap, ıstık yansımaları ile ilgili bir olaydır. Daha çok çöllerde olur. Türkler, hayâl kurma, hayâlet görme, hayâle kapılma gibi anlayışları da, bu sözlerle anmışlardır. Anadolu'daki "ılgın-salgın" deyimini, kökleri çok eskilere giden türkçe söz köklerinden gelir. Anadolu Türkleri serap için, "ılga, ılgın, ılgın, yalgın, ılgır, ılgımak" gibi yine kökleri eski Türkçeden gelen deyimler de kullanırlardı¹.

Eski Türkler seraba, "Sakım" derlerdi: Eski türkçede serap, "sakım" dır. Anadolu'da aynı manada söylenen, "sağın" sözü de önemlidir². Gök-türkler, "sakınmak" sözünü, düşünmek veya "bir şeyi hayâllerinden geçirmek" için söylenirdi. 10. yüzyıldan sonra ise bu söz, yalnızca, "hayâl gibi görme", manasına söylenmişti.

Deyimler ve belgeleri: 11. yüzyılda, "ol benim közüme sakıdı" sözü, "o benim gözüme hayâl şeklinde göründü", demektir³. "Sakığ sakıdı" sözü ise, doğrudan doğruya, "serap göründü" demektir. "Sakırmak" türeyişi ile de söylenir⁴. Uyguur el yazılarında da, şöyle deniyordu: "Sihir (yelvi) ile

¹ Anadolu'da, "ılgın, ılgın, ılgır, ılgı, ılgın, ılgıt, ılgım" sözleri, şu anlayışları karşılıklar:

1. Serâb. 2. Hayâl. 3. Yaz güneşinin ışığının yansımasıyla görülen titrek parıltı.

"ılgın ılgın görünüyor", belli belirsiz manasıdır: (Derleme sözlüğü, VII, s. 2468 vd.).

Eski Anadolu'da, Osmanlı kitaplarında ise, "ılgın-salgın, ılgın-salkın, ılgın-salgın" sözleri, doğrudan doğruya, serâb manasına söylenir. Asım Efendi, şöyle diyordu: "... Serâbdır ki, ucuk günde çorak yaza güneş uduktu, su gibi görünür. Türkçede, 'ılgım-salgım' denilir": (Ruhnaması Kats, s. 597). Ayrıca bk. Tarzuma sözlüğü, III, s. 1940.

² Bk. Derleme dergisi, "Sağın" maddesi.

³ Kaggarlı Mahmud, III, s.268-269: 1) "ılgın yalgın göründü". Eski türkçesi: (Serâb (serâb) sakıdı): (MK, III, s. 268). 2) "Susamışa serâb, hep su göründü". Eski Türkçesi: (Susamışa sakığ (serâb), hamuğ su göründü): (MK, I, s. 191).

Kutadgu Bilig'de: "Bu bir avuç kara topruğu bırak! Büyük ve ebedî (menü) ili dile! Bu serâb bu (sakığ), ne gerek var!...": (KB, 5425).

"... Görü verisen, Dünya işi bir serâb'dır (sakığ ol)! Tutayım diye uzanırsan, kaybedersin!...": (KB, 1410).

"... Bu Dünya serâb'dır (sakığ ol)! Gözünden uçar! Ne kadar ölersen (ta ederse), gözünden kuçar!...": (KB, 3627).

Uyguur el yazmalarında: "... Sihirli ve sihirbazlık (yelvi kömesi), bir serâb (sakığ) gibidir...": (Altın Yarık: Susarnaprabhasa, 451,2).

⁴ Kaggarlı Mahmud, III, s. 268-269.

¹ Ruknîm, aynı eser, s. 13.

² Aynı eser.

hayâl görme (kömen), tıpkı serap (sakıg teg) gibidir..." (Suv.,451,9). Kutadgu Bilig'den de, bir kaç örnek sunalım:

- 1) "Görü ver, Dünya işi bir seraptır (sakıg ol),
"Tutayım dedikçe, insan onu kaybeder (yetrür)!" (1410)
- 2) "Bu Dünya seraptır (sakıg), gözünden uçar,
"Ne kadar özler isen, o kadar kaçar..." (3627)
- 3) "Bırak, bu bir avuç (avutça) toprağı,
"Ulu ve ededü illeri iste, nene gerek bu serap (sakıg)" (5425)
- 4) "Susamışa serap (sakıg), hep su görünür" (MK,1,191).

Sağın, Anadolu'da serap için söylenen, yaygın bir deyimdir. Eski türkçede "sağın"; sanma ve zannetme, demektir⁵. Kutadgu Bilig'de "sakım" da serap anlamına söylenmiştir.

"Seraptır (sakım) o, bakıversen, görünü durur,
"Tutayım dersen, kaybolur (yiter), yok olur!" (4759)

Ortaasya Türklerinde, "sakım" veya "zakım"; yalnızca, ışığın yansımasıdır. Ancak Kırgız Türklerinde, "zakımdanmak", serapla örtülme, demektir⁶. İssiz bir yerde şarkı söylemek, çok uzaklardan başkalarının da, duyabileceği gibi ırlama için de bu söz söylenirdi⁷.

Anadolumuzdaki, "ılgım-salgım" deyiş ve anlayışı: Anadolu Türklerinde serap, "pusarık" veya "busarık" da, denilir⁸. Bu daha çok, "alaca ak-
jam karanlığı ile sisli havalardır". Bunu, serap anlamına söylendiğini, önemli kaynaklarımızdan öğreniyoruz⁹.

Anadolu'daki "ılgım-salgım" deyiminin aslı, başlangıçta, "sağım" idi. "İlgim"la benzeştirilmiştir. Anadolu'da, hayâl gibi görünen şeylere, "ılgın-yalgın görünmek" de, denilir. "Yalkımak" "parlamak ve alev alev yan-

⁵ Aynı eser, II, s. 153: "Sakım" sözü, serâb manasına olarak, Kutadgu Bilig'de, yalnızca şu söz içinde görülür: "...O görünüp durur (kömü turur), bir serâb'dir (sakım ol)! Tutayım dediğinde, yiter, yok olur..." (KB, 4759). Metnin altında, "sakıg"; serâb, yazılmaktadır: (KB, A. 42).

⁶ "Sağınma" eski Anadolu ve Ormanlı kitaplarında, "düşünme, zana ve tahmin" manalarında söylenir. "Sağınma, zanağın kelime, sağınç sanma" sözleri ise, eski "sakım" söz ve anlayışından gelir: (Tarama sözlüğü, V, 3232).

⁷ "Sağın", Anadolu'da, Ekişçir ve Karaçay çevrelerinde, serâb manasına söylenir: (Bk. DS).

⁸ Yudaşin, Kırgız Sözlüğü, (türkçesi), s. 803.

⁹ Yudaşin, Aynı yer.

¹⁰ Burhan-ı Kati tercümesi, s. 346. Lehçe-i Osmanî, s. 1162.

¹¹ Lehçe-i Osmanî, aynı yer.

mak"; demektir¹⁰. "Yalgın" da köklerini, aynı kök ve manadan almış olmalıdır. Anadolu'da "yalgın"; altın ve gümüş gibi şeylerin parlaması için söylenir¹¹. "İlgın"; "ılgıt"; manaya bir yumuşama da veriyordu¹².

Kuzey Türklerinde serap; "Serâp" sözü türkçemize, farsça "serap" dan girmişti. Bu söz, Kazan Türkleri yolu ile, Hıristiyan Çuvaş Türklerine kadar yayılmıştı. Çuvaş Türklerinde, "serap" ve "sören", bazı din törenlerine ad olmuştur¹³. Sürmek sözümüzden, kötü ruhları kovma törenlerine, "sürem" de derler¹⁴. Konuyu, fazla uzatmayalım.

¹⁰ "Yalgın", Anadolu'da, Bayburt, Izmir ve Edirne'de, serâb anlamında söylenir. "Yalkın, yal-
Acn, yalgın" sözlerinin, alev ve yıldırim anlamlarında söyleniş için bk. Radlof, Wörterbuch III, s. 172.

¹¹ Redhouse, s. 2191; Radlof, aynı eser, III, s. 172.

¹² Dersleme Dergisi. Adı geçen maddelere bakınız.

¹³ Martti Räsänen, Studia Orientalia, XV, 1, 1947.

¹⁴ U. Holmberg, Die Religion der Tcheremissen, s. 181-82.

20. BÖLÜM

EBEKUŞAĞI

Ebekuşağı'na, Türkler tarafından verilen adları: Kuşak Bütün Türk kültür çevrelerinde, Ebekuşağına ait başlıca bir özelliktir. Altay Kuzeyindeki Türklerin hepsi ebekuşağına, "Gök kuşağı" derler. Bu belgeler, kaynaklarıyla birlikte, arkada sunulmuştur. Ebekuşağına, "Yay", "Tanrı'nın kamçısı"; diyenler de vardır. Anadoluda daha çok "Al kuşak, Ala kuşak, Al yeşil kuşak, Dede kuşağı, Ebe kuşağı, Ebem kuşağı" adları verilir.

"Eleğim sağma", "ineğim sağma" gibi Anadolu deyimleri ise¹, arapça "Alâ'im el semâ" sözünün, türkçeleştirilmişidirler². İran kültür çevrelerinde, "Keman-ı Şeytan", yani "Şeytanın yayı" anlayışları³, herhalde "Kavs-i kuzah" deyiminden kaynaklanıyordu.

Ebekuşağı, Gök kubbesindeki yay; Oğuz Kağan destanında, göğü baytan başa kaplayan, "Altın yay" üzerinde çok durmuştuk. İran mitolojisi, "Şeytanın yayı" demekle, buna hoş bir özellik vermiyordu. Türklerden uzakta olan, Kuzey Asya'daki Soyot boylarında, bir iz de bulabiliyoruz: "... Gök gürlemesi, bir yiğidin sesidir. Onun yayı, gökkuşağı; attığı oklar ise, yıldırımlar idi..." Hint mitolojisinde ise, "... Ebekuşağı, İndra adlı bir Tanrının silahı idi. Bununla, Asura adlı bir Tanrıya, oklarını atardı..." Kuzeyde, Karaim Türkleri, ebekuşağına, "Ya, yay" derler. Çağatay Türk kültür çevresinde ise, ebekuşağı ile açılan fala, "İlm-i yay" denilir. Notları, arkadadır.

Ebekuşağı, "Gök Kurtun yelesi", "Güneşin kulağı": Şimdi, Proto-Türk dünyasına girmiş bulunuyoruz. Kırgız Türkleri, Ebekuşağına "Kök celê", yani Gök yelesi diyorlar. Gök yelesi aynı zamanda Gök kurt, "Gök börü" anlamındadır. Çünkü kurdu, kurt olarak anma, tabu ve günahdır⁴. Atların ve kurtların "gök yelesi"; Atlı ve hayvancı Türklerin düşüncelerinde, çok önemli bir yer tutar.

¹ Tarana Sözlüğü, IV, s. 287; Ahmed Vefik Paşa, Lehçesi Osmanî, s. 1237.

² Tarana Sözlüğü, s. yer.

³ Mütercim Asım Efendi: Burhan-ı kütü tercümesi, s. 456.

⁴ Potanin, Öçerki, IV, s. 207.

⁵ "Kök celê" için bk. Yudaşkin, Kırgız Sözlüğü, (terc.), s. 498.

"Güneşin veya güneş ışıklarının kulağı", yani "Kündüng kulağı", ebekuşağı için yine Kırgız Türkleri tarafından söylenirdi⁶. Türklerin kozmolojik düşüncelerini belirtmesi bakımından önemlidir.

Ebekuşağı, "Ak yol" ve "Cennet köprüsü": Eski Türklerde, "bu dünyayı, öbür dünyaya (bu Acunu, ol Acuna) bağlayan bir köprü" gibi düşünülmesi, daha muhtemeldir. Bizce Türklerde, "Sırat köprüsü" anlayışı, yok gibidir. "Cehennem, uçan atlarıyla geçiyorlardı": Ana dolu ve eski Osmanlı kitaplarında, ebekuşağı için söylenen "Ak yol" deyimini üzerinde önemle durulmalıdır⁷. Bizce bu deyimde, manevî bir definlik olsa gerekir.

Ebe kuşağı, "Salavat ve Selâmet köprüsü": Kuzeydeki Kazan Türkleri ebekuşağına, "Salavat küpiri" derlerdi⁸. İslamiyetin ve İslâmî düşüncelerin çok benzeştiği bu bölgede, "Selâmet köprüsü" de, güzel bir yorumdur. Putperest veya Hıristiyan olarak yaşayan Çavuş Türkleri ise, bu İslam deyimini, "Azamet-keberri" veya "Saramat-keberri" olarak söylemişlerdir⁹. "Ebe kuşağını, Dünyadan Ahirete giden bir köprü gibi", düşünmüşlerdi. Bu inanç, Avrupa'da da vardır.

Ebekuşağı, "Altı tane yay gibi": Şaman davulları üzerindeki resimlerde görülmüyordu: "Dünyanın orta direği olan Demir-kazık'ın yanlarına karşılıklı olarak çizilmiş, altı yay görülmüyordu. Yerle gök, bir çizgiyle ayrılmış ve çizginin üzerinde de, ay, güneş ve yıldızlar görülmüyordu". Ebe kuşağı, kutsal değildi: "Çünkü sonsuz kutsal gökte değil; yeryüzünde oluşan bir olaydı". Bu yayların manası ise, şimdilik anlaşılmıyordu¹⁰.

Ebekuşağı yolu ile şamanların göğe çıkmaları: Altı Türk kültürü, burada yine kendisini gösteriyordu. Altay destanlarında bunun izlerini görmüyoruz. "Göğe çıkma törenleri" ile ilgili belgelerimizde, "şamana gök yolunu gösteren, siyah ve beyaz perçemlerden" söz açmıştık¹¹. Bazı törenlerde ise, "bir ip üzerine asılmış mavi, beyaz, kırmızı ve sarı bezler şamana gök yolunu gösteriyorlardı". Bazı araştırmacılara göre bu, ebekuşağı idi. Bazılarına göre ise, mavi ve beyaz bezler göğü; diğerleri ise, ebekuşağını gösteriyorlardı¹². Bazı şamanlara göre ise, ebe kuşağı, göğe giden bir "Gök köprüsü" idi¹³.

⁶ Yudaşin, aynı eser, (terc.) s. 517. "Kündün" sözü, Yudaşin'in sözlüğünde yoktur. Radlof, "Kündüng" sözü için Kargalarca, güneş ışığı anlamına geldiğini söyler: "Wörterbuch", II, s. 1445.

⁷ Tarama Sözlüğü, II, s. 22.

⁸ Pallasın em, Çuvuş Sözlüğü, (terc.) s. 10.

⁹ Radlof, Wörterbuch, III s. 351.

¹⁰ Şaman davullarındaki ebekuşakları için, sondaki notlarımıza bakınız.

¹¹ Bu önemli bilgiler, Serogevskiy'in büyük kitabından taranmıştır: Yafut, s. 646. Ayrıca bk. Harva, s. 333.

¹² Agapov - Hungalov, Şamanstvo u Buryat (İrkutsk bölgesindeki buryatlar da şamanizm). İrkutsk, 1883, s. 46.

¹³ Martti-Räsänen, belgeleri zorlayarak, bu düşüncüyü, Altay'a maletmek istemektedir: Studia Orientalia, XVI, 1, 1947, s. 11. Ancak kendisinin bu Buryat çevresinin dışında bir bilgisi yoktur.

Avrupa'da "Gök köprüsü" (Pons): Benzer düşüncelere girmeden konuyu kapamıyalım. Yunan yazılarında, "Cephius köprüsü", bir ebe kuşağıdır. Batı'daki düşünceler, bunu tam bir "Sırat köprüsü" gibi yanıtırlar. Ebekuşağı, bu karakteri ile Alman Edda şarkıları içinde de görülür. Kazan Türklerinin düşünceleri ile bunlar arasında bir benzerlik vardır.

Ebekuşağı, bir "elek" veya "davul kasnağı" gibi: İki büyük Türk bilgini, Mütercim Asım Efendi ile Ahmed Vefik Paşa, biz Türklerin "Eleğim sağma" deyimine önem vermişlerdi. "Şeytanın kemeri" deyimini, bir İnan düşüncesi olarak sayanlar da, bunlardır¹⁴. Ahmed Vefik Paşa "Eleğim sağma", sözünün arapçadan bozulduğunu çok iyi biliyordu. Ancak, "Elek gibi, eleğimsi, sağılmış kasnak şeklindeki Alâim-i Semâiyeden Kavsi-kuzah", diye bir yorumdan da, kendisini alıkoymıyordu¹⁵.

Şaman davulu, bir çeşit "yay" gibi görülmüştü. Davul, şamanın bir silahı gibi görülmüştü. Kasnak, sembolik olarak bir yay yerini tutuyordu. Bunun için şamanlar davullarına, "yay ağacı" da diyorlardı¹⁶. Şamanizmde, kutlu ve sembolik ok ve yaylar, önemli bir yer tutuyorlardı¹⁷. Bundan dolayı bazı araştırmacılar, şaman davulları ile ebe kuşağı arasında bir bağ kurmağa çalışmışlardır¹⁸.

Bilge Kağan yazıtında, henüz aydınlığa kavuşmamış bir bölüm de vardır. Thomsen'in yorumuna göre, şöyle denilir: "Bilge Kağan öldükten sonra, yaz geldikçe, göğün kubbesi (Tengri köprügesi), (parladıkça?), dağlarda geyikler tezdikçe, hep onu düşünürüm¹⁹..." Martti-Räsänen'e göre, "Tengri köprügesi", ebe kuşağı anlamına gelmeliydi²⁰. Bir bilgi vermek için yazdık. Yoksa, metin ve yorumu karanlıktır.

"Ebekuşağının, "bir hortum gibi" düşünülmesi: Altay Türkleri ile Türkçe konuşan Kuzey komşularına göre, "Ebekuşağı, yerden göğe uzanan bir su hortumu idi. Göklerde yaşayanlar, bu hortumla suyu emip, yukarı çekiyorlardı". Yakut Türklerine göre, "gökteki ruhlar bu hortumdan, su ile birlikte bir kızı da çekmişler. Kız uzak bir ülkede, Baykal gölü kıyısında bulunmuş²¹..." Bu da, ayrı bir düşüncedir.

Ebekuşağı ve tilkiler: Bir yağmurdan sonra, hemen güneş açınca, "Tilkiler düğün yapıyorlar", denir. Yakut Türklerinin bazı kesimlerinde

¹⁴ Burhan-ı İktis, s. 456.

¹⁵ Lehçesi Osmanî, s. 76.

¹⁶ Anahin, Material, s. 42. Bölüm sonuna bakınız.

¹⁷ Lehtizalo, FUF, 29, s. 118; M. Räsänen, Aynı eser, s. 8.

¹⁸ Räsänen, a. eser, s. 8. Kararı ağızla, "yay".

¹⁹ W. Thomsen, ZDMG, 78, s. 159.

²⁰ Räsänen, a. eser, s. 5.

²¹ Gorohov, Material: (Sibirya şamanizmini incelemek için materyaller), İrkutsk, 1883, s. 39.

ebe kuşağı, *dişi tilkinin idrarı gibi de görülmüştür*²³. Altay efsanelerinde de, "*dişi tilkiler*" önemli bir yer tutar. Ancak Yakutların bu düşünceleri, yorumlanamıyor. Altay Türklerine göre, "*Ebekuşağı, Tanrı Yayık Han'ın dizgini*", idi²⁴. Diğer notlar ve kaynaklar, bölümün arkasında verilmiştir.

ALTAY ŞAMANLARINA GÖRE EBE KUŞAĞI

Altay Şamanizmi'ne ait en güvenilir eser, Anohin'indir. Bu eser, iyi bir talih olarak, Hocamız Prof. Abdulkadir İnan tarafından, dilimize çevrilmiştir²⁴. Anohin'in henüz tam bir mitoloji olan maddeleri üzerinde, yorumla olarak, biraz duracağız:

1 Büyük Tanrı Ülgen, ebekuşağı'nı kendisi yaratmış; (s.413).

2 "Ülgen Bey'in emir götüreni (yarlıkçası)! Kenarı, kızıl buluttan! Dizgini, ebekuşağında! Kamçısı, şimşekten! Gökten haber (til) alan, Yayık-Han"²⁵; (s.415).

3 Şaman davullarında, Ebekuşağı'nın (Solongı) resmi, kalın ve eğri çizgi-lerdir. Ebekuşağı resminin altında, Tanrı'dan ayrılmış, mukaddes Kayın ağacının resmi vardır; (s.447).

4 Ebekuşağının sayısı, şamanlara göre üç veya 68 idi. İkisi de, kutlu sayılardır. Resmi, yaygın olarak yay şeklinde yapılır. 3,4 veya 5 kalın çizgi ile gösterilir; (s.449).

5 Ebe kuşağının üzerinde, "Pura" adı verilen, "uzun boynuzlu koç" görülür. Bu koçlar, üç tane yapılırlar. Gök gürlemelerine, "Puranın sesi", denilir; (s.450). Görülüyor ki ebekuşağı, Büyük Tanrı ile ay ve güneşin altında yer alıyordu. Çok kuzeydeki şamanlar, sembolik olarak, "*bir ipe mavi ve beyaz bezler asıyorlar ve bu ebekuşağı sembolü*" ile, göğe gideceklerine inanıyorlardı²⁵.

EKLER, DEYİMLER, İNANISLAR VE EBELKUŞAĞI

1) Süleç (Şor): Ebe kuşağı (Regenbogen). Söle (Kuzud.) - Cam. Süleyke: (Koybal) - Cam; (Radlof, Wb., IV, s. 831).

Gök kuşağı: Tergil-kuru (Sagay): Ebe kuşağı: (A. eser, II, s.916). Tengere solongı (Gök kuşağı): (A. eser, II, s.302).

Yaya (Karaim, T.L.) (= Ya, yay) : 1.Ok atmak. 2. Ebe kuşağı: (A. eser, III, s.72).

İm-l yay (Çagatay) : Ebe kuşağı ile fal açma sanatı:(A. eser, III, s.4).

2) "Tanrı Ülgenin altında, doru atlı bir ruh var. Üstünlüğü altında ve ipekl. Kamçısı yerine, kurmuş bir ebekuşağı tutuyor"; (Radlof, Wörterbuch II, s. 825).

²³ U. Harva, *Die Religiöse Vorstellungen...*, s. 213.

²⁴ Prof. A. İnan, *Şamanizm*, s. 64.

²⁵ Anohin, *Altay Şamanizmine Ait Maddeler*, bk. A. İnan, *Mahaleler*, s. 401, 455.

²⁶ Uno Harva, *aynı eser*, s. 25.

GÖK İLE İLGİLİ İNANISLAR, ANLAYISLAR VE DEYİMLER

Göğün Yüksekliği

1) "Göğün yüksekliğini bilmiyorum: Tengere'nin pligin..."; (Radlof Wörterbuch, III, s. 1043; Teletü).

2) Tekenin boynuzu ve gök: "Tekenin boynuzunun (tekening müzi), göğü yettiğini (yetken), kim görmüştü?"; (Atasözü): (Radlof, Wb., III, s. 1043; Teletü).

3) Sonsuz gök: "Açık orun"; (Altay): Büyük gök boyluğu: (Radlof, Wb., I, s. 504).

4) Göğün yüksekliği yerim genişliği "... Göğün yüksekliği, yerim genişliği (kene), nasıl ölçülür?"; (Radlof, Wb., II, s. 1213; Proben, I, s. 113).

5) Göğe değen, "Kargı"; "Kara-Boğa, 100 karlı bir han idi... Göğe değen kargı var..."; (Proben, I, Metin. 233/Terc. 301).

6) Denizim derinliği, göğün yüksekliği: "... Bir Han oğlunu, "Denizin derinliğini, göğün de yüksekliğini ölç"; diyor. Oğlan yola çıkıyor... Ka-Han'a geliyor... Üç kulplu kazanını taşıyor..."; (Proben, I, terc. 318/Met. 294).

Göğün Kubbesi

7) Göğün kubbesi: "Tengere koyını"; (Teletü): Gök kubbesi: (Radlof, Wb., III, s. 1044).

8) Arç: Göğün kubbesi, Radlof'un bu yorumu yanlıştır, Kutadgu Bilig'de "arç", göğün en yüksek tabakası ve 9. Felek'tir; (Kırl. Radlof, Wörterbuch, I, s. 133).

9) Tergil köğü: (Sagay): Gök kubbesi. Bu değerli belgeyi, derinliğine yorumlamadık; (Radlof, Wb., II, s. 1221).

Göğün Katları

10) Göğün 3. katı: Üç köktüğü altında: (Sagay): Göğün 3. katının üzerinde: (Radlof, Wb., I, s. 419).

11) Göğün 7. katı: "... Kartaga Mergen'in atı, göğün 9 defa; yeri ise, 7 defa dolanıyor..."; (Radlof, Sibirya'dan, I, s. 409).

12) Dokuz ve yedi gök: (Proben, I, Met. 384/Terc. 373). Yukarıdaki "Yedi yer" veya "yedi kez dönmek", Öneasya'daki, "Yedi İhlüm" tesiriyle gelmiş olmalıdır.

13) "Yedi gök, yedi yer": "... Yedi gök, yedi yer bünyâd olmadani: Ay ile gün, yaldız tead olmadani..."; Boşnâvi (Sadetin Nüşeh, Bektaş Şairleri, s. 36). Bu, Batı Asya Türklerinin bir inanıdır.

14) Yedi kat gök: "... At gökten düşüyor... At konuşuyor... Yedi kat göklerde..."; (Proben, I, Met. 376/Terc. 392). Dış tesirlerinden uzak, bir Altay destanıdır. Burada, "Yedi kat gök", nasıl görülüyor; (Kırl. satır. 170).

15) Gün eç, göğün yedinci katında: "... Ay, göğün 6. katında; güneş ise, 7. katında bulunuyordu..."; (Prof. A. İnan, *Şamanizm*, s. 107).

16) Göğün 9. katı: Eski Türklerde, "9 gesegen'in", kutlu dokuz sayısı, her gelenekte görülmüştür. Bunun içindir ki, gök katlarının da eskiden, "9 kat" olmalıdır; "Togus kök"; (Sagay); (Radlof, Wb., II, s. 1221).

17) "Dokuz gök (207)... Yedi gök (218)..."; (Proben, I, Met. 349/Terc. 373). Yukarıda destanın, satır numaralarını da koyduk.

18) Göğün, dokuz defa ve yeri, yedi defa doluşma..."; (Radlof, Sibirya'dan, I, s. 409). Bu belgeyi, yukarıda daha geniş olarak sunmuştuk.

19) 30 kat gök: "... 30 kat gökte doluşma..."; (Proben, I, Met. 391/Terc. 415).

"... 30 kat gök (10) ... ve göğe ulaşan, Altındağ (18)..."; (Proben, I, Met. 349/Terc. 373).

20) 40 kat gök: "... 40 kat gökte... İki yıldız görüşüyorlar. Hangisi yenerse, yenilene mah, halkı ile birlikte onun oluyor..."; (Proben, I, Met. 312/Terc. 336).

- 21) "... 40 kat gökte (280)..., 7 çatalı bir karga varmış (277)...": (Proben, Met. 384/Terc. 396).
 22) 60 katlı gök: "... 60 katlı gökte, 60 halk bulunuyormuş (185)... Ayrıca 3 başlı bir dev (Cel-begen) bulunuyormuş (189)...": (Proben, I, Met. 376/Terc. 392). 6 ve 60 sayıları, Türklere helki de sonradan girmişti.

Göğün Çevresi

- 23) "... Felak-i Atlas'da durdurdum; yedi kezli cevân urdum!": (Yunus Emre), "Atlas", 9. katın üzerinde idi.
 24) Göğü dokuz kez dolayma: "... Kartaga-Mergen'in ata, göğü 9 kez; yeri 7 kez dolaydı..." (Rad-lof, Sibiryam I, s. 409). Bu "9 geşegenlere" uyularak inanılmış, bir Felak anlayışı gibidir. Bir "uçqn at" motifli kâniştir. Dış tesirlerden uzak, bir Altay destanıdır.

Göğün Yarattığı

- 1) İlk önce, gök yaratıldı: "Yücelerde (üze), Gök; aşağıda da (aaru) Yağış yer yaratıldığında (küm-dükda)... Göktürk yazıtlarında. Görülüyor ki, ilk önce Gök yaratılıyor. (Kırl. A. İnan, Şamanizm, s. 139).
 2) Bakası dualarında: "... Yahşi Tanrı! Beg Tanrı! Cömert Tanrı! Mirsa (Han) Tanrı! İlk önce göğü yaratan (asağan), sensin! Tanrı'm! Ondan sonra da, yeri yaratın! Tanrı'ya sığınuyorum!": (Proben, III, s. 46-47). Bakaslar, yarı mülhüman Kırgız şamanlarıdır. Tanrı'den sonra Hz. Muham-med'i (Mukambet'i) anarlar. Ondan sonra da, "Gök Tanrı"yı anması, ihmal etmesi ve eski inanışlarını, unuttukları. Bu duanın tamamını, Tanrı ile ilgili bölümümüzde sunacağız.
 3) Gök ve yer yaratıldığında, ben de vardım: "... Ak-Han, Toranlay'a: "Gök ile yer yaratıldı-ğında, ben de vardım", diyor. Ağzında ateş çıkan çocuğu, oğulluk olarak alıyor... (Proben, I, s. 6). Çok mitolojik bir Kusey-Türk destanıdır. Göktürk yazıtlarında insan, üçüncü olarak yaratılıyor.

Gök ile Yer İlişkileri

- 1) Arştan-Yere: "... Yüce arştan (edis arştın); yere, karaya kadar (altın karga toğı)...": (Rad-lof, Wb., I, s. 419). Kutadğu Bilig'den). Bizim, yer, için söylediğimiz "kaclar" deyimini, burada da görüyoruz.
 2) Çimen, gök ile yer arasında: "... Gök ile (sapanmen) göğün (köktüng) arasında...": (Radlof, Wb., I, s. 554). Burada "sapanmen" göğün, çimen (kök) de, yeri tanımlıyor.
 3) Dev, gök ile yeri birleştiriyor: "... Ker-Yutpa (adlı dev), bir dudak ile göğü, alt dudak ile de, yeri kaplıyor!": (Radlof, Wb., II, s. 1084; Proben, I, met. 263/Terc. 266 ve 37). Burada "ker", duyulmamış ve görülmemiş demektir. Radlof, türkçe "kür" ile birleştirmek istiyor.
 4) Ne göğün ve ne de yerin faydası yok! "... Yiğit düşmanına dar yerde yakalayınca, şöyle diyor: "Ne göğün, ne yere düşer!" (yani hiç birinin sana yararı olmayacak)...": (Proben, I, s. 16,157).
 5) Yerin derinliğini ölçme: "... Han oğlu, gök ile yeri ineliyor. Derinliklerini ölçmek istiyor...": (Proben, I, Met, 204/Terc. 318).
 6) Yer ve göğün tozu: "... Yerin tozu, göğü çıktı; göğün tozu yere indi...": (Proben, I, s. 13).
 7) Yerle göğün çarpışması: "... Yerle göğün çarpışmasından, üç tüylü veya hotoşlu, Gök-buz renkte, soylu bir kıyarak çıkar...": (Proben, I, Met. 61/Terc. 63).
 8) Gök ve yer atları: "... Yukarıdan gelen 4 at; aşağıdan gelen, alacalı ve renkli (bört) at! Arka kolunu çok kısa, sarı at! Adım adım basan! Adımla, yeri kazan! Turnağı, kumu savursun! Tozu tozu yürüyen! Tozu, yerlere savursun, at!...": (Proben, III, Met. 50-51). Bakası dualarından.
 9) Gök ile yer yaratıldığında: "... Ak-Han, Gök ile yer yaratıldığında, ben de vardım, diyor...": (Proben, I, s. 6). Bunlar, çok mitolojik Türk destanlarıdır. Hep, göklerde geçerler.
 10) Gök, demir; yer bakır! "... Kıyamette, Gök demir ve yer de sarı bakar olur!": (A. İnan, Şamanizm, s. 25).

11) Dipsiz gök ve yer: "... (Savaşta Mamma Han, şöyle, an d i çiyor): "... Göğün tüylü yağış Yer, beni vurursun! Dipsiz, Yüksek mevi Gök, beni cesalandırır! Keskin ay-bağlam, beni parçalaşın!": (Proben, III, s. 106; A. İnan, Makaleler, s. 144).

12) At yerle gök arasında: "... (Uçan ve konuşan atın), altından yapılmış yemliği gök ile yer arasında...": (Proben, I, s. 3).

13) Gök ile yeri gözlemleme: "... Dev, bir gözü ile göğü; diğer gözü ile de yeri gözliyor...": (Proben, I, s. 9).

14) Yer ve gök güçleri: "... Işıklı tüki ile savaşmak için, gökten Kuğu-Hatun geliyor. Yerden de, Katay-Alp, savaş için geliyor...": (Proben, III, s. 39). Kuğu ile yer bölümlerimize bakınız.

Gök ve Renkler ile Ruhlar

1) Gök-Altı sakalı: "... Kök-ala sakal Közumböt! 60, 40 ayaklı Mengge-Cüvöl! Benim, iyi yoldaşım!": (Proben, III, Met. 50/Terc. 142-144). Bu Şaman dualarını yorumlamak, çok zordur. "Gök-sakal", İslamiyeteki Hz. İbrahim'in karşılığı olan, bir eski Türk "yağış ruhu"dur.

2) Gök öküzü: "... Gök öküzü binen. He men-Bay!...": (Proben, I, Met. 376/Terc. 388). Bu, bir tanıtımdır. He men-Bay üzerinde, Tepegün ile ilgili bölümümüzde, daha geniş olarak duracağız.

3) Gök domuzları: "... Cuma-Bay'ın habası, Kozuz, Gök-Kaban! Cın içinde (ç), sen yaman! Cınlerin hepisiyle varuşup, benim kundağına asılıp, en birimde beni buldun!": (Proben, III, Metin, s. 49, 112-120). Burada Gök domuz (Kök-Kaban), kötü bir ruhtur.

4) Gök cinleri: "... Gök Cınlerden, Kandı-Bay'ın ilinde...": (A. eser, s. yer).

"Gök ruhlu (Kök-Cendet), Kandı-Bay'ın ilinde, Cuma-Bay'ın oğlu Kozuz-Kuda Kök-Kaban (Domuz)! En kötü (yuman, caman) şeytan, sensin!": (Proben, III, s. 49). Tam metin böyledir. Ancak adlar ve tanımlar arasında virgül koyabilme, çok zordur.

5) Gök yeşeli köpek: "Gök yeşeli köpek", yığıldı "Gök doğanını öldürüyor". Bunun üzerine dişilen güzel bir ağız. "Gök yeşeli köpek", "Gök domuz" gibi, kötü bir tanıtımdır. "Gök doğan" ise, iyi bir tanıtımdır: (Proben, Met. 62/Terc. 80).

6) Gök-ula sakalı: "Gök-ula sakallı Kozumböt! 60 atlı, 40 ayaklı... Benim iyi yoldaşım!..." (Proben, Met. 50, 142-144). Bu metnin tamamını, yukarıda sunduk. "İyi ruh" olarak görülüyor. "60 atlı, 40 ayaklı", ne demekti? Bunu anlayamayız.

En Yüce Gök; Orta Gök, Hava

1) Üstün 100 dünya: "Kurbustan Tengere": (Teleüt)-En yücede bulunan 100 dünya: (Radlof, Wörterbuch, III, s. 1044). Yabancı bir tezdirdir.

2) Orta 100 dünya: "Earek Tengere": Tel.-Orta 100 Dünya: (A. eser, s. yer).

3) Aşağı 100 dünya: "Kura Tengere" (Tel.)-En aşağıdaki 100 kara dünya": (A. eser, s. yer).

4) Hava boşluğu "Kalg, kalk, kök-kalk" üzerinde, geniş olarak durmuştuk. Burası, kuşlar ile diğer canlıların uçuştağı göktür.

5) Yüce gök: Göktürk yazıtlarındaki "Üse Kök" deyimini, Mogo Hararın Gizli tarihi içinde "De'ree Tengere" karşılığı ile söyleniyordu.

6) Gökteki açık yer: "Açık orun", bir Altay destanı üslubu ile söylenmiş bir deyimdir: "Alakança açık pür"-Gökte açık bir orun var. O kadar büyük ki, bir el içi kadarmış! (Radlof, Wb., I, s. 504).

Gökteki Atlar, Gökler Hanı, Gökteki Atı

1) Gökte ne ve yerde n gelen atlar: Bu Bakası duaları'nın tam metnini yukarıda sunmuştuk: 1. Yukarıdan gelen, 4 at! - 2. Aşağıdan gelen alaca (bört) at. - 3. Arka kolunu çok kısa, Sarı at! Sarı at, nere-den geliyordu? Bu, pek anlaşılmiyordu: (Proben, III, Met., s. 50-51).

2) Yerle göğün çarpışmasından olan at: "Yerle göğün çarpışmasından, üç rüfûsü, Gök-bos (kök-boro), soylu bir kızak çıkıyor!...": Bu çok mitolojik ve muhteşem destan motifi üzerinde, yukarıda da durduğumuz: (Proben, Met. 51/Terc. 63).

3) Gök ile yer arasında altın yomluk: "Atın altın yemliği, gök ile yer arasında idi. Sahibi, Ay-Arık ile evlendi..." Destandaki kişiler de, gökle ilgili adlar taşıyorlardı: (Proben, I, s. 6). Gökte ve cehennem denizinde, kal-at olup uçan atları, bunlara katmıyoruz.

Ary ve Âsumân

Bu deyimler Kuzey Türk destanlarına, İslamiyet ve Ömasya kültürleri yolu ile girmiştir. Ancak Türklerde, oldukça derin değişikliklere uğramıştır. Bölümümüzün başlangıcında, "ary üzerinde geniş olarak durduğumuz:

1) Ary ve yüce gök: Kutadgu Bilig gibi gelişmiş Türk-İslam eserlerinde "ary", bu manaya kullanılır: "Yâcelerde (adla) arşın (arşında) (altın) yere (karga) kadın..."

2) Ary: gök kubbesi: Geç Uygur ösüklüklerinde, bu manaya söylenmiştir: (Radlof Wb, I, s. 672).

Gökler Hans

1) "Kökteki kanlık": (Kom.) = Gökteki devlet. "Kökler kam" = Göklerin bakana.

2) GÖKTEKİ ATAMIZ: "Ey Tengeredeki adabız" = Ey gökteki atamız: (Radlof, Wb., III, s. 1044). Bu deyiş, biraz da Hıristiyanlığın tesiriyle doğmuştur.

3) "Arap an", (Karg.) = âsumân. "Gök (arşın) ile, çimem, yani yer (köktüng) arasında": (Karg.): (Radlof, Wb, I, s. 554).

Göge Çıkma, Göge Uçma, Gök Armağanı

1) Ölüm ve uçup gitme: "Uça bard", yani "uçup gitti" deyişi, Gök Türk yazıtlarında, ölüm anlamında kullanılır. Herhalde, ruhun uçup gitmesi idi.

2) "Kökke açılğan": (Kuman) = Göge çıkan, göge çıktı: (Radlof, Wb, II, s. 1229). "Ağ-oma", yükseleme demektir.

3) Ölüm ve Göge çıkma: "...Ruhm (arık-tın), bir ak ippek (ak-çipek) olup, güneş gibi (küncülep) parlayıp (sustalıp), göge yükseldi (Teğirge arığa tapırtır)...": (Radlof, Wb, IV, s. 784).

4) Gökten gelen armağan: "Gökten gelen armağan kaybolmasın! Ayaynla itmeyesin!...": (Proben, III, Met., s. 5).

Göğün Yönleri

1) Dört gök yanı: "Tört san" = Göğün dört yanı: (Radlof, Wb., (Sag., Koyh., Kaç.), IV, s. 321). "Sar, barı", "yar, yarı" karşılığıdır.

2) Kuzey yanı: "Tura şehrinin, kuzey yanında (tümen yağında), bir zengin (bayın) üç hatunu varmış..." (Proben, IV, met. 112/Terc. 145: Hocca Aab). Bu konu ile ilgili diğer bilgiler, kitabımızın çeşitli yerlerinde verilmiştir.

Dolu ve Doğum

"Gökten, inci anne (?) gibi bir dolu düşüyor ve yerde adam oluyor..." (Proben, Met 376/Terc. 388). Bu, hocamız Prof. Abdulkadir İnan'ın bulduğu bir vesikaya, yeni bir katkıdır. Bu motif, Proto-Moğolların, türeyiş destanlarında görülüyor.

TANRI VE TEK TANRI İLE İLGİLİ YENİ BELGELER

1. Tanrı'nın Adını Anıp, Kurtulma

Öğuz kağan gibi: Çelkildök adlı bir yigidi, bir kuzu gibi dibekte, ukulu kalıncı. Annesi ile babası, kırk kışağın etini veriyorlar. Oğlan yeyip, kemiklerini burnundan çıkarıyor. Kırk tulum (saba) kımız

verdikler, hemen içip, bitirdi... Bunlar, Öğuz Kağan destanının, abartılmış proto-tip motifleridir. Ancak babası ile annesi, Çelkildök'i kuyudan çıkarmıyorlar.

Yigidin, Tanrı'nın adını anması: "Yigidi kuyudan çıkamayınca, Tanrı'ya şöyle dedi: "-Ey Tanrı'm (Kuday)! Benim babam (ekem)! Bu kuyudan beni çıkarabilir misin?" Tanrı bir insan (adam) olup, yigide şöyle dedi:

"- Sen ilk önce Tanrı (Kuday) deyip, Tanrı'nın adını söyle! Önce niçin söylemedin?... Tanrı bunun üzerine onu, kuyudan çıkardı.

"- Nereden olursa olsun, Tanrı'nın adını (Kuday'dı arıngnanı), ağzından çıkık edip, deşleme (telama)!:... (Proben, III, Metin, s. 115-116/Terc. 146-147).

Radlof'un da söylediği gibi bu Müslüman Kırgızların müslümanlığı, dışta kalsaydı. Eski Türk geleceklere, ağır basıyordu. Nitekim bu destandaki oğlan, "Selâmün aleyküm" yerine, "Asalan makalay-kum!", diyordu.

2. Tek ve Bir Tanrı!

"Ey yaratıcı, yalnız Tanrı!": "...Güneş yükselince Er-Sayın, bir tepenin başına çıktı... Ey Yaratıcı (caşgan) yalnız (tek) Tanrı'm! Ben ölürsem, bir daha seni kalmayım!... Ey Tanrı'm, kızım! Beni kanatsız (kardesiz) bırakma! Ben, tek doğmuş bir oğulum!... Kalmam kimne yapmış duruyor! Kimi parçalayıp, çıkarırım! Tanrı izin verirse (Kotarı Kuday), sizleri hep kezer, diletim! (525)... (Proben, III, Met. 181/Terc. 229 vd.).

Öğuzlar, İbn Fadlan'a göre, "Bir Tanrı diyorlar ve başlarını göğe kaldırıp, dua ediyorlar". Başkurt Türklerinin, 12 ülöhayetlerin yanında, "Bir ve Büyük Tanrılarını" da vardı.

3. Tanrı'dan "Medet", Yardım Dilenme

"Er-Targın, Tanrı'ya şöyle dua ediyordu:

"... Yigitlerin yigidi, ben idim! Kudretli ve güçlü Tanrı'm! (Küdrütü küptü Kudayım! Tanrı belli mi kırmam! Beni ilimden, yerimden (corimdi), ayırmam!... Er-Koşak da, savaşa girmeden önce şöyle dedi:

"Tanrı, dirginimi onarıp, yardım ederse (Alda tizgin onğasa)! Gök süngümü (kok süngü) alırım! Altın zihmim, giyerim!..." (Proben, III, Met. 124/Terc. 160 vd.).

4. Yeni Müslüman Olmuş Bir Bakana'nın Düsü

"İlk önce Sen bize yardım et (onğda), Tanrı'm! Sen yardım edersen, biz burada oluruz! Dilediğimizi dileği (tilgen tilek), bize ver! Henüz doğurmamış kadınlara, çocuk (bala) ver!

Tanrı'nın vasıfları: "Yahşi Tanrı (Kuday)! Cömert (ay) Tanrı! Nurca (İlan) Tanrı, Bey (Bii) Tanrı! Yaratıcı Tanrı: "İlk önce Güçlü yaratıcı Tanrı'm! Ondan sonra (annan keyin) yerli yaratıcı (caşgan) Tanrı'm! İlk önce göğün, ondan sonra da yerin yaratılması, çok eski bir Türk inançlarıdır.

Ulu Tanrı ve Hz. Muhammed: "İlk önce, birinci olarak (birinci), Tanrı'ya (Kuday) sığınayım (sumayın)! İkinci (ikinci) olarak, Hz. Muhammed (Mukambet)'e sığınayacağım! Birincisi, kul olduk! Birinci, ümmet (ümbet) olduk! Bundan sonra Türk Kırgızlar, kendilerinin eski "Gök Tanrı" larını unutuyorlar ve onu anıyorlardı.

Üçüncü "Gök Tanrı": "Üçüncü Tanrı'm (Tengrim)! Dördüncü, dört Halife (Ca)..."

Yukarıdaki metin, "Türklerin İslamiyete girişleri"nin, çok önemli bir vesikasıdır. İslamiyetteki, Ulu Tanrı ile Peygamber'i andıktan sonra, kendilerinin eski "Gök Tanrı" larını, unutuyorlardı. Üçüncü olarak, "Gök Tanrı" yı da, dualarına katıyorlardı.

21. BÖLÜM

DÜNYA

Acun, eski türkçede, *Dünya* demektir. Dünyanın maddesi bir *Acun* idi. Ancak insanüstü ve canlı varlığı olmayan bir Dünyanın, manası yoktu. Zaman zaman, yaşayan varlıkların tümüne, "Acunlar" da denmiştir¹. İnsanlar ise, "Acunluk"; *Dünyalık* idiler²:

"Acunluk belinge badı kut kurı,

"Koza birle kadhlıp, yorıdı böri!

"İnsanlar bağladı, kutluluk kuşağını,

"Kuzuya katılıp, yürüdü kurtlar!

Dünyanın hakanı: "Acun e": İki dünya vardır: "Bu *Acun*, ol *Acun*". Yani bu Dünya, öbür Dünya. Burada, *Acun e* sözünün çok geniş bir manası vardır. *Dünya devleti*, bu sözün içindedir. Buna, "Cihângümül" (Univer-sal) devlet düşüncesi de denilir. "Türk Hakanı, bütûn insanlığı idare etmek için *Tanrı* tarafından gönderilmiş bir hükümdar idi". Bu düşünceyi, Göktürk yazıtlarında da görüyoruz. Ancak Hakan, fâzilet ile dolu olmalıydı:

"Acunçika erdem gerek, ming tümen!

"Dünyanın Hakanına, on milyon erdem gerek!"

"Bu Dünya", "O Dünya": Eski Türk kaynaklarında sık sık, "Bu *Acun*, Ol *Acun*" sözüne rastlanır³. Bu Dünya, ölüm lü (*ölüglü*) idi. Öbür Dünya ise, *Ebedî Dünya* (*Mengü Acun*) idi⁴. "Bu dünya, o dünya" deyimini, *Anadolu* 'da da, söylenen bir anlayıştır. Eski Türk düşüncesinden, fazla bir ayrılık yoktur. *Bektâşi* şairi, *Teşlim Sultan Abdal*, şöyle diyordu:

"Bu dünyadan, o dünyaya giderken,

"Tu yüzüne, Lânet şanına Yezid!...

¹ *Acun*'ün bağliça manaları, şunlar olabilir: 1) Dünya ve yeryüzü. 2) Dünyaya ait hayat, "dünyevî". 3) Canlı varlıklar. Bu da dinindeki manası için bk. *Altun Yarık*, Mahaf yayını, 611-2. *Çiñe e*, metindeki karşılığı, "varlıklar", (*tesistenzen*) demektir. *Acun*, Soğd dilindeki "cun" sözünden, türkçemize girmiş olabilir. *Broekelman*, *Wortchata*, s. 17; *AM II*: 118.

² *Kutadgu Bilig*, Radlof yayını, 26,5. *Çiğil türkçesinde*, "maddî dünya".

³ *Kutadgu Bilig*, R. Arat yayını, 3009.

⁴ *Kuşgarlı Mahmud*, (tere), I, s. 77.

⁵ Aynı eser, III, s. 378. Bk. not.6.

Bu anlayışlar, İslamiyetten önceki Türkler tarafından da söylenmişti. Bu da dinine inanan Türklerin düşünceleri de, pek fazla ayrılmıyordu:

"Togup takı kalmadı menggü eren,

"Acun küni, yulduzi tutçı togar!"

"Doğup da kalmamıştır, ebedî bir kişi,

"Dünyanın güneşi, yıldızlarıdır, sonsuza dek ızyan!"

Dünyaya önem veren (geocentric) Türk düşüncesi: Yukarıda da görüldüğü gibi, sonsuz olan, dünya ile göklerdeki varlıklar, yani güneş ile yıldızlardır. Bu anlayış, P t o l e m e 'de de vardı. Dikkat edilirse, bu düşünceler anlatılırken, hiç bir yabancı söz, kullanılmamıştır. Deyimler ve anlayışlar, U y - g u r l a r ile eski Türk edebiyatının sözleridir. Farsça söz bulunmayan bir düşüncede, İ r a n edebiyatının tesirlerini arama, bize biraz gereksizdir.

DÜNYA, "ZAMÂNE" VE KAHPE FELEK

"Acun", yani dünya sözünün, "felek" ve "zaman" anlamına söylenmesi: Astronomi bakımından, "Dünyanın direği" ve "Kutup yıldızı" bölümlerimizde, Türklerin F e l e k anlayışı üzerinde durmuştuk. Türklerin F e l e k anlayışı ile "Gök çığrısı" deyimleri üzerinde de durmuştuk. Türklerin, d ü n y a y a ö n e m v e r e n (geocentric) bir görüşleri vardı. Bunun için, "dönen felek" ile "değişen gece ile gündüz" de, A c u n sözü içinde toplanmışlardır:

"Ajun tını (eyyam-ı dehr) yelkin kündüzi keçer

"Kimin kalı satgasa küçin kever!"

"Dünyanın gecesiyile gündüzü, konuk gibi geçer,

"Kimin üstünde varsa, gücünü zayıflatar!"

Felek, zaman ve Acun, yani Dünyanın, aynı manada düşünülmesi: Görülüyor ki d ü n y a (acun), yalnızca bir madde dünyası değildi. Biz de, zaman zaman "kahpe dünya" deriz. Kader, pususunu kurarak fırsat beklemiştir. Acun, insanoğlunu vurur. Ancak ilâcını da, yine insanoğlunda arar:

"Urmuş Ajun (zamâne) pusuşun, kılmuş anı balıç!

"Em sem anğar tülenip, sizden bulur yakış!"

"Kurmuş Ajun pususun, kılmuş anı yaralı!

"İlaç çare arayıp, Sizde bulur yakış!"

* Aynı eser, s. 70; Brockelmann, AM I, 38a.

* Aynı eser, III, s. 288; Brock., AM Pr., 7.10.

* Aynı eser, I, s. 407; Brock., AM Pr., 24v, 3.

"Zamâne, eyyâm-ı zaman, umur-ı zaman,..." Manalarında söylenen Kaşgarlı M a h m u d 'un örneklerinden bir kaç tane, daha sunalım:

1) "Zaman (ödhlek = zamâne) fırsat (yarag) gözetti, gizli tuzakını (oğrı tuzak) uzattı! Beylerbeyi'ni yaşirttı (azıttı), O kaçsa bile, (ölümden) nasıl (kalı) kurtulur!" (MK, -, 233; Brock., AM Pr. 6,7).

a) "Zamâne (ödhlek = Eyyam-ı zaman), günleri davrandırıp, hızlandırır. İnsanın gücünü de, gevşetip gevretir (kevretür). Dünyadaki erleri azalır. Kaşsalar dahi (takı), (ölüm) onlara erişir!..."

2) "Zamanın gidişi (ödhlek) iyice gevşedi. Erdem, iyice seyrekleşti. Düşkünler ile kötüler, davrandı (tuvratı) ve güçlendi!" (MK, I, 103; Brock., AM I, 44,9).

4) "Sana bir felâket (katılg) gelirse, geçer diye zamânenin (ödhlek = umur-ı zaman) işini bilip, öylece diren!" (MK, 3, 233; Brock., AM I, 43 d).

"Z a m a n" anlamında "ödhlek": 1) "Gece ile gündüz geçer (keçe), zaman (ödhlek) tükenir..." (MK, I, 82; Brock., AM I, 44,19A).

2) "Zaman (ödhlek) güzelleşti (küzgerdi)" (MK, 2, 304). 3) "Zamanın (ödhlek) kocattığına, kına ve boya, ayıp sayılmaz" (MK, I, 304; Brock., Sprichwörter, 343).

K u t a d g u B i l i g 'de, F e l e k , zamâne ve devran": Yukarıda da belirttiğim gibi II. yüzyıl Türklerinde, F e l e k ile ilgili anlayış değişmiyordu. Büyük kültür hazinemizden, orijinal gördüğümüz eski sözler ile birlikte, bir kaç örnek sunalım:

1) "(Tanrı), Yağız yer ile Mavi (yaşlı) Gögün, güneş ay ile geceyi, varlıkları (halaysık), z a m a n (öd) ile z a m â n e y i (ödleğ) ve bu günümüzü yarattı" (KB,3). Görülüyor ki, T a n r ı , zaman ile Felek veya zamâne'yi büyük varlıklar arasında, ayrı ayrı yaratmıştı.

2) "(çocuk), anasından doğup, adını alsa (atınsa), (bu Dünyada hemen) misafir olur, z a m â n e n i n a t ı n a (ödleğ atı) biner" (KB,1388).

3) Hakan veziri çağırdı: "F e l e k (ödleğ) sana ne yaptı?" Vezir: "F e l e k (ödleğ) bana katı davrandı (eriglendi), kaşlarını çattı (tügdi kaşı)" (KB,1582-1586).

4) "F e l e g i n y ü k ü n ü (ödleğ yükün), nasıl yükleniyor?" (KB,3198).

5) "Evlên! Felekten gün çal (ödleğ küni) ve sevinçle geçir!..." (KB,4481).

* Aynı eser, II, s. 335; Brock., AM, Pr., 7.8.

6) Feleğin öğüdü ve ibreti: "... Benim sana öğüt (ötsav) vermeme, ne gerek? *Feleğin* (Ödlek), sana verdiği ibret ve ders (öt), yeterli! Ey yaşayan (tirig) yiğit!" (KB,5136).

"... *Eğer zamâne* (öd ödlek), bana öğüt (öt erig) verip, beni aydınlatırsan!..." (KB,56,89).

"... *Gaflet içindeyim... Feleğin* (ödlek) öğüdü (öt) beni uyandırda..." (KB,5690).

DÜNYANIN SAHİBİ TÜRK HAKANI (ACUNCI)

Kuta dgu Bilig, gerçekten güçlü bir devlet olan Karahanlı çağında yazılmıştır. Fakat bir saray dilidir. Bunun için kitapta, *felsefe* ve *düşünce* vardır. Bu kitaptaki "Acun" Dünyayı (Acunu), sert disiplinle idare eden bir hakan değildir. Bize, bir *filozof* karakterinde görünmektedir. "Acun Begi" de, denilmektedir. Alp Er-Tonga üzerinde ayrı bir bölümümüz vardır. Ancak burada, Felek söz konusu olunca, şu güzel şiiri sunmadan geçmeyelim:

"*Alp Er Tonga öldü mü? Kötü (sız) Dünya (Acun) kaldı mı? Felek (ödlek) öcünü aldı mı? Şimdi yürek yırtılır!*"¹⁰

Buradaki "sız Acun", kötü Dünya, haylaz, yaramaz, terbiye almaz çocuklar için söylenen bir sözdür¹¹. Kahpe dünya gibi Efrasiya bile ad değiştiren, Alp Er Tonga, yani Acun Begi üzerinde, çok şiir söylenmiştir. Felek ve Dünya için, bir örnek daha sunalım:

"*Bilge ve akıllı kişi (bükü) yoksul kaldı! Dünya (Acun = zamane), onların etini usırdı (yençidi)! Erdemli vücutlarsa (erdem eti), koktu! Yere değip, sürtülür!*"¹² Dünya'yı biraz da Dede Korkut dilinden dinleyelim¹³:

"... *Kanı dedüğüm Beg Erenler, ecel aldı yer gizledi!*

"*Dünya benim diyenler, bu dünya kime kaldı!...*"

"ACUN" MADDİ DÜNYA ANLAMINA

"*Felek, zamâne*" anlamıyla, Dünya için birkaç örnek vermiştik. Şimdi, içinde yaşadığımız Dünya'ya gelelim:

¹⁰ Aynı eser, I, s. 41. Brockelmann, AM, Pr., 5. 1.

¹¹ Aynı eser, III, s. 41.

¹² Aynı eser, III, s. 303. Brockelmann, AM Pr., 7. 10.

¹³ Dede Korkut Kitabı, s. 120.

"*Kuru yerler (kaklar), hep göllendi! Dağların başları, belirlendi! Dünyanın soluğu (Acun tınığı), ısındı! Türlü çiçekler dizildi!*"¹⁴. Soğuklar ile kışın gelişi ise, şöyle anlatılıyordu:

"*Soğuk geldi, yaslandı! Kutlu yazı, kışkandı (tepsedi) Acun (Dünya) karla kaplandı! Vücut (et-yin), üzür, titreşir!*"¹⁵

Heron Boy
TARİZ

¹⁴ Kağarlı Mahmud, I, s. 179. Brockelmann, AM I, 30.6a.

¹⁵ Aynı eser, I, s. 463. Brockelmann, AM I, 37c.

22. BÖLÜM

DÜNYANIN ŞEKLİ

Dünya, Türk otağı şeklinde: Dünya, gök kubbesinin şekli bakımından, *kubbeli bir tepsi* gibiydi. Atlı Türkler, daha çok gök ile ilgili idiler. Zira tçı kavimlerin dünyaları ise, başka idi. Türklerin oturduğu otağın içi de, bir çeşit dünyanın yönlerine göre yönelmiş gibi idi.

Dünya, bir tepsi gibi: Gök kubbesinin yuvarlaklığı ve yıldızların dönüşü, dünyanın da bir tepsi gibi olduğuna inandırılıyordu. Gök ile ilgili bölümümüzde, bu konu üzerinde, geniş olarak durmuştuk. Türklerin bu düşünceleri, İslam dinindeki veya astronomisindeki, "Felek" ve "Felekiyat" düşüncesine uygundu.

Türk devleti, dört köşe: Arkadaki notlarımızda, *dünyanın dört yanı* ile ilgili deyimler, bir araya getirilmiştir. Devlet olarak, düşünce değişiyordu. Çünkü bir düzen ve devlet teşkilâtı, söz konusu idi. Az sonra bu konuya, yeniden geleceğiz.

Yakut Türklerine göre, Dünya hem yuvarlak ve hem de dört köşe idi. Halk ve devlet düşüncesindeki bu ayrılık, ilkel, ancak çok köklü Yakut Türklerinde de görülüyordu¹. İnsan düşüncesi ile hayali başka; toplumun düzene sokulması ise, başka bir düşünce düzeni içinde yönlendiriliyordu.

DÜNYA, TÜRK DEVLETİ GİBİ, DÖRT KÖŞELİ

Büyük Ortaasya İmparatorlukları, devlet teşkilâtı bakımından, "iki yönlü" idiler. "Devlet, doğudan batıya doğru uzanıyordu". Ortaasya'da, coğrafyanın sınır ve çizgilerine göre (*geogonikal*) bu normal idi. Yine bu coğrafyanın gereği olarak Türk devletleri yüze y, ufki (*horizontal*) idiler. Türk devletlerinin güney yönleri Tibet ile kuzey yönleri ise, Sibirya'nın tundraları ile beliriyordu.

Türk devletlerinde, güney ve kuzey ikinci derecede yönlerdi. Çünkü devlet, ancak *doğu-batı* yönlerinden genişleyebiliyor ve mana kazanıyordu. Sibirya kavimlerine göre ise, "Dünya, güneyden kuzeye doğru uzanmakta idi". Çünkü büyük ve kutlu *ırmaklar* da, bu yönde akmakta idiler.

¹ 1773 yılına ait bir rapor için bk. Georgi, *Bemerkungen*, I, s. 275. U. Harva, s. eser. s. 22.

Yakut Türkleri, "güneyi, dünyanın yüksek ve Cennet yanı olarak düşünüyorlardı. Kuzey ise, dünyanın aşağı bölümü idi". Sibiry'a'nın oğrafya konumu da, böyle idi. Aslında Yakut Türkleri güneyden gelmişlerdi. Onlara göre, "Rüzgarlar da, dört köşeden esiyorlardı".

Göktürk devleti, "dört köşeli": Göktürk yazıtları, "Dört bulung-laki", yani "Dört yandaki", yerlerin sayımı ile doludur. Kaşgarlı Mahmud ile, "bulung" sözünün, tarafını; yoksa köşemi olduğunu, bir aydınlığa kavuşturamıyordu. Uygur çağında ise "bulung, "yan, yön ve taraf" idi. "Kündüki bulung", yani "güneş yanı", güney demektir. Biz de, "Dünyanın dört köşesi" veya "dört bucağı", diyoruz. İrân dillerindeki "Çehar kü-e", yani "dört köşe", geç oluşmuş bir deyimdir.

"Hudud-u erbaa" ise, "dört yan", demektir.

Büyük Hun devleti'nde, "Dört boynuz" adlı "Dört köşe", büyük bir devlet düzeni gibidir. "Dört büyük memuriyet", başkent'in dört yönüne ayrılmıştır. Çin'de de, "Dört yön", "Dört kapı", "Dört kutup", gibi, idare düzeni ile ilgili deyimler, yok değildir. "Dört köşe", Türk Halk edebiyatında da, dünyayı anlatıyordu:

"Güleç yüze, tatlı söze doyumaz! Yedi iklim, dört köşeden geliyor!" (Karacaoğlu).

"Üç çerağ yanar şışede, arslanlar gizli mezede! Yedi iklim, dört köşede, Ben Dedem Ali'yi gördüm!" (Kul Himmet Dede).

"Yedi iklim", "Dört köşe" anlayışı: Yukarıda, Göktürk yazıtlarının, "dört bulung", yani "dört köşe" veya "dört taraf" anlayışı üzerinde durmuştuk. Göktürk Kağanı, İstemi Kağan, Bizans'a yazdığı mektubunda, "Yedi İklim Kağanı" olduğundan, söz açıyordu. Bu da belki öğdelçi ve yazarları tarafından, yazılmış olabilirdi. İrân'da biraz geç olanak, "Çehar erkân" gibi deyimler de görülmüştü.

GÖK, YER, YERALTI DÜNYASI VE ANA DÜNYA

Yakut Türklerine göre, Üç Dünya var: "Gök, yer ve yeraltı dünyası", olmak üzere Üç Dünya vardı. Ölümlü insanların yaşadığı ve bitkilerin bikip kurduğu yeryüzüne, (Yakut Türkleri), Orta-Dünya (Orta Doydu),

diyorlardı... Yakut Türkçesinde "orto" orta; "Doydu" ise, çince Tai-tu", yani büyük başkent sözünden gelmektedir.

Yaşadığımız Dünya, "Ana Dünya": Orta Dünya demekle, dünyamızı ikinci dereceye almış oluyorduk. Yakut Türkleri, "üzerinde yaşadığımız dünyaya, daha çok "İye Doydu", yani Ana Dünya diyorlardı...". Buradaki "İye" sözü, ana demektir. Sekiz köşeli Dünya: "Yeryüzünün anaasının şekli, sekiz köşeli idi". Yakut Türklerinin dininde, Sekiz ana¹⁰¹, "Sekiz iyi kadın ruh" gibi, Tanrılara da rastlıyoruz. Türk dilinde, sekiz köşeli şekillere, "sekizlik" derlerdi¹². 6 ve 8 sayıları daha çok Moğol ile Çin'de kutlu idi.

Türeddiğimiz ve durduğumuz Dünya: Yakut Türkleri, çok daha eskiden "Dört köşeli Dünya"nın varlığına inanıyorlardı¹³. "Tepsi gibi yuvarlak Dünya", da, onların görüşleri arasında vardı¹⁴. "Durduğumuz Dünya" için, "Turung Doydu", diyorlardı¹⁵. "Türedğimiz Dünya", yani "Törüt Doydu" ise, daha çok kendi vatanları için söyleniyordu¹⁶.

DÜNYA'NIN TAŞ KUŞAĞI

Önasya'da Kaf dağları da, bu düşüncenin bir benzeri idi. Macar kültür çevresinin uzantılarından olan, Volgalara göre, "Başlangıçta dünyaya bir tepsi gibiydi ve durmadan dönüyordu. Suların üzerinde bir toprak parçasıydı. Topraklar dağılmaya diye Tanrı, taş kuşakla bağladı. Bu taş kuşak, Ural dağları idi"...

Ergenekon'un, çelik dağlardan oluşan kuşağı: Bu konuya gelmişken, ister istemez Ergenekon'u hatırlıyoruz. Ergenekon'un çevresindeki "çelik dağlar", 13. yüzyıldan sonra anılmağa başlanmıştır. Ancak Çin tarihleri, Göktürk türeyiş destanlarını anarken, turfan kuzeyindeki mağaraya girdikten sonra, "Türklerin ilk yurdunun, yüce dağlar ile çevrilmiş olduğunu", söylüyorlardı.

¹ Pekarskiy, Yakut Sözlüğü, (terc.), s. 252b.

² Aynı eser, s. yer.

³ Hudyskov, Hvalinskiy Sbornik: (Hvalinsk derlemeleri), s. 122, 132.

⁴ Pekarskiy, Yakut Sözlüğü, (terc.) I, s. 46.

⁵ Aynı eser, I, s. 47.

⁶ Yudahin, Kergin Sözlüğü, (terc.), s. 643.

⁷ Georgi, Bemerkungen, I, s. 275.

⁸ Potanin, Oçerki, II, s. 166; Moğollarda, derin budizm ve Lamaizm tesirleri görülüyor.

⁹ Pekarskiy, Yakut Sözlüğü, (terc.), I, s. 252b.

¹⁰ Aynı eser, s. yer: "Doydu" sözü, çince "Tai-tu" dan geliyor. Başkent manasındadır.

¹¹ Munkacsi, Die Weltgeschichte, s. 218, 276.

DÜNYA'NIN, "ALÇAK" VE "YÜKSEK" YANI DİYE İKİYE BÖLÜNMESİ

Çin düşüncesi Dünyayı, 12 bölgeye ayırıyordu. Bu ayırım, daha çok günün saatleri ile ayın dönüşüne göre yapılıyordu. İr an ve Ö n a s y a 'da ise dünya, "7 bölgeye" ayrılmıştı. Esas merkez, yine insanların yaşadıkları dünya idi.

Dünyayı, kendine (egocentric) ve coğrafya durumuna göre (geocentric) bölme: Bu bölmeyi, mitoloji araştırmaları yapanlar uyguladılar. Aileler veya küçük Türk toplulukları, dünyayı dikine (vertical) bölüyorlardı. Bu, (egocentric) bir bölmedir. Büyük coğrafyaya göre (geocentric), devlet kuran Türklerin, yeryüzünü (horizontal) böldüklerine dair bir kayıt yoktur. Çin 'de olduğu gibi.

Türklerde "ikili" devlet düzeni ve Dünya: Türklerde devlet, iki bölüme ayrılmamıştır. Böyle görünse bile, bir yanı diğerine, kesin olarak bağlıdır. Ancak eski Türk devletlerinde "Doğ u yanı, terazinin kefesinde, oldukça ağır bastıyordu". Çin 'de ise, devlet ve Dünya'nın, "G ü n e y yanı, y ü k s e k yanı idi". Acaba Türklerde de, "devletin Doğ u yanı, y ü k s e k yanı mıydı?" Bu konuda, kesin olarak konuşamıyoruz.

Türk devletinin, "Doğ u yanı", yüksek ve "G ö k yanı" mıydı? Bu düşünceye daha çok, Türklerin komşuları olan, paralel düşüncelere bakarak, ihtiyatla, yöneliyoruz. Çin İ m p a r a t o r u , Güneşin izlediği yol üzerinde, yani doğ u - b a t tı yönü ile, arabasına binerek, insanları denetliyordu". Aslında Çin 'de, "büyük yön g ü n e y idi". Türklerde de ağırlık, "doğ u da, yani güneşin doğduğu yönde idi". Çinlilere göre, "Dünya devletini, yer taşıyor, gök örtüyordu". Çin İ m p a r a t o r u 'nun sarayındaki, "D ö r t s ü t ü n , Dünyanın dört dağından; 4 k a p t ı s ı da, 4 yönünden"; başka bir şey değildi.

Çin 'de "G ü n e y , devletin y ü k s e k yanı"; Çin 'de Güney, yüksek ve devletin, "gök yanı" idi. Ö t ü g e n , yani Türklerin başkenti de, "yüksek ve gök yönü" olabiliirdi. Kâ b e 'de, böyle bir özelliğe sahiptir. Kuzeydeki Yenisey Türkleri, Kutup denizine akan Lena gibi büyük ırmakların geldiği güneyi, "Gök ve cennet yanı" olarak düşünürlerdi.

TÜRK BAŞKENTİ, DÜNYANIN ORTA YERİ

Ordu, yani başkent veya karargâh anlayışı, orta sözümüzden gelmektedir. Türk hakanlarının otağlarını kurup oturdukları yer, devletin orta s ı veya merkezi idi. Cihân veya Dünya devleti anlayışı söz konusu olunca, bu ordu merkezi, dünyanın ortası oluyordu.

* M. Granet, La Penée Chinoise, s. 343 vd.

** M. Granet, aynı eser, s. 344.

Oğuz destanı içindeki, Or-Tag ve Kür-tag gibi yerler, Oğuz Han'ın dönüp, dolaşıp, geldiği yerlerdi. Uygur devletinde de Kut-dağ, böyle bir öneme sahipti.

DÜNYA VE DEVLET DÜZENİNDE, "ZAMAN BİRİMLERİ"

Dünyayı, takvim düzenine göre bölme: Bu düşünce, Çin 'de görülür. Ünlü sinolog M. Granet 'nin kitabında, "zaman ve mekân" adlı bir bölüm vardır". M. Granet bu kitabında, Çinlilerin dünyayı, fizik yapısına göre bölmeklerini, göstermeğe çalışır: "Çin 'de zaman ve takvim, devlet teşkilâtının; devlet teşkilâtı da zaman ve takvimin, birer örneği idiler". Devlet içindeki bölümler, sayılar ve semboller, zaman ve takvim düzenine göre kurulmuşlardı.

Oğuz destanı içinde, zaman ve takvim birimleri: Oğuz boylarının kuruluşundaki, "ikili", "altılı", "dörtlü" ve "yirmi dörtlü" düzen sayıları da, zaman ve takvim birimleri olsa gerekti. Büyük Hun devletinin temelini, "Doğu" ve "Batı" diye ikili bir düzen oluşturuyordu. "4 köşe" ve "6 köşe"; devletin soylu boyları idiler. Bütün ordu ise, "24 tümen" di. Bunları, kısaca olarak, bir fikir ve örnek vermek için sunuyoruz.

DÜNYA, YEDİ, DOKUZ VE ONİKİ BÖLGE

Dünya, 7 bölüm ve 7 iklim: Türklerde "dokuz" sayısı ve "dokuz gezegen", birinci derecede bir önem taşır. "Yedi", sayısını ise, bir Ö n a s y a tesiri gibi görmüştük. Ancak Batı Sibirya kavimlerinde en kutlu sayı, "yedi" idi. "Macar türeyiş efsanesinde, 7 oğul ve 7 kardeş", vardır. "Macar tahtı ile toprağı da, 7 bölüme bölünmüştü".

Göktürklerde kutlu sayı olarak, yedi: "Yedi tuğlu", bir Karluk reisinden haber veriliyordu. Halbuki Doğ u Türklerinde, "dokuz tuğ ve bayrak", yaygın idi. Kül Teğ'in yazıtına göre: "İl-Te r i ş Kağan, Çin'e karşı çıktığı zaman, 17 kişi imiş. 17 kişi, 70; 70 kişi de çoğalarak, 700 kişi olmuş..." Bunlar, "mitoloji sayılarıdır". 17+70+700" mitolojik türeyiş görülmüyor. Türklerde, 9+19+90+99+900+9.000" kutlu sayıları, büyük Türk destanlarında görülür.

Göktürk İstemi Kağan, Bizans İmparatoruna yazdığı mektubunda, "7 iklimin Hakanıym", diyordu. Bu düşüncede, Soğ d l u yazıtlar ile elçilerin, bir tesiri olabileceğini düşünmüştük. Olmayabilir de! Bir Bektaşî şairi, Yelî Baba şöyle diyordu:

** M. Granet, aynı eser, s. 86-125.

"Bin bir âyet yazılıdır postunda,

"Yedi kıral, yedi şah var destinde!..."

Dünyanın, dokuz ve on iki bölüme bölünmesi: "Türk hakanlarının da vülevetügları, 9 tane idi". Her tuğ ve davul, devletin bir bölgesini temsil edebilirdi. Yenisey Tatarlarının efsanelerinde, "9 davullu Katay-Alp'a, 9 Han bağlı idi"²¹. "7 oğul, 9 kız" dan söz açan destanlar da vardır²². Kızlar, niçin 9 taneydi? Anlaşılmıyor. Yakut Türklerinde, "Kurt gibi dokuz oğul" dan söz açılıyordu.

Çin'de, "12 ülke" anlayışı: Bu anlayış, Türklerde görülüyor. Bazı Kuzey Türk masallarında, "12 ülke" deyimine rastlanıyor²³. Diğer bir destanda da Han, "12 kurduna, kaçan bir kısırağı yakalamaları için, emirler veriyor"²⁴. Bununla beraber Çin toprağı üzerinde devlet kurmuş olan Hitay (Liao) teşkilâtında, 12 sayısını ile, ilgili, çok motif vardır²⁵. "12 hayvanlı Türk takvimi", Türk görüşünün bir temelinden gelebilirdi²⁶.

Türklerde 40 sayısı: Dede Korkut'tan, Sibiryaya'nın tundralarına kadar, bütün türkçe destanlar "kırklı düzen" içindedir. Bu sayı, İslamiyet'te de kutlu sayılabilir. Ancak Anadolu'daki "kırklar" anlayışını, Güneye ve Önasyaya bağlamak, doğru değildir.

DÜNYA, NEYİN ÜZERİNDE DURUYOR?

Dünya, 4 tane gök öküz üzerinde duruyor: Altay kuzeyindeki Telet Türklerine göre, "Dört gök öküz, tabağa benzeyen dünyayı, altına girerek değil; kenarlarına koşu olarak tutuyorlardı. Öküzlerin kıpırdamalarından, deprem oluyordu". Dünyanın, öküzün boynuzları üzerinde durması, Binbir gece masallarında da vardır²⁷. Ancak bu Altay destanı, değişik bir düşünceye dayanıyordu²⁸.

Dünya, öküzlerin çektiği, çadırı bir araba gibi: Çingiz Han çağında, bu otağlı arabaları, çok görüyoruz. Yine bu Altay destanına göre, "Dünya, çadırı bir otağ gibi idi. Öküzler tarafından çekiliyordu". Bu Türklerin, yerli bir düşüncesidir.

²¹ Schiefner, Die Heldensagen der Misusinskische Tataren, s. 5. Bu destanlar çok mitolojiktir. Göklerde geçerler.

²² Aynı eser, s. yeri.

²³ Schiefner, a. eser s. 4.

²⁴ Schiefner, a. eser, s. 4-6.

²⁵ K. Wittfogel, of Chinese Society, Liao, s. 268.

²⁶ K. Wittfogel, a. eser, s. 222.

²⁷ Fuad Köprülü, Köşksü Kal Mustafa ve Genç Osman vakası, İstanbul, 1930, s. 64.

²⁸ Anonim, Şamanizm ve Telesov (Telesov Türklerinde şamanizm), Sibirskaya Jizm, Tomsk, 1913, Nr. 253, s. 40. Bu eser, sonradan üstenmiştir: A. İnan, Makaleler, s. 404-458.

Türk, Hind ve Önasya düşüncelerinin ayrılıkları: Hindistan ve Tibet'te, "Dünya ile üzerindeki gök kubbesi, dört fili üzerinde duruyordu". Çin'de ise, "Gök kubbesi, dört sütun üzerinde, duruyordu"²⁹.

Kırgız Türklerine göre: "Yerin altında büyük bir okyanus vardı. Bu denizin üzerinde çok kalın bir bulut dolanırdı. Bulutun üzerinde, çok büyük bir kayaya ve hayanın üzerinde de, bir "boz öküz" vardı. Dünya bu öküzün boynuzu üzerinde dururdu"³⁰. Boz Öküz Kuzey Türk efsanelerinde çok görülür. Kuzeydeki "Kırgız Türkleri ise, bir ineğin türemişler", imiş.

Anadolu'da Kayıkçı Kul Mustafa'nın da dediği gibi, "En aşığıda, büyük bir deniz vardı. Denizde, bir balık, balığın üstünde de öküz vardı. Dünya, bu öküzün boynuzları üzerinde duruyordu". Altay ve Önasya düşünceleri, benzeşmiştir.

Kırım Türklerine göre: "Dünya, bir boğanın boynuzları üzerinde dururdu. Boğanın altında bir deniz, denizde büyük bir balık vardı. Onun altında, rüzgarlar ile karanlık bir dünya vardı"³¹.

Pir Sultan Abdal ise, şöyle diyordu:

"Musa söyler idi binbir kelâmı,

"Kudret eli ile çaldı kalemi,

"Öküze yükletti, cümle âlemi,

"Dünyanın temelini kurandan beri!

Diyarbakırlı Şerifi, 16. yüzyılda Mısır Türk Sultanına sunduğu eserinde, şöyle diyordu:

"Ağırlandı yer ol bâr-ı girândan,

"Gücendi yer götüren öküz andan!...

Dünyanın, bir balık üzerinde durması Balina balıklarına ait bir düşünce olmalıdır. Türk kültürü çok kuzeylerde, bu balıklara kadar uzanıyordu³². Çok kuzeylerdeki Yakut Türklerine göre, "Dünya, Balykta gölünde yaşayan büyük bir balık üzerinde duruyordu". Yakut Türklerinin "Arat denizi" ile "Arat balığı" üzerinde, okyanus ile ilgili bölümümüzde durmuştuk. Bunlar, Mamut da, olabilirdi. Sibiryaya ve Altay Türklerinin, mamutlar hakkındaki efsaneleri de vardır³³.

²⁹ M. Granet, La Pensée Chinoise, s. 344.

³⁰ Potanin, Öçerki... (Kuzey-Batı Moğolistan (Altaylar) hakkında), II, s. 153-154; IV, s. 799.

³¹ Potanin, a. eser, IV, s. 799.

³² Uno Harva, aynı eser, s. 28 vd.

³³ Potanin, Öçerki, IV, s. 709.

EKLER: DÜNYA HAKKINDA BAZI NOTLAR

(En Eski Türk Anlatısı ile)

1) Dünyanın dört yanı: "Bulung" sözü, özellikle Dünya'nın yanı veya yönleri hakkında söylenen en eski bir Türk deyimidir. İçinde, manevi bir mana da vardır:

"Dört yandaki (bulungdaki) milletleri idare ettim ve yeniden düzenledim (yarattım)!" (Bilge Kağan yazıtı, D3).

"* Bumsın Kağan, Dünyanın dört yanını (dört bulungı), idare edip, disiplin altına almış (kısmış)...": (Üngin yazıtı, II).

"Dünyanın dört yanındaki (bulungdaki), en iyileri ve eskileri (edip) uyarı, derlenip...": (Thomsen-Stein, II, 42; H. N. Orkun, II, s. 89).

"... Doğu ve güney yönlerinden (göğün künün bulungla), sevinç getiren bir rüzgar (yel) esti...": (TT, I, 143).

"Dünyanın güney yönünde (kündüki bulungla), Bar ka n ada verilen, bir yer vardı...": (Oğuz Kağan destanı, Uygur yazıtı, 33, 7).

"Tört bulung" = Dünyanın dört yanı (Uygur-çince sözlük: Radlof, Wörterbuch: (Wh, IV, s. 1375). -Göğün dört yanı "Tört bulung": (Aynı eser, III, s. 1257).

2) Uçsuz burakası: "O (hakann) ölkest (ulu), uçsuz ve burakası (bulunguz buçkakası) idi...": (TT, VI, 427).

3) Dünyanın her yanı: "Bulung-yongak": "Dünyanın her yanı (bulung yongak), taht ve oturulacak yüce yer (orun) unagi, değildir...": (Uigurica, I, 12, 7).

"Dünyanın her yanının (bulung yongak) hepisi, hükümdar (büdür) kararı...": (Suyarın, s. 617, 8). Bu eserde, "bulung-yongak", çin'e karşılığı ile, "ulus ve bütün ülke" olarak gösterilmiştir: (Aynı eser, 617, 70).

4) Dünyanın 8 yanı: "Sekke yangak": (Uyg. Çince sözlük: Radlof, Wh, III, s. 89. Bu anlatıyı, Budizm yolu ile gelmiş olmalıdır. "Yongak, yangak", bizim yan sözümlerle ilgilidir.

Diğer Deyimler

Türk dünyası ile Türk tarihi çok geniştir. Bundan dolayı, deyimler ile düşünceler arasında, bazı değişiklikler oluyordu. II. yüzyıl Türkleri, Gök Türk yazıtlarının "bulung" sözünü, köpük ve ağız manasında söylemişlerdir (MK, III, s. 371). Bu anlatıyı, Uygur el yazılarında da görülmüştür. Bize bu, esas manadan, bir kaynağıdır. Radlof'un Sözlüğünden derlediğimiz; ancak yorumları güç olan bazı deyimleri de sunmak istiyoruz:

1) "Çarik" (= Çarık) (Kargı) = Dünya, "Bu çarik" = Bu dünya, "Ol çarik" = Öbür dünya, Kırl. Yurık, r. 1 k. "Çarıkka çik" = Aydınlığa çıkmak, dönmek (Radlof, Wh, IV, s. 29; Yudaşin, Kirgiz sözlüğü, s. - 2.) "Dönö" (Kargı) = Dünya (Radlof, Wh, III, s. 1804). - 3. "Cenem" (Taraç) = Dünya (?): (Radlof, Wh, IV, s. 455). - 4. "Tolha" (Şer-Verbitkiy) = Okyanus (?): (A. eser, III, s. 1205).

Diğer İnanış ve Anlatılar

Öbür dünya: "Özge Dünya" (Çağatay): (A. eser, I, s. W1303). -MANAS DESTANINDA: "... Öbür dünya, bu dünyadan iyi ise, Er-Koşa niçin oraya gitmiyor...": (Proben, Met. 34/Terc. 42).

Dünyanın tanımı ve genişliği: I. "Bir yığı, Han babasının buyruğu üzerine, göğün yüksekliği ve dünyanın, yerin genişliği (kene) ölçmek istiyor...": (Proben, I, s. 113; Radlof, Wh, II, s. 1313).

Dünya: Gök ile çimen arasında: "...Gök ile (aspanmen), ot ve çimenlerin (köktüng) arasında...": (Radlof, Wh, I, s. 554). Bu, Hayvancı Türklerin bir inancı olsa gerektir. Onlar için otlar, topraktan daha önemli idi.

Diğer inanışlar için, "Türk Mitolojisi I" 'in indeksine bakınız.

23. BÖLÜM

DÜNYANIN GÖBEĞİ

Yakut Türklerinin bir "Şaman duası"nda, şöyle deniliyordu: "Göğün göbeği yerde, yerin göbeği gökte". Göğün direği ile ilgili bölümümüzde, bu düşünce üzerinde durmuştuk. Her şeyin orta yeri, bir göbek'tir.

Çin devlet düşüncesine göre: "Dünyanın ortasında, Çin İmparatoru, otururdu. Diğer milletler, dalga dalga genişler ve onun çevresinde dünyayı oluşturdular. Bunun için Çinliler Çin'e, "Orta memleket" (Chung-kuo) demişlerdir. Çin imparatorluğunun bulunduğu yer, dünyanın göbeği idi".

Türklerde, dünya yerine Türk devleti yer alıyordu. Onun ortası, "ordu", yani başkent idi. Ordu sözü de, orta sözümden geliyor. Anadoluda, "Dünyanın göbeği", çok söylenir.

Diğer kavimlerde, "Dünyanın göbeği": Eski Yunanlılar, dünyanın ortasına, "Omphalos ges" derlerdi. Almanın dilindeki "Erdenel": bunun karşılığıdır. İslam düşüncesinde ise, dünyanın ortası veya göbeği, Mekke ve Kâbe idi. İran dillerinde, "Nâf-ı hâk" veya Nâf-ı âlem", Nâf-ı Zemin", dünyanın ortasıdır. "Nâf" Göbek demektir. Araplar ise, "surre" derler. "Nâf-ı arz" deyimini Osmanlı kitaplarında çok görüyoruz¹.

Türklerde, "Dünyanın göbeği": Ortasıyla Türk ağzlarında "kindik", göbek demektir. "Kindik" sözüne, Osmanlı kitapları ile, Anadolu'da da rastlamıyor değiliz². Dış tesirlerden uzak olan bazı Altay Türkleri, "yerin, dünyanın göbeği" için, "Yerding kindiği", diyorlardı. Bu deyim, Altay mitolojisinde de görüyoruz³.

"Göbeke ve göbek kesimi", bütün Türk kavimlerinde bir çocuk için çok önemli idi. "Çocuğun göbeğinin kesildiği ve kirlerinin temizlendiği yer, onun vatanı sayılırdı"⁴.

¹ Barhan-ı Kati, s. 585.

² Redhouse, s. 2065.

³ Radlof, Wörterbuch, II, s. 1348. Derleme Sözlüğü "Kindik": Uygur elyazılarında "kindik" (TT, VIII, C. 37; Usp., 42, 50).

⁴ Radlof, Wörterbuch, II, s. 1348.

⁵ Yudaşin, Kirgiz Sözlüğü: (terc.), s. 472.

Moğol dillerinde, *Kıt* (Kalm.), *kūyi kūi*, göbeğ demektir. Fin-Ugor kavimleri ise buna, "Kit" derlerdi. Bu söz, Türkçe "kindik" ile ilgili olmalıydı⁹.

Ahmed Vefik Paşa da, "arzun göbeği" deyimini çok kullanırdı¹⁰. O, bu sözü daha çok, dünya yuvarlığının ortası için söylüyordu.

Türk halk bilgisinde, "Dünyanın göbeği": 1) Yakut Türklerine göre: "Dünya yuvarlak idi. Ortasında da bir delik vardı. Yakut şamanları, ortasında delik bulunan ve dünyayı gösteren taşlar taşırlardı".

2) Fin-Ugor kavimlerine göre: "Dünya durmadan kendi ekseninde dönerdi..." Yakut Türkleri ise, "dünyanın göbeğini en sakin ve rahat bölge olarak kabul ederlerdi"¹¹.

3) Yakut Türklerine göre, "dünya sekiz köşeli bir Yer-Ana idi. Dünyanın göbeği, Yer-Ana'nın Sarı göbeği idi"¹².

4) Yakut Türklerinin bazı masallarında, "Dünyanın göbeğinden, yer ortasının gümmüş göbeği", diye söz açılıyordu¹³.

5) Yine Yakutlara göre, "yerin yüksek memesi" de vardı¹⁴. Bu deyiş ve anlayışın, iç yüzü anlaşılıyor, Belki dünyanın "orta dağı" idi.

6) Yer'in kapısı da, yerin göbeği olabilirdi: Altay şamanlarına göre: "Yer'in de bir baca deliği vardı. Yer altında dolaşan şamanlar, bu açılan kapudan veya delikten, yerin altına girerlerdi"¹⁵. Minusinsk Tatarlarının destanlarına göre, bu delikten yer altına girenlerin başına, türlü felâketler gelirdi¹⁶. Kırğız Türklerinin destanlarında da, "yerin deliği" anlayışı görülüyordu¹⁷.

7) Ağır hastalara, şöyle deniliyordu: "... Eger dünyanın göbeğini çözer de, kesebilirsen, iyi olabilirsin"¹⁸.

8) Yağmur duasına çıkan şamanlar, şöyle derlerdi: "Tenggerenin kindiği yerde; yerdin kindiği, tenggerede". Yani, "Göğün göbeği yerde; yerin

⁹ Hamato di, *Kalmückisches Wörterbuch*, s. 234a.

¹⁰ Aynı eser, s. 234.

¹¹ *Lehçe-i Osmanî*, s. 725.

¹² *Hudya kov, Ferhoyanskij sbornik: (Ferhoyansk derlemeleri)*, s. 18, 122. Çok kuseylere ait bir inanıştır.

¹³ Aynı eser, s. 134.

¹⁴ Aynı eser, s. 142.

¹⁵ Aynı eser, s. 144, 152.

¹⁶ Potanin, *Özerki*, IV, s. 65. Bu inanışlar, biraz karışıktır.

¹⁷ Schiefner, *Heldensagen der Minusinskische Tatoren*, s. 4.

¹⁸ Radlof, *Proben*, III, s. 7b; IV, s. 8a.

¹⁹ Wichmann, *Wolgaische Sprachproben*, I, s. 192. U. Harva, aynı eser, s. 26.

göbeği gökte"¹⁹. Bundan da anlaşılıyor ki, "Yerde göğün göbeklerine bağlı gibi"; düşünülüyordu.

9) Sibirya kavimlerine göre, "Kuzeye akan büyük ırmaklar denize dökülürken, büyük girdaplar yapıyorlardı. Burası, Yer'in kapısı olabilirdi"²⁰.

10) Kuzey Türk destanlarına göre: "... Kuzeyde, büyük bir deniz vardı. Bu denizin ötesinde de, yeraltı dünyasına giden, bir mağara yolu vardı"²¹.

¹⁹ Radlof, *Proben*, I, s. 220 vd.

²⁰ *Tretjakof, Taruhanskij Kray*, s. 209. Çok kuseylere ait bir inanıştır.

²¹ Schiefner, aynı eser, s. 5. Göktürk destanlarına benziyor. Almanca çir halinde yorumlanan bu destanlar, içlerinde pek çok Proto-Türk inanış ve motifler taşırlar.

24. BÖLÜM

YER VE YERALTI

Bu kitapta, Türklerin yer ile ilgili bütün bilgilerini sunmak, mümkün değildir. Aslında Türklerce susuz toprak, önemli değildi. Bunun için, Yer - su, yanyana gelen iki büyük varlık, bir mana taşıyordu. Diğer bölümlerimizde, bunun üzerinde geniş olarak durduk.

Yer, madde yönü ile toprak: "Yer ağaçlandı (yer yıgaçlandı)", 11. yüzyıl Türkleri, ağaçlar çoğalınca, yine öyle diyorlardı. Güzel bir yeri anlatmak için Uygur yazıları, "Görklü yazı, çiçekli ve otlulu yer - su", diye anlatıyorlardı. Görülüyor ki ağaç ve ot toprağın, bir parçası idi.

Kara yer ve kara toprak, bir mezardı: Anadoluda bu anlayış yaygındır. Kutadgu Bilig, "bu bir avuç (avutça) kara topraktan vazgeç", diyerek dünya toprağının fâniliğinden söz açıyordu (KB,5425). Ayrıca, "ister iyi ol istersen kötü, ölünce toprak olursun... İyi ad bırak", diyordu (KB,1790). 11. yüzyıl Türklerinin mezar için, "yerçü" demeleri de, önemlidir¹. "yere batmak", yere bat!" sözlerimiz de, hep ölümle ilgili idiler².

Yer, yurt ve vatan anlamında: Altay Türkleri, Rusya için, "Orus yeri"; Çin içinde, "Kitay yeri" derler. Gök - Türk yazıtlarında, "Ötügen yer", "Bayırku yeri", "Birleşik Türk milletinin yerinde (Türk Sir budun yerinde)", "Devleti idare edecek yer (İl tutsık yer)" gibi, anlayış ve deyişleri görüyoruz. 11. yüzyılda hemşeri ve yurttaş için, "yerdeş" deniliyordu³. Yani, aynı yeri paylaşanlar.

Mevki ve rütbe anlamında, yer: Eski Türklerde, "Yer-orun" sözü, bu manayı tamamlıyordu. Yer orun, Tanrı ve hakan yeri idi. Ülke manasına da söyleniyordu. "Dört taraftaki (ülkeleri) yer-orunu, basmış, almış": (Suv.607, 14). Tanrı yeri de bir orun idi: "Tengriler yerinte": (Uig.I,24) Konuyu uzatmıyalım.

"Yerime, ilime doymadım!" Mezar taşlarındaki ağıtlar: Gök Türk yazılarıyla yazılmış, Yenisey yazıtlarında, bu ağıtlar çok görülür: "Öz ye-

¹ Kağarlı Mahmud, (terc.), III, s. 30.

² Radlof, Wörterbuch, III, s. 366.

³ Kağarlı Mahmud, I, s. 407. Brockelmann: "Landmann" (Oğuz), Fortschute, s. 54. Krsl. Radlof, Wörterbuch, III, 344.

rim, mukaddes (ıduk) yerim!" "Gökteki güneşe, yerdeki ilime doymadım!" "İdil yerime doymadım!" "Yerimden, suyumdan ayrıldım (adırlıtım)!" Bu örnekler, bize yeterli bir bilgi verecektir.

Kara yer: Yeri kara ile tanıtmaya da yeni değildir. Kuzey Türklerinde de, "kara yer" denilir*. Kutadgu Bilig de, "Nice saray ve köşkün olsun.. Ölüm bozdu mu, kara-yeri görürsün!" Başka bir yerde, "İyi ve kötülerin (ısız) hepsi, kara-yer olur!" "Kara yer katında (kara yer katın), herkes düz olur!" Bunlar da Karahanlı Saray kültürünün düşünceleridir. Dede Korkut kitabında, "Kara yerinize otağ dikelim!" Deniyordu.

* "Kara", eskiden de, yer ve toprak demektir: Kutadgu Bilig de bir yerde, şöyle diyordu: "Yücelerdeki arştan, aşağıdaki yere (karaga) kadar". Bir örnek de, Karaca oğlan'dan verelim:

"Derya, deniz, dağ, taş demez geçerim,

"Karada menzilin, aldın mı gönül!...

Yerin türleri: Aşağısız yerlere, "Ak yer", çöllere "Çöliger yer", ormanlı yerlere "büklü yer" demişlerdir*. Burada "yer" sözünün tanıtmalarından bir kaç örnek verdik. Yoksa örnekler, pek çoktur: "İç yer", taşra yer, "taş yer"; gibi.

"Yerçi", kılavuz. Mitolojide ve dinde: Eski Türklerde "yerçi", kılavuz demektir. II. yüzyıldan sonra, "yolçı yerçi" Peygamber manasında da söylenmiştir. Göktürk yazılı belgelerde: "Bilgelig, yanılmaz; yerçilig de, yolunu şaşmaz (azmaz)", deniyordu. Yer ile su birbirinden ayrılmıyor, "yerçi-sutçı"; yani yer-ci-su-cu da, kılavuzlar için söyleniyordu. Bu da eski Türk düşüncesidir. Mitoloji de kılavuzlar, iyi veya kötü, çok önemli idiler.

Türklerde yerler ile sulara, "Türk milletinin koruyucusu" olarak kişilik ve ilâhî güç veriliyor: Bu kitabımızda Türklerin bu anlayışı üzerinde çok durduk. Ancak Göktürk yazıtlarında, "Türk milleti, kendi yerine (yerin-gerü) ve suyuna (subingaru) kondu" sözü*, vatan düşüncesinin en yüce bir gelişmesidir. Konuyu uzatmıyacağız.

Gök ile yer, karıştığı için: Türk milleti ile devletin düzeni, bozuluyor. "Kök yer bulgakin üçün" sözü*, millet ve devlet düzeninin, "gök ile yer

* Radlof, a. eser, s. 138.

* Radlof, Fb, II, s. 142. Kutadgu Bilig, Radlof yayını, II, s. 14 de, "kara" okuyor. R. Arat'a göre "yerag"; notlarda ise, "ımpak" tanımı veriliyor: KB, 24.

* Radlof, Fb, III, s. 335.

* Radlof, Fb, III, s. 335. "gerü" eki, yün gösterir: "Yerin-gerü, subin-garu"; yani, "yerine ve suyuna".

* Şine-Uşu yayını, D2, C9. "Tengri-yer": Gök ve yer.

düzenine" bağlı olduğunu gösteriyor. Bu, Çin'deki gibi, yüksek bir devlet felsefesi idi.

"Gök ve yer buyurduğu için: Göktürk kağanı, isyan eden halkı, cezalandırıyor. İran'da olduğu gibi gök ile yer hakkında ikilik düşünülüyor. Bir vahdet düzeni içinde, birleştiriliyordu. Manas destanında, "Ne yere ve ne de göğe dua et!" Yani hiç kimse seni kurtaramaz*. Gök ile yerin karışması üzerinde, yukarıda durmuştuk¹⁰.

YER İLE GÖK, BİRLİKTE YARATILDI

Gök ile ilgili bölümümüzde, Gök ile yerin aynı zamanda yaratıldıklarına dair belgelerimizi sunmuştuk. Zaten Göktürk yazıtlarında, "yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldığında"; diye söze başlıyordu. Gök bölümümüzde, mitoloji ile halk inançlarına ait bilgileri de sunmuştuk. Şu sözleri de, burada katalım:

1) "Yeri göğü yaradan: (Yerni kökni yaratgan)".

2) "Kainatı, yerli göklü yaradan: (yerli kökli yaratgan¹¹).

Gök ile birlikte, çöken ve delinen maddî dünya: Yer, eskiden de, Dünya manasında söyleniyordu: "Şafak söktü, Dünya aydınlandı (yer yaradı), gün doğdu, her şeyin üzeri, ışık doldu". Yer için bazan, "katig yer" yani katı yer de, söyleniyordu. Göktürk yazıtlarında, "Yukarıdaki Gök basmasa (hasmasar), aşağıda yer delinmese (asra yar telinmeser), Türk milleti, seni kim yok edebilir?" deniyordu. Burada da, "Gök ile yer, birlik halinde" idiler. "Yerin delinmesi"; bir Kıyamet işareti idi. Erzurumlu Çarağı şöyle diyordu:

"Gögün gözü, yerin karnı derindir".

Osmanlı kitaplarında, büyük ordulardan söz açıldığı zaman, "Yer götürmez asker"; deniliyordu¹². Dünya anlamında yer, Altay Türkleri arasında da, söyleniyordu: "Dünyadaki veya Dünya üzerindeki"; demek için, "bu yerding üstündö"; diyorlardı¹³. Bir ülle olarak, Rusya ve Çin için de, "Orus yeri"; "Kitay yeri" diyorlardı¹⁴.

* Radlof, Proben, V, 16, 153.

¹⁰ Bilge Kağan yazıtı, D30.

¹¹ Kutadgu Bilig, R. Arat yayını, 2.3.

¹² Aynı eser, 3.

¹³ W. Thomesen, JRAS, 1912, s. 81-227, H. N. Orkun, Eski Türk Yazıtları, II, s. 79.

¹⁴ Radlof, Fb, III, s. 335.

¹⁵ Aynı eser, s. yer.

¹⁶ Aynı eser, s. yer.

YERYÜZÜ VE YER KABUĞU

Türklerde yer, *Bir kumaşın veya başka bir şeyin yüzü, için de söylenir*¹⁷. Örnek olarak eski Türkler, yeşil yüzlü ipekli kumaş için, "yaşlı yerlig barçın", derlerdi¹⁸. Yeryüzü için söyledikleri en önemli deyim ise, "yer kırtışı" idi. Nedense "kırtış" sözü, o çağlarda, yalnızca, yer sözü ile birlikte söyleniyordu¹⁹. Uygur çağında ise, yüz için de söylenmeğe başlanmıştı²⁰. Bu anlayış, daha sonra da devam etmişti.

Kırgız Türkleri, yerin yüzüne veya kabuğuna, "cerdin kırtışı" demeye, devam etmişlerdi²¹. Kırtışlı ve taşlı yerler için ise, "kırtıştuu cer", diyorlardı²². Bundan da anlaşılıyor ki, "yer yüzünün bekâreti, sabanla veya kazılma yolu ile bozuluyordu". Kutadgu Bilig'de, havanın yüzüne de, "kalig kırtışı" denilir.

Dünyanın yüzü: Burada artık, konuyu yalnızca toprağın yüzü olarak değil; Dünya'nın yüzü gibi ele alıyor ve II. yüzyıldan bir kaç örnek sunuyoruz:

1) "Dünyanın yüzü (Ajun kırtışı) oldu, altın benzi; Güneş safran çıkardı, yakutun benzi (öngi)²³..."

2) "Yüzünü gisledi yere, Râmî kırtı : Dünyanın yüzü oldu, tıpkı bir zenci (zengi) yüzü"²⁴...

3) "Uykusuz kaldı biraz, düşünüp ayık durdu; gökyüzünün rengi (kalig kırtışı), kâfur rengiyle doldu"²⁵...

Kuşu'nun beyaz rengi, kuğunun tüyü: Kuğu, Ortaasya mitolojilerinde de, güzelliğin sembolü olan, beyaz ve güzel bir kız gibi görülür. Zaman zaman gök de, kuğunun rengine benzetiliyordu:

1) "Güneş koptu, göğsünü (göge), yükseltti; kuğunun benzi (kuğu kırtışı) gibi oldu dünya"²⁶...

2) "Kimin başına girse, kuğunun benzi (kuğu kırtışı); kuğu gibi ak etsin gönlünü, o kişi"²⁷...

¹⁷ Kaşgarlı Mahmud, III, s. 142. Brückelmann, Wortschatz, s. 91.

¹⁸ Aynı eser, III, s. 145.

¹⁹ Aynı eser, I, s. 461: "Yer kırtışı". "Kalig kırtışı"; Gökyüzü (KB, 2915).

²⁰ Radlof, Wb., II, s. 757. F. W. K. Müller, Uygurica, I, 37, 12: "Kırtışı sarğarın, kani katış..."
Yüzü sarğarın, kani katışar.

²¹ Yudaşın, Kırgız Sözlüğü, s. 461.

²² Yudaşın, a. eser, a. yer.

²³ Kutadgu Bilig, R. Arat, y. 563, 5669. Radlof yayını, 61,7.

²⁴ Kutadgu Bilig (=KB), R. Arat y. 3948.

²⁵ Aynı eser, 4891.

²⁶ KB, 5468. Bize göre Radlof'un yayını, daha doğru olmalıdır, 155,2.

²⁷ KB, R. Arat y., 1101.

Yeryüzü ve "yer sağrısı": Eski Türkler, deriye de "sağrı" derlerdi. Ayrıca her şeyin yüzüne de, "sağrı" denilirdi²⁸. II. Yüzyıl Türkleri, yer kabuğu için de, "yer sağrısı" diyorlardı²⁹. İnsanları da dünyaya benzetiyorlar ve "kişi sağrısı yüz", diyorlardı³⁰. Hem manevî ve hem de maddî manada söyleniyordu. Yüzün derisi, dış tesirlere açık ve dayanıklı idi. "İnsan yüzü katı olduğundan, utanaması da, güç oluyordu".

TÜRKLER VE "YERİN RENGİ"

Yukarıda, yer ve havayı birlikte ele alarak, "Altın, yakut rengi, Râmî kırtı ile zenci yüzü, kuğu benzi..." üzerinde durmuştuk. Bunlar, Karahanlı Türk saray edebiyatının benzetmeleridir. Şimdi daha yaygın, halkın diline inelim:

"Kara yer" ve "kara toprak" Yukarıda da bu benzetmeğe, azıcık dokunmuştuk. Kara toprak anlayışı, Anadolu'da olduğu gibi, hayvancı Kırgızlar ile Çagatay edebiyatında da, çok yaygındır³¹. Özbek Türkleri, "kara toprak", derlerdi. Ali Şir Nevai, şöyle diyordu: "Canısız cisimden hiç bir şey hast olamaz. O, gülsüz kara toprak gibidir. Gülsüz kara toprak ise, ay ışığı olmayan, kara toprak gibidir". O da, Kara toprak diyordu.

Dede Korkut kitabında, Kazan Beg'in otağının dikilmesi, şöyle anlatılıyordu: "Bir gün Ulaş oğlu Kazan Beg, yerinden turmuş idi. Kara yerin üzerine otağların dikmiş idi. Her yerde ipek halıcası döşenmiş idi"³²...

Kara yer anlayışı hakkında, Kutadgu Bilig'den de, bir kaç örnek sunalım:

1) Ev, mezar ve makam olarak Kara Yer katı: "... Ey Kutlu Hakan! Saray ile köşkler yaptırma! Kara yer katında, sana ev hazır!..." (KB,1418)

"Başın göge değse, ünün ve adın büyüse, gidip yatacağın makam (ornung), kara yer katıdır!" (KB,4820).

2) Kara yer katı ve ölüm: "Gör! Doğmamış gibi olan niceleri; ölüp, kara yer katında, yatarlar!" (KB, 6402).

"Kara yer katını, açıp bir görse idin; bu seçkin ve iyilerin (ödrüm ve talu), cesetlerini (ınçığı) görürdün!" (KB,4722).

²⁸ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 421. Brock... "Lederhaut"; Auhak; Wortschatz, s. 169.

²⁹ Aynı eser, I, s. 422. Brock... "Erdbeherflache"; Yeryüzü; Wortschatz, 169.

³⁰ Kaşgarlı Mahmud, a. yer.

³¹ Radlof, Wörterbuch, III, s. 1226.

³² Dede Korkut kitabı, s. 47.

"Seni avutan zevklerinle (sevigler) avunan özün; Kara yer katında, gizlenip, sırt üstü yatacaktır (yatgu yüz)!" (1427)

"Ölüp, kara yer altında çürüyüp dağılma (opra-); yeterli (tap) bir örnektir!" (KB,5416).

Yağız ve yağızlık, toprağın rengi: Türkler herhalde eskiden yer için, yalnızca "yağız yer" derlerdi. "Kara toprak", sonradan söylenmeğe başlamış olmalıdır. Gök türk ve Uygur çağında yer için, "yağız yer" derlerdi. Kaşgarlı Mahmud'a göre "yağız", kırmızı ile siyah arasında bir renk idi⁴². Yağız delikanlı ve yağız at deyişlerimiz de, herhalde köklerini bu toprak renginden almış olmalıydılar.

Yağız yer ve "Büyük Dünya": Altın-Yaruk adlı, Uygur türkçesi ile yazılmış kitabı, çin ve paralel metni ile karşılaştırdığımızda, şöyle bir mana ile karşılaşıyoruz: Türkçedeki "yağız yer", çince metinde daima "Tati", yani Büyük Dünya manası ile karşılanıyordu⁴³. Bu çin ve söz, türkçe metinde, "Ağır uluğ yağız- yer" ile manalandırılıyordu. Kutlu, saygı değer büyük Dünya demektir⁴⁴. Bu, Bütün Dünya, demek olmalıydı. Çok önemli bir vesikadır.

"Yağız", yalnızca yer ve Dünya anlamına: Uygur yazılarında, "Üstte gökteki,... altta yerdeki", sözünün karşılığı, "üstün kökteki,... altın Yağızlık" idi. Yani Dünya, yalnızca "Yağız" ile karşılanıyordu: (TT,VII,40,13). Bazan da, Dünya'lı demek için, yalnızca "Yağızlı" diyorlardı⁴⁵. Kara hanlı çağında, "Yerli göklü" dendiği gibi⁴⁶. Bunları, çin ve karşılıkları ile öğreniyoruz. "Dünya depreniyor", yani deprem için, "Yağız yer tepreyür" diyorlardı⁴⁷.

"Yağız" ile yavuz'u, birbirinden ayırmak gerekir: Altın Yaruk adlı türkçe kitapta, iyi olmayan alâmet ve belirtilere, "yavuz", deniliyordu⁴⁸. Bu söz eski türkçede bazan da "yavuz" söylenir. "Kuşların kötüsü (yavuzu) saksagan, ağaçların kötüsü (yavuzu), yaban gülü, kuş burnu,

⁴² Kaşgarlı, III, s. 10. Brockelmann, *Wortbuch*, s. 72: (*Durol brun von Erde*) = Yağız yer. Kültügin yazıtında: "Yağız yer". Kutadgu Bilig'de, "Yağız yer, yaşıl kök". Uygur el yazılarında: "İnha yer yüzü yapardı, kökledi" (TT, I, 4). "Yağız ni": (MK, III, s. 10).

⁴³ Altın yaruk, Malof yayını, 618, 16.

⁴⁴ Aynı eser, 617, 1; 630,15: "Üstün kökteki... altın yağızlık" Üst gökteki... alt yağızlık, (yerdeki): (TT, VII, 40, 13).

⁴⁵ Aynı eser, 630, 19.

⁴⁶ Kutadgu Bilig, A. 3: "Yerli köklü yaratgan": Yerli ve göklü yaratgan.

⁴⁷ Altın yaruk, 621, 4.

⁴⁸ Aynı eser, 621, 4, 13. "Bu yağız yer, mançulayn tebreyür; ağüler, köller yayılıb, ağaçlar ırğular": Yağız yer, böyle depreşir, arzınklar ile güller yayılıp, ağaçlar sallanır. "Bu ağır uluğ yağız yer, altı tür- lügin depredi": Bu ağır ve ulu yağız yer, altı türlü olarak, depreşir: (Altın yaruk, 617, 2).

yerin kötüsü (yer yavuzu), yarlar ve bataklık (kazgan) yerdir..." (MK,I,439).

Yeşil gök, Yağız yer: Kara hanlı çağında Türkler, göğün rengine, gök yerine yeşil demeğe başlamışlardı. Yerin rengi, yine "yağız" idi⁴⁹.

"Yağız yer, Yeşil gök (Yaşıl kök), güneş, ay ile gece!..." Başka bir yerde baharın gelişinde, şöyle deniliyordu: "... Yağız yer, yeşil ipekten (toruk), bir (tül) bağladı!..." Kutadgu Bilig'den bir kaç örnek sunalım:

1) Yağız yer katı ve ölüm: "... Ana karnında türemiş, tabiat (kılınç) ve eğitim (öğretic), ancak Yağız yer katında kaybolur!..." (KB,883).

2) Yağız yer katındaki madenler: "Yağız yer altındaki (katındaki) altın, bir taşır! Çıkarsa, beylerin başına, hotozlu taş (tuş) olur!..." (KB,213).

3) Yedi kat yerli, Tanrının bozması: "... Eger töre koyın beyler olmasaydı, Tanrı (Bayat) bozar (bozgay) idi, Yedi kat yerli!..." (KB,3464).

Yerin, bakır gibi kırmızı olması: Bu tanıma daha çok Kuzey Türk ve Altay destanlarında görülür. Ancak Kara hanlı çağında da, şöyle deniliyordu: "... Kara toprak (Yağız yer), kırmızı bakır oluncaya kadar! Ateşten (otta), yeşil çiçek bitinceye (öngme-), kadar!..."

Böyle muhteşem bir girişten sonra, Altay'daki Telengit Türk boylarından, Kıyamet günü ile ilgili bir örnek sunabiliriz⁵⁰:

"Kıyamet çağı (Kalgançı çağı) gelende! Gök, demir olup kalır! Yer, bakır olup kalır!..."

Yağız Yer üzerinde insanoglu, üstün varlıktır: İnsanoglu bilgisi ile, her şeye elini götürmüş ve yararlı olmuştu. Kutadgu Bilig, şöyle diyordu: "Yağız yer üzerinde (üze) insanoglu (yalınguk oğlu) elini; götürüp yetiştirdi, herkese bilgisini"⁵¹. Bu, eski bir Türk düşüncesidir.

"Yağız yer", kutludur. "Kara", maddedir: Türkler Yağız yeri, kutlu gök ile birlikte anmışlardır. İnsanların kadere inen hükmeder. Türk milleti ile düzenini gözetirdi. Toprak ise, maddi ve ölümlü dünyanın bir sembolü idi. "Kara toprak", ölüm ve mezarı hatırlatırdı⁵². Anadoluda, "toprak onun başına", bir bedduadır⁵³. Diğer Türklerde "toprak salmak", ölen bir dostla vedalaşmaktır⁵⁴. Belki dostun mezarına, bir kaç kürek toprak atmaktır.

⁴⁹ Kutadgu-Bilig, Radlof, yayını, 10, 22; Radlof, Wb., II, s. 230.

⁵⁰ Aynı eser., R. Arat yayını, s. 24, 68.

⁵¹ Aynı eser., s. 28, 120.

⁵² Radlof, *Proben*, I, s. 167 (Metin).

⁵³ Kutadgu Bilig, Arat yayını, 302.

⁵⁴ Radlof, Wb., III, s. 1226.

⁵⁵ Aynı eser., III, s. 1227.

⁵⁶ Yuduhin, Aynı eser., s. 750.

"*Toprak salmak*" sözünün başka manaları da vardır. En hisli ve güzeli budur⁴⁸. Ortaasya'daki bazı Türkler, "*inşallah buluşursunuz*" yerine, "*topraktan dışarı olursak*"; yani ölmez isek, diyorlardı⁴⁹.

Doğduğun toprağın kokusu: Türkler bu sözü, topraktan türeyişten dolayı değil de, "*yurt sevgisi*" için söylüyorlardı. Bu düşünce Türklerde çok yaygındır. İnsanın türediği toprak, *sakızlı toprak*, yani eski türkçedeki, "*sagız toprak*" idi⁵⁰. Anadolulular Türkleri bu toprağa, "*balçık*" ve "*yağız toprak*" da derler. Baharda gebe bir kadının karnı gibi şişen, "*kabarık toprak*" için de, çok şey söylenmiştir.

"*Doğduğun toprağın kokusunu ver!*" Bu söz, Anadolu'da ve Osmanlı kitaplarında, çok görülür. Bir atasözü gibidir⁵¹. *Tozlu topraklar ile tozatma* da, savaşların bir hatırasıdır⁵²:

"*Yükseldi (ağdı) kızı bayrak! Tozdu (togdı), kara toprak! Bize geldi (dost) Oğrak! Döğüştük de (tokuşıp), geç kaldık!*"

Yakut Türklerinde "Toprak-Ana" ve ölüm: Türk düşüncesi ile ilgili, küçük küçük notlar vermeğe, devam edelim: Sibirya tundralarının ortasında yaşayan Yakutlarda, "*Kara yer*" derlerdi⁵³. Onlara göre, her şeyin ana-sı ve başladığı, bittiği, yer, kara yer ve kara topraktır. Yakutlarda, beddua ederken, bizim gibi, "*boğazın toprakla dolsun!*" diyorlardı⁵⁴.

YERALTI DÜNYASI

"*Yer ana*": Yerin ve toprağın sahibi: Büyük devlet kurmuş Türklerde, bu düşünceler, pek görülüyordu. Çok eski Proto-Türk düşüncelerini saklamış, Türk kesimleri de vardı. Yakut Türkleri dünyaya, "*dipsiz dünya*" demişlerdi⁵⁵. Onlar, "*yer ve toprağı bir ana, tıpkı güçlü ve katli bir kadın gibi*"; düşünmüşlerdi. Bunun için, Yakut şiirlerinde toprağa, "*Toprak Ana*" veya "*Ana toprak*"; diyorlardı⁵⁶. Ana toprak deyşi, "*kâinat ruhu*" nun, yaygın bir adı idi⁵⁷. Bunun için Yakut efsanelerinde sık sık, "*Sekiz köşeli Yer-Ana'nın sarı göbeği*"'nden söz açılıyordu⁵⁸.

⁴⁸ Şeyh Süleyman Efendi, *Lügati Çaganayt*, s. 112.

⁴⁹ Yuduhin, *Kırge Sözlüğü*, s. yer.

⁵⁰ Kaggart, *tere.*, I, s. 365.

⁵¹ Radlof, *Wb.*, III, s. 1226.

⁵² Kaggart, III, s. 183.

⁵³ Pekarskiy, *Yakut Sözlüğü, tere.*, I, s. 69.

⁵⁴ Aynı eser, I, s. 84.

⁵⁵ Aynı eser, I, s. 77.

⁵⁶ Aynı eser, I, s. 24.

⁵⁷ Hudyskof, *Verhoyan Skiy Sbornak*, s. 112. Güney Yakutlarına ait.

⁵⁸ Bk. Havra, s. 65 vd.

Bazanda, *Yerin göbeği*, "*Yer-Ana'nın kalkık memesi*" idi. Her şeye can veren, taşan ve çoşan kaynak, "*Yer-Ana*" idi.

Diğer yer ruhları: Büyük devlet kuran Türklerde, bu düşünceler kaybolmuş veya azalmıştı. Ancak mitoloji araştırmalarında, hiç olmazsa bazı ana düşünceleri, özetlemek gereklidir. "*Yerimi ve toprağı mı temsil eden Sekiz Ana ma, 6 yaşında bir boğa kurban ediyorum*"; diyenler vardır⁵⁹. Bunun yanında, "*8 yeraltı Tanrısı*"nın adları da geçiyordu⁶⁰. İnsanlara ve hayvanlara, felâket gönderen, yeraltı ruhları da vardı⁶¹. *8 sayı*, Türk düşüncesine uzaktı. Bu sayı Çin ve Proto-Moğol düşüncesi içinde görülüyor.

"... *Yeraltı Dünyasının 8 soyu türemiş ve dal budak salmışlar. Fakat aralarında, bir geçim ve barış düzeni kuramamışlar...*" Bunlara, "*Yeraltının 8 geçimsiz soyu*"; demişler⁶². *Eshab-ı Kehf* gibi, "*uyuyan 8 sersem soy*" diyenler de vardır⁶³. Yakut Türklerinde, geniş bir "*Yeraltı Panteonu*" vardı.

Yeraltına gezinti yapan şamanlar: Göğecik ma törenleri üzerinde, geniş olarak durmuştuk. Bu törenlerin, devlet düşüncesi ile de ilgileri vardı. Yakut şamanlarının yeraltındaki gezileri, sonradan yakıştırılmış hurafeler ile düzenlenmişti.

Yakut Türklerinin eski Türk dinlerinde böyle hurafeler, yeraltı gezintileri yoktu: Bu, çok önemli bir noktadır. Yakutlar arasında derleme ve araştırmalar yapanlar, bunun üzerinde birleşmişlerdir⁶⁴. Din ile mitoloji arasındaki ayrılıkları, göstermek gereklidir. Bazı çok mitolojik ve göklerde geçen destanlarda, "*Göklerde hanlığını kurmuş olan Hakan'ın oğlu, göklerle birlikte, yeraltı'na da iniyor ve babasının hanlığını denetliyordu*"⁶⁵. Önemli olan nokta, yeraltının da göklere bağlanmış olması idi.

Yeraltındaki kötü ruhlar ve Siyah tilki: Geyik-mağara motifinin, iyilik veren bir yeraltı sembolü olduğu üzerinde durmuştuk. Altay destanlarında ise, yeraltı ruhları bir kötülük sembolü idiler. Tepegöz de, bir yeraltı ruhu olmalıydı. Altay destanına göre, "*Ölülerin Hanı, İrtle-Han'ın kızı, bir Siyah tilki donuna bürünüyor ve yiğitleri yeraltına çekerek, başlarına türlü felâket getiriyordu*"⁶⁶.

⁵⁹ Pekarskiy, *Yakut Sözlüğü*, I, s. 43b.

⁶⁰ Aynı eser, I, s. 60.

⁶¹ Aynı eser, I, s. 29b, 11b.

⁶² Aynı eser, I, 6a.

⁶³ Aynı eser, I, s. 23.

⁶⁴ Bk. U. Havra, Aynı eser, s. 551 vd.

⁶⁵ Radlof, *Proben*, I, s. 318 (Metin).

⁶⁶ Anohin, *Materiial*, A. Inan, Makaleler, s. 105.

Yeraltındaki, "Yer evreni": "Kırk kardeş" den söz açan, Altay efsaneleri de, yok değildir. Yer üstü ile yeraltı motifleri arasında bir benzeşme oluyordu⁶⁵. Topkapı Sarayında bulunan bir Oğuz-nâme parçasına göre, "Yer Evreni, yılan" idi⁶⁶. Yeraltındaki balık ve öküz üzerinde durmuştuk⁶⁷. Yılan-Hakan üzerinde de bazı efsaneler vardır: "...Yeraltının Hakanı, yedi kat yerin altında yaşayan, Çıllan-Mongus", idi⁶⁸. Buradaki "çılan", yılan demektir. Yılan ile ilgili bölümümüzde, daha geniş olarak durulmuştur.

GÖĞÜN KATLARI VE YERİN KATLARI

Batı Türklerine göre yer, "yedil kat" idi: Türklerin kutlu sayıları, dokuz idi. Ancak Batıya doğru bu, yediyeye doğru geliyordu. Bunun üzerinde çok durduk. Hucendî, *Letafet-nâme*'sinde, şöyle diyordu:

"Tokuz Eflâkni askan muallak,

"Yeti kat yerni hem kulgan mutabbak!

Bu, bir Önaşya tesiri olmalıdır⁶⁹. Ama ne zaman? İran'da "hefte", 6 gündür. Arkadaki notlarımızda, bu konu ile ilgili yeni belgeler verdik. "Dokuz gök, yedi kat gök", ne demektir⁷⁰? "Gök, dikine olarak yedi kata, yüzeyine olarak da, dokuz bölüme ayrılmıştı".

"Yerin kulağı, yedi kat": Kırgız Türklerinin şöyle bir sözleri vardır: "Cer kulağı, ceti kat". Yani, "Yerin kulağı, yedi kattır". Bu sözleri her zaman yorumlamak kolay değildir⁷¹. "Her söylenen, duyulabilir", demek isteniyordu.

Pınarlar, Yer ruhlarının kaynaştığı yer: Tepegöz destanı ve pınarlar ile ilgili bölümümüzde, bu konu ve motif üzerinde, geniş olarak durmuştuk. Burada, ancak bir hatırlama yapmak istiyoruz. Tepegöz de, bir yeraltı ruhu olmalıydı.

BAZI YER RUHLARI

Yer Kara Alp, (Yer ruhu): Baraba-Om Türklerinden derlenmiş olan *Yestey Mönge* destanında, *Yer Kara Alp* türkçe adıyla anılan, büyük bir yer

⁶⁵ Radlof, *Proben*, I, s. 327 (tercime), 392 (Metin).

⁶⁶ Oğuznâmeden bir parça, *Türk Tarih ve Etnografya ve Arkeolojya Dergisi*, I, s. 41.

⁶⁷ Schiefner, *Minusinsk. Heldenagen*, SPb., 1859, s. 4.

⁶⁸ Radlof, *Proben*, I, s. 392 (Metin), 416 (terc.).

⁶⁹ Kaşgarî, terc., III, s. 27; Radlof, *Proben*, I, s. 391 (Metin).

⁷⁰ Radlof, *Proben*, I, s. 349, 396 (Metin); 373, 392 (Terc.).

⁷¹ Yudaşin, *Kırpa Staloğu*, bk. Kat maddesi.

ruhu karşımıza çıkmaktadır. Destan içinde, bazı ayrı çağların, ayrı tabakalarını içinde toplar. Destanın kahramanı olan yiğit, "bir ge y i k - k ı z i l e e v l i d i r". *Büyük yer ruhu Yer Kara Alp'in baldızdır. Yiğit Yestey Mönge, bir açığı kalığına girerek, Yer Kara Alp'i sarhoş ediyor ve baldızını kaçırtıyor*. Asıl kavga da bundan sonra başlıyor⁷²:

"Geyik-kızlar" destanında, biri yeryüzündeki bir yiğit ile; diğeri de, Yer Altı Ruhu, Yer Kara Alp ile evli görülüyorlar. "Yiğitler, Yer ruhu Yer Kara Alp, birer atm a e a ve ş a h i n donuna giriyorlar ve gökte çarpıyorlar. Gök gürültülerine benzer sesler çıkarıyorlar". Bu sırada, yiğidin karısı, yani Yer Kara Alp'in baldızı, "saçının telini yakıyor". *Büyük bir ateş göğe yükseliyor. Yer Kara Alp yanarak düşüyor ve böylece yiğit ile kız, birleşiyorlar*⁷³. Saç telini yakmak, Anadoluluların da, tanınmış bir motiftir.

"Yerin bittiği yer" gibi söz ve inancı da bu destanda görüyoruz. Yer Kara Alp, yerin bittiği yerde idi. Bundan da anlaşılıyor ki, "Yeraltı dünyası, yerin bittiği yerde başlıyordu"⁷⁴.

Ayrıca Yer Kara Alp, yalnız da değildi. "Savaşa, askerleri (nögör) ile birlikte gelmişti"⁷⁵:

"Kara Tün", yani "Kara Gece", Yeraltı ruhlarından birinin adı olarak geçiyor. "Kara Tün, bir yiğidin, ailesi ve çevresi ile birlikte, Delikten yeraltına çekiyor... Sonradan yiğidi, Hızır kurtarıyor"⁷⁶.

Erzurumlu halk ozanı Çerağî, şöyle diyordu. Bu sözler, yukarıdaki bilgileri, içinde toplayan ve benzeştiren, Anadolulular görüşüdür:

"Göğün gözü, yerin karnı delindil..."

EKLER: YER HAKKINDA BAZI BELGELER VE NOTLAR

1) "Ben kara soprağa gidiyorum" - Ölüyorum: (Radlof, *Proben*, (-Ph), s.83/106).

2) "Ne göge, ne yere dua et!" : (Ph.,I,16,157).

3) "Yerin tozu göge çıktı, göğün tozu yere indi" : (Ph.,I,13).

4) "Yerle göğün çarpışmasında, üç kakkulla Gök-baz (kök-pore) bir kızrak çıkıyor" : (Ph.,I, s.61/63).

5) "Yeraltındaki 40 kardeş" : (Ph.,I,s.304/327).

6) "Han eğlu, yerle göğün derinliğini ölçüyor" : (Ph.,I,s.318).

7) "Çıllan-Mongus adlı dev, yerin 7. katında yaşıyor" : (Ph.,I, 392/416).

⁷² *Proben*, IV, s. 91/104.

⁷³ *Proben*, IV, s. 82/104. Bu destanlar, göklerde geçer.

⁷⁴ *Proben*, IV, s. 79/101.

⁷⁵ *Proben*, IV, s. 80/102.

⁷⁶ *Proben*, III, s. 266/316. İslamiyet ile karışmış olan bu Kırgız inancı, zaman anlayışı bakımından çok önemlidir.

8) "Kara Tengere": Yerin altındaki 100 dünya. Tengere, gök demektir: (Radlof, Wörterbuch, III, s. 1094).

9) Kırgız Bekes'ının duası: (Bokanov's sözlü) Bekesiler, Kırgız Türklerinin yarı müslüman, kamlardır. Tanrı ile ilgili bölümümüzde verdiğimiz bu duanın başında, Allah ve Hz. Muhammed'den sonra, eski Türk "Gök Tanrısı"na anmağı, unutmuyorlardı. Duanın bu bölümünde, ejderha ile geyik, yeraltı ruhları olarak görünüyolar:

"... Şengis (Çingiz) Han, Kızıldağ'ın başında! Kız Esliya, Öküz dağının başında! Öküz Esliya, Kaş dağının başında! Keli (Kumral) Esliya, ... Büyük Geyik (Bulan)'ın, (Dünyanın) içinden çıkan Ejderha (Aydahar) yılanın! Bek-Reü'nun babası Bek-Exi!"

"Ölü desem, ölü değil!"

"Diri desem, diri değil!"

"Korkut-Ata Esliya!"

"Uak boyunun atası Er-Kökçü! Kelifinin belgüsü!..."

Er-Kökçü, Kırgızların Orta-yaş boylarının başıdır. Çok anta bir kişidir: (Preobren, III, s. 46-47).

25. BÖLÜM

TABIAT OLAYLARI VE TÜRKLER

BULUTLAR, YAĞMURLAR VE KAR

Türkler bulutlara kişilik vermişlerdir

Bulutlar göklerde gezen buhar yığınlarından başka bir şey değildirler. Onların böyle olduklarını Türkler de az çok biliyorlardı. Fakat tabiattaki varlıkları bir şiir perdesi arasından görmek Türk mitoloji ve düşüncesinin en önemli bir özelliği idi. Bunun için Türkler bulutları konuşturur, yağmur ve dolu tanelerini bir insan gibi yarış ettirir, koşturur ve bütün bu olaylara sahne olan göğü de unutmaz ve göğede, analık ettirirlerdi. Elbette ki bütün bu düşüncelerin dayandığı eski ve ana bir sebep vardı. Herhalde bütün bu olaylar, Türk dininde ve Türk mitolojisinde başlangıçta bir açıklama buluyor ve kökleri yine dine dayanan mistik inançlarla izah ediliyorlardı. Zamanla Türk kitleleri büyük devletler kurup, büyük devlet hayatı yaşadıkça, olayları olduğu gibi ve gerçek hali ile görmeğe başlamışlardı. Fakat eski mistik inanışların, hiç olmazsa şiir dilinden, el ve eteklerini çekmedikleri görülüyordu. Şu eski Türk şiiri bunun en güzel bir örneğidir¹.

Agdı bulut kökreyü,

Yağmur tolu sekriyü,

Kalık anı ügriyü,

Kança barır belgüsüz,

Bulut kökreyip çıktı,

Yağmur, dolu seğırtti,-

Gök de toplayıp, itti,

Nereye gider bilinmez.

Yağmurdan önceki ve sonraki hali gösteren bu Türk şiirinde, yağmur, dolu, bulutlar ile gök, tıpkı birer canlı kişiler imiş gibi anlatılmışlardır. Burada gök gürl em ele ri, diğer iptidaî Türk kavimlerinde olduğu gibi, artık Tanrıların bir işi değil; bulutların naraları ve kökremeleri gibi, düşünölmüş-

¹ KEGGARİ, terc., I, s. 43. Kayf. Brockelmann, AM Pn 17, 1.

lerdir. Bulutlar sanki bir arslan, azgın bir deve gibi görülmüş ve öyle tasvir edilmek istenmiştir. X. ve XI. asırdaki Türk düşüncesinde artık fazla bir mistisizm de kalmamıştır. Bu düşüncelerde, Sibirya mitolojisinde olduğu gibi ne bağırın bir ejderha ve ne de kükreyen azgın bir deve görülür. Böyle mitolojik varlıkların, ortadan kalkmasına rağmen, onların izleri ve sesleri, büsbütün, ortadan kaybolmamış ve bulutlara böyle kişilikler verilmeğe devam edile gelmişti.

Gök, yağmur ile dolu ve bulutlara, analık ediyor

Türkler bir sis gibi yerlere ve dağlara sürünen bulutlardan yağmur ve dolunun gelmeyeceğini biliyorlardı. Bu sebeple onlar, bulutların yükselip yerlerini bulmalarına, büyük bir önem vermişlerdi. Yukarıdaki şiirin birinci satırında bulutlar, ikinci satırında ise yağmur ve dolu anlatılmağa başlanmıştır. Burada da yağmurla dolu tanelerine birer kişilik verilmek istenmiş, onlar da tıpkı bir insanmış gibi koşturulmuş ve birbirleri ile konuşturulmuşlardır. Ondan sonra da sıra göğe geliyor ve onun da bu sıralarda ne yaptığı ve ne yapmak istediği anlatılıyordu. Onlara göre gök ana herşeyin üstünde ve başında idi. Kükreyip, yükseklerle çıkan bulutları da, seğirtip koşuşan dolu tanelerini de içine almış ve sarmalamıştı.

Bulutlar ile yağmur, göğün iradesine bağlı

Şiir, asıl büyük kişiliği göğe vermiş ve bütün bu tabiat olaylarının onun arzu ve isteğine göre meydana geldiklerini söylemek istemiştir. *Gök, yağmur, ve doluları alır, üğütür gibi oynar ve sonra da serper. Bulutları istediği yöne yönetir. Fakat nereye? Burada şair de susar. Çünkü bunu ne kendisi ve ne de başka birisi bilebilir. Sonsuz ve kutsal göğün iradesine ve ne yapacağına dair en ufak bir işaret (belgü) yoktur ve bilinemez. İşte şair bu noktada kendi esas düşüncesini ve felsefesini belirtmiş oluyor. Kaşgarlı Mahmut'un verdiği bu şiirler, yazarı bilinmeyen halk şiirleridir. Türk halkının düşünce düzenlerini yansıtmaları bakımından da büyük bir öneme sahiptirler.*

Dişi ve erkek bulutlar: (yağmurlu, yağmursuz bulutlar)

Türk kavimlerinde kullanılan önemli deyimlerdir. Onlar bu adları, daha ziyade yağmur taşıyan veya taşımayan bulutlar için kullanmışlardır. Fakat böyle bir deyimle de olsa, bulutlara böyle bir kişilik vermiyor değillerdi. Potanin'in dişi ve erkek bulutlar hakkında verdiği bilgileri kısa olarak özetleyip aşağıda vermeği faydalı buluyoruz¹:

"Altaylılar ilk yıldırımlar düştüğü zaman, çadırın dışına çıkıp çevreyi incelerlerdi. Yıldırımların çadırların hangi yönüne düştükleri, onlar için,

¹ Potanin, *Oçerki*, II, s. 142. Bu bilgiler, Doğu-Altay Türklerine aittir.

önemli idi. Yıldırımların düştüğü taraftaki bulutlara, yaygın olarak dişi bulut derlerdi. Eğer o yönde çok bulut olursa, o sene sülterin çok olacağına inanırlardı. Yıldırım düşmeyen yöne ise, erkek tarafta derlerdi. Yok, o yönde çok miktarda bulut dolayıyorsa, o sene de av hayvanlarının bol olacağına inanırlardı".

Altay Türklerinden derlenmiş olan yukarıdaki bilgiler, yağmur taşıyan bulutlara "dişi bulut" dendiğini, bize açık olarak göstermektedir. Bu bulutların gelmesi sonunda otların bol olacağı ve dolayısı ile sütlerin de çoğalabileceği gerçekçi bir görüşle anlatılmaktadır. Az yağmurlu veya kurak senelerde de, av hayvanlarının bol olduğu, yine bilinen bir gerçektir.

Altay dağlarından biraz kuzeye çıkılınca, bulutlar ile onların getirdikleri yağmurlar, güneydeki gerçekçi açıklanmasını kaybeder ve yeniden mitolojiye bürünür. Bu ryaat Moğollarına göre, gökte Hura-Noyon adlı bir Tanrı vardı. "Yağmur yağdıran, bu Tanrı idi. Onun güya gökte 9 büyük su hazinesi varmış ve istediği zaman bu depoları açar ve yeryüzüne 3 gün, 3 gece yağmur yağdırırmış".

Bulutlar, vahşi hayvanlar gibi

Eski Türkler, bilhassa X. ve XI. asırlardan itibaren "Gök gürlmesi"ni, bulutların bir sesi olarak kabul ederlerdi. Bu sebeple eski Türkler gök gürlmesine ve hatta şimşeklerle yıldırımların şakımalarına bile, "Bulut kökredirdi", yani "Bulut kökredirdi" derlerdi. Eski türkçede kökremek, kökremek fiili, daha ziyade arslanların bağırmasını ifade etmek için kullanılan bir deyimdi. Mesela en eski Türk şiirlerinde, "Arslanlayı kökredim"; yani "arslan gibi, veya arslanlaşıp kökredim" gibi, bir çok cümlelere rastlamıyor değiliz². Bundan da açık olarak anlaşılıyor ki büyük devlet kuran Türk toplumları, Altay ve Sibirya mitolojilerinde olduğu gibi, bu kişiliği ve kükremeyi, bulutların arkasında yatan ejderhalara değil; bulutun bizzat kendisi ile ilgili görüyorlardı. Belki daha eski çağlarda bulutun kükremesi, çok daha mitolojik, bir çok sebeplere de dayanırabilirdi. Her halde, bulutları vahşi bir hayvan gibi kükretme, boşu boşuna ortaya çıkmış bir benzetme değildi. Fakat X. yüzyılda, bu mitolojik sebepler, çoktan ortadan ve zihinlerden silinmiş ve gerçekçi bir yola girilmiş bulunuyordu.

Devlet sembolü olarak, yıldırım ve gök gürlmeleri

Devlet ile ilgili deyimlerde de "gök gürlmesi" zaman zaman yer alıyordu. Çünkü gök gürlmeleri ile şimşekler, tabiat olaylarının en güçlüleri

² Hangaletve Agapitof. Aynı eser., s. 7; U. Harva, Aynı eser., s. 219; "Şamanstvo o Burjat..." (Irkutsk Bölgesindeki Burjalarda Şamanizm), Irkutsk, 1890.

³ Kaşgarlı, *tercüme*, I, s. 125, 142; II, s. 145. Brockelmann, *Am. Pr.* 17, I, 22, A.

ve en göz alıcıları idi. Bu sebeple Türkler, *hakanların nevbet davullarını*, *gök gürlemelerine; bayraklarındaki, şimşek ve yıldırımlara benzetmişlerdir*. Aşağıdaki eski Türk halk şiirinde bu benzetmeler, çok güzel bir şekilde anlatılmıştır¹:

Bulut kökredi, urdu nevbet tuğu,

Yağın yağadı, tarttı Hakan tuğu.

Gökler gürler gibi, vurdu nöbet davulu;

Şimşek çakar gibi çıktı, Hakanın tuğu.

Yıldırımlarla şimşekler, eski Türklerin *savaşı* deyimlerinde de sık sık geçerdi. Onlara göre savaşta işleyen kılıcın parlaması da, bir nevi şimşekten başka bir şey değildi. Eski Türkler, "kılıcı onun başı üzerinde parlat, onun başını kes", demek istedikleri zaman, "Yaşnat kılıç başını üze" derlerdi. "Yaşnat" deyimini eski türkçede, "yıldırım ve şimşekler çaktır", anlamına gelirdi².

"Deve sesli" bulutlar

Eski Türklerle göre bulutların, *iki türlü sesleri* vardı. Gök gürlemeleri ile meydana gelen korkunç seslerini, yukarıda incelemiştik. Onlara göre bulutlar toplanıp, yükselirken, derinden derine bir ses verirlerdi. Aşağıdaki şiir buharlarla dolu bulutların, yeryüzünü yağmura ve sulara boğmasını anlatmaktadır. Bu şiirden de, açık olarak anlaşılıyor ki Türkler, yükselen bulutların, akan sellerin, gürleyen göklerin çıkardıkları seslere, ayrı ayrı deyimler veriyor ve bütün sesleri birbirlerinden ayırıyorlardı³:

Ördü bulut ingraşu,

Aktı akın müngreşü,

Kaldı budun tanglaşu,

Kökre takı mangraşur!

Bulut inleyip çıktı,

Seller böğrüşüp aktı,

Halk ise şaşka kaldı,

Gökler yine bağrışur!

Gerçekte ise, *bulut sesi* diye bir sesin var olduğunu pek bilmiyoruz. Türkler de, herhalde bunu biliyorlardı. Buna rağmen, bulutların içten içe gelmesi ge-

¹ Kutadgu-Bilig, 86. "Türk Kültür Tarihine Giriş" adlı eserimizin, 6. cildi; Türk tuğları" hakkındadır.

² Kaşgarî, terc., II, s. 356. Kşl. Brockelmann, AM I, 40, e: "Kılıcı, onun başı üstünde parlat (yaşnat) Onu hak (bakki), yarala (yaral) Onun boynu ve tara kal Kanını, biçerek!"

³ Aynı esr., III, s. 308. Kşl. Brockelmann, AM I, 32, p.

reken, yarı kutsal bir sesin varlığına inanıyorlar ve his âlemlerinin, bir yankısı olan şiirlerde, bunu belirtiyorlardı. Türkler, bulut sesi için, *ingraşmak* deyimini, kullanırlardı. Bugünkü *inlemek* sözümüz de, aynı fiilin kökünden gelir. *Dişi deve ler*, yavrularını çağırırlarken içten ve derin bir ses çıkarırlardı. *Ingraşmak* sözü de, yalnızca "dişi devenin yavrusunu çağırma için çıkardığı bu ses için" kullanılan bir deyimdi⁴.

Seller, böğüren bir boğa gibi

Dağlardan akan sellerin de bir kişiliği vardı. Eski Türkler sellerin gürültüsünü ise, *öküzün böğrüşmesine* ve bağırmasına benzetmişlerdi⁵. Çünkü *müngreşü* fiili de, yalnızca öküzlerin ve bilhassa boğaların böğrüşmesi için, kullanılan bir deyimdi. Tabii olarak bu sonsuz güçlere sahip tabiat olayları karşısında ne yapılılabirdi?

Bu eski Türk şairinin de, çok güzel dediği gibi, bütün bunlara hayret ve acz içinde, bakmaktan başka bir şey elinden gelmiyordu. Bunun için insanoğlulu şaşka lı (Tanglaşu) ve ne yapacağını bilmeden, bakınıp duruyordu. Buna rağmen gök, insanların bu korku titremelerine bakmaz ve yine *bağrışur* (Mangraşu), dururdu. Bu şiirden de anlaşılıyor ki Türkler, bulutları bir dişi deve ve selleri böğüren bir boğaya ve bulutları da kökreyen bir arslana benzetmişlerdi.

Yılbaşı, baharın şimşek dolu bulutları ile başladı

Bilindiği üzere gök gürültüleri ve şimşekler, bahar ile beraber başlayan, tabiat olaylarıdır. Fakat bahar bulutları ile yaz bulutları arasında, açık bir ayrılık görülür. Bahar yağmurları ile birlikte, iliklerimize kadar işleyen bir rutubet ve soğukun, başladığı da hissedilir. İnsanlar, bahar geldi diye sevinirler ama; zaman, zaman bu soğuk ve tipi karşısında da şaşka kalırlar. Yine yazarı bilinmeyen eski bir Türk halk şiirinde baharın, bora ve tipili gök gürlemeleri ile, nasıl geldiği, şöyle anlatılır⁶:

Keldi esin esneyü,

Kadhka tükel esneyü,

Kirdi budun kasıyü,

Kara bulut kökreşür.

Esin geldi eserek,

Tipiye benzeşerek,

⁴ Aynı esr., I, s. 120, 289: "Ingraşma": 1) Yağmurun ses çıkarması. "Ingraşma": Dişi devenin, yavrusu için, hasret böğürmesi. Kşl. Brockelmann, "Wörterbuch", s. 62.

⁵ Aynı yer.

⁶ Aynı esr., II, s. 223. III, s. 147; Kşl. Brockelmann, AM I, 31, m.

Halk kaldı titreyerek,

Kara bulut kökreşir.

Baharın, kutlu "kara bulutları":

Artık bu şiirde bulutlar da renklendirilmiş; yıldırım ve yağmur dolu bulutlara, baharla birlikte "kara bulut" adı verilmeğe başlanmıştır. *Türk mitolojisinde, Kara bulut*'ların, başka sembolik anlamları da vardı: "Büyük bir kahraman veya hükümdar doğarken, onun evi üstüne bir kara bulut da gelir ve bu kutsal çocuğun doğuşunu beklerdi". Türk mitolojisindeki kara bulutlar iki sembolik özellik içinde sınıflandırılmalıdırlar:

1. *Bir tek kara bulut*: Böyle bulutlar sembolik olarak, bir tür Tanrının elçisi gibi idiler. Böyle bulutlar, büyük ve kutsal Türk kahramanları doğarken ve savaşırken onun üstünden ayrılmazlardı. *Bu bulut, yiğitlerin bir nevi koruyucusu olurdu.*

2. *Gök yüznün kara bulutlarla kaplanması*: Bu da, bambaşka sembolik bir anlama gelirdi. Bu daha çok Tanrının kızması ve yeryüzüne felâketler yağdırmak istemesinin, bir işareti idi. Bu motif, Batı mitolojisinde de vardır.

Eski Türkler de vletide bir nevi *kara buluta* benzetmişlerdi. Aşağıdaki şiirde de, "gökte kara bulut, yerde de, devlet", birbirlerinin benzerleri olarak gösterilmişlerdir¹¹:

Kara bulutlug yel açar,

Urung bile el açar,

Kap kara bulutları,

Gökten ancak yel açar,

Rüsvet verirsen eğer,

Devlet sana il açar.

Yeni yılın başlangıcı

Eski Türkler yıl başını başlıca iki tabiat olayının görülmesi ile başlatmışlardı: 1. *Otların yeşermesi*. 2. *Gök gürlmeleri ile yıldırımların başlaması*. Bu sebeple eski Türkler, yaşlarını söylerken, "Ben 20 yeşermeye gördüm", derlerdi. Böyle bir söz, "Ben 20 yaşındayım", demektir. Herhalde bugün de kullandığımız yaş deyiimi de, bu inanışlarla ilgili olarak söylenmiş bir deyim olmalıydı. Otların yeşermesi, belirli ve kesin bir zaman ölçüsü olamıyordu.

¹¹ Aynı esr., I, s. 364. Kşl. Brock, AM Pr, 15, 2.

YILDIRIMLAR

Bahar bayramlarında, "süt saçları"

Gök gürlmeleri ile şimşeklerin görülmesi ise, yeni bir mevsimin başlangıcını, daha kesin olarak gösterebiliyordu. Bu sebeple, bir nevi "Bahar bayramları" sayılan, yeni törenler de başlardı. Bu mevsim ile beraber *sütler de çoğalıyordu*. Yıldırımlarla ilgili törenlerde *süt saçları*na birinci derecede önem kazanmalarının sebeplerinden biri de, herhalde bu olsa gerekti. *Bahar törenleri* ile ilgili iki örneği, en önemli kaynaklardan özetliyerek aşağıda vermeği faydalı buluyoruz:

1. *Baharda ilk yıldırımlar başladığı zaman, Altay dağlarına yakın oturan Kırgızlar, ellerine bir süt kabı alıp, çadırın dışına çıkarlardı. Ellerindeki süt kabı ile çadırın duvarlarına vurarak ayrıca şöyle bağırırlardı:*

- "Eski sene geçti, yeni sene geldi!"

"Onlara göre yeni yıl, baharın ilk yıldırımları ile başlardı"¹².

2. "Altay Türkleri, yılın ilk yıldırımları başlar başlamaz, köyce toplanırlar ve yüksek bir dağın tepesinde çıkarlardı. Burada dualar yapıldıktan sonra, *saç törenlerine başlanır ve göğün dört yönüne süt saçarlardı*"¹³.

Süt saçma yolu ile yapılan bu törenleri Potanin toplamıştır. Altay bölgesinde yapılan bu törenler, daha açık ve daha belirlidir. Moğol halklarına gidildikçe, bu adet daha mistik ve daha karışık bir hal alır. "Moğolların yıldırıma karşı 9 delikli bir kaşıkla, keçe üzerine süt serpmelerinin"; manası pek anlaşılıyordu¹⁴.

TÜRKLER VE YAĞMURLAR

Yağmur, bulutlar, yıldırımlarla gök gürlmeleri ve fırtınalar, birbirlerinden kolaylıkla ayrılamayan, tabiat olaylarıdır. Yağmurların da tabii olarak, pek çok çeşitleri vardı. Ta eski devirlerden beri Türkler, bunlar için ayrı ayrı deyimler kullanmışlardı. Çok yağmur yağın yerler yaygın olarak, *yağmurçıl yer* derlerdi¹⁵. Büyük yağmurlar için kullanılan *katt yağmur*¹⁶ deyiimi, bugün de Anadolu'da söylenen bir sözdür. Yağmur dindi yerine eski Türk-

¹² Potanin, *Özerki*, II, s. 91. Bahar bayramlarında, "süt saçları".

¹³ Potanin, Aynı esr., s. 707. Ba gelenekler, Doğu Altay Türklerine aittir.

¹⁴ Aynı esr., IV, s. 140.

¹⁵ Kaşgari, *tere.*, III, s. 56-57.

¹⁶ Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 55.

ler, yağmur tındı" derlerdi. Tabiidir ki yağmur dinmesinin aslı da buradan geliyordu. *Çesinti* sözü, oldukça geç zamanlarda meydana gelmiş bir sözdür. Bu sebeple eski Türkler, yağmurun hafif bir şekilde serpilmesine, *damla-mamak* fiilinden gelen, *yağmur tamçurdu*¹⁸, deyimini kullanırlardı. Bunlar gibi türkçede yağmurun türlü çeşitleri için, pek çok sözler vardır.

Yağmur, dünyayı yaşartan, bir Tanrı Vergisi

Yağmur yağdığı zaman, ondan ıslanmadan kurtulmuş bir kimse yoktur. Bu sebeple, *yağmur en iyi bir atıcı* gibi görülmüş ve zaman zaman şiirlerde de: "Yağmurun atışı şaşmaz, bilgin kişi de yanılmaz", denmiştir¹⁹.

Yağmur bütün tabiatı yeşerten-yani eski Türklerle göre yaşartan, en önemli bir tabiat vergisi idi²⁰. Bu sebeple onun gelişi *İslâmiyet* e gibi, kutsal sayılır ve adı da baharla ilgili her şiirde geçerdi. Şu aşağıdaki eski Türk şiiri, göğe de bir kişilik vermişti. Yağmur yağarken gök, ona göre ızdırıp içindedir ve bunun için de, *gözle rinden yaşakar*: "Kalık kaştı tügdi, közi yaş saçar"²¹. Yeryüzünün yeşillik ve çiçeklerle donanması da, onlar için çok önemli idi. Aşağıdaki şiir bunun güzel bir örneğidir²²:

Yağa tursu yağmur, yazılsu çiçek,

Kurumuş yığaçtan, salınsu küjek!

Yağa dursun yağmur, yayılsın çiçek,

Kurumuş ağaçtan salınsın çiçek!

Yukarıda da görüldüğü ki eski Türkler, otların çiçeklenmesi ile ağaçların çiçeklenmesi arasında, fark gözetiyorlar ve her ikisi için, ayrı ayrı adlar veriyorlardı. Yağmur, bütün suların anası ve ilk maddesi idi. Bu sebeple eski Türklerle göre *yağmur subı*, yani yağmur suyu, hayatın devamı için, toplanması gereken, en önemli şey idi. Yiyeceklerin ilk ve ana maddesi ise, *ot köki*, yani *ot kökü* idi²³.

"Yağmur yağdırma"

Bu, Türk mitolojisinin, en önemli motiflerinden biridir. Yağmur yağdırma büyüsi, daha çok *Yada taş* ile yapılırdı. Bu konuda sayın Prof. Abdülka-

dir İnan, güzel ve geniş bir monografya yazmıştır²⁴. Bu sebeple biz burada, sayın üstadın söylediklerini yeniden tekrarlayacak değiliz. Fakat *Yada taş*'nın taş olarak, nasıl olduğu yönünden, bir araştırma yapılmamıştır. Aşağıda en önemli kaynaklardan toplayarak vereceğimiz bilgiler de bize gösteriyor ki, "Yada taşın: Türkler, bir nevi canlı bir varlık gibi kabul ediyorlardı": Onlara göre Yada taşının kendine göre bir ısı ve sesi vardı. Kendine göre şekilleniyor, canlanıyor ve ölüyordu:

1. *Yada taşının özelliği*; Yağmur, kar ve bazan da, don getirmesidir. Bu taşlar, daha çok geyiklerin başlarında, su kuşlarının kurtuğunda, yılanlarda ve öküzlerin karınlarında bulunarak, elde edilir. Bu taşların rengi, koyu ve yumruk büyüklüğündedirler. Üzerlerinde de, damar damar çizgileri bulunur. Ele alınıncaya, yaygın olarak, bir soğukluk hissedilir. Sallayınca da, kulağa taşın içinden bazı sesler gelir. Üç sene kullanıldıktan sonra, yavaş yavaş zayıflamağa ve gücü geçmeğe başlar. Bu taşların en iyileri, kendi kendine kuş veya hayvan şekli almış olanlarıdır. Bu taşların kullanılmadıkları zaman, su içine konup muhafaza edilmeleri, yaygın bir adettir²⁵.

2. *Altay dağlarının, buzullu bölgelerinde bulunan bir taş*. Altaylar yada taşlarını, kuru ve sıcak yerlerde saklarlar. Kullanacakları zaman, taşı buradan alırlar ve işi bittikten sonra, yine yerine korlar. Yazın çok sıcaklarda, bulunan atlarını serinletmek için, taşı atlarının yelelerine asarlar. Kullanmadan önce soğuk suyun içine korlar ve su içinde bir kaç gün bırakırlar. Ölen taşları tekrar canlandırmak için, hayvan ciğerlerine sarırlar²⁶.

TÜRKLER VE KAR YAĞIŞLARI

Kar da, eski Türk edebiyatının, en önemli motiflerinden biridir. Eski Türklerde kar, aynı zamanda *temizlik* ve *saflığın* bir sembolü idi. Mesela şu eski Türk atasözü bu inanışın en güzel bir örneğidir: "Tezek karda yatmaz, edgü ıstız katmaz"²⁷, yani, "Karda tezek kalmaz, iyi hötlüye karışmaz". Yönlerle ilgili bölümümüzde, *kuz* eyle "kuz yer" üzerinde, ayrıca duracağız. Kar, *kuz* eyle ve güneş görmeyen yerlerin ayrılmaz bir parçasıdır. Buna, eski Türk atasözlerinde de rastlıyoruz. Aşağıdaki atasözüne göre yağ kyunun, kar da güneşsiz yerlerin malıdır:

¹⁸ A. İnan, Şamanizm, s. 160, vd.

¹⁹ Potanin, Oçerki, IV, s. 189, 195; Pałliaz, Sammlungen, II, s. 349.

²⁰ Verbitskiy, Altayskie Inorodtsy, s. 45. Bk. A. İnan, Şamanizm, s. 160 vd.

²¹ Kugğari, I, s. 386. Krfl. Brockelmann, Spr. 262; Yorum: Tezek, sıcaklığından dolayı, karın altında kalmaz, karı eritir. Bunun gibi, birbirine benzemediği zaman, iyi de kötüye karışmaz.

¹⁸ Kugğari, I, s. 28. "Tin-ma": Dinme.

¹⁹ Aynı esr., II, s. 175. "Tam-ma": Dam-la-ma.

²⁰ Aynı esr., III, s. 380: "Yılmaz otım yağmur; yanılmaz bilge, yungkal!" Şaşmaz atıcı, yağmur; yanılmaz bilge de, yanıldır: Krfl. Brockelmann, Spr. 65.

²¹ Aynı esr., III, s. 436. Krfl. Brock., Wortschatz, s. 81.

²² Kuzadgu-Bilgi, R. Arat neşr., s. 25, 80. "Gök (kalık), kapını çattı (tügdi), gözü yaş saçar".

²³ Aynı esr., s. 28, 118.

²⁴ Radloff, Wörterbuch, III, s. 310.

"Kuzda kar eksümez, koyda yağ eksümez"¹¹, yani, "Kuzeyde, kar eksilmez; koyunda, yağ eksilmez". Tipinin kendisi, aslında rüzgârın, ta kendisidir.

Tipi, karın kızgınlığı

Bu sebeple Türkler tipi yi, karın bir kızgınlığı olarak kabul etmişler ve karın sağnak halinde uçarak, korkunç bir şekilde gelmesine *kar kızgırdı*¹² demişlerdi. Türkler *karı*, bulutlarından, ayrı bir şey olarak görmemişlerdi. Onlar, karın bulutlar tarafından getirilip saçıldığı, çok iyi biliyorlardı¹³.

Karla beraber, toplumun başına yeni bir iş de açılıyor ve herkes *kar küremeye* koyuluyordu. Kış aylarında *kar küremek*, adeta bir eğlence ve yarışma haline de, giriyordu. Bu sebeple eski Türk sözlüklerinde *küremek* fiilinin yanında, *küremek*, yani, "kar küremek ve yarışmak" deyimide, yer alıyordu¹⁴.

EKLER: DEYİMLER, İNANIŞLAR VE BULUTLAR

(Balgeler ve Notlar)

1) *Duman*: Tuban, Tuban-na (Şor, Şagay): Bulutla kapanma: (Radlof, Wb. III, s.1514). Su tuban (Şagay): Sidi bulut: (A. eser, s. 700). Kay (Baran): bulutlanma, Kay (Ösm.?): Yağmur: (A. eser, II, s.3). *Tumanarak* (= *Tuman-arak*) (Altay, Tel., Bar.): Bulutlu (Aynı eser, III, s.1520).

Tengerinin buludu (Teleut): Bulut: (A. eser, III, s.1043). Köö (hava) tutuldu (Kargı): Hava bulutlandı: (A. eser, I, s.672).

2) "Bulutlu havada, akan yapma...": (Proben, III, s.83/106). *Ak buluta binme*: 3) "Çoyın-Alp'm evinden Gök girildiği gibi küreyen (küügiel küüreyen), bir ses (tasu) çıktı... Bir ak-bulutla binmiş, Çoyın-Alp geldi..." (Proben, IV, 88/113).

4) "Yigidin kamçı, bir bulut gibi uçtu..." (Proben, III, s.211/251).

5) "Yağ (serin) gölgede, yağ (ışık) bulut düşekli! Gök Tanrıda, Gök bulut: Ak Tanrıda, Ak bulut!... Eriş buluttan esekli, çatal-bulut (aşır) ayıklı!... Çoban yıldız!..." (Kam, Şaman duaları): Metin: A. İnan, Şamanizm, s. 124, (1-5). Bu duaların yorumu, zordur.

6) "Kızıl bulut kamçılı, Yayık Han!..." Diğer duada: "Yağmur, (Tanrı) Ülge'n'in salması. Beyaz bulutları, bir ülkeden diğerine aşırılı..." (A. eser, s.33).

7) "Fırat kenarının ince dumanı, dağlara yayılır seher zamanı": (Erzincan türküsü)

8) "Bisim sahraların başı, pare pare duman şimdi!..." (Erciqli Emzahi).

9) *Tax bulutu*: "Güreşte, topuktan tozdan (topuktang tozang) toz, dizlere kadar çıktı. Topraklar, göğe (aşağı) uçtu! Güneş (kân), bulut ile örtüldü (tuman tikildi)..." (Proben, IV, s.86/110).

10) "Ten çürüye toprak ola! Tozam hey dost, deyil deyil!" (Yunus).

¹¹ Kağgari, I, s. 326. Krşl. Brock., Şpr. 131.

¹² Kağgari, II, s. 193: "Kagur-ma", ibret için cesalandırma anlamına da söylenir. Krşl. Brock., Wörtchata, s. 157.

¹³ Kağgari, III, s. 319: "Bulut barladı".

¹⁴ Kağgari, II, en. 21, 99. Çeşitli yazılışları için bk. Brockelmann, Wörtchata, s. 117.

11) *Anadolu*'da bazı bulut adları: "Ağar (yayvan), Gavga buracı (yağmur-), Gerçi (kazeyi), Kayaklı bulut (kızıl-), Kaz göğü (torça parça-), Sazak (ince beyaz-), Seren bulut (beyaz-), sirken küb (buhar-), Yapık, Yağdıran (kara-), Buğumak, buğunmak (bulutlu hava), Sağın (bulutun aşağı inmesi)... (DS).

YAĞMUR VE KAR HAKKINDA NOTLAR

1) *Yağış* (Çağatay): Yağmur: (Radlof, Wörterbuch, III, s.48). - "Bir parça (polçok) buz, yağmur ile birlikte (yağır bula kojo) düştü": (Teleut): (A. eser, IV, s.1282).

2) *İyışak* (Kazan): İnce kar. - I. yağmuru İnce yağmur: (A. eser, I, s.136). - Kuralak (Karg., Azeri): Çoğalma. Kuralak (Karg.) Mayıs ayı ortasında gelen, yağmur mevsimi. Kuralak (Koyb.): Rutulet: (A. eser, II, s.923).

3) "Şıprıgama şıprı yağır yeür" (Destanda: Baran): Şıpr şıpr yağmur yağıyor: (Proben, IV, s.77/98). - "Kark yıl od tobruk üze yağmur yağdı": (Etkiyaların tarihinden): Rabguzı, II.23: (Radlof, Wb., I, s.1300). - Peşkel (Çağatay): Yağmur mevsimi: (A. eser, IV, 1257). - "Güneş Çıym (destanda) ve Arslan (destide) burunda durursa, yağmur mevsimi (peşkel), yaprakları çıkarır ve her taraf yeşil olur": (Babür-nâme, 398,20. Radlof, Wb., IV, s.1257).

4) *Yağmur yağdırın*: "Er-Kökçe'nin oğlu Er-Koşuy, arkadaşları için yağmur yağdırıyor ve onlara su içiriyordu": (Proben, III, s.20/23). - *Çayın* (Karg.): Yağmur yağdırıyor. Çaylat: (Karg.): Sihirli halk yolu ile, iyi ve kötü havalara getirme: (Radlof, IV, s.4-5).

5) *Yaz ve kış takvimi*: "Yer ruhu Yer-Karın-Alp'a karşı savaşa giden yigidi, kışları karları sayarak yazları da, yağmur sayarak hesaplıyor": (Proben, IV, s.77/101).

6) *Kara Kuşun yağmurları*: "Danya ağacının tepesinde yuvası bulunan Kara-Kuş'un (Züzüdü) gelmesiyle, büyük yağmurlar ve kasırgalar başlıyor; yavrularının ağlamasıyla da, hafif yağmur ve rüzgârlar çıkıyor": (Proben, IV, s.23/29).

Anadolu'daki anlayışlar ve deyimler:

1) Ahmak bölüden, ahmak slatan: "höl", rutulet ve slakkık demektedir: (Hafif). - Bulut geçeri, çalkal yağmuru: (Bk. Ahmak bölüden). - Boyanarak, dobureuk, sapurdum, sipirek, (iritaneli). - Bozunt, çise, çiongi, kara çilenti, püsenek, siygün, siyimi (İnce ince yağın-). - Güldürümlü, boğanak, (Şiddetli yağmur). - Gün yağmuru, taşın tüyü: (Güneşli havada). - Çaygun, çışık, yağdar, yağaz, yağalık: (sürekli-). - Kurt yağmuru, tikk yağmuru: (Güneşli havada yağın yağmurda, kurtlar doğarmış): Kızınglu, Folklor Postası, VII, 1946, s.5. Biz burada, düşünce ve mitoloji bakımından, bir mana taşıyan, yağmurları derledik.

Hasan Boy
TABRİZ

26. BÖLÜM

YILDIRIM VE ŞİMŞEK

Yıldırım ve şimşek, insanları korku ve dehşet içinde bırakan, en önemli tabiat olaylarından sayılırlar. Türkler de, yıldırım ile şimşek ve korkunç gök gürültüleri hakkında pek çok düşünmüş ve çok şey de söylemişlerdir. Şimdilik elimize geçen bazı belgeleri bir araya getirerek, Türklerin bunlar hakkında ne düşündüklerini, özet olarak belirtmeğe çalışacağız.

Türkler yıldırımı, uğurlu ve Tanrı'nın iradesine bağlı sayarlar

Öyle anlaşıyor ki Ortaasya'da büyük devletler kurmuş ve imparatorluk hayatı yaşamış olan Türkler, yıldırım ile şimşekğin mitolojik menşe ve sebeplerini, çoktan unutmuş ve bu tabiat olaylarının nedenini de, Tanrının istek ve arzusuna bağlamışlardı. Bunun için XI. asırda yaşayan eski Türkler, *Tengri yaşın yaşnattı*¹, yani *"Tanrı Yıldırım veya şimşek çaktırdı"* derler iken, bu arada bu büyük tabiat olaylarının, kutsal ve Tanrı yanından sebeplerini de aydınlatmak istiyorlardı. Ne kadar realist olursak olalım, insan ruhunun bir de mistik bir yanı vardır. Bu sebeple bütün insanlar gibi, Türkler de uğur ve felâket getiren, sembol ve işaretlerden kurtulamamışlar ve onlara bağlanarak, kendilerine adeta bir teselli bulmuşlardı. İnsanlar, hiç bir yolla gerçekler dışında bazı manevî bağlara bağlanmak istek ve ihtiyaçlarından, kendilerini mahrum edemezler. Uğurlu renk, sayı ve işaretlerin, günümüzdeki modern insanlar arasında bile, önemini kaybetmemiş olmasının da, tek sebebi budur. Yıldırım ve şimşeklerle ilgili batıl inançlar, modern ve ileri memleketlerde bile, zihinleri meşgul eden bir konudur. Bu sebeple, *"yıldırım ve şimşekğin Tanrı'nın iradesine bağlı olaylar"* sayan Türkler de bunlarla ilgili bazı mistik inançlara bağlı idiler.

Âsil madenler, yıldırıma karşı koruyucu

Eski bir Türk atasözünde şöyle deniyor: *Kimin bile kaş bolsa, yaşın yakmas, yani "Kimin yanında bir kaş, yani değerli bir taş bulunursa, yıldırım onu yakmaz"*. Şimdi de kullandığımız bu kaş, yani değerli taşlar deyiminin kapsamına, eski türkçede altın ve gümüş gibi, âsil madenler de giriyor.

¹ Kaşgarî, II, 256.

² Aynı esr., terc. III, s. 22.

du. Bilindiği üzere bu madenler âsildirler ve elektiriği de kolay geçirmezler. Eski Türkler de değerli maden ve taşların, yıldırımları defettikleri veya hut da insanlardan uzaklaştırdıkları, kanaati vardı. Bunun sebebini de Kaşgarlı Mahmut, o çağdaki Türklerin ve kendisinin anlayışına göre şöyle açıklıyordu³:

“Kimin yanında kaş bulunursa ona Yıldırım dokunmaz denir. “Kaş”, içinde hiç bir leke bulunmayan, saf ve beyaz bir taştır. Yüzüklere konur. Böyle bir yüzüğü olan kimseye yıldırım dokunmaz. Çünkü kaşın, yaratılışı böyledir. Kaş bir beze sarılır da ateşe atılacak olursa, ne sarıldığı bez ve nede kaş yanar. Bu çok sınanmıştır. Susayan kimseler, böyle bir kaşı ağızlarına alırlarsa susuzlukları geçer.”

Yıldırım, Tanrı'nın mesajı gibi

Yakut Türkleri de, yere çok sayıda yıldırım düştüğü zaman madeni eşyaları birbirlerine çarparak ses çıkarırlar ve gürültü yaparlardı. Öyle anlatılıyor ki Yakutlar da, başlangıçta “Uygurların ataları Kao-çılar gibi yıldırım düşerken göğe ok atıp, bağıryorlar” ve madenleri birbirine vurarak gürültü çıkarıyorlardı. Bu bir nevi yıldırım ve “Tanrı'nın mesajını karşılama” idi. Bunu Yakutların kendileri de söylemekte idiler. Fakat bazı etnoğrafiler bu törenleri, tamamı ile ayrı yönde yorumlamış ve kendilerine göre anlamışlardır.

Onlara göre yıldırımın düşmesi ile bazı kötü ruhlar da, yer yüzüne dağılıyorlardı. Bunun için Yakutlar, gürültü yaparak, kötü ruhları kovalamak, istiyorlardı. Uno Harva'nın, bu her iki sebebi de bildiği halde, gönlünü niçin bu sonuncu açıklamaya kaydırıldığı, pek anlaşılmiyor (Bk. Aynı esr., s. 213). Esasen kendisi de kötü ruhların kovulması şeklinde yapılan açıklamanın sonradan meydana geldiğini pek alâ biliyordu.

Yıldırım gönderen Tanrı'ya sunulan saçılar

Yıldırım ve şimşekten insanların çok korktukları, bir gerçektir. Bunun için ilkbaharda, ilk şimşekler çaktığı ve gökler gürlediği zaman dışarıya çıkarlar ve çadırlarının çevresine süt ve ayran gibi yiyecekler dökerlerdi. Bu bir nevi yıldırım veya Şimşek Tanrısı'na (?) veyahut da “yıldırım gönderen Tanrı'ya sunulan bir sacı idi”. Aynı zamanda bu, Tanrı'nın kızgınlığını azaltmak ve onların verecekleri felâket ve zararları defetmek için, yapılan bir dilek ve hacet idi. Bu gibi saçılar daha ziyade çok ilkel bir hayat yaşayan Urahaylar gibi iptidai-fanistler de var idi⁴.

³ Aynı esr., a. yer.

⁴ A. Ivan., Şamanizm, s. 30.

Tarihçi Reşideddin'in, Moğol inançlarını, tenkidli

XIII. ve XIV. asırda Orta Asya'da “yıldırımdan korkan ve korkmayan”, başlıca iki türlü kavimler çevresi vardı. Yıldırım ile ilgili inançları geniş bir şekilde anlatan tarihçi Reşideddin'in verdiği bilgileri, aşağıya aynen almağı faydalı görüyoruz⁵:

“Uryankat kabilesi ise Ergenekon'da, körük çekkenlerle beraber olduklarını, ileri sürerler. Gökte şimşek, çok çaktığı ve yerlere de, yıldırımlar düştüğü zaman göğe, şimşeğe ve yıldırıma bağtırmak ve kötü sözler söylemek onların adettir. Yıldırım eğer sığra veya başka bir davara düşer de, öldürürse o hayvanı kesin olarak yemezler. Bunu yemekten korkar ve çekinirler. Yıldırım düşmüş bir hayvanı yerlerse, yıldırımların bir daha düşmeyeceğine ve düşse de, tesiri olmayacağına inanırlar. Diğer Moğollar ise, tamamı ile bunun aksini yaparlar. Yıldırım düştüğü zamanlarda korkarlar ve çadırlarından çıkamazlardı. Moğolistan'da yıldırımın çok düştüğü söylenir. Moğollara göre yıldırım, ejderha'ya benzeyen bir hayvandan meydana gelmiştir. O bölgelerde, güya yıldırım ile beraber bu ejderhanın da düştüğü, kuyruğunu yerlere vurduğu ve kavrularak ağızdan ateşler saçtığı görülürmüş.

“Şair, bulut ve şimşek hakkındaki beyitlerinde, şöyle demiştir: “O timsah ki korkunç kara gövdesi ile, denizden çıkınca, âlemi korkusu ile yok edecek gibi görünür. Dünyaya saldırıp her şeyi birbirine katınca ejderha gibi kükrer, dişi ile damağı arasından, ateşler saçar, duman püskürür”.

“Sözüne inanılır Moğollar da (yıldırım ile düşen ejderhayı), bir kaç defa gördük derler. Moğolistan'da ve bilhassa Borukcin Töğüm adlı bölgelerde, kıtlar çok şiddetli olur. Hiç durmadan bir biri ardından, yıldırımlar düşer. Yerlere şarap, kıymız, süt ve yoğurt dökülürse, sığırlarla diğer hayvanlara ve bilhassa atlara yıldırım düştüğü söylenir. Hele yere şarap dökülünce, yıldırımların tesirleri daha çok olur. Hayvanlarla onların ahırlarına ve ağllarına, yıldırım düşermiş. Birisi, ayacağından ayakkabısını çıkarıp güneşte kurutursa, yıldırımın çok düşeceğine, inanırlarmış. Bu sebeple ayakkabılarını kuruturken, çadırın içine korlar ve çadırın üzerini de, örterlermiş. O bölgelere çok fazla yıldırım düşer ve onlara adeta âfet halinde, zararlar verirmiş. Yıldırımın sebebini, böyle rastgele şeylerden ummuşlardı. Bundan başka onlara zaman zaman cinlerin görüldüğü ve onlarla konuştuğları da söylenir. Bu bölgelerde böyle hayâl verimi ve gerçeğe uymayan şeyler çoktur. Buralarda sayısız, ünlü kamlar da vardır. Güya, cinler bunlarla da konuşurlarmış...”

⁵ Reşideddin, Câmî ü-Tevârik, Berresin neşr., I, s. 186 vd.

Yıldırımdan korkan ve korkmayan, Ortaasya kavimleri

Yukarıdaki bu çok önemli vesikadan yeri geldikçe yararlanacağız. *Yıldırım ejderhası* gibi motifleri incelemeye çalışacağız. Burada yalnızca, şu konu üzerine, dikkatleri çekmek istiyoruz: Bu metindeki *Urya n h a y* kabileleri de, "en eski *Uygurlar* gibi, yıldırım düşünce, göğe bağırıp, ok atıyorlardı". Bu, onların yıldırımdan korktuklarına, bir delil olarak gösterilemez. Bununla beraber, çok ilkel bir hayat yaşayan bazı Moğolların, yıldırımdan çok korktuklarını da, bilmiyor değiliz. XIII. yüzyıl da, *Ortaasya*'ya seyahat eden ünlü gezgin *Rubruk*, "bazı Moğolların yıldırımdan çok korktuklarını ve yıldırım düşer düşmez, bütün yabancıları çadırlarından çıkardıklarını ve çadırların üzerine de hemen siyah örtü örttüklerini açık olarak yazmaktadır".

Büyük devletler kuran ileri Türk toplumlari, yaygın olarak yıldırımdan korkmuyorlardı. Yıldırımı iyi ve uğurlu bir işaret olarak kabul ediyorlardı. Yıldırımdan korkanlar daha çok dünyadaki bütün ilkel toplumlarda görüldüğü gibi, tabiatın fevkalâde olaylarından ürken ve onlara karşı korunma ve mistik açıklamalar arayan kimselerdi. *Reşid eddin*'in yıldırımdan korkmadıklarını söylediği *Urya n h a y* 'lar, kendisinin de söylediği gibi aslen Moğol değil idiler.

Türklerce... yıldırımın, iyi ve uğurlu sayılması

Altay Türklerinin bazı efsaneleri, yıldırımın niçin iyi ve faydalı olduğunu, bazı örneklerle de bize anlatmaktadırlar. *Bozulmamış Altay* 'in *anışları* na göre, "kötü ruhların en çok korktukları şey yıldırım idi. Yıldırım düşünce kötü ruhlarla şeytanları kovar veya yok ederlerdi. Yıldırımdan kurtulmak isteyen kötü ruhlar ya ağaçların alt kısımlarına veyahut da insanların içlerine girerlerdi. Bazılarına göre de yıldırım tehlikesini hisseden kötü ruhlar hemen bir *sineca b* şekline girer ve ağaçların içlerine saklanmış. Yıldırımlar da bu *sineca b* 'in saklandığı ağacı arar bulur ve üzerine düşerlermiş".

Bazılarına göre de, "sineca b vaktiyle hep gökte otururmuş. Gökte yaşarken nasıl olmuşsa Tanrının küçük oğlunu öldürmüş ve yere kaçmış. Tanrı bunu unutmuş oğlunun öcünü almak için onun saklandığı yerlere yıldırım indirirmiş".

Şimdiki *Altay Şamanizmi* nde, yıldırım için yapılan saçılların çoğu yere doğru yapılmaktadır. Fikrimize göre başlangıçta bu saçılar yere de-

* Wilhelm von Rubruk, *Fz. Hirsch* neşr. s. 110.

* Potanin, *Özerki*, IV, s. 136-142.

* Aynı eser, IV, s. 141.

ğil; göğe doğru yapıyordu. Nitekim *Başkurtlar* da, başlangıçta yıldırım için yaptıkları saçıları, göğe doğru yaparlardı. Bu, daha ziyade yere düşen yıldırımın iyi bir haber ve işaret olarak sayılması ve bundan dolayı da gökteki Tanrı'ya bir teşekkür ve saygı borcunun ifa edilmesinden başka bir şey değildi.

Yıldırım çivisi ve yıldırımı göğe çıkarma töreni

"Yıldırım çivisi" ile ilgili inanışlar da *Ortaasya* etnoğrafyasında, geniş bir yer tutar. Onlara göre bir yere yıldırım düşünce, yıldırımın çivisi de, ortaya saplanarak kalırdı. Bunun için de, ne yapıp yapıp, o çiviyi tekrar göğe çıkarmak lazımdı. Göğe saçı yapılmasının bir diğer sebebi de, bu çivinin tekrar göğe çıkmasını sağlamak için olabilirdi. Bilhassa Kuzeydeki *Buryat Moğolları* 'nın yaptıkları bir tören, bu maksadı açık olarak bize anlatmaktadır. "Şamanlar, yıldırım düşen bir evin çevresinde, toplanıyorlar ve önce durmadan, göğe saçı yapıyorlardı. Bundan sonra evin önüne bir keçe seriliyor ve yıldırımın göğe çıkmasını teşvik etmek için de keçe uçlarından tutarak kaldırılıp indiriliyordu". Bu tören adeta tahta çıkan eski Türk hakanları için yapılan törenlere benziyordu".

Yıldırımın ateşini söndürecek tek şey, "süt"

Onlara göre, yıldırımın ateşini söndürecek ve zararsız bir hale sokacak tek şey de, süttten başka bir şey olamazdı. Bu sebeble "Altay Türkleri, yıldırıma karşı bir *süt kösesi* ile giderlermiş". Bazı Türkler de, "yıldırımın süt gibi yiyecekleri çok sevdiğini ve bunun için de, içine girmesin diye sıkı sıkıya kapıların üzerlerini örterlermiş". Sayın Prof. Abdulkadir İnan, bu adetin bilhassa *Başkurtlar* da, Müslüman hocaların bir oyunu olduğunu ortaya çıkarmıştır. Hocaların dediklerine göre, halk eskiden yıldırım düşünce, süt ve ayranları göğe saçıp, telef ederlermiş. Bu israfın önüne geçmek için de böyle bir bahane uydurulmuş".

Yıldırım düştüğü yer ve toplu törenler

Yıldırım törenleri eski Türklerde de görülen bir adettir. Yukarıda da söylediğimiz gibi onlara göre, yıldırımın düşmesi iyi ve uğurlu bir işaretti. Onlar, yıldırımın düşmesinden değil; düşmemesinden korkarlardı. Eger Tanrı, onların yazayış ve hareketlerini beğenmeseydi, kendilerine böyle bir haber gönderemezdi. Bunun için Tanrı ile konuşur gibi, "bağırıp,

* A. İnan, *Şamanizm*, s. 30.

** U. Harva, aynı eser, s. 216; *Şamanıya Buryat*, s. 129-130.

** Potanin, *Özerki*, IV, s. 142.

** A. İnan, *Şamanizm*, s. 30.

çağırır, ve göğe ok atarlardı". Bunun yanında, böyle bağurmalarla Yıldırım Tanrısı ile bir savaşa girişme veya onu tehdit etme isteği de hatıra gelebilir. Fakat büyük devlet kuran Türklerde, böyle küçük tanrılar ayıklanmış ve Tek Tanrıya doğru, bir gidiş meydana gelmiştir. Bu gibi yıldırım törenleri daha ziyade Uygurların ataları olan Kao-çı boyları tarafından yapılırdı. Bu törenler kişilerin yaptıkları ayinler değil; daha çok, "devlet veya büyük toplum törenleri" idiler. Yoksa, eski Çin kaynaklarının, bir kaç kişinin yaptığı küçük törenlerden söz açmaları, ihtimal dahilinde değildi".

Uygurların ataları yıldırım düşen yere toplanır, törenler yapar ve bu törenlerden sonra da kurban keserek aynı yere gömerlerdi. Bir müddet sonra da yine aynı yerde toplanırlar, kadın ve erkek kamlar, yani şamanlar dualar okurlar; savaşçılar da atlarına binerek, yıldırımın oyduğu çukurun veya yaktığı ağacın çevresinde dönerlerdi.

Türlere göre yıldırımın düştüğü yer, kutsal bir yer sayılırdı. Bununla beraber bu yerin, insanlar ve hayvanlar için, pek iyilik getirmediği de, bir gerçektir. Bu sebeple insanlar mümkün olduğu kadar o yere pek yanaşmak istemezler ve hayvanlarını da, o yerden uzaklatırırlardı. "Kırgızlar yıldırımın düştüğü veyahut da otlarını yaktığı bölgeye hayvanlarını kesin olarak yanaştırmazlardı. Onlara göre bu yerde otlayan hayvanların hemen tüyleri dökülür ve çirliçiplak kalırlardı. Çünkü bir yere yıldırım düşünce, yıldırım çivisi de o yere saplanır kalırdı"¹³.

YILDIRIMIN, YENİDEN GÖĞE ÇIKARILMA TÖRENİ

(Türk Hakanlarının tahta çıkarılma töreni gibi)

Yukarıda da söylediğimiz gibi, bu yıldırım çivisinin ve bu çivi ile birlikte, yeryüzüne gelen ruhların, tekrar göğe çıkıp, yerlerini bulması lazımdı. Bunun için de özel bir tören yapılır ve çivi ile ruhların, göğe çıkması sağlanırdı. Bu törenlerin başlıca özelliği, göğe yapılan saçtlar, idi. Zaten Türkler arasında kalan, tek eski ve orijinal adet de budur. Sibirya'nın ilksel bir hayat yaşayan kavimlerinde ise, bu törenlerin daha geniş ve daha ayrıntılı olarak yapıldığını görüyoruz. Güney Sibirya'da ve Baykal gölünün batısında yaşayan Buryatlar'ın yaptığı bir yıldırım töreni, bu törenlerin bozulmamış, ilk şekillerini göstermesi bakımından, çok önemlidir¹⁴:

Bir eve yıldırım düşünce 3 gün beklerler ve o evin semtine uğramazlardı. Aradan üç gün geçtikten sonra, toplanırlar ve o evin yanına giderlerdi. Bir Baş Şaman, ile 8 yardımcı şaman, atlara biner ve evin et-

rafında üç defa dönerlerdi. At üzerindeki Şamanlar, at üzerinde dönerken, gözlerini de evin kapısından hiç ayırmazlardı. Evin etrafı üç defa dönüldükten sonra, atlardan iner ve Baş Şamanın çevresinde toplanırlardı. Baş Şaman bir eline gümüş bir sürahi alır ve öbür elindeki kâseye sürahidenden şarap doldurarak havaya saçardı. Bu saçış sırasında, herkes saygı ile durarak, Şamanı seyredereklerdi.

"Saçış töreni böylece sona erdikten sonra, yeniden evin yanına gidilir ve yere, bir keçe serilirdi. Dokuz Şamanın, dokuzu da keçenin kenarlarından tutarak, keçeyi havaya kaldırıp, indirmeğe başlardı. Keçenin üstünde de, yıldırım çivisinin bir resmi bulunurdu. Keçe ile yapılan tören de sona erdikten sonra, bu defa kurşun dökülmeğe başlanırdı. Yaygın olarak erimiş olan kurşun, süt veya rakı içine dökülür ve şekillendirilirdi. Şaman, şekillenen kurşunlara bakar ve gelecek hakkında kehanetlerde bulunurdu."

Törenin, astronomik ve takvim temelleri

Yıldırım düşüşünden "3 gün" sonra, "9 Şaman"ın yıldırım düşen yerin çevresinde "3 defa" dönmeleri adeti, astronomik ve takvim rakamlarına göre kurulmuş, bir tören düzeninden başka bir şey değildir. Göğe yapılan saçtlar ise, yıldırım çivisi ile ruhların, göğe çıkması için yapılmıyordu. Eski Türk hakanlarının tahta çıkma törenlerinde ise, "hükümdarın keçe üzerine konup, doğudan başlayarak, 9 defa çevrildiğini biliyoruz".

Şamanlar da göğe çıkmadan önce, yine böyle bir keçe üzerine konur ve takvim sayıları ile havaya kaldırılır ve döndürülür. Burada da açık olarak görülüyor ki, yıldırım çivisi de, göğe çıkarken, tıpkı bir hükümdar ve şaman gibi, sembolik olarak keçe üzerine konuyor ve böylece göğe çıkarılmak isteniyordu.

Yıldırımın ölenlerin, Göktürk töresince gömülmeleri

Ortaasya ve Sibirya halklarına göre, yıldırımın ölen insanların içine, gökten inen ruhlar da yerleşip, oturuyorlardı. Bu sebeple, insanları öldüren yıldırımın kendisi değil; ruhlardı. Yine onlara göre eğer bu ruhları insan vücudundan çıkarmak mümkün olsaydı, ölen insanın dirilmesi de, gerçekleşirdi. Bunun için de, yıldırımın ölen insan ve hayvanları, hemen gömmek yasaktı. Ölüler yaygın olarak dört ayaklı bir sedye üzerine konur ve bir süre, böylece bekletilirdi. Belki de bununla, ölünün ilgisini yerden kesiyorlar ve ruhların, göğe uçmasını teşvik etmek istiyorlardı. Yıldırımın öldürmüş olan insanlar, diğer ölümler gibi âdi bir törenle gömülmezlerdi. Böyle normal törenlerle gömüldükleri takdirde, bütün topluma felâket ve zararlar gelebilirdi.

¹³ Potanin, Oçerki, IV, s. 133.

¹⁴ Skazaniya Buryat, s. 129-130.

Bizim için en önemli olan nokta, bu gibi ölümler için yapılan törenlerin, eski Gök tük ölü gömme törenlerine, benzemesi idi. Tören başlamadan önce, bir mezar hazırlanırdı. Bundan sonra birçok kişi beyaz elbiseler giyer ve atlara binerlerdi. Bundan sonra da mezarın çevresinde, dokuz defa dönülürdü. Dönerken de, göğ o k l a r a t m a ve ağlayarak, bağırma da adettendir idi¹⁴. Bu etnoğrafya kaynaklarının ışığı ile de anlıyoruz ki, Çin kaynaklarının anlattıkları eski Gök tük ölü gömme törenleri adı cenaze törenleri değil; ölen insanın ruhunu göğe uçurma törenleri idi.

Yıldırıma canlı kurbanların verilmesi

Ya kut Türklerinin zaman zaman "at sürülerini doğuya sürdüklerini ve böylece onları, Tanrı için azad ettiklerini" biliyoruz. Bu olay gerçekten muhteşem ve tam manası ile mitolojik bir kurban töreni idi. Çünkü doğu, Türklerin en kutsal yönü ve güneşin doğduğu yerdi. Gerçekten bu törenler Türk mitolojisinin en heyecan verici ve tıpkı bir şiir gibi saf ve güzel örnekleridir. "Bozkırlarda başı boş gezen bu atları tutmak ve onlara binmek şiddetle yasaktı". Zaten bu inanışa sahip olan insanların, Tanrıya verilmiş olan bir atı tutup da, binmeğe cesaret etmesine imkân yoktu. Tanrıya kurban veya hediye edilecek bu atların hepsi de, beyaz renkli atlardandı seçilirdi. Yıldırım için verilen bu canlı at kurbanlarını Şaşkof adlı bir Rus etnoğrafisi toplamıştır¹⁵. Yıldırımlara sunulan, bu canlı at kurbanları hakkında elimizde başlıca iki önemli örnek vardır:

1. Minusinsk Tatarları yıldırım törenlerine başlamadan önce, bir sunak yapar ve etrafına toplanırlardı. Bundan sonra Şamanın başkanlığı altında, dua törenleri başlardı. Bundan sonra at sürülerine gidilir ve beyaz bir at seçilerek, sürüden alınır. Ata elindeki sopalarla vururlar ve büyük gürültüler yaparak korkuturlardı. Ürken at can havli ile, birden gözden kaybolurdu. Hiç kimse o atı ne tutabilir, ne sahip çıkabilir ve ne de yakalayıp üzerine binebilirdi.

2. "Bur yatları sürüden bir at alıp, üzerine bir süt kabı korlardı. Atı dolaştırırken, bir yandan da kabdan süt alır ve atın üzerine saçarlardı. Ata, böylece saçı yapıldıktan sonra, yine aynı kabdan süt alınır ve göğün dört yönüne, ayrı ayrı saçılırdı. Bundan sonra tütün törenleri başlar ve at, baştan aşağıya kadar tütsülenirdi. Ayrıca, çevredeki çayır ve fundaları da tütsüleme, hiç ihmal edilmezdi.

Tütün törenlerinden sonra at serbest bırakılır ve hiç kimse ona sahip çıkamazdı. Köylerde ve kırlarda başı boş gezen at ölüncüye, yelesi ile

¹⁴ Potanin, Oçerki, IV, s. 140-141.

¹⁵ Şaşkof'un şu makalesi hiç bir yerde görülmeyen önemli adetleri içinde toplar: Şamanstvo v Sibiri. (Sibirya'da Şamanizm), Zapiski Russkogo Geograficeskogo Obşçestva, St. Petersburg, 1864, 2, s. 94-95.

kuyruğu kesilir ve başka bir ata bağlanırdı. Böylece ölen atın ruhunun, başka bir atta devam ettiğine inanılırdı¹⁶.

Bu törenleri izleyen etnoğraflar yıldırımlara verilen canlı at kurbanlarının, yılın hangi zamanlarında kurban edildikleri hakkında, bilgi vermiyorlar. Türklerde ve yılın ilk şimşek ve yıldırımlarının görülmesi, yeni yıl başının başladığını gösteren bir işaretti. Bu sebeple bu gibi törenlerin, baharda yapılmış olmaları çok muhtemeldir.

Yıldırım düşüren dişi deve

Eski Türkler gök gürlemeleri ile yıldırım ve şimşeklerin bulutlar tarafından meydana getirildiklerini çok iyi biliyorlardı. Gök gürlemesi ve bulutlarla ilgili bölümümüzde, bu konu üzerinde yeniden duracağız. Türkler kendilerine göre, bulutların da bir sesi olduğuna inanır ve bu sesi ingraşmak fiili ile ifade ederlerdi. Ingraşmak fiili eski Türklerde daha çok "dişi deve ve leerin yavrularını çağırma için çıkardıkları ses" için kullanılan bir deyimdi. Şu eski Türk atasözü, bu deyim için güzel bir örnektir. Ingan ingrasa, botu bozlar¹⁷: "Dişi deve ses çıkarırsa; yavrusu da, ses verir." Dişi devenin verdiği bu ses, bir inleme gibi, derinden derine gelen ve biraz da, korkunç bir sestir. Türkler bulut sesini, deve sesine benzetmeğe, niçin lüzum görmüşlerdir? Herhalde bu, yalnızca taklid isteğinden doğan, bir benzetme olmasa gerekirdi. Bize bu benzetmenin altında yatan mitolojik bir sebep de vardı. Nitekim Ortaasya'da Potanin tarafından derlenen şu güzel efsane bunun sebeplerini de açık olarak anlatmaktadır¹⁸.

"Uçan bir deve varmış ve bu devenin sırtına binip oturan da üç yigid varmış. Bu yigidlerden birisi, önündeki davulu çalar ve gök gürlemeleri meydana getirirmiş. İkinci kahramanın elinde ise beyaz bir bez varmış ve bu bezi havada sallayarak yıldırım ve şimşekler çaktırmış. Üçüncüsü ise, zaman zaman ayağındaki üzengi ile deveye dokunur ve deveyi koşturmuş. Deve bazan öyle koşar, öyle koşarmış ki, ağzından köpükler bozalar ve bütün dünyayı kaplamış. Zaman zaman yağır da dünyayı sele boğan yağmurlar bu nedenle meydana gelirmiş. Yağmur ve boraların, az veya çok oluşu, hep bu yigidin üzengi oynatmasına bağlı imiş. Bu yigid iyice kızıp üzengisi ile deveyi sancarsa, bütün dünya sel ve tufan içinde kalırmış."

Yıldırım soyundan, "Merküt" boyu

Uçan deve motifi de, yıldırım ile ilgili inanışlarda, önemli bir yer tutar. Uçan deve ile ilgili efsaneleri, yıldırım ile ilgili olarak, Ortaasya'nın çeşitli bölgelerinde, görebiliyoruz. Uçan devenin yanında bir de "Baş-

¹⁷ Kaşgarî, terc., I, s. 120.

¹⁸ Potanin, Oçerki, IV, s. 139.

sız deve" efsanesi vardır. Geçen yüzyılın tanınmış gezgin ve bilgini Pallas tarafından toplanan bu efsaneler, bize bir çok şeyler öğretmektedirler. Yıldırım kuşu ile ilgili bölümümüzde de söyleyeceğimiz gibi, Orta Asya'nın bir çok bölgelerinde Yıldırım Tanrısı'ndan türeyen bir Merküt boyunun varlığına inanılırdı. Merkü t sözü, yine türkçe bir söz olan ve kartal anlamına söylenen, Bürküt sözünün, bozulmuş bir şeklidir. Yıldırım düşen bir hayvan, tabii olarak hemen Merkü t boyunun malı olurdu. Bu hayvanın başkaları tarafından yenmesi, Tabu idi. Yani, yasak edilmişti. Hayvanın sahibi bile kendi malına sahip çıkabilmek için, Yıldırım şoyu'ndan gelen, kabileye bir miktar para vermesi lâzımdı. Bu paraya da, Ak-deve parası denirdi. Bununla, yıldırımın deve ile ilgisi bir nebze olsun, gösterilmek isteniyordu. Bu çok önemli adetleri Pallas'ın ünlü gezi raporundan özet olarak almağı faydalı görüyoruz¹⁹:

"Kalmuklar, yıldırım vuran bir insanı, hemen soğuk suya sokarlardı. İnsanın dirilmediğini görünce, dört ayaklı karyola gibi, bir sedye yaparlar ve onun üzerine yatırılırlardı... Ölünün yanına silahlı atlılardan nöbetçi korlar ve bu nöbetçiler, ölüyü 3 gün 3 gece beklerlerdi. Ölüyü beklemelerinin sebebi, "Yıldırım" ruhunun gelip de ölünün ruhunu alması içindi. Onlara göre yıldırım ruhu, başsız bir deve şeklinde idi... Yıldırım ile ölen insanların akrabaları da göz altında tutulmuş... Yıldırım ile ölen bir hayvanın, etini yemek de yasak, yani tabu imiş. Bu hayvanlara, yalnızca "Merküt" boyunda biri, o da mızrakla dokunabilirmiş. Merkütler bir ata biner ve elindeki mızrakla hayvanın etlerini diderek bölerlermiş. Yıldırım ile ölen hayvanın eti de, tabii olarak Merküt boyunun malı sayılmış. Hayvanın sahibi etini geri almak isterse, bir miktar para vermesi lazımdır. Bu paraya da Ak-deve parası denirmiş. Hayvan sahibi para yerine rakı veya koyun eti de verebilirmiş".

Yıldırım düşüren "çift başlı kartal"

Yukarıdaki efsanelerde anlatılan "Uçan deve" motiflerinin, eski Türklerin bir "dişi deve" gibi inleyen bulutları ile, bir ilgisi olsa gerekti. Türklerin inançları hürâfelerden kurtulmuş, realist bir düşünce düzenine doğru gitmişti. Mitoloji, ancak şiir dilinde ve edebiyat benzetmelerinde kalmıştı. Moğollar ise, efsaneleri dejenere etmişler ve Budizm ile Lamaizm'in, ne kadar hürâfesi varsa, bunların içine sokmuşlardı. Moğollara göre Merküt, "Yıldırım"ın dişi devesi" nin üzerine binen yiğid in adı idi. Bu hürâfeleri tatlı bir şekilde anlatan bilginlerin, Merküt adının, türkçe Bürküt, yani "kartal" sözü ile ilgisi bulunup bulunmadığından, haberleri bile yoktur²⁰.

¹⁹ Pallas, Sammlungen, II, s. 282-283.

²⁰ Uno Harva, Türkçe Bürküt sözlünden habersiz: Aynı esr., s. 208.

Bazı Türk kavimleri, gök gürlemeleri ile şimşek ve yıldırımları, Merküt adlı bir kuşla ilgili görüyorlardı. Onlara göre, bütün bu tabiat olaylarını meydana getiren güç, bu efsanevi kuş idi. Aynı düşünceyi, Amerika yerlilerinde de, görmüyor değiliz. Bazı Moğol kavimleri ise bu iki ayrı mitolojiyi, yani deve ile kuş söylentilerini birleştirerek, yeni bir sentez meydana getiriyorlardı. Torгут Moğollarına ait bu ilginç efsanenin, kısa bir özetini, aşağıda vermeğı faydalı buluyoruz²¹:

1. "Günün birinde bir şeytan, dişi bir deve donuna girerek, denizin diplerine inmiş ve oralarda, yaşamağa başlamış. Ağızdan çıkan nefesi öyle bolmuş ki, denizden dumanlar halinde göklere çıkar ve sonra da bulutları meydana getirirmiş. Bulutlar aşağı inince, şeytan dişi deve kızar ve bağırmağa başlamış. Devenin bu bağırmağlarından da, gök gürültüleri doğarmış...

2. (Yine bu efsaneye ilâve edilen ayrı bir parça da şöyledir): "Merküt adlı, bir yiğid varmış. Dişi deveyi, yıldırım çakırırken görmüş ve hemen vakit kaybetmeden devenin üzerine binmiş... "Eğer senin yıldırımların, bana dokunmaz da beni rahat bırakırsa, ben de seni serbest bırakırım", demiş. Deve de Merküt'ün bu şartını yerine getirmiş...

Merküt'ün soyundan geldiklerini iddia eden, bir kabile de varmış. Bu kabileden olanlar beyaz elbise giyip, beyaz ata binince, "Uçan deve" nin kendilerini tanıyacağına ve yıldırımları ile, onları öldürmeyeceğine inanırlarmış."

GÖK GÜRLEMESİ VE ARSLAN KÜKREMESİ

Arslan da Türk edebiyatında, Gök gürlemesinin bir sembolü gibi görülmüştü. Eski Türkler, gök gürlemesi için "kükreşmek" fiilini kullanırlardı. Bu, bir nevi "bulutların kükreşmesi" idi. Arslan, bir din ve edebiyat sembolü olarak, Türkler arasına, oldukça geç zamanlarda girmiştir. Türkler arasında arslanla ilgilenme, ancak büyük dünya devletleri kurmayı başarmalarından sonra başlamıştır. Kutup yıldızı ve gök ile ilgili bölümlerimizde, "Çift başlı Gök Kartalı" üzerinde durmuştuk.

Türklerde, kartal; Moğollarda ejderha

Çift başlı kartal kültü, en orijinal şeklini, Yakut Türkleri'nin inanışlarında bulmuştur. Yakutlara göre, "göğün en üst katında ve göğün yere açılan kapısında, yeri göğü bağlayan Dünya Ağacı'nın tepesinde, çift başlı bir kartal otururdu. Göklerin korunması bu kartalın vazifesi idi".

²¹ Bk. U. Harva, Aynı esr., s. 208.

Bu, orijinal bir Türk düşüncesi idi. Moğollar'da ise kartalın yerini ejderha almıştı. Ejderha ile ilgili düşünce düzeni, köklerini daha çok Çin mitolojisinden alıyordu. Sibirya'nın bazı yerlerinde ise, kartal ile ejderha'nın yerine, Güneydeki büyük kültürlerin tesirleri ile, büyük bir balık oturtuluyordu. Böyle büyük balık motifleri köklerini güneydeki Hint kültürlerinden almalarına rağmen, Kuzey Sibirya'daki balina avcılarının da, tesirleri altında kalıyorlardı²².

Türklerde, tabiat olaylarını yaratan, "Çift başlı kartal"

Bütün diğer motiflere rağmen "Çift başlı kartal" geleneği, en orijinal şekli ile Yakut Türklerinden başlıyor ve Ortaasya'da dalga dalga yayılıyordu. Ayrıca bu gelenek, en köklü ve yerli mitolojik bir karakter gösteriyordu. Gök güremeleri ile yıldırım ve şimşeklerin bu çift başlı kuş tarafından yaptırılmış olması, eski Türk geleneklerine de, uygun gelmektedir. "Gökte oturan bu kartal zaman zaman kanatlarını vuruyor, ses çıkarıyor veya kıvılcıyor ve bütün fevkalâde tabiat olayları da bu sebepten dolayı, meydana geliyordu".

Yıldırım kuşu

Turuhansk bölgesinde oturan geri Tunguzlar "yıldırım ve şimşeklerin, gökteki "Yıldırım Kuşu" nun, kanatlarını vurması sebebi ile" olduğuna inanırlardı. Bu sebeple, ağaçtan bir kuş heykeli yaparlar ve bu kuşu bir sırtın tepesine geçirerek, kuşlu sırtığı, çadırın yanındaki, bir yere dikerlerdi. Şamanlar, zaman zaman dışarı çıkıp bu kuşun çevresinde, tören yaparlardı. Onlara göre şamanların ruhları göğe çıkarken, bu ruhları koruyan da yine bu kuş idi. Şamanlar zaman zaman bu kuşu, kendi düşmanlarının üzerine de gönderirlerdi. "Yıldırım Kuşu" düşmanlarının üzerine yumulduğu zaman, yıldırımdan oklarını atar ve taştan pençeleri ile, onları parçalardı".

En orijinal ve mitolojik şeklini Yakut Türklerinden alan bu düşünce düzeni, daha basitleşmek sureti ile Batı Sibirya'daki Fin-Ugor kavimlerine kadar uzanırdı. Fin-Ugor kavimlerinden Yuraklar da, Tunguzlar gibi, "ağaçtan oyulmuş yıldırım kuşları yaparlar ve bu kuşların gökte senelerce dolaşabileceğine inanırlardı". Bu yıldırım kuşu ile ilgili inançlar, Kuzey-doğu Asya'daki Bering boğazına kadar yayılmıştı.

Yıldırım kuşu ile ilgili inançların bu kadar geniş bölgelere yayılmış olmasına rağmen, bu kuş hakkındaki açık ve geniş mitolojik bilgileri, yalnızca Altay bölgesinde, bulabiliyoruz. Altayların kuzeyinde yaşayan Telet

²² "Dünya balığı ile ilgili konuları, "Yaratılış" a sit bölümümüzde inceledik.

Türklerine göre, "göğün 12. katında oturan bu kuş kutsal bir varlıktı. Bir çok şeyler gibi yıldırım ve şimşekleri de, meydana getiren yine bu kuştu"²³. Bu Telet Türklerinin efsanesine bazı Hintiyanlık unsurları da karışmıştır. Buna rağmen Yakut Türklerinin Tanrılar panteonuna benzemesi bakımından, bu Telet Türk efsanesi de kendini, Türk mitolojisinin orijinal bir parçası (Episode) şeklinde, göstermektedir.

Yıldırım düşüren "Ejderha" (Çingiz Han çağında)

Yıldırımın bir ejderha şeklinde düşünülmesi de, çok yaygın, önemli ve mitolojik bir inançtır. Yıldırımın, "uçan bir ejderha" şeklinde düşünülmesinin kökleri, Çin mitolojisinden gelmiş olsa gerektir. Bilhassa Çingiz Han'dan sonra Ortaasya'da çok yayılan bu inanç, İrande biyatinada girmişti. Tarihçi Reşideddin'in Uryanhay Moğolların yıldırım ejderhası hakkında verdiği bilgileri, yukarıda tercüme etmiştik. Reşideddin bu yıldırım ejderhasından söz açarken, bir de farsça söylenmiş, bir şiir ilâve etmiştir. Bu farsça şiirde böyle yıldırımlar saçan bir ejderha'dan söz açılmaktadır. Şirvanlı Hakani tarafından söylenmiş olması pek muhtemel görülen bu şiir, Ortaasya mitolojisinin, İran düşüncesine yaptığı yeni tesirleri göstermesi bakımından, büyük bir öneme sahiptir.

Çin'de ve Ortaasya'da ejderha motifi

Ortaasyadaki Yıldırım Ejderhası ile ilgili inançları, Potanin toplamıştır. Altay Türklerine göre, "gökte büyük bir ejderha yazardı. Bu ejderhanın, biri ağzında ve diğeri de kuyruğunda olmak üzere, iki çakmak taşı birbirine vurur ve şimşeklerle yıldırımlar çaktırırdı". Ejderha gerçi Çin mitolojisinin, önemli bir motifidir. Fakat bu Altay geleneği, Çin düşüncesinden, oldukça uzaklaşmış ve yerleşmişti²⁴. Bunun yanında Çin mitolojisinin öz çizgilerini taşıyan bazı inançlar da yok değildi. Altay Türklerine göre, "gökte ejderha üzerine binip, dolaşan bir Tanrı vardı. Bu Tanrı istediği zaman, yerlere, yıldırım çivileri atar ve narası ile de gökleri çınlatırdı"²⁵.

Kar ve buz ejderhası

Ejderha ile ilgili inançların çoğu, hiç şüphesiz yok ki Çin ile ilgilidir. Fakat bu inanışlar Ortaasya da zamanla büyük değişikliklere uğramış ve adeta yerli bir karakter almışlardı. Bu sebeple, Türk mitolojisinde-

²³ Sternberg, Kult Oria, (Kartal kültü), s. 733.

²⁴ Potanin, Özerki, II, s. 141.

²⁵ Aynı esr., s. 130-141.

ki her ejderha motifi Çin'den gelmiş değildir. Ortaasya kavimlerine göre, "gökte yaşayan bir ejderha, kış olunca, dağların tepelerine iner ve yuvasını da oralarda kurarmış. Kış olunca, yüksek dağlar karla, buzla ve dumanlarla kaplanıyordu".

İnsan ayağının, yüksek dağlara kadar uzanamaması, kışın o bölgeleri, insan zihninde efsaneleştiriyordu. Oraları, neler olduğu bilinmeyen bölgeler haline sokuyordu. Tıpkı Himalayalarda yaşayan kar adamları hakkındaki inançlar gibi.

Onlara göre, "gök gürültüleri, karlar arasında yaşayan bu ejderhanın nefeslerinden, aksırık ve tıksırıklarından, başka bir şey değildi. Ejderhanın sesleri, vadiler ve buzullar arasında yansıyor ve böylece gök gürültülerini meydana getiriyordu". Çin'de böyle karla, buzullarla kaplı, büyük dağlar yoktu. Bu sebeple öz Çin mitolojisinde böyle bir "Kar ejderhası"nın varlığı da, düşünülemezdi. Yine Ortaasya kavimlerine göre, "kışın karlı dağlarda yatan bu ejderhanın başının üstünde de, bir bulut doluyordu. Bulutlardan gelen gök gürültüleri ve şimşekler, hep bu ejderhanın bulutlara yansıyan sesleri ve ışıkları idiler".

Güney kültürlerinde, kartal ve ejderha yerine, balık

Sibirya'daki bazı kavimler, örnek olarak Tunguzlar, yıldırım ve şimşekler çaktıran bu efsanevi varlığı, bir ejderha değil de; büyük bir balık olarak düşünmüşlerdi. Onlar, "bu balığın, göğün en yüksek katlarında yaşadığına ve bulutlar içinde yüzdüğüne inanırlardı. Onlara göre bu balık pulları ile yıldırımlar çaktırır ve kuyruğu ile de gök gürültüleri meydana getirirdi". Yeryüzünü de tutan bu efsanevi balıkları, ayrı bir bölümümüzde de incelemiştik. Esas itibarı ile köklerini Güney kültürlerinden alan bu balık geleneği, Altayların bazı bölgelerine de sokulmuştur. Onlara göre, "yıldırım düşüren bu balıklar kış oldu mu, büyük denizlere girer ve oralarda yaşarlardı". Görülüyor ki yıldırım ile ilgili inançlarda, dış tesirler sebebiyle, bazı motiflerin değişmesine rağmen ana fikirler aynı kalıyordu".

YILDIRIM VE ŞİMŞEKLE İLGİLİ TÜRKÇE DEYİMLER

Yıldırım ve şimşekler ile ilgili deyimler

Eski Türkler hem yıldırım ve hem de şimşekle yağın adı verirlerdi. Elektrik dolu, içinde hem şimşek ve hem de yıldırımları saklayan bulutlara ise, yağın bulut derlerdi²⁵. Bundan da açık olarak anlıyoruz ki Türkler,

²⁵ Putanın, aynı eser, IV, s. 138-142.

²⁶ Aynı eser, s. yer.

²⁷ Kaşgari, III, s. 59. "şimşekli bulut".

elektrikli bulutlarla, normal bulutları, birbirinden ayırabilecek kadar derin bir bulut bilgisine sahip idiler.

Bulutlardan, yeryüzüne yıldırım düşmesine de, yağın attı derlerdi²⁸. Bugün Anadolu'da da bir çok kimseler, şimşekğin çakmasına şimşek attı derler. Bu bakımdan eski Türkçe ile yeni türkçe arasında bir benzerlik vardır. Fakat eski Türkler şimşek atması için yağın olarak, yağın yağınadı deyimini kullanırlardı.

Eski türkçede yağınmak, yağınmak²⁹, "parlamak" manasına; yağınmak ise "aydınlattı" anlamına gelirdi³⁰. Bugünkü ışık sözcüğümüz de anlamını, bu fiil kökünden alıyordu. Bu duruma göre şu sonuca varabiliriz: Yağın attı deyimini "yıldırım attı" yağın yağınadı ise "şimşek attı" anlamına gelebilirdi.

"Yıldırım" sözü de, "parlamak, alev alev yanmak"; anlamına gelen, eski türkçedeki "yal-ı-mak" fiil kökünden geliyordu³¹. Yine aynı kökten türeyen yalın sözü, eski ve yeni Türk lehçelerinde "alev" anlamına gelirken; bazı Türk lehçelerinde ise, halâ yıldırım" karşılığı olarak kullanılıyordu³². Türkçe yıldırım sözünün, yine aynı kökten türeyen, yaldıramak, yaldıramak, yaldıramak³³ fiillerinden türemiş olması, çok muhtemeldir. "Yaldıramak" fiili, Osmanlı edebiyatında yalnızca "parlamak" anlamını karşılardı.

Altay ağzlarında ise, aynı fiil "parlamak" anlamına gelmekle beraber, bilhassa "zaman zaman yanıp sönme" hallerini de ifade ederdi. Bizce bu fiilin en orijinal anlamı, "zaman zaman parlayıp sönme" hali olmalıydı. Yıldırım sözünü de doğuran sebep, yine bu anlamda olmalıydı.

Anadolu'da yıldırım karşılığı olarak kullanılan, "yaldırmak, yaldırtık, yaldırayık" gibi sözcükler de, köklerini, hep bu fiillerden alıyorlardı. "Yaldırmak" deyimini de, ta Uygurlar çağından beri devam eden, bir fiil köküdür³⁴. Anadolu Türklerinin Merih yıldızına, "Yaldırmak" demelerinin sebebini de, yine bu fiil kökünde ve anlamında, aramak gereklidir.

²⁸ Aynı eser, I, s. 236: "yağın atıp, yağınadı; zaman tutup, tapındı..." Şimşek atıp, parladı! Bulutlar çığır, harekete geldi!... Kejl. Breck. AM., 30 s.

²⁹ F. W. K. Müller, Uğurica, II, s. 32.

³⁰ Türkische Turfan Texte, -I, s. 48. "Yarınmak, yapınmak" sözü ile söylenir (Manichaeism, 121,4; Suvarna... 96, 4). "Dünyayı aydınlatma (yarınmak), güneştir (MK, III, 52).

³¹ Radlof, Wörterbuch, III, s. 165. "Yal-mak"; yanmak, ateşin yanması (MK, III, s. 63). Atil yanma, "Örzenmak, yalmak"; demektir.

³² Aynı eser, III, s. 166: "Ot yalını"; Ateş alevi (TT, I, 123)-(MK, III, s.23.)

³³ Aynı eser, III, s. 181. Bu söz eski Türkçede, Yaldırmak, yaldırmak, yaldırmak, yaldırmak kökleriyle söylenir.

³⁴ Aynı eser, III, s. 490.

"Gök gürlemesi" ve "yıldırım"

Ortaasya'da yıldırım sözü, aynı zamanda, "gök gürlemesi" anlamına da geliyordu²⁶. Yine bunun gibi "gök gürlemesi" anlamına gelen *kükürö*²⁷, *kükürt*, *kükrek*²⁸ gibi deyimler, aynı zamanda, yıldırım için de, kullanılagelen sözlereydi. Altay Türkçesinde, yıldırım karşılığı olarak kullanılan, *küngür* veya *küngürt*²⁹ gibi sözlere de, gök gürlemesini taklid etme yolu ile meydana gelmiş, deyimlerdi. Altaylılar, "yıldırım düşüren Tanrıya" da, *Küngürçi*³⁰ derlerdi. Bu da, gök gürlemesinin taklidi yolu ile, meydana çıkmış bir deyim olsa gerektir.

Altay Türkleri şimşek için, *küygek*; "Şimşek çaktıran ruh" için ise, *Küygekçi* adını verirlerdi. Bu da türkçe *küi-* veya *küy-*, yani "yanmak, parlamak" kökünden türemiş, bir deyim olsa gerekti³¹.

Çakın sözü de, gerek eski Ortaasya'da ve gerekse Anadolu ağzlarında, yıldırım karşılığı olarak kullanılan, bir deyimdi. Bu sözün türkçe "çakmak" fiili ile olan ilgisi gayet açıktır³². Bu türkçe deyim, Moğolca da "çakılğan"³³ v.b. söylenişlerinde, görülebiliyor. Türk lehçelerinde *şagirt*³⁴, *şagırdamak*³⁵ gibi sözlere ve fiillere de "yıldırım" anlamında kullanılıyor idiyseler de; bunlar daha çok, ses taklidi yolu ile meydana gelen deyimler olmalı idiler. Yıldırım anlamına gelen başlıca sözlere bunlardır. Bu sözlerden türemiş veya bozulmuş daha bir çok deyimler de vardır ki, bunlar üzerinde birer birer durmayı gereksiz görüyoruz. Anadolu'da da şimşek için kullanılan "çakar, çaki, çakın, çakırıntı" gibi deyimler, hep bu fiil kökünden çıkan sözlere aittir.

Moğolların, "yıldırım" deyimleri ve Çin tesirleri

Ejderha motifinin köklerinin, Çin mitolojisinde bulunmasına rağmen; Türklerin karlı dağlarına ve yaylalarına gelince, bu düşüncenin mahiyeti değişiyor ve Türkleşiyordu. Moğolların ise Çin kültürleri ile olan ilgileri, daha yakın ve çok daha derindi. Bu sebeple *ejderha*, Moğol mitolojisi

²⁶ Tohol ağzında böyledir. Bunun için bk. Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 490.

²⁷ Aynı eser. (Alt), II, s. 1423.

²⁸ (Alt. Kurg); Aynı eser., II, s. 1424.

²⁹ Aynı eser., II, s. 1430.

³⁰ A. Inan, *Şamanizm*, s. 34.

³¹ Aynı eser., s. yer.

³² (Alt.Tel.); Radlof, *Wörterbuch*, II, s. 1418.

³³ Aynı eser., III, 1034.

³⁴ Ramstedt, *Kalmuk. Wörterbuch*, s. 420a, 42b.

³⁵ (Tel.) Radlof, aynı eser., IV, s. 938.

³⁶ (Kazan); Aynı eser., s. yer. Anadolu'da "Şimşek çakmak ve düşürmek" deyimleri için bk. *Tarım Dergisi*, IV, s. 882.

sinde, Çin'deki aslına daha uygun olarak kalıyor ve pek fazla moğollaşmış, değişmiyordu.

Kalmuklar, yıldırımına *Lügin somn*, yani "Ejderhanın oku" diyorlardı. Gök gürlemesi ise onlara göre *Lügin duun*, yani "Ejderhanın sesi" idi³⁷. Çinliler, ejderha'ya "Lu" derlerdi. Kalmuk Moğolları ise, bunu az değiştirecek, "Lü" haline sokmuşlardı. Bu Çin tesirlerinden başka, Moğollara Budizm ve Lamaizm yoluyla, yıldırım ile ilgili başka inançlar da girmişti.

Moğolların Yıldırım Tanrısı *Oçırvani*³⁸; Budist Tanrı *Vajrapâni*'den başka bir şey değildi³⁹. Yine Kalmuk Moğolları, yıldırım karşılığı olarak "Cilib, Cirib" sözlerini, kullandılar. Bazı dilecilere göre bu sözler yıldırımın sesini taklit etme yolu ile, meydana gelmişlerdi⁴⁰. Moğolca, *çayı-la-bz*; Kalmukca, *çelab* gibi, yine yıldırım için kullanılan sözlere bakılırsa⁴¹, bütün bu moğolca deyimleri, Türkçe "Yalab" sözü ile karşılaştırmamak, elden gelmiyor.

Anadolu'nun bir çok yerlerinde de, halâ şimşek ile yıldırım için, yine aynı kökle ilgili, "yalabık, yalabuk, yalamuk" deyimleri kullanılır.

Çin, ve Moğol inanışlarının benzeşmesi

Çin'de olduğu gibi Moğollara göre de, "gökte yaşayan ve yıldırım çaktıran bu ejderhanın, çok kuvvetli kanatları ve balık pulları ile kaplı, tıpkı bir zırh gibi de, gövdesi vardı. Gökler de uçarken, bazan denizlere de iner ve denizlerin en derin yerlerinde, dolaşırdı. Göklerde uçup bağırırken, gök gürlemeleri meydana gelir ve kuyruğunu vurduğunda, şimşekler yıldırımlar çakardı". Bölümümüzün başında, tarihçi Reşideddin'den, Moğolların bu inancı ile ilgili bir parçayı tercüme ederek vermiştik. Buradan açık olarak görülüyor ki Moğolların yıldırım hakkındaki inançları, yüzyılların geçmiş olmasına rağmen, değişmemiş ve devam edegelmişti. Fakat şunu da unutmamalıyız ki bu düşünce, Çin mitolojisinin ufak değişikliklere uğramış, şeklinden başka bir şey değildi.

EKLER: DEYİMLER, İNANIŞLAR VE YILDIRIM

(Belgeler ve Notlar)

1) Yıldırım oku: Çalgıgan Yıldırım. Çalgıgan teydi. Ona yıldırım değdi. Çalgıgan oğ u (Mitoloji): Yıldırım oku. Güya yıldırımın düştüğü yerde, yerin düzeyine çıkan, kırmızımsı bir taş.

³⁷ Ramstedt, aynı eser., s. 253a.

³⁸ Aynı eser., s. 291b.

³⁹ Aynı eser., s. 109b, 112a.

⁴⁰ Aynı eser., s. 425b.

Çağıldandan ogunday: Yıldırım gibi vuran. Burada da, ek *dan söz açılıyor: (Yudahe'nin, Kırgız sözlüğü, (türkçesi), s. 241).

2) De de Korkut'ta yıldırım: "... Azmanlı gökte, kara bulut oluban, kâfirin üzerine gürleyleyim! Ağ yıldırım olup, çakıyuyum! Kâfirin, kanıq gibi, od oluban, yandırıyım!..." (DK, 147-7).

"... Kara kaygulu vak'a gördüm: Yumruğumda talhanın şahin benim kuşumu, ölüp gördüm! Gökten yıldırım, ağ bun evim üzerine, çakır gördüm!..." (DK, 43-1).

3) Caldwell, Caldwell: Yıldırım ve şimşek. Kırgız Türklerinin bu deyim, bizimkine yakındır: (Radlof, WB., IV, s. 130).

4) Çağış (Teleüt): (= Çak-ın) : Yıldırım (Radl., Wb. III, s. 1844). - Çağın (Altay): Yıldırımın çakması: (a. eser, III, s. 1848). - Şayın (Şor): Yıldırım (a. eser, IV, s. 979).

- İyün (Çağatay): (= Yeğin, yağın) : Yıldırım: (a. eser, I, s. 1553).

5) "Şaman davullarında, göğün direği olarak gösterilen Kayın ağacına (Bay kayığı), yıldırım düşmez" : Anah'in, Altay şamanlığına ait maddeler, A. İn'an, Makaleler, s. 447.

6) Büyük Tanrı Ülgen, "Ak-ayaa, Ayas-kan", yıldırım et, şimşekçi olarak da tanılır: (A. İn'an, Şamanizm, s. 32).

7) "Yıldırım Tanrısından (Küngürçü) ayrılır! Şimşek Tanrısından, (Küygeçli) den ayrılan... Yayık Han!..." (A. İn'an, aynı eser, s. 34). Görülüyor ki, "Yıldırım" (Küngürçü) ve "Şimşek" (küygeçli) Tanrıları, ayrı ayrı idiler. Şimşek, bulutlarla ilgili idi. Bu deyimler üzerinde, yukarıda durulmuştur.

DEYİMLER, İNANIŞLAR VE GÖK GÜRLEMELERİ

(Belgeler ve Notlar)

Deyimler

1) Küngürt (Lebed): Gök gürültüsü. Kügürt (Kiter., Sagay, Koyb., Kaçın): Gök gürültüsü: (Radlof, Wb., II, s. 1430).

Kükürü (Altay): Gök gürlemesi. Kükürt (Altay, Kırg.): (A. eser, II, 1424). Kükrek (= Kükre-k) (Ber.), Kükreit (Tobol): Gök gürlemesi: (A. eser, II, s. 1425).

Kürre- (Kumul.), Küngre (Kumul.): Gök gürlemesi: (Radlof, a. eser, II, 1449). Kükürre- (Uygur, KB?): (a. eser, II, s. 1437). Kökreit (Tar.) : Gök gürletme: (a. eser, II, s. 1225). Kük kürewü (Kazan) : Gök gürlemesi: (A. eser, IV, s. 141).

Caşıl, caşıl tüştü (Kırgız): Yıldırım ve şimşek düşmesi: (A. eser). Kizire- (Teleüt): Gök gürlemesi, yöksek sesle bağırma: Kizire- (Aynı eser, II, s. 1390). Satruş, caşru- (Sagay): Gök gürlemesi: "Sarık Han kızdı, gök gürletti tezrab-çadır": (A. eser, IV, s. 382).

Anlayışlar

2) "Yer Kara-şıl p., bir şahin (karşıya) oldu. Yeşey - Mönğküde, birleşim (ilaçım) oldu. Gökte doğuştan Kadınların vuruşu, bir gök gürültüsü gibiydi..." : (Proben, IV, s. 81/103).

3) "Bulut kökretdi = Bulut kökretdi. Savaşlarda yığılıların sesi, buna benzetilir. Şu savaftan da gelmiştir: "Doğrımende doğmuş oçan, gök gürlediğinde (kük kökrebinge), korkmaz!" : (MK, III, s. 282). Brockelmann, Spn. 152.

4) Dambur taş. Eski deyim: "Et ve süt bolluğuna ermek dileği ile, baharda ilk gürlemelerindeki kadın yakarışı: Kadınlar keçe evin çevresinde dönüp, şöyle söylüyorlardı:

"Yer ayrıl! Gök ot çık! Memo ayrıl, süt çık!" : (Yudahe'nin, Kırgız sözlüğü, (türkçesi), s. 295).

"Ker ve yağmur gibi hücum etti..." Eski Türk destanlarında yığılıların veya düşmanın hücumundan söz edilirken böyle deniliyordu: (Proben, III, s. 20/23).

"...Düşman, ateş ve fırtına gibi (otça borça) geldi!..." : Bu da, Göktürk yazıtlarında söylenmiş bir tanıtma idi.

"Dokuz karış ker" : Bu da, Türk destanlarında, karın ölçüsünü gösteren bir deyimdi. (9) sayın, Türklerce kutlu ve mukadestir: Türk Mitolojisi, I, s. 318.

27. BÖLÜM

RÜZGÂRLAR VE TÜRKLER

Türklerde rüzgâr çıkaran Tanrı

Ortaasya ve Sibirya'nın bazı bölgelerinde olduğu gibi, ne bir "boz öküz" ve ne de bir "rüzgâr kuşu" gibi düşünülmüştü. Türklerle göre bu iş de "i n s a n i l e T a n r ı a r a s ı n d a o l a n b i r i ş t i". Eski bir G ö k t ü r k efsanesine göre: "T ü r k l e r i n b a ş k a n ı İ d i - N i s i b u , i s t e d i ğ i z a m a n r ü z g â r l a r v e f ı r t ı n a l a r ç ı k a r a b i l i y o r d u". Bu da muhakkak ki, *Ya d a t a s ı n ı* kullanabilen, kutsal ve sihirbaz bir a t a idi. Türk mitolojisinden alınmış bu örnek de bize gösteriyor ki, Türkler rüzgâr çıkarma ve yağmur yağdırma işi ile şerefini, yine insana, yani *kendi atalarına* vermişlerdi. Yine aynı eski Türk efsanesine göre:

"Bu Türk atasının iki tane de karısı vardı: Bunlardan biri *Y a z T a n r ı s ı*'nın; diğeri de *K ı ş T a n r ı s ı*'nın kızı idiler. Efsane, bu noktada karanlıklaşmakta ve açıklamaya muhtaç görülmektedir. Çünkü çince metinde bu kızlara, hem "Türk atasının kızı" denmekte ve hem de "Yaz ve Kış Tanrılarının kızları" diye, bir açıklama yapılmaktadır. Öyle anlaşılıyor ki bu iki dişi tanrı, Türklerin atasının herhalde iki karısı idiler.

Türk mitolojisinin, "zaman ve mekân" temeli

Yukarıdan beri söylediğimiz gibi Türk mitolojisi, başlıca iki önemli pirenslip üzerine dayanıyordu: 1. Z a m a n ; 2. M e k â n . Büyük Fransız sinolog ve sosyoloğu M. G r a n e t , Çin düşünce ve mitolojisini incelemeye başlarken, z a m a n v e m e k â n (*Le temps et l'espace*) anlayışlarına, büyük bölümler ayırmış ve Çin düşünce düzeninin tetkikine, bu yönden girişmişti². Türk mitolojisi de daha başlangıçta, bir "t a k v i m d ü z e n i" ile başlıyor ve dört mevsimin anaları olan y a z i l e k ı ş , Türklerin atasının kızları oluyorlardı.

T a k v i m d ü z e n i" , Türk mitolojisinin temelini oluşturan, en önemli pirenslipdir. Efsane de Türk atasının, "Yaz ve Kış Tanrıları ile evlenmiş olması", a s t r o n o m i k bir inanışı da açığa kor. Bu kitapda yer yer incele-

¹ G ö k t ü r k l e r i n a t a s ı n ı n y ı l d ı r ı m t e m e n l e r i n i n , ç i n c e d e n t ü r k ç e y e t e r c ü m e l e r i i ç i n b k . B . Ö g e l . *İlk Türk Boyları*, Belleten, 1950, Ayrıca bk. A. İnan, Şamanizm, s. 160.

² Çin konularında, en güvenilir eser şudur: M. G r a n e t , *La pensée Chinoise*, Paris, 1934, s. 86-114.

diğimiz gibi, "gece ve gündüz, yaz ve kış, Gök kubbesinin dönüşü ile meydana gelirdi". Bu duruma göre Göktürklerin bu atası, yalnız yağmur yağdırmağa ve rüzgâr çıkarmağa değil; gece ile gündüze ve mevsimlere, de hükmetme gücüne sahipti.

Oğuz-Han destanına bakalım: Oğuz-Han, gökveyer in sembolleri olan kızlarla evlendikten sonra bu hatunlardan, "Gök, Gün, Ay, Deniz, Dağ, Yıldız" gibi, adlar alan, çocukları doğmuştu. Oğuz-Han'ın çocukları ile torunlarının sayıları "takvim rakamları"ndan başka bir şey değildi. Oğuz-Han da Göktürklerin ilk ataları gibi, dünya ile astronomik âlemi, kendisinde toplamaktan başka bir şey yapmıyordu.

Rüzgârların, günlük hayata tesirleri

İki türlü rüzgâr vardır: 1. Değişen rüzgârlar; Bunlar, başlıca bahardan itibaren başlarlar ve yaz aylarında da devam ederler. 2. Devamlı rüzgârlar: Bunların çoğu da, soğuk rüzgârlardır ve kış aylarında durmadan, az veya çok devam ederler. Yıldırım, şimşek ve gök gürlemeleri, nasıl yeni yıl ve baharın bir başlangıcı sayılıyor ise; bahar rüzgârları da, yeni "yıl başı"nın, bir müjdecisi gibi görülüyordu. Mevsimden mevsime değişen rüzgârlar, bilhassa -atlı göçebeler ve avcılar için, çok şey ifade ederlerdi.

Rüzgârların yön değiştirmesi, onların günlük hayatlarını düzene koyan, başlıca faktörlerdir. Kuşların gelip gitmeleri de, rüzgârların esiş yönlerine bağlı idi. Güneyden esen rüzgârlarla, kuşlar gelirler ve kuzeyden esen rüzgârlarla da kuşlar giderlerdi. Bunlara göre, bir yılın yeni av düzenleri kurulur, günlük hayat değişir; hislerde ve gönüllerde ise, bir sürü şiir ve hayâl dünyası meydana gelirdi.

İki mevsim rüzgârları

Eski Türk mitolojisinin, karışmış prototipleri olan Güney Sibirya efsaneleri de, bu konuda başlıca "iki mevsim" üzerine, kurulmuşlardır. Buryatlara göre: "Yağmur ve Rüzgâr Tanrıları" yaz ve kış olmak üzere, iki mevsimde ortaya çıkarlardı. Bunlar, ilkbahar ve sonbahar rüzgârlarıdır. Çünkü Sibirya'da ilkbahar, hemen hemen hiç yoktur. Sonbahar ise, hissedilemeyecek kadar kısadır. Bu sebeple Sibiryalılar ilkbahar rüzgârlarını, yazla; sonbahar rüzgârlarını da, kışla karıştırmışlardır. Aslında ise, Buryatların "Rüzgâr Tanrısı Zada", yağmur getiren rüzgârlarla ilgili, bir ruhtur.

Yağmur getiren rüzgârlar ise, hafif ve ılık esen, yön değiştiren rüzgârlardır. Kuş ve kazları, avcılara getiren rüzgârlar ise, yine bu sonba-

har rüzgârlardır. Bunun için de Güney Sibirya Türkleri, bu kuşlara, Rüzgâr Kuşu derlerdi. Geri Buryat Moğollarının, kuş getiren bu rüzgârları, daha mitolojik bir anlayışa büründürerek, "Şobuni-Zada adlı kutsal bir kuşa esdirmeleri" meseleye daha ayrı bir yön vermektedir. Buryat Moğollarının Rüzgâr Tanrıları için kullandıkları Zada deyiimi, türkçedeki "Yada" sözünden başka bir şey değildir.

Türklerin oturdukları bölgelerde, ilkbahar ile sonbahar, yaz ve kışlardan daha açık olarak ayrılabilirdi. Bilhassa "bahar rüzgârları", baharın birer müjdecisi idiler. Bu rüzgârların çoğu da, güneyden gelirdi. Bu sebeple Türkler ilkbahar rüzgârlarına, Öngdin yeli demişlerdi⁴.

Rüzgârlar dağların tepelerinde oturuyor

Göktürk efsanelerine göre: Türklerin ataları, bir zamanlar dağların başlarında ve karların arasında, aç ve perişan kalmışlardı. Yağmur yağdırana ve rüzgâr estiren kardeşlerden biri, ateşi icad ederek Türkleri ısıtmış ve onların yaşamalarına imkân vermişti⁵.

Yakut Türklerine göre Rüzgâr estiren Tanrı veya ruh, yüksek dağların tepelerinde otururdu. Bu ruh, yüksek dağlarda uyur, kalkar ve gezdi. Bazan da ıslık çalar ve bu ıslık buzullara çarparak, onlar üzerindeki soğuk havaları, toplar ve rüzgâr olurdu⁶. Bunun için Yakutlar, dağların tepelerinde, yüksek sesle konuşmazlardı. Bazı Yakutlar bu rüzgâr ruhuna, Dağ-Toyonu, yani Dağın Efendisi de, derlerdi. Bu ruh, yüksek sesten ve bilhassa ses yansımalarından, hiç hoşlanmazmış. Yüksek bir ses veya bir ses yansıması duyunca, hemen fırtınalar gönderirmiş⁷. Öyle anlaşılıyor ki Yakutlar, dağlarda yansıyan sesleri de, Tanrıların bir ünü ve sesi olarak kabul ediyorlardı. Bu yansıyan sesler, belki de "Rüzgâr Tanrısının sesleri" idiler. Ayrıca bu inanışın, pratik bir faydası da vardı. Biliyoruz ki yüksek sesler, bilhassa derin vadilerde, çığları da meydana getirebilirdi.

Türk edebiyatında bile, rüzgâr denince ilk hatıra gelen şey, yüksek dağ zirveleri ile ağaçların tepeleridir. Çünkü Rüzgârın, en çok kendini gösterdiği yerler, oralarıdır. Şu güzel ve çok eski Türk atasözü de, bunu belirtmiştir: "Yığaç uçunga yel togir, körklüg kişiğe söz kelir"; yani, "Ağaç ucuna yel değer, güzel kişiye söz gelir".

⁴ U. Haeve, (Fr.), s. 159; Agapitov I. Hengalov, Şamanstvo u Buryat Irkutskoy Gubernii (Irkutsk bölgesindeki Buryatlarda Şamanlık), Irkutsk, 1883, s. 6'dan.

⁵ Kurtoğlu Bilig, R. Arat yayını, 63.

⁶ Serojevakiy, Yakut: (Yakutistan), SPb., 1896, s. 667.

⁷ Tronçanskiy, Evolyutsiya Chernoy Vesi u Yakutov (Yakutlarda Kara Dışın, (şamanlığın) gelişmesi), Kazan, 1915. Biraz misyoner görüşü bağındır.

⁸ Kaşgarlı Mahmud I., s. 319. Krfl. Brockelmann, Sprichwörter, 120.

Rüzgâr, bir söz gibi

Dağların tepeleri, rüzgârların dolıştığı, meskenleri idi. Ancak rüzgâr, dağın alt kısımlarına ve vadilerine, ne girebilir ve ne de, bir tesir yapabilirlerdi. Yalnızca dağ burunlarına, sargılarına değer ve giderlerdi. "Er ve a l p k i ş i d e b i r d a ğ g i b i v e r ü z g â r i s e, b i r s ö z g i b i i d i". Nasıl yüksek dağların kaderi, hep rüzgârlarla karşılaşmak ise; keder de, er kişinin başından eksilmeyen bir üzüntü gibi idi. Yine eski bir ata sözü bunun için şöyle diyordu:

"Erge, mung tegir; tag sengiringe, yel tegir", yani, "Erlere, keder değer; dağ burnuna ise, yel değer". Bu atasözüne göre: "Bir dağ için, nasıl rüzgârlar gelip geçici ise, keder de, yığının başından gelip geçebilirdi. Ancak yığının talihi, bir defa dönmemiş olsundu. Kuyuya bile girse, yelin onu bulup çıkarması, iştent bile değildi". Eski ve yeni Türkçede "yel" sözü, hem rüzgâr ve hem de cin ve peri için kullanılırdı. Yine eski bir atasözü şöyle diyordu: "Kowı er kudhugka kirse, yel alır", yani, "Talihsiz insan, kuyuya bile girse, yel ve cinler, onu orada bulur ve yukarı çıkarır".

Rüzgâr çıkaran Tanrılar

Güneydeki Türkler rüzgârın bir "boz öküz" tarafından çıkarıldığına inanırlardı¹⁰. Bu inanç, Orta Asya'nın bilhassa güney bölgelerinde, çok yayılmıştı. Bundan başka Güney Sibirya'da, Baykal gölünün batısında oturan Buryat Moğolları da, "boğa" şeklinde bir rüzgâr Tanrısının varlığına inanırlar ve bu ruha Buhan-Zada derlerdi¹¹. Bunun türkçe karşılığı da, "Boğa-Yada" demektir. Öyle anlaşılıyor ki bu ruh, bir boğa şeklinde idi ve yada taşı ile, yani yağmur yağdırmak ve rüzgâr çıkarmakla, bir ilgisi vardı. Fakat bu boğanın, nasıl yağmur yağdırdığı hakkında şimdilik hiç bir bilginimiz yoktur.

Türklerde Yada adlı sihirli taş, hem yağmur yağdırır ve hem de, rüzgâr çıkarırdı. Kuzeydeki Moğol kavimleri ise yağmur ve rüzgâr için ayrı ayrı taşlar kullanırlardı. Zudan-ulan şubun adlı, bu rüzgâr taşının rengi de, kırmızı olurmuş.

Demetrius Klementz'in "Encyclopaedia of Religion and Ethics, III, s. 4" de yazdığı Buryat maddesinde, "Rüzgâr Tanrıları" hakkında, değerli bilgiler vardır. Klementz, Buryat Moğollarını çok iyi tanıyan, bir bil-

¹⁰ Aynı eser, III, s. 360. Kehl, Brock., Sprichwörter, 182.

¹¹ Aynı eser, III, s. 226; Kehl, Brock., Sprichwörter, 130.

¹² U. Harva, Die religiöse Vorstellungen der Altaiischen Völker, s. 222.

¹³ Agapitov-Hangalov, aynı eser, s. yer.

gindi. Bu sebeple Klementz'de, diğer din araştırmacılarının eserlerinde görülen, fikir spekülasyonlarına ve yanlış anlamalara rastlanmıyor. Ona göre:

"Gök gibi yer de, Tanrıların elinde idi. Bu sebeple Tanrılar, zaman zaman kendi ülkelerinden yer yüzüne, bazı sihirli taşlar çıkarıyorlardı. Rüzgâr çıkaran kırmızı taşlar da, bunlardan başka bir şey değildi. Buryatlara göre kuzeyde, üç ve güneyde de de, üç tane olmak üzere, "altı Tanrı" vardı. Güneydeki Tanrılar, tatlı ve yağmur dolu rüzgârlar; kuzeydeki ise, dondurucu soğuklar çıkarırlardı. Bu Tanrılar, zaman zaman bir hayvan veya insan şeklinde (Anthropomorphic) düşünülürdü... Rüzgâr ve yağmur duaları, daha çok "Su Tanrısı" Uhan-Han'a yapılır ve bu konuda, diğer Tanrılar arasında, aracı olması istenirdi. Görülüyor ki Buryat Moğollarına giren dış tesirler, Altaylıların eski Yer-Su Tanrılarını ikinci plana itmişlerdi.

Rüzgâr kuşu

Yıldırım Kuşu'ndan söz açmıştık. Kuzey-doğu Asya'da yaşayan bir çok kavimler de, bir Rüzgâr Kuşu'nun varlığına inanırlardı. Bu inanç, Amerikalı yerlilerininki ile, yakın bir benzerlik gösteriyordu. Çünkü Kızılderililer de, büyük ve mitolojik bir kuşun (Thunder-bird) in varlığına, inanıyorlar ve gök gürlemeleri, yıldırım, fırtına gibi tabiat olaylarının, bu kuş tarafından yapıldığını söylüyorlardı.

Rüzgâr bir canavar gibi

Bu inanç, Türk mitolojisinin esas ruhuna ve prensiplerine aykırıdır. Bununla beraber bu inançlar, Kuzey-doğu Asya'da çok yayılmış ve Moğollar arasında, geniş miktarda sızmamış da, değildir. Bu bölgede yaşayan geri Gold ve Gilyak'lara göre, rüzgâr korkunç bir canavardan başka bir şey değildi.

"Bu çu adını taşıyan bu ruh, rüzgârla birlikte insanlara hücumla geçerdi. Bu sebeple nehirde veya karada rüzgâra doğru yol almak zorunda olan yolcular, ok ve yaylarını yanlarına almağı ihmal etmezlerdi. Çoğu zaman oklarının ucuna yanan bir bez takarak, rüzgâra atarlar ve bu yolla rüzgârı öldürdüklerine inanırlardı¹²".

RÜZGÂRI, TEK VE YÜCE TANRI'NİN ESTİRMESİ

Temel Türk düşüncesi

Türkler arasında, İslâmiyetten önce ve sonra, yaygın olan tek ve en önemli fikir, bu idi. Onlara göre, rüzgârı estiren ve yağmuru getiren bütün güçler,

¹³ U. Harva, Aynı eser, (Fr.), s. 150 vd. Gold ve Gilyaklar hakkında. Geri Kuzey inançlarıdır.

Yüce Tanrı'nın elinde idi. Yağmur yağdıran *Yadacılar*, insanoglu ile Tanrı arasındaki araçlardan başka bir şey değildiler. Bilhassa büyük devlet kuran Türk kavimleri, yağmur yağdıran büyücüleri de, geri plana iterek *Tanrı'nın her şeye kadir olduğuna*, inanmışlardı. Tabii olarak bu inanışlarda, islamiyetin de büyük bir rolü olmuştu.

Çok eski Türk sözlüklerinde, "*Tengri yağmur yağdırdı*"^{12a}, yani "*Tanrı yağmur yağdırdı*" veya "*Tengri ol yağmur yağdırdı*"^{12b}, "*Yağmuru yağdıran Tanrıdır*" gibi sözlerin geçmesi, bu inanışı belirten en güzel örneklerdir. Yağmuru yağdıran nasıl *Tanrı* idiyse, "*Tengri esin esnetti*"¹³ diyen eski Türkler, rüzgârın esmesini de Tanrının isteğine bağlıyorlardı. *Karı yağdıran da*, elbetteki yine *Büyük Tanrı* idi¹⁴.

YÖNLERE GÖRE, İYİ VE KÖTÜ RÜZGÂRLAR

Eski Türklerin, rüzgârların geldiği yönler hakkında da, bir çok bilgileri bulunmaktaydı. Bu bilgilerin, günlük hayatları dışarıda geçen, hayvan besleyen ve avcılıkla geçinen kavimler için, büyük bir önemi bulunmaktaydı. Yakut Türklerine göre: "*Dünyanın dört köşesinde, büyük rüzgâr hazineleri*" vardı. Zaman zaman bu hazineler açılır ve dünya, rüzgâr içinde kalırdı¹⁵. Bu hazinelerin, hepsi birden açılmazlardı. Bazan bir yönden ve bazan da diğer bir yönden, boşanmalar olur ve böylece belirli yönlerden, belirli zamanlarda esen rüzgârlar meydana gelirdi.

Yakut Türkleri "*rüzgârları dört yöne*" ayırmışlardı¹⁶. Yakutlar, rüzgârların dünyanın dört köşesinden geldiğine inanırlar ve "*Dört köşeden esen rüzgârlar*", deyimini kullanırlardı. Biz ise bugünkü Türkçemizde, rüzgârların dört yandan geldiklerini, ifade etmeğe çalışırız. Eski türkçede de, durum böyle idi. Onlar da bizim gibi "*Dört bulung*", yani "*dört kenar*" deyimini kullanırlardı.

Doğudan esen rüzgârlar, kutsal

Bilindiği üzere, Türklerin en kutsal yönü, doğu idi. Doğudan esen rüzgârlar, insanlara uğur ve iyilik getirirlerdi. *Yada taşlarının*, yalnız yağmur yağdırmak için değil; rüzgâr çıkarmak için de, kullanıldıklarını biliyoruz. Çünkü yağmur dolu bulutlar, rüzgârların emrinde idiler. Sayın Prof. Abdulkadir İnan'ın anlattığı bir efsaneye göre: "*Yada taşında, doğudaki bölge-*

^{12a} Kaşgarlı Mahmud, II, s. 316: "Yağır-ma" = yağdırma.

^{12b} Aynı eser, III, s. 53: "Yağmuru yağdıran, Tanrıdır".

¹³ Aynı eser, I, s. 266: "Tanrı, yel estirdi".

¹⁴ Aynı eser, II, s. 347: "Tengri, kar karlatır" = Tanrı, kar yağdırır.

¹⁵ U. Harva, aynı eser, (Fr.) s. 158: Hudjakov, Verhoyanskij Sbornik, Irkutsk, 1890, s. 213: Dört yan (=dört bulung) bir Türk devlet düşüncesidir.

lerden bulunarak, getirilmişti. Türk hakanlarından birisinin, oğlu ile arası açılmış. Adamlarını kendi etrafına toplayan Hakanın oğlu, başını alarak doğuya gitmiş ve orada, haydutluk yapmağa başlamış. Böylece başı boz, doğudaki dağlarda gezerken, bir taş bulmuş ve bu sihirli taşla, yağmur yağdırmağı başarmış. İşte o zamandan beri Türkler, bu taşla yağmur yağdırmağı öğrenmişler ve rüzgâr çıkarmağa başlamışlar¹⁷. Bu efsanenin en önemli kısmı, "*Yada taşlarının doğudan gelmiş olduklarını*", öğretmesidir.

Doğudan esen yeller, "bahar rüzgârı"

Türklerin, doğudan gelen rüzgârlara önem vermelerinin, herhalde başka sebepleri de vardı. Onlara göre bahar rüzgârları da, doğudan gelirdi. Türkler "*ilk bahar*", ilk mevsim veya "*yılbaşı*" olarak kabul ederlerdi. Bunun için de ilk bahara, "*Öngdin*", yani ilk mevsim deyimini kullanmışlardı. "*Öng*" ve "*ilgerü*"; yani, *ileri*" sözleri de eski türkçede "*doğu*" anlamına gelirdi.

Bahar rüzgârı anlamına gelen "*öngdin yeli*"; bazı türkologlar tarafından, "*Doğu rüzgârı*" şeklinde de tercüme edilmiştir. Nitekim şu eski Türk şiirinde de, bunu açık olarak görebiliyoruz: "*Togardım ese keldi öngdin yeli*"¹⁸, yani, "*Doğudan ese geldi, baharın yeli*". Bulutlarla ilgili bölümümüzde de söylediğimiz gibi Altay Türkleri, bulutları erkek ve dişi olmak üzere, iki kısma ayırırlardı. Yağmur, bereket ve yıldırım getiren *doğudaki bulutlar*, onlara göre *dişi sayılırlardı*.

"Batıdan esen rüzgârları çok soğuk getirirlerdi"¹⁹. Gerçi bu, Yakutların oturduğu bölgenin, bir iklim özelliği idi. Buna rağmen Yakutlar, bu tabii özelliği de, manevî bir sebeple açıklamayı, ihmal etmemişlerdi. Anadoluda da batıdan esen rüzgârlara yaygın olarak, *Batı kara yeli* denir²⁰. Fakat Anadolu'da bu rüzgârların eski manevî anlamları kalmamıştır.

Kara yel: Türklerde bu deyimden, çok eski çağlara ve mitolojik temellere dayanır. Gerçi "*Kara yel*"; kuzeyden gelen, soğuk ve dondurucu rüzgârlar için söylenmiştir. Fakat sözün kapsadığı anlayış, daha çok manevî ve semboliktir. İyilik, uğur, sıhhat ve çok iyi haberler getiren rüzgârlar bulunduğu gibi; *Ortaasya* mitolojisinde, zaman zaman "*ölüm getiren, her şeyi kurutan, bütün dünyayı varlıksız bırakan*" *Kara yeller* de vardı²¹. Aslında renk olarak "*kara*" kuzey yönünün bir sembolü idi. *Karanlık* ve *zul-*

¹⁷ A. İnan, Şamanizm, s. 161.

¹⁸ Kutadgu Bilig, Radlof yayını, 13, 17; R. Arat yayını, 63. Radlof, Wörterbuch, III, s. 345.

¹⁹ Pakurskiy, Yakut Sözlüğü, (türkçesi), I, s. 22.

²⁰ Radlof, Wörterbuch, III, s. 345.

²¹ Radlof, Proben, I, s. 20-21. Bu Altay destanları, çok mitolojiktir.

metin olduğu kadar, kötülük ve fenalığın da sembolü, yine kara idi. Kara kış deyimimizde de, bunun güzel bir örneğidir.

Buz dağı, Türk mitolojisi ve Oğuz destanı'nın, en önemli motiflerinden biridir. Altay masallarına göre: "Buz dağı, kuzeyi sonsuzluklarında yükselen, büyük bir dağdı. Dondurucu soğuk ve rüzgârların, bitip tükenmez hazinesi de, bu buz dağından başka bir şey değildi. Kötü ruhlar ve en korkunç devler hep bu dağda otururdu". Buz dağına kaçarak, orada saklanan İki Moos adlı devler, Altay mitolojisinin en önemli motifleridir. Altay masalları bu devlerden söz açarlarken yaygın olarak:

"Ak bulutun altında, mavi bulutun üstünde, İki Moos buzdağında", şeklinde, bir tekerleme uydururlar²¹. Bu tekerlemeler bize başka şeyler de anlatırlar: "Ak veya beyaz bulutlar, çok yükseklerde dolaşan, soğukluk ve kar getiren bulutlardır. "Mavi bulutlar" ise, bahar ile yazın, sıcaklık ve yağmur getiren bulutları idiler.

Oğuz Destanındaki *Muz-Tag* da, Türk mitolojisi'nin önemli bir motifidir. Bu da, bir Buz dağı'dır. Fakat mitolojik yönü kaybolmuş ve tarihî bir çehreye bürünmüştür. Oğuz destanı ile ilgili bölümümüzde de görüleceği üzere: "Oğuz Han'ın atı kaçarak, Buz dağı içinde kaybolmuştu. Oğuz'un beylerinden birisi giderek, bu atı bulup getirmiş; fakat döndüğü zamanda, buzlara bürünmüş ve âdeta buzdan bir adam gibi olmuştu. Bu sebeple Oğuz Han, bu beyin soylarına *Karluk* adını vermiş ve bu beyin nesillerinden, *Karluk* boyları türemiştir". Kar ve buzlarla kaplı bir dağa, Oğuz Han'ın atının kaçması ve oralarda dolaşması, insanı ister istemez bir hayâl ve mitoloji âlemine götürmektedir.

Rüzgârların yıldızlardan gelmesi

Bu, Altay mitolojisine hakim olan, çok eski bir düşüncedir. Biliyoruz ki, yıldızlar, "göğe açılan birer delik" gibi, düşünülürdü. Yeryüzüne dağılan soğuk ve rüzgârlar, hep bu deliklerden inerlerdi. *Ülker yıldızı* ise, soğuk havaların ve rüzgârların, âdeta bir sembolü olmuştu. "Bu sebeple dondurucu soğuklardan şikâyet eden halkı korumak için büyük yiğitler, göğe çıkıyorlar ve bu delikleri kapamağa çalışıyorlardı"

Rüzgâr hortumları, insanların hayâlini işleten, önemli bir olaydır. Garip ve korkunç bir hortumun görülmesinin, insanları düşündürmemesine, imkân yoktur. Zaman zaman, insan veya bir hayvan şekline giren rüzgâr hortumları için, Anadolu'da da çok şeyler denmiştir. Yakut Türkleri, "hortumun içinde bir ruh olduğuna", inanırlardı²².

²¹ Proben, I, s. 26. Oğuz destanı içindeki, "Buz-dağ" ile ilgili bölümümüze bakınız.

²² Seroşevskiy, Yakut (Chukotka), s. 661.

Kasırga ve hortum hakkında, Türkçe deyimler: Yakut Türkleri, hortum yapan kasırgaya, "Holloruk" derlerdi. Bu söz de, yine "dönme k" fiilinde türeyen, bir deyimdir²⁴. Yakutlar, ayrıca hortumun içindeki ruha da, *Hollotuk İççita*, adını verirlerdi²⁵. Ayrıca, *Üs Hara Holloruk*, yani, "Üç kara kasırga", Yakut mitolojisinde adı geçen, üç tanınmış yiğidin adlarıdır²⁶.

Türkçe'de, hortum yapan kasırgalar için kullanılan deyim, eskiden *kasırgu*²⁷ şeklinde söylenen, *kasırga* sözü idi. Moğollar ise bunun için, "kuyi, kuyi-la-" sözlerini kullanırdı²⁸. Anadolu'da, *kasırga* ve *hortum* için söylenen "buruk" deyiminin de, eski bir türkçe söz olması çok muhtemeldir. Türk ağızlarında "bur-" fiil kökü, "döndürmek, çevirmek", anlamına gelir. Kırgızlar ise *kar kasırgası*'na "burganak" derlerdi. Yine aynı lehçede "burgı-" fiili, *buram buram yükselen dumanlar* için kullanılan bir deyimdir²⁹. Çagatay lehçesindeki "boragan"³⁰ ile moğolca'daki, "bora" veya "boraan"ın da, bu türkçe fiil kökü ile, bir ilgisi olması çok muhtemeldir.

Anadolu'daki bu kasırga hortumları için kullanılan *sorak* sözü de, çok önemli bir sözdür. Eski türkçede ve bugünkü Türk lehçelerinde *sormak* fiili, "emmek anlayışıyla söylenir. "Sorok, soroy-" sözleri de, sıvı- lip yükselen baca dumanları veya diğer şeyleri ifade etmek için söylenen deyimlerdir³¹. Moğolca *surgan* ve *Sigur-gan*³² sözlerinin, türkçe bakımından incelenmesi de, zahmete değer.

Anadolu'da, hortumla kasırga için kullanılan diğer bir deyim de, *talaz* sözüdür. Anadolu'nun bazı yerlerinde buna "kör-talaz" da denir. Çagatay lehçesinde de, aynı anlama kullanılan bu sözün kökü hakkında, henüz yeter derecede aydınlanmış değildir³³. Yine Anadolu'da rüzgâr hortumu için söylenen, *dönelge*, *euren* gibi türkçe sözler de, türkçenin türeyişleri ile meydana gelmiş deyimlerdir.

RÜZGÂRLAR VE ÇEŞİTLERİ

Türkler de, diğer insanlar gibi, rüzgârları tanıyor ve geldikleri yönlere göre, yönlüyorlardı. Burada, Türklerin rüzgâr bilgisi üzerinde, bir araştırmaya gi-

²⁴ Pekarskiy, Yakut Sözlüğü, (türkçesi), I, s. 374.

²⁵ Seroşevskiy, aynı eser, a. yer.

²⁶ Pekarskiy, Yakut Sözlüğü, a. yer.

²⁷ Kaşgarî, *tere.*, I, s. 409. Radlof, Wörterbuch II, s. 352.

²⁸ Ramstedt, *Kalm. Wörterbuch*, s. 264b.

²⁹ Yudahin, *Kirgiz Sözlüğü* (türkçesi), s. 147.

³⁰ Radlof, Aynı eser, IV, s. 1662.

³¹ Yudahin, Aynı eser, s. 661.

³² Ramstedt, Aynı eser, s. 370a.

³³ Radlof, Aynı eser, III, s. 883.

rişecek değildir. Adı "mitoloji" ile ilgili olan bu kitabımızda, bizi ilgilendiren konular, daha çok tabiat olayları karşısında, Türklerin zihin ve hayallerinde beliren, his ve düşüncelerdir. Bizi burada ilgilendiren eski türkçe deyimlerin başlıcaları, şunlardır. 1. *Yel*, 2. *Esîn*, 3. *Tipi*.

1. "Ye l" sözünün, türkçedeki asıl anlamı, "rüzgâr" demektir. Fakat zihinlerde beliren düşünceler ve din inançları, bu söz de rahat bırakmamışlar ve türlü mânâlara çekmişlerdi. Ye l sözünün, eski türkçedeki başlıca karşılıkları şunlardır:

1. Rüzgâr, 2. Hava, 3. Bazan gök gürlemesi ve yıldırım, 4. Kötü ruhlar ve cinler. Eski türkçede "rüzgâr esti" anlamına, "Yel yeldirdi"³³, "Yel yelpirdi"³⁴ dendiği gibi; rüzgârın "yön çevirmesine", güneyden kuzeye veya hut da kuzeyden güneye dönmesine de "Yel tetrüldi"³⁵ derlerdi. *Yelpaze* ile *serinlemek* veya rüzgârlanmak için de, yine bu sözle ilgili fiiller kullanılırdı.

Eski Türkler, "Oğlan yelpindi" dedikleri zaman, çocuğun serinlediğini, söylemek isterlerdi³⁶. Fakat aynı sözler içinde, "Çocuğun cinler tarafından çarpılıp, hastalandığı" anlayışı da bulunurdu. "Er yelpindi"³⁷ deyiminde, "adam serinledi" anlayışından çok, "Adam cinler tarafından çarpıldı", anlamı bulunurdu. Ama, "Ol özinge yel yelpindi"³⁸ dendiği zaman, bu cümlelerin tek bir mânâsı vardı. O da, "O kendisi için, yelpaze salladı", demektir. A n a d o l u 'daki "yellenmek" fiilinin aslı da, yine bu kökle ilgilidir³⁹.

Yel, hız ve sürat manasında: Rüzgârların büyük hızı, bütün insanlar gibi, Türklerin de gözlerinden kaçmamıştı. Bu sebeple *yel* deyiimi, Türk edebiyatında, sür'atın ve çabukluğun bir sembolü olmuştu. Kaçmak, kaybolup gitmek, yıkılmak v.b. gibi anlayışlar da, yine hep bu *yel* sözü ile söylenegelmişlerdi. Eski Türkler, "Erkeç eti em bolur, eçkü eti yel bolur"⁴⁰, yani, "Koc eti, ilâş olur; keçi eti yel olur", atasözünü, söyler iken, *yel* sözünü çok daha ayrı ve başka mânâlar için de kullanıyorlardı. Bu atasözünde, *keçi etinin hafifliği*, *yel* sözü ile ifâde edilmiştir.

³³ Kaşgarlı Mahmud, *Aynı*, esr., III, s. 98: "Yel yeldirdi": Yel esti.

³⁴ Aynı esr., III, s. 93: "Yel yelpirdi": Rüzgâr esti. "Er yelpirdi": Adam, cinlanmış gibi, sağına soluna sallanmış, bakmış. "Yağmur yelpirdi": Yağmur, yerî salmış.

³⁵ Aynı esr., II, s. 229. "Hersey, ters oldu (tetrüldi)": "Adamın huyu (kulak), kütüleşti, tersleşti tetrüldü". Krşl. Brockelmann, *Wortschatz*, s. 204.

³⁶ Aynı esr., III, s. 108: Adam, yelpaze ile kendini serinletti.

³⁷ Aynı esr., III, s. 144.

³⁸ Aynı esr., III, s. 108. Brockelmann'da, "yelpinme" sözü, açık değil: *Wortschatz*, s. 84.

³⁹ Ahmed Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmanî*, s. 835.

⁴⁰ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 95. Krşl. Brockelmann, *Spr.* 27.

Eski Türk edebiyatında *yel* sözü, çok az da olsa hava karşılığı olarak da kullanılmıştı⁴¹. Bazı lehçelerde ise rüzgârlı havalar, bulutlu ve şimşekli havalarla karıştırılmış ve bazan "yıldırım" için de *yel* denmiştir⁴².

A n a d o l u 'da *yel* sözü, yaygın olarak "hafif rüzgârlar" ve bilhassa "sabah rüzgârları" için kullanılagelen bir deyimdi⁴³. Başlıca "büyük rüzgârlar" için ise çoğu zaman "baş yeller" denirdi⁴⁴.

Kara yel: Kara yel bütün Türk kavimlerinde, yaygın olarak "kuzey rüzgârları" ile ilgili bir deyimdir. A n a d o l u 'da da durum, aynıdır. Yalnız A n a d o l u 'da *batı kara yeli*, *yıldız kara yeli* gibi, kara yellerin, yönleri de belirtilmiştir⁴⁵. Ayrıca A n a d o l u 'da, her mevsimde ve hatta her ay esen kara yeller için de, ayrı bir ad verilmiştir.

Eski Türk şiirinde, *yel* ile *il* -çok güzel bir kafiye olmuşlardı. "Kara bulutu yel açar, rüşvet verirsün il açar"⁴⁶ gibi, güzel atasözleri de vardı.

Yel, kötü ruh ve cin karşılığı: Eski ve yeni türkçede *yel* sözü, cin veya "kötü ruh" anlamına da gelirdi. A n a d o l u 'da da, vücûtlarımıza musallat olan "ağrı" ve "sızıllara", *yel* denirdi. Rahmetli Ahmet Vefik Paşa, *yel* sözünün bu mânâsına, fazlaca önem vermişti. Vücûdumuza giren kötü ruhlar, ağrı ve sızılarımızla, hastalıklarımızı meydana getirirlerdi. Bu sebeple eski tabip ve şamanların en başta gelen vazifeleri, bu ruhları hastanın vücudundan uzaklaştırmaktı.

Eski Türklerin, "Erni yel tokıdı" deyiimi, "Eri, yani adamı cin çarptı", anlamına gelirdi. "Oğlanı yel kapdı"⁴⁷ denirken de, "Oğlanı cin kapdı, cin dokundu", daha doğrusu çocuğa nazar değdi, kötü ruhların emrine girdi anlamı verilmek istenirdi. Yalnız *kötü ruhlar çocuklara değil; çocuklara da kötü ruhlara kapılırlardı*⁴⁸. Önemli olan nokta, eski Türk kaynaklarında hep *oğlanlardan* söz açılıp da, kızların hiç bâhis konusu edilmemesidir. Her yerin cinleri ve kötü ruhları, aynı kuvvette değildi.

Eski Türk kaynaklarında "Anıng yeli küçlüg"⁴⁹ dendiği zaman "O yerin veya o kimsenin cin ve kötü ruhlarının güçlü ve kuvvetli" olduğu, söylenmek

⁴¹ *Kaşgarlı-Lâliç*, Radlof neşri, 16, 18; Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 346.

⁴² Radlof, *Wörterbuch*, s. yer.

⁴³ Lehçe-i Osmanî, s. yer.

⁴⁴ Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 345.

⁴⁵ Aynı esr. s. yer.

⁴⁶ Kaşgarlı Mahmud, terc., III, s. 268. Krşl. Brockelmann, *AM I*, 26c. Krşl. "Kain bulutlu, tipi (tüpi) sürer; karandık işi, rüşvet açar: (MK, III, s. 216). Krşl.) Brock., apr. 110.

⁴⁷ Aynı esr., II, s. 4.

⁴⁸ Aynı esr., II, s. 154.

⁴⁹ Aynı esr., III, s. 161.

istenirdi. Kutsal yerler için olduğu kadar, şamanlar için de bu gibi sözler kullanılırdı. Aynı sözde, "O bölgenin rüzgârları kuvvetlidir", anlamı da saklı idi.

"Esin" ve "esme"

"Esin" sözü de eski türkçede, rüzgâr anlamına gelirdi. "Esmek" fiilinden türeyen *esin*, başlangıçta çok kuvvetli rüzgârları bile karşılarken, sonradan "hafif rüzgârlar" için kullanılmaya başlanmıştı. XI. asırda *esin* sözü, en "soğuk rüzgârlar", ve hatta tipiler için bile kullanılmıştı⁵¹. Farsçada da, bir *yel* sözü vardır. Bu, daha ziyade büyük *pehlivanlar* ve *kahramanlar* için kullanılan bir deyimdir⁵². Türkçe *yel* ile aralarında, bir ilginin bulunup bulunmadığını, burada söyleyecek bir durumda değiliz.

Tipiler ve kar fırtınaları

Tipi, daha karla birlikte esen soğuk rüzgârlar için söylenen bir sözdür. Eski Türkler tipiye, *tüpi* derlerdi. Çok karlı, rüzgârlı ve tipili yerlere de, *Tüpşil yer*⁵³ adını verirlerdi. Tipinin âdeta, ses çıkararak, "oğuldayıp", gelmesine, "Tüpi karı karladı"⁵⁴ ve tipinin esmesine de, "Tüpi tüpürdü"⁵⁵, yani "tüpi tipiledi" derlerdi. Türklerin tipi hakkındaki düşünce ve inançlarını belirtmesi bakımından, şiir halinde söylenmiş, şu çok eski iki Türk atasözünü de, vermeden geçemeyeceğiz:

Tütüşmeğinçe tüzülmes, Tüpirmeginçe açılmas

*Kavgasız düzen olmaz, Tipisiz hava açmaz*⁵⁶.

Kalın bulutug tüpi sürer, Karangu ışığ, uruñ açar

*Kalın bulutu tipi sürer, Karanlık işleri rüzvet açar*⁵⁷.

EKLER: İNANIŞLAR, DEYİMLER VE RÜZGÂRLAR

(Balgeler ve Notalar)

Deyimler

1) Boran, borağan: "Borağan": (Çağatay): Rüzgâr ve kar fırtınası: (Radlof, Wörterbuch, IV, ss. 1662, 1818). Borağan: (Konya-Sultanıye): Kar fırtınası veya fırtına: (DS). Boraan, porogonı (Tele-üt): Kar fırtınası: (Radlof, Wb., IV, 1270).

⁵¹ Aynı eser, III, s. 147. "Kaldi esin, esney": Rüzgâr, eserek geldi; Krfl. Brock, Am I, 31m.

⁵² Müstereim Anım Efendi, *Barhan-ı Kati Tercü.*, s. 230.

⁵³ Kağarlı Mahmud, tercü., III, s. 56-57.

⁵⁴ Aynı eser, III, s. 324.

⁵⁵ Aynı eser, II, s. 71.

⁵⁶ Aynı eser, II, s. 71. Krfl. Brockelmann, Spr. 168.

⁵⁷ Aynı eser, III, s. 216-17. Krfl. Brockelmann, Spr. 116.

Boran: Yağmurlu ve tipili fırtına: "Sakla dağlar boramından kıyından" (TS). Boran, borana, buran, boran, buruk, burutgan: Kasırga ve kar fırtınası: (DS). Burkuntu, burğuç: Şiddetli rüzgâr veya kasırga: (DS). Burulgan, bulurgan, burgaç, burğuç: Hortumlu fırtına: (DS). Buğruk (Çağatay): Kasırga ve nefes: (Radl. Wb., 4.1007).

Buğanak: "Yağmurun sağanaklı yağmasına denir ki, bora ve buğanak, tabir olunur: (Kamus tercümesi, III, s. 686) (TS).

2) Çapkur: (Çağatay): Kar ve yağmur fırtınası: (Radlof, Wb., III, 1924). Çapkur-na (Çağ.) (Aynı yer). Çapkun: (Çağ.): Kar ve yağmur fırtınası. Yel ve çapkun: (Babür-nâme): Hızlı at ve yağmur: (s. yer).

3) "Yelcil(çel)": Çel (Şor): (=yel): Rüzgâr: "Çelays" = Şubat: (Radlof, Wb., III, 1976). Cil (Kazan): Rüzgâr, yel. Cil-er (Kazan): Hafif rüzgâr: (Radl. Wb., IV, 146).

4) Davul (Çağatay): Kasırga, hortum: (Radl., III, 1640). Krfl. Tutük (Şor, W.): Kasırga: (A. eser, III, 1568).

Dönelge, dönegeç, dönemez (Anadolu): Hortum ve kasırga: (DS). A n a d o l u 'da kasırga hortumları, "su girdabi" na benzetilir.

5) Kat (Soyot): Rüzgârı: (Radl., II, 277). Konya (Anadolu): Hortumlu kasırga: (A. eser, I, 526). Kuyun (Tel., Altay): Kuyun (Çağ., Doğu Türk.): Hortumlu kasırga. "Suyun kuyunu": Suyun girdabı: (A. eser, II, 906). Krfl. Kuyul-gak (Tel., Lebed): Su girdabı: (A. eser, II, 909).

6) Saha yeli: Sahah rüzgârı: Kutadgu bilig: (Radl., IV, 412).

7) S a l g ı n / s a l k ı n : Salgın (Tob., Şor, Lek.): 1. (Şor, Lebed) = Rüzgâr, 2. (Tobol) = Soğuk: (Radl., IV, 364). Salkın (Çağ., Doğu Türk., Tarunç): "Soğuk salkın" = Soğuk rüzgâr (A. eser, IV, 364). Song salkın (Teleüt): Uygun rüzgârı: Song = arkadan gelme: (A. eser, IV, 533).

S a l k ı n (Osman., Kuman, Kazan, Karg., Tel., Altay): Şiddetli rüzgâr. Ters salkın, kaçılmağ salkın (Teleüt): Çok sert rüzgâr. Kölen salkın (Tel.): Hafif rüzgâr. Ong salkın (Tel.): Soldan gelen uygun rüzgâr. salın (Anadolu): Yelpare: (DS).

S a l k ı m : (Kargı): Büyük soğuk ve soğuklardaki, hava cereyanı. (Kazan): Soğuk. Salkın-da (al-ma): Rüzgârın esmesi: (Radlof, Wb., s. 361-2). Ebirtilgen s a l k ı n (Altay): Evirgen rüzgâr, hortumlu kasırga: (A. eser, I, s. 932).

8) Üyürme (Çağatay): Hortumlu kasırga. Krfl. Evirme, ebiril: (Radl., Wb., I, 1818). Evren (Anadolu): Hortumlu kasırga: (DS).

9) Yelbeği (KKrg.): Kemensis elbiselerinin yelde sallanıp, yellenmeleri: (Radl., III, 357). Yeltege (Tob.) = Rüzgâr bayrağı: (A. eser, III, s. 355).

Y e l b e g e n , yani "dev" in de, yel ile bir ilgisi olmalıdır. Çünkü bütün Türk dünyasında "ye l" ile "einler", eş manalı olarak söylenmiştir. Küleg yel tusü (Sagay): Rüzgâr vızladı: (Radl., II, s. 1469).

İnanışlar

1) Kar fırtınası estirme: "... Käfir yeli Telege, kar fırtınası ve soğuk yapıt. Norman-Bet'in oğlu Çar-Tulık'ü öldürdü..." (Proben, III, s. 104 (metin)/133 (terc.)).

2) yelle gelen ruhlar: "... Kuisan Hatunun kardeş Kara-Yığıt: "İden gelen, ikilim! Yel dem gelen, yodilim! İden gelen, ikilim!..." Bu bir Bakos düması gibidir (Proben, III, ss. 50, 129, 130).

3) Soğuk ve bahar yelleri: " (Yakut Türkleri), soğuk yeller, batıdan; bahar yelleri ise, doğudan geliyorlar..." (Pe k a r s k i y , Yakut sözlüğü, (türkçesi), I, s. 22). Krfl. "Öngün yel", Doğu yeli ve Bahar yelleri: Kutadgu Bilig.

4) Kara rüzgar: "... Kara-Yel ölüm getiriyor." "Hâhi bir saçak-yel, savmı sevni güreşte sığınan yığılıra, güç veriyor..." (Proben, I, s. 20/21). Bu çok mitolojik Türk destanlarında böyle motifler, fazlaca görülüyor. Anadolu'daki rüzgarların yönleri değişiktir.

5) Bazı Anadolu yelleri: "Ağaç kabardan (bahar-), Akçakanaat, açağı yel (güney-), Ayrankeşen (Güneğten önce doğudan esen sert-), Bakırsatturan (kuzey-), Boşyel (yağmur getiren), Çakmakyeli (gün doğusu), Çanak kurutan (tekinlere dokunan saçak-), Domuz çemalton (soğuk-), Gök talığı (kaba-), Gök yeli (karışık esen, batı-), Kan yeli (iddetli-), Korum yeli, Asak (kuzey-doğu-), Yaprak aşan (Bk. Ağaç kabardan), yaprak dökün (güz-), Yagar yeli, boz yel (yağmur getiren)... (DS).

6) İtil'in kızıl yeli: "(Altay'ın oğlu Tatars'ı ögerken: "Paşardan gelen, boz idil kullardan kalan, göz idil İtil (ırmağından) gelen kızıl yel (kızıl cel) gibi, güzel söylenmiş, bir söz idil..." (Proben, III, s. 10/29).

7) Gül, şöyle diyor: "(Bilmece): Rüzgar varsa (buran soksa), toz çıkmaz! Yaprakım çiçeğimden ayrılmaz..." (Proben, IV, ss. 201/247).

8) Savaşta kasırga: (Yül-kuyu): "... Küçük kardeş, 23 türlü hüner öğrendi, 24 yığıdı (mokeri) ile yola çıktı. Yolda kasırga (yül-kuyun) çıktı. Atları ile askerleri kayboldu..." (Proben, IV, s. 90/115). Kuzeydeki gemi Türklerin de, böyle bir motifini görürüz:

"... Adam, karısına bir baya, zengine satıyor. Kadın baya boyunca eğmiyor (boyun bermedü) ... İrmak-taki gemiye (kerem) biniyorlar. Soet bir rüzgar (kattı yül) çıkıyor. Gemi batıyor. Kadın kurtuluyor ve yeni bir hayata giriyor..." (Proben, IV, s. 110/143).

9) Toktamış Han'ınatı: "... Toktamış Han'ın, rüzgarın selçemediği (yel yutben), kuşan, boz (paz) atı..." (Proben, IV, s. 44/50).

10) Fitne saçan yel: "... (Kayımette), dağlar sallandı, fitne ve fesad saçan rüzgar, insanları birbirine düşürür. Törelere bozulur..." (A. İnan, Şamanizm, s. 24).

11) Yel eadısı: "... Sihirbaz Temir-Bay, Yel ruhu eadı'u ile ortak oluyor. Oğlu Sa-rı'nın 90 midesi varmış. Er-kökçe'nin, safrı kesesini çıkarıp, öldürüyor..." (Proben, III, s. 98/125).

12) Okun rüzgarı: "... Göğe ulaşan bir ev vardı. Evin yanında bir ihtiyar (tabiğe), okunu yonup (okun yunsh) duruyordu. Okunu yonma (ugının yungun) rüzgarından (yilindin), evin kapısı açıldı. Yigidin bir kıfırı vardı. Yere saldı, yedi kat battı (üttü). Ağaca saldı, 6 kat girdi (üttü)..." (Proben, IV, s. 189/234).

13) Zamanın, yele gitmesi: "... Kara-Kököl evleniyor, 7 gün, 7 gece yatıyor. Bir ay, bir gün gibi, bir gün bir saat gibi, çubuk geçiyor. Bunun üzerine Yigit, şöyle diyor: "Savaşız, benim ömrüm yele gidiyor (yelge gider)" "Temir-Alp'dan, savaşacak bir alp soruyor..." (Proben, IV, s. 86/111).

14) Babanın, katı; annenin, hafif yeli: "... Büyük Züzülö kuşunun yavruları, Miçek-Alp'a şöyle diyorlar: "Babamız (adam) geldiğinde, yel katı gelir (yel tolgun tüşüp)... Annemiz (işemiz) geldiğinde, yağmur damlar (elgennen yungur yunur), yel az gelir (az yel tüşür)..." (Proben, IV, s. 23/29).

15) Kasırga çıkaran yigit: "Bir ejderha, kuşun yavrularını yemek için, ağaca çıkıyor. Yigit, kuşun yavruları ile, kuş dilinde konuşuyor. Bunun üzerine büyük bir kasırga (yül-kuyun) çıkıyor. Kuşların annesi geliyor..." (Proben, IV, s. 90/116).

16) Kuşun kınadı ile rüzgar: "... Züzülö kuşu, kanatlarını vurunca, (göğün direği) Ulu ka-vağın (Paz-Terek) başı, hükülüp yerlere saçılır (çaçılar), Denizin suları, yerlere saçılır..." (Proben, IV, s. 23/29).

17) Sabah yeli: "(Uygur şiiri): (Töreli), ırsas ile (şaşmas) yerine getirip, onu sabah yeline saçmalıdır (saçku, ta-m-ka)... (R. Arat, Eski Türk şiiri, 150).

"Eruk saba, esnek koyun..." (Rahguzat, 130, 15; Rad., Wis., I, s. 1295).

18) Falda rüzgarı: "... Kuğu kuşu uçtu, gölüne konuşma! İnanıoğlu, evine gelmes! Eğer bu büyük Tuyma adlı fal gelirse, yorumu şöyledir: "Rüzgar esip (yel yeltirip), bastırıldı (intürdü) ve tavın aşırı kılındı..." (R. Arat, Eski Türk şiiri, 150).

28. BÖLÜM

SU VE SULAR

(Türk gelenekleri ile destanlarında)

Eski Türklerde, "yer ve suların" önemi

Su, Türk geleneklerinin köklerini tutan, en büyük temeldir. Herşey ona dayanır. Belki tarla, bir süre sulanmazsa, olabilir. Fakat hayvanların, hergün su içmesi gereklidir. Bunun için G ö k t ü r k l e r, *Yer-su* yani *yer ve sular* anlayış ve inanışına, büyük bir değer vermişlerdir. Onu kutlulaştırmış ve ona kişilik vermişlerdir. *Yer-su* inanışı, tam bir "vatan" anlayışıdır. "Tanrı, *Türkün yeri ve suyu* sahihsiz kalmasın diye", Kağanları, Türk milletinin üzerine getirip koyuyordu. İyi vazife görmeyen veya isyan edenleri ise, *Yer ve su*'lar cezalandırıyordu. Görülüyor ki yerdeki sular, Türklerin yalnızca dinlerinde değil; devlet anlayış ve inanışlarında da, büyük bir rol oynamakta idiler. Ancak G ö k t ü r k l e r, yalnızca yiyip içen; fakat bir devlete ve kağana sahip olamayan bir millet veya insanlar için ise, "ot ve su gibi" yaşıyorlar, diyorlardı. *Suv-öl* deyiimi ise, Göktürk çağında, bir yaşlık ve rutubetlilik, demek idi. Biz burada suyu, daha çok *Türk mitolojisi* ile ilgili inanışlar bakımından inceleyeceğiz.

AKARSULAR

Dede Korkut, Kırgız Türklerinin yarı müslüman şamanları, yani baksıları tarafından, şöyle yardıma çağırıldı: "*Su ayağı Er-Korkut, baksıların piri, ... dar yolda sana sığındım*". *Dede Korkut*, "su ayağı" gibi idi. Aynı baksılar, bazan da *Dede Korkut*'u şöyle arıyorlardı: "*Su başında Süleyman, su ayağında Er-Korkut, çağırınca gel, kaygu ve hastalığı bul*". Aslında, akarsular için söylenmiş en güzel sözler, *Dede Korkut* kitabının içinde bulunur. Fakat bunların çoğu mitoloji konularının, dışında kalmaktadırlar.

Akarsuya, "and içme": Bu gelenek Anadolu'da ve *Dede Korkut* kitabında da argı deyişleriyle görülür. Moğol kavimlerinde

¹ "Su başında, (yani Sır Derya) başında Süleyman (dağı)! Su ayağında, Er-Korkut (manası!...) Baksı dusesına böyle bağlanıyor. "Baksı piri, sen değil misin? Göz kulak ol (kösündi est), etimden mi (holam tu)! Sıdan, medet dilerin (medet tileyen)!...: A. İnan, *Kitabı Dede Korkut Hakkında*, Mektepler, s. 168 vd.

² Bu dusanın tam metni için bk. A. İnan, *Şamanizm*, s. 135 (100).

ise, *and içme* törenleri, "akarsudan su içme"; yolu ile yapıyordu³. Biz burada üstadımız Prof. A. Inan'ın verdiği bilgilere, bir ekleme daha yapalım. Çi ng iz H a n ile arkadaşları da gelecek için, "B a l c u n a irmağının kıyasında *and içmişlerdi*". Biz şimdilik ırmaklar üzerinde durmuyoruz.

Evin ve barkın suları: Evlerimiz ile yurtlarımız, çevresinde su bulunan yerlerde kurulur. Bunun için de bu sulara saygı duyulur. Onlar, "Baba evinin suları" dır. Bu çok eski Türk inanışları, A n a d o l u 'da çeşitli deyiş ve tutumlarıyla, görülür. K u z e y Türklerinde ise, "koca evine gelen g e l i z n e, kocanın evine ait akarsular ile kaynaklar gösterilirdi. Koca kütüğüne geçmiş olan gelin, sulara çeşitli s a ç ı l a r yaparak, saygıda bulunurdu"⁴.

"ARI VE İYİ SULAR"

D e d e K o r k u t kitabında, suyun benzetildiği birçok semboller vardır. "Kanlı su" gibi... Ancak D e d e K o r k u t 'ta, "arı sudan abdest aldı" denildiği zaman, buradaki suyun manası, daha da derinleşmekte ve genişlemektedir. En eski Türk edebiyatında, "arıklık süzülük", yani "arılıklık ve süzülüşlük" ün manası, gönül temizliğinden imana kadar, çeşitli anlayışları içinde topluyordu. Uygur edebiyatındaki "edgütlük suyu"; yani "iyilik suyu" ise, daha başka dilekler için söylenir⁵. Yine eski Türklerde, daha doğrusu Kutadgu Bilig'de görülen "yüz suyu"; yani "yüz suyu" sözünün dayandığı inanışlara kadar inebilmek ise, burada mümkün değildir. Uygur Türkleri, M e r k ü r i yıldızına, "su yıldız" diyorlardı⁶.

"SU İÇME"

Yukarıda, su içme yolu ile yapılan "a n d" ve "yeminler" üzerinde durmuştuk. Bugün biz de, "and etmek, yemin yapmak" demiyoruz da; "yemin içmek" diyoruz. Bütün bu inanışların temellerinde yatan, çok eski Türk inanışları vardır. Türk destanlarında, "yiğitlerin su içmeleri ile atlarına, kati kayın ağacından yapılmış hovalardan su vermelerine"; geniş yerler ayrılmıştır⁷.

"Ağ ve su" eski Türk edebiyatında çoğu zaman, hep birlikte geçer: "ağ suv" veya "açmak suvsamak", yani acıkmak ve susamak, gibi..

³ Çi ng iz H a n ile birlikte, B a l c u n a irmağında su içip yemin edenler, 17 kişi idiler. Bunlar ile çocukları, Çi ng iz H a n devletinde, saygı duyulan kişiler olmuşlardı. Bu kişilerden 11 tanesini, Sino-Turcica adlı eserimde tesbit etmiştim.

⁴ "Türk Kütüründe Gelime Çağları" adlı eserimde, bu gelenek, çok daha geniş olarak ele alınmıştır.

⁵ Altun yaruk: (Suarnaprabhasa), 122, 14.

⁶ Türkische Turfan Texte, VII, 11: "Su yıldız" için, yıldızlar bölümüne bakınız.

⁷ Radlof, Proben, III, s. 19/23. 1. sahife numarası, metne; ikinci ise almanca tercümesine aittir.

Hayvanları sulamak, mitoloji araştırmalarının dışında kalmaktadır. Ancak K u t a d g u B i l i g 'de, şöyle bir söz vardı: "O çağda k u r t l a r, k o y u n l a r ile birlikte su içtiler"; yani (Böri koy bile suvladı ol ödün)⁸. Bunun bir destan mı, atasözü mü yoksa yabancı dillerden bir tercüme mi olduğunu, burada belirtmeyeceğiz.

"IRMAKLAR"

Irmaklar da, birer akarsudur. Ancak akarsuların, en büyüğüdür. Irmaklar da, büyüklüğüne göre, bir boyun veya bir kavmin, kendi suyudur. Nitekim Uygur Bayançur Kağan yazıtında, "subı Selenge ermiş"; yani "(onların) suyu, Selenge (ırmağı) imiş"; deniyordu⁹. S e l e n g e irmağının kutluluğundan, kuşumuz yoktur. Yine Göktürk T o n y u k u k yazıtında Anı adını taşıyan bir ırmaktan söz açılırken, "Anı subug baralım"; yani "Anı suyuna orişelim"; deniyordu¹⁰. Anadolu'da Murat suyu veya Fırat suyu, Karasu deyişlerine de çok rastlanır. Hatta Kaşgarlı M a h m u d . V o l g a , yani İdil suyu için şöyle bir halk şiiri bile derlemişti¹¹: "Etil suvu aka turur, kaya tüpi kaka turur".

Çok büyük ırmaklar, için Türkler, "yadıg suv"; yani "yayık su" diyorlardı. Aslında Türkler, büyük İmparatorluklardan önce, büyük deniz veya bir o k y a n u s tanımıyorlardı. Türklerin o k y a n u s için söyledikleri Talay sözü, belki de T i b e t ç e D a l a y sözünden gelmiştir. Bunu bile bilmeyen K u z e y Türkleri, "Tufan'dan dolayı- Nuh Peygambere, Yayık-Han demişlerdir. Pınar üzerinde, ayrıca durmuştuk.

"SU" SÖZÜ VE SU ANLAYIŞLARI

Eski Türkler, s u yerine, "sub" derlerdi. Sonradan "b" sesi, bazı değişmelere uğramış ve daha sonra da, büsbütün düşmüş ve s u diye söylenmeğe başlanmıştı. Elbette ki türkçenin engin ve derin geçmişinde, buna benzer değişiklikler olacaktı. Ç i n dilinde de s u, bugün "suei" diye söylenmektedir. Eski çağlardaki çince söylenişi ise, eski Türklerdeki sub yazılışı ve söylenişine yakındı. Bundan dolayı bazıları, Türklerin sub veya s u deyiş veya anlayışının, Ç i n dilinden alındığını ileri sürmüşlerdir.

Türkler, "sub" veya "su" sözünü, Çince den mi almışlardı? Gerçi Türkçe s u ile Çince suei sözleri arasında, gerek bugün ve gerekse eski söylenişleri bakımından, büyük bir yakınlık vardır. Ancak s u, bütün insanların, hayat ve

⁸ Kutadgu Bilig, B. 44, 1. "Kurt-koyun" e ş l e m e s i, eski Türk edebiyatında, çok görülür.

⁹ Bayan-Çur Kağan yazıtı, (Şine-Uss), 2.

¹⁰ T o n y u k u k yazıtı, 27. Anı Sayı'nın neresi olduğuna bilemiyoruz.

¹¹ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 75; krp. Brockelmann, AM I, 29, 4.

varlıklarının vazgeçilmez bir temelini oluşturur. Yani, şu veya bu kültür çevresinden alınan veya verilen, bir kültür unsuru veya konusu değildir. İnsanlar tarihte, dünyaya gözlerini açar açmaz, su ile karşı karşıya gelmişlerdir. Su konusunda bu Çin tesirlerinden, daha çok yeni Çinliler söz açmaktadırlar. Ancak bunun karşı tezi de ileri sürülebilir: "Su" sözünü, yoksa Çinliler mi Türklerden aldılar? Bizce bunlar üzerinde durmağa değmez. İki komşu ve büyük dilde, birbirine benzeyen sözler de bulunabilir!

"Sub" söyleniş ve yazılışı, Göktürk yazıtlarının görünmesiyle birlikte, başlıyordu. Bu gelenekler, 744 de kurulan Birinci Uygur devletinin ilk kağanının, yazıtı ile devam ediyor ve Turfan'da bulunan Göktürk yazıtı, el yazısıyla yazılmış, *Irak-Bitig* adlı vesikaya kadar, devam ediyordu. Uygur yazıtlarıyla yazılmış *Doğru Destanı* içinde ise su sözü, "sug" yazılışı ve söylenişle görülüyordu. İtil ırmağı'nın suyu denirken, buradaki "suyu" sözü, "sug" deyiş ve yazılışıyla yazılmıştı¹². Hemen hemen ilk olarak görülen, bu yazılış ve söyleniş hakkında, fazla bir şey söyleyemeyeceğiz.

"su", söyleniş ve yazılışı ise, İlk Uygur yazıtlarıyla birlikte görülür. Suya, *suv* deme geleneği, 11. yüzyılda yazılmış *Kağarlı Mahmud*'ün kitabı ile *Kutağgu Bilig* içinde devam etmiştir. Daha sonraki çağlarda bu deyiş, belirli olarak, artık izlenmiyordu. Ancak bir çok Türk ağzlarında "su" sözü, uzun bir sesli ile, "suu", sū, deyişle söyleniyordu. Ana dölü'deki bazı çağrışımlarda da, uzunluk ve yuvarlaklaşma görülür. Bunun üzerinde, daha fazla durmayalım.

"Sug" deyişinin, eski türkçede yalnızca *Oğuz Destanı* içinde görüldüğü üzerinde azıcık durmuş ve bunu biraz karanlık görmüştük. Ancak Radlof'un *Sözlüğü*'nde görülen bir örnek, bu konuda biraz olsun bizi rahatlatılabiliyordu. Ona göre *Sagay*, *Koybal* ve *Şor* gibi *Altay* kültür çevresindeki Türk kesimleri, suya, "sug" diyorlardı¹³. Onlar da *sug* sözünü, diğer Türkler gibi, ırmaklar ve çaylar için de söylüyorlardı. Görülüyorki Türk Dünyası ve kültürü o kadar geniştir ki, neyin cevabını ararsak, onu aşağı yukarı bulabiliyoruz.

"SU" ESKİ MANASI VE ANLAYIŞLARI

Aşağıda bu konuda, eski kaynaklardan ayrı ayrı bölümler verme yoluyla, geniş açıklamalar vermeğe çalışacağız. Bilindiği üzere bizim çalışma metodumuz, "materyel ve vesikalara dayanarak bir tarih sentezi" kurma yoludur.

1000 veya 1250 yıl önceki Türkler de su sözünü, bizimle aynı anlayışlar ile söylüyorlardı. Onlar ile bizim aramızda, bir ayrılık yoktur. Bu anlayış birliği üzerinde bir kaç örnek verelim:

a) **İrmak suyu**: 11. yüzyıldan önceki bir Türk şiirinde, "İtil suyu akar durur", yani "İdil ırmağının suyu akar durur" gibi, bugünkü söyleyişimize çok yakın olan bir söz geçiyordu¹⁴. Burada artık İdil, yani Volga ırmağının suyu gibi, bir tanıtmaya kalkışılmıyordu. Ancak daha sonraki Uygur yazılı *Oğuz Destanı* içinde, -biraz da Çingiz Han kültür çevresinin tesirleriyle-, "Etil mürennüng sugı", diye bir tanıtmaya girişiliyordu¹⁵. Bu vesikada, dil ve anlayış, oldukça zayıflamıştır.

Göktürk yazıtlarında, bu konulardaki anlayış, daha sağlam ve mantık üzerine kurulmuştur. "Anı subı", Anı adlı, ırmak demektir. Bilge Tonyukuk, strateji gösterirken, "Anı suyunun (kıyısına) varalım", diyordu. Bu anlayışı da, eski Türkçe ile "Anı subug baralım" diyerek, sağlam bir mantıkla anlatıyordu¹⁶.

"İlin, yurdun ırmağı" anlayışı üzerinde de biraz durmak gereklidir. Her il ve her yurt, bir ırmağa veya çaya dayanır. Çok eskilerde de, şimdi de iskân ve yerleşmeler, suların düzenlerine göre yapılırdı. Nitekim tarihçi Reşid eddin de, "On Uygur" oymağının oluşmasını, "On ırmak yatağı" üzerine kurmuştu. Göktürk yazıtı, *Bayan-Çur Kağan* yazıtında da, "Onun suyu, Selenge (ırmağı) imiş", deniyordu: "Subı Selenge ermiş"¹⁷. Türklerdeki ırmak anlayışı ve ırmaklar hakkındaki inanışlara, yeniden döneceğiz.

b) **Yurdun içtiği** (*Evin ve yurdun içecek suları*): Eskiden de, şimdi de bütün Türklerde, içilen su, mukaddestir. Suyu bulunmayanlara su verme, bir sebil ve bir hayrattır. Konuyu uzatmadan, *Dede Korkut*'tan bir kaç örnek verelim:

Yüksek yüksek kara dağlarım sana yaylak olsun,

Soğuk soğuk sularım, sana içit olsun!

Yukarıdaki örnek, *bağışla* ilgilidir. Diğer örneğimiz ise, *Beyrek*'in geriye dönmemesi nedeniyle söylenen bir ağıt idi.

Karşı yatan kara ağaçı sorar olsan,

Ağam Beyreğin yaylastı idi,...

Soğuk soğuk suları sorar olsan

¹² Kağarlı Mahmud, I, s. 73, 75; kşl. not. 11.

¹³ *Oğuz Kağan Destanı*, 19,4; kşl. n. 12.

¹⁴ Tonyukuk yazıtı, 27.

¹⁵ *Bayançur Kağan* yazıtı: (Şine-Uşu), 2.

¹⁶ *Dede Korkut Kitabı*, 166-12.

¹⁷ Bang-Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı*, 19, 4.

¹⁸ Radlof, *Wörterbuch*, IV, s. 755.

Ağam Beyreğin içidiydi,

*Ağam Beyrek gideli, içirim yok!*¹⁹

Bu *sebil* veya *içit*, kişiler için değil; halk veya kendi toplulukları içindi. Halk ve hayvanlar, *belirli sınırlarla çevrilmiş, yurdun sularından içebilirlerdi*. Bu sular *örf ve hukuk bakımından, "Yurdun ve halkın içiti"* idi.

"*Ailenin içiti*" ile suları da, bütün Türklerde ayrı bir öneme sahiptir. *Anadoluda* da, bu yüzden nice kavgalar çıkmış ve kendi suları ile pınarları için nice efsaneler, hikâyeler söylenmiş ve nice türküler yakılmıştır.

Gelin, daha eski Türklerde, "*koca evine girmeden önce, kocasının yerleri ile sularını gezerken, onlara saygı ve saç sunardı*". Şimdi ise bu iş, biraz daha kapalı yapılıyor. Ancak şimdi de gelin, kendisi ve çocukları için, *içit* olacak sular için, çeşitli jestler yapmaktadır. Bu da normaldir.

c) *İçecek su*: *Anadoluda* da su içilirken, bazı saygılı tutum ve hareketler gösterilir. Kimisi su içerken, *alınını tutar*; kimisi, *bismillah* çeker; bazıları da saygı ile *yudum yudum içer*... Biz bunların, çeşitli örneklerini görmüş ve yaşamışızdır. Bu konu üzerinde fazla durmayalım. Ancak içecek su ile *testi*, birbirlerinden ayrılmayan, iki önemli unsurdur.

"*Dört testide dolu su*"; Bu sözler, eski türkçe yazılmış bir *Buda* metninde geçiyordu. Eski türkçesi şöyledir: "*Tört burnatça tolu suv*"²⁰. Bu, eski bir *Buda* sembolünün, türkçeye uygulanıştıdır.

Çinliler, su değil; çay içerlerdi: Bu, çok önemli bir noktadır. Bu gelenek *Çin*'de, daha çok mikropları önlemek için uygulanır. Dağlık bölgeler dışında, *Çin*'de su içme geleneği, görülmez. *Yaylacı, hayvancı ve köylü Türklerde* ise, su içme ayrı bir zevktir. *Göktürk* yazıları ile yazılmış *Turfan el yazmasında* da, "*sub içipen*"; yani su içip, su içme üyüşlerini görüyoruz²¹.

d) "*Kaynak suyu içmek*" de, ayrı bir zevktir. *Anadoluda* da bazı kaynaklardan su içmek için, epey bir yol alınır ve zahmet verilir. II. Yüzyılda derlenmiş eski bir Türk şiirinde, bir kaynak suyunu içme ile düşmana karşı zafer, yanyana getiriliyordu²²:

Geceleyn göçelim, Yamanar suyunu geçelim;

Kaynak suyunu içelim, yufka düşman ufulansın!

Kaynak bu şiirde türkçede *ternğük* sözüyle karşılanmıştır. Bu sözün aslı, *ternğek* idi. *Dernek*, derilmiş yer manasında, su birikintisi, su sızıntısı için

¹⁹ Aynı eser, 103-9. *Beyrek* hikâyesinden.

²⁰ *Altın yarak: (Suvnaprabhata)*, 487, 9.

²¹ *Thomson*, (A. Stein elyazması), II, 26.

²² *Kağarlı Mahmud*, II, s. 5; *Brockelmann*, *Alt P.* 19 c.

söylenmişti²³. Bu konuda örnekler, daha da genişletilebilir. Ayrıca kaynak ve pınarların, Türklerin inanışlarındaki yeri üzerine döneceğiz.

e) *Me y v a s u y u* gibi diğer usareler de, Türk halk inanışları ile halk tıbbında büyük bir yer tutar. Bu, daha sert şeylerin de suyu olabilirdi. *Arpa suyu* veya *darı suyu*'ndan yapılmış bir içki de olabilirdi. Bu usareler, dünkü ve bugünkü hayatımızda, büyük bir yer tutarlar. Bu konuda iki tane de eski *Uygur* türkçe vesikasından örnek verelim:

1) *Üzüm suyu*: Kuru üzüm suyu da, eski Türkçe *Uygur* vesikalarında, ilaç olarak geçiyordu. Buna yalnızca "*üzüm suvü*"; deniyordu²⁴. Eski Türkçe *Uygur* vesikaları ile diğer kaynaklarda çeşitli *üzüm* adları da geçiyordu: "*It üzümü, meşic üzüm, tukma üzüm*"; gibi...

2) *Susama suyu*: *Üzüm* ile *susama*, *Uygur* vesikaları ile diğer Türk vesikalarına, girmiştir. Bunlar üzerinde, ziraat kültürü bakımından "*Türk Kültür Tarihine giriş*" adlı eserimizde, çok geniş olarak durulmuştur. Biz burada yalnızca *tib* ve *şifâ* bakımından bir örnek vermek istedik. Türkler bu eski çağlarda *susama*, "*tana*" diyorlardı:

"*Yaş susama, havanda döğ suyunu üç kez burnuna damlat*"; Bu ilaç reçetesinin eski türkçesi daha güzeldir: "*Yaş tananı sokıp, suvın alıp, tamam ol*"²⁵.

Küncü veya *küncü*, *Anadoluda* da, *susama* verilen bir addır. Bu Türklerin, *ikinci kültür aşamasına* ait bir sözdür. *Uygur-Türk* kültüründe bu iki çağ, birleşmiş ve yanyana görülür:

"*Yaş turpu (turmanı) havanda döğüp (sokup), suyunu alıp, susam yağı (küncit yağı) ile karıştırıp damlatırsanız, ağrı söner*"²⁶. Bu da başka bir eski Türk reçetesi. Bu yağlar, *büyücülükte* ve başka işlerde de kullanılıyordu.

GÖKTÜRKLERDE "SU VE SULAR"

"*Türk millet! yerinden suyundan ayrılmazsan, iyilik göreceksin!*"

Göktürk Yazıtları

Türkler, toprak ve suyu, birlikte tutuyorlar: Bütün büyük dünya kültürlerinde, *toprak* ile *su*, ayrı ayrı unsurlar olarak görülmüşlerdir. Türkler ise

²³ *Kağarlı Mahmud*, II, s. 291, 328. *Brockelmann* bir yerde "*ternğük*" olarak yorumluyor: *Wörterbuch*, s. 197.

²⁴ *Rahmeti*, *Uyg. Heilkunde*, I, s. 83.

²⁵ Aynı eser, I, 127. *Yamama*, *damlatma*.

²⁶ Aynı eser, s. yer. *Turp suyu*; ile "*susam yağı*"; su ve yağ deyimleriyle birbirlerinden ayrılıyorlar.

toprağı, susuz olarak düşünememişlerdir. Bu, gerçekçi bir görüştür. Aneak toprak ile su birbirlerinden kesin olarak da, ayrılmamışlardır. "Yer ruhları"; yer ve sular içinde toplanmışlardır. "Türklerin yer ve suları"; aynı zamanda Türklere yardım ediyorlardı. Çaylar, ırmaklar ve göller, canlı ve yaşayan şeyler gibi kabul edilmişlerdi. Bunlar, Tanrı gibi insanların çok üzerinde bulunan, mukaddes varlıklar değillerdi. İnsanlar, onlarla ilişki kurabiliyorlardı. Dede Korkut Kitabında, "kuru kuru çaylara sücü (tatlı) dökme" ve böylece yapılmış *adak* dilemeleri görülüyordu. Az sonra bu konu üzerinde, daha geniş olarak duracağız.

"Su ayağı Er Korkut" da, Dede Korkut'un türbe veya makamı ile bir tanıtmasıdır. Hocamız Abdulkadir İnan, bu konu üzerinde durmuştur²⁷. Dede Korkut, su ayağı nasıl oluyordu? Bunu elbette ki bilmiyoruz. Fakat ne olursa olsun bu, muhteşem bir motiftir.

"Yüce Tanrı", yer ve su ruhlarının üzerinde: Yer ile su ayrı; gök ise ayrı mukaddes varlıklar ve güçlerdir. Çünkü Gök'türk yazıtlarında, Tanrı tarafından gök ile yer, ayrı ayrı yaratılmıştı. Elbette ki Gök'türk yazıtlarındaki din ve inanışlar, yüksek bir din anlayışına dayanıyordu. Sonradan Yakut ve Altay Türklerinin şamanizminde, dış tesirler ve geri bir hayat dolayısıyla, bu anlayış ve düşünceler, daha gevşemiş ve daha dağılmışlardır. Bu konulara, yer ile ilgili bölümümüzde, daha geniş olarak döneceğiz.

"Türk'ün mukaddes yeri ve suyu": "Türk Tanrısı, Türk'ün mukaddes (ıduk) yeri ve suyu, şöyle etmiş: Türk milleti yok olmasın diye! Millet (budun) olsun diye"²⁸... Bu, hiç bir milletin tarihinde ve yazılarında görülmeyen, muhteşem bir giriştir. Bu, ne mana, ne incelik ve ne büyük bir güç gösterisidir! Görülüyor ki "Türk Tanrısı" ile birlikte, "Türk'ün mukaddes yeri ve suyu"; Türk milletinin yok olmaması ve millet olması için, çalışıyorlar. Buradaki "Türk Tanrısı" da, muhteşem ve görkemli bir deyiş ve anlayıştır. Ayrıca Gök'türk yazıtlarında, iyi hizmet göstermeyenlerin veya isyan edenlerin de, mukaddes yer ve sular tarafından cezalandırıldığını, görüyoruz.

"Yer ve suyun sahibi" ise Türklerde ayrı bir konudur. Bunu, ileride yer ruhlarını inceleyen açıklamaya çalışacağız. Çünkü, "Türk'ün yer ve suları" üzerinde, özellikle yer ile ilgili bölümümüzde duracağız.

Gök'türk çağı, eski Türk dil ve düşüncesinin en yüce bir çağıdır. Türkler her çağda kendilerine hayat veren topraklara, sulara ve dağlara saygı ile bakmışlar ve onları mukaddes saymışlardır. Şimdi de Allahın bu bağış ve nimetlerine, şükrederek bakıyoruz. Bu, dün de bugün de böyledir. Bu konulara, eski Türk düşüncesi, İslâmiyet ile bağdaşmıştır.

²⁷ Burada "Su ayağı"; Sır-derya ırmakının kavşağı olsa gerektir. Korkut-Ata'nın mezarı, buradadır: A. İnan, Makaleler, s. 168; Şamanizm, s. 135, 141.

²⁸ Bilge Kağan yazıtı, Doğu-10.

Er-Sular ve "Vatan" Anlayışı

"Yurdun, yerleri ile suları, aynı zamanda vatan demektir".

Görülüyor ki Türklerde "vatan" anlayışı, çok eskilere, belki de binlerce yıl ötelelerine gitmektedir. Ayrıca vatan için ölmek veya kanını dökmek için de, bazı yüce ve derin sebeplerin bulunması gerekmektedir.

Türkler toprağı, su ile değerlendiriyorlardı: Bu, çok önemli bir noktadır. Yalnız başına bir toprak, suyu olmadan hayat veremezdi. Toprak aneak su ile düşünülüyor zaman bir mana kazanabiliyordu. Bu konuya yukarıda da dokunmuştuk. Halbuki Ortadoğu ile Batı düşüncesinde yalnızca toprak, her şeyi içine alabiliyordu.

"Koruyucu yer ruhları", yalnızca topraktan değil; toprağın bağırmı delecek çıkan, su ile de kendilerini tamamlıyorlardı. Anadoludaki inanışlarımıza göre, gece ile birlikte, "yerler mühürlenir" di. Ancak yer ile birlikte, "sular da kararır"²⁹.

Türkler, "çorak" araziye eskiden de "susuz" derlerdi: Türklerde çorak arazi için, çok çeşitli deyimler vardı. Susuz arazi için, ziraatçı Türkler ayrı; hayvançı Türkler ise, ayrı deyimler ve sözler kullanıyorlardı. Bu deyimler ile anlayışları, başka bir eserimizde, derin olarak ele almıştık. "Susuz" ise, geniş anlamlı bir deyimdir. Gök'türk yazıtlarından, Bilge Kağan yazıtı içinde, şöyle bir söz geçiyordu:

"Yukarı (?) doğru, askeri idare ederek yürüyüp, geceli gündüzlü, yedi zamanda (ötüşke?) susuz (susuz) geçtim, çorak yere değdim, yetiytim"³⁰.

Buradaki sözlerden, ordunun susuz kaldığı da anlaşılıyordu. Bir gerçek varsa; o da bu yerin susuz olduğu idi. Fakat "çorak" arazi, bundan sonra başlıyordu. Belki de çorak ile susuz yer veya çöl, ayrı özellikleri taşıyan topraklardı.

"Yerimden Suyumdan Ayrıldım"

Bu sözler, Altay dağlarının kuzeylerinde bulunan, Gök'türk yazıtıyla yazılmış, Yenisey yazıtı adı verilen, bir mezar taşı üzerinde okunmaktadır³¹: "Yerime, ayta! (?) Suyuma adırıldım!" Yani, "yerimden, çok yazık! (?) Suyumdan ayrıldım!" Tabii olarak mezar yazıtı, bu sözlerle de bitmiyordu³²:

²⁹ Bilge Kağan yazıtı, Güney-Doğu, 51.

³⁰ H. N. Orkun, Eski Türk Yazıtları, III, s. 73.

³¹ Aynı eser, III, s. 72.

1) "Milletimden (hudunum), halkımdan (Künim) arkadaşlarım ve akrabalarım (kadaşım) ayrıldım! Doymadım! İlime, hanıma doymadım! Yazıt taşı (bengü) diktim... Yad eldeki, dünürümden ayrıldım!.. Sizlerime, iyi çelerimden ayrıldım!"

Böyle eski bir Türk mezar yazıtında, ölen bir insanın vatani, ili, halkı, akrabaları ile olan ilgileri üzerinde, ne kadar içten ve ne kadar duygu dolu bilgiler verilmektedir!

2) "Birleşmiş milletimi ot ve su gibi kulmadım": Yine Göktürk yazıtlarından, çok derin ve manalı bir sözü sunuyoruz. Türk düşüncesine göre, "insanlardan oluşan bir millet, otlar ve sular gibi, ruhsuz ve duygusuz değillerdir". Bu bir Türk düşünce si ve dünya görüşüdür. Bu düşünce, eski türkçemizde, daha derin ve daha manalı olarak anlatılıyordu²²:

3) "Anca kazanıp, (böyle kazanılmış ve düzenlenmiş) biriki budunig, ot su h kulmadım" Buradaki "biriki" sözü, birleşmiş veya müttehid anlayışının, aşağı yukarı bir karşılığı olabilir:

4) "Böyle kazanılmış ve düzenlenmiş olan birlik (halindeki) milletimi, otlar ve sular gibi (bırakmadım), kulmadım!" Bizce burada söylenmek istenen mana, daha çok milletimi, "başsız ve hakansız" bırakmadım, demek olsa gerektir.

KANIN, SU GİBİ AKMASI

(Türk milleti: İlinizi bırakıp), gittiniz... Gittiğiniz yerde iyiliğiniz şu oldu: Kanınız su gibi (subça)... İrmak gibi (ögüzçe) aktı": Bu da Kültegin yazıtının, çok ünlü ve manalı bir bölümüdür. Kanın, "su gibi, ırmak gibi akması"; bu da Türklere göre bir deyiş veya anlayıştır. Aslında Türklere göre insanın kanı değil; kemiği daha önemlidir. Türk düşüncesi, bunun üzerine kurulmuştur. Ancak yine Türklere göre, "kan akıtma, tabu idi". Daha manalı eski türkçesi şöyledir²³:

"... (Çeşitli yönlere) barıgma bardıg, barduk yerde edgüg ol erinç; Kanın subça.. Kanın ögüzçe yügürti".

"Yerini Suyunu" bırakıp ayrılma

"Dokuz oğuzlar, yerlerini; sularını bırakıp Çin'e doğru gittiler": Yerleri ile sularını, yahut illerini bırakıp gitme, Türk düşüncesi ile devlet anlayışında, hoş karşılanmamıştır. Nitekim Kültegin yazıtında Türk milletinin Çin'e doğru gitmemesi, Ötüken'de, yani Gök-

²² Bilge Kağan yazıtı, Doğu-22.

²³ Aynı yazıt, Doğu-20.

türk başkentinde oturmaları, buyruluyordu. Dokuz Oğuzlar'ın da, yer ve sularını bırakarak gitmeleri, doğru görülüyordu:

"Dokuz Oğuz budun, 'yerin, subın ıdıp', Tabgaçgaru bardı..." Bundan sonra yazıtın metni bozuluyordu. Ancak anlaşıldığına göre yazıt, sözlerine şöyle devam ediyordu: "(Dokuz Oğuzlar, sonra yine), Çin'den ... bu yere geldiler. Onlara bakayım (igideyin), diye düşünüp..."

"Yerlerini sularını bırakma" karşılığı olarak, eski türkçede "ıdmak" sözü kullanılıyordu. Bu söz, bırakmak ve terketmek manasına olduğu kadar; kaybetmek, "elinden çıkarmak" anlayışı ile de, söylenmiştir. Aynı zamanda Dokuz Oğuz yurdunun yeri ve suları, onları koruyan güçlerdir. Böylece Dokuz Oğuzlar kaçmakla, kendilerini koruyan kendi ruhları ile güçlerden de, yoksun kalmışlardı. Bilge Kağan yazıtının bir yerinde, Türk milleti için de aşağı yukarı aynı sözler söylenmektedir:

Yerinden suyundan ayrılmazsan, ey Türk milleti! iyilik göreceksin!": Dokuz Oğuzlar gibi Göktürk devletinin halkı da, sık sık başlarını alıp, Çin'e doğru gidiyorlardı. Bu, Göktürk yazıtlarında, sık sık anılan şikayetlerdir. Burada da Türk milletine, halka bir öğüt verilmektedir. Ancak bu çok güzeldir²⁴:

"Kağanından, bu beğlerinden, bu yerin ile suyundan ayrılmazsan, (ey) Türk milleti! Kendin (özün), iyilik göreceksin! Evine gireceksin! Kaygısız ve sıkıntısız olacaksın!"

Türk milleti, yeri, suyu, koruyucu ruhlar ile beslenen; kağanı ve beyleriyle korunan ve bakılan yerini ve yurdunu bırakıp gitmemelidir. Bu, Türk milletine yapılan, bir "buyruk" idi. Göktürk yazıtlarında buyruklar, çoğu zaman, "sabım"; yani savım veya sözüm diyerek sonlanıyordu.

Diğer Göktürk inanışları

1) "Yol ve su": Bu inanışları, Göktürk yazıtları ile yazılmış, Irk-Bitig adlı bir vesikadan alıyoruz. Ünlü kâşif Aurel Steiner, buna benzer üç vesika bulmuştur. Bunları yine Göktürk yazıtlarını okuyan, V. Thomesen okumuştur. Bu, bir rüya yorumu idi²⁵:

"Binek atı (özlük at), güneşli yerde, yorgun argın dura kalmış. Tanrının gücüllü (Tengri küçine), dağ üzerinde yol ve su görüp, ormanlı bir tepe üzerinde, taze ot görerek (yaş ot körüpen), varıp su içmiş (sub içipen), yaş ot yiyecek, ölümden kurtulmuştur. Biliniz, bu iyidir".

²⁴ Aynı yazıt, Doğu-40.

²⁵ Aynı yazıt, Kuzey, 13.

²⁶ W. Thomesen, (A. Stein el yazması), II, 26.

G ö k t ü r k yazılı bu vesikada görülüyor ki, *rüyada yol ve su görmek* ve böylece ölümden kurtulmak, iyi yorumlanmaktadır.

2) "Keçeyi suya sokmak": G ö k t ü r k yazılarıyla kağıt üzerine yazılmış, aynı vesikada görülmektedir. Bu da bir rüya yorumu'dur. Ancak bu rüya, iyi yorumlanmamaktadır²⁷:

"Keçeyi suya sokmuş (kidizig suubka suukmuş). Ayrıca vur sılaca bağla. Biliniz ki, fenadır bu (bilinler yablak ol)" Bu vesikalarda dış tesirlerin bulunup, bulunmadığını bilemiyoruz.

TÜRKLERİN EN ESKİ SU KÜLTÜ VE ANADOLU

İyi bir ruhun makamı olan, suyu kirletmemeye A n a d o l u 'da da bu geleneğe bağlı kalınırdı. Hocamızın yazısına, burada bir kaç katkı yapacağız. Ondan sonra da, onun görüşlerini öz olarak vermeğe çalışacağız. D e d e K o r k u t 'taki, "arı sudan abdest aldı" sözleri, bu bakımdan bize bazı şeyler söyleyebilir. Yine D e d e K o r k u t 'ta Türklerin, suların kirlenmesine karşı olduklarını ve *kirli suları* istemediklerini, sular ile ilgili bölümümüzde göstermeğe çalışmıştık. D e d e K o r k u t 'tan, bir *su kasidesi* de, sunmuştuk.

Sulardan geçmeğe izinli olmak Veya suyu geçmeğe, Tanrı'nın izin vermesi... D e d e K o r k u t 'ta görülen, "*kanlı kanlı sular, geçit versin*", sözü bu konuda bize birşeyler söylemektedir. Hocamızın bulduğu bir vesikaya göre, büyük ırmakları geçenler, *izinli* sayılıyorlardı²⁸ Bu iki vesikayı, yanyana getirmek gereklidir.

Büyük sulara saygı ve ibadeti: S u k ü l t ü , Türklerde çok eskilerden beri vardır. Bunun temelleri de "yer-su" inancı ve anlayışına dayanıyordu. Hocamızın gösterdikleri gibi, " *K i m e k Türkleri, İ r t i ş ırmağını büyük sayarlar, ona taparlar ve secde ederlerdi. Su, Kimeklerin Tanrısı idi*" Belki kaynakların, biraz abartmaları vardı. Ancak bazı gerçekler de, vardı. Yeniseyliler, *Y e n i s e y (K e m)* ırmağı için de, "*Merhametli Hakan (Kayra-Kan)*", derlerdi. Yeni gelen g e l i n l e r e , evin çevresini gezdirmek "*su gösterme*" geleneğini de hocamız, su kültürüne bağlamakta idi²⁹. A n a d o l u 'da bu gezdirmeye, yalnızca su gösterme için değil; çevreyi görme ve eğlenme için yaptırılır.

"Suyun içine el sokma yasağı", bizde, A n a d o l u 'da da vardır. Özellikle, "*banyo suyuna el sokmama*"; bu gün evlerimizde özenle uyulan bir gelenektir. Çünkü, "*arı sudan abdest alma*"; bu gün de bir şarttır. "*Su üzerine*

²⁷ Aynı eser, II, 50. Burada, "suub" yerine, "suub" diye bir yazıtma görülüyor.

²⁸ A. İnan, Türklerde su kültürü ile ilgili gelenekler, Makaleler, s. 493.

²⁹ Aynı eser, s. 492: G e l i n e , "babalardan kalan su, analardan kalan su", diye köyün suları gösteriyordu.

y e m i n 'de bugün A n a d o l u 'da yaygın olarak yapılır. Çünkü bizde su da, ekme gibi Allahın bir nimeti sayılmıştır. "Suyu yudum yudum içme" protokolu ve kaidesi, çok manalıdır. Annelerimiz bize, "Allaha şükrederek, yudum yudum için", derlerdi. Bunun içinde sağlık nedenleri de yok değildir. "Su içeren eli başa koyma" geleneği üzerinde de, ayrıca durmak gereklidir. A n a d o l u 'da aranırsa, "*suya saygı gösterme*" bakımından buna benzer, pek çok örnek bulunabilir.

TÜRKLERİN DİN VE İNANISLARINDA SU VE SULAR

"Su başında Süleyman; su ayuğunda Er-Korkut! Belâları sen korkut!"

Bir Bakışından

Ebedi, mukaddes, arı ve iyi su

Türklerde su, her çağda mukaddes ve saygılı tutulmuştur. A n a d o l u 'da da bu gelenek, değişmemiştir. A n a d o l u 'da su içme, bir "*saygı protokolu*" içinde yapılır. Bu saygı töresinde, "*ekmek ile su*", birbirinden ayrılmaz. Zaten II. yüzyıl kaynakları da, yaygın olarak, yemek için "*su - su*" diyorlardı. İkisi, birbirlerinden ayrılmıyorlardı.

1) "*Mukaddes su*": G ö k t ü r k yazıtlarında yer, ancak suyu ile birlikte düşünülebilirdi. Bundan dolayı yazıtların her yerinde, "*ıduk Yer-sub*"; yani "*mukaddes yer ve su*" deyimini görebiliriz. Eski Türkçede "*ıduk*", mukaddes demektir. Çünkü, "*su, Tanrı tarafından gönderilmiştir*"; Eski türkçede, "*ıd-mak*" sözü, göndermek demektir. Yukarıda belirttiğimiz gibi, A n a d o l u 'da da su, bir "*saygı töresi*" ile içilir. *Suyu kirletmek* ve buna benzer daha bir çok şeyler, günah sayılmıştır. Bunun üzerinde fazla duramayacağız.

2) "*Ebedi su*": Eski türkçede *ebedilik*, *sonsuzluğa erişme*" anlayışı, "*mengü*, *mengülük*" sözleriyle karşılanırdı. Kuzeydeki B a ş k u r t i Türklerine göre, "*Semrük adlı çift başlı kartal, "mengülük suyu nu" içmiş olarak Kaf dağında yaşıyordu*". Hocamız Prof. Abdulkadir İnan, bunun üzerinde durmuşlardı³⁰. Bu, y a b a n c ı bir motiftir. Ancak akıp giden su veya "*su ayacı*"nın, sonsuzluğa gittiğine, Türkler de inanıyorlardı.

"*â b - ı h a y a t*" anlayışı da, G ü n e y v e O r t a d o ğ u kültürlerinin bir anlayış ve inanışıdır. *Kutadgu Bilig*'deki su ile ilgili anlayışları incelerken, Türklerin, buna, "*ıdıllık su*"; yani *ka d e h l i k s u* dediklerini, göstermeğe çalışmıştık. *Hayat suyu* da, yine aynı eserde, "*tiriglig su*"; yani *d i r i l i k s u y u* diye anılmıştı.

³⁰ A. İnan, Türk folklorunda Simurg ve Garuda, Makaleler, s. 350.

3) "Arı su" anlayışı ve inancı, en güzel *Dede Korkut* Kitabı içinde anlatılmıştır: *Arı su'dan abdest aldılar... Adı görüklü Muhammed Mustafa'ya salavat getirdiler...*" Bu konuyu da, *Dede Korkut* ile ilgili bölümümüzde incelemiştik. Eski Uyгур yazılarında, "arığ süzük, arığ turuk"; yani "arısüzük, süzülmiş; arı-duru" sözler, de, bu görüşleri desteklerler.

"Arı yunmak", *yıkanmak*'da Türklerin İslamiyetten önceki inanışlarından geliyordu. "Yunmak, artınmak"; yani "yıkayıp, artılma" anlayışı, eski türkçe budist yazılarında da, görülür⁴¹. İslam sonrasında da, namazdan önce yıkanmak gerek idi. *Buda* dininde, "et ve özünü arığ yunmak, yıkanmak ve arı don giyme"; dinin ve düşüncenin, ana prensiplerinden biri idi⁴². İlaç kullanmadan önce de, "burunu arığ yunmak" gerekli idi⁴³. Görülüyor ki, *Dede Korkut*'ta görülen anlayış Türklere, çok eskilerden geliyordu.

4) "İyi su" (*Edgü su*): Su, arı olduğu kadar da, iyidir. Eski türkçede iyi, "edgü" diye söylenirdi. Ayrıca, "arınmak" ile iyi olma, iyileşme arasında, yakın bir ilişki vardı. Bunun için eski Uyгур yazılarında, "edgüti arıtı"; yani iyileşme ile arınma anlayışı, yanyana görülüyordu⁴⁴.

5) "Yücelen ve inen su": Bu anlayışı eski bir Uyгур Türk şairinde görüyoruz⁴⁵. "Ağdınur, inen sular": Ağmak, türkçede yükselmek demektir. Güneşin yükselmesi de, bu sözle anlatılırdı. Çağ çağ, Türklerin suları anlatışlarında, bir değişme oluyordu. Ancak Türk dili ve düşüncesi, görkemini kaybetmiyordu.

"Su ayağı", "su başı", "su içme", "sulanma"

1) "Su-ayağı, su-başı": Su ayağı'nın ne demek olduğu üzerinde, aşağıda duracağız. *Su başı* anlayışı da, pınar, kaynak ve bulak ile ilgili bölümlerimizde ele alınmıştır. Türklerin su ile ilgili görüşü ve inanışlarını vesikalarla pekiştirmek istiyoruz. *Abdulkadir İnan* hocamızın yayınladığı, *Kırğız-Kazak bakışları'nın* söylediği bir dua vardır⁴⁶:

"Diri desem, diri değil, *Korkut-Ata Evliya!*... *Su başında* (kaynaklarında) *Süleyma n; su ayağında Er-Korkut!* Belâları, sen korkut! *Çağırduğumuz zaman gel, Pirim! Bunlu, (kaygulu) ile hastalığı keselim, şifâ ver (tabip ber), pirim!*" Tercümede, hocamızdan biraz ayrılıyoruz. Bu söyleyiş ve

⁴¹ Altın Yarak: (Suvarnaprabhasa), 478, 20.

⁴² F. W. K. Müller, *Uğurica*, I, 29, 12.

⁴³ Rahmeti, *Uğ. Heilkunde*, I, 132.

⁴⁴ *Chuvstveniy*, I, 133.

⁴⁵ Rahmeti, *Eski Türk Şiiri*, 38, 145.

⁴⁶ A. İnan, *Şamanizm*, s. 135, 142.

anlayışların, diğer bir eş, benzer ve paralellerini bulamadık. Ancak su kaynaklarıyla, *su ayağı*, yani *kavşak* nın da, bizde ve bütün Türklere kutlu olduğu bir gerçektir.

2. "Su içme ile içit": Bunun üzerinde de, *Dede Korkut* ile ilgili bölümümüzde durmuştuk. "İçit", birine veya bir yurda ait olan, içilecek sudur. Nitekim *Dede Korkut*'ta şöyle deniyordu: "Sovuk sovuk sularını sorar olsam, ağam *Beyrek*'in içidiydi..." *Dağ ruhu*'nun, "su içtiği yer, *Kara-Dağ idi*". Görülüyor ki en kuzeydeki *Abakan* Türklerinin dualarındaki bir dağ ruhumun da, su içtiği bir yeri, "içiti" vardı. Burası da kutlu *Kara Dağ idi*⁴⁷.

3) "Sudan sulanmak gerek!": Bu da, *Hatayî*, yani *Şah İsmail*'in bir sözüdür:

Bir boyu, boylamak gerek,

Bir sudan, sulanmak gerek,

Bir dili, söylemek gerek

Ferîştehler, bilmez ola!

Bir yol, bir inanç ve *mezhep* de, bir su yolu veya bir su gibi görünüyordu. Huyları ve işleri bir olan insanlar için de, "suyu bir" denilir. "Aynı suyu içiyorlar"; "suyunca gitmek" gibi, daha bir çok sözler, bu anlayış ve inancımızı gösterir. *Kutadgu Bilig* ile ilgili bölümümüzde de, buna ait örnekler verdik.

"And içme" ve "çocuk isteme"

1) "And içme": Dikkat edilirse türkçemizde, and etmek ve hatta yemin etmek bile, az söylenir. Anadolu'da daha çok *yemin içtim*, denilir. Ancak bu anlayışın, su veya su içmek ile bir ilgisi yoktur. Bu yalnızca *and kâsesi* ile, içki veya kımız içmektedir. *Gök tük* çağındaki heykellerin, hemen hemen hepsinin elinde, bir *and kâsesi* bulunur. "Su içme ile and"; ancak kuzeylerdeki, *ayı kültü* bulunan Türklere görülür. Bunlar, *ayı kafatası ile su içer* ve böylece *and etmiş* olurlardı⁴⁸. Bu, *Büyük Hun İmparatorluğunda*, *kafatası ile and içme* törenlerinin, iptidai bir örneği olsa gerektir.

2) "Çocuk isteme ve kutlu pınarlar": Anadolu masallarında, çocuk isteyenler için *elma*, önemli bir motiftir. *Manas* destanı içinde ise, *elma ağacı* önemlidir. *Ağaç ile pınar*, herhalde daha orijinal ve eski bir

⁴⁷ Aynı eser, s. 124 (15). *Abakan* kamları, içit için burada "içit"; "içitig"; diyorlar.

⁴⁸ A. İnan, *Eski Türklere ve folklorunda "And"*, Makaleler, s. 320: "Bu suyu içtiğim gibi, ayı beni yemin"; diyorlarmış. Büyük devlet kurmuş olan Türklere ayı kültü yoktur.

motif olmalıdır. Bu konu üzerinde "Türk Mitolojisi I" adlı eserimizde de durmuştuk.

Yakup Han, karısının kısırlığından şikâyet ediyor ve şöyle diyordu: "Bu Çarıçı'yı (yani kadını) alalı, ondört yıl oldu. Bir çocuk koklayamadım, öpemedim. Bu hatun, mezarlı yerleri ziyaret etmiyor; elmalı yerlerde, yuvarlanmıyor; kutlu pınarlar yanında, gecelemiyor!"

Kırgız ve Kazak Türkleri de, "kısırlı olan kadınları, sahrada bulunan tek ağacın, pınarın, (veya kayunun) veya suyun yanında gecele-tip, kurban kesiyorlardı"..." Anadolu'da da çeşitli dileklerle ziyaret edilen su başları ile çevresindeki ağaçlar vardır. "Tek ağaçlar" da, Anadolu'daki inanışlarda, önemli bir yer tutarlar. Özellikle dağlar ve tepelerin başında-ki tek ağaçlar...

"Su kıyasında kurban", "çift başlı kartal"

1) "Su başında veya su kıyasında kurban": Anadolu'da da yatırların birçokları, su başlarında bulunur. Aranırsa, büyük ırmakların yanında, kurban kesildiği de, görülebilir. 1759'da, Kazak-Kırgızlarla Kalmuklular, bir barış andlaşması yapmışlardı: "Bulanık adı verilen suyu n kıyasında, altında "gök-kazga" denilen bir işaret bulunan bir boz aygır ile kara başlı bir koç u kurban kesmişler. Ellerini kana batırmışlar ve böylece andlaşmışlar...". Bu çok önemli vesikayı, hocamız A. İnan bulmuştur¹⁰.

2) "Çift başlı kartal": Yukarıda, ölüm süzlük, yani "mengülük suyu", üzerinde dururken, bu konuya yine dokunmuştuk. Türk mitolojisi adlı eserimizde de, "Simurg" kuşu hakkında epey not vardır. Kendisi bir Başkurt olan hocamız A. İnan'ın bulduğu bir Başkurt efsanesi, bu konuda değer bakımından, oldukça ağırlıklıdır: "Semruk adı verilen iki başlı bir kuş varmış. Bir başı, kişi başı gibi imiş ve kişi dilince konuşmuş. Ölüm süzlük, yani "mengülük suyu" nu içtiği için, ölmezmiş. Kaf dağında yaşamış. Göllerde yaşayan ejderhaları kapıp, Kaf dağına atarmış¹¹. Bunun içiti, yani su içtiği yer neresiymiş, söylenmiyor. Yukarıda verdiğimiz bir efsanede ise "Dağ ruhu" suyunu, Kara Dağ adlı bir dağdan içermiş. Yani onun bir içiti varmış.

¹⁰ A. İnan, Şamanizm, s. 168. Bu bilgi, Molla Gazi Hoca'nın, "Kazak Halkının Adetleri" adlı risalesinden alınmıştır. Çok değerli bir bilgidir.

¹¹ A. İnan, "Ateş"..., Makaleler, s. 319. Bu olay, 1759-60 yıllarında olmuştur.

¹² A. İnan, Türk folklorunda, Simurg ve Garuda, Makaleler, s. 350; Kırgızlar'ın Er-Türkük destanından: Proben, V, s. 378 vd. (metin).

Yeni gelinlere su gösterme

Koca evine yeni gelen gelinler, bazı tutumlarda bulunurlar. Anadolu'da da, "ocağın yanına hamur yapıştırma" veya hafif yollu saç yapmalar görülür. Türk ailesi ile ilgili eserimizde, bu konular üzerinde, daha geniş olarak duracağız. İslâmiyetten önceki geleneklerin çok yaşadığı Kazak-Kırgızlarda, Yeni gelin, kayınbabasının evinde, yanına ocağa yağ atar ve secde edermiş¹². Başkurt Türklerinde ise, "yeni" gelinler, kayınbabasının içtiği pınarlar ile koca yurdunun içinde bulunan, ırmak ve göl sularına para atarlarmış¹³. Bu daha çok, kendi çocuklarını da yaşatacak olan, sulara karşı yapılan, bir saygı gösterisidir.

"SU" İLE İLGİLİ ESKİ TÜRK ATASÖZLERİ

"Suyu görmeden, babucunu çıkarma"

Eski bir Türk atasözü

Aşağıda sunacağım atasözleri, II. yüzyılda, Kaşgarlı Mahmud tarafından derlenmiştir. Bu atasözleri halk dilinden derlenmiştir. Bundan dolayı bu sözlerin, çok daha öncelerine ait olmaları gerektir. Hepsisi de, çok gerçekçidir. Halkın, yüzyıllar öncesinden gelen tecrübelerine ve dünya görüşlerine dayanır. Çoğu da, bugün halâ Türkiye'de, ufak değişikliklerle söylenir. Konuyu uzatmadan, örneklerimizi hemen vermeğe başlayalım.

Kaşgarlı Mahmud, ilk önce atasözlerinin, eski türkçelerini vermiştir. Ondan sonra bu sözler bağli kalarak, arapça bir tercümesini vermiştir. Bunu da yaptıktan sonra atasözünün, kendi görüşüne göre, bir açıklamasını yapmıştır. Biz de Kaşgarlı Mahmud'un bu tercüme ve görüşlerini, kendi görüşlerimizi de katarak yorumlamağa çalışacağız. Ancak bugünkü Türk okuyucular için, önce atasözlerinin türkçelerini sunacağız:

1) Suyu görmeyince, pabuç çıkarma. Eski türkçesi: "suv hörmeginçe, etük tartma." Atasözünü derleyene, yani Kaşgarlı Mahmud'a göre, "kişilere işlerinde acele etmeyerek, ağır başlı davranmaları" için söylenirdi¹⁴. Gerçi sözün içinde, bu mana da vardı. Ancak bugünkü anlayışımız da, doğrudur. Suyu görmeden, paça sıvamak"; gibi...

2) Susamışa serâb, büsbütün su görünür. Eski türkçesi: "Usukmuşka sakıg kamug suv körünür": Susamış insan, her serâbı su gibi görür. Derleyiciye göre bu söz, "her şeyi kendi işine yarar gibi gören yoksul kimse" için, söylenir¹⁵.

¹² A. İnan, Şamanizm, s. 166.

¹³ Kaşgarlı Mahmud, III, s. 426; Brockelmann, Spn. 258.

¹⁴ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 191; Brock., Spn. 176.

3) *Balık suda, gözü ise dışarıdadır.* Eski türkçesi: "Balık suda, közi taşın": Kaşgarlı Mahmut'a göre bu söz, "her şeyin içinde bulunup da, bilmiyormuş gibi görünen kimse" için, söylenir⁵⁵.

4) *Kuyuda su var, fakat itin burnu (yetiştir) değmez.* Eski türkçesi: "Kud-hugda suv bar, it burnu tegmes": Derleyiciye göre bu söz, "bir işi dileyip de, ona erişemeyen veya başkasının yemeğine göz dikerek, onu ele geçiremeyen" için söylenir⁵⁶.

5) *Buğday yanında, karamuk da sulanır.* Eski türkçesi: "Buğday katunda sarkaç suvalur: Kaşgarlı bu sözü, "buğdayın devleti ve bereketi yüzünden, karamuk da su bulur", diye yorumluyor⁵⁷.

6) *Geçidi, (köprüyü?) su götürdü:* Eski türkçesi: "Ol keçişni suv ilette": Kaşgarlı'ya göre bu söz, "geçmiş ve artık elde edilemez bir iş" için söylenir⁵⁸.

7) *Su bile içirmeyene, sen süt ver:* Eski türkçesi: "Suv içürmezke, süt ber: Bu, "sana kötülük edene, iyilik yap", demektir⁵⁹.

8) *Su vermeyene, sen süt ver:* "Su birmezken, süt ber": Kaşgarlı'ya göre, "sana kötülük edene, sen iyilik et, çünkü senin iyiliğin, onu sana köle yapar"⁶⁰.

9) *Eşek, başım esen olsa, denizden su içerim, dermiş:* Eski türkçesi: "Eşyek ayur, başım (esen) bolsa, sundırıda suv içgey men": Bu söz, "dileğine erişmek için, uzun seneler yaşamak isteyen kimseler" için söylenirmiştir⁶¹.

10) *Buzdan su damlar:* (Babadan oğula geçenler için): eski türkçesi: "Buzdan suv tamar": Bu söz, "huyuları babasının huyuna benzeyenler" için söylenirmiştir⁶².

11) *Çocuk, oğlan su döker; büyük (kayıp düşerek), bir yanı kırılır:* Eski türkçesi: "Oğlan suv töker, ulug yanı sınur": Bu söz, "küçüğün yaptığı kötü bir işten, büyüklerin gördükleri zarar" için söylenir⁶³.

Yukarıda sunduğumuz bu çok eski Türk atasözleri için, bugünkü türkçemizdeki paraleller ve benzerler aramayı, gereksiz görüyoruz. Bununla, konumuzu da dağıtmış ve saptırmış oluruz. Zaten bu atasözlerini okuduğumuz zaman, hepimizin aklına, bunların bir çok benzerleri gelir. Halkın bağrın-

⁵⁵ Aynı eser, I, s. 191; Brock., Sp. 38.

⁵⁶ Aynı eser, I, s. 375; Brock., Sp. 120.

⁵⁷ Aynı eser, III, s. 240; Kşl. Brock., Sp. 218.

⁵⁸ Aynı eser, I, s. 369; Kşl. Brock., Sp. 96.

⁵⁹ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 218.

⁶⁰ Aynı eser, III, s. 129; Kşl. Brock., Sp. 140.

⁶¹ Aynı eser, I, s. 492; Kşl. Brock., Sp. 35.

⁶² Aynı eser, III, s. 123; Kşl. Brock., Sp. 27.

⁶³ Aynı eser, II, s. 29; Kşl. Brock., Sp. 94.

dan ve düşüncelerinden kopup gelen Türk atasözleri, her çağda gerçek bir hayatı ve hayat görüşünü yansıtmışlardır. Bu atasözlerinde *balık, köpek, eşek* gibi, hayvanlar da verilmiştir. Fakat bunlara da, insan gibi bir kişilik verilmiş ve gerçek günlük hayat ile yorumlanmıştır.

Az sonra *Kutadgu Bilig*'e, yazarı *Yusuf Has Hâcib*'e, yani Türk aydınları çevresine geleceğiz. Orada ise yeni bir Türk dünyası ve Türk düşüncesi ile karşılaşacağız. Orada, elbette ki dış tesirler daha çok olacaktır. Ancak hem halkta ve hem de Türk aydınlar çevresinde, her fikir türkçe düşünülmüş ve türkçe anlatılmıştır.

KUTADGU BİLİĞ'E GÖRE SU VE SULAR

Ev almak ister isen, loğuşunu sor!

Yer almak ister isen, sularını sor!

Kutadgu Bilig

Kutadgu Bilig, Türklerin yerleşik kültürlerinin, büyük eserlerinden biridir. Karahanlı çağının, görkem ve haşmetinin, yüce bir sembolüdür. Bunların doğusunda ise, henüz müslüman olmamış, Uyğur-Türk dil ve edebiyatının eserleri yükseliyordu. Ancak bu Karahanlı kültürünü, Uyğur-Türk kültür çevresinin içinde düşünmek doğru değildir. *Kutadgu Bilig*'de görülen söz ve deyimlerin çoğu, eski Uyğur-Buda deyimlerinin, iz ve hatıralarını taşırlar. Ancak Karahanlılar, Uygurların daha batısındaki bir Türk kültür çevresidir. Hele İslamiyetin tesirleriyle, büsbütün bağımsızlığına kavuşmuştur.

Karahanlılar, yabancı fikirleri de, en eski ve öztürkçe sözlerle benzeştirebildiler: *Kutadgu Bilig* içinde, eski İran edebiyatı ile benzer temalarının, hiç bulunmadığını söylemek, elbette ki doğru olamaz. Bu konularda, biz de bu *Batı tesirlerini*, yakından duyduk. Ancak bütün fikirler, kök ve manaları çok eskilere dayanan, türkçe sözlerle anlatılmıştır. Sunduğumuz örnekler içinde, bozulmuş bir farsça sözle, "ni'met" gibi bir arapça deyimden başka, yabancı bir iz görülmemektedir. Karahanlı Türkleri, yabancı düşünceler ile fikirleri, kendi Türk özlere içinde, bağdaştırmış ve Türkleştirmişlerdir.

"*Yüz suyu*", yani bizim de çok kullandığımız bir anlayış ve sözü, *Kutadgu Bilig*'de de sık sık görüyoruz. *Yüz suyu*, "onur, şeref, itibar" manalarında kullanılmıştır. Ancak "*beylerin onuru*" da, "*bey suyu*" gibi, artık bizim kullanmadığımız, deyimler içinde görüyoruz. "*Söz suyu*" nu da, bunlara katabiliriz. Böylece bu gün bizim kullandığımız, *yüz suyu* anlayışının eski köklerine de inebilmiş oluyoruz.

Kutadgu Bilig'de Türk kozmogonisi: Örneklerimiz, Kutadgu Bilig'in tümü taranarak, derlenmiş ve seçilmiş sözlerdir. Bundan dolayı eser ve yazarı Yusuf Has Hâcî ile çevresinin, düşünce ve fikirlerini, bize az çok, kesin olarak anlatabilirler. Bu örnekler, rastlantılara göre seçilmiş ve kitabımıza konmuş, sözler değildir. Bu, kitabın indeksinden kolaylıkla kontrol edilebilir. Yazılan ve söylenen şeyler, kalıcı olmalıdır. Bundan dolayı Kutadgu Bilig'de ki bütün materyel, tam olarak verilmiştir. Ancak mana ve söyleniş bakımından, birbirine benzeyen beyitlerin tekrarına da, bir gerek görülmemiştir. Eser, aydın bir çevreye aittir. Bundan dolayı, efsane ve mitolojiye ait izler, çok azdır. Ancak bunlar da, "Türk kozmogonisi" ne ait düşüncelerdir.

Suyun rengi, göz suyu, ağız suyu (söz), yüz suyu

1) "Suyun rengi": Alfabe sırasını aşarak, konuya suyun rengi ile başlayalım. Dede Korkut'taki "kara kara sular" deyişi, çok yaygın ve çok derin bir manayı içinde topluyordu. Bunlar, halk şiiri ile halk ruhundan kopup geliyordu. İçlerinde, din ile birlikte bir çok inanışlar ile düşünceler saklıyorlardı.

Kutadgu Bilig ise, Türk aydınlarının bir eseri idi. Kitapta nedense "Kara su" deyimini göremiyoruz. Kitabın yazarı Yusuf Has Hâcî, daha çok göğe ve yere bilinçle bakmakta ve bir kozmogoni felsefesi yapmak istemekteydi. Eserde yalnızca "yeşil su" tanıtması görülüyordu. Bu tanıtma, yeşil çiçek ve yeşil ağaçlarla yanyana görülüyordu. "Yeşil ırmak" yani "yaşıl-Ögüz"; yalnızca Gök Türk yazıtlarında görülüyordu. Kutadgu Bilig'de ise, yeşil su, yağız yer ve yeşil çiçekler" yanyana görülüyorlardı: (KB, 3212):

1. Yağız yer ile yeşil su, yaraşıp uyuştular,

Arada binlerce çiçek, gülererek, açıldılar.

2. Kara gece, aydınlık güne yaklaşmaz,

Yeşil su ise, kızıl ateşe konuk olmaz. (KB, 2250).

Yukarıdaki ikinci örnekte görüldüğü gibi, "gündüz-gece" ile "ateş-su" unsurları, yanyana getirilmiştir. Ancak suya en yakın olan, yeşil çiçek ve yeşil bitki, yine su ile birlikte renkleniyorlardı. Yine bahar anlatılırken, "Yağız yer, yüzüne yeşil ipek (torku) bağladı"; deniyordu (KB, 68).

2) "Ağız suyu, göz suyu, YÜZ-SUYU": İnsanla ve insan fizyolojisi ile ilgili anlayışlar olduklarından, bunları yanyana incelemeyi, daha doğru bulduk:

a. "Ağız suyu": Ağız suyu Kutadgu Bilig'de yalnızca bir yerde geçer. Aslında buradaki ağız suyu, ağızdan çıkan söz ile ilgilidir. Bundan dolayı alacağımız dört satır ile bu manayı, tamamlamağa çalışacağız: (KB, 2686-7):

Ağızdan bazan ateş, bazan da su çıkar,

Birisi süsler bezekler, birisiyse yıkar.

Gereksiz bir söz yanan ateş gibidir,

Ağızdan çıkarma sakın, sonra kendin yanarsın!

b. "Göz suyu ve gözün sulanması": Burada bir kaç örnek verip, ondan sonra bu sözlerin, yorumuna geçeceğiz:

1. İnsanın yüz güzelliği ne güzel şey!

Su içer bu güzelliğe, iki göz! (KB, 2467).

2. Tanrı kime utanma ve göz suyu vermişse,

Ona şerefle, yüz suyu ve devlet de verir (KB, 2007).

3. Hayâ ile insan, onurlanır, (yüzü sulanır),

Hayâ ile insanın, gözünü parlar, sulanır! (KB, 2207).

Yukarıdaki örnekler de bize gösteriyor ki, Kutadgu Bilig'de "göz suyu ile yüz suyu"; eş olarak söyleniyor ve aralarında bir ilişki kuruluyordu. Güzelliğe bakıp doyma da, gözlerin su içmesine benzetiliyordu. Türklerdeki "su içme ve kanma" anlayışı, "güzelliğe bakma ve kanma" anlayışıyla, ne kadar güzel bağdaştırılıyordu.

c. "Yüz suyu": Bu anlayış, bize kadar uzanmış, yayılmış ve güzelleşmiştir. Yukarıda, "göz suyu" ile ilişkili olarak, üç örneği sunmuştuk. Bunları tamamlamak için, yine Kutadgu Bilig'den bir kaç örnek daha sunalım:

Zenginleşir, büyürse, üni de yayılırsa,

Ondan uzak düşerim, onuru ve yüz suyu da düşer! (KB, 737)

2. Kötülere katılma, ey aslı arı,

Yüzünü suyunu, bırakmazlar arı! (KB, 4289).

3. Yüzünü sulu, onurlu, tutmak istersen eğer,

Dilini söyletme, yalan sözle, sen bundan sakın! (KB, 4297)

4. Onlardan birisi, onur ve yüz suyu dilerse,

Ona yüz suyu ver; ona devlet ver ve kandır! (KB, 5516)...

Bası da mal ile, hem onur ve hem de yüz suyu diler,

At ver, elbise (hil'at) ver, bak da gör, yürüsün ünü! (KB, 5518).

5. *Düşde nice yükselirse insan, yükselir devletiyle lutu, Ağrılık, saygı bulur, o kadar iyilik bulur, kendi yüz suyu!* (KB, 6040).

Yukarıdaki örnekler de bize gösteriyor ki, II. yüzyılda "onur ve itibar sahibi olmak" manasına kullanılmıştı. Örneklerde, bazı ince mana ayrılıkları vardır. Bizdeki, "yüzü suyuna", "yüz suyu dökmek" de, Kutadgu Bilig'deki bu anlayışlara yakındır.

Akarsu, arı ve kirli su, aş ve su, ateş ve su

3) "Akarsu" "Akıntılı su" veya buna benzer tanıtmalar, özellikle Dede Korkut içinde çok görülür. Bunları aşağıda bütüne incelikleriyle sunmağa çalışacağız. Dinde ve inanışlarda akar suya verilen değer, yalnız bu eser ile Anadoluda değil; Altay Türklerinde de görülüyordu: (Radlof 4,743).

"Akarsu ve güzel söz", birbirine benzetiliyor ve Kutadgu Bilig'de, iki yerde görülüyordu. Bakı dualarında Dede Korkut için söylenen "Su ayağı Er Korkut" üzerinde durmak da ayrıca gereklidir:

1. Akarsu, güzel yörük dil ve kutluluk, durmadan.

Dünyayı dolaşırlar, yürüyüp, yorulmadan! (KB, 669).

2. Bu dilin sözleri, bir akarsu gibidir, Nereye akarsa o, düz çiçekler bitirir! (KB, 2688).

4) "Arı ve kirli su": "Arı sudan abdes alan" Oğuzları, sık sık Dede Korkut kitabının içindeki dualarda görüyoruz. Türklerde suyun arılığı, çok önemlidir. Arılık, yalnızca, dış temizlik değildir. Ruh temizliği de, bu sözün içinde yer alıyordu. Bu anlayış, İslamiyetten önce de, İslamiyetten sonra da Türklerde vardı. "Arık süzük, arık silik, arık turug", yani "arı duru", gibi sözler, bu anlayışın en güzel örnekleridir.

"Arı aş ve su" günlük hayatın önemli bir prensibidir. Kutadgu Bilig'de "aş-su", yemek karşılığı olarak, hep birlikte söyleniyordu. Aşağıda bu konu üzerinde, yeniden duracağız:

1. Arı, temiz olursa aşçı, arı temiz aş verir,

Arı temiz olursa aş su, seve sevine yenir: (KB, 2846)

2. Arılık temizliği, bütün insanlar diler,

Arı olursa aş su, insan (onu) arzular: (KB, 2857).

3. Kadehte tüy olursa, faydasız olur,

Tüy düşmüş aş su ise, pek tatsız olur: (KB, 2918).

"Kirli su": Yukarıda suyun başlıca özelliğinin, arılık olduğu üzerinde durmuştuk. Kirli su ise, insanlardan uzak ve hoş bir şey değildi. Yalnızca edebiyat ve düşüncelerde, teşbih ve benzetme için kullanılıyordu:

Arı temiz olmayanı, insan yıkar arıtır,

Eğer bir su kirlenmişse, o nasıl arıtılır! (KB, 2108).

5) "Aş ve su": Yukarıda da belirttiğimiz gibi "aş-su" birleşik deymi, yalnızca yemek için kullanılmıştır. Belki de Kutadgu Bilig yazarı ile çağında, susuz bir yemek düşünüleliyordu. Burada, aynı eserden "aş-su" birleşik deyimini ile ilgili dört örnek vereceğiz. Bu örnekler, başlıca şu anlayışları taşırlar: 1) İvedi, acele yemek yemeyin, hastalık yapar. 2) Yemeğe çağır-san da, çağırmasan da bir kusur bulunur. 3) Yemeğini yiyen doysun, aç kalkmasın. 4) Aş kişiler ve yemek:

1. İvedi iş kılarsan, hep kötü olur,

ivedi yemek (aş-su) yersen, hastalık (ig) olur (KB, 1998).

2. Yemeğe (aş-su) çağırmasan, bir kusur (müni) olur,

Çağır-san da kişiler, bin kusur bulur! (KB, 4647)

3. Sen iyi yap yemeği (aş-su), (hazırla) arı,

(Yiyen doysun) ve kalksın! Konukla arı! (KB, 4648).

4. Karnı açılmış kişi, aşın yüzünü görse,

Susamış kişi kanar, myun yüzünü görse! (KB, 2924).

6) Ateş ve su: Ateş ile su, diğer dünya kültürlerinde görüldüğü gibi birbirlerinin zıddı ve karşıtı idiler. Kutadgu Bilig'den seçerek aldığımız bu beyitlerde, elbette ki Ortadoğu kültür ve edebiyatlarının bazı tesirleri vardır. Ancak bütün beyitler de, yalnızca türkçe sözlerle yazılmışlardır. Sözler, eski ve arkayık bir karakter taşırlar. Müslümanlıktan önceki Uygur edebiyatının bir devamı gibidirler. Beyitlerin dayandığı manalar, aşağı yukarı şöyledirler:

1) "gece-gündüz", "su-ateş", "yeşil-kızıl" karşılaştırmaları. - 2) Su-ateş, "düşmanın yenilmesi-ateşin sönmesi". - 3) Su-ateş, "iyi kötü söz, "yapma-yıkma". - 4). Su-ateş, "gülme-ağlama". - 5) "Su-ateş-beylerin ünü":

1. Kara gece vaklaşmaz, aydınlık (yaruk) güne,

Yeşil su konu olmaz, kızıl ateşe (ot)! (KB, 2250)

2. Düşman bir dağılırsa (saçıt), yeniden derilemez,

Su ile sönen ateş, yeniden (yana) dirilemez! (KB, 2396)

3. Ağızdan bazan (bara) ateş, bazan ise su (yani söz) çıkar,

Bunlardan biri yakar, birisi ise yıkar! (KB, 2686)

4. Bir ara ateş olur, bir ara gör su olur,

Bir ara gör (kör) güldürür, bir ara da ağlatır! (KB, 4096)

5. Üç şeye olma yakın, (olma üç şeye) komşu (konşu),

Yanar ateş, akar su; bir de beylerin ünü (küsü) (KB, 4097).

Baba-oğul ve su, bilig ve su, söz ve su, zulüm ve su, ün ve su

7) *Su ile "Baba ve oğul"*: Kutadgu Bilig-yazarı Yusuf Has Hâcib, oğul kız sahibi olmayı, büyük bir mihnet ve eziyet gibi gösterir. Anlaşıyor ki yazar, oğul-kız sahibi olmak isteyenlerin, bunun güçlük ve sorumluluklarını bilip, ona göre hazırlanmalarını, göstermek istiyordu:

Oğul kız doğanın, gemisi parçalanır (sın-),

Gemi parçalanırsa, suda kim diri kalır! (KB, 3387).

Yaşlılar için, bir yerde de bir rüya yorumu yapıyor. Aslında bir beyitle, bütün bölümdeki manayı anlatmak da çok güçtür. Bir örnek olsun diye sunuyoruz. Bir yaşlı için, iyi bir yorum değildir:

Eğer mevsim kız ise, düş gören de yaşlıysa

Akar su buz, kar dolu; eğer düşte görürse... (KB, 6013).

8) *Su ve beylerin "ünü"*: Yukarıda "yüz suyu" deyiminin, onur, şeref ve itibar anlayışıyla kullanıldığı üzerinde, durmuştuk. Kutadgu Bilig 'de bir kaç yerde de, "beylerin ünü" yerine, "beylerin suyu" denildiğini görüyoruz. Bu, çok önemli ve manalı bir deyiş ve söyleyiştir. Bey ve hakanların, memurları ile elçilerini iyi seçmeleri öğütleniyordu:

Eğer elçi kötü (yavuz), kof ve boş (kov), (bir kişi olur ise), kuşkusuz (siziksiz) tükenir, orda beylerin suyu! (3629)

9) *"Bilig ve su"*: Deniz ve ırmak ile ilgili bölümümüzde de, bu konu üzerinde yine duracağız. Bilgiyi, suya veya denize, ırmağa benzetme, Ortadoğu kültürlerinde de görülür. Ancak buradaki sözler, çok eski bir, türkçedir. Ayrıca yabancı sözler de, görülmemektedir. Burada sunacağımız beyitler, ayrı ayrı yerlerden derlenmiştir. Buna rağmen aralarında bir mana yakınlığı ve akıcılığı görülür:

1. *Bir akar su gibidir, dilin söylediği söz,*

Nereye su akarsa, çiçek orada biter (ün-). (KB, 2688)

2. *Bilginin sözleri, yerde su gibi durur,*

Suyu yerde akıtsan, orada ni'met olur!

Bilgili kişilerin, sözleri hiç eksilmez (eksümez),

Akan duru pınarın (yul), suları hiç eksilmez! (KB, 972-3)

3. *Bilgisiz yürek ile, bir dil ne işe yarar?*

Bilgi ile su gibi, herkese faydalı ol (KB, 6606)

4. *Bilgi bir deniz gibi, ne ucu var ne dibi (tübi),*

Serçe denizi emse, emdiği su nedir ki (KB, 6609)

En son beyitte, su ile deniz arasında bir ilgi kurabilmek için, değişik bir beyit daha sunduk. Bu beytin açıklamasını, deniz ile ilgili bölümümüzde sunacağız. Burada serçeye, eski türkçe "semürgük" denmektedir. "Söz ve su" ile ilgili bölümümüze de, bakılmalıdır. Burada yabancı olarak, yalnızca, "ni'met" sözü geçmektedir.

Bahçe ve su, doğum ve insan suyu, ecel suyu, gusül suyu

10) *Su ile, "bahçe ve çiçek"*: Yukarıda, su bilgi-çiçek ile ilgili bazı beyitler vermiştik. Burada, yalnızca çiçek değil, bağ ile bahçe de vardır:

Kişi gönlü bir bağıdır (bag), onu yeğerten ise,

Boyların sözleriyle, iyi güzel savlardır (KB, 1807)

Hangi bağ ile bahçe, sürekli sulanırsa,

Onbinlerce kokulu (yudın), renkli çiçek yayılır! (KB, 1808)

11) *Doğum ve "insan suyu"*: Erkeklik tohumuna, er suyu veya sadece su denmesi de, ilgi çekici bir noktadır. Kadının zinâ yoluyla edindiği bir çocuktan söz açılıyor. Buna da, "hırsızlık suyu", yani "oğrılık suyu" deniyordu. Böyle bir çocuğun doğması da, âfet, yani "yut" olarak görülüyordu. "Yut", kuşın hayvanların ayaklarının donmasıyla ortaya çıkan bir felâkettir. Görülüyor ki Kutadgu Bilig 'de, henüz hayvancılık geleneklerinin izleri silinmemiştir:

Anne gizli (yaşut) alırsa, hırsızlık tohumunu,

Ondan doğacak oğul, bir âfet (yut) olur! (KB, 5768)

12) *"Ecel suyu"*: Bu anlayışı, Ortadoğu kültür ve düşüncelelerinde de görüyoruz. Ancak Kutadgu Bilig, her türlü dış tesirlerden ve sözlerden arınmış olarak anlatır. Fikirlerin temelinde, elbette ki dış dünya ile benzerlik vardır. Burada ayrıca Türklerin, "Atlı Azrail" motifi de görülmektedir:

1. *Hayatımın sonunda, bir atlı (atçı) bir su verdi,*

Ben de alarak içtim, tüketip suyu kandım! (6035)

2. *Son basamağa çıktım, o atlı yine geldi,*

Bana verdiği suyu, alıp kanarak içtim.

3. Gör işte bu atlıdır, babası (atalığı) olanları,

Babasızları alır, ey arı temiz kişi! (6055)

“Ecel suyu”, Kutadgu Bilig’de, bir kadeh ile sembolleştiriliyor. Ecel suyuna da, “ıdışlık su”, yani kadehlik su, deniyordu. Bunu Orta-doğu düşüncelerinde de görüyoruz. Ancak ıdış, yani kadeh, eski Türk geleneklerinde büyük bir yer tutuyordu. “Ab-ı hayat”a, “tiriglig suyu”; yani dirilik suyu deniyordu.

Kadehdeki bu suyu, tüketerek tüm içtim,

Bunu hayatla yordun, sen yaşımı uzattın. (KB, 6057)

Senin dediğin gibi, bu su hayat demektir:

Yarısı içilir de, yarısı da (yarım ülüğ) kalırsa, (6058)

Yarısını içip de, yarısını (yarımı) koyduysam,

Hayatımın yarısı, ancak kalmış demektir! (6059)

Ben ise kadehteki, suyu tastamam (tükel) içtim,

Hayatımı tükettim, artık esen hoşça kal! (6060)...

...Tükenmiştir hayatın, artık kazıldı mezar (kırım)!..

13) “Gusül” ve kadınla ilişki: Şiir, çok eski türkçe sözlerle yazılmış da olsa; yine de burada İslamîyeyetin derin tesirleri görülür. Ancak burada da, bir “ııcaklık-soğukluk” gibi, ikili düşünce kurulabilmiştir. Buradaki iki beyitten biri, kadın ile sohbet ve diğeri de, düş ile ilgilidir: (KB, 3584, 6017):

1. Dişi ile bir sohbet, çok çok iyi bir şeydir,

Soğuk suyla yıkanma, buna karşı (yanut) çok zordur

2. Yine bir rüyâ var ki, gören şeytanla (yek) olur,

Bu rüyâyı görenler (tüşegli), suyla yıkanmalıdır!

14) “Söz ve su”: Gerçi bu gün de “su gibi konuşma”lardan, söz açmıyor değiliz. Ancak eski Türklerle göre “su gibi söz”, derin bir manası olan ve yerinde söylenmiş bir sözdür. Bunun için de bilge olmak gereklidir. Aşağıda sunacağımız örnekleri, şöyle yorumlayabiliriz: 1) Bilgelerin, söz ile “su çıkarmaları”. - 2) Suyun, “çiçek, koku ve renkler oluşturmaları”. - 3) İyi sözlerin, “su gibi akarak, çiçekler açturmaları”.

“Söz suyu”, çok önemli bir deyim olarak, burada da görülüyor. Yukarıda, “bey suyu, yüz suyu” gibi deyişler üzerinde de durmuştuk. Ancak 5. beyitte bu anlayış, biraz değişik olarak görülüyor:

1. Sulu çimenler gibi (öyük çim), bilgeler yararlıdır,

Nereye ayak vursalar (depse), oradan bir su çıkar! (KB, 974)

2. Eksilip, azalmadan; hangi bağa değse su,

Binbir çiçek yayılır, renklerle kokularla! (1808)

3. Bir akar su gibidir dilin (til) iyi sözleri,

Nereye doğru aksa, açtırır çiçekleri! (2688)

4. Çok söz söyleme, serin dur, dilini koru (küdez),

Çok söylenen sözlerin, suyu az kalır! (4332)

5. Dilim geri durmadı (tıl-), çok söz söyledi,

Sözlerim azalmadı, ancak suyu eksildi! (5436)

15) Töre-Zulüm ve su: “Töre ve güç” yani zulüm ikilisi veya karşıtı, Türk düşüncesi ile devlet anlayışında, sık sık yer alır. Kaşgarlı Mahmud’un II. yüzyılda derlediği, eski bir Türk atasözünde de bu anlayışı görüyoruz: “Güç kapıdan girince; töre, bacadan çıkar!” Kutadgu Bilig’in aşağıdaki iki beyitinde de, “töre güç” karşıtına karşı; “ateş su” karşıtı, kullanılmaktadır:

1. Yanan bir ateştir (küyer ot) güç, yaklaşanları yakar!

Töre, su gibi akar, türlü nimetler biter! (2032)

2. Töre bir su gibidir, zulüm (küç) yakan ateştir,

Süzülmüş su akıttın, (zulüm) ateşi söndü! (3107)

Yerin yurdun suyu, yağmur suyu, yeşil su

16) Yağmur suyu: Yağmura Türkler, her çağda büyük bir önem vermişler ve ona ilâhî bir kişilik tanımışlardır. Bereketin ve hayatın bir temeli olarak görmüşlerdi: “Yağmur, otuğ yaşarttı”, yani yağmur otları yeşertti. Bu, çok eski bir sözdür⁴⁴. Yine eski Uygur Mani yazıları, “yağmur yağır, yer ölür”, yani “yağmur yağar, yer rubebetlenir”, diyorlardı⁴⁵. Yağmuru yağdıran da beyaz bulut idi: “Beyaz bulut yükseldi, yağmur yağdı”. Eski türkçe ile, “Ürüng bulut önüp, yağmur yağdı”⁴⁶.

“Beyaz bulut, Buda ve Mani dinlerinde önemli bir sembol idi. Kutadgu Bilig ise burada, ya dağda yaşayan yoksullardan veyahut da zâhidlerden söz açıyordu:

⁴⁴ Kaşgarlı Mahmud, III, s. 436.

⁴⁵ A. von Le Coq, Türkische Manichaica, III, 13.4.

⁴⁶ Türkische Turfan Texte, I, 5.

1. Biri dağlarda koşar, evi bir mağaradır (üngür),

Yediği ot köküdür, içtiği yağmur suyu! (6155)

2. Yediğim ot köküyle, bir yağmur suyu yeter (tap),

Yüksek kumda tüneyip, çuvaldan (tagar) bir don yeter! (KB, 6571)

17) Yeşil-su': "Yeşil ırmak", yani eski türkçe "Yaşıl Ögüz",

Göktürk çağından, yani Kültegin yazıtından itibaren görülen bir deyim ve anlayıştır. Yine aynı çağda, "Yaşıl Kaya" gibi, yer adları da görülüyordu. Gök, mavi yerine, yeşil gök denmesi ise, Kutadgu Bilig'de, Karahanlı çağında görülüyordu.

"kızıl ateş-yeşil su", "yağız-yer-yeşil su", "karanlık gece-aydınlık gün" gibi karşılıkları aşağıdaki şiirlerde görüyoruz:

1. Karanlık gece ile, aydın gün yakın olmaz,

Kızıl ateşe ise, yeşil su konuk olmaz! (KB, 2250)

2. Yağız yer ve yeşil su, birbirine yaraştı,

Binbir çiçek yayıldı, açıldı güle güle! (KB, 3212)

18) "Yer-su": (Ev, bağ, saray, köşk): Aşağıdaki vesikalar çok önemlidir: "Yer ve yer-su", bağ, bahçe gibi anlayışlarla da söyleniyordu. "Yerin-suyun" deyişini ise; yerin-yurdun diye yorumladık:

1. Oğul, kız, karım diye, malı toplama,

Yer-su ya bağım deyip, gümüş toplama! (KB, 2278).

2. Ev almak ister isen, komşusunu (konşu) sor,

Yer almak diler isen, sularını sor! (KB, 4548)

3. Ne sarayın, ne köşkün, ne de yerin, suyun yok!

Ne atın, ne koşumun, ne de oğul kızın yok! (3439).

DEDE KORKUT'TA SU VE SULAR

"Ordumun haberin bilir misin, değil bana!

"Kara başım kurban olsun suyum sana!...

Dede Korkut

Hocamız Prof. Abdulkadir İnan, Altay Türklerinde ve eski Türk dinleri ile inanışlarında, yer ve suların, "canlı birer varlık" gibi kabul edildikleri üzerinde, sık sık durmuşlardı. Dede Korkut kitabından seçip, başlığımıza koyduğumuz sözler de, hocamızın bu görüşlerini pekiştirmektedirler. Salur Kazan, kaybolan ordu'sunun, yani aile ile çevresinin haberi-

rini, akar sulardan soruyordu. Ona göre, "su, Hak Ta'ala'nın yüzünü, cemalini görmüştür". Bundan dolayı, onun birşeyler bilmesi gereklidir. Gerçi sudan bir cevap alamamıştır. Ancak bununla en eski Türk geleneklerini, İslamiyet ile benzeştirmiş ve kaynaştırmıştır.

Akar suyun yaşlanması

Bu da, ayrı bir güzel ve derin bir motiftir. Su, yaşlanır ve ihtiyarlar mı? Bu, ayrı bir konudur. Ancak Oğuzlar, "akıntılı görklü suyun karımasın", diye dua ediyorlardı. Bazı sular da, "karımış, ihtiyar" olmuştur. O da, kanlı kanlı, kara kara, görklü, akıntılı, taşta taşta akmış; ancak sonra kurumuş veya "suyu azalmış (soğulmuş)" tur. Ancak Dede Korkut Oğuzları, kurumuş demiyorlar; yaşlanmış, diyorlardı. Önemli olan nokta budur.

Suların, "esen" olması

Bu da, güzel ve derin bir anlayıştır. Oğuzlar, insanlara olduğu kadar; sulara da, esenlik dileyebiliyorlardı. Bu esenlik, "karşı yatan kara dağlar" için de isteniyordu "Karşı yatan kara dağlar esen olsa, il yaylar"! Dağların esenliği, çok önemli idi. Böylece kendi illeri yaylayabilirlerdi.

Su üzerine "yemin, dua ve adak": Bunlar üzerinde, çok güzel ve derin örnekleri, yine bu bölümümüzde bulacaksınız. Oglu kaybolan ana, oğul bulunursa, "kuru kuru çaylara, su salayım", diyor. Ana, bu suyu nasıl ve niçin salmak istiyordu? Dibi çok derinlerde; ancak çok duygulu ve güzel sözler! Bunun cevabını aramadan, biz de duygulanıp, okuyup geçelim.

Sular, insanın ve ailelerin, varlıklarının temelidir. Ev de, hayvanlar da suya bağlıdır. Onsuz, olunamaz. Su, arıdır, süzüktür. Aşağıdaki sahifelerimizde, buna benzer nice güzel sözler, duygular okuyacaksınız.

Dede Korkut'ta su kasidesi

Dede Korkut kitabında, kasido diye bir deyim yoktur. Ancak eskiden beri, su için söylenen aşağıdaki görkemli sözleri, böyle anmışızdır. Bu düşünce ve deyişimizi, burada da devam ettirelim. Bundan dolayı okuyucularımızın bizi hoş görmelerini dileriz. Şiiri, bugünkü söyleyişimizle sunacağız:

Çağnam çağnam kayalardan çıkan su!

Ağaç gemileri oynatan su!

Hasan ile Hüseyin'in hasreti su!

Bağ ve bostanın hasreti su!

Ayşe ile Fatma'nın nigâhı su!

Şahbaz atlar gelip içtiği su!

Kızıl develer gelip geçtiği su!

Ak koyunlar gelip çevresinde yattığı su!

Ordumun haberin bilir misin, değil bana!

Kara başım, kurban olsun suyum sana!

G ö k t ü r k çağındaki yer-sular gibi, burada da, sular, mukaddes (tduk) sayılmış ve tutulmuş gibidir. "Kara başım kurban olsun suyum sana" sözü-nün, başka ne mana ve derinliği olabilir? Bu konuda, daha fazla konuşmağa bir gerek yok. Çünkü bundan sonra vereceğimiz diğer vesikalar da, bu görüşümüzü, pekiştirecektir. "su ile haberleşme" bölümümüzde de, bu konuya ye-niden döneceğiz.

Arı sular, ev ve aile suları

1) *Arı su*': Suyun arılığı, Dede Korkut'ta daha çok, abdest alınan sular için, söylenen bir tanıtımdır. Dede Korkut'a geçmeden önce, *Topkapı Sarayı*'nda bulunan, *Oğuz destanı* içindeki, şu muhteşem ve görkemli parçayı sunalım:

Arı suya yatdıhta (?), abdestli Oğuz!

Alın yere koydukta, namazlı Oğuz!

Bir Tanrı'ya bilip, din serveri Muhammedün Nebi dilde,

Yadlı Oğuz!

Dede Korkut içinde, hemen hemen her akından önce, *Oğuz beyleri* toplanırlar, arı sudan abdest alıp, namaz kılarlar. *Dede Korkut*'un hemen hemen her yerinde bu sözler, aynı deyişlerle yenilenmiştir: (Bk. DK, 63-2, 120-3, 132-4, 151-13, 193-6). Şimdi bunlardan birinin, görkemli bir baş bölümünü sunalım:

Sayılmak ile Oğuz begleri tükense olmaz! Hep yettüler!

Arı sudan abdest aldılar! Ağ alınların yere koydular! İki rekât namaz kıldılar!

Adı Görklü Muhammed'e salavat getirdiler!...

2) *Suyun "Esenliği"*: Dağların ve suların esenliği, gerçekten üzerinde durulacak bir konudur. Dağlar ile suların esenliğinden söz açıldıktan sonra, atların, develerin, koyunların, beglerin; hatta annenin esenliği de, dilenmektedir. Dağlar ile sular, mal ve aile gibi, hep bir arada anılıyor ve görülüyordu:

Karşı karşı kara dağlar, esen olsa il yaylar!

Kanlı kanlı sular esen olsa, kanın taşar!

Kara koç atlar esen olsa, kulun doğar!

Ağayıda ağca koyun olsa, kuzu verir!

Beg erenter esen olsa, oğlu doğar!

Sen esen ol, anam esen olsun! (DK, 145-3)

Az sonra suların kuruması ile soğulması, yani azalmasından söz açan, bazı sözler de sunacağız. Burada esenlik ile dağların, suların ve sürülerin verimlilik ve bereketinden söz açılmak isteniyor, gibidir. Babasına, "Sen esen ol, anam esen olsun" demekle, ben ölsem de, bir oğlunuz doğacaktır demek istenmektedir.

3) "Aile" ve "Su" ilişkileri: Burada, oğul ve kardeş için söylenen iki sözü sunmakla konuya gireceğiz. Bundan sonra sunacağımız örnekler de, oğul veya kardeşin, akıntılı sularda kaybolmaları ile ilgili olacaktır:

1. (Kazan): "Kara dağım yüksek oğul!

Kanlı suyum, taşkın oğul!

Kocalığım vakti aldırduğum, yalunğuz oğul!"

—*Dedi, buzladı; kâfirin izin izledi! (DK, 141/10)*

2. (Basat): *Karşı yatan kara dağım, yüksek kardeş!*

Akıntılı görklü suyumun, taşkın kardeş!

Güçlü belim kuvveti,

Karangulu gözlerimin, aydın kardeş!

Kardaşımdan ayrıldım! (DK, 223-8)

Oğul ve kardeş, kanlı, akıntılı, taşkın sulara benzetiliyor. Bunlar dışında, ailenin diğer kişileri için söylenen, böyle bir benzetme ve ağıtı bulamadık. *Kazan*'ın oğlu, yaşlılığında olduğundan, "kocalığım vakti aldırduğum oğul", diyor. Bunun manası da derindir.

4) *Sulardan oğul "uçurma" ve "akıtma"*: Dede Korkut *Oğuzları*, oğulun şu veya bu güçle ölebileceğini, akıllarına getirmiyorlar. "Dağdan veya sudan bir oğul mu uçurdun veya akıttın" diyorlardı. Bu sözleşmeler, gerçekten muhteşem ve görkemli karşılımlarıdır. Bu karşılımanın başını da, dağ ile ilgili bölümümüzde okuyacaksınız:

1. *Kanın akan yügrük sudan,*

Bir oğul uçurdun ise, değil bana!

Tamarların tuğladayım,

Azgın dinli kâfirlere,

Bir oğul tuturdun ise, değil bana!

Han babamın yanına ben varayım...

Yalunğuz oğul haberin almayınca,

Kâfir yollarından, dönmeyeyim! (DK, 141-10)

2. Kamın akan yügrük sudan, bir oğul akuttun ise, değil bana!

Aslan ile kaplana, bir oğul yedirdin ise, değil bana!

Kara donlu, azgın dinli kâfirlere,

Bir oğul aldurdun ise, değil bana!

Han babamın katına, ben varayım...

Yalunğuz oğul yollarından, dönmeyeyim,

Yalunğuz oğul haberin, a Dirse Han, değil bana!

Kara başım kurban olsun sana! (DK, 25-3).

Birinci örnekte oğulu "sudan uçurma"; ikincisinde ise, "sudan akıtma" deyişleri, söylenmektedir. *Yalunğuz Oğul*" deyişini ise, tek oğul olmasından kaynaklanmalıdır. Her ikisinde de, şiiri bir yerde ekledik ve son iki satırını, arkasına ilave ettik.

5) "*Taşkın sular*" ve "*deniz*": Dede Korkut kitabının girişi, bir çeşit atasözlerinin yanyana getirilmesiyle, oluşmuştur. *Sular, ne kadar çağırarak (urlaşuben), taşıp aksalar da, denizi dolduramazlar*". Bizce bu çok derin, bir sözdür. Herkesin bir gücü vardır ve herkes haddini bilmelidir. En iyisi bu görkemli, muhteşem girişten bir kaç satırı buraya almaktır:

"... *Urlaşuban (bağırıp, çağırarak) sular taşsa, deniz dolmaz! Tekebbür-lük eyleyen Tanrı sevmez! Gönlün yüce tutan erde, devlet olmaz! Yad oğul saklamak ile oğul olmaz. Büyüyende salur gider, gördüm demez! Kül, tepelik olmaz! Güveyi, oğul olmaz!...*" (DK, 3,3).

6) "*Ev*" ve "*Evin suları*": İlin, yurdun olduğu kadar evin suları, pınarları da, *Türk mitolojisi* ile Türk kültüründe o derece önemlidir. Evimizin yakınlarındaki pınarlar, çağlayan ve sulayan sular, masallarımızın en güzel motifleri ve çocuklarımızın, en güzel anılarıdır. Bu konu üzerinde, "*Türk Kültür Tarihine Giriş*" adlı eserimizin, VII. cildinde geniş olarak durmuştuk. Aşağıda sunacağımız birinci belge, *Be y r e k*'in yas tutan kız kurdeşi; ikinci belge de, pınardan su götüren nişanlısı ile ilgilidir. Her iki belgede de, tam bir *masal* ve *mitoloji motifi* görülür:

1) "... *Andan babasının ordu'suna geldi. Meğer evlerinin önünde bir büyük ağaç var idi. Dibinde bir bınar var idi. Beyrek baktı, gördü kim,*

kiçi (küçüle) kız karındaşı, bınardan su almağa gelir. "Kardaş Beyrek!" Deyü, ağlar, buzlar. "Toyun, düğünün kara oldu!" Deyü ağlar!..." (DK, 102-4).

2) "*Ben bu yerden gideli deli olmuş!*

Delim ağca karlar yağmış, dize yetmiş!

Han kızının evinde, kul halayık tükenmiş!

Maşraba almış, suya varmış!

Bileğinden on parmağın soğuk almış!..." (DK, 111-1)

"Soğuk soğuk sular, çayırlar, çemenler"

Burada, Türk masalları ile eski Türk efsanelerinin, ünlü bir motifine geliyoruz. *Altay* destanlarında, *Dede Korkut*'ta ve hatta *geyik hikâyeleri* içinde, böyle soğuk sulu ve *gök çemenli* yerlere sık sık rastlanır. Buna da *Dede Korkut*'tan, seçilmiş bir örnek verelim:

"*Kan Turalı baktı gördü, bu konduğu yerde, kuğu kuşları, turnalar, turaçlar ve kehlükler uçarlar.*

"*Soğuk soğuk sular, çayırlar, çemenler. Selcuk Hatun bu yeri görklü gördü, beğendi. Düştüler, işrete meşgul oldular; yediler, içtiler...*" (DK, 191-13).

7) "*Suyun veya denizin dibini*" (?): Dede Korkut kitabının içinde, halâ anlaşılmayan pek çok yer vardır. Şimdiye kadar *Dede Korkut* üzerinde yapılmış yayınlarda bazı düzeltmeler ve yorumlar yaparak, sunmağa çalışacağız. Bu *derin sular* veya *denizler*, *Oğuzlara* yabancı olan, kâfirlerin kıyı şehirlerinde idi. Belki de burası, *Karadeniz* idi:

Arkas kırdı yaykanur, Umman denizi'nde,

Sarp yerlerde yapılmış, kâfir şehri,

Sağa sola çırpındı, urur süzgeçleri,

Su dibinde döner bahrleri,

Tanrı benim deyü, su dibinde çağırur üsileri,

Önün koyup tersin okur kıızı, gelini... (DK, 279)

"*Umman denizi*", sözler arasında görülüyor. Burası herhalde *Karadeniz* olmalıdır. *Balıkların* çırpınarak, sağa sola vurdukları yüzgeçlerinden, söz açılıyor gibidir. *Bahrlerden*, yani dalgıç kuşlarından söz açılıyor. Ancak *suyun* dibinde, "*Tanrı benim*" diye çağırılan üsilerin, ne olduklarını biz anlamadık. Görülüyor ki *Oğuzlara* yabancı oldukları, a ç i k d e n i z ile ilgili, karanlık; fakat çok derin ve güzel bir destan parçasıdır.

Sular için, "dua, beddua, and ve yemin"

8) *Sular için yapılan, "dualar"*: Akar sular için yapılan duaların da en güzellerini, yine Dede Korkut'ta görüyoruz. Yarı şaman, yarı müslüman sayılan Kırğız bakı'larının dualarında Dede Korkut, "Suyun ayağı Er-Korkut" diye anılıyordu. Bunun ne demek olduğunu kesin olarak anlayamıyoruz. Ancak Dede Korkut kitabında, akar sular için bu kadar güzel sözlerin söylenmiş olması da, boş olmasa gerektir:

Dedem Korkut geldi, oğlana ad koydu, aydur:

"...Allah Ta'ala sana bir oğul vermiş, tuta versin!

Ağ sancağın götürende, Müslümanlar arkası olsun!

Karşı yatan kara karlı dağlardan aşar olsa,

Allah Ta'ala senin oğluna aştur (geçit) versin!

Kanlı kanlı sulardan geçer olsa, geçit versin!

Kalabalık kâfire girende,

Allah Ta'ala senin oğluna, fırsat versin!... (DK, 75-8)

"Suyun geçidi" burada, dağların geçidi, yani "aşut" ile yanyana geliyordu. Aslında Dede Korkut ile Türk efsanelerinde, "suyu geçmek", önemli bir olay ve motiftir. Dağı ve geçidi geçmek gibi...

9) *Akar sulara, "beddua ve kargama"*: Su ve akar sular, Türk kavimlerinde her çağda mukaddes ve saygılı tutulmuşlardır. Ancak Dirs e Han'ın Hatunu, oğlu gelmeyince, kaygıya düşmüştü. Oğlunun, Kazılık dağı üzerinde, ölmüş olduğunu düşünerek, dağa beddua etmeğe, ve kargamağa başlamıştır:

1) "Öz gövdede canın var ise oğul, haber bana!

Kara başım kurban olsun, oğul sana!

Akar senin suların, Kazılık dağı,

Akar iken akmaz olsun!

Biter senin otların, Kazılık dağı,

Biter iken, bitmez olsun!... (DK, 27/5)

2. Oğlan gözünü açıp, annesine:

"- Beri gelgil, ak südün emdiğim, kadınım ana!

Ağ pürçekli izzetli, canım ana!

Akarlı da sularına, kargamağı,

Kazılık dağının günahı yoktur!... (DK, 28-5)

10) *Sular üzerine "yemin ve and"*: Hocamız, Prof. Abdulkadir İnan, Dede Korkut'ta suların aziz tutulduğu üzerinde durmuştur: (Şamanizm, s. 168). Bana Çiçek'in nişanlısından haber gelmeyince kız, şöyle yemin ediyordu:

... *Sovuk sovuk SULARIN,*

İçer olsam, benim kanım olsun!

Altın akçan harcayır olsam,

Benim kefenim olsun!...

Arş tanık olsun! Kürsi, tanık olsun!

Yer tanık olsun! Gök tanık olsun!

Kadir Tanrı tanık olsun!... (DK, 167-9)

11) "Gece" ve sular: Akşam olunca, sular kararınca, "sular kararır", deriz. Bu deyişimizin manası üzerinde, ayrıca duracağız. Nedense Dede Korkut kitabında, dağlar ile "akıntılı görklü sulardan"; gece, yani "dünün" geçiliyordu. Niçin gündüz değil de; gece geçiliyordu. Bu, üzerinde durulması gereken, ayrı bir meseledir. Şimdi bir kaç örnek sunalım:

1. *Arka beli dağdan dünin (gece) aştın,*

Akıntılı görklü sudan, dünin geçtin,

Ağ alınlı Bayındır Han'ın divanına,

Dünün vardun!... (DK, 239).

2. *Arku beli ala dağdan, dünin (gece) aşan,*

Akıntılı görklü suyu, delip geçen,

Garipliğe gelen, yatur mı olur?

Bençileyin karusından, ağ ellerin bağladuban,

Tonguz damında yatur mı olur?... (DK, 267-1)

Birce burada baba, oğlun ölümünü hatunundan saklamak için gece yol alıyor ve gece geliyor. Ayrıca durumu haber vermek için de, Bayındır Han'ın ordusuna, gece gidiyordu. Bu bir "yas" âlameti midir? bilemiyoruz.

Dede Korkut'ta su ile haberleşme

12) *Haber, haberleşme* ve sular: Dede Korkut kitabındaki bilgilerle ilgili bölümümüze başlarken, "su kasidesi" diye adlandırdığımız, muhteşem ve görkemli girişi sunmuştuk. Şimdi şiiri kısaltarak,

başındaki, nesir halindeki sözleri sunalım. Kazan, "su, hak didârını", yani "Allah'ın yüzünü, cemâlini görmüştür", diye söze başlıyordu:

... Kazan'ın önüne bir su geldi. Kazan aydur (şöyle dedi):

"Su, Hak didârın görmüştür, ben su ile haberleşeyim, dedi

Görelim hanım, niçe haberleşdi:

Çağnam çağnam hayalardan çıkansu!...

Ordumun haberin bilir misin? değil bana,

Kara başım kurban olsun suyum sana!

—Dedi. Su kaçan haber verse gerek. Sudan geçti. (DK, 45-1)

"Su, Allah'ın yüzünü, cemâlini görmüştür"

"Suyun mukaddesliği", burada da açık olarak görülüyor. Su ile ilgili çok eski Türk gelenekleri burada, İslâmîyle uyuşturulmuştur. Kazan, "Su, Allah'ın didârını, yani yüzünü, cemâlini görmüştür", diyordu. Su ile haberleşme üzerinde, bir kaç örnek daha sunalım. Haber, dağlardan ve sulardan geliyordu:

1. Kanlı kanlı sulardan haber geçse,...

Kalın Oğuz iline haber vara,

Kanlı Koca oğlu, Kan Turalı,

Netmiş diyeler?... (DK, 186-8)

2. Akan duru sulardan, haber geçse!

Arkuru yatan ala dağdan, haber aşsa!

Hanlar hanı Bayındır Han'a haber vara... (DK, 197, 244, 256)

3. Mere Ozan!...

Taşkın suları aşıp, geldiğinde geçtiğinde,

Beyrek adlı bir yigide, buluşmadın mı?... (DK, 105-10)

"İçit" ve "geçit" veren sular

13) "Geçitler" ve sular: Dede Korkut'ta, "sular geçti", dağlar aştu" deniyordu. Dağlar aşıyor ve sular da, geçiliyordu. Bu da, türkçemizin bir düzenidir. Bunun için de su geçitleri için, "geçit"; dağ geçitleri için de, "aşut" deniyordu. Ancak eski türkçede çeşitli dağ geçitleri vardır. Dağları çağırdığınızda, gelen yansıma Dede Korkut, "içit" diyordu. Akarsuların "geçit"i ile, dağların "içiti" arasında bir eşleme yapıyordu:

1. Kara kara dağlara ayırttığında, içit versin!

Kanlı kanlı sulardan geçit versin!

... Hem Basat'a alkış verdi... (234/12)

2. Karşı yatan kara dağlardan aşar olsa,

Allah Ta'ala senin oğluna aşut versin!

Kanlı kanlı sulardan geçer olsa, geçit versin!

Kalabalık kâfire girende... (75-8)

"Suyu geçme" de, Türklerde inanışlar bakımından, ayrı bir önem taşır. Burada, "sulardan haberin geçmesi" gibi, manevî bir anlamı olan bir anlayışla; "suları delip geçme" deyişleri üzerinde, iki örnek sunacağız:

1. Akıntılı görklü suyu delip geçin!

Kazan divanına çapıp varın!

Ağ çıkarıp, kara giyin!... (DK, 298-3)

2. Akan duru sulardan, haber geçse!

Arkuru yatan dağdan, haber aşsa!

Hanlar hanı Bayındır Han'a vara!.. (DK, 19-7)

14) "İçit" Yurdun içme suları: Bu konu ile ilgili örneklerimizi yukarıda sunmuştuk. Bu içme suları, yurda ve oluşturan halka, aittir. İçitleri halk adına da, Oğuz beyleri temsil eder. Bu içitler, yalnız insanlar için değil; hayvanların da hayatı ve içeceği. Bu konu, eski Türklerde olduğu kadar, bugün de köylerimizde, en önemli bir davadır. Bu konuda Dede Korkut'un, kısa olarak, yalnızca iki örnek sunalım:

1. Yüksek yüksek kara dağlarım, sana yaylak olsun!

Soğuk soğuk sularım, sana içit olsun!

Tavla tavla şahbaz atlarım, sana binit olsun!... (DK, 166-12)

2. Soğuk soğuk suları sorar olsan!

"Ağam Beyreğim içidiydi,

Ağam Beyrek gideli, içerim yok!... (DK, 103-9)

15) "Konuklu Hakkı" ve "akıntılı görklü sular": Dede Korkut, çıkıp, Deli Karçar'dan kız kardeşini istemeğe gidiyor, Deli Karçar, izinsiz kendi yurduna girdi diye, Korkut'u öldürmeğe kalkıyor. Dede Korkut, suyundan içmeğe gelmişim demek yoluyla, Deli Karçar'dan aman dilemiş oluyordu:

... (Deli Karçar): "Ayaklılar buraya geldiği yok!

Ağızlılar, suyundan içtiği yok!

Amelin mi azdı!..., ecelin mi geldi!..

(Dede): "Karşı yatan kara dağıtı, aşmağa gelmişim!

Akıntılı görklü suyunu içmeğe gelmişim!

Gen eteğine, dar koltuğuna, kısılmağa gelmişim! (DK, 83-6)

16) "Suların kuruması": Burada, "suların kuruması" ile, "suların karıması" arasında, bir ayrılık gözetmek gereklidir. "karımak"; yaşlanma ve mîlâdın dolması demektir. Yine Dede Korkut'ta "soğulma" deyi-mi görülür. Bu da, kaynağın kuruması ve suların çekilmesi demektir:

1. Yöm vereyim, hanım:

Yerli kara dağların, yıkılmasın!

Gölgelice kaba ağacın, kesilmesin!

Kamın akan, görklü suyun kurumasın!... (DK, 61-5)

2. Akıntılı görklü suyun,

Soğulmuş idi, çağladı ahır!

Kaba ağaçta dal budağın,

Kurumuş idi, yeşerip göğerti ahır!... (DK, 258-5)

Suyun yaşlanması, (karıması): Yüz ve ağız suyu

Burada çok önemli bir, din, efsane ve mitoloji motifi ortaya çıkmaktadır. Burada Türkler, suları canlı ve yaşaya n bir varlık olarak görüyorlar. r ve sulara bir kişili k veriyorlardı. Yer-sular ile ilgili bölümümüzde, bu konuya yeniden döneceğiz:

1. Akıntılı görklü sular karısa, kara taşmaz!

Kaytanlar (deve) karısa, torum vermez!...

Er yiğitler karısa, oğul doğmaz!... (147-11)

2. Kanlı kanlı ırmakları karıyıptır, suyu gelmez!

Şahbaz şahbaz atlar, karıyıptır, kulun vermez!... (59-3)

17) "Yüz suyu": Dede Korkut'ta yüz suyu, bizim kullandığımız manada söylenmiştir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Karahanlı ça-ğında, Kutadgu Bilig içinde, manası daha geniş ve derindir. "Yüz suyu", kişinin itibarı ve onuru, demektir. Nitekim, beylerin suyu" da, beylerin itibarı, onuru ve şerefi karşılığında söyleniyordu:

Dünya adı ve ünü, iki şey ile durur,

Biri mal ve davar, diğeri de Yüz suyu!

Bir örnek de, Dede Korkut kitabından vererek, konuyu bitirelim: "Gü-nahınızı, adı görklü Muhammed Mustafa yüz suyu na bağışlasın, Hanım hey!... (DK, 66-10; 122-7; 213-5; 271-11..)

"Ağız suyu", Kutadgu Bilig'de daha çok, "sözün sulandırılması" manasında söylenmiştir. Yukarıda, bu anlayışla ilgili, örnekler sunulmuştur. Dede Korkut'ta ise bu söz, bizim andığımız manada kul-lanılmıştır:

"... Kan Turalı nikabın serpti. Kız köşkten bakar idi. Taraklığı boşaldı. Kendisi mavladı. Avsıl olmuş dana gibi, ağızının suyu aktı..." (DK, 180-5).

Dede Korkut'ta suların tanımı

1. "Akıntılı görklü su" Dede Korkut'ta en çok görülen su tanımı, budur. Bir fikir verebilmek için, örneklerimizi şöyle sınırlayacağız: 1) "Akıntılı görklü suyumun taşkını kardaş" (DK, 89). - 2) "Akıntılı görklü suyu geçe.": (DK, 239). - 3) "Akıntılı görklü suyu delip geçen": (267-1; 298-3). - 4) "Akıntılı görklü suyunu, içmeğe geldim..." (DK, 83-6). - 5) "Akıntılı görklü sular karısa.": (147-11).

Görklü, akarlı ve duru sular

2. "Akarlı da sular": Bu söz, anlaşılamiyor. Bizce yurdun malı ve varlığı arasında bulunan sular, "akarlı" olarak, anılmış olsalar gerekti. Bu söz, Dede Korkut kitabında, yalnızca bir yerde geçmektedir: "Akarlıda sularına kargamagıl!..." (DK, 28-5).

3. "Duru sular": Dede Korkut'ta, "akan duru sulardan haber geçe" deyişi, yalnızca bir kez görülüyor: (DK, 19-7). Oğuzlar, daha çok akıntılı sulardan hoşlanıyorlardı. Ancak Dürse Han'ın oğlunun yaramaz-lığının haberi, belki de gizlice, duru sulardan bile geçmişti.

4. "Cörklü su" deyişi, yalnız olarak görülüyordu. "Cörklü çemen" tanıtmasını, aynı kitapta görebiliyoruz. Cörk, aslında güzellik demektir. Pey-gamber için de, kullanılan bir tanıtmadır. Sular için, ancak şu yerlerde geçi-yordu: 1) "Kamın (?) akan görklü suyun kurumasın!...": (DK, 61-5). 2. "Akıntılı görklü suyun karısa (yaşlansa), kara taşmaz!..." (147-11).

5. "Kanın akan su": İyice anlayamadığımız bu su tanıtmasını, şu yerlerde görüyoruz: 1) "Kanın akan yügrük sudan, bir oğul uçurdun": (DK, 138-8, 9). - 2) "Kamın akan yügrük sudan, bir oğul akıttın": (DK, 25-3). -

3) "Kamın akan görklü suyun, kurumasin": (DK, 61-5).

Görülüyor ki burada, *kanın* ve *kamın* sözleri birbirine karışıyor. Bize burada *kanın* deyimini, daha doğru olsa gerektir.

Kanlı, esenlikli ve yaşlanmış sular

6. "Kanlı kanlı sular": Bu deyim ve tanıtma, *Dede Korkut*'ta, sık sık görülür. Oğuzlar sular için, "kanlı" tanıtmasını, niçin yapıyorlardı? Bunu, duyuyoruz; ancak kesin olarak yorumlayamıyoruz. "Kanlı kanlı sular esen olsa, kanın taşar"; deyimini de iyice anlayamıyoruz: (DK, 145-3). Bu sözlerden elbette ki biz de bir şeyler duyuyoruz. Ancak kesin paralelleri bulamıyoruz. (Ayrıca bk. DK, 186-8.)

"Kanlı kanlı ırmakları karışıptır suyu gelmez"; yani yaşlanmış ve suyu çekilmiştir sözü de, bize bir şeyler söylemektedir. Kanlı kanlı, taşkın akan ırmaklar, bir sızıntı halinde kalmış olabilir: (DK, 59-3). Her ne olursa olsun, *Dede Korkut*'un bu muhteşem ve görkemli deyişleri, yalnızca Oğuzlarda görülür.

7. "Yaşlı sular", yani "karımış sular" da, yine *Dede Korkut* içinde görülür. Az önce bu konuda bir örnek vermiştik. Bir başka yerde de, "Akıntılı görklü sular kara sarsa, kara taşmaz": (DK, 147-11). Akıntı ve taşma, genç ve kanlı suların bir özelliği olmalıydı.

"Kanın akan görklü suyun, kurumasin!" veya "akıntılı görklü suyun, soğulmuş idi, çoğladı ahır"; sözlerinde de suyun kuruması veya suyun büsbütün azalmasını içine alan manalar vardı: (DK, 35-4, 258-5).

8. "Suların esenliği" de, suların akıntılı ve taşkın akmalarıyla ilgili olmalıydı: "Kanlı kanlı sular esen olsa, kanın taşar" (DK, 145-3). Görülüyor ki *Dede Korkut* içinde aynı şeyler, değişik ve duygulu anlatışlarla anlatılıyordu. Kurumuş veya azalmış sular, elbette ki "esen" olamazlardı.

Taşkın ve kara sular

9. "Suların karanlığı": *Dede Korkut* kitabı içinde, "Kara kara dağlar" deyişi sık sık geçer. Dağlar ile ilgili bölümümüzde bu konu üzerinde, geniş olarak duracağız. Ancak sular için bu tanıtma, pek sık görülüyordu. Gerçi, "Kara-su" deyimini, yalnızca *Anadolu*'da değil; *Altay kuzeyi*nde ki *Teleüt* Türklerinde de, görülüyordu⁶⁷. Ancak, bu daha çok kaynak suları için kullanılan bir deyimdi. II. yüzyıl ve daha önceki türkçesinde, şimdilik böyle bir deyiş göremiyoruz. Yalnızca *Kaşgarlı Mahmud*

⁶⁷ Radloff, Wörterbuch, IV, s. 743.

"Kara Kaş Ögüz" ırmağından söz açıyordu⁶⁸. Bu tanıtma da, ırmağın kıyıları ile ilgili olmalıydı.

"Akıntılı görklü sular karısa (yaşlansa), kara taşmaz": (147-11). Burada *kara* sözü ve sıfatı, "taşma"nın bir tanıtması gibi görülmektedir. *Dede Korkut*'taki, bu tanıtma ile ilgili tek örneğimiz, budur.

10. "Taşkın ve taşan sular": *Dede Korkut* kitabında görülen bu tanıtma ile ilgili örnekleri, şöyle sıralayabiliriz: - 1) "Kanlı kanlı sular, kanın taşar": (DK, 145-3). - 2) "Kanlı suyum taşkını, oğul!": (DK, 141-10). - 3) "Akıntılı görklü suyumun, taşkını kardaş!": (223-8). - 4) "Akıntılı görklü sular taşsa, deniz dolmaz!": (DK, 3-3). Buradaki "urlaşma", bağırma, çağırma veya büyük gürültü çıkarma demektir. suların sesleri de var ki, *Dede Korkut* kitabında bu tanıtmayı başka bir yerde bulamadık.

⁶⁸ Kaşgarlı Mahmud, III, s. 152. Kanlı ve Mukaddes Pınarlar.

29. BÖLÜM

KUTLU VE MUKADDES PINARLAR İLE KAYNAKLAR

(Türk düşüncesi ve destanlarında)

Burada, mukaddes sözünün üzerine, bastırılarak vuruyoruz. Çünkü eski Türklerde *kut* ve *kutlu* başka; *m u k a d d e s*; yani "ıduk" ise, başka anlayışlardır. Eski Türklerde "ıduk"; yani *m u k a d d e s*, "Tanrı tarafından verilmiş veya gönderilmiş bir şeydir". Bundan dolayı eski Türklerde, "yer ve sular"; mukaddes idiler. Yerden kaynayan suları da, herhalde böyle görmek gerekiyordu.

A n a d o l u'da *pınarlar*, artık eski mukaddes özlerini kaybetmişlerdir. Bunlara, eski Türk anlayışıyla, "*kutlu pınar*" da, diyebiliriz. Bir çok ünlü pınarların çevrelerinde, küçük bir *bük*, yani ağaçlık; önünde küçük bir göl ve yanında da, bir *yadır* bulunur. Yatırsız da olsa, adı yine de güzel ve kutludur. Burada, bunlar üzerinde geniş olarak durmayacağız. Ancak *A n a d o l u*'da pınarlar, kaynak suları için söylenen şu sözler ve daha niceleri, Türk kültür tarihi bakımından ayrı bir değer taşırlar: "*Akar, buğlek, bulak, çerme, çıkak, çaykara, göz, göze, gözen, kaynarca, kışk, obuz, taşkan, teşnek, teşme...*"

SU KAYNAKLARI VE YERALTI RUHLARI

Tepegöz efsanesi dolayısıyla, bu konuya yeniden döneceğiz. *Kötü ruhlar*, yeraltının derinliklerinden geliyorlardı. *Yeraltı ruhları* ile ilgili, ayrıca bir bölümümüz de vardır. En iyisi, *De de Kor kut*'tan şu parçayı sunmak ve bundan sonra da, yorumuna geçmektedir:

".. *Oğuz* bir gün yaylaya göçtü. *Uruz*'un bir çobanı vardı. *Kongur Koca Sarı Çoban* derler idi. *Oğuz*'un önünce, bundan evvel kimse göçmez idi.

"*Uzun Bınar* demek ile meşhur bir bınar var idi. O bınara, *perri ler* konmuş idi. *Nagâhandan* koyun ürktü. Çoban, erkece, (yani sürünün önünde giden tekeye) kakıdı, ileri vardı. Gördü kim, perri kızları, kanat kanada bağlanmışlar, uçarlar. Çoban kepenoğünü üzerlerine attı, perri kızının birini tuttu. Tamah edip, derhal cimâ eyledi..

"... Zaman ile O ğ u z yine yaylaya göştü. Ç o b a n gine bu b ı n a r a geldi. Gine koyun ürktü. Ç o b a n ileri vardı. Gördü kim bir yığınak yatur. Yıldır yıldır yıldırar...": (DK, 214-215).

Görülüyor ki burada da p e r i l e r, pınara konuyorlar ve pınar çevresinde, uçuyorlardı. Çobandan hamile kalan peri kızının çocuğu, yani T e p e g ö z de, pınarın yanında bulunuyor veya pınardan çıkıyordu.

KUTLU PINARLAR VE KAYNAKLAR

1) "Suyun başı Süleyman"; "su ayağı Er-Korkut":

Hocamız Prof. Abdulkadir İnan bu konu üzerinde, iki yerde durmuştur. K ı r g ı z - K a z a k Türklerinin, yarı müslüman baksılarının okudukları dualarda, bu tekerleme bir kaç yerde geçer¹. İrmaklar ile ilgili bölümümüzde de belirttiğimiz gibi, "su ayağı", ırmağın döküldüğü yer demektir. K o r k u t - A t a 'nın mezarı da, S i r - D e r y a 'nın Aral gölüne döküldüğü yerlere yakındır. "S i r - d e r y a ırmağının kaynakları" ise, Uş kenti taraflarındadır. Burada da, Taht-ı Süleyman dağları vardır. Prof. Abdulkadir İnan'ın yorumu bu yoldadır². Akla yakın bir yorum, bu olsa gerektir. Ancak R a d l o f, bunu, biraz daha değişik olarak yorumlamıştır³. Her ne olursa olsun, A n a d o l u 'daki M u n z u r s u y u gibi, S i r D e r y a ırmağının kaynakları da, kutlu ve mukaddes olarak kabul ediliyordu. Önemli olan, budur.

2) "Çocuk dileme" pınarları: M a n a s destanında Yakup H a n k a r ı n a, şöyle çıkışıyordu:

Ondört yıldır alalı, anne dahi olmadı,

Kutsal bir yere gidip, adım bile atmadı,

Kutsal p ı n a r a gidip, yanında bir yatmadı,

Bir e l m a n ı n altına, giderek oynamadı,

Kısırlıktan kurtulup, kutlu yol bulamadı!...

M a n a s destanındaki bu sözlerden de anlaşılıyor ki, kısırlıktan kurtulup, çocuk sahibi olabilmek için, mukaddes varlıklara karşı, bazı şeyler yapmak gerekiyordu. "Mukaddes p ı n a r ı n yanında yatma, e l m a ağacının altında oynama" gerekiyordu⁴.

¹ "S i r - d e r y a 'nın başı ve ayağı": Ayahında, Dede Korkut'un mezarı bulunur: (A. İnan, Şamanizm, s. 135).

² A. İnan, Kitabı Dede Korkut Hakkında, Makaleler, s. 171.

³ Radlof, Proben, V. s. 48.

⁴ B. Ögel, Türk Mitolojisi, I, s. 506.

3) "Pınarın ruhu" veya sahibi: Hocamız Abdulkadir İnan, bunu "p ı n a r i z i s i" diye adlandırıyordu. G ö k t ü r k çağındaki "yer-suları" üzerinde dururken, bunların "Türk milleti ile Türk devletini korudukları" üzerinde, durmuştuk. "Türk'ün yeri ile suyunun sahibi (idisi)"; Türk kağan ile devleti idi. Bu konudaki G ö k t ü r k düşüncesi daha ileri ve daha derin idi. A l t a y şamanizm inançlarında ise, "yerin, dağların ve s u - l a r ı n birer ruhu, izisi, (yani sahibi)", vardı. Hocamız, K ı z ı l c a h a m a m da gördüklerini şöyle anlatılıyor ve yorumluyordu:

"A n k a r a 'dan 90 kilometre uzaklıkta, Kızılcahamam çevresinde, bir maden suyu p ı n a r ı vardır. Bu pınarın yanındaki çalılıklar, bağlanan paçavralardan adeta görünmüyordu. Burada bir veli mezarı da yoktur. Bu paçavralar, doğrudan doğruya, "p ı n a r i z i s i" ve "s u r u h u n a" bağışlanmış nezirlerdir. Müslüman Türkler bu paçavraları, dinî bir hâşu ile bağlarken, şamanizm adeti yaptıklarının farkında değildir⁵".

A n a d o l u 'da kutlu pınarlar, çevresindeki küçük ağaçlıklar, bu ağaçlara bağlanan bezler ile paçavralar, "pınarın küçük göleti" ne yapılan nezirler üzerinde durmuştuk. Bu, da bize ait ayrı bir görüş ve vesikadır.

4) Evın ve ailenin pınarı: A n a d o l u 'da şehir dışında yaşayan herkesin, içecek su alınan bir pınarı veya çeşmesi vardır. Yaygın olarak çevreleri ağaçlar veya çalılıklar ile çevrilmiş olan bu çeşme ve pınarlar oturma, sohbet ve karşılaşma yeri de olurlar. D e d e K o r k u t 'ta da böyle bir yurd veya ordı pınarlarından söz açılıyordu:

"... B e y r e k . . . Andan (oradan) babasının ordusuna geldi. Meğer evleri önünde büyük bir a ğ a ç var idi. Dibinde bir y a h ş ı b ı n a r var idi. B e y r e k baktı, gördü kim kiçi (küçük) kız karındaşı, b ı n a r d a n s u almağa gelir. Kardeş Beyrek deyü ağlar, buzlar; toyun düğünün kara oldu, deyü ağlar⁶..."

a) "Gelinlerin pınarları gezmeleri": Koca evine gelen gelinlerin, aile yurdunun sularını, tarlalarını gezip görmeleri, A n a d o l u 'da da yaygın bir adettir. Bu çok eski gelenek üzerinde, sular ile ilgili bölümümüzde de durmuştuk. A n a d o l u 'da bu daha çok gezi halinde yapılır. A l t a y l a r ile eski Türklerde ise, pınarlara ve sulara, saçı yapılırdı.

b) Yurdun içitleri": D e d e K o r k u t kitabında, içilen sular ile diğer sular arasında bir ayırım yapılmaktadır. Ailenin veya yurdun içilen sularına, "i ç i t" adı veriliyordu. B e y r e k, kız kardeşine şöyle soruyordu:

Karşı yatan kara dağı sorar olsam, yaylak kimin?

Sovuk sovu sularını sorar olsam, i ç i t kimin?

⁵ A. İnan, Müslüman Türklerde Şamanizm Koleksiyonu, Makaleler, s. 472.

⁶ Dede Korkut Kitabı, 102-1.

Beyrek'in kız kardeşi de, Beyrek'e şöyle diyordu:

Sovuk soğuk sularını sorar olsan,

Ağam Beyreğin içidi-ydi, Ağam Beyrek gideli, içerim yok!

"Soğuk soğuk sular", içme suyunun, içit'in bir özelliği idi⁷. Dede Korkut'un pek çok yerlerinde bu anlayış ve söyleyiş, görülmektedir. Konuyu, daha fazla uzatmayacağız.

OGUZLARIN "PINAR" DEYİŞLERİ

Bizim bu günkü pınar deyişimizin kökleri de, Türklerin Oğuz kesimlerine dayanmaktadır. Bunu bize *Kaşgarlı Mahmud*, kesin olarak söylemektedir. "Bınar" sözü, 14. yüzyılda, *Dede Korkut* ile çağdaş eserlerde de, görülüyor. Yani *Batı* veya *Anadolu* Türk kültür çevresinin, bir özü gibi görünüyordu. Şimdilik bunu kesin olarak söyleyemiyoruz.

"*Mıngar*", 11. yüzyılda, bizim pınar sözümüzün ilk söylenişi gibi görünmektedir. *Kaşgarlı Mahmud* üç yerde bunun Oğuz kesimlerince böyle söylendiği üzerinde ısrarla duruyordu. Dede Korkut'taki pınar anlayışı üzerinde, örnekler vererek, az önce durmuştuk. Eski *Anadolu*'da çeşme ve pınar, yanyana söylenmeğe başlanmıştı. (Bk. DS). "*Kaynar pınar, kaynarca pınarı, çeşme pınarı*" gibi, birleşik deyişler de kaynaklarda, sık sık göze çarpıyordu.

"*Çeşme*", farsça bir kökten geliyordu. Eski *Anadolu* kaynaklarında, özellikle, *Dede Korkut* kitabında, "*Ağ Melik Çeşme*"nin, adı ile görülüyordu. Yukarıda da belirttiğimiz gibi kaynaklarda, çeşme ile pınar, bir süre yanyana söylenmeğe başlıyordu. 17. yüzyıldan sonra ise, çeşme sözü artık yalnız başına söylenebiliyordu. Bu görüşümüz daha çok, *Tarım Sözlüğü*'ndeki örneklerle dayanmaktadır. 15. Yüzyıl *Anadolu* kaynaklarında görülen "*kuyu kazmak, pınar akıtmak*" anlayışı da, bizim bildiğimiz pınar, su gözü veya göze değildir. Pınar akıtma, bir çeşme olsa gerektir⁸. Eski Anadolu ve Osmanlı kitaplarında İslâm gelenekleri de güçlenmişti. Aynı kaynaktan seçtiğimiz "*kutlu pınarlar*" hakkındaki bilgilerden bir kaçını sunalım:

1) "*Periler durağı*": Yukarıda sunduğumuz *Dede Korkut* Kitabındaki "*Uzun pınar*"da, bir periler durağı idi. Dede Korkut'ta *Tepegöz* destanında geçen bu pınar ve anlayışta, İslamiyetten önceki eski Türk inanışları yaşıyorlardı. 15. yüzyılda yazılmış *Ahmed Paşa* divanında da, "*çün çeşme ve bınar periler durağıdır*"; deniyordu: (TS) Bunlar, insanlığın paralel düşünceleri de olabilirdi.

⁷ Aynı eser, 163-9. "içit" ve "geçit" eşlemesi çok görülüyor.

⁸ *Tarım Sözlüğü*, I, s. 540. Kısaltması (TS).

2) "*Cennet pınarı*": Bu bir İslâmî düşüncedir. 15. yüzyıl Osmanlı kaynaklarında, "*Uçmak, (yani Cennet) içinde bir bınar vardır, adı Receb'dir*"; deniyordu. (a.esr). Ancak eski Kuzey Altay destanlarında da, ucu bucağı görülmeyen çimenlerin ortasındaki, sulardan söz açılmıyor değildi. "*Susuz ve çimensiz bir Cennet*" düşünöbilmek, bir insan için, çok zordur. İrmaklar ile ilgili bölümümüzde, "*Cennet ırmakları*" üzerinde duracağız.

3) "*Pınar ve kirlilik*": Türklerde "arı su" anlayışı, çok önemlidir. Bunun üzerinde, su ile ilgili bölümümüzde, geniş olarak durmuştuk. Bu anlayış ve inancı, *Budist*-Türk yazılarında da görüyoruz. Buna paralel düşünceleri, 16. yüzyılda yazılmış Osmanlı kitaplarında da görüyoruz: "*Kaçan bir pınara necâset düşse, ol pınarın suyu çekile*"; (TS) Bunlar, eski Türk düşüncesiyle, İslâm-Türk geleneklerinin, çok güzel benzeşmiş noktalarıdır.

TOROSLARDA ÜNLÜ YAYLA PINARLARI

Yaylalar, pınarlar ile anılıyorlar

Ali Rıza Yalğın, Toroslardaki yaylalardan söz açarken, bu yaylaların hemen hemen çoğunun, pınar adları ile anıldığını, üzerinde durmuşdu. Yaylalar, pınarlarıyla adlı ve ünlü idiler. Bu pınar adları da bize çok eski Türk inanış ve geleneklerini hatırlatıyorlardı. Çok eskilerden topladığımız duygu ve bilgilerle yola çıkarak, Torosların bu pınarları üzerinde, bir gezinti yapalım:

1) "*Çeşme başındaki kız*": Bu, *Dadaloğlu* ile ilgili bir efsanedir. *Dadaloğlu*'nun şiirleriyle süslenmiştir. Dede Korkut'ta, "*Beyrek, kız kardeşi ile çeşme başında karşılaşmıştı*". Bu güzel anlatışı, yukarıda sunmuştuk. *Çeşme başı*, bir karşılaşma yeridir. *Dadaloğlu* ile çeşme başındaki kral kızı arasındaki karşılıklı konuşmalar, şöyledir: (*Dadaloğlu*):

1. *Çeşme başı bekleyen kız,*

Koyma beni yollarımdan,

Uzat bir suyun içeyim!...

2. (Kız) *Yayla yayla göçmedin mi?*

Soğuk suyun içmedin mi?

3. (*Dadaloğlu*): *Yayla yayla göçtüm geldim,*

Karlı suyun içtim geldim!..

Görülüyor ki, "yayla yayla göçme" ve "soğuk suyun içme"; atışmaların başlıca motif ve konularını oluşturuyorlardı. Bunların arasına, "karlı su" deyiş ve anlayışı da karışıyordu.

2) "Süt mayalı pınar": "Ak süt gölü" ve "süt ırmakları" üzerinde, I. cildimizde durmuştuk. Gerçi bu, *Dadaloglu*'nun *Alidağ* için söylediği, bir mecâz ve benzetmedir. Ancak bunu söyleyen, derin eski Türk kültür mayasına bakılmalıdır:

Bizim yaylamız kayalı,

Pınarları süt mayalı,

Kelerinde kar dayalı...

3) "Ayrı pınarı" ve *Berit* dağı: Şimdi, *Binboğa* yaylalarında şöyle bir gezinti yapalım: *Ali Rıza Yalgın*, *Berit* dağı yaylalarından söz açarken şöyle diyordu: "Ayrı pınarı, *Yedikardeş pınarı*, *Ala pınarı*, *Karagöl* gibi adlarla anılırlar. Bu yaylaların *Alapınarı*'dan başkası, tamamen dağın tepesindedirler". Burada da görülüyor ki, yaylaların hemen hemen hepsi, üzerlerindeki pınarlar ile anılıyorlardı. Pınar adları üzerlerinde, ayrıca birer *myth*, *efsane* ve *destanın* mana ve izlerini taşırlar.

Binboğa yaylalarının pınarları

3) "Pınarında akar gider tor sular, çayırında boyun süzer sığınlar, me-nevşenden hoku siner dağlara, yayılacak yayla sensin *Binboğa!*" : *Rahmetli Ali Rıza Yalgın*, *Binboğa* dağı, yaylaları ve pınarları için gönüllerde yatan derin duyguyu, bu şiirle anlatmak istiyordu⁹. *Tor*, yani *deli pınarın* hali başka idi!

4) "Binboğa'da göç çeker, altın fesler baş seçer, kızlarının lebi şeker, suyu niçer, *Binboğa!*" Şiir burada da kızların şeker dudakları ile *Binboğa*'nın sularını yanyana getiriyordu¹⁰. Burada, "kızların göç çekmesi" geleneği üzerinde de biraz durulmalıdır.

Binboğa'nın pırları

"Binboğa dağının pırları, Ak-su gölü yerleri,...": sözleri de bu arada söyleniyordu. "Dağın pırları", ne demektir? Bizce, burada çok eski bir Türk geleneği, kendisini gösterir gibiydi. Bunlar, *Kırgız* - *Kazak* *bağsı dualarında* görülen, *dağ evliyalari* miydiler? Bu yarı şaman, yarı müslüman bakışlar, *evliya* sözünün manasını da, iyi bilmiyorlardı:

"Mekke de evliya, Medine de evliya, Han Çingiz de evliya! Kızıl dağın başında, *Kız evliya!* Öküz dağın başında *Öküz evliya!* Koçgar dağın ba-

⁹ *Ali Rıza Yalgın*, *Çanakkale Türkmen Oymakları*, II, s. 328.

¹⁰ Aynı eser, II, s. 315: "Tor, torlak", *deli pınarı*.

¹¹ Aynı eser, II, s. 342. "Göç çekenerin", yayla pınarları.

şında, *Konur Baş evliya!*.. *Bek-tav Ata (Bey-dağ Ata)*... *Ölü desem, ölü değil; diri desem diri değil, Ata-Korkut Evliya!*..." Yine önlü bir dağ olan, "Kazıgurt Evliya" yı da bunlara katmak gereklidir. *Anadolu*'daki bir çok dağlar da, "Baba" tanıtmasını taşırlar.

"Binboğa'nın yaşlıları", yani *pırları* kimlerdir? Bu konuda kesin bir şey söylemek zordur. Ancak *Altay* dağları için söylenen dualarda bazan şöyle deniyordu¹²: "... Saçları ağarmış yaşlılarınıza istirahat sağlayan, *Altay!*... *Ak sakallı atalarımın, tahdis ettiği ulu Altayım*, geçim versen ne olur!..." Elbette ki *Altay* duaları ile *Anadolu* arasında, geniş bir zaman ve coğrafya ayrılığı doğmuştur. Ancak insan olarak, hisler ve duygularımızla düşünürsek, bunlar arasında bir ilişki kurabiliriz.

"BULAK", PINAR VE KAYNAK

Bulak, eski Türklerde kaynak, su gözü ve su arığı karşılığında söylenmiş, çok eski bir Türk kültür deyimidir. Ancak *Batı Türk* lügüne kadar ulaşamamış veya az yaşamış, bir anlayıştır. *Kazgarlı Mahmud*'un kitabında bile, "elke-Bulak" sözü, ancak bir Türk kesiminin adı olarak geçer. Aynı kaynak, *bulak* sözünü, şöyle yorumluyordu¹³:

"*Bulak*, *Türklerden bir oynak*. Bunları *kıpçaklar tutsak etmişlerdi*. *Sonradan Yüce Tanrı onları kurtardı ve adları, Elke-Bulak oldu*. Bu söz, *bulak* diye de yazılabilir". Görülüyor ki *bulak* sözünün kaynak veya sulu bir dere anlayışına hiç dokunulmuyordu. Daha önceki veya çağdaş *Uygur* yazılarında *bulak*, daha çok "su hendeği ve arık", anlayışıyla görülüyordu:

"Bulak", pınar anlayışıyla

Eski Türk kaynaklarında kaynak ile akar su anlayışı arasında, bir karışma vardır. Bu akar su, pınar ayağı da olabilirdi:

"Sözü kim tüketir, nice söylene,

"Akar dinmez, geçer gider, bulaklar arasında!

Kutadgu Bilig'de görülen bu sözler, *bulak* deyimi bakımından biraz karanlıktır¹⁴. "Aka tınmaz, ertir bulaklar ara"; diye söylenmiş olan bu

¹² "Ölü desem, ölü emes! *Tör desem, diri emes! Ata Korkut Evliya!*" Bu duanın anl. memi için bk. A. İnan, *Şamanizm*, s. 133 (15).

¹³ "Ruhun, kendisi dağdır; dağın, kendisi ruhtur": Aynı eser, s. 51.

¹⁴ *Kazgarlı Mahmud*, I, s. 319; *Kış. Brokelmann*, *Wörterbuch*, s. 241.

¹⁵ Bize göre manası, "pınar" olarak görülüyor: "... *Erter bulaklar!*" geçip gider bulaklar. *Turfan* ve *Kazgar* bölgesindeki "kehrişler" için, *bulak* denmiş olması daha uygundur. "Ağrısı olan, bulak'a (kehriş'e) gelip, yere suyu sahibiinden (yer-suğustinden) dilekte bulunuyor..." (*Türkische Turfan Texte*, VII, 29, 20).

Ayrıca *de* ve manasında, daha çok "bulak ögen" sözcüğü söylenmiştir. Bir *Uygur* el yazmasında, "ku-yu (*kuşuğ*) *kuşuğ* keheris (*bulak ögen*) *kuşuğ*..." deniyordu (Aynı eser, VII, 29, 41).

eski türkçe sözlerden bir pınar manası çıkmaktadır. Aslında *bulak* sözünün diğer türeyişlerinde de, "kaynamak ve fışkırmak" manalarını, içlerinde toplayan¹⁶, bir çok sözler vardır. Bu da bize gösteriyor ki *bulak*, Türk kültür ve dilinin, köklü ve yerli bir malıdır.

Anadolu'da ve Derleme Sözlüğü içinde *bulak*, pınar manasında görülüyor. Ağrı ilimizden derlenmiş olan "*bulak otu*", yani pınar çevrelerinde görülen bir otun adı ise, *Azeri* tesiriyle gelmiş olabirdi. Ancak eski Anadolu kitaplarında, pınar anlayışıyla *bulak* sözü söylene gelmişti. 15. yüzyıl eserlerinde "*Yedi-Bulak*" bir yer adı olarak geçiyordu. 19. yüzyılda *Zihni* ise, "*yedi yıl bekledim bulak başların*"; derken, *bulak* sözünü çok rahat söylüyordu¹⁷. Görülüyor ki böyle konularda erken ve kesin sonuçlara varma, pek doğru değildir.

Moğolların Gizli Tarihi içinde de "*bulak*" sözünü, kaynak veya pınar anlayışıyla, yer adı olarak görüyoruz. P. Pelliot da bunu, pınar, yani "*source*" olarak doğruluyordu¹⁸. Bir yer adı olarak görünen *ölegei-Bulak* sözünü, "*kırmızı pınar*" olarak yorumluyordu. Kesin olarak değil de; bir duygu olarak, bir Türk kavminin adı olan *Elke-Bulak* ile bunun arasında bir benzerlik görülüyordu.

"Bulak", su hendeği ve yer ile suyun sahibi

"*Kutlu pınar*": Uygur-Türk kültür çevresi ile yazılarında *bulak* sözü, daha çok su hendeği ve kanalı anlayışıyla görülmektedir¹⁹: "... Su hendeğine (*bulakka*) gelse ve bir ağrı görse, bu Yer-su sahibinden veya ruhundan (*igesindin*), dolayıdır..." Bu Uygur yazısını yayınlayanlar buradaki *bulak* sözünü, su hendeği veya kanal diye yorumlamışlardır. Ancak buradaki *bulak*, *kaynak* veya *pınar* da olabirdi. Göktürk anlayış ve inanışları, burada kendisini açık olarak göstermektedirler. "*Pınar yanında bir ağrı olursa bu, yer ve su ruhlarının tesiriyledir*"; demek isteniyordu. Bu, bir *pınar ayağı* da olabirdi.

Su hendeği, Uygur-Türk kültür çevresinde daha çok, "*bulak-ögen*, sözüyle karşılanıyordu. Asıl su hendeği veya su kanalı anlayışını karşılayan, eski Türk sözü, "*ögen*" idi. Yine Uygur-Türk kültür çevresinde, büyük çaylar veya ırmaklar için de, "*ögen ögüz*" deniliyordu²⁰. P. Pelliot bu sözü, "*öken*" olarak düzeltmiştir²¹. Bu konuda fazla bir şey söyleyemeyeceğiz.

"*Suyu dağıtan uhtar*", yani suyu köylüler arasında bölen ve veren hakemlere ise, yine Uygur-Türk kültür çevresinde, "*ögen kesgüçü*", yani kanal veya suyun kesimini yapan kimse, adı veriliyordu". Uygur Türklerinde sulama ve tarla meseleleri, kesin töreler ile, kanun ve anlaşmalar üzerine kurulmuştu. "*Tarla Sınırları*" da, çoğu zaman böyle sulu dereler veya su kanalları ile sınırlanmıştı. Turfan'ı görenler, bu su hendeklerinin önemini, çok iyi bilirler. Eski Uygur yazılarında, tarlaların şu sözler ile sınırlanmaları, çok görülür: "... Doğuya doğru (*öngdürü yerke*)... (ve) batıya doğru (*kötürü yerke*) sınırını (sıçısı), hendek (*ögen*) ayırır²²..." Burada sınır manasında söylenen sıçı sözü, türkçeye çineeden girmiştir.

"*Kuyu kazma, sulu hendek (bulag ögen) kazma, çok iyidir*" Bu sözler, bir Uygur türkçe el yazmasında, söyleniyordu. *Sevap* anlayışı müslüman olmayan Budist Türkler arasında da yaygındı. Bu sözleri daha iyi anlayabilmek için, Turfan ve Turfan kehrizleri hakkında, bir bilgi sahibi olmak gerektir²³.

"Süt mayalı pınarlar"

Yukarıda *Dadaloğlu*'ndan aldığımız ve sunduğumuz, "*süt mayalı pınarlar*" üzerine yeniden dönelim ve bir kaç yeni görüşü sunalım: *Doç Dr. Haluk Çay* bize bir inanış daha hatırlattılar. *Tunceli* ilimizde büyük *Munzur* kaynakları vardır. Söylendiğine göre bu kaynaklar, "*Munzur Baba*"nın, *elindeki süt kabının kırılması ile doğuyorlar*. Tabii olarak buna, daha bir çok inanışlar katılabilir. Biz burada yalnızca bir ip ucu veriyoruz.

Süt denizi ile *Ak-deniz*, Yakut ve Altay Türklerinin destanlarında güneylerdeki cennette ve hayat ağacının yanında yer alır²⁴. Yine destanlardaki "*dirilme*" hallerinde de süt içme veya süt emzirme, önemli bir rol oynuyordu²⁵.

"*Süt-Ak gül*", yani süt veya süt gibi ak olan (?) bir gül de, Altay-Türk mitolojisi'nde, yerli bir motif olarak görülür. İnsanların bütün hayatı ve ruhu, bu güle bağlı idi. *Yaratıcı*, bu *Süt-ak gül*'den bir ruh alır ve doğan çocuğa verir²⁶. Elbette ki Anadolu ile bu Altay destan ve motifleri arasında geniş bir zaman ve coğrafya ayrılığı vardı. Ancak *süt de, hayvan-*

¹⁶ Radlof, *Uigurische Sprachdenkmäler*, 88, 46.

¹⁷ Radlof, aynı eser, 13, B.

¹⁸ *Türkische Turfan Texte*, VII, 29, 41. Turfan kehrizleri üzerinde, önemle durmak gereklidir. Kehrizler, *Kuğu r'ıs da vardır*.

¹⁹ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 103.

²⁰ Aynı eser, I, s. 520. Çoğunlukla, *Manas* destanında görülür.

²¹ Radlof Sibirya'dan, (tercüme), II, s. 8-14; *Türk Mitolojisi*, I, s. 571.

¹⁶ *Yudakin, Kırgız Sözlüğü*, (tercüme), s. 143.

¹⁷ *Tarama Sözlüğü*, I, s. 687. "*Bulak*" maddesi.

¹⁸ P. Pelliot, *Histoire des Campagnes de Gengis-Khan*, s. 31.

¹⁹ *Türkische Turfan Texte*, VII, s. 29.

²⁰ Aynı eser, V, 28, 123: "*Ögen ögü*". "*Bulak ögen*" den daha büyük bir çay olmalıdır.

²¹ P. Pelliot, TP, 1932, s. 150.

cıların en önemli bir varlığıdır. Hindistan'da veya Orta Çin'de, sütun böyle bir duygu ve değeri kazanabilmesi, güçtür. Çünkü, buralarda hayvancılık yoktur.

"Tepegöz" ün çıktığı pınar

Bu konu ve destan motifi üzerinde, biraz durmuştuk. Dede Korkut kitabındaki, Tepegöz'ün çıktığı pınar ile ilgili sözleri, yukarıda sunmuştuk. Tepegöz ile ilgili bölümümüzde, bu konuya yeniden döneceğiz. Ancak yeri gelmişken bu çok önemli destan motifini, Kırgızların *Er-Töştük* destanından alıp, kısa olarak sunmayı da, yararlı görüyoruz¹⁸.

"İlemen-Bay, gide gide bir kavak ağacının yanına gelir. Bakarlar ki bu ağaç, çok garip bir kavak ağacı! Yerlere kadar kıvrılmış ve altı da, adeta bir çadır haline gelmiş, bir ağaç... Ağacın altında konaklarlar. Sabah atları suya götürürler. Fakat atlar ürkerler... Bakarlar ki, suyun yüzünde bir ciğer yüzüp, duruyor. İlemenBay, "kim bu davarı kesmiş de, ciğerini suya atmış", diye söylenmeğe başlar... Ciğere dokununca, ciğer şişiyor ve içinden Yel-Mogus adlı bir dev çıkıyor..."

"Gölekli pınarlar" üzerinde, yukarıda durmuştuk. Ayrıca, "gölün dibinden kaynayan kaynakların", bu gün Anadolu'da da, çeşitli duygulu söylentilere yol açtığını belirtmiştik. Elazığ'da, Dipsiz gölden den ve sularını, alttan kaynayan kaynaklardan alan, bir göl vardır. Bunun için de çok şey söylenmiştir.

¹⁸ Radlof, *Praben*, V, s. 530: Bk. Tepegöz bölümü.

30. BÖLÜM

BÜYÜK TÜRK İLLERİNİN ULU IRMAKLARI

"İrtiş ırmağının, geçit vermez yerleri geçti..."

Bilge Tonyukuk yazıtı

I. GÖKTÜRK ÇAĞI IRMAKLARI

Göktürk çağı, Türk düşünce ve bilgisinin, en aydın ve gerçekçi bir çağıdır. Coğrafya bilgisi de, gerçek dünya görüşü temellerine oturmuştur. Türkçe "Ögüz" sözü, artık yalnızca büyük ülkeler ile büyük kavimlerin ırmaklarına verilen bir ad olarak görülmüyordu. Küçük bölge ırmaklarının, "ögüz" adı ile adlandırıldıklarını görmüyoruz.

Geçitsiz sular ve büyük ırmak anlayışı

Büyük ırmaklar, geçit vermezler. Yukarıda başlık olarak, Tonyukuk'un bir sözünü de sunmuş bulunuyoruz. İrtiş ırmağı, *Türgeş* adını taşıyan Türk kesimlerinin ırmağıdır. Türgeşlere karşı yapılan büyük Göktürk akınları, İrtiş ırmağı ile yakından ilgili idi. Onun için vezir Bilge Tonyukuk, "Ertaş ögüzüğü keçiksizin keçtimiz". Yani "İrtiş ırmağının geçitsizlerini geçtik", diyordu¹.

"Kaynayan büyük ırmak (ögüz), geçitsiz olmaz": Bu eski Türk atasözü de, 11. yüzyılda, Kaşgarlı Mahmud tarafından derlenmişti². Ancak geçit bulup geçmek de, Tonyukuk'un dediği gibi, bir başarıydı. Görülüyor ki tabiat güçleriyle ilgili Türk düşüncesi, Göktürklerde 300 yıl sonra, yine devam ediyordu.

Bunun diğer örneklerini de, az sonra, "11. yüzyıl halk şiirlerinde büyük ırmaklar" ile ilgili bölümümüzde sunacağız.

Büyük il ve yurtların, büyük ırmakları

Çin ve Batı Türkistan gibi iller ve ülkeler, büyük bölgelerdir. Orkun ırmağını da bunlara katabiliriz. Ancak bir de, "bü-

¹ Bilge Tonyukuk yazıtı, 37.

² Kaşgarlı Mahmud, III, s. 391; Krşl. Brockelmann, *Spr.* 105.

* *Kültegin* yazıtı, Doğu-37.* *Tonyukuk* yazıtı, 35.

* Aynı yazıt, 37.

* *Bayan-Çur* Kağan yazıtı (Şine-Usu), Güney-1.* *Bilge Kağan* yazıtı, Doğu-29.* *Bayan-Çur* Kağan yazıtı, 25.* *Kültegin* yazıtı, Güney-3.* *Tonyukuk* yazıtı, 44.

ünlü ve kutlu ırmağın adı, G ö k t ü r k yazıtları içinde, hiç geçmemektedir. *Orkun* adı, yalnızca ikinci *Uygur Kağanı*, ünlü *Bayan-Çur Kağan*'ın yazıtında iki yerde geçmektedir:

a) “*Orkun ırmağı*”: (*Orkun Ögüz*): Bu ırmağın yanında, “*On-Uygur*” ve “*Dokuz-Ögüz*” gibi ünlü Türk kavimlerinin adları geçiyordu¹.

b) “*Orkun Kenti*”: (*Orkun balıklığı*): Bu ünlü *Uygur Kağanı*, savaş-tan sonra “*Orkun balıklığı*”m birleştiği yer de (beltirinte), il sarayını kurduruyor². Bazıları *Orkun* ve *Balıklığı* diye iki yer adının, söz konusu ol-duğunu ileri sürerler.

6) “*Üç Tuğlu*” *Türk karminin ırmağı*, “*Yar-Ögüz*”: 747-759 yıllarında kağanlık yapmış olan yine *Uygur Bayan-Çur Kağan*, “*Kara-Kum*’u aşmış, *Kömür dağ*’da, *yar ırmağında* (ögüzde), *Üç Tuğluğ Türk budun...*” ile karşılaşmış olacaktı³.

II. ULU TÜRK IRMAKLARI (II. yüzyılda)

(*Kaşgarlı Mahmud’a göre*)

“*Kaynayan ırmak da, geçitiz olmaz!*”

Eski bir Türk atasözü

Yukarıda koyduğumuz, II. yüzyılda derlenmiş olan bu sözün benzerini, bundan önceki bölümümüzde, G ö k t ü r k *Bilge Tonyukuk* yazıtından alarak, yine başlığa koymuştuk. Böylece, Türk düşüncesinin sürekliliği hakkında, belki bir fikir verebiliriz gibi, bir ümide kapıldık.

II. yüzyıla ait Çin ve Arap kaynaklarında, Ortaasya’daki pek çok ırmağın adları geçer. Ancak bizim konumuz, tarih coğrafyası değildir. Bizim bu eserimiz, bir mitoloji kitabıdır. Burada bizim konumuz, Türk illerindeki ırmakların, Türk düşüncesinde ne gibi bir yer aldığıdır.

Ulu ırmaklar

G ö k t ü r k ve *Uygur* çağında büyük ırmaklara, hatta -çaylar dışında- bütün ırmaklara, “*ögüz*” denirdi. Bu gelenek, *Karahanlı* çağında da devam ediyordu. Ancak bütün ırmaklara yalnızca *ögüz* denmiyor; büyük ırmak-

¹ Aynı yazıt, Kuzey-3.

² Aynı yazıt, 34.

³ Aynı *Uygur Kağanı* yazıtı, E.

lara, “*İtil suyu*” gibi, *İtil suyu* adı da veriliyordu. Daha sonraki çağlarda ve *Anadoluda* da bu anlayış ve deyiş, yaygındır. Ancak *Göktürk* yazılı *Uygur* yazıtlarında, “*suyun (subı) Se l e n g e (ırmağı) imiş*”, gibi sözleri de, görmüyor değiliz⁴. Hatta *Tonyukuk* yazıtı içindeki, “*Anı subı*” sözünü, bir ırmak olarak, yorumlayabilir miyiz? Kesin bir şey söyleyemeyeceğiz⁵. Şimdi *Kaşgarlı Mahmud*’un eserinde geçen büyük ırmakları ele alarak, onlar hakkında söylenenleri, yorumlayalım:

1) “*İli suyu*” (*Ila suyu*): *Ila* ırmağı, *Karahanlı* devleti veya kültür çevresinde, önemli bir ırmak ve bereketli bir ziraat bölgesidir. “*Ila*”, *Kaşgarlı Mahmud*’a göre, bir il idi. *Ila* ırmağı hakkında bir şiiri sunup, yorumladıktan sonra, *Ili ırmağı* ile diğer konulara geçeceğiz. Aşağıdaki şiir, bir savaş şiiridir. *Ili* ırmağını, gemilere binerek geçmişler, *Uygur* iline doğru başlarını çevirmişler ve *Mınlak* ilini almışlar⁶.

“*Gemi içine oturup, Ila suyunu geçti,*

“*Uygurlara yöneldik, Mınlak ilini aldık!*”

Ili ırmağı, *Karahanlılar* ile *Uygurların* kuzeyindedir. Burada *Uygur* sınırı, biraz karanlık kalmaktadır. Ancak konumuz, bu değildir. *Ila* ile *Ili* ırmaklarının aynı olduğunu da, kesin olarak biliyoruz⁷.

“*Ila, ili ve “Ila bilgesi*”: *Ili* veya *Ila* ırmağı üzerinde, yukarıda durduk ve eski bir Türk şiiri de verdik. *Kutadgu Bilig* içinde *Ila*, bir Türk ili olarak geçiyordu. İrmakla bu ilin, bir ilgisi olmalıydı. Ayrıca burası, *Karahanlı* devletinin de, bir kuzey kültür çevresi idi. *Yusuf Has Hâcib*, kuzeydeki bu ünlü bilgeden söz açıyor ve onu, “*Ila adlısı*”, yani ünlüsü diye adlandırıyordu:

1. Ne söylüyor, (bak) dinle! *Ila adlısı!*

Hizmetiyle büyümüş, kişi kutlusı! (841)

2. Çok iyi söylemiş, *Ila adlısı,*

Millletin (budun) büyüğü, kişi kutlusı! (1629)

“*Erkin, İrkin*”: eski türkçede bir memuriyet unvanıdır. Ancak *Kutadgu Bilig*, zaman zaman bu *Ila Bilgesi*’ni, adlısını, “*erkin*” unvanıyla da, anıyordu. Bu çağda böyle eski Türk unvanının yaşadığını, zannetmiyoruz. Bu tanıtma, ya güçlü; veyahut da *ergin* anlayışıyla kullanılmış olmalıydı. Bir yerde de onu, “*Ila beyi*” diye anıyordu:

⁴ *Uygur Bayan-Çur Kağan* yazıtı (Şine-Ussu), 2.

⁵ *Tonyukuk* yazıtı, 27.

⁶ *Kaşgarlı Mahmud*, III, s. 235; Krşl. Brockelmann, *Am. Pr.* 6.

⁷ *Kaşgarlı Mahmud*, I, s. 30. Krşl. Brock., *Wortschatz*, s. 243. Bu ırmağın kıyılarında, *Yugma*, *Tuhai* ve *Çigil* adlı Türk boyları oturuyorlardı.

1. Ne söylüyor, (bak) dinle! *İla erkini!*
Hizmet ve töreleri, nasıl anlatıyor gör! (4752)
2. Ne söylüyor, bak dinle! *İla'nın Beyi!*
Sözeri ve manası, sözüne temel olsun! (4679).

"İtil": Volga ırmağı

2) "İTİL SUYU": (Volga): İtil, suyu, Karahanlılara ve Karahanlı kültür çevresine, oldukça uzaktır. Anlaşıldığına göre Kaşgarlı Mahmud bu şiiiri, çok daha uzaktaki Türklerden derlemiştir. Ona göre bu ırmağın adı, "Etil, İtil, idil" deyişleriyle de söyleniyordu:

"*İla, İli, Yamar, İtil ırmakları boyunca oturan halkın dili, doğru türkçedir. Bunların en açık ve en tatlısı, Hakaniye, yani Hakanlılar ülkesi halkının dilidir*"¹⁶. Görülüyor ki bu ulu ırmaklar boyunca, türkçeyi en güzel konuşan, Türk kavimleri oturuyorlardı. Bu ırmaklar, onların ulu suları idiler. Yazar, şöyle diyordu¹⁷:

"*Etil, (İtil), Kıpçak illerinde akan bir ırmağın adıdır. Bulgar denizine dökülür. Bir kolu, Rus diyarına gider. Şu şiiirde de, şöyle denmiştir:*

- "*İtil suyu akar durur, Kaya diplerini döğür durur!*
Balıkları bakar durur; göllenir, ya taşta durur!

Yazarın kendi yorumuna göre, suyun coşması yüzünden dolan göllerde, balıklar ile kurbağalar, pek çoğalıyorlardı. Ancak İtil ırmağının sert akışı da vurgulanmıyor değildi.

"Öğüz" sözü ve ulu ırmaklar

Göktürk yazıtlarında ırmaklar için yalnızca, "Öğüz" ve "su" sözlerinin kullanıldığını, yukarıda belirtmeğe çalışmıştık. Uygu reel yazmalarında da bu gelenek, devam etmişti. Ancak Karahanlı çağında bu söz, daha seyrek kullanılmaya başlanmıştı. Ancak bu söz eski Türk kültürünün, manada ve anlayışta, derin bir mirası olarak anlıyordu. Nitekim Kaşgarlı Mahmud, şöyle diyordu:

"*Öğüz, Ceyhun ve Fırat gibi olan her ırmağa verilen bir addır. Bu söz yalnız olarak söylendiği zaman, Benegit ırmağı anlaşılır. Çünkü şehirleri, o ırmağın kıyısında bulunur. Konar göçerleri de, bu ırmağın kıyı-*

¹⁶ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 30.

¹⁷ Aynı eser, I, s. 73.

larına inerler. Türk ülkesinde bulunan bir çok dereeler ile sular da, "Öğüz" adı ile anılır. Sınır üzerinde bulunan bir şehre de, bu ad verilerek, "İki-Öğüz" denmiştir. Bu şehir, İla (İli) ırmağı ile Yaftınç dereeleri arasındadır¹⁸.

Öğüzların "Ulu ırmağı" da, kendi illerinden geçen, Benegit ırmağı idi. Öğüzlerin veya her Türk kesiminin kendi dünya görüşlerine göre, kendi suları, ulu ve kutlu ırmakları vardı! Ancak eski Türk anlayışı zayıflamış, diğer sular ile derelere de, artık öğüz denmeğe başlanmıştı. Belki bunlar da, diğer Türk kesimlerinin, kendi suları idiler.

Anadoluda sulu veya sulu derelere, "Öz" derler. B. Atalay, öğüz ile Anadolu'daki öz sözleri arasında bir yakınlık kurmak istemiştir. Bizce burada, az veya çok, haklı da olabilir. Çankırı'daki Şaban-özü de, böyle bir hatıra olmalıdır. Yine ona göre, Azarbaycan'daki, "Kızıl-Özen" suyu üzerinde de durulmalıdır¹⁹. Derleme Sözlüğü içinde de bunun bir çok örneklerini görüyoruz. Biraz kuşgulu olduğumuz bu konu üzerinde, durmayacağız.

"Fırat" ve Fırat ırmağına benzer büyük sular için, "tadgun" adının verildiği de, söyleniyordu. Kaşgarlı'ya göre, ırmaklar için söylenen, "Öğüz" sözünün karşılığı olarak, bu söz de kullanılırdı²⁰. Brockelmann bu sözü, yalnızca ırmak anlayışıyla yorumlamıştı. Anlaşıldığına göre İslam dünyası Fırat nehrini, böyle ulu bir ırmak olarak anlıyorlardı.

Türk illerinin, "Yurd suları"

Yukarıda belirttiğimiz gibi her Türk kesimi, kendi "yurt suyunu" bir başka görüyor ve başka düşünüyordu. Öğüzler bile kendi çaylarına, ulu ırmak, öğüz adını veriyorlardı. 11. yüzyılda adları geçen bu ırmaklardan bazılarını sunalım:

1) "İki-Öğüz": İli ile Yaftınç suları arasındadır²¹. Anlaşılan bu, iki ırmaktı. Çünkü bunların aralarında, Tarıng-köl adlı bir göl bulunuyordu²².

2) "Karakay Öğüz": Kaşgarlı Mahmud, bu ırmak için şöyle diyordu: "*Hotan şehrinin iki yanından akan, iki deredir. Birisine, "Ürüng-kay Öğüz", (yani beyaz kay ırmağı), denir. Temiz ve beyaz taş, burada bulunur. Dere adını bu taştan almıştır. Birisine de, "Kara-*

¹⁸ Aynı eser, I, s. 59. Krşl. Brock. Wortschatz, s. 246: "Ökü" olarak okuyor.

¹⁹ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 59.

²⁰ Aynı eser, I, s. 438; krşl. Brock., Wortschatz, s. 191.

²¹ Aynı eser, I, s. 59. Krşl. Brock., Wortschatz, 246.

²² Aynı eser, III, s. 136. Krşl. Brock., s. eser, s. 249.

kaş-Öğüz 'derler. Temiz siyah taş da burada bulunur. Bu taş, bütün dünyada, ancak burada bulunur²³."

3) "Kaz suyu": "İli deresine akan, büyük bir çaydır. Bu adın verilmesinin sebebi, Afrasiya b'ın kızının, bu suyun kenarında, bir kale yaptırmasıdır. Bu ad, oradan kalmış idi²⁴."

4) "Kızıl Su": Kaşgar'da bir ırmağın adıdır²⁵.

5) "Tavuşgan Öğüz": Yani "Tavşan ırmağı", Uçşehirde akan bir çayın adıdır.

6) "Yamar Suyu": Nerede olduğunu bilmiyoruz. Yalnızca bir şii-
rin içinde geçiyor. Yakalayan, niçin Yamar suyunu geçerek kaçmadın. Şimdi, benim gibi bir sırtların eline düşmüş bulunuyorsun²⁶:

"Görüp niçin kaçmadın! Yamar Suyunu geçmedin!

"Malını saklamadın! Şimdi yesin sırtlan (ar böri) seni!

"Ulu ırmak gibi" (öğüzçe) benzetmesi

Akıntılı sular ile seller, diğer insanlar gibi, Türkleri de çok korkutmuştur. Göktürk yazıtları içinde, Türklerin devletten kopup, başını alıp gitmeleriyle, ölmelerinden söz açılıyor ve şöyle deniyordu: "... Kanın, ırmak gibi (öğüzçe) aktı (yügürti); kemiğin, dağ gibi (tagça) yığıldı (yattı)..."²⁷.

Göktürk yazıtlarında, düşmanın büyük güçlerle geldiklerini anlatmak için de, düşman "otça, borça", yani fırtına gibi geldi deniyordu. Eski Türklerin benzetmelerinde, tabiat güçleri, büyük bir rol oynuyorlardı.

"Savaşta, düşmanı yenip, ırmağa dökme" de söz konusu ediliyordu. Tonyukuk yazıtında, düşmandan söz açılırken, "Tanrı yarlık, (izin verdi), (düşmanı) dağıttık ve ırmağa düştüler (öğüzke tüşdi)"²⁸.

"Balıklık ırmak", yani eski türkçesiyle, "balıklık Öğüz" deyişi de, eski Türk kaynaklarında sık sık geçer. Yani balığı çok olan, ırmak demektir. Aynı zamanda, çamurlu ve bataklık olan yerlere de, bu ad verilmiştir²⁹.

²³ Aynı eser, III, s. 160. Krkl. Brock., Am II, 120.

²⁴ Aynı eser, III, s. 151. Krkl. Brock., Wortschatz, s. 247.

²⁵ Aynı eser, I, s. 394. Brock., a. eser, s. 248.

²⁶ Aynı eser, I, s. 79. Krkl. Brock., AM Pr., 19c.

²⁷ Kültegin yazıtı, Doğu-20.

²⁸ Tonyukuk yazıtı, 16.

²⁹ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 490.

III. KUTADGU BİLİG' DE "ULU IRMAK" ANLAYIŞI

"Bilgide, denizsin sen!

"Akılda, ırmak!

Yusuf Has Hâcib

Kutadgu Bilig, eski Göktürk ve Uygur geleneğine uygun olarak ırmağa, "Öğüz" demektedir. Aslında yukarıda da belirttiğimiz gibi eski Türkler, ırmaklar ile her türlü çayları çeşitlerine göre, ayrı ayrı adlandırmıştı. Eski türkçede, özellikle tabiat varlıkları için, çok geniş bir terminoloji vardı. Yukarıda görüldüğü gibi, Kaşgarlı Mahmud'un kitabında yer alan Türk halk bilgisi ile geleneği çok gerçekçi idi. Kutadgu Bilig'de ise, öğüz ve ırmak, bir fikri ve düşünceyi anlatmak için, sembolik bir söz olarak kullanılmıştır.

"Ey bilgisi ırmak!": Diye bir kişiye seslenilir. Tabii olarak bunu, "ey bilgisi ırmaklar gibi taşkın ve bol olan kişi", diye de, geniş olarak yorumlayabiliriz. Nitekim hocamız Prof. Rahmeti Bey, Kutadgu Bilig tercümesinde, manayı böyle geniş olarak yorumlamıştır. Ancak Kutadgu Bilig, "ay bilgi öğüz", deyişle yetinmiştir. En iyisi vakit kaybetmeden, Kutadgu Bilig'deki bilgileri, mana ve düşüncelere göre sınırlayıp, sunalım:

"Ey, ırmaklar gibi bilgili kişi!"

Bu, Kutadgu Bilig'de sık sık görülen bir çağırıdır. Bu Bilge kişi kimdir? Bu, anlayışlamıyor. Belki de Yusuf Has Hâcib'in, kendisidir. Ancak bu deyiş ve söyleyişlerden, Karahanlı çağında, geniş bilgili kişilere, "bilgi öğüz", -ırmak bilgili dendiği, anlaşılıyordu:

1. Bilgisi ırmak gibi (bilge), ne diyor dinle!

Bilgi ile gönüller, göğüsler aydınlanır! (KB, 2243)

2. Irmak gibi bilgisiyle, ne güzel (edgü) bilgi verdi,

İşit bunları sen de, Ey gönlü dümdüz (tüz) kişi! (KB, 4661)

3. Sen beni başka bilme! Irmak bilgili!

Tanrı kullarından yok, benden kötüsü! (KB, 5119)

4. Gereksiz söz söyleme, Irmak bilgili!

Dilin yavuz olmasın!... (5468)

5. Dinin ağız tut, dünyanı ucuz,

Dinin seni ağırlar, ırmak bilgili!... (KB, 6135)

"*ırmak bilgili*", belirsiz bilge kişi ile ilgili yukarıdaki sözler, bizi çeşitli yönlerden aydınlatmaktadır. Hepsisi de "*Türk bilgi teorisi*" ile ilgilidir. Yabancı düşünce izlerini de sezmiyor değiliz. Ancak bütün beyitler, çok eski ve öz türkçe ile yazılmıştır. İçlerinde hiç bir yabancı söz yoktur. Şu beyit de, hem mana ve hem de dil bakımından çok güzeldir. Yeni türkçesi şöyledir:

1. "*Bilgisiz kişilerin, gönlü kum gibi,*

Denizler girse dolmaz, ot ve yem bitmez! (KB, 975).

2. "*Kuru bir kuma benzer, insanın özü,*

ırmak içine girse, doymaz aç gözü! (KB, 3626)

Bilgi, deniz; akıl ise, ırmak

Eski Türkler daha çok büyük su birikintilerine ve büyük göllere deniz (*tengiz*) derlerdi. Çünkü onlar, büyük denizler görmemişlerdi. Orta Anadolu'daki Türk halkı da, çoğu zaman ırmaklar ile göllere *deniz* derler. Akıl ise, akıntılı ve taşkın sular gibi, hareketli, yapıcı ve yıkıcıdır. Bu, bizim yorumumuzdur. Bakalım Kutadgu Bilig şairi ne diyordu:

"*Senden işitmek gerek, ne söz var ise,*

Bilgide donissin sen, akılda ırmak! (KB, 2949)

1) "*Beyler, taşan ırmak gibi*", sakıncalı ve tehlikelidirler. Yusuf Has Hâcib kitabında, sık sık hakanlar ile beylerden uzak durulmasını öğütler: (KB, 4546):

"*Beylere komşu olma, ya da taşan ırmağa,*

Saraya yakın durma, iyi kılınmış kişi!

2) *Kısmet ve ırmak*: Bu anlayış, Anadolu'da da yer yer görülür. Aslında bu fikir, insanlığın benzer düşüncelerine yakındır. Şair burada, "*kismet*" ve türkçe "*ülüş*" sözlerini kullanıyor (KB, 5352):

"*Arılık ister isen, arıt önce boğazın,*

Arıtırsan boğazın, kısmetin ırmaklaştır!

3) "*Kuyu ve ırmak*": Taşkın ve suyu bol ırmak ile durgun ve suyu az kuyu da *kısmeti* az veya çok olanlarla karşılaştırılmıştır. Su ve sular ile ilgili bölümümüzde, de, bunun üzerinde durmuştuk: (KB, 4735):

"*Kimi geçitler aşar; gör, ırmakları geçer!*

Kimi yeri kazarak, suyu kuyudan içer!

ırmaklar, ne kadar taşkın ve bol sulu olurlarsa olsunlar, kısmeti olanlar, becerikli ve işini bilenler, sudan geçit bulurlar. Nitekim II. yüzyılda derlenmiş bir atasözü de şöyle diyordu: "*Kaynayan ırmak (ögüz) geçitsiz olmaz!*"

IV. DEDE KORKUT'TA "ÇAYLAR VE IRMAKLAR"

"*Kuru kuru çaylara su saldım,*

Kara donlu derişlere nesir verdim,

Dede Korkut

"**Kuru çaylara su salma**"

Bu muhteşem ve görkemli sözün, manası nedir? Bu sözler, *Dede Korkut*'ta, iki yerde geçmektedir. Kitabın başlangıcında görülen, birinci yerdeki bu sözler, iki yazma kopyada, şöyle geçmektedir: "*Kuru kuru çaylara, 'su su'*" *saldım*"; (DK, 138-2). Bir yazmada, "*sucu*"; diğer yazmada da, "*suci*" sözleri görülmüyordu. Prof. Muharrem Ergin bu sözü, "*su saldım*" diye yorumlamıştır. Çünkü bu sözün ikinci kez geçtiği yerde, yalnızca "*su*" sözü görülmektedir. Bizce de Prof. Ergin'in yorumu, yerinde olsa gerektir.

Dede Korkut'ta sulara "*saçı*" mı yapıyorlardı? Bu görüş Prof. Abdulkadir İnan'a aittir. Hocamız "*Orhan Şaik Ökyay*", kendi *Dede Korkut* yayınında, yukarıdaki su sözünü, "*sucu*" diye yorumlamıştır. Hocamız *Abdulkadir İnan* da buna bakarak, bu sözün "*sucu*" değil; "*sücü*"; yani tatlı şeyler olması görüşüne varmıştı. Çünkü kuru kuru çaylara, *sucu* salmanın bir manası yoktu. Bundan dolayı, kuru kuru çaylara, "*sücü*"; yani tatlı şeyler salma veya saçma'nın, daha mantıklı olabileceğini düşünmüştü. Bizce bunu kabul etmek çok zordur.

Gelinlerin, yeni evlerinin sularına "*saçı*" yapmaları, Türk illerinin düğün geleneklerinde, çok görülmektedir. Çünkü gelinin ailesi ile çocuklarını, bu sular besleyecek ve yaşatacaklardır. Bazıları bunu bir "*yurd saygısı*"; bazıları da "*yurdun yer ve su ruhlarını saygılama*" olarak yorumlamaktadırlar. Bu konu üzerinde, çok yerde yazdık ve durduk. Prof. İnan'ın bizce bu görüşü, eski *Türk aile* geleneklerini bilmesinden ileri geliyordu. Ancak *Anadolu*'da "*sulara tatlı şeyler serpmeye*" yoluyla saçma yapma geleneklerinin, artık kalmadığı görüşündeyiz. Elbette ki hepimizin, sularımıza karşı

şeyi vardır. *Dede Korkut*'un bu ünlü bölümünün, DK, 24 deki satırları, eksiktir. Bundan dolayı burada, DK, 138 deki sözleri sunacağız:

"Kuru kuru çaylara su saldım,

"Kara donlu dervişlere nezir verdim,

"Yanım ala baktığımda, komşuma iyi bakdım,

"Umanına usanına aş yedirdim,

"Aş görsem yedirdim, yalınçak görsem donattım,

"Dilek ile bir oğulu güç buldum!

"Dilek ile oğul bulma"; bizim için burada biraz daha aydınlanmış oluyor. *Dilek*, elbette ki Tanrıdan oluyordu. Yalnızca "adama k", yani vaad etmek yitişmiyordu. "kuru çaylara su çalma" ve diğer yardımlarla, dilekler pekiştiriliyordu. Fakat bu, görkemli ve muhteşem bir inanış ve gelecektir.

Irmakların yaşlanması

"Irmak sularının çekilmesi" için *Dede Korkut*'ta başlıca üç deyiş ve anlatış kullanılıyordu. Bir ırmak veya çay, kaynağından, kuruyabilirdi veya başka türlü suyu çekilebilirdi. *Dede Korkut*'ta bütün bunlar göz önünde tutulmuştur. Oğuz dili, yüce bir türkçe idi. Bu anlayışları, şöyle sıralayabiliriz:

1) *Kuru çaylar*: Kuruma sözü, *Dede Korkut*'ta sular için kullanılmıyordu. Daha çok ağaçlar için söyleniyordu: "Kaba ağacın kurumuş idi, yeşerdi ahır" gibi sözlerde, daha çok görülüyordu. Ancak "kuru çay" deyişine, çok rastlanıyordu.

2) *Soğulmuş çaylar*: *Dede Korkut*'ta bu, daha çok görülür. "Soğulma"; suyun toprak veya kuma sızarak, kaybolması veya azalması, demektir. Sütün kaynararak azalması da, soğulma veya sugulma demektir. Eski Uyğur yazılarında da, "Ulu gölün suyu azalıp (sugulup alkıntıp)" gibi, sözleri de görüyoruz". Görülüyor ki *Dede Korkut*'taki bu anlayış ve söyleyiş, çok eski ve geniş Türk köklerine dayanıyordu:

"Kanlı kanlı suların, soğulmuş idi, çağladı ahır,

"Kaba ağacın kurumuş idi, yeşerdi ahır,

"Şahbaz atın karımışı idi, köşek verdi ahır!...

3) *Irmakların yaşlanması*, (karıması): Bu anlayış ve söyleyişi, eski Türk edebiyatında, şimdiye kadar göremedik. Bundan dolayı bu inanışa,

** Altun Yarıki (Suzornaprabhata), 600, 6.

ayrı bir önem verdik. *Dede Korkut* kitabı içinde bu anlayış ve deyiş, iki yerde görülmektedir:

1. "Karşı yatan karlı dağlar karıyıpdir, otu bitmez!

"Kanlı kanlı ırmakları karıyıpdir, suyun gelmez!...

"Mere kâfir! Kazan'ın anası karıyıpdir, oğul vermez!... (DK, 59-2)

2. "Karşı yatan kara dağlar karısa, il yaylamaz!

"Akıntılı görklü sular karısa, kara taşmaz!...

"Er yiğitler karısa, oğlu doğmaz!... (DK, 147-1).

Irmaklara "kişilik verme"

Yukarıdaki örnekler bize gösteriyor ki ırmaklar, çaylar ve sular, birer canlı varlık gibi görünüyorlardı. "Yiğitler yaşlanınca", nasıl oğulları oluyorsa; "çaylar da yaşlanınca", suları gelmiyor ve kara kara taşmıyorlardı. Yine bu arada, atlar ile develer de yaşlanınca, yavru vermiyorlardı. İnsanları, hayvanları, dağları ve çayları, aynı kab içine koyarak, canlı ve yavrular görme, şimdiye kadar bulamadığımız, çok önemli bir anlayıştır.

"Kanlı kanlı, görklü akıntılı, yügrük, kara, duru, taşkın sular"; üzerindeki görüş ve örneklerimizi, su ile ilgili bölümümüzde sunmuştuk. Bu özellikler ile tanıtımlar, daha çok çaylar ile ırmaklara ait idiler. Bu özleri, pınar veya göl sularına verme, elbette ki, olamazdı.

"Dereler" ve kuru çaylar

Dede Korkut kitabı içinde dere sözü, daha çok susuz dereler için söyleniyordu. Ancak kuru dereler için de, zaman zaman "kuru çay" deniyordu: "... Deli Dumrul derler idi. Bir kuru çayın üzerine bir köprü yaptırmış, idi..." (DK, 155/8)!

1) "Yedi dere kokuşarın, tilki bilir" (DK, 5/4). - 2) "Kara dere ağzında, Kadir veren Kara Gönne..." (DK, 59/10). - 3) "Derelerde, tepelerde kâfire kırgın girdi, leşine kuzgun üşdü..." (DK, 64/12). Bu örneklerden de anlaşılıyor ki, *Dede Korkut*'taki dere anlayışı, bizimkine yakındır. Ancak bu derelerin içinde su bulunup, bulunmadığı anlaşılmıyor.

Dede Korkut'ta bazı büyük sular

Burada bu suların, nerede bulduklarını inceleyecek ve yerlerini bulacak değiliz. Bu kitap, bir mitoloji kitabıdır. Bizim için önemli olan, bu sular

için yapılan tanıtımlardır: "... Davlunbas urup, atları önlerine bırakılar. D e - r e ş a m s u y u 'nu tepip, geçtiler. Dün (gece) kattılar. O ğ u z 'un serhaddi- ne vardılar" (DK, 270-9). Bu suyun yerini, aşağı yukarı bilmekteyiz. Diğerleri, O ğ u z alp erenlerinin unvanlarıyla birlikte geçmektedir:

1. "Türkistan'ın direği, Amıt suyunun arslanı,

"Karaçuk'un kaplanı, konur atın iyisi!... (110-5)

2. "İlden çıkıp, Aygır Gözler suyundan at yüzdüren, elli yedi kale- nen kilidin alan... Eylik Koca oğlu Alp-Eren, şapar yettil!..." (DK. 62-8: 205-10).

Görülüyor ki O ğ u z alp erenleri, savaş yaptıkları ve zafer kazandıkları suların adlarıyla tanıtılıyorlardı. Belki bu sular da, onların yurtları içine girmişti.

31. BÖLÜM

DÜNYANIN ULU IRMAĞI

(Türk ve Dünya Kosmogonisinde)

Yukarıda, Türklerin kendi ırmakları ve onlar üzerindeki düşünceleri üze- rinde durmuştuk. Şimdi bu konuda, dünyadakiler ne düşünmüşlerdi? Bunla- rın üzerinde durup, Türklerinkiler ile bir karşılaştırma yapalım. O r h u n ırmağının Türklerde mukkaddes bir yanı vardır. Onun çevresindeki Ö t ü g e n de, Tanrı'ya en yakın bir yerd.

Akıntılı, coşkun akan seller ve büyük hakanlar: Akıntılı ve coşkun sula- rın en güzel tanıtımları, D e d e K o r k u t kitabı içindedir. Yukarıda, bu sözleri geniş olarak sunmuştuk.

1. M a c a r mitolojisinde: M a c a r kralı Almoş'un annesi "hâmile iken, karnından büyük ve coşkun bir selin bozandığını, rüyasında görmüş". şamanlar, bu rüyayı, şöyle yorumlamışlar: "Doğuracağın çocuk, büyüyünce büyük bir hakan olacak ve dünyayı idaresi altına alacaktır!"

2. Ünlü İran kralı D a r y ü s 'ün doğumu da, M a c a r kralının doğuşuna benzer bir efsane ile süslenmiştir. Ancak Türklerde buna benzer inanışlar, bir tane değildir. M a n a s destanı ile O s m a n l ı Devleti'nin kuruluşunda ise, "büyük bir ağaç yeşermiştir".

3. Ç i n g i z H a n 'ın öz kabilesi, K ı y a n adı ile anılıyordu. R e ş i d e d - d i n 'e göre, "kıyan" sözü, türkçe "k a y a n , yani büyük selden"; geliyordu. "Kıyan Bahadır" da, "S e l gibi güçlü bahadır", demekti. Unutmayalım ki, R e ş i d e d d i n bu kitabını, Moğol hakanına sunmuştu. Hakan, türkçe bir yorumu da, normal görmüştü.

Cennetin ırmakları ve bir sudan, sulanmak gerek: Y u n u s E m r e 'nin, "Şol Cennetin ırmakları, akar Allah deyü, deyü!..." sözleri üzerinde durma- ğa gerek yok. H a t a y ı ise, şöyle diyordu:

"Bir boyu boylamak gerek!

"Bir sudan, sulanmak gerek!

Bektaşî A ş ık H a s a n ise, şöyle diyordu:

Cennet'teki ol dört ırmak,

"Coşkun akan, sol bizdedir!"

Elbette ki bunlara benzer sözler, İrān ve Arap Edebiyatında da vardır. Ancak Türkler bu düşünceleri, kendilerine benzetmişlerdir. "Coşkun akan seller" sözünün kökleri, çok eskilere gider.

Dua ve ibadet edilen ulu Türk ırmakları: Büyük devlet kuran Türklerde bu inanışlar kaybolmuş veya yumuşamışlardır. Çingiz Han'ın öz yurdu olan, Onan ve Kerüle ırmaklarının, ne kadar büyük bir önem taşıdıklarını biliyoruz.

Çingiz Han, Ong-Han'a yenilince "arkadaşları ile birlikte, Balcan adlı ırmağa sığınmıştı. İrmakta su içerek, arkadaşları ile birlikte an d içmişlerdi". Çingiz Han'ın bu çevresi, İmparatorluğun kuruluşunda, önemli bir rol oynamışlardı.

Kimek ve Kıpçak Türkleri, "İrtiş ırmağını saygılıyorlar ve adeta ona tapınıyorlardı..." Yakut Türkleri, "Güneyden gelip, Kuzey Buz denizine dökülen büyük ırmakları, mübarek görüyorlardı. Ona göre bu ırmaklar kaynaklarını, güneyden, Cennet'ten alıyorlardı..."

Yukarıda Süt gölü ve gölün yanındaki dağda oturan, "7 Tanrı" üzerinde durmuşuk². Kuzey Türk destanlarına, dış tesirler de çok girmiştir. Bazılarına göre, "Süt Denizi, Garuda kuşunun altında", bulunuyordu³. Kuzeydoğudaki, geri Tunguz'lara göre, "Cennet denizi, gümüşten goncalar açan fidanların bulunduğu dağın çevresinde idi..."

Kuzey Türklerine göre "Dünya ırmakları": Yenisey Türkleri, Dünyanın ana ırmağı olarak, Yenisey'i tanırlardı. Onlara göre, "Yenisey, kaynağını, göğün 7. katından alıyordu..." Sibiry Türkleri, yönlerini ilk önce güneye, yani sıcak bölgelere doğru çevirirlerdi⁴. Yakup Türkleri ise, kendi ırmakları Len'a'yı, "Dünyanın ortasından geçen, bir Dünya ırmaklığı gibi", görmüşlerdi⁵.

¹ U. Harva, (Fr.), 62: Hudjakov, *Verkhoynskiy Sbornik (Verhoynsk derlemeleri)*, Irkutak, 1890, s. 202: Yakut bölgesi.

² Radlof, *Sibirya'dan*, II, s. 8.

³ Potanin, *Očerki Severo-Zapadnoy Mongolii (Kuzey-batı Moğolistan hakkında)*, IV, s. 389: Altay Türk destanlarını içerde toplar. Türk destanlarındaki "Garuda" motifi için bk. A. Inan, *Makaleler*, 356-352.

⁴ Georgi, *Bemerkungen auf Einer Reise in Russischen Reichs* SPb., 1775, I, s. 29. Kuzey-doğudaki geri Tunguz kavimlerine ait bir gelenektir.

⁵ Yenisey Tatarlarına ait gelenekler hakkında: Tretyakov, *Turuchanskii kary, ego primolu i jizni* (Turuchanak bölgesinin geçmişi ve bu günü), SPb., 1871, s. 200.

⁶ Aynı eser, aynı yer: Yenisey Tatarlarına yakın güney kabileleri hakkında.

⁷ Prıklojnskiy, *Tri, goda v Yakutskoy oblasti: (Yakup Han'da Üç Tanrı)*, Jivaya Starina, 1890-91, s. 70.

"Yedi derya", "dört ırmak": Bu inanışın en güzel örneklerini, Türk tasavvuf edebiyatında görüyoruz. Abdal Musa'nın, "Yedi derya bizim keşkülümüzdedir" sözü, ne kadar güzeldir. Türkler, ırmakla da, "derya" derlerdi. Aşağıda, Yunus Emre ile Ahmed Dâ'i'den üç örnek sunalım:

1) "Bir göl idim, kıldı erenler nazar,

"Deniz oldum, dört yana ırmak ile!

2) Kimi tapduk, kimi Yunus,

"Her biri derya, deniz!

3) "Göge tozdan bulut, yerden ağardı,

"Yedi deryaya, hep toprak yağardı!

TÜRKLERDE, "IRMAK HANLARI"

İrān kaynakları, "büyük İrtiş ırmağının, Türklerin Tanrısı olduğunu", söylerler. İrtiş ırmağı, yalnızca kutlu idi⁶. Bir Kırgız efsanesine göre ise, "Kırgız-Han, Kem ve Yenisey ırmaklarının hakani idi"⁷. Bunu, ırmağın değil de, ırmak havzası ve çevresinin Han'ı olarak düşünmek gerekir.

Abakan Tatarlarına göre, "Abakan adlı bir Han varmış. Hanın otacağı da, Abakan ırmağının kaynağında kurulu imiş"⁸. Abakan-Han, aynı zamanda, "yağmur tanrısı" imiş.

Altay düşüncesinde, Talay-Han, ve Yayık Han adlı, iki Ruh vardı: 1) "Talay-Han, denizler ile okyanusların, hanı idi. Güçlü yer Tanrıları arasında, 4. sırayı alıyordu". Eski Türkçede "Taluy, Talay", okyanus demektir. 2) "Yayık-Han, taşan ve kabaran suların Tanrısı ve ruhu idi. 17 deniz (veya ırmağın) birleştiği yerde otururdu. Yeryüzündeki bütün sular, ona ait idi"⁹. Ural dağlarındaki Yayık ırmağının adına bakılırsa, bu Altay ruhu, daha iyi anlaşılır¹⁰.

Ulu dağların eteklerindeki ırmakları: Göktürk'lerin Ötügen ve Uy-gur efsanesindeki Kamlancu dağları, eteklerindeki ırmakları ile birlikte anılırlardı. Hitay devletinin kurucularına ait efsanede de, *Muyeh dağı, iki ırmak ile çevrilmişti. Altaylar'da, Es ırmağının kıyısındaki Sakçak dağı*

⁶ Gerdizl'in notlarının değerlendirilmesi için bk. W. Barthold, *Ötçö postdaki Sredney Asii. (Ortaasya'da bir gezi hakkında rapor)*, SPb., 1897, metin: S. 83.

⁷ Radlof, *Sibirya'dan*, II, s. 11.

⁸ Aynı eser, aynı yer.

⁹ Aynı eser, II, s. 9.

¹⁰ Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 75.

ile *Miras suyu*'nun kıyısındaki *Kara-dağ* da, kutlu dağlar arasında yer alırlar. *Gelinler* bu dağlara, "Kayın babamızı", derlerdi¹¹.

Bu arada, *Ganj* ve *Nil* ırmaklarını da, unutmayalım. *Çin* ve *Hint* te-sirinde kalan *Kalmuk* Moğollarına göre, "Gökteki bir dağ üzerinde, dört ırmak çıkarmış" Az sonra efsane dejenere oluyor ve bu ırmaklar, birer hayvan şekline giriyorlardı, deniyordu¹⁴.

DESTANLARDA "ULU IRMAKLAR"

"Suyun ayağı, Er Korkut"

Bakır Duası

Anadolu Masalları içinde, ırmaklar ile akar sular önemli bir yer alırlar. Bunları sıralıyacak değiliz. Biz burada, henüz daha mitoloji seviyesinde bulunan, *Kuzey-Türk* destanlarından, bazı örnekler vereceğiz. Anadolu'da bulunan eş ve benzerleri üzerinde de, ayrıca duracağız. Bu destan ve masal motiflerinin bazıları üzerinde, *Türk Mitolojisi* adlı eserimizin bazı yerlerinde, kısa olarak durmuştuk. Burada sunacağımız materyel ise, yeni toplanmıştır. Motifleri, Büyük Türk devletlerinin, menşee ve türeyişleriyle ilgili destanlardaki, benzerlerine öncelik verme yoluyla sıralıyacağız:

Ulu ırmak veya deniz geçme

Bu destanlarda çoğu zaman *deniz geçme* motiflerine, yer veriliyordu. Aslında bu destanların toplandıkları Türk kavimleri, büyük deniz görmemişlerdi. Büyük ırmaklar ile göllere de, deniz veya *tengiz* diyorlardı. *Okyanus* özelliğini gösteren denizleri, deniz ile ilgili bölümümüzde inceleyeceğiz. Diğerlerini ise, burada ele alacağız.

1) "2 dağ ve ırmak geçme": Bu deyiş, tam anlamıyla mitolojik *Kuzey-Türk* masallarının yer aldığı, *Radlof*'un "Türk halk edebiyatından örnekler" adlı eserinin 1. cildinde görülür. Bu motifleri değerlendirmek, biraz zordur¹². Birinci sahife numarası metne; ikincisi ise, *Radlof*'un tercümesine aittir.

2) *Çingiz Han*'ın ataları ve *deniz geçme*: Bu ünlü ve çok önemli motif üzerinde, 1. cildimizde de durmuştuk¹⁶. Bu motif *Göktürk*

¹¹ Radlof-Katanof, *Proben*, IX, s. 604, metin: 588 vd.

¹² Pallas, *Sammlungen*, II, s. 37: *Kalmuk* kesimlerine ait bölüm.

¹³ Radlof, *Proben*, I, s. 342/366. Bu Altay destanlara, göklerde geçen, mitolojik anlatılardır.

¹⁴ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, ss. 467, 566, 575.

ve *Macar* efsanelerinde de, görülür. Bunların, *okyanus* ile ilgileri az olmalıdır.

Diğer motifler

1) "Sandığa, konup, ırmağa atılma": Bu masal ve efsane motifi, Anadolu'da da çok yaygındır. Tabii olarak bunun çeşitli türleri vardır:

a) *Altın sandığa, koyma*': Bu motif ve anlayış, çok eski ve çok mitolojik bir karakter taşıyan *Kuzey-Türk* destanları içinde görülüyordu. Bunun "ölü gömme" gelenekleriyle bir ilgisinin olup, olmadığını bilmiyoruz:

"Yiğit, Sütdenizinde su içiyor... Ondan sonra da babasının ölüsünü, bir altın sandık içine koyup, suya atıyor"¹⁷ Aynı yiğit, "2 dağ ile 3 ırmağı aşarak", buraya gelmişti. Anlaşıldığına göre bu motif, Altay kuzeyinde, epey yaygın idi. Başka bir yiğit de, "babasının ölüsünü, altın bir sandığa koymuştu"¹⁸. Bu çok eski karakterde ve mitolojik bir motiftir. Biraz daha masallaşmış bir motif ise şöyledir:

"Taş-Han, Kara-Kököl'ün büyük kardeşini öldürerek, bir sandığın içine koyuyor ve ırmağa atıyor"¹⁹... Bu masal, *Bara-ba-Om* Kazaklarına aittir. Bunun daha geniş bir şekli ise, şöyledir: "Bir yiğit, Ay ve Gün-han'ların kızları ile evleniyor. Yurduna dönünce, yurdunun Taş-Han tarafından yağma edildiğini duyuyor. Büyük kardeşinin ise, bir sandığa konarak, -diri olarak-, bir ırmağa atıldığını duyuyor. Yiğit, arkasından gidip, kardeşini bulup, kurtarıyor... Bundan sonra da Taş-Han'dan öcünü alıyor"²⁰...

Han-Nâme adlı Türk destanında da, "sandıkla bir çocuğun ırmağa atıldığını", görüyoruz²¹ Anadolu masallarında da bu motif çok geniş olarak görülür.

b) "Tulumu koyup ırmağa bırakmak": Türk mitolojisi ile masallarında çok görülen bir motiftir. Böyle eski karakterde bir motifi, *Radlof*'un *Proben* larında bularak, yayınlamıştık²². Kuzey Altaylardaki Türk kültüründe daha çok, "atderisinin yapılmış tulumlar", bir Türk kültür motifidirler.

¹⁷ *Proben*, I, s. 342/366. Bir Altay destanında.

¹⁸ *Proben*, I, s. 342/372. Ölüye, ırmaklara gönderme motifine, çok az rastlanıyor.

¹⁹ *Proben*, IV, s. 69/87: *Bara-ba-Om* Tatarları.

²⁰ *Proben*, aynı yer.

²¹ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 414: *Özbek* destanında.

²² Aynı eser, s. 53 vd.

Irmak insanları, selâmete götürüyor

2) "Iрмаğa kapılıp, gitme": Bu da, ırmağa atılan, "ırmakta sandıkla gitme" motifine yakındır. Yukarıda, insanlar, sandık veya çok daha eski bir at kültürü motifiyle, tulum içinde, ırmakta sürüklenerek, kurtuluşa doğru gidiyorlardı. Bazıları da, ırmağa kapılma yoluyla kurtuluyorlardı:

"Bir sarhoş kartısını bir zengine, baya satıyor. Fakat karısı, zengine boyun vermiyor, (bayga boyun birmedi). Bey, kadını gemisine götürüyor. Ancak o sırada büyük bir fırtına (yel) çıkıyor. Gemiyi batırıp, kadını da, ırmağın sularında sürükleyerek babasına annesine kadar götürüyor. Böylece kadın da, kurtulmuş oluyordu"²²...

Rüzgâr da, Irmak ile birlikte, kadının kurtuluşuna yardım ediyordu. Bu Masal, Radlof tarafından, Batı Sibirya'da Hoca-Aul Türklerinden derlenmiştir. Büyük ırmakların bulunduğu bu bölgede, gemicilik de yapılıyordu. Anadoluda da ırmağa kapılma, bazan iyi yorumlanırsa da; bazan da, kütüklere doğru gidilir.

Savaşta, ulu ırmak geçme

Bu, bir bakıma ordu taktiği ve stratejisidir. Göktürk yazıtlarında olduğu gibi, Oğuz destanı içinde de, önemli bir motif olarak görünüyordu. Savaş hareketine ve yeteneğine sahip olan Türkler, büyük sulardan ordularını, kolaylıkla geçirmişlerdir. Çingiz Han devletinde de bu yetenek, olağan üstü bir hüner olarak görülmektedir.

Göktürk veziri Bilge Tonyukuk, kendi yazıtında, "İrtiş ırmağının, geçit vermeyen yerlerini geçtik"²⁴ (keçiksizin geçtiniz)...", diyordu. Önemli olan, ırmağın geçit vermeyen yerlerini geçmektedir. Oralarda, düşmanın hazırlığı da yoktur.

"Kaynar ögüz, keçiksiz bolmas": Yani, "Kaynayıp taşan, ulu ırmaklar bile geçit vermez": Bu da 11. yüzyılda derlenmiş, çok manalı eski bir Türk atasözüdür²⁵. Yani kaynayıp taşan, korkunç ve tehlikeli ırmakların bile, bir geçit yeri bulunur. Kağarlı Mahmud'a göre bu söz, insanların şaşırıp kaldığı ve çıkacak bir yol bulamadığı zaman", söylenirdi. Her işin, bir çözüm yolu bulunabilirdi.

²² Proben, IV, s. 110/143: Hoca-Aul Türkleri.

²³ Tonyukuk yazıtı, 35.

²⁴ Kağarlı Mahmud, I, s. 390.

"Atların, sal; kırbacın da, kürek olması"

Oğuz destanı içinde Oğuz Han, kendisine gelen Firenk elçilerine şöyle demişti: "Benim ordum çok büyüktür. Belki siz yalnızca su ve (rum?) ateşini düşünürsünüz. Biz, kaş derya (büyük ırmak) geçmişiz. Ordum, "atlarını, sal ve kırbacını da, kürek" yerine kor ve suları öyle, geçer"²⁶... Bu, farsça Oğuz destanı'ndan alınmış bir parçadır.

Oğuz destanı içinde yer alan yukarıdaki sözlerden, açık olarak görülmektedir: "(Asker), atını sal; kırbacını da, kürek" olarak kullanılıyordu. Ancak Uyğur yazısıyla yazılmış Oğuz destanı ile diğer Oğuz destanlarında, İtil, yani Volga ırmağı, sal yapılarak geçilmişti. Minyatürlerde, sal yapımı na ait resimler de vardı.

- "KÜREK ÇEKMEK", daha çok sürekli olarak, büyük ırmakların kıyılarında oturan Türklerde vardı. Gemi (kemi) sözü de, hem Kağarlı Mahmud'da ve hem de Kutadgu Bilig'de görülüyordu. Ancak buradaki konumuz, bu değildir. Kuzey-Batı Asya'da, büyük ırmaklar vardı. Buradaki halk, gemicilik yapıyordu. Bir Baraba-Om Türk şirinde, şöyle deniliyordu: "Ak-İdil ırmağına düştüğümde (tüşkenimde), kürek çekerken (işke işkende), evimi özledim"²⁷... Tabii olarak bu, büyük Türk kültürlerinden uzakta ve dar bir sahada kalmış, bir Türk gemicilik kültürüdür.

Irmakla ilgili diğer destan motifleri

1) "Deryada nikâh": Bu çok önemli bir motiftir. "Ailenin, mukadde ocağının kurulması", bu gibi kutlu ve mutlu yollarla yapılıyordu. Türk at çobanları'nın bir masalında, çok eski Türk geleneklerinin, bazı "Proto-Türk" motiflerini görüyoruz. "Bir çoban, rüyasında, 3 yerde, 3 ayrı gün eş görüyor. Sonra bir yalnız evde, kâmin kızı olduğu bilinmeyen, bir kız buluyor. (Burası biraz Oğuz destanını andırıyor). Kız da, oğlanın bir at çobanı olduğunu anlıyor ve ancak bundan sonra evlenmeğe razı oluyor.

"Bir ırmağın kıyısına (daryanın kazına) geliyorlar. Taharetleniyorlar (târet aldılar), gusülüyorlar (hüsül koyuldular), üslü üstlerine nikah kıldılar, kosalduklar (evlendiler) ve bir ev (üy) aradılar"²⁸...

Dünürsüz evlenme, burada açık olarak görülüyor. Çok eski bir motif! Söz kesimi, evde; nikâh ve evlenme (koşulma) ise, derya kenarında oluyor.

²⁶ Z. V. Togan, Oğuz destanı: (Regideddin'den), s. 37.

²⁷ Proben, IV, s. 77/98: Baraba-Om, gemici Türkleri.

²⁸ Proben, IV, s. 105/136. Kuzeydeki at çobanı Türklerden.

İslâmiyetin, belirli belirsiz tesirleri de vardır. Bu masal, Kuzey-Batı Asya'da, *Turalı* Türk boyundan, derlenmiştir.

2) *Devler ve ırmaklar*: Yine yukarıdaki destanda, hakanın kızı hastalanıyor. Hakan, oğlana şöyle diyor: "Bir deryaya yakın bir dev (yilbegen) vardır. Bahçesinde güller açmıştır. Kızımın hastalığı için, bu güllerden getir..." Kız bir muska yazıyor, oğlanın eline veriyor. Bundan sonra da bir çok olaylar oluyor. En sonunda oğlan, H a n oluyor²². Su başlarına yakın devler, diğer Türk masallarında da görülmektedir.

3) *İrmak kavşakları*: İrmakların birbirlerine kavuştukları yerler, A n a d o l u 'da da, bir kutluluk taşırlar. H ı t a y devletinde bu ırmak kavşaklarının büyük bir önemi vardı²³. *Oğuz Kağan* da, ikinci hatununu, bir ırmak üzerindeki, bir adacıkta bulmuştu...

4) "10 ırmak ve 30 ırmak": Bunlar, U y g u r l a r ın atalarının ilk yurtlarında bulunan, ırmak sayıları idi. "O n U y g u r" "boyları, 10 ırmak havzasında idiler. Buna göre "coğrafya ve ırmaklar sosyal gelişmeyi de sağlıyordu". Bu konular için bk. (Türk Mitolojisi, I, 73, 83).

5) "7 ve 70 derya": Bu anlayış İslâmiyetten sonra, örnek olarak Y u n u s E m r e 'nin dilinde görülüyordu. A b d a l M u s a da, "70 derya bizim keşkülümüzde"; diyordu. A l t a y kuzeyindeki, müslüman olmayan Türk halkının edebiyatında da, bu anlayış vardı: "G ö k H a n oğlana, 7 dağ, 7 ı r m a k ile K a r a b o ğ a 'nın boynuzunu getir diyor"²⁴.

TÜRKLERİN ÇAY VE IRMAKLAR HAKKINDAKİ BAZI BİLGİLERİ

(Efsanelerde ve mitolojide)

"Su ayağı" ve "su kavşakları"

1) "Su ayağı": (Mansab, çayın döküldüğü yer): Çeşitli çağlarda ve çeşitli Türk kültür çevrelerinde, manada küçük değişiklikler görülmektedir. "Ayak" A n a d o l u 'da ve diğer Türklerde, "yatak" manasında da söylenmiştir. "Su ayağı", Kırgız türkçesinde de, ırmakın döküldüğü yer, mansab demektir²⁵.

a) "Su ayağı Er-Korkut": Kırgızların b a k s ı dualarında, "Su başında Süleyman, su ayağı Er-korkut, belâları sen korkut" diye bir çağrılan söz açmıktık²⁶. D e d e K o r k u t, burada da suyun ayağında, yani sir-

derya suyunun döküldüğü yerdedir. K a l m u k moğollarında da, "adag"; suyun katıldığı, döküldüğü yer olarak, anlaşılmaktadır²⁷.

b) "su katılığı": 11. yüzyılda, "su katılığı"; suyun birleştiği yer ve bu yerdeki su birikintisi, demektir²⁸. Bu, A n a d o l u 'da da yaşamaktadır.

c) Diğer deyim ve anlayışlar: -1. "Tüşürgü": Çayın ırmağa karışan ağız, değirmenin bir ırmağa olan savaşı, demektir²⁹. -2. "Tamga": Denize, dereye veya göle dökülen, bir suyun koku; gemilerin demir atukları ırmak iskelesine veya limana da, "tamga" deniyordu. Bu söz, şu beyitte de gelmiştir³⁰.

"Suyun kolu taşra çıkıp dağı geçer,

"Çevresinde, dizgin gibi, ardış biter!

A n a d o l u 'da ise, iki çayın veya derenin birleştikleri yerlere, "çatak, kavşak, tıkaz..." gibi sözler söylerler.

Y a b a n c ı s ö z l e r, tabiat ile ilgili konularda, halk arasında çok az girmiştir. Bununla beraber *Kaşgarlı Mahmud*'un *Keñçekçe* olarak saydığı ve ırmak ağız anlayışıyla söylenen, "kewli" sözü üzerinde de durmak gerekir³¹.

Küçük çaylar

1) "Ayrık": Küçük dere manasında. Kuzey Türklerinde: "Ayrık"; "ayrışak (ayrık çay)"; küçük dere manasında çok görülüyor³². A n a d o l u 'da, "ayrıkman" denir.

2) "Cılgı": Kırgız Türkleri, daha çok, suyun yatağı için böyle derler³³. A n a d o l u 'da ise, ince dallar ve sulara böyle denir.

3) "Çırlak": Küçük çaylar için, Anadolu dışında söylenen bir sözdür³⁴. Bizde daha çok bir ses belirtisi gösteren, bir sözdür. Az akan sular için söylenebilir.

4) "Öz, özek, özen...": "Öz" köküyle ilgili, pek çok dere ve çay adı vardır. "Öz", 11. yüzyıldan önceleri, daha çok vadi ve geçit gibi şeyleri anlatmak için de söylenirdi. İki dağ arasında bulunan derelere, "öz" veya "dağ özü" denirdi. Bu da, dağların arasındaki bir dere demektir³⁵. *Isılgöl* çevrele-

²² R a m s t e d t, *Kalmückisches Wörterbuch*, s. 31.

²³ *Kaşgarlı Mahmud*, I, s. 460.

²⁴ Aynı eser, I, 490, Krfl. B r o e c k e l m a n n, *Fortschats*, s. 225.

²⁵ Aynı eser, I, s. 424, Krfl. B r o e c k e l, *AM I*, 29, 2a.

²⁶ Aynı eser, I, s. 442, Krfl. B r o e c k e l, *Fortschats*, s. 106.

²⁷ R a d i o f, *Wörterbuch*, I, ss. 27, 30.

²⁸ Y u d a h i n, *Kırgız Sözlüğü*, s. 299.

²⁹ R a d i o f, aynı eser, III, s. 28.

³⁰ *Kaşgarlı Mahmud*, I, s. 46.

²² *Proben*, IV, s. 106/137.

²³ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 350.

²⁴ *Proben*, I, s. 242/246. Bu Altay destanı da göklerde geçer.

²⁵ Y u d a h i n, *Kırgız Sözlüğü*, (tercüme), s. 62.

²⁶ A. İnan, *Şamanizm*, s. 141-142.

rinde oturan Çiğil Türk boyları ise, iki dağ arasındaki geniş yollara, "özi" diyorlardı⁴¹.

"Özük" ise aynı eserde, oyularak havuz yapılan beryere; "özük su" ise, derelerden ayrılan her çaya, ad olarak verildiği söyleniyordu⁴². Anadolulu'da ise, çeşitli dere veya çaylara, "öz, özbek, özen, özelti, özen, özgen" gibi adlar verilir: (Bk. DS). Yine Anadolu'da görülen "saya" sözü üzerinde ise, ayrıca durmak gereklidir. Çaylar için söylenen bu sözü, Ortasya'da da görüyoruz.

- *Büyük ırmaklar*: Bu konu üzerinde, kendisi ile ilgili bölümde, geniş olarak duracağız. Bunlara, "ulu ırmak" adlarını da vermiştik. Bazı Türkler ise, farsça "derya" dan gelen "darıya" sözünü kullanırlar⁴³.

Suyun derinliği

"Derin", *tering* sözlere, çok eskilerden şimdiye kadar, suların derinliğini anlata gelmişlerdir. Bu tanıtmaya, yalnızca su için değil; su ile ilgili diğer şeylerde de görülür. *Kaşgarlı Mahmud* bunun için şöyle diyordu:

"*Tering tengiz*, (yani derin deniz), *engin*, geniş ve derin deniz demektir. *Oğuzlar*, her derin ve çok şeye, "tering" derler. Bu sözden alınarak, geniş derelere ve yollara, "tering urı", denmiştir. Yine bunun gibi bilgin ve hakim kişilere de, "tering bilge" denilir⁴⁴.

"Derin kuyu" anlayışını da, Uygur yazılarında görüyoruz⁴⁵. "Tering kudig"; "Derin bilig" (*tering bilig*) anlayışı da, yine Uygur yazılarında devam ediyordu⁴⁶. Anadolu'daki "kök" sözü ve anlayışı üzerinde de durmak gereklidir (DS).

- "Sığ" sığ su: Bu söz, anlaşılacağına göre Oğuz kesimlerinden geliyordu. II. yüzyılda Oğuzlar "sık" sözünü az anlayışıyla söylüyorlardı. Örnek olarak onlarda koyun azdır, derler iken, az yerin e "sık" diyorlarmış⁴⁷. "Sığ" sözünü, şimdilik başka türlü yorumlayamadık.

"Sayram" da, sığ anlayışıyla söylenmiştir. "sayram su"; "topuktan yukarı çıkmayan su, sığ", diye yorumlanmıştır⁴⁸. "Sayram"; İsficâb ve

⁴¹ Aynı eser, I, s. 89.
⁴² Aynı eser, I, s. 71. "Özük" (Taleüt) = ırmak (Radlof, *Wörterbuch*, I, s. 1302). (Kazak-Kırgız), aynı manada: (A. eser, s. 187).
⁴³ Yudaşin, *Kırgız Sözlüğü*, s. 299.
⁴⁴ *Kaşgarlı Mahmud*, III, s. 370.
⁴⁵ *Türkische Turfan Texte*, I, 102.
⁴⁶ Altun Yarıktı (Savarnaprahâsa), 350, 21.
⁴⁷ *Kaşgarlı Mahmud*, III, s. 130: Oğuzca.
⁴⁸ Aynı eser, III, s. 176.

Çimkend şehirlerinin de adıdır. "Su sayramlandı" demek ise, su azaldı biraz şekildi, içinden geçilebilecek bir düzeye geldi, demektir⁴⁹. *Kırgız Türkleri* ise, sığ veya sığlık için, "tayız, tayızlık" deler⁵⁰. Bunun yorumunu bırakıyoruz.

Anadolu'da ise sığlığın yanında, daha çok "yüzlek" sözü denilir, "yuka, yufka"; diyenler de vardır. Ayrıca Anadolu'da sığ için söylenen, "deyaz, diyaz" sözlerini de, yukarıda *Kırgız Türkçesindeki*, "tayız" ile karşılamada, yarar vardır. "çibil, sıvak, yaşlacan, yaşvan" gibi Anadolu'da deyimleri de, önemli kültür sözleridir. Bu konuda, bu kadarcıkla yetinelim.

"Köl", ırmak ve kolları

Çaylar üzerinde dururken, bu konuyu da gözden geçirmiştik. Çünkü büyük ve küçük çaylar da, birer ırmak koludur. Bunlar arasında, "öz" ve "özük su" ile Anadolu'daki, "öz, özbek, özen, öden, özen" gibi deyiş ve anlayışları da ele almıştık. Yine *Derlem* sözlüğünde görülen, "oyuntu, uyuntu" gibi deyişler üzerinde de, ayrıca durmak gereklidir.

"Tarmak" ve "tarmut", ırmak kolları için söylenen, en eski Türk sözleridir. Anadolu'daki "tırmık" ve benzeri sözler ile, bunları karşılaştırmada, bir yarar vardır. "Tarmak" eski türkçede, hayvan veya kuşların pençeleri veya tırnağı demektir. Nitekim "karga tırnağı, pençesi" (*kargak tarmak*) da, adını bu sözden almıştır⁵¹. Suyun kollara ayrılmasına, "su tarmaklandı"; boyun veya halkın, parçalanması veya bölüklere ayrılmasına da, "boy tarmaklandı"; deniliyordu⁵². Çeşitli Ortaasya Türk çevrelerinde ise bu söz, "kol, dal, filiz" anlayışıyla söyleniyordu. Anadolu'daki "tırmalam" deyiş ve anlayışlarını da, bunlara katmalıyız.

"Tarmut, tarmutlanma" da, yine bu söz ve anlayışın, başka bir söyleyişidir. "Tarmut"; dağların tepeleri, dereleri anlayışıyla söylenmiştir⁵³. "Tarmutlanma", da, yine suyun kollara ayrılmasıdır⁵⁴.

"Tarımsırmak"; da, adını bu kök ve anlayışlardan almış olmalıydı. *Tarımsırmak*, göllere ve kumluklara dökülen çay kolları demektir⁵⁵. Doğru *Türkistan*'daki *Tarımsırmak* ırmığından, *Kaşgarlı Mahmud* da söz açıyordu: "Tarımsırmak Uygur sınırında, Küçe adındaki bir yerin yanında bulunan, bir yer adıdır... Buraya akan bir derenin adında da, "Tarımsırmak" derler⁵⁶.

⁴⁹ Aynı eser, III, s. 205. Krşl. Brockelmann, *Wörterbuch*, s. 169: "Sayram".
⁵⁰ Yudaşin, *Kırgız Sözlüğü*, s. 718.
⁵¹ *Kaşgarlı Mahmud*, I, s. 467.
⁵² Aynı eser, II, s. 274. Krşl. Brockelmann, *Wörterbuch*, s. 197.
⁵³ Aynı eser, I, s. 451.
⁵⁴ Aynı eser, II, s. 270. Krşl. Brockelmann, *Wörterbuch*, s. 197.
⁵⁵ Aynı eser, I, s. 396.
⁵⁶ Aynı eser, I, s. 396. Krşl. Brockelmann, *Wörterbuch*, s. 197.

Irmağın kıyıları

Taşkın ve seller

rülür. *Çingiz Han* ve ataları ile kendi boyunun adı, köklerini, bu sözden alıyordu. "Taşkın"; bütün Türklerde, sel ve taşkındır⁶³.

"Gelgin", "kelgin" de, (arapçada ki "med" demektir)-, ırmaklar ile çayların kabarması ve taşmasıdır⁶⁴. Bunu içinde, *efsane ve mitoloji* de vardır.

⁵⁸ *Mogolların Gıta Tarihi*: (YCPS), 118, 30.

⁵⁹ *Kağarlı Mahmud*, III, s. 369.

⁶⁰ *İbn Mühenna Sözlüğü*, s. 191.

⁶¹ *Kağarlı Mahmud*, III, s. 18.

⁶² *Yuduhin, Kırgız Sözlüğü*, s. 644.

⁶³ Aynı eser, s. 716.

⁶⁴ *Kağarlı Mahmud*, I, s. 443. *Brockelmann, sel (Flut)* olarak yorumluyor (Wörterbuch, s. 103).

32. BÖLÜM

TÜRK MİTOLOJİSİNDE DENİZ VE OKYANUS

II. YÜZYILDA SÖYLENMİŞ DENİZ HAKKINDAKİ
SÖZLER VE DÜŞÜNCELER

Yukarıda da söylediğimiz gibi, Türklerin çoğu, büyük denizi bilmez ve tanımazlar. Bundan dolayı, halk ağzından derlenmiş şiir ve atasözlerinde geçen *deniz*, daha çok *ırmak ve göller* ile ilgilidir. *Anadoluda* da böyledir. Şimdi içinde deniz sözü geçen, Kaşgarlı Mahmud'un, II. yüzyılda derlediği sözleri sunup, bunları Türk düşünce tarihi bakımından, yorumlamaya çalışacağız:

1) "*Kurulmuş (yay) kirişi düğümlemez, kement ile de dağ eğilmez*": Atasözü, çok açıktır. Yayın gerilmiş kirişi düğümlemez. Yazara göre bu söz, küçük araç ve vasıtalarla, büyük işlere girilemeyeceğini, anlatmak için söylenmiştir¹.

2) "*Kementle dağ eğilmez, kayıkla deniz kapanmaz*": İnsan dağı kementle eğemez; denizi de kayıkla kapatılıp, sed çekilmez. Buradaki denizin, bir *trmak* olduğu anlaşılıyor. Yazara göre, büyük işler, küçük sebeplerle, geri bırakılmaz². Büyük işleri küçümseme! Büyük işleri yapmak için çaba göster!

3) "*Göz yaşı*" ile tuzlu *deniz suyu* arasında, bir benzerlik de gösteriliyordu. Bundan da anlaşılıyor ki, buradaki deniz sözü, *tuzlu suyu* nedeniyle deniz karşılığı olarak söyleniyordu.

Beni avlayıp, koyma; (bana) söz verip, cayma!

Gözüm deniz gibi akar, yöresinde kuşlar uçar!

Yazar, bir *tuzlu su* da n, söz açıyor. Yorumu şöyledir: "Beni avlayınca, bana kötü bakma, beni alçak görme; gözümünden deniz suyu akıyor, çünkü deniz suyu, göz yaşı gibi tuzludur-, gözümünden akan suların çevresinde ise, kuşlar uçuşuyor³.

¹ "*Kurulmuş kenti eğilmez, akarakun tag eğilmez*": Kaşgarlı Mahmud, III, s. 215. Krşl. Breckelmann, Spr. 124, 125.

² Kaşgarlı Mahmud, I, s. 100: "*Tağrı ul rugın egmez, tağrıni kayıkla kapanmaz*". Krşl. Breckelmann, Spr. 143.

³ Kaşgarlı Mahmud, II, s. 43: "... Akar hösemü aş tengiz..." Krşl. Breckelmann, AMI, 254.

4) “Deniz köpüğü” ve “göl köpüğü”: Yine Kaşgarlı Mahmud'un verdiği bilgilere göre “göl” denizin ta kendisidir. Ancak “deniz köpüğü”, Türkler arasında söylenmez. Türkler yalnızca “göl köpüğü” derler. Bu da bize gösteriyor ki, Türkler büyük denizleri tanımıyorlardı. Göl dedikleri zaman, deniz anlaşıyordu.

5) “Derin deniz”: (Tering tengiz): Kaşgarlı Mahmud'un yorumuna göre, “geniş, engin, derin deniz”, demektir. Oğuzlar, her derin ve çok olan şeye, “tering”, yani derin diyorlardı. Bu sözden alınarak, geniş dere ve yollar için de, “tering urı” denmiştir. Derin bilgin ve hakim kesimlere ise, “tering Bilge” deniyordu. Bu çağlarda Oğuz kesimlerinin büyük deniz görmüş olmaları, mümkün değildi. Tabii olarak, *Sir-derya* dışında.

KUTADGU BİLİG'DE DENİZ VE DENİZLE İLGİLİ İNANIŞLAR

Kaşgarlı Mahmud'un Türk halk dilinden derlediği sözler ile atasözleri, çok gerçekçidirler ve yoruma da bir sebep bırakmazlar. Kutadgu Bilig ise, bir kişinin, bir düşünce ve fikir eseridir. Zaman zaman, derin ve karanlık olan noktaları da, vardır. Elbette ki, yabancı ve İslamiyet tesirleri de vardı. Ancak bunlar, çok eski bir karakter taşıyan, eski Türk düşüncesi ve türkçesi içinde yoğrulmuşlardır. Yabancı sözler de fazla görülmez. Aslında Kutadgu Bilig içindeki, denizle ilgili düşünceleri kesin bir sıraya koyma da, çok güçtür. Buna rağmen bu düşünce düzenini, bir sistem içinde sunmağa çalışacağız:

1) “Ölüm ve deniz: Bu düşünce, Kutadgu Bilig içinde, iki yerde görülür. Ölümün uçsuz ve bucaksız oluşu, denizin derinliklerine benzetilmiştir:

1. Kimi durmadan koşar, kimi dünyayı (acun) döner!

Kimi canını verir (yulug), kimi denize girer! (KB, 1733)

2. ÖLÜM bir deniz gibi, ne ucu ne dibi yok!

Bakıp görürsen eğer, bir bataklık ki, dibi yok (KB, 1140)

2) “Denizin yarıtılığı”: Göktürk yazıtlarında ve diğer Türk eserlerinde görüleceği gibi yer, gök ve diğer bütün varlıklar, hep bir arada yaratılmışlardır. Yarattısı da, tektir. Aşağıdaki şiir, İslami bir düşünce ile yazılmıştır. Ancak dil ve anlatış bakımından, eskiye bağlıdır:

Yarattın (türüttün) onbinlerce, sayısız canlı (tirig)!

Yazı, dağ ve deniz, tepe ile çukuru (oprı)! (KB, B-21)

* Kaşgarlı Mahmud, II, s. 136.

* Aynı eser, III, s. 370. Krgl. Brock., *Wörterbuch*, s. 204: “Hochgefahrt” (Guzt).

3) “Evllenme ve deniz: Ölüm gibi, evlenenler de yeni bir hayata, başlamış oluyorlardı. Ancak ölenler, denize dalıp, kayboluyorlar; gemiye binerek, selâmetle denize açılıyorlardı. Aralarında, bir ayrılık vardı:

Gemiye binenleri, düşün evlenen kişi (alguç)!

Gemiye binen kişi, deniz içre açılır! (KB, 3386)

4) “Oğul-kız” ve deniz: Kutadgu Bilig yazarı, nedense oğul ve kız yetiştirmeyi çok güç bir iş olarak görür. Adeta onları yetiştirmekten, olmamalarını yeğler gibidir:

Oğul kız sakıncası, bir dipsiz deniz!

Sarı kılar (bırakır), bize ak deniz! (KB, 1164).

5) “Rahat ve içki” iki deniz gibi: Yusuf Has Hâcib, sürekli olarak hizmeti ve çalışmayı öğütler. İçkinin de, insanları yokluğa doğru götürdüğüne inanır. Bu ikisine tutulursun, deniz gibi, bunların da dibi yoktur:

Rahatlıkla avunma (avın-), sen içme içki!

İki denizdir bunlar, sana yoktur geçiti! (KB, 5208)

6) “Bey-deniz” ve inci bahçesi: İrmak ile ilgili bölümümüzde, Kutadgu Bilig, yazarının, beyleri taşın ve bol sulu ırmaklara, nasıl benzettiği üzerinde durmuştu. Bu ırmaklar, bereket de; ölüm de verirdi. Yazar, denize benzettiği beyler için ise, biraz daha iyimserdir:

Bu beyler bir denizdir, dibi incilik!

Bu denize yakın dur, ara zenginlik! (KB, 5356)

“Akıl, bilgi, gönül, deniz ve bilgi”

Kutadgu Bilig yazarı, Yusuf Has Hâcib'in ırmak, bilgi arasında, ne güzel ilişkiler kurmuş olduğunu, ırmaklar üzerindeki bölümümüzde, çok geniş olarak bulacaksınız. Orada hep, “ey bilig ögüz”, yani “ırmak bilgili” diye, bir bilgeye seslenip duruyordu. Burada ise, bir bilgeye, “Ey, Deniz bilgi” veya bizim yorumumuza göre, “Ey, Deniz bilgili”, diye seslenip, duruyordu. Bu bilgeyi, ne tanıyor ve ne de bilebiliyoruz.

En iyisi, bazı örnekler seçerek, arka arkaya vermektir. Eski türkçe metne bağlı kalarak verdiğimiz bu yorumlara, bazı eski deyimleri, tırnak içinde katarak, konuya bir aydınlık getirmeye çalışacağız. Ana motif ve temaları da, büyük harflerle yazacağız:

1. Akıl (ukuş) çok olmalıdır, bilgisi deniz,

Her işi bitirmeli, ak etmeli yüz! (KB, 2185).

2. Senden işitmek gerek, bütün sözleri,
Bilgide bir denizsin, akılda ırmak! (KB, 2949)
  3. Bilgi bir denizdir, uçu dibi (tüpi) yok,
Bir serçe emse eğer, emeyeği yok!
  4. Kişinin gönlü dipsiz, bir deniz durur,
Bilgi ise incedir, dibinde durur! (KB, 211)
  5. Denizden çıkarmazsa, inciye kişi,
(Dibinde aynı kalır), taş ile inci! (KB, 212)
- "Ey Deniz Bilgili!", "Deniz ve Bilgi":

İrmaklar ile ilgili bölümümüzde Kutadgu bilig'den, ırmak ile bilgi arasında düşünülen bağlar üzerinde bir kaç beyiti, örnek olarak sunmuştuk. Aynı eser, bilgi ile deniz arasında da bağ kuruyordu. "Ay Bilgi Ögüz!", Yani, "ey bilgisi ırmak gibi bol ve taşkın olan kişi" seslenişini, yukarıda, ırmak ile ilgili bölümümüzde, anlatmıştık.

"Ey Bilgi Tengiz!": Bu sesleniş de, bu bölümümüzde ele alınacaktır. Bu da, "Ey bilgisi, deniz gibi derin ve engin olan kişi", demektir. Bu bilgenin, kim olduğunu bilmiyoruz. Ancak Kutadgu Bilig yazarı, onun kişiliği hakkında şöyle konuşuyordu:

- İşit, gör neler diyor, Deniz Bilgili,
Özü alçak gönüllü, yüce yürekli! (KB, 4813)
Bilgisi deniz gibi, ne diyor dinle!
O, akıllı sâkindir, gönlü de yüce! (KB, 4698)*

"İş ve bilgi", bu konu ile ilgili görülmektedir. İnsanın yüzü, iş ile ak edilir. Kutadgu Bilig'de, "yüzü ak oldu" yerine, "kızıl oldu" denilirdi. Bu sebeple biz, metindeki kızıl rengi, ak olarak yorumladık:

- Bu sözü iyi demiş, Deniz Bilgili!
Böyle iş tutulursa, ak olur beniz! (KB, 4868)
Deniz Bilgili insan, ne diyor dinle!
Bilgi ile çalış (işlet-), yüzünü ak et! (KB, 5199)*

"Hiyanet", Türklerde, her çağda aşağı ve kötü görünmüştür. Çünkü bu, devlet ile aile disiplininin, temelini sarsıyordu. Böyle bir kişiye, ne el uzatılmalı ve ne de yakınında bulunulmalıydı:

- Hiyanet eden kişi, elini sunsa,
Deniz bile azalır, kurutur yeri! (KB, 2866).*

DEDE KORKUT'TA DENİZ VE DENİZLE İLGİLİ ANLAYIŞLAR

"Urtaşuban sular taşsa,
"Deniz dolmaz!"

Dede Korkut

Dede Korkut Oğuzları, daha önceleri büyük deniz görmemişlerdi. Türkistan'da Hazar denizi, yani "Gökçe Deniz" in adını işitmişlerdi. Anadolu'ya geldikten sonra ise, Karadeniz ile karşılaştılar.

4) "Gökçe deniz"; Hazar Denizi: Hazar Denizi Oğuzlarının en ki ve ulu denizidir. Ancak Dede Korkut'ta, yalnızca bir yerde adı geçiyordu:

"Meyhanede, beş gün yeme içme oldu. Andan, Şirögüven (?) ucundan, Gökçe Denize değin, il çarptı. Kalaba doyum oldu!... (DK, 255-2). Bu günkü bilgimizle, bu sınırların bulunması ve akının haritasının yapılması, çok güçtür. Bu akın herhalde yine Doğu Anadolu'da olmuştu. Ancak, Hazar denizi'ne kadar uzanabildiklerini, sanmıyoruz.

2) "Karadeniz": "Kara" tanıtmasıyla tanıtılan her denizi, bizim bildiğimiz Karadeniz olarak, kabul etmemeliyiz. Kara sözü, sular ile denizlerin, bir özelliğidir. Nitekim "kara su" veya "kara kara taşan sular"; Türklerin kendilerine ait benzetmeleridir. Biz burada Dede Korkut'ta Kara-deniz ilgili bilgileri ele alıp, incelemeğe çalışacağız:

a) "Denizin işi ve dibi": Dede Korkut Oğuzları, atlı ve hayvanlı kavimlerdi. Karadeniz'i, yalnızca akınları dolayısıyla görmüşlerdi. Ancak Dede Korkut'ta, bir deniz dibinin anlatılışı ve tanıtması vardır ki, bunu bugünkü bilgimizle anlatabilmenin imkânı yoktur. Belki yüzgeçliler, balık; bahriler de, deniz kuşları olabilir. Ancak, "arkıç kır" ile "su dibinde çığırışan âsiler", ne olabilirlerdi?

- Arkıç kırda yaykanur, umman denizinde,
Sarp yerlerde yapılmış, kâfir zehri,
Sağa sola çırpındı, urur yüzgeçleri, Su dibinde döner, bahrileri,
Tanrı menem deyü, su dibinde çığırışur âsileri,
Önün koyup, tersin okur, kızı gelini,
Altın aşuk oynar, Sane'dan'ın beyleri,
Altın katla Oğuz vardı, alamadı!... (DK, 279-1)*

Bunun Karadeniz olduğundan hiç bir şüphemiz yok gibidir. Oğuzlar, denizin dibinde bir şeyler olduğunu düşünmüşlerdi. Ayrıca bu düşünce,

çok eskilerden geliyordu. *Umman denizinin, arkış kırdı dalgalanmasını*" düşünmek de, ayrı ve güzel bir şey!

b) "*Karadeniz'i delip, geçme!*" Bu olayı Yeğenek, düşünde, rüyasında görmüştü. Düş de olsa, Yeğenek'in bu güzel sözlerini, aşağıda sunmayı, yararlı görüyoruz:

Begler, gafillice kara başım, gözüm, uykuda iken düş gördü, ala gözüm açuban dünya gördüm. Ağ ışıklı (miğferli) alpları yanıma saldı! Dede Korkut'tan öğüt aldım! Ala yatan kara dağları aşdım!

İleri yatan Karadeniz'e girdim! Gemi yapıp; gömleğim çıkardım, yelken kurdum! İleri yatan denizi delip, geçtim! Öteki kara dağın yanında, alnı başı balkır bir er gördüm!..." (DK, 206-8).

"*Bir cihâd işareti*" ve sözleri de kabul edebiliriz, bu konuşmayı. Türklerin gözü, yalnızca Karadeniz'de değil; Karadeniz'in ötelere kadar da uzanıyordu. Kara deniz ötesinde, bir karadağ vardı. Amaç ve hedef, orası olmalıydı.

c) "*Karadeniz gibi asker*": Biz burada, Dede Korkut kitabından, arayıp bulup, bir konu üzerindeki materyel ve vesikalatı kurmak ve tamamlamak için çalışıyoruz. Tabii olarak herşey, kesin olarak aydınlatılmıyor. Ancak böylece konular, bir araya gelmiş oluyorlar. Uruz, karşıda kâfirin askerini görünce, babası Kazan'a şöyle sormuştu:

Beri gelgil, Ağam Kazan!

Deniz gibi kararıp, gelen nedir?

Od (ateş) gibi zılayup, yıldız gibi parlayıp, gelennedir

Ağız dilden, beş kelime haber bana,

Kara başım kurban olsun sana!

(Kazan da oğluna şöyle dedi:)

Karadeniz'in yaykanup, gelen,

Kâfirin leşkeridir!... (DK, 128)

Birce buradaki kara-deniz, bildiğimiz kuzeydeki Karadeniz olmasa gerektir. Buradaki karanlık, su ve dağlarda olduğu gibi, denizin bir tanıtması olmalıydı. Şu örnek de bizi doğrular:

"*Kara kara denizlerin, gemisi ağaç!*" Dede Korkut bu sözü, ağacı ögerken söylüyordu (DK, 55-10). "*kara kara tanıtması, dağlar ve sular için de söylenmiştir.*

"*Deniz kulunu*", bir at cinsidir. "*Bay Böre'nin oğlu için, bir deniz kulunu, boz aygır aldılar*": (DK, 69-13)

TÜRK DESTANLARINDA BÜYÜK DENİZLER

"*Türk Mitolojisi*" adlı eserimizin 1. cildinde, bu destanların özlerini veya asıllarını verirken, bu mitolojik denizlerden, bir çok örnek vermiştik. Ancak o zamandan bu zamana kadar, epey bir zaman geçmiş bulunuyor. Yeni olarak bulduğumuz vesikaları da, burada sunmak istiyoruz.

Hind ve Yunan mitolojisi'ne göre, ilk önce bütün kâinat ve varlık bir deniz ve oceanus" halinde idi. Canlılar ve insanoğlu, bundan sonra yaratıldı. Bu inanış, elbette ki Türk mitolojisine de tesir etmiş ve izler bırakmıştı. İçlerinde ve köklerinde, bu tür motifler bulunan destanları, tam metinleriyle adı geçen eserimizde vermiştik. Şimdi yeni bulduğumuz vesikalar ile, ancak kısa olarak, konuyu yeniden değmek istiyoruz. Bu vesikalar, Radlof'un, "*Proben der Türkischen Volksliteratur*"; yani "*Türk halk edebiyatından örnekler*" adlı eserinden derlenmiştir:

1) "*Deniz geçme*": Türk destanlarında çok görülen bu önemli motifi, "*ırmak geçme*" ile ilgili bölümümüzde ele almıştık. Oğuz destanı gibi, düşüncenin gerçek yönlerinden pek ayrılamayan Türk destanlarında, bu motif az görülür. Oğuz destanında, "*deniz geçip, İt-Barakları'nı adasına gitme*" ile "*İdil veya Volga ırmağını geçme*" gibi, motifler görülür.

a) Çingiz Han'ın atalarından, "*gök kurt*" ile "*güzel meral*" ın deniz geçerek, gelmeleri de, 1. cildimizde geniş olarak ele alınmıştı.

b) "*Süt denizinden geçme*": Çok eski mitolojik bir karakteri olan, bir Kuzey-Türk destanında şöyle deniliyordu: "*Sırtı, omuzu ve sarayı demirden olan bir yiğit, süt denizi'ni geçerek, akına gitti*". Süt denizi üzerinde, 1. cildimizde durmuştuk. Bu denize bazan, "*Süt ak göl*" de deniyordu.

c) Oğuz destanına benzer destanları, biraz daha geç zamanlarda görüyoruz: "*Kozu Körpöz, donmuş ırmağın üzerinden, karşı tarafa bir günde geçiyor ve Kara-Han'ın büyük oğlunun ülkesine giriyor?...*"

d) "*Ay-Han'ın Gün-Han'a akını*": "*Kün-Han kızına şöyle dedi: 'Ay-Han her yıl bizim ülkemizi almak için geliyor. Ancak denizi geçemiyor ve kalemizi yakamıyor. Ondan sonra da geri dönüyor. Kızı: -Baba, denizi üzerinde nasıl yürünür? Diye soruyor... Ay-Han kızına, ben denizin dibinden bir köprü yaptırırım, diyor'...* Görülüyor ki bu, çok mito-

* Radlof, Proben, I., s. 272/295. Bir Altay destanı.

* Proben, IV, s. 12/17. Kozu-Körpöz destanı.

* Proben, IV, s. 67/95: Burada, "Censet", "cehansem" motifleri vardır. Ay-Han, Gün-Han, semavi varlıklardır.

lojik bir motiftir. Daha geç motiflerin derinliklerine, ancak bunlarla inebiliriz. Çünkü bu konuşmayı, kuş donuna giren, *Kara-kököl* dinlemişti.

2) *"Ateş denizini"* geçme: Bunu da oldukça geç; ancak içinde çok eski Motifler bulunan, Kırgız Türklerinin *"Han Şentey"* adlı bir masalında görüyoruz. Masalın bazı katlarında, *Hızır* ve *Hazreti Ali (Exreti Ali)* de, görülüyor:

"*Han Şentey, Ayna-Han'ın, (bu Han bir şeytandır), kızını almağa gidiyor. Ancak Ayna-Han'ın yolunun üzerinde bir "ateş denizi" varmış. Bu aslında bir cehennem imiş. Ateş denizini geçtikten sonra atının ayağı yanıyor...*" Bu masalda, bir çok masallar içiçe girmiştir. Oğlana da, bir tilki yol gösterir. *Ateş denizi'nin* daha eski karakterde ve orijinal anlatışları vardır".

3) *Konuşan atile "ateş denizini"* geçme: Ayrı bir anlatış ise, başka bir masalda bulunur. Bu masal da aynı yerde derlenmiştir. *"Kozu Körpöz"* adını taşıyan bu masalda yiğit, zaman zaman *"keloğlan donuna girer"*. Bunun içine de, başka masallar karışmıştır: *"Yiğit, Ayna-Han'ın kızını almak için yola çıkar. Atı konuşur ve kendisine akıl vererek, yol gösterir... Yiğit, üç halı ister. Bu halılar ile, Ateş denizi'ni geçerler..."* Bu masal veya destan, öncekinden daha mitolojik bir karakter taşır. *"Keloğlan olma ile atın konuşması"* ve daha bir çok şeyler, masala değer verirler.

"*Üç halı"* motifi, bize burada bir *Önasya* motifi olarak görünmüyor. *"Tahta çıkan hakanlar, göğe çıkan şamanlar ile güveyiler de Türklerde, halı üzerinde taşınırdı"*.

DİĞER MOTİFLER

1) *"Ayna"nın deniz olması:* Anadoluda da ayna, bir tehlikeden kurtulmak için kullanılan bir sihir aracı olarak görülür¹². Anadolu'da, daha çok devlerden kurtulmak için, biraz su atılır ve arada bir deniz oluşturulurdu. *Çingiz Han'ın* en küçük oğlunun adı, *Toluy*, yani ayna idi. Bu da bize geleneklerde, aynanın önemini göstermektedir. Bir *Kırgız* destanında, *"Dudarkız'ı bir dev kovalıyor. Dudarkız, arkasına bir ayna atıyor ve dev ile kızın arasında bir deniz oluşuyor..."*

¹² Proben, III, s. 260/306: Ayna-Han, şeytandır.

¹³ B. Ögel, Türk Mitolojisi, I, s. 472.

¹⁴ Proben, III, s. 247/291 "At kültürü", bu Kazak-Kırgız masalında, bütün başmetiyle görülür.

¹⁵ W. Eberhard, Typen Türkischer Folklore, s. 249.

¹⁶ Proben, III, s. 317/382: Dudarkız destanı.

2) *Deniz ile göğün "derinliği"*: Bu pek ilgi çekici motif, çok kuzeylerdeki, mitolojik bir türkçe destanda görülür. Burada masallar ile destanlar, çok eski mitoloji karakterlerinden kurtulamamışlardır: *"... Bir baba oğluna, denizin derinliğini ve göğün de yüksekliğini ölç, diyor. Oğlan, bunun nasıl ölçüleceğini, öğrenmek için yola çıkıyor ve bir hanın yanına gidiyor. O da, Kız-Han'ın üç kulplu kazanını getirmesini istiyordu..."* Bundan da anlaşılıyor ki, dış tesirlerden çok uzakta bulunan Türkleri de, denizin derinliğini bilmek, ilgilendiriyordu. Bu deniz, *Yenisey* ırmağı da olabirdi.

3) *"Deniz ötesindeki" halk:* Türk Mitolojisi adlı kitabımızda da, denizin ötesindeki halklar üzerinde durmuştuk. Yine mitolojik bir karakter taşıyan bu *Kuzey-Türk* masalı, bir kaç kat masal ile oluşmuştur: *"... Han, Demirdağ ile deniz ötesindeki halkı ele geçirmek için, bir ordu gönderiyordu. (Burada, denizin yanına bir Demir dağ da eklenmiştir). Fakat denizin ötesindeki halk, hiç savaş görmemiş ve barışçı idiler. Boyları 8 ok boyundaymış; bir kişinin kürkü ise, 8 kişiye kürk olabiliyormuş. Bunun için onların iline giden Han, çok korkmuş..."*

4) *Deniz ötesindeki, "Gök ağacı"*: *Göğün* direği ile ilgili bölümümüzde, bu konu üzerinde biraz durmuştuk. *Kuzey-Batı Asya'daki Turalı Türk* boyundan, derlenmiş olan bir masal motifi, bizi bu konuya, yeniden getirdi. Masalın bu bölümünün özü, şöyledir:

"*... Bir Han'ın oğlu, 24 arkadaşıyla yola çıkıyor. 24 gün gidiyorlar. 24 atları ölüyor. Yaya yürüyerek bir denize varıyorlar. Denizde salları batıyor. Bir ada ya düşüyorlar. Adada bir "Pay-terek", yani Bay-direk dedikleri büyük bir ağaç varmış. Ağaçta bir kartal ve kartalın iki yavrusu varmış. Yavruları, bir ejderha yemek istiyor. Oğlan ejderhayı öldürerek, onları kurtarıyor..."*

"*Züzlö kuşu"* olarak bu kartalı, başka bir *Kuzey Masalı*'nda da görüyoruz. Burada *Bay-direk*, denizin kıyısında bulunuyor. Masalda, motif tamamlanıyor. Ejderha, bir denizin ortasında görülüyor. Oğlan, ejderhayı öldürerek, kartalın yavrularını kurtarıyor. Burada, *"bir çöl geçme"* vardır¹⁷ Yukarıdaki destana göre kartal, ejderhaları tutuyordu.

Ancak bu destanların içlerinde pek çok *yabanca* tesirler de var. *Gök ağacı, kartal ile ejderhaları, türkleşmiş dış tesirler* olarak görebiliriz. Bizi

¹⁷ Proben, I, s. 291/310: Bunlar, göklerde geçen, çok mitolojik Altay destanlarıdır.

¹⁸ Proben, I, s. 175-177: "Satura deforme" insanlardır. "Ye'ue-Me'ue" gibi... Bu, Proto-Türk bir anlatıştır.

¹⁹ Proben, IV, s. 90/116: Kuzeyde, Turalı boyu Türkleri.

²⁰ Proben, IV, s. 23/30. Bu motifteki Simurg, Türklerin kartalı, "kara-kuş" u olmuştur.

burada yalnızca "deniz ötesi" motifi ilgilendiriyor. "Alp Kara Kuş" ve Simurg efsaneleri, konumuz dışındadır¹⁸.

TÜRKLERDE ULU DENİZ VE OKYANUS ANLAYIŞI

Türklerde okyanus, "Taluy" sözünün gelişmesi

I. cildimizde, Türklerde ulu deniz ve okyanus anlayışının nasıl geliştiği üzerinde, oldukça geniş olarak durmuştuk¹⁹. Ancak o zamandan bu zamana, bazı yeni vesikalar bulduk. Bu yeni vesikaları da katarak, konuyu biraz olgunlaştırma, herhalde yararlı olacaktır.

Göktürkler, "Büyük Okyanus" veya Çin denizi için, "Taluy" deyimini kullanmıştı: "... İlgerü, Şantung yazıka tegi süledim. Taluy'ka kiçig tegmedim...". Göktürk yazıtlarının bu ünlü deyişinin, bu günkü yorumla türkçesi şöyledir: "İleri, (yani doğruya doğru), Şantung yazısına kadar akın yaptım. (Ancak), Büyük Okyanus'a azıcık (kiçik) değmedim...". Burada taluy sözü, türkçeye çoktan yerleşmiş ve gelişmiş bir söz olarak görülmektedir. Bu anlayış, ancak bazı yerlerde gönümüze kadar gelmiştir. Altay Türkleri, yalnızca deniz için "talaysu" demekle yetinmişlerdir²⁰. Ancak Moğol dilindeki *dalay* ile, türkçemizdeki *talay*'ı birbirinden ayırmak gereklidir.

Uygur türkçe yazılarına göre, "okyanus"

Uygur türkçe yazılarında, bu deyiş ve bu deyişle ilgili anlayış, çok daha genişlemiştir. Budanın dininin girişi ile, bu anlayış ve inanış, daha da önem kazanmıştır. Çünkü Buda dininde ve mitolojisinde, böyle sonsuz bir okyanus anlayışı vardır. Bunun için zaman zaman bu sonsuz denize, "iyilik suyu"; eski türkçesiyle, *edgüllig suu*" da denmiştir²¹. Ancak bu okyanus, çok korkunç ve içinde türlü tehlikeleri topluyordu: "... Ol Taluy suvi, ertini korkunçig, adalıg²²..."

Ulu ırmak anlayışı, Uygur çağının sonlarına doğru, eski okyanus'un yerini almağa başladı. Büyük ırmaklara da, "taluy ögüz" denmeğe ve yazılmağa doğru gidildi²³.

Uygur yazılarıyla yazılmış *Oğuz destanı* içinde de, bu anlayış devam eder. Ancak Çingiz Han kültür çevresinin içine, girmiş olduğu da görülür²⁴

¹⁸ A. İnan, *Türk folklorunda Simurg ve Garuda*, Makaleler, s. 350.

¹⁹ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, s. 467 vd.

²⁰ Radlof, *Wörterbuch*, I, s. 745.

²¹ Altan Yarıktı (*Suzarnaprabhata*), II, 14.

²² P. Pelliot, *Kalyanankara Papankara*, 26, 4.

²³ Radlof, *Uigurische Sprachdenkmäler*, 89, II.

²⁴ Bang-Rahmeti, *Oğuz Kagan Destanı*, 185.

"... *Idil Müren* degen (denen) bir *Talay bar erdi* (var idi)..." Burada Türklerin ırmak sözleri, "müren" e dönüşmüş; yine Göktürklerin *taluy*" deyişleri ise, moğolca "dalay" sözünün etkisiyle, türkçe "talay" diye yazılmağa başlanmıştır.

Ulu deniz ile ırmaklar da, zaman zaman birlikte düşünülmüş, olabilir. Yani Uygur çağının "Taluy-ögüz" sözü, "Okyanus ve ırmaklar" diye yorumlanabilirdi. Hocamız Prof. Rahmeti Bey, zaman zaman bu yorumu seçmiştir. Ancak bunun, her zaman böyle anlaşılmadığı da açıktır. Rahmeti Beyin, *Eski Türk Şiiri* adlı kitabındaki bir parçada şöyle deniliyordu: "... *Talay ögüz'deki balıklar... mağaralarındaki (üngür) şeytanlar... bütün yaratıklar*"²⁵... Hocamız buradaki "Taluy ögüz" sözlerini, "deniz ve ırmaklar" diye yorumlamaktadırlar.

Eski Türk ve Moğol mitolojisinde, "Okyanus" anlayışının ayrılığı

Yukarıdan beri belirttiğimiz gibi, Göktürklerde denberi, bir okyanus veya ulu deniz anlayışı vardı ve bu "Taluy" sözü ile anlatılıyordu. Moğol-lar ise okyanusa, bir yazılı ayrılığı ile, "dalay, dalai", derlerdi. Bu söz de Moğollara, Tibet ve Buda dini yolu ile gelmişti. Türklere gelişi ise, bilmediğimiz eski çağlarda, olmuş olmalıydı. Ancak yabancı söz, Türklerde "taluy" diye de, türkçeleşmiş idi.

Çingiz Han'ın gençliğinde, kendi komşularında, Tibet ve Buda kültürlerinin, ne kadar derin ve yaygın bulunduğunu, çok iyi biliyoruz. Nitekim "dalay" deyimini de, tibetçe den, hiç değişmeden girmiştir. Ayrıca Moğol dilinde, "dünya denizi veya "okyanus" için söylenen ve yukarıda adı geçen kültürlerden gelen, "dalay" sözü, yalnız değildi. Başka deyim ve anlayışlar da vardı²⁶. Öz olarak diyebiliriz ki, bu anlayış, Türkler ile Moğollarda, ayrı ayrı başlamış ve ayrı ayrı gelişmiştir.

"Tufan" ve "Ulu Deniz" anlayışı: Sonraki Türk destanlarında bu "ulu deniz veya sonsuz okyanus" anlayışı, yeniden belirmeğe başlamıştır. Gerçi bunlar, Sami motifleriyle etkilenmişlerdir. Ancak deyimler çok eski bir Türk karakteri taşırlar:

a) *Göktürk geleneği*, Altayların kuzey-doğusunda yaşayan, dış tesirlerin az bulunduğu, *Tuba* Türklerinde görülür. Bunlar Tufan'a, "ulu taluy" diyorlardı. Yani Göktürklerin, Çin okyanusu, Tufan'ın yanında, küçük kalıyordu.

²⁵ R. Rahmeti, *Eski Türk Şiiri*, 140, 190.

²⁶ G. Ramstedt, *Kalmückisches Wörterbuch*, s. 73.

b) "Yayık", yani "tufan, ulu deniz, ulu ırmak" sözü, hocamız Prof. Abdulkadir İnan'a göre, Ptolemeos zamanından beri biliniyordu. Bu, Ural ırmağı idi ve manası da, "yaygın su" demektir²⁷.

Oğuzların "derin deniz, tering tengiz" sözleri de, belki böyle bir umman için söyleniyordu²⁸. Kutadgu Bilig'deki, "ey bilgi deniz", ne idi? En iyisi sözüümüzü, Yunus'la bitirelim:

Kimi Tapduk, kimi Yunus,

Her biri derya deniz!...

33. BÖLÜM

GÖLLER VE SAZLIKLAR

TÜRK DÜŞÜNCE VE İNANIŞLARINDA GÖLLER

*"Kuşu kuşu uçtu, gölüne konmaz!
Kişi oğlu (öldü?..), evine gelmez!*

Eski bir Uygur şiiri

Göller, Türk masallarında, efsanelerde ve mitolojide, duygularla dolu olarak anlatılmıştır. Türklerin her gittikleri yerdeki göller, hayaller ve düşüncelerle donatılmıştır. Anadoluda bunlara eski ve klasik mitoloji de karışmıştır. Hele, "kaynayan göller", bu göllerin kaynadıkları derinlikler ile aktıkları yerler hakkında, sayısız söylentiler yaratılmıştır. Elazığ'da "Dipsiz göl" adı verilen, küçük bir gölün içinde, üç kaynak vardır. "Bu kaynakların içinde kaybolan bir at, çok uzaklardaki bir kaynaktan çıkmış imiş". Böyle bir şeyi düşünmek mümkün değil; ancak onlar göllerini böyle düşünmüş ve böyle anlatmışlardır. Kaynaklar, hele göllerin içindeki kaynaklar, yerin en derinlikleri ve ruhları ile, bizim aramızda, bir köprü kuruyorlardı.

HAKANLIK UNVANLARI VE GÖLLER

Göl, "ünlerin, bilginin, paranın birikmesi" veya bu birikmenin bir sembolüdür. 11. yüzyılda, yalnızca hakanlık değil; bilgelik sembolü de, göl idi. Daha önceki Türk kaynaklarında, bir çok göl adları geçiyor. Ancak bunu destekleyen bir diğer bilgiyi bulamıyoruz. Kaşgarlı Mahmud, şöyle diyor²⁹:

"Bilge: Akıllı. Şu beyitte dahi gelmiştir:

*"Bilge kişiyi iyi tut ve sözünü dinle; Erdemini öğren ve işinde kullan";
"Bilgin, akıllı ve hikmet sahibi olan kişilerin sözünü dinle; ondan erdem,
yani edeb ve fazilet öğren, öğrendiğinle de, yap ve uygula!"*

"Bilge sözüyle erkeklere ad verilerek onlara, "Bilge Beg" denilir. Uygur hakanlarına da, "Köl Bilge Han" unvanı verilmiştir. Bunun manası, "aklı göl gibi" demektir. Burada, çokluğu göstermek için, suyun biriktiği yere benzetilmiştir..."

²⁷ A. İnan, Tufan efsanesi, Şamanizm, s. 23.

²⁸ Kaşgarlı Mahmud, III, s. 370.

²⁹ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 428.

“*Kül-Tegin*” unvan veya adında bulunan, “*kül*” sözünü de, bununla yorumlamak isteyenler olmuştur. Ancak *Gök Türk çağı* ile *Karahanlı çağı* arasında kültür, anlayış ve inanış arasında, epey bir değişme olmuştur. Kolay yorumlarla, Türk kültürünün derinliklerine inebilmek, çok güçtür. Yine aynı kaynak, birikmiş su, *irkin*, *irkinin su* dolayısıyla, şöyle diyordu:

“*İrkin su v, irkinin, birikmiş su demektir. Her toplanmış olan şeye, böyle denilir. Bu sözden alınarak, Karluk büyüklerine, “Köl İrkin” denilmiştir. Bunun manası, “akıllı, göl gibi toplanmış ve dolmuş, demektir”.*

“*İrkin yağmur*”, günlerce süren, yağmur demektir¹.

Görülüyor ki yukarıdaki örnek ve yorumlar ile sözlerin hepsi, birbirlerini tamamlamaktadırlar. Bize bunlar, *Gök Türk çağından* çok sonraları oluşmuş görüş ve düşünceler olmalıydılar. Ancak 11. yüzyıl Türkleri, bunların böyle olduklarına inanıyor ve öyle diyorlardı.

TÜRKLERİN “GÖL” ANLAYIŞI

Gök Türk çağındaki göller

Göl anlayışı konusunda Türkler, 14 yüzyıldır değişmemişlerdir. *Kültegin* yazıtı içindeki, “*Türgi Yargun köl*”, bunların en ünlüsüdür. Yine aynı *Gök Türk yazıtındaki*, “*Kara köl*” adlı gölü de, bunlara katabiliriz. Burası, adını bu gölden alan, bir yer adıdır.

Uygur çağındaki göller ve göl eğlenceleri: *Uygur çağında* da bu anlayış değişmiyordu. Ancak *Rahmeti Bey* hocamızın verdiği bir *Uygur şiiri* daha duygulu olarak, bir gölü bize anlatıyordu. *Gök Türk çağında* anılan göller ise, daha çok savaş bölgeleri idiler. Uygurlarda ise, bir *eğlence yeri* ve estetik bir yer olmuştur. Gölde, *kuğular* da yer alıyorlardı:

Kuğu kuzu uçtı, kölinge (gölüne) konmaz!

Kişi oğlı (.....?), evinge (evine) kelmez!

Uygur yazılarıyla yazılmış eski bir Türk şiirini, şimdi de kolaylıkla anlayabiliyoruz². M.S. 983-985 yıllarında ünlü bir Çin elçisi, *Turfan*’ı ve daha sonra da az kuzeyde ki, *Uygur başkenti* olan *Beş-Balıg kenti*ni ziyaret etmişti. Bu ünlü Çin elçisinin gezi raporunu, çeşitli yerlerde, ya aynen ve yahut da özetle sunmuştuk. Bu rapora göre, “*Uygur hakanı ile halk, kayıklarla göle açılıp, eğlenmişler. Gölün her yanından, müzik sesleri ge-*

¹ Aynı eser, I., s. 100.

² Aynı eser, s. yer. Kşl. Brockelmann, Wörtchats, s. 68.

³ R. Rahmeti, Eski Türk Şiiri, s. 140.

liyormuş...” *Ortaasya*’da çöllerin genişlemesi, dağlardan inen ırmakların yer değiştirmeleri nedeniyle bu gün, bu gölleri bulabilmek mümkün değildir.

Karahanlı çağında göl anlayışı: Aşağı yukarı, yine değişmemektedir. Ancak kaynaklar çoğalmaktadır. *Kutadgu Bilig*’inde nendense, göl sözü bile görülüyor. Ancak Kaşgarlı *Mahmud* bu konuda, bize çok bilgi veriyordu:

1) Bu çağda iki manası vardı: a) *Havuz*. b) *birikmiş su ve göl*¹. -2). Aslında bu çağda Türkler, denizi tanımıyorlardı. Ancak kaynağımız, şöyle diyordu². “*Köl: Denizin kendisidir. Buradan alınarak, deniz köpüğüne, “göl köpüğü” denir. “Tengiz köpüğü” denmez. Burada deniz sözüyle, ne anlatmak istediğini bilemiyoruz. - 3) Yukarıda, “irkin suv*”, yani toplanmış, birikmiş su da, bir göldür. Bu, “*irkinmek*”, yani *toplama* söz ve anlayışlarından geliyordu. *Anadolu*’da da görülen bu söyleyişler, eski türkçemizde, çok geniş idiler³.

“*Derilmiş, dernek su*”, yani göl, “*terngek suv*” veya “*terngük su*” anlayışlarıyla, karşılanıyordu. Bu söz ve anlayışın tanıklarını, üç yerde görüyoruz:

1) “*Terngek*”, su sızıntısı demektir⁴. 2) “*Uluğ ternek*”; büyük su birikintisi. İçinde bulunan *kandıra* otlarından da söz açıldığına göre, bu gölün çok derin olmaması gerekiyordu. - 3) “*Derilmiş suyu içelim*”, yani “*terngük suvü içelim*”, dendiğine göre, burada söz konusu *derilmiş su*, bir kaynak olmalıydı⁵. Ancak bu bir *gölek kaynağı* da, olabilirdi.

“*Gölün dolması*” veya *göllenne*: Eski Türkler, suyun göllenmesi, *kölermesi* için, “*kölerdi suv*” diyorlardı. Bugünkü *göllenne* sözü-müzü, o zamanlar, güzel bir türetme ile, “*kölerme*” diye anıyorlardı⁶. *Göllenne*, yağmurların yağmasıyla, her yerde oluşuyordu. Artık bunda, her türlü su birikintisi, söz konusu ediliyordu. Eski bir Türk şiirinde, “*kuru yerler hep göllerdi*”, eski türkçesiyle, “*kaklar kamug kölerdi*” sözleri de, bu geniş manayı içine alıyordu. Artık burada, otların dip yerindeki küçük su birikintileri bile, bir göllenme sayılıyordu.

“*Dolu göl*”, yağmurlardan sonra veya bahar sonunda oluşuyordu. Eski türkçede “*çing*”, iyice, büsbütün demektir: “*Çing tolu köl: Tam*

¹ Kaşgarlı Mahmud, III, s. 135.

² Aynı eser, III, s. 316; Kşl. Brock., Wörtchats, s. III.

³ Aynı eser, III, s. 420. Kşl. n. 31.

⁴ Aynı eser, II, s. 291. “*Terngek, terngük*” un yazılışları için bk. Brockelmann, *AM Pr.* 16B 2: 20H; Wörtchats, s. 204.

⁵ Aynı eser, II, s. 6.

⁶ Kaşgarlı Mahmud, II, s. 84. Kşl. Brock., *AM I.* 30, 6a.

anlamıyla dolmuş veya iyice dolmuş göl veya havuz demektir. Herhangi bir şey, sonuna kadar dolarsa onu, "çing tolu", deniyordu"¹¹. Anadolu'da da "çin" sözü, aşağı yukarı bu manayı taşıyordu¹².

"Göllerin dolması", çok eski bir Türk şiirinde, henüz Anadolu'da paralelini bulamadığımız, "küzürme" sözüyle anlatılıyordu. Bu anlayış, taşma ile de ilgilidir. Burada, gölün suyunun dolup taşması, söz konusu olmalıydı¹³. Nitekim başka bir şiirde, İtil, yani Volga ırmağından söz edilirken, İtil'in göllerin sularını taşıdığından, söz açılıyordu¹⁴. Görülüyor ki eski Türk düşüncesi, küçük göllerden, büyük deniz gibi göllere kadar, her şeyi değerlendiriyor, adlandırıyor ve şiirlendiriyordu.

KAYNAKLARDAKİ BAŞLICA BÜYÜK GÖLLER

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Anadolu'da da göller, şiirle anılmış, duygularla bezenmiş ve bazan da kutlu varlıklar olarak görülmüştür. Boylarına göre, büyük göl küçük göl diye adlandırılmıştır: "Gölcük, yığnak, ayna, bağla, böğet, çöğül, göldürüm" ve daha bir çokdeyimlerle, göller boylandırılmış ve çeşitlendirilmiştir. Orta Asya'da da, "kölçük, çölçük" denmiş; Anadolu'da da, küçük göllere, gölcük adı verilmiştir. Biz burada, II. yüzyılda adları geçen bazı ünlü göllerin adlarını sunmakla yetineceğiz.

II. yüzyıldaki, bazı Türk gölleri:

1) "İsığ köl": "Barsganda bir göldür. Uzunluğu 30 fersah, eni ise 10 fersaktır"¹⁵. Tandır dağlarının arasında bulunan bu göl, çok alçaktadır. Bundan dolayı bu gölün suları halka, çok sıcak, yani ısıg görünmüştür.

2) "Körüng köl": Kaşgar dağlarında, Biyix adlı yerde bulunan bir gölün adıdır. Çevresi, 30 fersaktır¹⁶. Manasını yorumlayamıyoruz.

3) "Sidhing köl": "Koşngar-başı"na yakın bir göldür. Yukarıdaki, gibidir¹⁷. Bu göl, "siding" adı ile, bir yerde daha anılıyor. Ancak sözün manası hakkında, bir yorum yapılmıyordu¹⁸.

¹¹ Aynı eser, III, s. 357. Krşl. Brock., Wortschatz, s. 56; Radlof., Wörterbuch, III, s. 2116.

¹² Derleme sözlüğü: "Çin" maddesi.

¹³ Brockelmann, AM I, 29, 4.

¹⁴ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 73. Krşl. Brock., AM I, 29, 4; 31 k. İki manası için bk. Brock., Wortschatz, s. 118.

¹⁵ Kaşgarlı Mahmud, III, s. 135. İsik-Köl'ün genişliği için bk. Brock., Wortschatz, s. 244.

¹⁶ Aynı eser, aynı yer.

¹⁷ Aynı eser, s. 76.

¹⁸ Aynı eser, III, s. 369.

4) "Yılduz köl": Bu, "yıldız göl" demektir. Kaynağa göre bu göl, "Küçük Küngüt ile Uyğurların sınırlarında, bulunuyordu"¹⁹.

5) "Ay köl": yani "Ay gölü", "Uç kenti yakınında bulunan bir yerin adı idi"²⁰.

6) "Tarıng köl": "İki-Ögüz adlı ırmak veya yerin) arasında bulunan bir gölün adıdır. Bu gölün manası, biraz açıktır ve derinlik ile ilgilidir. Ancak hiç bir yorum yapılmıyordu:

"Bu göllerde her birinin çevresi, 30, la 40 fersah arasındadır. Bunlar gibi, Türk ülkelerinde bir çok göller vardır. Ben ancak, İslam diyarındaki, göllerinin büyüklüklerini söyledim"²¹ Böylece Müslüman Türklerin yayıldıkları bölgeler ile, onların sınırları hakkında da, kesin bir bilgi elde etmiş bulunuyoruz.

GÖLLER ÜZERİNE ATASÖZLERİ

Atasözleri, Türk düşünce ve günlük hayatının, temellerini oluşturur. Hepside, düşünce ve duygularla gelişmiş ve yücelmişlerdir. Ancak bunlar, günlük hayatı; aile, topluluk disiplin ve düzenini, yola koyan ve pekiştiren örfler ve emirlerdir. Ancak dediğimiz gibi, hisler ve duygularla da, yoğrulmuşlardır. Burada yalnızca II. yüzyılda derlenmiş, iki örnek sunacağız. Ancak bunların kökleri de, çok eskilere dayanıyordu. Düşünceye, kazlar ile ördekler de karışmıştır. Bunlardan birini, bu gün halâ söylüyoruz.

1) "Birer birer bin olur, da mlaya da mlaya göl olur!": Eski türkçesi şöyledir: "Birin birin ming bolur; tama tama köl bolur": "Birler toplanınca, bin olur. Bu söz, az olsa bile bir şeyi kabuldan çekinmemesi emrolunan kişiler için söylenir"²².

2) "Kaz giderse, örd ek gölü benimser, (yeğler)": Bu sözün eski türkçesi, şöyledir: "Kaz kopsa, ördek bölüg igenür" "Bu söz, bey gittikten sonra, halk üzerinde büyülenmeğe kalkan, düşkün kimseler için söylenir"²³ Görülüyor ki yalnızca şiirlerde değil; atasözlerinde de, göller ile kazlar ve ördekler, yanyana görülüyorlardı.

¹⁹ Aynı eser, a. yer.

²⁰ Aynı eser, a. yer.

²¹ Aynı yer. Bu bölüm, göller ile ilgilidir.

²² Kaşgarlı Mahmud, III, s. 269. Krşl. Brock., Spr. 216.

²³ Aynı eser, I, s. 104. Krşl. Brock., Spr. 198.

GÖLLER İÇİN, ŞİİRLER VE DUYGULAR

Baharda göller

Kağarlı M a h m u d , baharı anlatarak verdiği aşağıdaki şiiri, kitabında iki yerde göstermiştir. Bir yerde "k a k" yani "k u r u m u ş g ö l l e r" için vermiş; diğer yerde de dağların başının "i l e r m e s i", yani görünmeleri dolayısıyla, örnek olarak vermiştir. *Kak*, k u r u demektir. *M u k a d d e m e t ü l - e d e b*, de bu söz, "küçük su birikintisi" olarak yorumlanıyordu²⁴. Bahar gelince, kuru göller de, dolmuş oluyorlardı:

1) *Kuru yerler (kaklar) hep gölerdi (kölerdi),*

Dağların başı, göze ilişti (ilerdi),

Dünyanın soluğu (tını), ılındı (yıldı),

Türlü çiçekler de, sıralandı²⁵!

Y o r u m u d a şöyledir: "Baharı anlatarak, diyor ki: Sular çoğaldı, göllere doldu; dağ başları, hayal meyâl göründü, dünyanın nefesi ısındı, sıra sıra çiçek açtı²⁶". Kağarlı M a h m u d , birinci cildde de, aynı şiiri veriyor; ancak daha değişik bir yorum yapıyordu: "Sular çoğaldı, çukur yerler doldu. Dünyanın nefesi ısındı. Dağ başları, hayal meyâl göründü. Ağaçlar açıldı. Canlı varlıklar çiftleşti. Her cinsten tomurcuklar sıralandı²⁷". Görülüyor ki, son iki satır, bütününe değişik yorumlanmıştır.

"Bahar ve hayvanı Türkler"

Baharda, "t a ş a s ı y a d o l m a", yahut "d o l u p , t a ş m a", II. yüzyılda, "k ü ş e r m e" sözünü anlatılıyordu. Şimdilik bu sözün A n a d o l u 'da yaşayan bir paralelini bulamadık. Ancak burada, gölün çevrelerinde, sığırlarla boğaların böğrüşmelerinden, söz açılmaktadır.

2) *Dağların tepeleri yeşerdi (yaşardı),*

Kuru (urut?) otlar tazelandı (yaşardı),

Gölün suyu, dolup taştı (küşerdi),

Sığır ile boğalar, böğrüşürler²⁸!

Y o r u m d a , şöyledir: "Dağların tepeleri, taze bitkilerle yeşerdi. Kuru otların yerinde, taze çimenler çıktı. Taşacak kadar, göller doldu. Sığır ve boğalar, sevinerek böğrüşürler²⁹."

²⁴ Z e m a h ş e r i , M u h a d d e m e t ü l - E d e b , s. 291a.

²⁵ Kağarlı M a h m u d , I, s. 179; II, s. 283.

²⁶ Aynı eser, III, s. 283.

²⁷ Aynı eser, I, s. 179. Brockelmann, *AM I*, 30a.

²⁸ Aynı eser, II, s. 79.

²⁹ Krgl. Brockelmann, *AM I*, 29, 4.

Göllerin dalgalanmaları

Gölün ne dalgası olur ki, evi veya köşkü yerinden oynatsın. Bu, bir şiir ve benzetmedir. Asıl söylenmek istediği, *bilge kişi* ile onun özlerine aittir. Bu çok eski Türk şiirindeki "kum" sözünü, Kağarlı M a h m u d , *d a l g a* manasında yorumlar. Bu sözü ve benzer bir yorumu, başka bir yerde bulamadık. Ancak aynı kaynak, "kumda" sözünü, *d a l g a l a n d ı*, diye yorumluyordu³⁰. Döğüşme ve birbirlerine vurma da, yine bu sözün benzerleriyle anlatılırdı³¹. Dalgalanmanın bu anlayışı, dış Türklerde de halâ yaşanmaktadır³².

Gölümün dalgası koparsa, evimi nasıl iter!

Onu (ancak) bir bilge kişi, görürse, sözüme inanır!

Y o r u m u şöyledir: "Gölüm bir dalgalanmağa başlarsa (kopsa) evimin (tamış) duvarına çarparak, sanki onu yerinden oynatır ve iter. Aklı başında bir adam (bilge kişi), bunu görürse, sözümün doğruluğuna inanır³³".

SAVAŞ ŞARKILARI VE GÖLLER

"S u d e r n e ğ i", *derilmiş su, göl*: Şimdi yeni bir anlayışa ve deyimeye gelyoruz: "Dermek, derilmek"; kökünden yapılmış, eski türkçe "terneğ" ve "terneük" sözleri: Bunlar arasındaki ayrılık üzerinde bir şey söyleyemeyeceğiz. Ancak, manalarında, küçük bir ayrılık vardı:

1) "İ ş i t", *su işilen gölet*: (Savaş şarkısında): Aşağıdaki çok güçlü ve güzel savaş şarkısı veya marşını, ırmaklar ile ilgili bölümümüzde ele almış ve incelemiştik. Anlaşıyorki, *Y a m a r* ırmagından sonra, ünlü bir içit vardı. Belki de bu, düşmanla sınır veya onların toprağının içindeydi. Ancak bu bir pınar değil; belki de bir "kaynayan gölet" idi. Bir yerde ise, "su sızıntısı" diye karşılanıyordu³⁴.

Gece ile göçelim, Y a m a r suyunu geçelim!

Gölet (terneük) suyunu içelim,

Yufka düşman ezilsin (uvulsun)!

³⁰ Kağarlı M a h m u d , II, s. 27.

³¹ Aynı eser, III, s. 382.

³² Aynı eser, II, s. 143. Krgl. Brockelmann, *AM I*, 36k.

³³ Aynı eser, III, s. 137. Brockelmann, aynı yer.

³⁴ Aynı eser, I, s. 291; II, 291.

Yorumu, şöyledir: "Geceleyin göçelim, Ya m a r suyunu geçelim. Bu, bir deredir. Sızan, kaynayan sudan içelim, Yufka, zayıf düşman, elimizde didik didik olsun, ufalansın (uvulsun)" Bu, ünlü bir pınar olsa gerektir.

2) *Gölden geçen*, "askerin şarkısı": Aşağıdaki çok eski bir Türk şiirinde, gölden geçen bir asker veya alpın, çektiği sıkıntılar, söz konusu ediliyor. Burada *gölet* ile *bataklık* anlayışları, birbirine karışmış gibi görünüyor:

Okumun başağı, elimi iyice bereledi,

Kaynayan ulu su birikintisinde (ulu terngek) ise,

Kandıra otları (kaşak), pek çok vardı!

Yorumu şöyledir⁴⁴: "Okun temreni elimi sıyırdı, yaraladı. Ben ise yerden çıkararak çoğalan, sulara biten kandıra otları arasından geçerim" Buradaki "önmek" fiili, otlara aittir. Bitkilerin, b i t m e s i manasındadır. Yani k a n d ı r a otlarına aittir. Bu konu üzerinde, bataklıkları incelerken, yeniden duracağız.

GÖLLER İLE ÖRDEKLER VE KAZLAR

Göller ile ilgili eski Türk şiirlerinde, *ördekler* ile *kazlar* da anılıyorlardı. "Kazlı göl", "ördekli göl", göllerin bir tanıtması ve bunlar da, göllerin bir süsü idi. Uygur şiirinde ise, kaz ile ördeğin yerini, *kuğu* alıyordu.

Kuğu, daha çok *Kuzey-Türk* destanları ile efsanelerinde, önemli bir yer tutar. Bu konuyu, I. cildimizde, geniş olarak ele almıştık. Uygur kültür çevresi ile yazılarında da, çok az da olsa görünüyordu. Az sonra gölüne uçan kuğu kuşu ile ilgili bir şiiri sunacağız. *Kutadgu Bilig* bir yerde, " *kuğul arı, gökte uçan kuşlarla*" birlikte saymıştı. Diğer bir yerde de, " *d e v l e t k u ğ u*" gibi görmüş ve " *kuğu baya kondu*", demişti. Bu eser, *Türk aydınlarının* bir eseriydi. Bundan dolayı, " *kuğu gibi kuğu kalmak...*" gibi deyiş ve anlayışları da, bu kitapta görüyoruz. Halk bilgisini derleyen Kaşgarlı Mahmud ise, kuğunun yalnızca adını ve kuğu-korday" adlı bir türünü anarak, geçiyordu. *Türk halk geleneklerinde, kuğunun önemli bir yer aldığı, züphelidir.*

Kaz, da bir göl kuşudur. Ancak eski Türk kaynaklarında, *kaz* adı ile anılan göl kuşlarının, ne türden bir kaz olduklarını, bilemiyoruz. Ancak ördeklerden, daha güçlü bir hayvan olduğunu, görebiliyoruz. Bununla ilgili bir atasözünü, aşağıda sunacağız. II. yüzyılda derlenmiş eski bir Türk atasözünde, " *karga kazı taklid etmeye kalkarsa, (ötünse), budu, bacağı kırılır*",

⁴⁴ Aynı eser, II. s. 6; Bruckelmann, *Am Pn.* 16B. 2.

⁴⁵ Aynı eser, II. s. 322.

deniyordu". Eski Türk aydın kesiminin bir görüşü olan *Kutadgu Bilig* içinde ise, gökte uçan, göl kuşları arasında sayılıyordu: " *Kaz, ördek kuğu*", gibi⁴⁶... *Dede Korkut* ise, bu kuşlardan söz açıyordu. Ancak konumuz, bu değildir.

Ördek, *Dede Korkut* Kitabında, yine göller ve av ile ilgili olarak anılır. Bu bilgileri aşağıda değerlendirerek sunmağa çalışacağız. II. yüzyıldaki Türk kavimleri de realisttirler. Kaşgarlı Mahmud, bildiği üzere örneklerini hep gerçek ve günlük hayattan alırdı. Ancak bunların çoğu da hep, *göl* ve *avcılık* ile ilgilidir: " *Ördek kamışa sindi*", yani " *ördek kamışka singdi*" veya " *ördek suya iyice daldı*"; eski türkçesiyle, " *ördek suvka çömdi*", gibi... Şimdi bu konularla ilgili olarak şiirleri, düşünceleri, duyguları, kişileştirmeleri ve kutlamaları içlerinde toplayan örnek sunalım:

Kuğu kuzu uçtu, gölüne konmaz!

Kişi oğlu (gitti? öldü..) evine gelmez!

Kuğu ile ilgili bu güzel şiiri ilk önceleri *Ba ng* yayınlamıştı. Sonradan *Rahmeti Bey* hocamız değerlendirdiler. Arada bir boşluk vardır. Biz bunu *ölme* veya *gitme* ile, değerlendirdik. Ancak kesin değildir. Bu *yaban kuğuları*, daha çok kuzey bölgelerinde *göçebe* kuşlardır. *Anadol u* edebiyatında ise, fazla yer tutmaz. Kaşgarlı *Mahmud* da, yalnızca adını anıp, geçer.

GÖLLER VE KAZLAR

Kaz ve *ördek*, Türk göllerinin, dillerden düşmeyen kuşlarıdır. Ancak *yaban kazları*yla *ördekleri*, bölgelere, çağlara göre, değişirler. Çünkü Türk tarihi ile Türk kültürü, çok geniş bölgelere yayılmıştır. Türkler, *kaz* ile *avcılık* dolayısıyla ilgilenmişlerdir. Çok Kuzeylerdeki Türkler ise *göçebe kuş* oldukları için, geldikleri ve gittikleri için, bir şeyler düşünmüş ve bunlar için, bazı şeyler ve destanlar söylemişlerdir⁴⁷. Biz burada, *Dede Korkut*'tan bazı örnekler vererek, yetineceğiz:

1. " *... Kara Tekür, orada bir koru yaptırmış idi. Uçardan kaz tavuk; yorardan (yürüyerek) geyik, tavşan bu havluyu (avlu) doldurup, Oğuz yiğitlerine bunu, dâm (tuzak) etmiş idi...*" (DK, 255-5) -- " *... Uşun Koca oğlu.. korunun kapısını uvattı. Sığın geyik, kaz tavuk kırdılar, yediler, içtiler...*" (DK, 255-7).

⁴⁶ Kaşgarlı Mahmud, I. s. 254: " *Karga kaz yansısasa, budu unur*". Krşl. Bruckelmann, *Spn* 112, 113.

⁴⁷ *Kutadgu Bilig*, 72.

⁴⁸ Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, 145; *Türkische Turfan Texte*, I. 216.

⁴⁹ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I. s. 33.

2. Karşına ala kaz geldi, şahinin atmaz mısın?

Sarı donlu Selcen hatun işaret eder, görmez misin?

3. "... Erken bindiler, av yerine vardılar. Gördüler bir sürü kaz oturur. Kaz a n şahini saldı. Alamadı. Şahin pervaza Göslediler. Şahin, To m a 'nın kal'asına indi..." (DK, 272-5).

4. "... (Savaşta): U r u z , sanasın kim dar yolda dolu düzdü; ya kara k a - x ı n içine ş a h i n girdi, kâfirin ucunu bastı, dağıttı!..." (DK, 133-7).

Kara Kaz, yine Dede Korkut içinde, ördek ile birlikte anılıyordu: "... Ala ördek, kara kazın uçurmaya!..." Bu söz, sungurunu öğerken, söyleniyordu⁴¹. Burada "kara kaz" sözü de, pek iyi yorumlanamazdı. "Arı gölün ördeği", ala idi. Göl ile gölün sembolü, öyle anlaşılıyor ki, ö r d e k idi. Ancak k a z da bir su kuşu idi.

GÖLLER VE ÖRDEKLER

- Bir yiğitlik destanından: "Arı gölün ördeği"; yukarıda da belirttiğimiz gibi, göllerin süsü ve sembolü idiler. Ancak Türk düşüncesi, gerçekçi idi. Gölün ördeği, bir av hayvanı idi ve o da, şahin ile avlanırdı. Bununla beraber, o da göl gibi, süs ve duygu şalına bürünmüştü. En iyisi Türk şiirleriyle ve atasözleriyle, bu düşünceleri aydınlatmağa çalışalım:

Gölde (tengde), benimle görse ördek atar (?),

Temrensiz oku bile görse, k a z g a l a k (kuşu) suya batar!

Yorumu şöyledir: "Ördek beni o göllerde, temrensiz ok atar görse, k a z g a l a k suya batar": (ördek beni o sulara temrensiz ok atar gördüğü zaman, bu kuş suya batar)⁴². Kaşgarlı Mahmud da bu şiiri, iyi anlayıp yorumlayamamıştır. Ancak bu çok eski Türk şiirinin, "bir alp destanı" için den alınmış olduğu, açıktır. "Kaşgalak", aynı esere göre, ördekten küçük bir s u k u ş u 'dur. Alp, yiğit, o kadar hünerlidir ki, öldürmeyen temrensiz ok ile görünse bile, ördek ondan korkup, hemen suyun dibine dalıyordu. "Te m r e n s i z o k", eski türkçede, "kalva" demektir.

"Teng", buradada göl ve su olarak yorumlanmıştır. Ancak metinde karanlıktır. Bunun için Brockelmann kendi indeksinde bunu "bataklık" (Sumpf?) olarak yorumluyordu⁴³. Şiirde de, "tang" olarak yorumluyordu⁴⁴. Konu, şimdilik karanlıktır.

⁴¹ Dede Korkut kitabı, 280-12.

⁴² Kaşgarlı Mahmud, I, s. 528. Kehl. Brockelmann, AM I, 36g. "Kaşgalak" ördeği için bk. Radlof, Wörterbuch II, s. 136.

⁴³ Brockelmann, Wortschatz, s. 202.

⁴⁴ AM I, 36g; Brockelmann.

- Ördek ve kaz rekabeti: Dede Korkut kitabı, ördeği, "ala ördek"; k a z ı ise, kara kaz" olarak anıyordu. Bu renklendirmelerde, hisler ve duygular açıktır. Ancak kesin bir şey söylenemez. Dede Korkut Öğüz - l a r ı 'nın yaban ördeklerini sevdiği bir gerçektir. II. yüzyılda derlenmiş bir Türk atasözünde şöyle deniyordu:

"Kaz gölden kopup giderse, ö r d e k gölü kendi malı sayar". Rahmetli Besim Atalay bunu "ördek, gölü benimser" diye yorumlamıştır. Halbuki burada "igenmek" ve "ige" sözleri, sahiplenmek ve s a h i p, demektir⁴⁵. Atasözünün eski türkçesi şöyledir: "Kaz kopsa, ö r d e k kölig igenür".

Yorumu ise şöyledir: "Bu söz, b e y gittikten sonra h a l k üzerine, b ü - yüklenmeye kalkan, düşün kimse için kullanılır⁴⁶.

- Dede Korkut'ta "göl ve ördekler": Bilindiği üzere, Türk kültürü ve günlük hayatında, "avcı kuşlar ile adları"; büyük bir rol oynuyorlardı. Tuğrul, Çağrı ve Şahin gibi adlar, hep bu avcı kuşların, adlarından geliyordu. Göller ile ördekler de önemlerini, bu a v l a r ve a v e i k u ş - l a r dolayısıyla, kazanmış olabiliyorlardı. Ancak bu sözlerde, engin duygular da yok değildir. Yiğitleri, K a n T u r a l ı 'yı şöyle öğüyordu:

Kap kayalar başında yuva tutan,

Kadir Ulu T a n r ı 'ya yakın uçan,

Mancılığı ağır taştan gızıldayıp, katı inen,

Arı gölün ÖRDEĞİ şakıyup, alan,

Kaba üveyke dip yorur iken tartıp üzen,

Karışığı aş olsa, kalkıp uçan,

Cümle kuşlar sultanı, ç a l k a r a kuş!..

Çalkara, Türklerin ünlü bir av kuşu türüdür. Burada, bunun üzerinde duracak değiliz. Ancak Dede Korkut'un bu sözleri, bize çok şeyler söylemektedir⁴⁷. Bir başka örnek daha. Kazan Bey şöyle diyordu:

Ağ s u n k u r kuşu erkeğinde bir köküm var!

Ala ördek, kara k a z ı n uçurmaya!..

Tabii olarak bu muhteşem sözlerin, başı ve sonu da vardır. Ancak burada ördek, "ala ördek" gibi, kutlu bir renkle, anılıyordu⁴⁸.

⁴⁵ Brockelmann, AM Pr. 17, 4; Wortschatz, s. 65.

⁴⁶ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 104.

⁴⁷ Dede Korkut kitabı, 188-10.

⁴⁸ Aynı eser, 200; Ala ördek.

Anadolu'da ördek için söylenen şu atasözlerinin de, derin manaları vardır: Yukarıda sunduğumuz eski Türk şiirindeki, temrensiz oku bile görüp suya dalan akıllı ördeğin aksine, şaşkın ördekler de vardı: "Şaşkın ördek başını bırakıp kışından dalar"⁴¹; Anadolu'da kaza ise, akılsızlığın bir sembolü olmuştur. Herhalde bu ev kazları, *De de Korkut*'ta ki yaban "kara kazları" değillerdi.

- *Kuta dgu Bilig*'de ördek, yalnızca bir yerde geçiyordu. O da yine, av nedeniyleydi: "Kuşun avlamazsa zararı, bir ördek olur!" Burada *Kuta dgu Bilig* zarar anlayışını, yas sözüyle karşılıyordu⁴². Ancak, bir ördek zarar eder-siniz, deniyordu⁴³. Bu da iyi ve kötü, hizmet için söyleniyordu.

Gözümün, yaşı, pınarlar gibi akar durur,

Ördek ve ördek gibiler, konar durur (üzlenür)!

Bu II. yüzyıl şiirinde, göz yaşlarının akıp, düşmeleriyle; göz ördeklerin göl yüzüne düşüp, toplanmaları arasında, bir benzerlik aranmıştır⁴⁴.

SAZLIKLAR VE BATAKLIKLAR

(Türk düşünce ve destanlarında)

Atlı Türkler için, sazlıklar ile bataklıklar, yavaşlığı ve girilmesi tehlikeli, karanlık yerlerdi. Herhalde eskiden, şimdikilere göre, böyle sazlık ve bataklıklar, daha çoktu. Türkler, böyle sazlık ve bataklıkları nasıl anıyorlardı? Bunu, çeşitli çağlara göre çeşitli deyimleriyle, daha sonra sunacağız. Düşünce ve inanışlar üzerindeki bu eserimizde, konuya sözler ve filoloji ile başlamayı uygun görmüyoruz.

Göktürklerin türeyiş destanlarında

"... Göktürklerin ilk ataları, Batı denizi'nin kıyılarında oturuyorlardı. Lin adlı bir devlet (veya ülke) tarafından... onların hepsi yok edildi. (Türklerin hepsini öldürdükleri halde), yalnızca bir çocuğa acımışlar ve onu öldürmemişlerdi. Ancak bu çocuğun da kol ve bacaklarını keserek, "Büyük bataklık"ın içindeki otlar arasına atmışlardı. Bu arada "dişi bir kurt" ortaya çıkmış ve ona her gün, et ve yiyecek getirmeye başlamıştı. Çocuk da bunları yiyerek, kendine gelmiş ve ölmemişti..."

⁴¹ *Kuta dgu Bilig*, 636B.

⁴² "Kuşun avlamazsa, bir ördek olur" (A. yer).

⁴³ *Kaşgarlı Mahmut*, I, s. 222; "Akıncı kışım yolak, üzlenür ördek, yuğak". "Yuğak", bir sakuğudur (Radlof, Wörterbuch, III, s. 5407. Krsl. Brockelmann, *AM I*, 26, 5a.

Yukarıdaki ünlü Göktürk türeyiş efsanesi de bize, sonradan Göktürklerin ataları olacak çocuğun, "sazlıklar ile bataklıkların içinde korun-duğunu", anlatmak istiyordu. Ancak bu sazlıkların, Göktürklerce kutlu sayıldığını söyleyebilmek de, çok güçtür. Bundan sonra Türkleri yok eden ülke, çocukla kurdun da peşine düşerler. Kurt da çocuğu alıp, *Turfan*'ın kuzey-batısındaki dağlara, herhalde *Altay* dağlarına götürür⁴⁵.

Attila Hunlarının efsanelerinde

1) "Hunlar bozkırlardan kovulmuş cadılarla, korkunç hayvanların (faun) birleşmelerinden oluşmuşlardı. İlk türedikleri zaman, *Ma e o t i s b a t a k l ı k l a r ı n ı n*, içlerinde yaşarlardı. O zamana kadar, hiç bir insan sesi duyamamışlardı..." Hunlardan korkan Avrupalılar, onlar için böyle efsaneler uydurmuşlardı. Bu efsanenin en eski şekli, 5. yüzyılda yazılmış bir *İspanyol* kaynağında bulunur⁴⁶. Bu, *Vencent de Beauvais* tarafından, anlatılmıştır⁴⁷.

2) "Bir geyiğin, Hunları kendi bataklığına çekmesi": Bu ünlü efsane de bizim *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde, yorumlarıyla birlikte, incelenmiştir⁴⁸.

"Eski Hun avcıları, kendi geleneklerine göre bir sürü gün avı yapıyorlarmış. Avlana, avlana *Ma e o t i s b a t a k l ı k l a r ı n ı n* içlerine kadar gitmişler. Bu arada karşılıklarına, nereden geldiğini bilmedikleri, bir dişi geyik çıkmış. Dişi geyik onlara, bataklığa doğru yol göstermeğe başlamış. Geyik bazan gidiyor ve bazan da durarak onlara bakıyormuş. Avcılar geyiği ha vurduk; ha vuracağız derken, bataklığın içine iyice girmişler. Az sonra, bataklığın öbür kıyası görünmüş. Halbuki *Hunlar* bu bataklığı bir okeyanus kadar büyük sanarlarmış. Bataklığın karşı yakasında ise, *İskitler*in memleketi varmış. *Hun* avcıları *İskit* yurduna ayak basar basmaz, geyik de kaybolmuş⁴⁹.

"Geyiğin, bataklığa çekmesi": *Süryani Mikâil*'in anlattığı, *Selçukluların Anadolu*'ya gelişlerine benzeyen bir efsanedir. *Türkler de Anadolu*'ya, köpeğe benzer bir hayvanın, (*kurdun?*) arkasından gelmişler. Hayvan *Anadolu*'da kaybolmuş. Böylece *Türkler*, *Anadolu*'da yerleşmişler. Uyguur yazısı ile yazılmış *Oğuz destanı*

⁴⁵ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 22.

⁴⁶ *Attila ve Hunlar*, (tercüme), s. 146.

⁴⁷ *Türk Mitolojisi*, I, s. 195.

⁴⁸ Aynı eser, s. 578. "Geyik" bölümüne de bakınız.

⁴⁹ Aynı eser, s. 578. *Avrupa Hunları*'na ait bir efsane.

içinde de bu motif görülür. Burada ise, "bir kurt hayâleti, Oğuz Han'ı İtil, (yani Volga) yönüne doğru götürür ve orada kaybolur"...

Türklerin yurt kurma anlayışı: (Geyik ve kurdu izleyerek): Bu anlayış, yukarıdaki sembol ve motiflerle görülüyor. "Deniz geçerek yurt kurma" anlayışı üzerinde, deniz ve ırmak ile ilgili bölümlerimizde, durmuştuk. Burada ise, "bataklık veya sazlık geçme ile, yurt kurma" anlayışını ve mitolojik motifini görüyoruz.

Görülüyor ki, bataklık veya sazlık için kitabımızda, ayrı bir bölüm ayırmamızın, ayrı bir nedeni vardır. Ancak Türkler, bataklık ve sazlıkları sevmiyorlardı. Bunun nedenlerini de, aşağıda göreceğiz.

Atlı Türkler için bataklıklar hem tehlikeli ve hem de hareket ve savaş olanağını azaltıyordu.

Yiğitlik destanlarında, "sazlık ve bataklık"

1. Bir savaşçının, sazlık içindeki sıkıntısı: II. yüzyılda derlenmiş olan bu şiir, çok eski Türk destanlarından bir parça olmalıydı. "Sazlık ve bataklığa düşmüş bir yiğit" anlatılıyor: "Ulu gölün üzerini baştan başa kaplamış, kindıra (halfa, kaşak) kamış veya otlarından şikâyet ediyor". Derleme Sözlüğü içinde, "kindıra" sözü, bataklık veya sazlık manalarına da karşılıkta. Uygur tib kitaplarında ise, "kaşak" adlı bu ota, "kaşak yıldız" adı da, verilmiştir³⁷. Ayrıca yiğit, "elinin, okunun başağı ile yaralanmış olduğundan da şikâyet ediyordu". Bu şiiri, Brockelmann, daha iyi anlamış ve daha iyi yorumlamıştır³⁸.

Elimi iyice yaraladı okun başağı,

Pek çok bitmiş üzerinde, ulu gölün sazları!

Burada başak, oku; sazlar ise, göle aittir. Rahmetli Besim Atalay'daki yorum biraz karanlıktır³⁹. Burada ulu göl veya su birikintisi karşılığı olarak söylenen, "Uluğ terngek" sözü üzerinde, göller ile ilgili bölümümüzde durmuştuk.

2. "Ördek avında" bir yiğit: Yukarıdaki şiir gibi bu da, eski bir Türk yiğidinin destanından alınmış bir parça olmalıydı. Şiir, biraz karanlıktır. Brockelmann da, tam bir yoruma doğru gitmemiştir⁴⁰. Burada adı geçen "kalva oku", bir talim, öğrenece okudur. "Baş ağtı, yuvarlak

³⁷ Rahmeti, *Uyg. Heilkunde*, II, 1, 12.

³⁸ Brockelmann, *AM Pr.* 20 H.

³⁹ Kaşgarlı Mahmud, II, s. 328. Brockelmann, a. yer.

⁴⁰ Brockelmann, *AM I*, 36 g.

bir ağaçtır". İnsan veya kuşu öldürmez. Buna rağmen yiğit, "beni ördek, bu okla bile görse, hemen suya batar"; diyor ve kendisini öğüyordu. Brockelmann haklı olarak virgülü, ördekte sonra koyuyor ve böylece manayı tamamıyordu. Buradaki "kaşgalak ördeği", suya batan bir ördek einsidir. Bugünkü Altay Türkleri de, bu einsk batak göl ördeklerine, "kaşgalı"; Çağatay-Türk kültür çevresinde ise, "kaşgaldak" adı verilir⁴¹. Belki de adını, "kaşga" renginden dolayı alıyordu:

O göllerde ördek, benimle görse (kendini?) atar,

Kaşgalak (ördeği), (beni) ağaç uçlu okumla görse,

Hemen suya batar!

Yiğit, kendisini göllerde, ördeklerin hepsinin; hatta suya batan ördeklerin bile tanıdığını söylemek istiyordu. Bu sözleri, hangi yiğit söylüyordu? Bu sözler, hangi destandan alınmıştı? Bunu bilmiyoruz.

"KAMIŞ" VE "KAMIŞLIK"

Kamış, bütün Türk dünyasında, kamıştır. Çok yaygın bir ad ve sözdür. Bir bataklık sazıdır. Ancak Türklerin Bud dîni kültür çevrelerinde, bunu anlayışıyla da söylenmiş olabilir.

Kargı ve mızrak yapımında: Büyük cinsten kamışların, önemli bir rolleri vardır. Silahla ilgili kitaplarda, kargıların hangi einsk kamıştan yapılması gerektiği, yazılmıştır. Anadoluda ve Derleme Sözlüğü içinde de bu anlayış ve kullanım, bazı deyimlerde kendini göstermektedir: "Kargı, kargı, kargılık sokarık..."; gibi.

Din ve inanışlarda: Kamış ve kamışlığın, Türk din ve inanışlarında, önemli bir yerine rastlayamadık. Yukarıda da belirttiğimiz gibi *atlı Türkler*, bataklıklar ile sazlıklardan pek hoşlanmıyorlardı. II. yüzyılda, yalnızca avcılık ile ilgili olarak, "ördek kamışa sindi" gibi sözler görebiliyoruz⁴². Ancak yer ve coğrafya örtüsü olarak, "kamışlık yer, yer kamışlandı" gibi bir çok deyişleri de, görmüyor değiliz⁴³. Sepe't ve hasır yapımında da, önemli bir rol oynadığını, yine "O, ona kamış kıydırdı (kıyurdı)" gibi sözlerin, kaynaklarda geçmesinden dolayı öğrenebiliyoruz⁴⁴. "At adı" veya bir at cinsinin tanıtması olarak söylenen "kamış kulak" sözü, hem Anadolu'da ve hem de Kırgız Türklerinde görülüyordu⁴⁵. Bu gibi deyimler, Türk at kültürünün, çok eskilerinden ve derinlerinden gelen özleridir.

⁴¹ Radlof, *Wörterbuch*, II, s. 396.

⁴² Kaşgarlı Mahmud, III, s. 391. Kırg. Brock., *AM I*, 38 m.

⁴³ Aynı eser, I, s. 495; II, s. 268.

⁴⁴ Aynı eser, III, s. 195.

⁴⁵ Radlof, *Wörterbuch*, II, s. 486 vd.

Göktürk el yazılarında ve Budist Türklerde, saz ve sazlık

Bu da dini Türk kültür çevrelerinde yayılmıştı. Kamış ve kamışlığın, Bu da gelenekleri bakımından, mana ve anlayışı, oldukça değişiyordu. Çünkü Bu da dininde, bambu ve bambuluk, ayrı bir yer tutuyordu. Kamışlı bataklıklar veya göller, eski türkçe Bu da yazılarında, "ulug kamışlıg, berk arıg", diye tanımlanıyordu. Buradaki ark veya ark, göl veya su birikintisi anlayışıyla söyleniyordu⁶⁶. Yine aynı türkçe budist eserlerde, "Maha-satvi Tegin" in elbisesi, yani donunun, bir kamış budağı, yani "kamış butki" üzerinde asılı görüldüğünden söz açılıyordu⁶⁷. Bizce bunlar, Çin ve Hindistan'daki bambu ve bambuluk geleneklerinden gelmiş olmalıydılar.

Göktürk yazılarıyla yazılmış bir el yazmasında, "kamışlık arasında", yani "kamış ara kalmış", bir kadından söz açılıyordu. Bu bir rüya yorumu idi. "Tanrı da, ona yar değilmiş" Ancak teselli ve sabırla bu kadın, bir "katun", yani hakan karısı olabilirmiş. Bundan dolayı da, böyle bir rüya görme, iyi olabilirmiş⁶⁸. Görülüyor ki, kamışlık arasında kalmış bir kimsenin durumu, hoş görülüyordu.

De de Korkut Oğuzlarında, kamış ve kamışlık, ancak ateş yakma veya ateşleme için, onların sözlerinde, yer tutabiliyordu: "Kâfirin üzerine gürleyeyim! Ağ yıldırım olup, şakıyayım! Kâfiri kamış gibi, od oluban yandırayım"⁶⁹...

"Saz" ve "Sazlık": Saz sözü türkçeye farsça dan girmiştir. Bundan dolayı eski Türk kaynaklarında, bu deymi göremiyoruz. Anadoluda ve Batı Türklerinde saz, bataklık bitkisi demektir. Ancak diğer Türklerde, özellikle Doğu Türklerinde, saz denince, daha çok bataklık hatıra gelir⁷⁰. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bizim de, Doğu Türklerinin de, sazlıklar ile bataklıklar, gönül ve duygularında güzel bir yer almamıştır.

⁶⁶ Altın Yürek (Savarnaprabhava), 608, 13.

⁶⁷ Altın Yürek, 619, 12.

⁶⁸ Thomassen, (A. Stein el yazması), II, 57; H. N. Orkun, Eski Türk Yazıları, II, s. 82 vd.

⁶⁹ De de Korkut kitabı, 147-7.

⁷⁰ Radlof, Wuzerbach, IV, s. 397.

34. BÖLÜM
DAĞLAR

(Türk düşünce ve geleneğinde)

Göktürk yazıtları, mitoloji çağından çıkmışlardır

Göktürk yazıtları ile, II. yüzyılda Kaşgarlı Mahmu d tarafından derlenmiş Türk atasözleri ve şüirleri, gerçekçidirler. Bunların içinde mitoloji motifleri bulabilmek çok zordur. Daha doğrusu bu Türk düşüncesi artık, mitoloji çağından kurtulmuştur. Göktürk yazıtlarında "Tönges tag" ve Uygu r Bayan-çur Kağan yazıtında da "Kömür tag" gibi, gerçek dağlardan söz açılmaktadır. Bunlar, normal dağ adlarıdır. Çince yazıta yazılan Göktürk yazıtlarında, "tagda sıgun", yani tagda sıgın veya geyik sözlerini de, görüyoruz. Bu söyleyişler de normaldir. Tu n h u a n g türkçe el yazmasında, yine Göktürk yazıtlarıyla, "dağ yerinde" karşılığı olarak, çevresi silinmiş olarak, "tag yerke" sözü görülüyordu. Anlaşıyor ki bunlardan, mitoloji bakımından bir sonuç elde edebilmek, çok güçtür. Bununla beraber, bir kaç not üzerinde durmada da bir yarar vardır.

1) "Tinesi oğlu'nun yataının bulunduğu dağ": Tonyukuk yazıtındaki bu bölümü Thom sen, şöyle okumuştur: "Tinesi oğlu yatıma tag": Gerçi yeni ve genç Türkologlar Göktürk yazıtlarını, didik didik edip, temeliyle oynamakta iseler de, biz üstadlarımıza bağlıyız. Bang, Barthold ve diğerleri, bu okuyuş, anlayış ve yoruma karşı gelmemişlerdi. Burası, Tü r k - i s t a n 'da, Demir Kapı'ya yakın bir yerdedir. Türkler, m a k a m ve t ü r b e l e r ile, mezarlar için yapılan "ev, bark"lara, büyük bir önem vermişlerdi.

2) "Şehirdeki dağa çıkmış; dağdakiler inmiş!..." Göktürk yazıtlarının bu ünlü sözü, İkinci Göktürk devleti'nin kuruluşu sırasında, yani 681-682 yıllarında söylenmekte idi. Zaten bu kuruluş çağına ait söyleyiş ve deyişler, bir destan veya yarı-mitoloji dili ile kaleme alınmıştı: "... Babam Kağan onyedinci er ile dışarı çıkmış, (yani Çin'e isyan etmiş). (Babam), dışarıya yürüyor diye haber (kü) işitip, şehirdeki (balıkdaki) dağa çıkmışlar (tagıkmış); dağdakiler (de) inmişler..."

⁷¹ Kältegin yazıtı, Duğu-12.

"17,70,700" gibi asker sayıları da, mitolojik sayılardır. "Babamın askerleri kurt gibi imiş! Düşmanın askeri (ise) koyun gibi imiş!..." Bu sözler de, bir mitoloji üslubu ile söylenmişlerdir. Burada, herhalde Türk Milletinin yerinden oynayıp, harekete geçmesi, söz konusu edilmekteydi...

3) "Kemiklerin dağ gibi (yağılıp), yatdı!..." Göktürk yazıtlarının bu ünlü sözü, Türk milletinin kağanlarına baş kaldırarak, şurada burada başı boş dolaşarak, ölmeleri dolayısıyla söylenmiştir². Eski türkçesi şöyledir: "... Süngükün tağça yatdı!..." Bu sözler bize, sonraki Türk edebiyatında söylenen, başka eş örnekleri de, hatırlatmaktadır. Cesedin, dağ gibi yatma anlayışı, günümüze kadar gelmiştir:

Karahanlı çağında *Kutadgu Bilig* içinde de, bu anlayışı görüyoruz³: "... Severek can verirler (sevük can yuluğlap), yatarlar (yatur), dağlar ve kayalar gibi!..." Görülüyor ki burada da cesedlerin dağ ve kayalar (kayan) gibi yatması, (yatur) sözü, Göktürk yazıtlarındaki söz ve anlayışlardan, pek fazla ayrılmamaktadır.

Manas destanı ile diğer destan ve efsanelerde de, yiğitler ile hanların ve onların mezarlarının, dağlara nasıl benzetildikleri üzerinde ayrıca duracağız.

Turfan'daki Göktürk el yazmalarında:

"Göktürk el yazmaları", özellikle, *Turfan* el yazmaları içinde, yabancı kültürlerin hafif karışmaları da vardır. Bununla beraber dil, çok eski ve güzel bir türkçedir. Bunlar biraz da düş, rüya yorumlarıdır. Bir geyik, şöyle diyordu:

"Yaylak dağım": "... Ben bir geyiğim. Yaylak dağım (yaylag tağma) çıkıp, yaz geçirip, dururum (yaylayur turur men). Ben, şen ve neş'eliyim. Bunu biliniz, iyidir bu⁴..." Dede Korkut ile ilgili bölümümüzde de belirteceğimiz gibi, dağlar yaylaları ile önem ve öncelik kazanıyorlardı.

"Binek atı ve dağ": Az önce de belirttiğimiz gibi, bu *Turfan* el yazmaları, düş yorumları idiler: "Binek atı (özlük at), güneşli bir yerde, yorgun argın dura kalmış: "Tanrının gücü ile (Tengri küçine), dağ üzerinde (tağ üze), yol ve su (yol sub) görerek, ot yemiş, su içmiş ve böylece ölmemiş". Göktürk el yazması, "bunu biliniz, iyidir bu", diyordu⁵. Görülüyor ki, Tanrı dağ üzerinde, binek atına yardım ediyordu.

² Aynı yazıt, Doğu-24.

³ *Kutadgu Bilig*, 2281.

⁴ Thomson, (A. Stein el yazmaları), II, 96.

⁵ Aynı eser, I, 25.

Ötüken dağı

"Ötügen ormanı (Ötüken yığı)" da ormanlı bir dağ idi. Göktürklerin ve daha sonra Çingiz Han'a kadar uzanan devletlerin, başkenti idi. Bu dağın kutlu bir dağ olduğunu biliyoruz. Göktürklerle Kırgız Türklerini ayıran, Köğmen dağı da, önemli bir dağdı. Sonraki Arap coğrafyacılarının eserlerinde de, bu dağın adı ve önemi görülür. Yani unutulmamıştır.

KUTLU DAĞLAR VE DÜŞÜNCELER

(*Kutadgu Bilig* ve Kaşgarlı Mahmud'a göre)

"*Kutadgu Bilig* içine, özellikle hafif *Orta Doğu* düşüncesi girmiş, karışmış ve gerekli yerini almıştır. Ancak bu eserdeki Türk dili, sözler ve bu sözlerin manaları, Türk dili ile düşüncesinin, çok derinlerinden gelen izleridir. Bundan dolayı biz *Kutadgu Bilig* üzerindeki çalışmalarımızda, sözler ile deyimlerin, çok daha eski manalarına önem verdik. Böylece çok daha eskilerden, kitabın yazarı *Yusuf Has Hâcib'e* gelmeğe çalıştık. Elbette ki *Kutadgu Bilig* içinde *Türk halk mitolojisi* ile efsanelerini, kesin çizgileriyle bulabilmek çok zordur. Bununla beraber, "Ötüken, Ötüken begi" gibi Göktürk izleri de, yok değildir. Biz burada, eski Türk gelenek ve deyimlerine dayanarak, bir izleme yapacağız. Bunların yanında eski *Uygur*, *Çin* ve *Orta Doğu* düşünceleri de yer alacaktır.

1) "Dağları Tanrı Yarattı": Göktürk yazıtlarında gök, yer ve insanlığın, yani üç büyük varlığın, Tanrı tarafından kılınmış, yani yaratılmış olduğu üzerinde, duruluyordu. Dağ, deniz vb. gibi varlıklar ise, küçük ve cüz idiler. Belki de *Orta Doğu* düşüncelerinin tesiriyle veya şiir diliyle, diğer küçük varlıklar da, anılıyorlardı:

"Yarattın milyonlara (tümen ming), sayısız canlıyı (tirig)! Yazıyı, dağı, denizi, tepeyi (kötki) ve çukur yerleri!..." (KB, 21).

2) "İnsanın arkası: Dağlar ile kayalar": İnsanın arkasını dayayacağı bir yer, bulunmalıdır. Bu anlayış, bu gün de, dil ve düşünce-mizde yaşar. Şimdi de, dağ veya kaya gibi arkası var, denir: "Kimin adaşı ve koldaşı çok olursa, onun arkası yalçın (yalım), berk kaya olur!" (KB, 1698).

3) "Şehidlerin, dağ gibi yağılması": Göktürk yazıtlarında, "Kemiklerin dağ gibi (yağılıp) yattı", denerek Türk milletinin uyarılması üzerinde, az önce durmuştuk. Burada ise, severek canını feda edenlerden, (sevük can yuluğlap), diyerek, söz açılıyordu. "yoluğ, yuluğ" sözlerinin eski türkçemizde çok derin bir manası vardır. Severek canlarını feda ederek yatan yiğitler, ancak böyle dirilirlir: "Ancak böyle dirilir, alpler yi-

ğitler (ersig eren); sevdikleri canlarını fedâ ederek, dağlar ve kayalar (kayan) gibi yatarlar!..." (KB, 2281).

4) "Dağların, başını eğme": Dağların başlarını tutup eğme isteği veya düşüncesi, diğer Türklerin, halk atasözlerinde de görülür. Kaşgarlı Mahmut'un II. yüzyılda, derlemiş olduğu iki atasözünde de bu anlayış ve motifi görüyoruz:

(Yayın)kurulmuş (kurmuz) kırışi düğülenmez; kementle de (ukrug), dağ eğilmez!" Bu motifle ilgili iki anlayış üzerinde yukarıda durmuştuk. Yani, "büyük işler küçük şeylerle yapılamaz", deniyordu. Kutadgu Bilig ise ulu dağ başlarının, ancak erdem ile eğilebileceği"; görüşündedir. Burada eski Türk ve Ortadoğu düşünceleri, bağdaştırılmıştır: "Erdem ile elini, uzatıp değdirirsen; ulu dağ başlarını eğip (egip), yere indirirsin!" Bu sözler, Türklerin II. yüzyıl aydın kesimlerine aittir.

Dağlar ve "İbâdet"

5) "Dağlarda ibâdet etme": Dağlardaki mağaralarda ibâdet etme, daha çok Buda ve Uzakdoğu dinlerinde görülen, bir a h k â m ve yoldur. Kutadgu Biligde, dağlardaki bu ibâdet tarzı üzerinde çok durur. Zaman zaman bu esere göre, "dağa ulaşma, bir kemâlât gibidir": "Kulun adı (ancak) olur, kullar için bir unvan (atag); gece gündüz ibâdetle, dağlara ulaşılsa!"

"Zâhid olma" da, ancak dağlara çekilme ile mümkün oluyordu: "Dağ katına çekildin, adın da zâhid oldu!" Bu da, kişinin istek ve dileğine bağlı idi.

"Dağa gitme" ve orada ibâdet kılma, yalnızca zâhid kişilerce değil; Odgurmuş ve Ögdülmüş gibi vezirler tarafından da, yapılıyordu: - a) "O d g u r m u ş ayrılarak dağa (tapa) yöneldi" (KB, 5446). - b) "(Ö g d ü l m i ş) ata bindi, hoşturdu, yüz vurdu, dağa gitti!..." (KB, 5681). Dağlara girip, yalnızca (yalnguz) girip, çok uzun (hed uzun), ibâdet (tupug) yapmalarından da, söz açılıyordu (KB, 3204). Böylece gönüllerini dümdüz yapıyorlardı (KB, 3148).

6) "Dağdaki zâhidler, az olmalı": Gerçi Kutadgu Bilig'de, dağlara girip ibâdet (tapug) kılan zâhidleri öğüyordu. Ancak bunların, sayılarının pek çok olmasını da, istemiyordu: "Dünya halkı (budun), iller

* Kaşgarlı Mahmut, III, s. 215. Krfl. Brockelmann, Sprichwörter, 124, 143.

* Kutadgu Bilig, 2084.

* Aynı eser, 3357.

* Aynı eser, 3215.

(uluş) ile kentleri bırakarak; dağlara girseydiler yükleri yüklenerek; dünya (acun) hep bozulurdu, her yer kuru kalırdı; insanoğlunun ise, nesli (urug) hep kesilirdi!..." (KB, 3652-53). Görülüyor ki Türkler, Uzakdoğu'da olduğu gibi, binlerce insanın dağlarda mağaralara çekilip, ibâdet yapmalarına taraftar değillerdi.

Koyunlar, madenler ve dağlar

Kutadgu Bilig nedense, dağları kazma ve madenler üzerinde sık sık duruyordu: "Kimi dağ kazıp iner, kayaların dibine; kimi yer kulaçlayıp, yaya yürüyüp hoşar!..." (KB, 1734). Bu biraz da insanoğlunun, "yeraltı ve yer yüzü çabalaması" üzerinde, kurulmuş bir fikir olmalıydı.

"Dağlardaki cevher" ise, tam anlamıyla bir maden anlayış ve söyleyişi idi. Bu, biraz da, erdem ile bilgi ve onun sonsuzluğu üzerine kurulmuş bir düşünce ve mantık düzeni olsa gerektir: "Bu dağlar katındaki gevheri kazıp bitirmezler sana, ey arı kişi!..." (5364). Bu düşüncedeki Ortadoğu tutumu, gevher sözünden anlaşılmalıdır.

"Bey, dağ ve maden" gibi üçlü bir eşlemeyi de, yine aynı kaynaktan görüyoruz. Burada beyler, "dağ-maden" ve "deniz-inci" eşlemeleriyle, bir düşünce mantığına doğru gidilmektedir. Bu, yeni müslüman olmuş, aydın Türklerin görüşleridir. Fars kültürü bu beyitlerde, maden karşılığı olarak kan sözünün kullanılmasıyla da, kendini göstermektedir: "... Bu beyler dağ gibidir, altın gümüşle (dolu)! Gümüş madenlerini, kazanlar zengin olur! Beyler deniz gibidir, dibi bir inciliktir! Denize yakın olan, zenginleşmelidir!..." (KB, 5356).

Dağların bölümleri

7) "tepelere ve tepelikler": Beylik ve erdemlilik, dağ gibi yüksek ve uludur. Zenginlik ise, tepeler gibi alçaktır. Kutadgu Bilig, iki türlü tepe anlayışı gösteriyor ve bunlar için de, ayrı sözler kullanıyordu: Kötki ve töpü. Kötki sözü, daha derin bir anlam taşır. Bu tepeler, dağlar ve denizler gibi tabiat varlıkları arasında, yer alırlar: "... Yarattın ...ovaları (yazıyı), dağları, denizi, tepeleri, (kötki) ve çukur (opru) yerleri!..." (KB, 21).

"Zenginlik ve küçük tepelikler", biraz da alçaklık ve aşağılık, bir mantık eşlemesi ile işlenmiştir. Şu beyitte, "tepe ve gönül alçaklığı" da, işlenmektedir. Tepenin alçaklığı, bir madde alçaklığıdır. Gönül alçaklığı ise, bir yüceliktir: "... Zenginleşenler olur. Milletün (budun) alçaklığı (kötki) yoksulluk ile gönülün alçaklığı (köngül kodkısı) olur!..." (KB, 3527).

Tepecikler ve mezarlar: Türklerin eski oba kültürü

Mezarların, bir tepecik halinde yüceltilme ve yükseltilmesi, çok eski bir Türk geleneğidir. *Mevlânâ*'nın sandukası da, böyle büyültülmüş ve yüceltilmiştir. Bu, Türklerin eski *oba kültürünün*, bir kalıntısı olmalıdır. Çin'de de ünlü kişilerin mezarları, büyük tepecikler halinde yükseltilmişlerdir. Özellikle *Hunlar*; yenen Çin komutanlarının mezarları! Anlaşılan, *Kutadgu Bilig*, küçük mezar tümseklerine de tepe (*kötki*) diyordu: "...*Bakarak gör şimdiden, ey gönlü canlı (köngli tirig)! Ölüm tepecik kıldı, yağız yerleri!...*" (KB, 6069).

"*Tepe*" ve *doruk* yani eski türkçedeki *töpu* ise, daha çok bir madde varlığı gibi görünmektedir: "...*Biraz uykuya daldı, sonra uyandı; Merih yıldızı, tepeden kaymış, (savulmuştur)!...*" (KB, 4888). Bu kaynaktan tepe sözü, yalnızca bir yerde görülür. Aslında bu çağdaki Türkler tepeye, daha geniş olarak, "*tag töpüsü*" diyorlardı¹⁰. Bu da, zirve ve doruk demektir.

"Kaya yankısı" ve "asılan asılan kayalar"

Kayalar, dağların özleridirler. *De de Korkut*'taki, "*asılan asılan kayalar*"; yalnızca taşlar değil; birer salkım söğüt gibi, asılan kayalardı. *Kutadgu Bilig*, dağların yankılanması yerine, "*kaya yankısı*", yani *kayaların yankılanması* anlayışını, önde tutuyordu: "... *Kaya yankısından aşağı kalma! Sana "sen" diyenleri, sen de senle (senlegil)!...*" (KB, 4311) *Kaya* ile *insan* arasında güzel bir eşleme yapılmıştır.

"*Güç sembolü, kaya*" ve *yiğitler*: dün de bugün de, bütün Türklerde söylenen bir anlayıştır. Gerçi *Kutadgu Bilig*, dış tesirlere oldukça açık aydın bir eserdir. Ancak bu deyiş ve anlayış da, kendini devam ettire gelmiştir: - a) "*Gururlu bir yiğit (kür) gibi, bir kaya gibi, (onları) karşıladım!...*" (KB, 6539). - b) "*İki günlük dünyada, niçin kaya gibi olup, göğsünü gerdi!...*" (KB, 1535). Bu eserde, *kaya* sözü *kayan* yazılışlarıyla da görülür.

XI. YÜZYIL TÜRK HALK ATASÖZLERİNDE DAĞLAR

Kağarlı Mahmud, Türk halk geleneklerinin bir araştırmacısı ve derleyicisi idi. *Yusuf Has Hâcib* ise, *saraylı* bir Türk aydın yazarıydı. Şimdi, *Kağarlı*'nın derlediği materyeli gözden geçirip, -el verdiği kadar-, karşılaştırmasını yapmağa çalışalım:

1) "*Dağ dağa kavuşmaz; kişi kişiye kavuşur*": Bu ata sözü, bugünkü türkçemizde de yaygındır. *Brockelmann* bunun, *Arap*, eski *İrân* ve *Hin-*

¹⁰ *Kağarlı Mahmud*, III, s. 216.

distan paralellerini de, bulmuştur¹¹. Ancak bu atasözünü söyleyenler, *yaylalı hayvancı Türkler* idi.

2) "*Dağ, bir kementle eğilmez; deniz bir kayıkla sedlenmez, (bügenmez)*": *Yorumu*: Bu sav, "*büyük işler; küçük sebeplerle geriye bırakılmaz*" karşılığında söylenmiştir. Eski türkçesi şöyledir: "*Tagıg ukrugin egmes, tengizni kaygıkn bükmes*". Ancak bu, değişik bir yorumdur¹².

"*Kurulmuş (yay) kirişi düğümlenmez, kementle dağ eğilmez!*" *Yorumu*: "*Bu sav, küçük araçlarla büyük işlere girişen kimseler için söylenmiştir*"¹³. *Brockelmann*, bunun başka bir paralelini bulamamıştır. Ancak aynı kaynaktan, buna benzer bir atasözü daha vardır: "*Kuru ağaç eğilmez, kurulmuş yaya kirişi düğümlenmez!*" Bu, daha gerçekçi bir savdır. Ancak öncekilerde, *mitoloji* de vardır.

Kutadgu Bilig içinde de buna benzer bir beyit görüyoruz: "*İnsan, erdem ile elini ulu dağlara uzatıp, onları eğip, yere indirir*"¹⁴.

3) "*Erlere bun, sıkıntı (gelir) değer; dağ burnuna (sengir), yel değer*" *Yorumu*: "*İnsanlara bun, sıkıntılı günler gelebilir. Dağların burunlarına, çıkıntılarına da yel, rüzgâr gelebilir. Ancak sonradan yel gider. Fakat dağların burunları kalır!*" *Brockelmann*, bu atasözünün *Osmanlı* ve diğer bir paralelini de bulmuştur¹⁵.

4) "*Atlan ok dağa uğrarsa, dağın özü ve kuytu yerleri yırtılır*": *Zaman* ve *fellek* ile ilgili, bir düşünce için söylenmiş olsa gerektir. Nitekim *Kağarlı Mahmud* yorum yaparken bunu doğruluyordu: "*Zaman anlatarak diyor ki: Zaman okunu gezledikten sonra atarsa ve ona bir dağı amaç tutarsa, dağın düzlük yerleri ile koynu, parça parça olur ve yırtılır!*" *Zaman* ve *fellek* ile ilgili bölümlerimizde bu konular üzerinde durmuştuk. Zaman, değil dağların doruklarını; koynunu, kuytu yerlerini bile yırtıp, aşındırabilir.

Yiğitlerin okları, dağları da geçebiliyordu¹⁶. Ancak bu atasözünde bir felsefe vardır. *Göktürk* yazıtlarında, "*dağa çıkma, sığınma*" anlayışıyla söylenmiş "*tagıkmak*" sözü üzerinde durmuştuk. Bu anlayışı, II. yüzyılda derlenmiş olan, eski Türk şiirlerinde de görüyoruz¹⁷. Bu söz II. yüzyılda,

¹¹ *Brockelmann*, *Orientalische Zeitschrift*, 1920, s. 72.

¹² *Kağarlı Mahmud*, I, s. 100; *Brock.*, *Spn*, 143.

¹³ *Aynı eser*, I, s. 109; III, s. 315. Krşl. *Brock.*, *Spn*, 124.

¹⁴ *Kutadgu Bilig*, 2684.

¹⁵ *Kağarlı Mahmud*, III, s. 360; Krşl. *Brock.*, *Spn*, Nr. 182.

¹⁶ Krşl. *Brockelmann*, *Spn*, Nr. 182.

¹⁷ *Kağarlı Mahmud*, III, s. 106. Krşl. *Brock.*, *Am Pr*, 7, 9.

¹⁸ *Rudlof*, *Proben*, I, s. 385/409.

¹⁹ *Kağarlı Mahmud*, I, s. 192. Krşl. *Brock.*, *Am Pr*, 11, 2.

yabanlaşma, yozlaşma" karşılığında da söylenmiştir. "Keçinin dağa çıkması, tezmesi", bu söz ve anlayışla anlatılıyordu¹⁹.

DAĞLARIN KUTLU ÖZELLİKLERİ

(Türkiye dışındaki Türklerde)

Kutlu dağların, dorukları: Kuzeydeki *Abakana* Şamanlarının, okudukları duanın içinde dağınık olarak bazı dağ adları geçer. Bu bölge şamanizmi, dış tesirlere çok az açılmıştır. Bu dualardan seçme yoluyla sunulacak bir kaç dağ adı, belki yararlı olacaktır. Çünkü bunların içinde *mitoloji* de vardır:

1) "Çin hanını oynatan, Çilay ırmağı başındaki, Çılay dağı. 2) Mavi görünen, Gök dağ. 3) Ağarıp duran, Ak dağ. 4) Tanrının (göğün) kenarlarına, dokunan dağlar. 5) Dokuz dağ, merhametli Han. 6) Alaca kargalara benzer, Karlı dağlar. 7) Karadağ'dan su içen (ey Ruh!) 8) Karga gibi Karadağ. 9) Kum tepeleri arasında, Dokuz dağ. 10) Karlı dağ, Burkan dağ... 11) Gök görünen, Gök dağ. 12) Ağarıp duran, Ak dağ. 13) Çatal başlı sıra dağlar; Sabın adlı, geçitli dağlar. 14) Göğe deşip oynatan, ey dağ başları, ey merhametli Han (Kayra-Kan!) 15) Kızıl dağ, rengi aka çalın dağ! 16) Çulay (suyu?) başındaki dağlar! 17) oynatan (âyin yaptırın), Boz dağ! 17) Ak-boz (kuba-ak) sıradağlarının taşlı dağları! Ak-boz sıradağlarından, Demir dağ! 18) Sıradağların başı, Ak-dağ!"

Abakana, Altay dağlarının kuzeyinde bulunur. Gök Türk çağında buralarda, Kırgız Türkleri otururlardı. Gök Türk yazılı, *Yeni sey yazıtları* da, burasının güneyinde bulunmuştur. Bu dua, hocamız A. İnan tarafından verilmiştir²⁰. Biz bu duanın metnini tarayarak ve hafifçe yorumlayarak, sunduk. Dikkat edilirse bunlar, *mitolojik dağlar* idiler.

Altaylarda, Çelik ve Altın dağlar, dağ evliyaları

Altay dualarında ise, yalnızca *Altay dağları* için, dua edilir ve yine Altay öğülürdü: "Güneş dolaşmaz Çelik dağ; ay dolaşmaz, Altın dağ!" Bunun gibi mitolojik bazı sözlerle öğülürdü. Kırgız-Kazak dualarında ise, biraz gelişme ve biraz da İslamiyetin tesiriyle, mitolojiden kurtulmuş dağ adları görüyordu: "Kızıl dağın başında, Koz evliya! Öküz dağı başında, Öküz evliya! Koçkar dağın başında, Konur-baş evliya!" (a.eser.,139)

¹⁹ Aynı eser, II, s. 116.

²⁰ Abdulkadir İnan, Şamanizm, s. 123, 127.

Ak dağlar, baş dağlar

"*Aklık*" ve *Ak dağlar*: Ak sözü ve rengi, Türklerde aklık ve yüceliğin, bir sembolüdür. Bunun içindir ki, ak renk için, baş renk de diyebiliriz. Nitekim dış tesirlerden uzak *Abakana* Kamlarının dualarında, "*dağlar başı, Ak dağ (sın)*"; deniyordu²¹. Burası Gök Türk çağında, *Yeni sey yazıtlarının*, bulunduğu yerin yukarısında idi. Batı Gök Türk kağanlığının otağı da, Tanrı dağlarındaki *Ak-dağ* üzerinde bulunuyordu. Bizans kaynakları bu dağı, *Ek-tag* olarak, anmışlardı.

Uygur türeyiş efsanesi içinde, *Büğü Kagan* ile kutlu veya ilâhi kız, zaman zaman *Ak dağ* üzerinde buluşuyorlar ve sevişiyorlardı²². *Oğuz destanı* içinde de *Ak dağ*, yarı efsane ve yarı gerçek olarak görülüyordu. *Oğuz Kağan*, veziri *Süleke*'e, *Semer kand* ile *Ak-dağ*'ı vermişti²³.

Altay destanları içinde, "*Ak dağ, Ak-Han'ın bir yaylası idi*". Orada ava çıkıyordu. Bu dağda bazı kutlu ve ilâhî belirtiler görülüyordu²⁴. Bazı destanlara göre ise, "*Ak-dağ'da kurultay yapılıyor, avlar ile yağmalar, Ak-dağ üzerinde bölüşülüyordu*"²⁵. Bazılarına göre ise, "*Ak dağ ile Demir-dağlar, Ak, ve Gök denizlerin bittiği yerde, bulunuyorlardı. Ak Han da, bu dağa oturuyordu*"²⁶. Altay Türk halk edebiyatında, "*Ak, cennet*" demektir. Bu anlayışa göre *Ak-dağ* da, bir yoruma bağlıyabiliriz.

"*Ağarıp duran dağlar*" üzerinde, *Dede Korkut* ile ilgili bölümümüzde durmuştuk. Bu kitabımızda, büyük bir önem verdiğimiz, *Abakana* Kam dualarında, "*ağarıp duran, (ağar turgan) Ak-dağ*" gibi tanıtımlar ile sözler, sık sık geçiyorlardı. "*Dağlarbaşı, Ak-dağ*" deyiş ve anlayışı da, bu önemli dualar içinde görülüyorlardı²⁷.

Anadoluda da, paralel örnekler çoğaltılabilir. Şu iyi bilinmelidir ki *Ak-dağ* veya *Kara-dağ*, dağların ak veya kara oluşlarından dolayı, söylenmemişti. *Dede Korkut* 'taki "*Kara kara dağlar*" sözünün içinde daha çok, bir duygu ve mana vardır. Gerçi kara renk de, bu manada bir yol oynuyordu. Nitekim *Ortaasya* destanlarında da, iri ve büyük bir cüsse, "*Kara-dağ'ın resmi veya görünüşü*"; gibi anlatılıyordu²⁸.

²¹ Aynı eser, s. 125 (60).

²² B. Ügel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 87.

²³ Aynı eser, s. 207.

²⁴ Aynı eser, s. 316.

²⁵ Radlof, *Proben*, I, s. 349/373. Olaylar, bu Altay destanlarında, göklerde geçiyordu.

²⁶ *Proben*, I, s. 4 vd.; *Türk Mitolojisi*, s. 576.

²⁷ A. İnan, *Şamanizm*, s. 124 vd.

²⁸ *Proben*, III, s. 25/28; Kırgız destanlarında bu benzetmeler çoktur.

Ala, gök ve kara dağlar

Ala rengin, renk ve mana olarak anlayışları üzerinde, "Türk kültür tarihine giriş" adlı eserimizin, 6. cildinin sonunda, "renkler ve Türkler" başlığıyla durmuştuk. Oğuz destanları içinde de, yarı efsane görünümünde görebiliyoruz. "Oğuz Kağan Türkistan'a geldikten sonra, Almalığı sınırındaki, Ala-dağ'da oturmuştur"²⁰. Bu bölgede, bir kaç tane Ala-dağ vardır.

Manas Han'ın hayatı, Talas vadisi boyundaki, Ala-dağlar çevresinde geçmişti. Talas'taki Ala-dağları, daha önceki eserlerimizde incelemiştik²⁰. Manas Han'ın Yiğitlerinden biri için, şöyle deniyordu: "Ala-dağ benzeri Altın-Bet"²¹. Yiğitlerin, dağlara veya cesetlere benzetilmeleri üzerinde, ayrıca duracağız. Ancak bir destanda ölen atın kemiklerinden söz açılırken, "atın kemiği ala-dağ gibi idi, (ala-tav bolgan)", deniyordu²². Ölen Manas'ın cesedinden de söz açılırken, "dağ gibi Manas'ı mezara koydu gitti", diye söyleniyordu²³.

"Kara dağlar" üzerinde, az önce biraz durmuştuk. Bu dağ motifine, burada bir not daha katmak istiyoruz. Aklık ile cennet anlayışı üzerinde, az önce durmuştuk. Altay destanlarında Kara-dağlar, iç açıcı bir mana ile karşımıza çıkmıyorlardı. Önem verdiğimiz Abakan Kam, şaman duasında, "Kara-dağ'dan su içen bir ruh", söz konusu ediliyordu²⁴.

"Gök dağlar": Bu, mavi veya mavimsi dağlar demektir. Dede Korkut, yalnızca bazan "gökçe dağlar" diyor; fakat dağların gök renginden, söz açmıyordu. Önemli Abakan dualarında, dağlar için, "göğeren, ağaran dağlar" gibi bir eyleme yapılıyordu²⁵. Bazan da "göğeri p duran gök dağlar", yani "köker turgan kök tasıl", deniyordu. Bu gibi örnekler, daha da çoğaltılabilirler...

Altın ve Bakır dağlar

"Altın dağlar": Altın-dağ anlayışını, iki gelişme çağı içinde, incelemek gerekir: a) En eski Türk geleneklerinden gelen anlayış ve inanışlar. b) Bu da dini veya diğer yabancı dinler yolu ile gelen inanışlar. Aslında Altay dağlarının adı, Altın-dağ idi. Bir Altay şaman duasında şöyle deniliyordu:

²⁰ Türk Mitolojisi, I, s. 124.

²¹ Aynı eser, I, s. 152, 154, 496.

²² Aynı eser, s. 517; Altın-Bet destanında.

²³ Radlof, Proben, IV, s. 21/27.

²⁴ Türk Mitolojisi, I, s. 531.

²⁵ A. İman, Şamanizm, s. 124, 15.

²⁶ Aynı eser, s. 124, 15; 126, 55.

"Güneş dolaşamaz, çelik dağ; ay dolaşamaz altın dağ"; Bu duada, bazı yabancı tesirler de vardır. Ancak burada, "güneş-ay" ile "çelik-altın" eyleme si görülmektedir²⁶. Yine aynı duada, Altay dağlarının, güneş ve ay ile ilişkilerinden, sık sık söz açılmaktadır. Yine eski karakterde bir Kuzey destanında, şöyle deniliyordu:

"Sağ koluğu altın dağda; sol koluğu da, gümüş dağda idi"²⁷. Burada da, bir "sağ-sol" yönlmesi ile "altın-gümüş" eyleme si görülmektedir. Biz, bir şeyler duyuyoruz. Ancak yorumuna girmeyeceğiz. Başka bir Altay destanında ise, şöyle deniliyordu²⁸: "Altın-Han, Altındağ'daki 9 yaratıcıya gidiyor ve onlardan, kendi oğluna bir ad vermeleri için, dilekte bulunuyor". Bu destanda da bir "Altın-Han-Altın dağ" eylemesi karşımıza çıkıyor. Aslında Altın Han, Çin imparatorunun bir unvanıdır ve daha çok Çingiz Han çağında önem kazanmıştı.

Altın dağın yeri, Verbitskiy tarafından derlenmiş bir Altay yaratılış destanı içinde, şöyle anlatılıyordu²⁹: Altın dağ, gök ile yer arasında bulunuyormuş. Başu, ay ile güneş değişiyormuş. Bu dağda, (büyük Tanrı) Ülge oturmuş. Dağın etekleri ise, dünyaya veya yere değmiyormuş. Havada duruyormuş!... Bazı karışmış destanlarda ise buradaki Altın dağ, Buda dinindeki, Meru dağı'na benzetiliyordu³⁰. Bu konuda da bununla yetinelim.

Bakır dağlar: Bakır dağlar, yani "Çes-tag"; Türk mitolojisinde, önemli bir yer tutarlar. Bakır ve bakır dağlar, Oğuzlar ile Anadoluda, önemlerini kaybetmişlerdir. Ancak Bakır dağlar ile ilgili Kuzey destanlarındaki efsane motifleri, Anadolu'da da yaşamaktadırlar. Mitolojik karakterdeki bir Kuzey-Türk destanında, özetle şöyle deniliyordu³¹:

".. Bir yiğit, bir geyiği kovalıyor. Geyik kaçıyor ve bir bakır dağın önüne geliyor. Bakır dağ açılıyor. Geyik, dağın içine giriyor. Yiğit de dağa geyiğin arkasından dalıyor. Ancak geyik kayboluyor. Yiğidin karşısına, 7 tanrı (kuday) çıkıyor... Yine aynı yerlerde derlenmiş bir diğer destanda da, "Bakır ve Demir dağlar" söz konusu ediliyordu³².

²⁶ A. İman, Şamanizm, s. 130. Çelik-altın, güneş-ay eylemleri, ilgili bölümlerde, sunulmuştur.

²⁷ Proben, I, s. 379/403. "Sağ-sol" eylemleri üzerinde, Oğuz destanı ile ilgili bölümümüzde durulmuştur.

²⁸ Türk Mitolojisi, I, s. 321.

²⁹ Aynı eser, I, s. 434.

³⁰ Aynı eser, I, s. 445.

³¹ Proben, I, s. 14 vd.; Türk Mitolojisi, I, s. 24; Bu Altay destanları göklerde geçer.

³² Proben, I, s. 4. Bu da çok mitolojik bir Altay destanıdır.

Bakır dağın yeri, yine bazı *Altay-Türk* destanlarına göre, şöyle anlatılıyordu⁴²: "... Yer altında, 9 deniz varmış. Bu denizler, bir noktada birleşiyorlarmış. Buradan da yeryüzüne, bir bakır dağ yükseliyormuş..." Buna göre bakır dağın kökleri, yer altından geliyordu. Yukarıdaki yiğit ile geyik de, böylece, yer altına inmiş oluyorlardı. Ergenekon destanı da, bu anlayışla incelenmelidir.

Bir başka *Kuzey-Türk* destanında ise, şöyle yorumlanıyordu⁴³: "... demir ve bakır dağlar, yeryüzünün temel direkleri idiler..." Bu, bizim de görüşümüzdür.

Demir dağlar ve "Ergenekon"

Ergenekon efsanesini incelerken, Türk mitolojisi adlı eserimizin I. cildinde, ayrı bir bölüm ayrılmıştır. Orada sunduğumuz vesikaları, burada yalnızca özetliyeceğiz: "*Ak-Han*'in çocukları, 40 boynuzlu boğayı öldürmek için *Demir-dağ*'a gidiyorlar. Orada, *Katay-Han*'in boğasına rastlıyorlar ve onu öldürüyorlar..." Anlaşıldığına göre burası, bir yeraltı olabilir.

Deniz ötesindeki demir dağlar

Deniz ötesi' ve "deniz geçme" motiflerinin, *Türk Mitolojisi* içinde, önemli bir yor tuttuğu üzerinde, sık sık durmuştuk. "*Ak ve Gök denizler*"; bu demir dağlar motiflerinde de çerçeveyi süslüyorlardı. Yine eski karakterde bir *Kuzey-Türk* Destanı, bu konuda şöyle diyordu: "... Dünyanın bir yanı ile öteyanını, denizler ayırıyor. Bunlar, *Ak-deniz* ile *Gök-deniz* imiş. Dünyanın bittiği yerde, yine deniz kenarında ise, *Ak-dağ* ve *Demir-dağ* varmış..." Bu duruma göre *Demir-dağ*, onun ötesinde de, *Gök-deniz* bulunuyordu⁴⁴. Bazılarına göre ise, *Demir-dağ*, *Ak-deniz*'in ötesinde bulunuyordu. Bazı destanlar ise *Demir-dağ*'dan hiç söz açmazlar. "*Deniz ötesindeki Çelik-bozkırtı*", üzerinde dururlar⁴⁵.

Okyanus ötesindeki, "Demir-dağ" a yapılan atıflar

"*Ye'euc Me'euc seddi*" gibi bir şeydir, bu demir dağlar. Bunun için, bir kaç örnek sunalım: a) Yukarıda da belirtmiş ki: "*İhtih güçlere sahip bir tayıle çocuklar, Demir-dağ'a gidiyorlar. Bunlar, Ak-Han*'in çocuklarıdır. Orada, *Katay-Han*'in 40 boynuzlu boğasına rastlayıp, boğayı öldürüyorlar..." Buradaki *Katay-Han*, Çin hakani da olabilir.

⁴² Radlof, *Sibirya'dan*, I, s. 412; *Türk Mitolojisi*, I, s. 583.

⁴³ *Türk Mitolojisi*, I, s. 69. "*Göğün direği*" ile ilgili bölümümüze bakınız. "*Dünyanın orta dağları*" gibidirler.

⁴⁴ Proben, I, s. 175/195: "*Gök deniz, Ak deniz ve Kara deniz*", gükte bulunan mitolojik denizlerdir.

⁴⁵ *Türk Mitolojisi*, I, s. 59 vd.

b) "*Er-Sogotoh* (adlı Yakut Türklerinin destan kahramanı), "*Kaya-kapısı*" na geliyor. Oradan, *Demir-dağ*'a geçiyor. Sonra da, "*Kan-ırm ağı*" na erişiyor. İrmakta, kan akıyormuş. Atı uçuyor ve ırmağı geçiyor. Böylece, *Kara-Han*'in ülkesine varıyor..."

c) "*Oyrat Han*'i, *Demir-dağ* ve *deniz ötesindeki* bir ülkeyi almak için, asker gönderiyor. Dağlar geçilmiyor; fakat *Tanrı* yardım ediyor. Ancak *Demir-dağ*'ın ötesindeki halk çok barışçı imişler. Ayrıca boyları, 8 ok uzunluğunda imiş Bir insanın kürkünden, 8 insana kürk çıkıyormuş..." Bu destanın geç bir örnek olmasına rağmen, ana motifleri diğerlerine uymaktadır.

d) *Demir-Dev*, (*Temir-Yelbegen*) masalında da, bu motif, biraz değişik olarak görülmektedir: "*Yestey Möngekö, Demir Çokmarlı Demir Dev*'in, demirden bir dağ gibi" durduğunu görmüştük.

e) *Tepegöz* de, bazı Güneydoğu *Anadolı* masallarına göre, *Kafdağ*'daki bir mağaraya çekilmiştir⁴⁶. Görülüyor ki örnekler daha da çoğaltılabilir.

"*Çelik-dağ*", *Altay* dağlarının tanıtımlarından biridir. Bir *Altay-Türk* duasında, şöyle deniliyordu⁴⁷: "... *Güneş dolaşamaz, Çelik-dağ; ay dolaşamaz, bakır-dağ, bereket ver!*..." Yine büyük bir önem verdiğimiz, *Abakan* kamlarının, yani şamanların bir duasına göre, "*Demir-dağ*" (*Temir sın*), *Ak-boz* (*Kuba-ak*) sıra dağlarında⁴⁸; bir doruk, zirve idi⁴⁹.

Görülüyor ki bu demir dağlar, Türk soyunun türemesi ile kozmogonide, önemli bir rol oynuyorlardı. "*Göğün direği*" ile ilgili bölümümüzde, bu konu üzerinde daha derin olarak duracağız. *Kutadgu Bilig* de, dağlardaki madenler ile gevherlere büyük bir önem veriyordu⁵⁰. Ancak bu çok geç ve bir *Ortadoğu düşüncesi* ile karışmış bir anlayıştır.

Elmalı, ırmaklı dağlar ve dağ geçitleri

Elma, *Anadolı* masallarında da, önemli bir motiftir. *Manas Han*'in babası, çocuğu olmayan karısından, "*Elma ağacının altında oynamıyor*" diye şikâyet ediyordu. Burada ise, *Manas*'ın, oğlu ile ilgili bir destana geliyoruz: "*Manas öldükten sonra karısı, babası Kara-Han*'in ülkesine git-

⁴⁶ Böhling, *Jahutische Sprache*, I, 79-95. *Türk Mitolojisi*, s. 100.

⁴⁷ Proben, I, s. 175-177. *Türk Mitolojisi*, I, s. 69.

⁴⁸ *Türk Mitolojisi*, aynı yer.

⁴⁹ A. İnen, *Şamanizm*, s. 127.

⁵⁰ Aynı eser, s. yer.

⁵¹ *Kutadgu Bilig*, 5357, 5371.

mek istiyor. Gide gide Elm a l ı dağa ulaşıyorlar⁵³...” Demir-dağlar motifinde olduğu gibi, burada da karşımıza bir Kara-Han çıkmaktadır.

“*İrmaklı dağlar*”: Türk destanlarında, dağlar ile ırmaklar veya sular, birbirlerinden ayrılamazlar. Bu da, eski Türk “*Yer-su*” anlayış ve birleştiriciliğinin, bir sonucu olsa gerektir. Dede Korkut’ta da, “*kara kara dağlar-kanlı kanlı sular*”, yani “*dağ-su*” düzen ve sistemi veya e ş l e m e s i, her yerde, hiç değişmeden görülür. Bu, bir mantık düzeni idi. Fakat ilk önce, dağlar anılıyordu.

Altay ve daha kuzeyindeki Türk destanlarında da, “*dağlar ve ırmaklar*” ikilisi görülüyordu. Bunlara, “*Ak-deniz ile Cök deniz*” de katılabilir: a) “*7 dağ ile 7 ırmakta, bir boğa boynuzu varmış*”⁵⁴. - b) “*Bir yiğit, 2 dağ ile üç ırmak aşıyor*”⁵⁵. Dede Korkut’ta dağlar ile ırmaklar, birlikte aşıyordu. - c) “*İki ırmak bir dağda birleşiyorlar ve (Hıta y devletini kuran) Kıtta n kavminin ataları, bu dağdan türeyorlar*”. Birinci cildimizde, Kıtta n’lar hakkında geniş olarak durmuştuk...

“*Dağ geçitleri*”: Dağ geçitleri, Türk tarihinde olduğu kadar; Türk destanlarında da, önemli bir yer tutuyorlardı. Dede Korkut, dağ geçitleri için, *aşut* veya *geçit* diyordu. Sular için de *geçit* söz konusu idi. Bunun için, “*dağlar aşut versin, sular geçit versin*”, dilek ve duasında bulunuyordu.

“*Dağların geçiş izni*” anlayışı, bu sözlerden de anlaşılıyordu. Büyük ırmakları geçtikten sonra, “*izinli*” olma anlayışı hakkında bir bilgimiz vardır⁵⁶. Dede Korkut kitabındaki söyleşilerde, “*dağların izni*” de söz konusu ediliyor gibiydi. Aslında geçitlerden geçilirken, Anadol u’da da bir şeyler yapılır. Altaylar ın kuzeyleri için ise, elimizde bir vesikamız vardır: “*Dağ geçidinden geçerken, atın kılın d a n bir kaç parça kesiliyor ve geçidin içine atılıyordu. Böylece bir emniyet ve güven sağlanıyordu*”⁵⁷. Ortaasya’daki bazı Türkler ise geçitlere, “*tau ötü mü*” veya “*ötüy*” derler⁵⁸.

“*Dağa benzeyen yiğitler*” Anadol u’da da bu benzetme, çok yapılır. *Manas* destanında, “*dağ gibi Manas*” söyleyişi, sık sık görülüyor⁵⁹. Yine *Manas*’ın yiğitlerinden biri ise, “*ala dağ gibi Al man - Bet*”⁶⁰ tanıtmasıyla anılıyordu⁶¹. Batı Sibiryaya Türk destanlarında ise, “*dağ gibi, kişi*”

⁵³ Türk Mitolojisi, I, s. 533. *Manas* destanında, “*Elmalı dağ*”, ve “*Yılan ağacı*”, ayrı bir önem taşıyorlar.

⁵⁴ *Proben*, II, s. 244/267: “*Yedi*” sayısı, kutludur.

⁵⁵ *Proben*, I, s. 42/366: Bu destanlar, göklerde geçer.

⁵⁶ A. İnan, *Makaleler*, s. 493.

⁵⁷ Radlof, *Wörterbuch*, IV, s. 3266.

⁵⁸ Aynı eser, II, s. 1267.

⁵⁹ Türk Mitolojisi, I, s. 531.

⁶⁰ Aynı eser, s. 517.

veya “*kişi gibi, dağ*” benzetmeleri görülüyordu⁶²: (*Tau teze kijideü...*) Yine *Manas* destanında, *Kökçö* adlı yiğitten söz açılırken, “*Dağ gibi kökçö (Gökçe)*”, deniyordu⁶³: (*Toodai bolgon Kökçö*)

Yiğitlerin cesedi ile halkın kemikleri de, dağlara benzetilmişti. Bununla ilgili örneklerimizi, *Göktürk yazıtları* ve *Kuadgu Bilig*’e göre sunmuştuk.

KAF DAĞI VE TÜRKLERİN “DEMİRDAĞ”I

Garip boylu (stature deforme) insanlar ve Demir dağ

“*Köykap*” sözü, hayvancı *Kırgız* Türklerine göre, yeryüzünü çevreleyen dağlar, yani *Kaf dağı* demektir⁶⁴. Bu sözün, farsça “*Kâh-i kaf*” dan gelmiş olabileceği düşünülebilir. Bu konuya, insanlar ve dağlar dolayısıyla girmek istiyoruz. *Kaf* dağında veya *Kaf* dağı geçildikten sonra, *Ye’cuc-Me’cuc* gibi, normal boyun altında veya üstünde insanlara rastlanıyordu.

Demir dağ, *Türklerin Kaf dağı mıydı?* Mitoloji araştırmalarında, daha çok motifler üzerinde durmak gereklidir. *Demir dağ*, motif olarak “*İskeender’in büyük kapısına*” benziyordu. Çok eski mitolojik karakterde Kuzey Altaylardan derlenmiş bir masalda, şöyle deniliyordu: “*.. Bir Han, Tanrının emriyle, Demir dağ’daki insanlarla savaşmak için gitmiş. Ancak Demir - dağ’daki bu insanlar, savaş nedir, bilmiyorlarmış. Hanları bir kürk armağan etmiş. Bundan B kürk yapmışlar. Boyları, o kadar büyükmüş. Bundan sonra savaştan vazgeçilmiş*”⁶⁵...” Bu masalda, açık olarak, herhangi bir dış tesir görülüyordu.

Tepegöz’de, Anadol u Masallarına göre, *Kaf* dağında oturuyordu. *Kaf* dağında bir mağarada yaşıyor ve insanları içeriye çekiyordu⁶⁶. *Tepegöz*’de normal bir insan değildi. Mitolojide, konuları daha çok zorlamak, doğru değildir.

Mezarlar, türbeler, dağlar ve dağ evliaları

Hun çağında ve daha sonraları, hakanlar ile büyük prenslerin mezarlarının, büyük dağlar üzerinde bulunduğu dair, bazı bilgiler bize kadar gelmektedir. Ancak bizim buradaki konumuz, bu değildir. Konumuz, “*mezarı, dağ gibi düşünmedir*”. Konuya, günümüzden girelim.

“*Hazar Baba*”, *Elazığ*’daki gölcüğün yanında, yükselen yüce bir dağın adıdır. Anadol u’da da, evliya ve ermişlerin adlarını taşıyan, pek çok

⁶² Radlof, *Proben*, IV, s. 39/100.

⁶³ *Proben*, V, 23, 391. *Kökçö* destanından.

⁶⁴ *Yudahin, Kirgiz Sözlüğü*, (türkçesi), s. 511.

⁶⁵ *Proben*, I, s. 175-177; Türk Mitolojisi, I, s. 60. Bu Altay destanları, göklerde geçer.

⁶⁶ Eberhard, *Typen Türkischer Volksmärchen*, s. 88.

yüce dağ vardır. Bu inanış, Orta Asya ve Altay çevresindeki Türklerde yaygındır. Yalnız Orta Asya'da "baba" yerine: "ata" unvanı geçerlidir. "Buz tag - Ata" gibi..

"Makam" ile "mezar ve türbe"leri, birbirlerinden ayırmak gereklidir. Yarı müslüman Kırğız baksı'larının dualarında da, bu dağ evliyalari ile makamları hakkında, bazı bilgiler bulabiliyoruz: "... Kızıldağın başında, Kız evliya; Öküz dağın başında, öküz evliya; Koçkar dağın başında, Konur-baş (koç) evliya; Bek-tav (Beg-dağ), Bek-Azıl⁶⁸..." Görülüyor ki dağ evliyalarının bazıları, hayvandır. Daha sonra, yine bir dağ adı olan, Kasıkurt-Ata Evliya da söz konusu ediliyordu.

"Dağ gibi mezar" veya cesed, kemik ise, daha başka bir şeydir. Bunun üzerinde daha önce durmuştuk. Burada da yeni bir vesika verme yoluyla konuyu kapayacağız: ".Orada, at kemikleri (at süğü), Ala-dağ (ala tav) gibi oldu; erlerin kemikleri ise, çatlak (ezir) dağlar gibi oldu"⁶⁹..." Daha yukarıda, yiğitlerin cesedleri hakkında, Kutadgu Bilig'den de bir örnek sunmuştuk.

Dağların sayıları

"9,90,900" ile "7,17,70,700" sayıları, bilindiği üzere Türklerde, kutlu sayılardır. Dokuz, Türklerde belki de başlangıçtan beri kutlu olan bir sayıdır. Yedi ise, Türklerle belki de Batı kültür çevrelerinden veya Ortadoğu'dan girmiş olabilir. Ancak 7 sayısının kutluluğu, Gökürk devletinin başlarından beri görülüyordu.

"9 dağ, Karlı dağ, Gök dağ, 9 sıradağ..." Bu dağ adları, yukarıdan beri önem verdiğimiz, Abakana kamlarının dualarında görülüyordu. Örnekler, daha da çoğaltılabilir.

"...Biz 70 dağımıza, yer-su' yumuza, herkesin atası Ülgen'e, Erlik'e, sesleniyoruz"⁷⁰..."

Bu sözler, bir Altay duasında geçmektedir. Daha kuzeydeki masallarda ise, "7 dağ, 7 ırmak" motifi, sık sık görülüyordu. Sular ve ırmaklar ile ilgili bölümümüzde, buna ait bazı örnekler sunmuştuk.

DAĞLARLA KONUŞMA, ÖÇME VE MEDET DİLENME

Dede Korkut ile ilgili bölümümüzde, dağlar için söylenen dualar, bedualar, öğmeler üzerinde, çok güzel örnekler sunmuştuk. Şimdi de bizden,

⁶⁸ A. İnönü, Şamanizm, s. 139. Tam metni vardır.

⁶⁹ Proben, IV, s. 24/27. Baraba - Om Türklerinden.

⁷⁰ Proben, I, s. 150, 10; Radlof, Wörterbuch, III, s. 335.

çok uzakta bulunan Türklerden ve eskilerden, bazı örnekler sunalım: Doğuda Ötüken dağı; Batı Türklerinde ise, Tanrı dağları, Türklerin kutlu ve mukaddes dağları idiler. Bu onurlama ve saygıyı, yalnızca Ötüken'e bağışlamak, doğru değildir. Bu görüş, ilk kez hocamız Prof. Abdulkadir İnan tarafından ileri sürülmüştür⁷¹. Bu gün Tanrı dağları'ndaki, haritalarda, Bogdo-ola gibi moğolca bir adla geçen, yüce ve kutlu dağın adı, Doğulu Türkistan Türkleri tarafından, "Tanrı-kut" dağı adı ile alınır. Biz bunu, kulağımızla duyduk.

Göktürklerin Ötüken dağı ve "Ötüken ana"

"Ötüken anamız" anlayışı, şamanizm henüz yozlaşmadan önceki, temel bir düşünce olmalıydı. Nitekim ateş için yapılan dualarda, şöyle deniyordu: "... Göğün yerden ayrıldığı zaman doğmuşsun! Sen anamız! Ötüken ayağından, ortaya çıkmışsın!..." Bu düşünce gücünü, "Ebedi Gök Tanrı ve altın yüzlü Yer-su, Ötüken" anlayışından kaynağını alıyordu⁷². Kutlu Ötüken veya Altay dağlarının ana, ata veya kayın baba oluşları, oldukça eski çağlardan gelen seslerdir. "Toprak ana" derken, yalnızca Ortadoğu düşüncelerini mi, yansıtıyoruz? Bizce bu söz ve anlayış, çok eski Türk düşünce ve inanışlarını da, içinde topluyordu.

Altay dağları için söylenen bazı dua ve öğüşler, Türkiye'de yayınlanmıştır⁷³. Bundan dolayı bu duaları, yeniden yayımlayacak değiliz. Burada yaralı yiğit Er-Targın'ın Bulgar dağı için söylediklerini, sunmakla yetineceğiz⁷⁴: Burada, sembol olarak söylenen, bazı sözler vardır. Anlıyamadıklarımızı ise aynen koyduk:

Er Targın'ın, Bulgar Dağı'na seslenmesi

"Bulgar, Bulgar, Bulgar dağ! Bildir bildir görünen, ta uzakta duran dağ! Kurgur tau!

"Konup (göçen) bir ilim yok! İlim günüm (ne varsa), bu ihtiyar boz kışrak! Bulamaz mısın bir il, benle konup göçecek! Ne kadar zayıf olsan, vardır sende bir inek! Bana göster nolarsun, çok ufacak bir kara!

"Sana binip, çıkacak, (sağlam katt) belim yok! Belimi (sağaltacak), ilâcım ve emim yok! Bu şamaga kelkence! Ecelim aştan mıdır? Ağzımda hiç ye-mim yok!

⁷¹ A. İnönü, Makaleler, s. 104.

⁷² Aynı eser, s. 394, 512.

⁷³ A. İnönü, Makaleler, s. 395; Şamanizm, s. 130 vd.

⁷⁴ Proben, III, s. 135/171.

"Eğer burada ölürsem, kemiğimi alacak, asil soylu dengim yok! Gök çayırın üstünde, göğeri yatacağım; üstüme giyinecek, örtecek kefenim yok!

"Hızlı süren er idim! Kara bora gibiydim! Bu benim hayatımda, dünyanın anlamı boş! Tuzlu çorak bozkırda, yayılıyor ala baş! Bu ak bozkırdan aldım, (yurdum için) boz ağaç! Altından saray yaptım, (sarayda) bir kara saç! Boralar esse bile, ala taçlı başlardan! esemezler boralar, kuru boz ağaçlardan!

"Yiğit, tulpar boz aygırımı; doğan, tarlan boz atımı!

"Ardından harp narası, çınlayıp dayansa da,

"Kapkara yerlerin, renklerin boyansa da,

"Önüde mızrak boyu, bir yer ancak kalsa da,

"Korkudan sağa sola başını oynatsan da,

"Atım düştüğü yeri, olacağı göremez!

"Hazırlıksız hapıdan, dünyadan gidiyorum! Ben senin (atın) ayağına, atlı nallar çaktırıp, İdil suyunun gömgök, ayna gibi buzunda, seninle dört nal gitemsem artık hiç kimse korkmaz, benden!

Birinin kardeşine, uğursuzluk gelirse, (hiç kimsenin) göğsünde, ruhu, canı acımaz! Yadin elinde isen, halinde yaman ise, uğursuzluk gelirse, bir at sağrısı bile, kurtulmanı sağlamaz!

"Şagan suyu boyunda, toz bulutu kaldırıp,

"İt-Nogay geçip gitti, (neyim varsa) aldırıp!

"Beni yurtta bırakıp, dipdiri gittiğini,

"Unutamam ben asla, (Nogay'ın) ettiğini!..."

Er-Targın destanının, özü ve yorumu

Er-Targın, yukarıda görüldüğü gibi, Nogaylara yeniliyor ve Bulgar dağı'nın eteklerinde, yaralı olarak düşüyor. Er-Targın, "dağdan yarıdım dilenme" yoluyla, sözüne başlıyor. Artık bir ili ile halkı olmadığını, söylüyor. Bozkırda kuru bir ağaç gibi kaldığını, tahtı ile tacını, boraların götürdüğünü anlatıyor. Bundan sonra, "an ile konuşması" başlıyor. Daha sonra da, Nogaylara esir düşmüş olan karısına sesleniyor ve şöyle diyor: "Ey Ak-Cabuz! Benim arı güzelim! Ben burada, it değmiş, kötü bir aş gibi kaldım!"

Karısından da ses gelmeyince, güvercine sesleniyor ve şöyle diyor: "Gök güvercin, güvercin! Sen de, yem için uçuyorsun! Ben de azığıma, bir yad yoldaşından aldım! Atımın arkasına bağladım! Geceyi gündüze kattım! Kaçan Kal-

muklardan, yaylak ve kışlaklarını almak için, at sürdüm! İdil'in Şagan suyunu aldım! Ancak Nogaylara verdim!

"Atamdan, arslan doğmuş, bir erim! Ey Nogay, (senin kötü) atana, lânet!" Kazılık dağı ile ilgili ağıtı, Oğuz destanı ile ilgili bölümümüzde sunduk.

DEDE KORKUT KİTAPINDA KİŞİLEŞEN, KUTLULAŞAN "GÖKÇE DAĞLAR"

DeDe Korkut kitabından, şimdi her biri birbirinden güzel örnekler sunmağa çalışacağız. DeDe Korkut'ta dağlar bir dağ gibi değil; hisler ve duygular ile yüğrülmuş, kişilik kazanmış, birer varlık olarak karşımıza çıkarlar. Mitoloji de, bu demektir:

Oğuzlar, dağlarla konuşur, dağlara dua eder, beddua eder, yaşlanmasında, yıkılmalarından korkar, esenlik diler, geçit vermelerini ister, zıfa dilenir, yemin eder, selâm ederler... Dağları, çeşit çeşit tanıtımlar ile tanıtır. Onlarla konuşurlar, ses (şifit) vermelerini dilerler... Bu bölümde, özellikle dağlar için söylenmiş tanıtımlar üzerinde geniş olarak durulmuştur:

"Ağaçlı, ala, bağlı, dumanlı, göğüslü, göğsü güzel, gökçe, geyikli, gün degen, haber aşan, kaba, kara, kara kara, karlı buzlu kutluca, otlu, su damarlı, yerli, yatan, yaylalı, yüce, yücelen" gibi, sıfatları olan daha birçok dağlar, bu bölümümüzde yer almışlardır. Bu türlü türlü dağlar, bazan tam bir mitoloji, bazan yarı mitolojik; çoğu zaman da artık mitolojiden kurtulmuş olarak, görünür ve kaybolurlar.

Bu sözleri okumak, o dağlarla tanışmak, insana adeta bir mutluluk ve rahatlık verirler. Bu dağlar, "akıntılı görklü suların", ayrılmayan dağlardır. Nerede, "kara kara dağlardan" söz açılırsa, hemen onun arkasında, "kanlı kanlı sular" kendi yerlerini alırlar. Bunları okuyup da, Gök Türk yazıtlarındaki "Ye-r-su" anlayışını hatırlamamak, mümkün değildir. Dağsız, su; susuz, dağ ise olamazdı. Ancak dağın suları, "oğulları akıtan, yüğrük sular"; idiler. Sular için söylenmiş bu sözler ve duygular üzerinde, ayrı bir bölümde durmuştuk.

Yaylalalar, dağların manası idiler. Dağlarda, Beg Beyrek yaylar, yiğitler yaylar, hanlar hanı Bayındır Han yaylar. Ayrıca halk da, "il yaylar"... Zaten ılsız yayla, özünü de manasını da kaybederdi. Çünkü göğsü güzel kaba dağların göğüsleri, Oğuzlar ile hayvanlarına hayat verirlerdi. Yalçın ve taşlı dağlar değil; Türkler, "göğüslüce dağları" seviyorlardı.

Kayalar değil de; "asılan asılan kayalar" deyip, salkım salkım sarkan kayaları seviyorlardı. Çi n resimleri de, bu tip kayalar ile doludurlar. Çi n-

liler de, dağlar ile kayaları, bir dağ gibi çizmez; onlara kişilik vererek çiz-
zerler. Orta çağ Türk minyatürlerinde de bu duygu ve gelenek devam etmiştir.
Resim san'atındaki bu duygular, Uygur kültüründen gelmekte idiler.

DEDE KORKUT'TA DAĞLAR İÇİN SÖYLENEN TANITIMLAR

1. "*Ağaçlar ve dağlar*": Oğuzlar ile diğer atlı Türklerin, sık ve büyük ormanları pek sevmediklerini biliyoruz. Onlar daha çok ağaç kü-
meleri, bükler ile ilgiliydiler. Ancak, "*evin önündeki veya yurdun içindeki ağaçlar*"; onlar için ayrı bir mana taşıyorlardı. Hele *ulu ve gölgelice kaba ağaçlar*, bir soy kütüğü ve kutlu bir varlık olarak, Dede Korkut kitabı içinde, sık sık yer alıyorlardı. Aşağıda sunacağımız iki satırlık sözler de, dağ-
lar ile ağaç arasındaki bağı bize göstermektedir:

Argap argap kara dağın yıkılmış idi, yüceldi ahır!...

Kaba ağacın kurumuş idi, yeşerdi ahır! (DK, 117)

Dağlar, sular ve ağaçtan sonra, *şahbaz atlar, kızıl develer ve ağ koyunlar* gibi, değerli varlıklar anılır. Bu *kaba ağaç*, dağın üzerindeki ağaçlar değil-
dir. Dağ üzerindeki, "*tek ağaçlar*" üzerinde ayrıca duracağız. Yine Dede Korkut kitabının başka bir yerinde de, şöyle deniliyordu:

İlgayuban kara dağım, yıkan Kazan!

Gölgelice kaba ağacım, hesen Kazan!

Bıçak alıp kanatlarım, kıran Kazan! (DK, 149)

Görülüyor ki dağ ile kaba ağaç, düşüncenin iki temelini oluşturuyorlardı. *Gölgelice dağlar* da, yine aynı kitap içinde görülmektedir. Dağlar da Oğuzla-
ra, *gölge* oluyorlardı. Bu konuya yeri gelince, yeniden döneceğiz.

2. "*Ala dağlar*": *Ala* rengi üzerinde, "Türk Kültür Tarihine Giriş" adlı eserimizin, 7. cildinde geniş olarak durmuştuk. Dede Korkut kitabındaki *ala dağlar*, ruh ve duygu bakımından, bambaşka dağlardır. Bi-
zim derlemelerimize göre *ala dağlar* daha çok, "*leşker, otağ, haber, aşma, ve savaş*" ile ilgili konulardan, söz açıldığı zaman yer alıyorlardı:

- 1) "*Ala dağa, ala leşker konmuş idi...*" (DK, 3776) -2) "*Ala dağda çadırın otağın dikti...*" (DK, 293). -3) "*Ala dağdan haber geçe...*" -4) "*Arku beli ala dağdan dünin (geceleyin) aşan...*" (DK, 267). -5) "*Arkuru yatan ala dağ eteğine vardım, kanlı Oğuz illerinde dernek var imiş, anda vardım...*" (DK, 1257). -6) "*Arku beli ala dağ...*" (DK, 181, 186).

Yukarıdaki örnekler de bize gösteriyor ki *ala dağlar*, çeşitli renkleri için-
de toplayan estetik, fakat olaylarla ilgili bir görünme ile anlatılıyorlardı.

3. "*Akrabalık ve dağlar*": Dede Korkut, artık şamanlık-
taki "*dağ ruhları*" gibi mistik ve manevî düşüncelerden kurtulmuş ve arın-
mıştır. Önceki bölümlerimizde de gösterdiğimiz üzere, *Altay Şamanizmi* ile benzer düşüncelerde görüldüğü gibi, dağları artık ata veya kayınbaba gibi de görmüyorlardı. Ancak "*dağın yüksekliği* ile "*yüceliği*" de, bir sembol ve öl-
çü olarak yerinde duruyordu.

"*Yiğitleri dağla benzeştirme*", *Manas destanı* ve *şamanlık* ile ilgili destanlarda da görülmüyordu. Yukarıda belirttiğimiz gibi, "*dağ gibi Manas, dağ gibi hanlar*" da görülmüyordu. Bazı insanlar ile devler de, dağlara benzetiliyorlardı. Dede Korkut kitabı içinde de, şimdi de bu eski Türk geleneği, süre gelmektedir. Ancak bu benzetme, vücut ve cüsse ile değil; in-
sanlık ve yiğitlik özelliklerine göre yapılıyordu. Dede Korkut'tan, bu anlayışla ilgili bazı örnekleri sunalım:

1) "*Kara dağım yüksekliği oğul, kanlı suyum taşkınlığı oğul...*" (DK, 141).

2) "*Kara dağım yüksekliği oğul, karangulu gözlerim aydını oğul...*" (DK, 289).

3) "*Karşı yatan kara dağım yüksekliği oğul; güçlü belim kuvveti, canım oğul...*" (145).

Kardeş için de Dede Korkut'ta yalnızca bir yerde bu benzetme yapı-
lıyordu: "*Karşı yatan kara dağım, yüksekliği kardaş! Akıntılı görklü suyum, taşkınlığı kardaş!...*" (DK, 223). Bu benzetme de, oğul için yapılan ben-
zetmelerden, pek ayrılmıyordu.

"*Dağdan oğul uçurma*" da, yine Dede Korkut içinde görülen bir baş-
ka motiftir. Bu sözlerle, oğlanın hem dağlarda ölmesi ve hem de uçurumlar-
dan uşması gibi, iki mana anlatılmak isteniyordu: "*Dilek ile bir oğul güç ile buldum... karşı yatan ala dağdan bir oğul uçurdun ise...*" (DK, 25). Bu sözleri oğlanın annesi, *Kazan*'a söylüyordu. "*Sudan akıtma, arslan ve kaplana yedirme*" gibi ağıtlar, bu anlayışı tamamlayan sözler olarak geliyorlardı.

4. "*Arku-beli ala dağ*": Buradaki "*arku-beli*" sözü iyice anla-
şılmıyor. Yine Dede Korkut kitabında, "*arkuru*" sözü, *ters*, karşılık-
lı ve biraz da çapraz manasında görülmektedir. Bu anlayışın, yön gösterme (*elativ*) eki ve "*arku-ru*" türeyişiyile yorumlanabilmesi, mümkündür. *Arku-beli* burada bir bel veya geçit adı da olabilir.

Arku sözü eski türkçede, "*iki dağ arasındaki uçurum*" veya "*boğazlarla kesilmiş (dağ)*" demektir. Eski Uygur yazılarında, "*yalçın dağları yankıladı, çinlattı*" denirken de, yalçın yerine şöyle deniyordu: "*Arku tagları yankı-kurtur*". "*Yalçın boğazlı*" dağ da, yine Uygur yazılarında, *arkulug tag* diye adlandırılıyordu: (TT, I, 25). Görülüyor ki Dede Korkut, Türk kültürü ile dilinin en eski köklerine kadar inebiliyordu. Buradaki *Arku-bel*

de belki, uçurumlu bel, geçit" karşılığı olarak söylenmişti. Şimdi bu bel veya bel tanıtımlarıyla ilgili örnekleri sunalım:

1) "Arku-beli (mili?) ala dağı, avlayuban, kuşlayuban aşmadın mı!..." (DK, 181). - 2) "Arku-beli aladağı dünin (geceleyin) aşın! Akıntılı görklü suyun, dünin geçtin!..." (186). - 3) "Arku-beli aladağı avlar idim! Ala geyik sığın geyik kovar idim!..." (200). - 4) "Arku-beli aladağı avlayuban aşmağım yok! Ağ alıntı Bayındırın divanına varmağım yok!..." (245). - 5) "Arku beli aladağdan dünin (geceleyin) aşın! Akıntılı görklü suyu delip geçen!..." (267, Krşl.186, 298).

Dede Korkut kitabı bu konuda tam olarak taranmıştır. Ancak birbirinin benzeri olan sözler alınmamıştır. Ancak gerekli karşılaştırma yapılmışa çalışılmıştır. Ala-dağ, bir tanıtma mı; yoksa belirli bir dağın adı mıydı? Bunu bilemiyoruz. Bundan dolayı sözü, büyük harfle belirtmedik.

5. "Arkuru yatan aladağlar": Arku sözü eski A n a d o l u yazılarında ve Tarama Sözlüğü içinde de çok geçmektedir. Arkuru sözü ve anlamı, eski Uygur yazılarında da görülür. Aslında en eski manası, ters durma demektir. Uygur yazılarında, "kadınların karnında oğul ters durup (oğul arkuru turur), doğuramazlar"; gibi sözler geçiyordu: (TT, VII,27,15). Nitekim Dede Korkut içinde de, "Uruz Beg'i kâfirler, cezayla öldürelim diye, kapı eşiği üzerine arkuru bırakmışlar idi" (DK, 142). Buradan da bir ters yüz etme manası ortaya çıkmaktadır. Örnekleri uzatmayacağız.

"Birbirlerini kesen, çapraz dağlar" mana ve yorumu en uygun bir görüş olsa gerektir. Nitekim eski A n a d o l u yazılarında da bu anlayış görülmektedir: "Üzerine arkuru arkuru odunlar koyup.", gibi! (bk.TS). Yine eski Uygur yazılarında da dokuma tezgâhlarının, "arış ve arkaç ipleri" için, "ikiği arkuru turkuru kavşurup"; deniyordu: (TT, VI,391). Konuyu uzatmayalım. Örneklerimizi sunalım:

1) "Arkuru yatan ala dağdan haber aş, hanlar hanı Bayındır'a haber vara!..." (DK,19). Krşl.20: "...haber geçe..."; - 2) "Arkuriyatan aladağlar eteğine ava vardın; kara donlu kâfirler ugradın mı?..."; (241). - 3) "Arkuru yatan aladağ eteğine vardım, kanlı Oğuz illerinde dernek var imiş anda vardım!..." (257).

Görülüyor ki Dede Korkut'un destan dilinde duygu ve düşünceler, sağlam ve oturmuş kalıplar içinde anlatılıyorlardı.

6. "Avlanılan ve kuşlanılan dağlar": Avlanma, Türk ve Oğuz kesimlerinin başlıca bir eğlencesi ve zevki idi. Av, aynı zamanda bir "askerî eğitim ve talim" idi. Konuyu ele böyle almak gereklidir. Biz bu konuda, Dede Korkut kitabından alınmış, ancak bir kaç örnek sunacağız:

1) "Gözsü güzel kaba dağlar önüne çıktım, boynu bidevi geyiğin alıp, yıktım!..." (136). - 2) "Kazan (beg) oğlunu alıp, kara dağlar üzerine ava çıktı!..." (126). - 3) "Kara dağlar önüne ava bindim!..." (241-13). - 4) "Arkuru yatan aladağlar eteğine ava vardın!..." (241). - 5) "Sen gideli Han'ım, arkuru yatan dağların avlanmamıştır. Ava bingil, gönlün açılısın!..." (240). - 6) "Arku-beli aladağı avlayuban, kuşlayuban aşmadın mı?..." (181).

Dağların güzelliği ile avlanma, her yerde yanyana anlatılıyordu. Yukarıda da dendiği gibi, "gönlün açılması için avlanma"; söz konusu idi. Sürek avları, bizi burada ilgilendirmeyen bir konudur.

7. "Bağlı ve üzümlü dağlar": Dede Korkut kitabı içinde anlatılan Oğuzların bağcı olduklarını düşünmek, oldukça zordur. Ancak Deli Dumrul tarafından söylenen sözler, nasıl olmuş veya nasıl oluşmuşsa, burada üzerinde durulmaya değer sözlerdir. Metni tam olarak anladığımızı da söyleyemeyiz. Deli Dumrul, Azrail ile karşılaşınca, ona şu sözleri söylemişti:

Dökmesi büyük, bizim dağlarımız olur,

Ol dağlarımızda bizim bağlarımız olur,

Ol bağların kara salkımlı üzümü olur. (KB, 160).

Bağ görmemiş, şarab içmemiş bir kimsenin, böyle içten sözler söylemesi de mümkün değildir. Destanın en eski söylenişinde bu sözler var mıydı? Yoksa şairler bunları satırlara sonradan mı kattılar? Bunları bilmiyoruz.

Dumanlı, geyikli, gögsü güzel, göğüslüce, gökçe dağlar

8. "Dumanlı dağlar": Dağlar ile duman, Türk destanları ile halk şiirinin, birbirinden ayrılmayan bir motifidir. Aslında tuman ve duman, eski türkçede, "sis" demektir. Sık sık üzerinde durduğumuz ve Ortaasya destanları içinde de paralelleri bulduğumuz, Dede Korkut'un Salur Kazan destanında, dağ ile duman hakkında, şu iki güzel satırı bulabiliyoruz:

"Yüce dağları, duman dursa! Kara pusarık, deli kopsa!": Görülüyor ki dağların dumanı ile kara pusarık arasında bir ayrılık gösteriyordu. Duman, sis ve pusarık, bizim buradaki konumuz dışında kalmaktadır. Duman, yani sis ile pusarık, yol azma, yani yol şaşımalarına sebep olur. Bundan dolayı A n a d o l u köylüsü de bu havayı sevmez. "Kurt, d u m a n l ı g ü n ü s e v e r" sözü de, bunun bir belgesidir.

Dağlar ile dumanları, Türk halk edebiyatında da, önemli bir yer tutmuştur.

9. "Geyikli dağlar": Geyikler ile yalçın dağlar ile kayalar, Türk halk edebiyatı ile düşünce ve duygularının birbirinden ayrılmaz motifleri olmuşlardır. Örnekler çoğaltılabilir. Biz burada yalnızca Dede Korkut kitabı içinden, iki örnek sunmakla yetineceğiz:

"Biter senin otların Kazılık dağı, biter iken bitmez olsun!

"Kaçar iken geyiklerin Kazılık dağı, kaçar iken kaçmaz olsun, taşa dön-
sün!..." (DK, 27-8).

"Dağa beddua" ile ilgili bölümümüzde, bu konuya yeniden döneceğiz. An-
cak bu sözler içinde saklı olan bir gerçek vardır. "Dağa, şahsiyet ve kişilik
verilmesi", bu sözlerden açık olarak görülmektedir. Aşağıdaki sözlerde ise,
güzel dağlar ile geyikler, az çok gerçekçi bir av ve alplık ve çizgileriyle anla-
tılmaktadır:

"Göğsü güzel kaba dağlar başına çıktın!

"Boynu bidevi geyiğin alıp, yıktın!

"Semiz etin yüklettin, geri döndün!..." (DK, 136)

10. "Göğsü güzel kaba dağlar": Dede Korkut kitabı içinde, dağ
ların yamaçları, bir insan göğsü gibi görülür. Bu da dağları kişileştirme idi.
Aslında bu anlayış, mitoloji konusu içine girer. Bu anlayışlar ile sözleri, az
önce de görmüştük. Şimdi de bir kaç örnek katma yoluyla yetinelim:

1) "Kalkubanı Dirse Han, senin oğlun göğsü güzel kaba dağa ava çıktı,
sen var iken av avladı, kuş kuşladı..." (DK,20). - 2) "Kalkubanı yerinden örü
durdun, göğsü güzel kaba dağa ava çıktın, iki vardın bir gelirsin, yavrum ha-
ni?..." (DK,24). - 3) "Göğsü güzel kaba dağlar başına çıkıgil! Ala gözlü kırk
yigidi boyuna algal!..." (131) "Aklı karalı seçilen çağda, göğsü güzel kaba dağ-
lara gün değende!..." (11-6).

11. "Gökçe dağlar": Gökçe, yeşillik olduğu kadar, gençlik ve gü-
zelliğin de, vurgulu bir tanıtmasıdır. Gökçe kızlar sözünde görüleceği gibi...
Ancak Dede Korkut ta bir yerde Gökçe dağ, belirli bir dağın adı olarak
görülüyordu: "... Kâfir serhadına, Cızığlara (?), Ağlağana, Gökçe dağ'a
aluban çıkayın, oğlana gerek olur, a begler dedi!..." (DK,126).

12. "Göğsüslüce dağlar": Bu tanıtmayı daha çok, Topkapı Sa-
rayı kitaphındaki Oğuz destanı içinde görüyoruz. Bu deyim, bu çok
önemli destanda, dağlar ve yaylalar için, iki yerde geçmektedir: 1) "Göğsüslüce
kara dağları!..." - 2) "Göğsüslüce görklü yaylaları! (veya yaylaları)" (Tpk.,3).

"Dağların yankıları ve işit'i"

13. "Dağların yankılanması": Bu inanış Türk mitolojisinin
ana konularından biridir. Ancak Dede Korkut kitabı, mitoloji çağından
sıyrılmış çıkmıştır. Mitolojinin ancak izleri kalmıştır: "... (Tepegöz) şöyle nar'a
urdu, haykırdı kim dağ ve taş yangulandı..." (DK,227). Bu anlayış ve söyle-
yiş, bugün bizde de yaşamaktadır.

14. "Dağların İşit vermesi": Tepegöz'ü öldüren Basat için,
Dede Korkut'un söylediği alkış, gerçekten muhteşem ve görkemlidir. Kara dağa
söylediğinde, (dağ sana) işit versin!" Bu, ne demektir? Yani dağ sana, ses
ve cevap versin. Bu adı bir ses yankılanması olmalıdır. Açıklanması çok zor-
dur. Ancak burada da, dağa kişilik verme, söz konusu oluyor gibi görünmek-
tedir. En iyisi bu ulu sözleri burada sunmaktır:

"Dedem Korkut gelüben şadılık çaldı, gazi erenler başına ne gel-
diğin aydı, verdi. Hem Basat'a alkış verdi:

"Kara dağa ayıttığında, işit versin!

"Kanlı kanlı sulardan, geçit versin!..." (DK,234)

Kaba, kara, karlı buzlu dağlar

15. "Kaba dağlar": "Göğsü güzel kaba dağlar" tanıtması üzerinde
dururken, bu anlayış üzerinde bazı örnekler vermiştik. Kaba tanıtması, yal-
nız olarak, bir çeşit soy kütüğü olan ağaçlar için söylenmiştir: "Gölgelice k a -
b a ağacın kesilmesin!" (DK,35). Buradaki kaba, yalnızca kalın, iri ve büyük
demek, olmasa gerektir. Eski A n a d o l u yazılarında, "devletli kaba ağaç"
deyimi de görülmüyordu (TS,4,2143). Bu konu üzerinde ağaç ile ilgili bölümü-
müde duracağız.

16. "Kara kara dağlar": Dağlar için yapılan bu tanıtma, D e -
d e K o r k u t kitabında çok görülür. "Karşı yatan kara dağlar" deyişine de
çok rastlanır (DK,147). Manas destanı içinde ve diğer Ortaasya destanlarında
d a vardır. Ancak Topkapı Sarayındaki Oğuznâme parçası içinde söylenen şu
sözler, başka bir derinlik ve başka bir güzellik içindedir:

"Kocaları tâatlı, hürmetli Oğuz!

"Göğsüslüce (kara) dağları, yaylalı Oğuz!

"Kutluca dağ solları, yaylalı Oğuz!..."

17. "Karlı buzlu dağlar": Yukarıda, Oğuz destanı içinde görü-
len karlı ve buzlu dağlar ile onların mitolojik paralelleri üzerinde durmuş-
tuk. Buradaki konumuz, D e d e K o r k u t kitabıdır: "... (Dirse Han'ın hatunu),
kışda yazda karı buzu erinmeyen K a z ı l ı k dağına geldi, çıktı..." (DK,26).
Görülüyor ki Oğuzların bu ünlü dağının da karları ile buzları, sürekli üzerin-
deydi. Kazılık dağı'nın Türk mitolojisinde, özel bir yeri vardı. Ancak bunun
yanında her yerde görülen karlı dağlar pek çoktu: (DK,75).

"Karşı yatan kara karlı dağlardan aşar olsa,

"Allah ta'ala senin oğluna aştur (geçit) versin!..."

Kutluca, otlu, sulu dağlar

18. **"Kutluca dağlar"**: Bu anlayışı, -oldukça karanlık olarak-, *Topkapı Sarayı* kitaplığında bulunan ve az önce sunduğumuz Oğuznâme parçasının içinde görüyoruz: *"Kutluca dağ salları(?) yaylalu Oğuz!"* Bu sözleri, Zeki Velidi Togan hocamız da çözememişti.

19. **"Otlu dağlar"**: Böyle bir tanıtmaya, açık olarak görülmüyor. Hayvancı Oğuzlar, çimene ve güzelliklere, daha çok önem veriyorlardı. Ancak kutlu *Kazılık dağı*, otlarıyla da gözü ve kalbi dolduruyordu. Bu dağa beddua edilirken de şöyle deniliyordu: *"... Biter senin otların, biter iken bitmez olsun!"* (DK,27)

20. **"Sulu dağlar"**: Sular ile dağlar, birbirinden ayrılmaz iki varlıktır. Bunun için *Dede Korkut* kitabında, dağlardan sonra, hemen akar sular anılır. Ancak bir yerde suların köklerini dağlara bağlayan bir söz bulduk. Dağlar yaşlanınca artık suları gelmiyormuş. *Dede Korkut*'un niçin önce dağlardan başlayıp, sulara geldiği de, bu anlayışın içinde yatmış olsa gerektir: *"Karşı yatan kara dağlar karıyubdur (yaşlanmış) suyun gelmez!"* Ancak *Dede Korkut* ırmakları, dağdan ayrı, başlı başına bir varlık olarak kabul etmiştir (DK,59-2).

Yatan ve yerli dağlar

21. **"Yatan dağlar"**: Yatma tanıtması tabii olarak yalnız olarak söylenmiyordu. *Altay-Türk* inanışlarında da bunun örneklerini göreceğiz. Bu, eski Türk dili ile inanışlarının önemli bir motifidir. *"Denizin yatması"* da söz konusu oluyordu:

1) *"Ala yatan kara dağları aştım!"* (DK,206-2) - 2) *"Karşı yatan kara dağın yükseği kardaş!"* (223-7). 3) *"Karşı yatan dağlar esen olsa, il yaylar..."* (145-2). Dağların yatma motifini, yine *Dede Korkut* kitabındaki şu görkemli sözlerle bitirelim:

Ala yatan kara dağları aştım!

"İleri yatan Kara-deniz'e girdim!" (206-12).

1) **"Yerli dağlar"**: Buradaki "yerli" sözünün manası çok derindir. Bu sözün içinde hem din, hem mitoloji ve hem de çeşitli duygular yatar. Yerli, temelli, kökleşmiş, yerin diplerinden göklere uzanan, göğün direği!.. Ne dersek diyelim. Bütün manalar ile inanışlar, bu sözün içinde toplanır. Önemli olan nokta, *bu sözün yalnızca dualarda yer alması yer alması ve yalnızca dağlar için söylenmesidir*. Bu konu, *Dede Korkut* kitabından derin olarak taranmış ve incelenmiştir. (Kşl. 35-3, 122-2, 154-4, 169-12, 212-13, 257-3.) Biz burada bu anlayış ile ilgili bir kaç örnek vermekle yetineceğiz:

1) **"Yerli kara dağların yıkılmasın! Gölgece kaba ağacın kesilmesin! Kanım akan görklü suyun kurumasın! Kanatların uçları, kırılmasın!"** (DK,35-3). - 2) **"Yerli Kara dağların yıkılmasın! Gölgece kaba ağacın kesilmesin! Ağ sakallı baban yeri uçmak (cennet) olsun!"** (213-13).

2) **"Yüce dağlar"**: *Dede Korkut* kitabı çoğu zaman yüce tanıtmalarını, "yüce Tanrı" diyerek, Tanrı için kullanır. Ancak bu tanıtmaya, zaman zaman dağlar için de söylenmiştir:

1) *"Tepegöz, Oğuz'dan çıktı, bir yüce dağa vardı..."* (DK,218). - 2) *"Yerden yüce dağlar başına yoldaşların alıp, çıktı..."* (131).

3) **"Yüce dağları duman dursa, kara pusuşık deli kopsa!"** (218).

Burada yer ile dağların birbirinden ayrılması da çok önemlidir. Yani dağlar, yer değil miydi? Bu konu üzerinde, yer ile ilgili bölümümüzde duracağız.

"Dağın yıkılma ve yücelmesi": Bu sözler ve bu anlayış, *Altay* dağlarının kuzeyinden, *Anadolı*'nun en iç köylerine kadar sinmiş ve yayılmış bir Türk inanışdır. *Dede Korkut* kitabından şu görkemli ve muhteşem satırları sunarak, dağların tanıtılması ile ilgili konumuzu bitirelim:

a) **"Argap argap kara dağın yıkılmış idi, yüceldi ahır!"**

"Kanlı kanlı suların soğulmuş idi, çağladı ahır!"

"Kaba ağacın kurumuş idi, yeşerdi ahır!" (DK,117).

b) **"Karşı yatan kara dağın yıkılmış idi, yüceldi ahır!"**

"Akıntılı görklü suyun soğulmuş idi, çağladı ahır!"

"Kaba ağaçta dal budağın kurumuş idi, yeşerdi ahır!" (258).

DAĞLARA DUA, BEDDUA VE YEMİN

Dualar

Hocamız *Abdulkadir İnan*'ın, "Şamanizm" adlı kitabında, *Altaylar* ile *Ortaasya*'daki çeşitli Türk kavimlerinin dağlar için yaptıkları dualardan bazı örnekleri bulabilirsiniz. Elbette ki *Oğuzlar* ile *Batıdaki Türk kesimleri* büyük devletler kurmuşlar ve eski mistik şamanist düşüncelerin üstüne çıkmışlardı. Bunda, İslamiyetin de büyük rolü olmuştu. Bizde de bu çok eski inanış ve düşüncelerin özleşmiş izlerini bulmak mümkündür. *Dede Korkut*'tan derlediğimiz bir kaç örneği aşağıda sunacağız. Bundan sonra da, yorum ve karşılaştırmalarına geçeceğiz. Az önce, şu duanın iki benzerini yukarıda sunmuştuk: *"... Yöm vereyim hanım! Yerli kara dağların yıkılmasın! Gölgece kaba ağacın kesilmesin! Kanım akan görklü suyun kurumasın!"* (DK,35-4). Bazan da: *"... Karlı kara dağların yıkılmasın!"*, deniyordu (61-5, 66-1, 171-1.).

Bu dualar, hemen her hikâyenin sonunda yenileniyor ve tekrarlanıyordu. Ancak oğlu, akına çıkarken, dağların geçit (aşut) vermesi için de dualar ediliyordu:

"Ağ sancak götürende, müsülmanlar arkası olsun!

"Karşı yatan karlı kara dağlardan aşar olsa,

"Allah Ta'ala senin oğluna aşut versin!..." (DK,75).

De de Korkut'ta, Altay Türklerinin söyledikleri gibi, kayınbabamız dağ"; "ıredığımız dağ" gibi inanış ve anlayışları bulabilmek, artık mümkün değildir. Ancak, yerli kara dağın veya dağlar geçit versin, gibi sözlerin içinde de bir çok derin manalar vardır. Ancak şu Altay-Türk duasında da, geçim ve günlük hayat ile ilgili, bir çok gerçek yönler vardır:

"Temiz yurdumuz yıpranıyor, az ulusumuz sıkıntı çekiyor. Ey mukaddes Altayım, biz ne yapalım! Ak sakallı atalarımızın takdis ettiği ey ulu Altayım! Geçim versen, ne olur? Bereketli sürülerimizin kut'larını yaratan, mukaddes Altayım!..." (İnan, Şamanizm, 51).

Beddualar

Kargış ve kargamak, eski türkçede beddua ve beddua etmek, demektir. Dağa beddua etmek, aynı zamanda, "dağa bir kişilik verme" demektir. Konuyu uzatmadan, De de Korkut'taki şu muhteşem ve görkemli, ana-oğul konuşmasını, sunalım:

a) "Ağ pürçekli, izzetli canım ana!

"Akarlı da sularına, kargamağıl!

"Kazılık dağının günahı yoktur!

"Biterliden otlarına kargamağıl!

"Kazılık dağının suçu yoktur!..." (DK,28).

b) "Kara başım kurban olsun oğul sana!

"Akar senin suların, Kazılık dağı,

"Akar iken, akmaz olsun!

"Biter senin otların Kazılık dağı,

"Biter iken bitmez olsun!..." (DK,27).

Dağlara "yemin"

De de Korkut'ta dağlara karşı yapılan yemin ile Altay-Türk şamanizmindeki, dağlarda yapılan and ve yeminler arasında bir zaman ayrılığı vardır. Ancak kökten gelen izler ile benzerlikleri görmek de mümkündür. Ancak

De de Korkut kitabında yeminler, dağlara karşı değil; "dağ üzerine" yapılıyordu. Bunun için bir örnek sunalım:

"Karşı yatan kara dağları, senden sonra ben neylerim? Yaylar olsam, benim gorum olsun! Soğuk soğuk suların içer olsam, benim kanım olsun!..."

"Arş tanık olsun! Kürsi tanık olsun! Yer tanık olsun! Gök tanık olsun! Kardır Tanrı tanık olsun!" (DK,167-9).

Hunlar da, dağ üzerinde beyaz bir at keserek, Çinliler ile and kâsesini içerek andlaşma yapmışlardı. Tabii olarak bu dağlar, mukaddes dağlar idiler. Bunlar üzerinde ayrıca durulmuştur.

Dağlar üzerine "selâm"

De de Korkut'tan bu konu ile ilgili çok önemli bir not sunacağız. Daha önce de Çingiz Han, mukaddes dağa sığınmış ve güneşe karşı ünlü selâmını vermişti. Ancak Oğuzlar, bu düşünce çağını çoktan aşmışlardı. Aşağıdaki selâm, daha çok "yer-su" veya "yurtluk" anlayışıyla yorumlanabilir. De de Korkut, Deli Karçar'dan kız kardeşi Banu Çiçek'i istemeğe geldiği zaman, şöyle demişti:

"Karşı yatan dağın aşmağa gelmişim! Akıntılı görklü suyunu içmeğe gelmişim! Gen eteğine, dar koltuğuna, kısılmağa gelmişim!

"Tanrının buyruğuyla, peygamberin kavliyle, aydan, aru, gündend görklü, Banu Çiçek'i, Bamı Beyrek'e dilemeğe gelmişim! (DK, 83-6, Krş.179-5)

Görülüyor ki büyük devletler kuran ve İslâmiyete uyum sağlayan Oğuzlar, artık "yer ve su" üzerine izin istiyor ve selâm veriyorlardı.

DEDE KORKUT'TA ALA VE KARA DAĞLARA KİŞİLİK VERME

Tabiat varlıklarına kişilik ve şahsiyet verme mythler ile mythology'nin ana karakterlerinden biridir. Yukarıda incelediğimiz şu tanıtımlar da, dağları kişileştirme ile ilgili belgeler olarak ele alınabilirler: "Oğul ve kardeşe benzen, gökçe, göğsü güzel, göğüslüce, haber aşan, su damarları, yatan, yücelen; dua, beddua, yemin edilen, üzerine selâm verilen dağlar..." Bunlar üzerinde yeterince durmuştuk. Şimdi daha açık bir kaç örnek sunmağa çalışacağız:

1. "Dağların esenliği": Hastalık ve sağlık, insanlar ile canlılara göre bir şeydir. De de Korkut kitabında ise dağlar ile çağlayan sular, atlar, develer, koyunlar, aynı sıraya konuyorlardı:

"Karşı yatan kara dağlar esen olsa, il yaylar! Kanlı kanlı sular esen olsa, kanın (?) taşar!

"Kara koç atlar esen olsa, kulun doğar! Kaytabanda kızıl deve esen olsa, torum verür! Ağayıda ağca koyun esen olsa, kuzu verir!

"*Beg erenler esen olsa, oğlu doğar!..*" (DK,145).

2. *Dağların yaşlanması*: Eski türkçede *karı*, yaşlı; *karıma* ise, yaşlanma demektir. Dağların yaşlanması, sularının çekilip, otlarının kalkması, hiç olmazsa bir kaç nesil için düşünülmez. Aşağıdaki sözlerden de anlaşılacağı gibi, burada ne bir kuraklık ve ne de bir âfet söz konusudur. Burada doğrudan doğruya, bir nesil içinde, dağların karıması ve yaşlanması söz konusu edilmektedir:

a) "*Karşı yatan kara dağlar karısa, ot bitmez! Akıntılı görklü sular karısa, kara taşmaz!*"

"*Kayabanlar karısa, torum vermez!.. Er yiğitler karısa, oğul vermez!..*" (DK,147-11).

b) "*Mere dini yok, akılsız kâfir! Ussı yok, derneksiz kâfir!*"

"*Karşı yatan kara dağlar karıyıpdir, otu bitmez! Kanlı kanlı ırmaqlar-karıyıpdir, suyu gelmez! Şahbaz şahbaz atlar karıyıpdir, kulun vermez!..*" (DK,59). Krşl. "*Baban karı, anan karı, senden yeğrek Kadir bize oğul vermez!..*" (DK,147).

Burada açık olarak görülüyor ki, dağların yaşlanması ve otlarının bitmesi; ana ile babanın yaşlanması ve oğullarının doğmaması ile aynı görülmekte veya öyle düşünülmektedir.

3. "*Dağların geçit vermesi*": Bu düşünceyi, yukarıda dağlar için yapılan dua ve dilek ile ilgili bölümde ele almıştık: "... *Karşı yatan kara karlı dağlardan aşar olsa, Allah Ta'âl senin oğluna a şu t versin! Kanlı kanlı sulardan geçer olsa, geçit versin!..*" (DK,75-8).

"*Aşut*" ile "*geçit*"; Dede Korkut kitabında, birbirlerini tamamlayan sözlerdi. Ancak aşma sözünden gelen "*aşut*"; yalnızca dağ geçitleri için kullanılıyordu.

4. "*Dağların işit vermesi*": Bu anlayış üzerinde de yukarıda durmuştuk: "...*Dağa ayıttığında işit versin!..*" Bu sözün manası nedir? Sesin kesilmesi mi deniyor? Yoksa dağlar, istediğine mi, işitme, işit, ses veriyor? Biz ancak bu notu sunmakla yetiniyoruz. Söz ve anlayış, Türkler için yaygın ve yerli bir inanıştır. Bk.DK,234-12.

5. "*Dağların yıkılması*": Bu anlayış, inanış ve söyleyiş *Anadolu*'da da yaşamaktadır. Ancak buradaki konumuz, Dede Korkut kitabındaki bilgilerdir. Bilindiği üzere Dede Korkut'ta her hikâyenin sonunda bir dua, (*yöm verme*) yapılır: "... *Yerli kara dağın yıkılmasını, gölgelice kaba ağacın kesilmesini!..*" Yine aynı kitapta, kardeşi dönmeyen kız da, çobana şu sözleri söyler ki, bu anlayışın başka paralel bir örneğidir. Burada da, "*Dağ-ağaç-kardeş*" üçlüsü veya eşlemesi, yanyana gelmiştir:

"*Karşı yatan kara dağım yıkılıpdir, ozan senin haberin yok!*"

Gölgelice kaba ağacım kesilipdir, ozan senin haberin yok! Dünyalıkda bir kardaşım alımpdır, ozan senin haberin yok!.." (104).

Türklerde, evin dağı ve direği erkektir. Aslında Türk halk edebiyatında dağların yıkılması örnekleri pek çoktur. Yalnızca bir örnek ile yetinelim: "*Bir ah çeksem, karşıki dağlar yıkılır!*" gibi...

DEDE KORKUT'TA KARA DAĞLAR; YAYLALAR VE İL YAYLAMA

Oğuzlar, dağların güzelliğine ve sihriine vurgundurlar. Ancak bu dağlar ile üzerlerindeki yaylalar, onların yurtları ve geçim yerleridir. Bundan dolayı, dağların suları ve otları da, onlar için çok önemlidir. Bunlar üzerinde yukarıda durmuştuk. İlk önce Dede Korkut'tan yaylalar üzerinde, bir kaç örnek sunalım. Oğuzlar, yaylalarını da hisler, duygular ve inanışlar ile bezemişlerdir:

1) "*Karşı yatan dağlar esen olsa il yaylar!..*" (DK,145). - 2) "*Karşı yatan kara dağı sorar olsan, Ağam Beyrek'in yaylasıydı; Beyrek gideli, yaylalarım yok!..*" (103). 3) "*Yüksek yüksek kara dağlarım sana yaylak olsun! Soğuk soğuk sularım sana içit olsun!..*" (167). - 4) "*Karşı yatan kara dağdan, oğlana içit olsun!..*" (167). - 4) "*Karşı yatan kara dağdan, oğlana yaylak verdi!..*" (252-11). - 5) "*Karşı yatan kara dağım gerek ise, söyle gelsin Azrail'in yaylası olsun!..*" (118-13).

- 6) "*Karşı yatan kara dağları ben neylerim! Yaylar olsam, benim gorum olur!..*" (167).

Yukarıdaki örneklerde de açık olarak görülüyor ki, dağ denince yayla hatıra geliyordu. Ancak yaylalar da, belirli boy ve kişilere de, "*yurtluk*" olarak veriliyordu. Oğlana, Beyrek'e ve Azrail'e verildiği gibi... Buradaki "*il yaylama*" sözü de, çok önemli bir sosyal deyimdir.

Dağların, yaylaların bölümleri

1. "*Dağların bayırları*": Bayırlar, Türk mitolojisi içinde, önemli bir yer tutmuyorlardı. Ancak Dede Korkut kitabında, "*bayırlar ile kurtlar*" arasında bir ilişki görülmektedir. Kitapta bayır sözü iki yerde görülmekte ve iki yerde de *kurtlar* söz konusu edilmektedir:

1) (Karaca Çoban'dan söz açılırken): "*Semiz koyun, aruk (sayıf) toklu bayırda kalsa, kurt gelip yemez idi, sapanınun korkusundan!*" (DK,57). - 2) (Bu sözlerin henüz manaları karanlıktır): "*Yettiğinde yel yetmez idi, yedi urgunum; Yeni (?) bayırın kurduna benzer idi, yiğitlerim!..*" (DK,207-10).

2. "Dağların beleni": Dede Korkut kitabında dağ belisi olan belen, bir ölçü olarak görülmektedir: "Dede'yi kova kova Deli Karçar, on belen yer aşırda..." (DK,84). Eski Anadolu kitaplarında da, bir ölçü birimi olarak, "bir kaç belen aşırda, gitti..." gibi sözlere rastlanır (TS,1,488).

3. "Dağ çiçekleri ve ana südü": Böylece konuyu biraz açmış oluyoruz. Ancak bu güzel ve önemli notu sunmadan da geçemeyeceğiz: "... Boz atlı Hıztır bana geldi. Bu yaradan sana ölüm yoktur; dağ çiçeği ve ana südü, sana merhemdir, dedi..." (DK,28). Ana südü ile dağ çiçeği yanyana getirilmekte ve aynı öзде görülmektedir.

DEDE KORKUT'TA ORDU VE SAVAŞTA ALA VE KARA DAĞLAR

1. "Ala dağın eteği": Yukarıda da gördüğümüz gibi bayırlar, bir kurt yuvası gibi görülmüştü. Dağların etekleri ise, zaman zaman, dernek ve av yeri olarak görülmüyordu. Düşman geldiği zaman, sığınılacak yerler de, dağların etekleriydi. Bunun için, Oğuzlar dağa döş veriyorlardı. Bu konularla ilgili olarak, Dede Korkut kitabından bir kaç örnek sunalım:

1) "Arkuru yatan ala dağ eteğine vardım! Kanlı Oğuz ellerinde dernek var imiş, anda vardım!..." (DK,257-10). - 2) "Arkuru yatan ala dağ eteğine a v a vardın..." (DK,241). - 3) "Kara dağlar önüne a v a bindim..." (241-13)...

Dağlardan, "aşma ve geçme"

2. Dağlardan gece aşma": Türkler ve Oğuz kesimleri, gece savaşı sevmeyizler. Ancak hızlı yürüyüşler ile baskına hazırlıklarda, dağları gece aşmayı, önde tutuyorlardı. Ancak bu yüce dağları gece aşma da bir yiğitlik ve alplık göstergisi olarak, Dede Korkut'un yarı şiirlerinde yer alıyorlardı:

1) "Yelesi kara kazlık atın, bütün binen; Arku beli ala dağdan dünin (geceleyin) aşan!..." (DK,267). - 2) "Ağ-box atımın kuyruğunu kesin, arku beli aladağdan dünin (geceleyin),... Kızan divanına çapıp varın!...": (ölüm haberinin hızla yetiştirilmesi söz konusu edilmektedir) (DK,298). - 3) "Arkuru yatan ala dağı dünin aşgıl, ağ alınlı Bayındır Han divanına dünin vargıl!...": (Herhalde bir gecede yolu alın denmek isteniyor): Krşl.DK,239-1.

3. "Kara dağdan haber aşması": Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi haberciler, "ala dağdan gece aşma" ile gidiyorlardı. Dağlar ise, bütün insanlar için olduğu kadar, Oğuzlar için de büyük engeller idi. Ancak haber, engel tanımıyorlar ve uçup gidiyorlardı. Göktürk yazıtlarında da bu, daha derin ve manalı "kü" sözüyle anlatılıyordu. Gök-Türk İltirîş Kağan'ın ortaya çıkışı, "kü" ile bütün Türkler arasında yayılıyordu. Dede Korkut kitabındaki anlayış, bu günkü düşüncemize de yakındı:

1) "Kara kara dağlardan haber aş, kalın Oğuz iline haber vara!..." (DK,186-8). - 2) "Kara kara dağlardan haber aşmış! Kanlı kanlı sulardan haber aşmış!": (Oğuzlar, suları da dağlar gibi engel olarak görmüşlerdi) (DK,244,256)...

ALA VE KARA DAĞLARDA SANCAK, OTAĞ, ASKER VE TALİM

1. "Sancak ve karlı kara dağlar": "Türk Kültür Tarihine Giriş" adlı eserimizin 6. cildi, bu konu ile ilgilidir. Sancak, ordu ve devletin bir sembolüdür. Onun için sancak götürünlere, karlı kara dağları aşmaları için, Allah yardımcı olsun:

"(Oğlun) ağ s a n c a k götüründe, Müsülmanlar arkası olsun"

"Karşı yatan kara karlı dağlardan aşar olsa,

"Allah ta'ala senin oğluna aşut versin!..." (DK,75).

2. "Ala dağda, çadır-otağ": Otağda sancaklar gibi bir devlet ve ordu sembolüdür. Yukarıda adı geçen eserimizin 7. cildi ise, bu konu ile ilgilidir. Bizce dağlarda hakanlık veya başkomutanlık otağının dikilmesi, savaş ilânı veya ordu avının bir başlangıcı olsa gerektir: "... Kalkubanı Kızan Han yerinden tuttu geldi! Ala dağda çadırın otağın dikti! 366 alp erenler, yanına yığnak oldu!..." (DK,293). Buradaki 366 sayısı da, içinde kutlu sayı ve birimleri toplamaktadır.

3. "Ala ve kaba dağlarda, asker": Dede Korkut'un her yerinde bir destan üslubu yaygındır. Bundan dolayı konuyu bu söyleyiş içinde ele almak istedik:

1) "Kalın Oğuz begleri bindi, ala dağın ala leşker ava çıktı!..." (DK,37).

- 2) "Göğsü güzel kaba dağlar başına çıkıgal! Ala gözlü kırk yigidi boyuna algıl!..." (DK,131). - 3) "Pasn'ın Kara Dervend ağsına, döş vermiş idik!..." (71). Gece veya gündüz konaklamalarında dağların eteğine veya boğazlara konarak, düşmana karşı güven tedbiri alınmıyordu. Burada bu konma tutumuna, "döş verme" denmektedir.

4. "Ala dağdan uçurma": Buradaki uçurma anlayışı, sarp dağlarda yalçın kayalardan uçma demektir. Ancak aşağıdaki sözler, destan dili ile söylenmiş, yiğitlerin ölümü veya öldürülmeleri üzerinde bir motif gibi görülmektedir:

1) "Karşı yatan kara dağdan bir oğul uçurdun ise, değil bana!..." (DK,25).

- 2) "Asılan asılan kayalardan Kızan, oğlan uçurdun mu?..." (DK,136). Buradaki yalçın kayalar da, "asılan asılan" tanıtmasıyla, mitolojik bir tül altında anlatılmaktadır.

DAĞLAR ÜZERİNE, DESTANLARDAN NOTLAR

“*Ata ve babın dağlar*”: Bu anlayış, İslâmiyet ile birlikte Türklerde kalmamıştır. Ancak Anadolu’da *Hazar Baba*, Ortaasya’da *Evlüya Ata* gibi *yatırlar* dolayısıyla, bu eski inanışların izleri bugün de, süregelmiştir. Kırgızlar’ın *Kızılk dağı* ağıtında ise, “*uç atamın yaşadığı dağ*” demek yolu ile bir yurt hasreti anlatılmak isteniyordu. Anlaşıldığına göre ulu dağlar ve yaylalar, Türklerde, güzellik ve heybetleri kadar, *ataların yurdu* olmaları dolayısıyla de, bir sevgi ve hayranlık bırakıyordu.

Dede Korkut’ta da adı geçen *Kızılk dağı* için yine aynı ağıt, “*babamın güveyisi, anamın gelini*” de diyordu. Bu söyleyişler, din ve mitolojiden kurtulmuş ve artık bir edebiyat diline düşmüştü. Hocamız Prof. İnan’ın da belirttiği gibi, daha kuzeylerde ulu dağlar, bazan “*gelinlerin kayınbabası*”; bazan “*kişilerin yedibabası*” ve bazan da boylar ile “*ailelerin tözü*” veya *atası*” oluyorlardı. Bizce bütün bunlarda, hayvancı Türklerin, bu dağlardaki yurtlarına, yaylalayına karşı olan sevgi ve bağlılıkları, bu gibi düşüncelerin gelişmelerine, ağır basıyordu.

Kutlu dağlara selâm: Büyük devlet kurmuş olan Türklerde dağa karşı verilen *selâm* da pek söz açılmıyor. Çingiz Han, bir savaşta kurtulunca, “*Burhan Haldu’nun dağına 9 defa selam vermişti*”: Türkler bu gibi kutlu varlıklara, karşı verilen *selâm*, herhalde *yükünmek* sözü ile karşılıyorlardı. Gerdiz’de, bazı Türklerin, dağa karşı “*and içme*” de bulduklarını, yazmaktadır⁷¹. Ancak dağda yapılan bir törenle⁷², dağa “*selâm*” vermeği birbirinden ayırmak gereklidir. Ancak Kaşgarlı Mahmut, “*Tanrı deyip, dağa ve ağaca yükünen*”, bazı Türk kesimlerinden söz açmaktadır⁷³.

Dağa kurban: *Kurban*, daha çok kutlu dağlar üzerinde kesiliyordu: “*M.Ö. 53 yılında Hun Hakanı Huhanyeh Han, (kaynaklarda adı da geçen), kutlu bir dağ üzerinde, kutlu bir beyaz at kurban etmişti*”. Çingiz Han da, Moğollar’ın kutlu bir dağı olan *Burhan Haldu’nun* kurban verilmesini emretmişti⁷⁴. Kurban anlayışı bakımından, Moğollar Türklerden daha geridir.

Dağa yemin ve and içme: M.Ö. 53 de Hun Hakanı, Hun ve Çin devletleri arasındaki *akid ve andlaşma*yı, beyaz at kurbanından sonra, dağ üzerinde yapmıştı. Gerdiz, Türklerin dağa and içtiklerinden söz açıyordu⁷⁵. Şamanlar da, *Abakan dağı* için, “*Yedi atamız baş vurmuş, arı tözümüz*

⁷¹ A. İnan, *Makaleler*, s. 319.

⁷² Kaşgarlı Mahmut, III, s. 376.

⁷³ A. İnan, *Makaleler*, s. 374.

⁷⁴ Aynı eser, s. 319.

(soyumuz) *Abakan (dağı)*” diyorlardı⁷⁶. Büyük devlet kurmuş olan Türk kesimlerinde, dağlar üzerinde yatan büyük “*yatır*” lar için tutulan “*dilek*” şeklinde ve ziyaret gibi bir gelişme olmuştur.

Dağa dua ve beddua etme: Gelişmiş Türklerde dağlara dua, ancak *yatırlar* ve *dilekler* dolayısıyla yapılır. Ancak *Altaylar* da türkçe yapılan şu *dağ duası*, içinde çeşitli manalar taşır: “*Güneş dolaşamaz, çelik dağ; ay dolaşamaz altın dağ bereket ver! Göbeklerimize, kir kondurma! Büyük Altayım! sana secde ediyorum! Alevlerin, Hakan ayaza ulaşmış; dumanların, karaya denize yayılmış*”... Dağa yapılan öğüş, *beddua* ve duaların en güzelliklerini *Dede Korkut* kitabında buluyoruz.

Bir sembol olarak dağ

1. “*Dağ gibi kemik*”, Kuzey Türk destanlarında, ölen yiğitler ile atlarının kemikleri çoğu zaman dağa benzetilir⁷⁷.

2. “*Aladağ, akansu gibi Manas Han*”, sözünde de dağ, hanların bir sembolü olarak gösteriliyordu⁷⁸.

3. Yine *Kuzey-Türk* destanlarında, “*Kişi dağ gibi, dağ da, kişi gibi*”, sözleri çok görülüyordu⁷⁹. Bazı yerlerde ise dağ, “*Kocasına ağlayan bir kadın*” gibi anlatılıyordu⁸⁰. “*Temir Yelbegen adlı dev’in çokmarı da, dağ gibi*” idi⁸¹.

4. “*Dağ dibi ev*” benzetmesi de, destanlarda çok geçer. Bu evler çoğu zaman, “*dökülmüş demir dağlara*” da benzetilir⁸². Bazan da yalnızca, “*Tau şekilli*” denir.

Dağların renkleri ve şekilleri: “*Ala, gökçe ve kara dağlar*” *Dede Korkut* kitabında çok görüyoruz. *Uygurlar*ın eski Türk şiirlerinde, bir “*Koçu dağı*”ndan söz açılıyordu⁸³. Burası, *Turfan* şehri veya *Koça dağı* olmalıdır. Bunun dışında *Kuzey-Türk* destanlarında, “*ala, gök, kara karanlık*”, tanıtmalı dağlar, çok geçer. Bunların en güzelileri *Dede Korkut* kitabında bulunur.

“*Dağın şekilleri*” hakkında en güzel anlatışı, bir *Altay-Türk* şiirinde, görüyoruz: “*Ruhların su içtiği Karadağ, dokuz dağ, karlı, gökdağ, akdağ,*

⁷⁶ A. İnan, *Şamanizm*, s. 44.

⁷⁷ Aynı eser, s. 127.

⁷⁸ Radlof, *Proben*, IV, s. 21/27.

⁷⁹ A. İnan, *Makaleler*, s. 117.

⁸⁰ *Proben*, IV, s. 79/100: *Baraba-Om* Türklerinden.

⁸¹ A. İnan, *Makaleler*, s. 275.

⁸² *Proben*, IV, s. 79/101.

⁸³ Aynı eser, IV, s. 86/112.

⁸⁴ Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, 6-10.

Tanrının (gök) kenarlarına dokunan dağ, dokuz kulaklı, tunç kazan, çatal başlı sıradağ, geçitli dokuz sıradağ, merhametli, Akboz silsilesi, taştı ve demir dağ: (Abakan'da bir Kam duası⁸⁵.)

Evliya, akraba gibi, konuşulan dağlar: A n a d o l u 'da da, *Hazar Baba* gibi adlar taşıyan, bir çok dağlar vardır. Bu adlar, çoğu zaman, orada yatan yatırlardan dolayı verilmiştir. Ancak Anadolu'daki buna benzer dağlarda, her zaman böyle yatırların yattığı da, şüphelidir. *Kuzey-Türk* destanları ile dualarında, "büyük dağlar insanların hem baba ve hem de anne tarafından dayısı, (tay, tagay) olabiliyorlardı⁸⁶. Konuyu daha fazla uzatmayalım. *Dede Korkut*'taki "Karadağ yükseği oğul" veya "Dağın yükseği kardaş" gibi sözler, yalnızca benzetmeleridir. Bunlarda din ve mitoloji izleri kaybolmuştur.

Dede Korkut kitabında da dağlar insanlar gibi, "Ala yatan, arkası yatan, karşı yatan karadağ" gibi, tanıtılmıştır. Onlar da insan gibi, "Göksi güzel kaba dağlar" dir. "Kara tağa ayıttığında, işit versin" sözünde ve yankılarda, bir dağla konuşma anlayışı yok mudur? Nitekim *Dede Korkut*'ta, "Dağ taş yangılandı"; deniyordu.

EKLER: ANADOLU'DAKİ DAĞLAR VE İNANIŞLAR HAKKINDA BAZI NOTLAR

Değerli Meslektaşım Dr. Hikmet Ta n y u , Türkiye'de dağla ilgili inançları, bir araya getirmiştir: (*Dinler Tarihi Araştırmaları*, Ankara, 1973). Ayrıntıları bir yana bırakırsak, A n a d o l u 'da dağla ilgili temel inanışlar, yukarıda sunduğumuz Türk inanışlarından, pek ayrılmamaktadır. Ayrıntılar, daha çok değişik coğrafya çevresi ve zamanla oluşmuşlardır.

Her dağda bir *eren*'in bulunması veya *Toroslar*'daki dorukların, *dede* veya *baba* adı almaları, eski "A t a " tanıtmasının bir devamı gibidirler.

"*Hüce tepeleri*"; *dilek pınarları, kuyuları, mağaraları, Fir acakları*, bunlar eski Türklerde ve bütün Türk Dünyasında görülen, *adağ* ve *dilek* yerleridir. *Bez* bağlama veya *paçavra* ile *bayrak dikme* de, bunları süsleyen geleneklerdir.

Ağaçlık *pınarlar* ile *güller* de, belki de güzelliklerinden dolayı, köylülerin gönülleri ile gözlerinde derin bir yer tutmuşlardır. Bunlar da *erenlerin* adlarıyla anılırlar, *hezretle* süslenirler.

Ul u ağ a ç *la r e*, *evliya* adı ile anılırlar. Belki de gezinti bahanesi ile ziyaret edilirler. *Vezirköprü*'deki bu ulu ağaç, bir *benek* olarak gösterilebilir.

İ s p a r t 'da, *dağın ateş yakma* ve "koyunları, ateşten geçirme" de çok eski bir *Türk* geleneğidir. Dağda yakılan bu ateşin yanında, eğlence ve *hüce*te bulunma da, eksiğ edilmiyordu: (s.66).

Ü r g ü p 'te, dağların üzerindeki *tekkelerin* yanında, *obaların kurban* vermeleri de, muhtemem bir eski Türk geleneğidir.

*Mağara*ların içinde yaygın olarak su kaynakları bulunur. *Zemzem pınarı*, *Fındık pınarı* gibi, ziyaret ve *hüce*te yerlerini daha iyi anlayabilmek için, bizim "ular" ile ilgili bölümümüze bakılmalıdır.

Hikmet Ta n y u 'nun araştırmaları, yabancı yer adlarını bir yana bırakırsak, bize eski Türk inanış ve gelenekleri içinde, güzel bir gezinti yaptırılmaktadır.

⁸⁵ Bu dua için bk. A. E n e n , Şamanizm, s. 125-7.

⁸⁶ Aynı eser, s. 44.

DÜNYA'NIN ORTADAĞI

(Türk ve Dünya Kosmogonisinde)

Dünya mitolojilerinde *kutlu dağlar*: Büyük dağlar, diğer kültürlerde olduğu gibi Türklerin de kalplerinde ve din inanışlarında, yer tutmuşlardır. Zirveleri gökleri deler gibi yükselen, başları bulutlar içinde kaybolan bu dağlar, sanki *Tanrı* ile konuşur ve ilgi kurar gibi, görünmüşlerdi. Türklerce bunlar, "göğün direği"; veya "yeri bastıran dağlar" gibi, konuşmuşlardı. "Tanrıya giden en yakın yol" da, yine bu dağlar idiler.

A n a d o l u ile *Ortaasya*'daki böyle büyük dağların çoğu, " *Tanrı ile ilgili Türkçe adlar*"; almışlardır. Bu anlayış ve inanış *Çin*, *Hint*, *İran* ve *Sâmî* Dünyalarında da, böyle idi. *Hunların*, *Ki-lie'n* sıradağları, *İranlıların Elburz* dağları, *Hint mitolojisinin Himaya*'ları (*Himavat*), *Çinlilerin Kan-lu'n* dağları, Dünya mitolojilerinin ana motiflerini oluşturuyorlardı. Bunlara *Tür-Sina* ve *Kafkas* dağlarını da, katabiliriz.

Türklerin kutlu dağları, yukarıda geniş olarak söz konusu edilmiştir. *Göktürklerin*, *Ötügen* dağı, *Uygurların Kut-dağı*, *Kadır-Kan* dağları, *Oğuz* destanındaki *Or-tağ* ve *Kür-tağ*, *Oğuzların Kazılık* dağı ile *Anadolu*'daki bir çok dağlar, burada yeniden hatırlanmalıdır.

TÜRKLERE GÖRE "DÜNYA DAĞI"

Büyük devlet kuran Türklerde, soyutlanmış *Altay* Türklerinde görülen inanış ve geleneklerin çoğu, ayaklanmıştı. *Ortaasya*'da kalan Türkler, *Tanrı dağlarını* yine kutlu görmüşler; *Anadolu*'ya gelen Türkler ise, yeni dağlarına benzer Türkçe sözler ve inanışlarla bağlanmışlardı.

"*Yeri bastıran dağlar*"; Büyük devlet kuran Türklerde, fazla hurafe, aranamamalıdır. *Macear* kültür çevresine ait, *Vogul* kavimlerinin düşündükleri gibi, " *Tanrı dönen dünyanın toprakları dağılmasın diye, toprağı bir dağ kuşağı ile çevirdi*" gibi inanışlar, gelişmiş Türklerde kalmamıştır.

"*Yer basruktı tağ, budun basruktı beg*". Yani, " *Yerin baskısı dağ, milletin başkanı ise bey veya hakandır*". Bu, 11. yüzyılda derlenmiş bir Türk atasözüdür⁸⁷. " *Yeri tutan, dağ, milleti tutan ise, beydir*" diye de yorumlayabiliriz. Bu sözün köklerinde, mitolojiye giden düşünceler de, yok değildir.

" *Tanrı, dağ ile yeri bastırıp, daha sağlam yaptı*". Eski Türkçesiyle, " *Ten gr i , tağ birle yerig basurdı*". Bu da, eski kökeninde, mitoloji olan, yeni bir söz⁸⁸.

⁸⁷ Köşgarlı M a h m u d , I, s. 466; Kiliçli yayını, I, s. 308. Krşl. B r o c k e l m a n n , *Sprichwörter*, s. 70.

⁸⁸ Aynı eser, II, s. 77. "Basurdı" = Bastırdı.

Türklerin dağlara kişilik vermeleri üzerinde, yukarıda geniş olarak durmuştuk. "Dağ dağa kavuşmaz, kişi kişiye kavuşur". Bu da, çok eskiden günümüze gelen bir Türk düşünesidir⁹². Türk destanları, "Kız dağları"⁹³ ve "Kutlu Ardıçlı dağlar"⁹⁴ ile doludur. Çünkü onları besleyen, bu yaylalardır. Bunun için Azeri Türkleri, yayla dağlarına, "İl dayağı" demişlerdi.

Dağların renkleri, Türk kültür araştırmalarında, ayrı bir konudur. Dede Korkut'ta, "Kara dağın yükseği oğul! Karağulu gözlerim aydını oğul!" Ne güzel söylenmiş, bir sözdür⁹⁵. Altay ve Kuzey Türk masallarında, *bahadırların vücutları, hatta baldır bacakları bile, dağ sığırlarına benzetilir*⁹⁶.

Türk gelenek ve destanlarında, "Dünya dağı"

Anadoluya gelen Türklerde, eski Türk mitolojisinin, Tanrıya ulaşan, "Aştın dağları" veya "Ak-dağları" kaybolmuş, - özellikle Türk halk edebiyatında, "Kaf" ve "Tür" dağları bunların yerlerini almıştı. Yunus Emre, şöyle diyordu:

"Kaf dağı zerrem değil, Ay ve Güneş bana kul!

"Ben kuş dilin bilürem, söyler Süleyman bana!

Kuş dilini bilme üzerinde, kuşlar ile ilgili bölümümüzde, geniş olarak durduk. Şimdi de, Hatayi, yani Şah İsmail'in diliyle bir motife, "Kırklar yaylasına" gelelim:

"Çıktım Kırklar yaylasına, çağurdım Üçler adına,

"Yüzümü yerlere sürdüm, Yediler, Kırklar aşına!

Bektaşî devriyeleri içinde, "Tür-i Sinâ" dağına çok rastlanır. Şimdi de Muhyiddin Abdal'i dinleyelim:

"Güller açılır çağında, Kevser ile Tür dağında,

"Bülbüller öter bağında, koyun bile gättüm beni!

İslam edebiyatı, Kaf dağı yerine, Tür-i Sinâ'yı seçmişlerdi. Tanrı ile ilgi kuran bu dağı, mutasavvıflar, ermişliğin ve yüceliğin bir sembolü olarak görürlerdi. Seyyid Nesimi'den dinleyelim:

"Musa benim kim, Hak ile daim münâcat eylerim!

"Gönlüm, Tecelli Tür'udur, anıñün Tür olmuşum!

⁹² Aynı eser, II, s. 103. Krkl. Brock, Sprichwörter, 259.

⁹³ Aynı eser, I, s. 325. "Dünyanın yönleri" bölümümüze bakınız.

⁹⁴ Ağaçlar ile ilgili bölümümüze bakınız.

⁹⁵ Dede Korkut kitabı, 55, 115.

⁹⁶ Potanin, Oçerki Severo-Zapadnoy Mongolii (Kuzey-batı Moğolistan, Altaylar hakkında), SPb., 1885, IV, s. 824. Bk. Türk Mitolojisi, I. cilt.

"Te celli ve Südür" teorisi, burada görülmektedir. İnsanların kendilerini, kutlu ve büyük dağlar gibi yüceltmeğe çalışmaları, Altay ve Kuzey Türk destanlarında da görülür. Bunlar üzerinde, durmuştuk.

"Kırk dereyi, bir tepe keser": Bu da, Erzurum'dan derlenmiştir. Her yerin ortası ve düğümü, dağlar ile tepelerdir.

"Dünya dağı"nın, astronomik temelleri: Bu da, bir düşünce ve inanıştır. Göğün direği ile Kutup yıldızı bölümlerimizde, bu anlayış ve inanış üzerinde çok geniş durmuştuk. Bazı Türkler, Kutup yıldızı'na, "Demir Kazık Baba"; derlerdi⁹⁷. Elbistan'da ve Nura dağlarında da, "Demir Kazık Baba" vardır. Hind mitolojisinde bu gök dağı, "Sumeru" idi. Zaman zaman bu dağa Türklerden, "Sumer-Baba" veya Ata diyenler de vardır.

Göktürk yazıtlarındaki, "Tines Oğlu'nun yattığı" dağı unutmayalım⁹⁸. Uyğur iline yakın "Altun-Kan" dağı ise, hanlık ve Tanrılık tanıtmasını taşıyordu⁹⁹. Yine Göktürk yazıtlarında, Altın dağlardan, çok söz açılıyordu¹⁰⁰.

Altay destanlarında, "Altın dağ": "... Gök kubbesinin altında, som altından yapılmış bir dağ vardı. Fakat bu dağın tabanı ve etekleri, yeryüzüne kadar inmiyordu. O, göklerin dağı idi. Ulu tanrı Bay-Ülgen, yeryüzünü yaratırken, bu dağda oturmuş. Bu dağın doruğunda, gece olmazmış..." Bu dağın çöktüğü ve Dünyanın gölgelendiği de, söylenir¹⁰¹. Bu, ayrıntıdır.

Doğu Sibirya'ya doğru gidildikçe, motif biraz daha değişir. Soyot'lara göre: "... Bu dağ, taştan imiş. Tanrı, insanlar dağın taşlarından korkmasınlar diye, bir hava tabakası ile örtmüş ve bir daha gören olmamış..."

Tanrı'nın oturduğu Ak-dağlar: Aklık, Türklerin yücelik ve kutluluk sembolüdür. Yakut Türklerine göre: "... Tanrı tahtını, süt akında, 7 katlı bir dağ üzerinde kurmuş. Tahtına 3 basamakla çıkılırmış¹⁰²..." Abakan Tatarlarının Türkçe bir destanında ise şöyle deniliyordu: "... Kuzeyde, büyük bir okyanus vardı. Ak-Han, denizin köpükleri yanındaki, Akdağın eteklerinde otururdu ve bu kutlu denizden su içerdi¹⁰³..." Bunlar, halk tekerlemeleri ve atasözleri ile oluşmuş, şiirlerdir¹⁰⁴.

⁹⁷ A. Inan, Şamanizm, s. 49.

⁹⁸ Tonyukuk yazıtı, 47.

⁹⁹ Kağanlı Mahmud, I, s. 91; III, s. 416.

¹⁰⁰ Radlof, Die alttürkischen Inschriften aus der Mongolei, I, s. 345; H. N. Orkun, Eski Türk Yazıtları, bk. indeks.

¹⁰¹ A. Inan, Şamanizm, s. 9.

¹⁰² W. Eberhard, Typen Türkischer Folkemärchen, s. 111.

¹⁰³ Hudjakov, Ferhoyanskiy Sbornik (Ferhoyansk'ta derlemeler), Irkutsk, 1890, s. 84. "Yedikar", bir Türk motiftir.

¹⁰⁴ Schiefher, Minusinskische Heldensagen der Tataren, s. 3. Almanca şiir halinde yazılmış bu destanlar, tam bir mitolojidir.

¹⁰⁵ Radlof, Proben, II, s. 602.

KUTLU DEMİR DAĞLAR

Burada, "Göğün direği" bölümümüzde bu motif üzerinde durmuştuk. Erge ne kon'a da dönmüş oluyoruz. Bu dağ üzerinde, özellikle Abakân Tatarları dururlar. Altay destanlarına göre: "Bu dağ üzerinde, 7 tanrı (Kuday) bulunuyordu"¹⁰³. Komşu Moğol kesimlerine göre, "bu dağ 3 kat idi"¹⁰⁴. Aslında Altay inanışlarına da sonradan, dış tesirler ile hurafeler girmiştir.

Dünyanın yaratılışındaki, Dünya dağları": Potanin, Kuzey Altay'da şöyle bir inanış, derlemiştir: "... Dünya yaratılmadan önce, küçük bir tepe varmış. Bu tepe büyüyerek, yerle göğü birleştiren bir dağ olmuş. Etekleri de, yeryüzü olmuş. Bu dağa, Demir-Kazık derlermiş"¹⁰⁵. Bu inanışta, Hint ve Altay benzeşmesi görülür.

Hint ve Çin düşüncesi, Kuzey Asya'da biraz daha değişiyordu: "... İlk kez bir kaplumbağa yaratılmış. Üzerine de Sumeru adlı dağ kondu. Kutup yıldızı, dağın tepesindeymiş. Kaplumbağanın dört ayağı ise, dünyanın 4 köşesine uzanıyormuş"¹⁰⁶. İran mitolojisi'ne göre, Elburz dağı, bütün dağların Anası imiş...".

DAĞLARIN KİŞİLEŞTİRİLMESİ

Türkler dağları, yiğitlere benzetmişlerdi. Hint Mitolojisinde ise, bütün yüce dağlar, Buda gibiydi. Dede Korkut'ta¹⁰⁷ ve Göktürk yazıtlarında¹⁰⁸, "... (Türk milleti), kemiklerin dağ gibi yığıldı (yattın), beyliğe lâyık (beglik) soyu oğlun, kul oldu..."; deniyordu. Manas destanı içinde, "dağlar, büyük bahadırlar gibi; bahadırlar da, dağ gibi görünüyorlardı".

Altay-Türk düşüncesinde, "Altay'ın dorukları, Hatun (Katun), Bey gibi adlar alıyordu. Bunlar, düşünen, konuşan evlenen ruhlar gibi düşünülüyordu..." Bir çeşit "animizm" olan bu düşünceler, çok eski olmalıydılar. Han-Tanrı, Kayrahan, Buzdağ-Ata gibi doruklar, bize bunu anlatıyorlardı¹⁰⁹. Altay dağları, şaman dualarında birer Han (Kan) gibi tanımlanıyorlardı.

¹⁰³ Karyalainen, FFC, 44, s. 302. Batı Sibirya'daki Fin Ugor kavimleriyle ilgilidir.

¹⁰⁴ Pallua, Sammlungen, II, s. 33. Bu derlemelerde Buda geleneklerinin tesirleri vardır.

¹⁰⁵ Potanin, Oçerki, IV, s. 429. Derlemeler, Kuzey-batı Moğolistan'a aittir. Derlemelerde, Güney kültürlerinden tesirler vardır.

¹⁰⁶ Şazaniya Buryatı (Buryat masalları), Irkutsk, 1890, s. 140. Derlemelerde, Hint ve Çin tesirleri vardır.

¹⁰⁷ Dede Korkut kitabı, s. 39, 102.

¹⁰⁸ Kültegin yazıtı, Doğu-20.

¹⁰⁹ A. İnan, Şamanizm, s. 49. Anadoluda da düşünce aynıdır.

Düşünce de birlik ve vahdet: Bütün doruklar, bir tek kutlu dorukta birleşiyor: Bu, çok önemli bir düşüncedir. Şöyle deniliyordu: "... Altay'ların tümü kutlu idi. Göğe yükselen dorukların hepsi, Tanrı yerine kadar yükseliyorlardı. Ulu Tanrı Bay-Ülgen'in oturduğu Altın-dağ'ın, bütün Altayları temsil etmesi, muhtemeldir"¹¹⁰. Bunun içindir ki, dua edilirken, "Altay dağlarının adını anarak, Kurban veriyorlar, dileklerde bulunuyorlar, ondan sonra da ağlayıp, yalvarıyorlardı"¹¹¹ ..."

Türklerde ulu dağlar, "Ata" olarak görülüyorlar: Bu da önemli bir noktadır. Altay'lardaki, Savaş Türklerinin gelinleri, dorukları kayın babaları gibi görüyorlar ve "Kayın babamız", diyorlardı¹¹². Derin vadiler arasında kalmış bazı Altay Türk kesimleri, "töredigimiz dağ" da diyorlardı¹¹³. Ancak bu dorukların, "Ata" ve "Baba" tanımları, daha çok Türk ulularına, evliyalarına aitti.

Dünya dağına temsil eden "obalar"

Oba kültü üzerinde, ulu hocamız Prof. Abdulkadir İnan durmuşlardır. Bu yerli inanış, Sümerlerin Zikkurat'ı ve Hint mitolojisinin Sumeru dağları ile karıştırmayalım. Türk obaları, "ibadet etmek için, taşların yığılmasıyla yapılan küçük bir tepectir". DUA için, bazan bir çadır da kurarlar ve buna da "oba" derlerdi. Kurban da, keserlerdi. Moğol kavimlerinde, Sumeru dağı kültüne benzer, uygulamalar vardır¹¹⁴. Bunlar bazan, yerli inanışlar ile de, benzeşiyorlardı¹¹⁵.

KUTLU DAĞLARDA YAPILAN TÖRENLER

Potapov, "dağlara tapınma ve dua etme" üzerinde, çok değerli bir araştırma yapmıştır¹¹⁶. Biz, daha çok yerli motifler üzerinde duracağız. Çin kaynaklarına göre, "Göktürkliler, (Altay dağlarından birinin) doruğunu bir miğfer benzetirlermiş. Türk adını da, bu dağın miğfer benzerliğinden, almışlar..." Çingiz Han, Tanrıya şükür ve dua etmek için, Burkan Kaldun dağına çıkardı. Bu dağın üzerinde, "güneş doğru 3 kez dize vurur, ve selam" verirdi.

¹¹⁰ Radlof, Aus Sibirien, II, s. 6. Verbitaskiy Altayskiye Inarodnu (Altay halkı), s. 94'den.

¹¹¹ Duaların metinleri için bk. A. İnan, Şamanizm, s. 51.

¹¹² "Kayın babamız" için bk. Aynı eser, s. 53.

¹¹³ Radlof, Katanof, Proben, IX (metin), s. 603. vd. Krpl. A. İnan, aynı eser, s. 53.

¹¹⁴ Benzertof, Çernaya zera ili Şamanstvo u Mongolov: (Moğollarda Kara din veya Şamanizm), SPb., 1891, s. 19 vd. Çok önemli olan bu değerli eserde, yabancı tesirleri ayıklamak gerekmektedir.

¹¹⁵ Potanin, Oçerki, IV, s. 223 vd. Doğu Altaylara ait olan bu derlemelerde, yazar da dağ tesirleri ayıklamaya çalışmıştır.

¹¹⁶ L. P. Potapov, Kalgıgor no Altaye, Sovetskaya Etnografiya, 1946, n. 2, s. 115. Yarısı derleme olan bu araştırma, dağ ve Aartof kartal kültürü bakımından, önemlidir.

Dağ başlarında "ateş yakma" ve "kurban töreni": Beltir Türklerine ait bu törenleri, Prof. İnan bulup, tanıtmışlardı. Bu Kuzey Türk kesimleri, "Kurban törenine başlamadan önce, doğuda ve batıda iki ateş yakıyorlar. Doğudaki ateşe, Büyük ateş (Uluğ ot); batıdakine ise, Küçük ateş (Küçük ot) diyorlar. Ulu ateşten, Tanrı'ya gönderilen kurbanlar kızartılıyordu. Kendi yemeklerini ise, Küçük ateşte pişiriyorlardı"¹¹⁷..." Eski Türk kültürünün, muhteşem motiflerini taşıyan, bir gelenektir tanrı, doğuda oturuyor gibidir.

"YER KUŞAĞI" OLAN DAĞLAR

Yer kuşağı üzerinde çeşitli bölümlerimizde durmuştuk. Macar kültür çevresinin bir ucu olan Vogul kesimlerine göre, "Dünyanın toprakları dağılmasın diye, Tanrı toprakları bir dağ kuşağı ile çevirmişti...": Bu kuşak, Ural dağları idi. Ural dağlarına Ruslar da, "Zemnoy poyas", yani "Yer kuşağı" derler.

Kaf dağları da, "Dünyayı çevreleyen bir kuşak idi. Kaf dağının züm-rüt'ten yaratıldığı ve çevresini bir Okyanus'un çevirdiği de", söylenir. Uygur-Türk geleneğinin, "Yeşim taşı" dağını, ister istemez hatırlıyoruz.

Mütercim Asım Efendi, Kaf dağı için şöyle diyordu: "Kaf dağı, her sabah güneş çıktığı zaman, yeşil ve mavi görünürmüş... Bu ışıklar, Bahri Muhite de, yansır ve deniz de bu rengi almış". Bu da bir Türk görüşüdür.

İran mitolojisinde dağlar, özellikle Elburz, "iyilik ve faziletin bir sembolü gibi", idi¹¹⁸. İran metinlerine göre, Tıpkı Kaf dağı gibi, "Elburz dağının çevresi de, bir okyanus ile çevrili imiş"¹¹⁹...". Hind mitolojisinde her şey, Himalya'nın üzerinde durur. Bahil düşüncesine göre ise, "gök ve dünya, bir dağ üzerinde kurulmuştu"¹²⁰. Ararat gibi dağlar üzerinde durmayacağız. Avusturalya yerlileri bile, "Tanrı'ya giden en kısa yolun, dağlar olduğunu", düşünüyorlardı¹²¹.

Önemli olan, insanlığın müşterek düşüncelerini, Türkler ile, yerli inanışlardan ayırmaktır. Tarih metodu budur Anadoluda ve Ortasasyada ulu dağlar, Türkçe adlar ile ne güzel anlatılmışlardır. Duygular, Türkçeye yansımalarıdır.

¹¹⁷ A. İnan, Şamanizm, s. 56.

¹¹⁸ Bundakışın, VIII, 2, 5. Bu eski İran kaynakının, Marquart tarafından yapılan yorumu kullanılmaktadır. Eski İran geleneklerini, en iyi bilen Marquart'tır.

¹¹⁹ J. A. Me. Cullough, Encyclopaedia of religion and ethics, Vol. VIII, s. 886.

¹²⁰ Benl, Buddhism in China, London, 1886, s. 17.

¹²¹ Encyclopaedia of religion and ethics, VIII, s. 867.

35. BÖLÜM

TÜRK MITOLOJİSİNDE AĞAÇ

Türk Mitolojisi adlı eserimizin 1. cildinde, doğrudan doğruya ağaçla ilgili veya içlerinde mubarek, kutlu ağaçlar bulunan bir çok destanlardan örnekler sunmuştuk. Ayrıca büyük öncümüz ve hocamız Prof. Abdulkadir İnan, Şamanizm adlı eserinde, "ağaç kültü" hakkında çok değerli bir bölüm yazmıştır¹. Dış Türklerdeki bu geleneklerin içinde yaşamış ve bu gibi konular üzerinde hayatını vermiş hocamızın, ince ve derin görüşlerine, hiç bir zaman ulaşamayız. Ayrıca onsuz, bir adım bile atamayız. Ancak bizim bu araştırmamıza göre gözatılırsa, materyelin çok daha genişlediği, Anadolulu geleneklerinin de katıldığı bu bölümde, metod bakımından hocamızın izinde bir adım daha atıldığı görülür. Bu konuda, "Göğün direği" bölümümüze bakınız.

Ancak mitoloji, konu ve metodları bakımından, din tarihi değildir. Bu, kesin olarak göz önünde tutulmalıdır. Mitoloji veya efsaneler, kendi kendilerine bir bütündürler. Efsaneler, kendi içlerinde veya kendi kültür çevrelerinde karşılaştırılmalıdır. Yoksa çeşitli yerlerden alınmış, ağaç ile ilgili inanışları yanyana getirme, -Uno Harva'nın yaptığı gibi-, bir mitoloji araştırması sayılmaz.

"Uygur türeyiş destanı" içinde, Türklerin ağaç ile ilgili, en tipik mitoloji motifini görüyoruz. Bu destanda, ana motif, ağaç idi. 1. cildimizde bu destanı çok geniş olarak ele almış ve incelemiştik. Şimdi destanın kısa bir özünü, yeniden sunmağa çalışalım.

"... Kara-Korum çaylarından, iki ırmak vardı. Bunlardan biri Toğ-la, diğeri de Selenge idi. Bu iki ırmak 'Kamlancu' adı verilen bir yerde kavuşurlardı. Bu iki ırmağın kavuştuğu yerde, 'iki ağaç' vardı. Bu ağaçlardan biri, 'fusu k'; diğeri de farsların 'naj' dedikleri, ağaçlara benziyorlardı. Kışın da bunların yaprakları, servi gibi, dökülmezdi. Meyvasının tadı ve şekli, çam fıstığına benzerdi. Diğer ağaca da, 'tur' ağacı derlerdi. İki ağaç da, iki dağın arasında yetişmişlerdi.

"Bir gün, bu iki ağacın arasına, gökten bir 'ızk' düşmüştü. Bunun üzerine, iki yanındaki dağlar büyümeğe başladı. Halk, şaşkınlıkla yaklaştığında, içeriden güzel bir 'müzik' sesi duyular. Her gece buraya bir ışık düşmeğe başladı. Işığın çevresinde de, 30 kez 'şimşek' çakıyordu. Yine

¹ Abdulkadir İnan, Şamanizm, ss. 62-65.

aynı yer de 5 tane çadır kurulmuştu. Bunların her birinde de, beş tane çocuk oturuyordu. Her çocuğun karşısında, süt dolu birer emzik asılmıştı. Çadırın tabanı da gümüşle döşenmişti.

"Halk, diz çöküp, saygı ile selâm verdiler. Çocuklardan babalarını sorular. Çocuklar da, o i k i d a ğ ı gösterdiler... Çocuklar, ağaçların karşısında saygı ile eğildiler. Ağaçlar da, dile gelip, onları öğdüler..."

Bu beş çocuktan biri olan Bögü-Tekin, sonradan Bögü Kağan unvanıyla tanınmış, ünlü bir Uygur kağanıdır. Mani dinini, Uygurlar arasına sokmuştur. Türk inanışları ile Mani dininin bazı özleri, bu destan içinde bağdaşmışlardır. 1. cildimizde bu konu üzerinde, geniş olarak durmuşuk¹.

Ağaç kovuğu, ırmak ve adacık motifleri

1) Oğuz destanı içinde, Kıpçak-Begde "çevresi sarp dağlarla çevreli, bir ırmak ortasındaki, küçük bir adada bulunan, bir "ağaç kovuğu" içinde doğmuştu..."

- 2) Oğuz Han, "ikinci karısını, böyle bir adacıktaki, "ağaç kovuğu içinde bulmuştu".

- 3) Hitay devletini kuracak olan Kitan kavimleri, soyca Proto-Moğol olmalıydılar. Bununla beraber Türk devlet düşüncesi ile mitolojisinden, çok derin olarak etkilenmişlerdi. Bunun üzerinde geniş olarak durmuşuk. Onların türeyiş efsanelerine göre, "Erkek ata, beyaz bir ata binmiş ve ırmağın boyunca, aşağıya doğru inmişti. Kadın ata ise, başka bir ırmak kıyısında, boz bir öküz veya ineğe binmiş ve inmiş, kocası ile, "ırmağın kavşağı" üzerinde buluşmuş ve evlenmişlerdi..."

"İki ağaç", bu efsanede, anne ve babayı göstermiş olmalıydılar. Dış tesirler ile Mani dini, kendilerini bu efsanede, açık olarak gösteriyorlardı. Özellikle ağaç motifinde. Ancak, "ağaç ile çevresi", hep birlikte ve bir bütün olarak ele alındığı zaman, durum değişiyor ve Türk mitoloji motifleri, ağır basıyorlardı. Konuyu, küçük ayrıntılarla değil; tüm olarak ele alıp, incelemek gereklidir. Bu efsanedeki ağaçların diğer özlerini, bundan sonraki sahifelerimizde ele alacağız.

Hayvanı ve ormanlı Türkler

1. "Ağaç kültürü" ile "orman kültürü", görüşümüze göre, birbirinden ayrı olarak incelenmelidir. Ormanlı Türkler, yalnızca Altay-

¹ B. Ögel, Türk Mitolojisi, 1. 88 vd. Güneyni'den.

² Hitay devletinde, yüksek Türk devlet felsefesi ile, Proto-Moğol kabile geleneği, benzerliği: Türk Mitolojisi, s. 83.

ların kuzeyi ile kuzey taygalarında görülüyorlardı. Bunlar da büyük devlet kurmamış ve ileri bir kültüre sahip olamamışlardı. Göktürk yazıtlarında adları geçen, "Böklü Kağan", Göktürklerin çok doğularında, belki de Kadırgan ormanları üzerindeki geri Proto-Moğol kavimlerdi. Kül Teğin yazıtında da şöyle deniliyordu: "... Doğuda, gün doğusunda, Böklü Kağan'a kadar, asker gönderivermiş, (akın yapmış)..." Bu sözlerin eski türkçesi şöyledir: "... İlgerü, kün togtıkka. Böklü Kağan'ka teği, süleyi bermiş..."

2. "Ormanlı ve bozkırlı halk" deyişini de, yine Kül Teğin yazıtında görüyoruz. Bunlar da yine, doğudaki Proto-Moğol kavimleri olabilirlerdi. Yazıtta, bozkırlı yerine, "çöl(l)iğ", yani çöllü sözü kullanılıyordu. Belki de bunlar, Gobi çölünün kuzeyindeki vahalarda oturan kavimlerdi. Yazıt, Göktürklerin çevresindeki kavimleri sayarken, şöyle diyordu:

"... Öne doğru, gün doğusunda, böklü (böklü) çöllü il..." Yazıttaki eski Türkçesi ise şöyledir: "... Öngre, kün togtıkka, böklü (böklü) çöl(l)iğ il..."

Anadolu'da, küçük ağaçlıklı kümeler, "bük" adı verilir. Bundan dolayı, yazıtlarda da bu sözü böyle okumak istedik. Ancak eski söylenişinin "böklü" olabileceğini de düşündük. Bu deyim üzerinde, az sonra daha geniş olarak duracağız.

Göktürklerin doğusunda, Ormanlı kağanlar ile ormanlı iller başlıyordu. Türklerin daha sonraki Ağaç-eri illeri, daha batıda idiler. Aslında bunların adlarına bakarak, ormanlı olduklarını düşünmek de yersizdir. Çünkü bunlar, adlarının anıldığı çağlarda, ormanların içlerinde değil idiler. Hayvanlı Göktürkler, elbette ki, yaylacı kavimlerdi. Ancak Göktürk illerini gözden geçirdiğimiz zaman, bunlardan hiç birinin sık ormanlar içinde oturmadıklarını görüyoruz.

Çingiz Han çağındaki Moğollar, yaşayışlarına ve ekonomik durumlarına göre, başlıca iki bölüme ayrılıyorlardı: 1) Orman boyları veya avcılar. - 2) Bozkır boyları veya hayvancılar. Kaynaklar, bu ayrılığı kesin olarak yapmışlardır. Bu kesimlerin Moğolca adları ise, şöyle idi: Hoyin irgen ve Ke'erün irgen. Vladimirtsov'a göre ormanlılar, Baykal gölü çevrelerinde, yukarı Yenisey kaynaklarında ve İrtiş ırmağı yakınlarında yaşıyorlardı. Bozkırlı çobanlar ise, Kulun-Buir gölünden, Altayların güney eteklerine ve Çin duvarına kadar uzanıyorlardı. Devleti kuran ve yaşatanlar, bu halk kesimleridir. Tabii olarak bu tablo, XII. yüzyıl kaynaklarına göre çizilmiştir⁴.

Göktürk yazıtlarının ormanlılar için çizdiği tablo da, XII. yüzyıldaki duruma uyuyordu. Konuyu daha çok uzatmayacağız. Orman kültürü mese-

⁴ Vladimirtsov, Moğolların İçtimai Teşkilâtı, tercümesi, s. 56 vd.

lesini, daha sonraya bırakarak, Türklerin kendi evlerinin önündeki, evi süsleyen ve manalandıran ağaçlarıyla söze başlayacağız.

Evin önündeki, "evin ağacı"

Konuyu ilk önce, gerçek hayattan alıp, ondan sonra mitolojiye gidelim. Mitoloji de gerçek hayatta görülen ve yaşananların, duygulaştırılması ve kişileştirilmesidir. Türklerin yaşayışı ile yola çıkma yoluyla, Türk mitolojisi motiflerini bulup, kurabiliriz. Anadolü köylerinde de, her evin önünde veya bahçesinde bir ulu ağaç vardır. Bunlar evin süsü ve duygusudur. Pınar ile ağaç da, birbirini tamamlayan iki motif olmuştur. Nitekim Dede Korkut'ta da, bu güzel ve mutlu kompozisyon, şöyle anlatılmaktadır:

"... (Beyrek), andan babasının ordusuna geldi. Meğer evlerinin önünde bir "büyük ağaç" var idi. Dibinde, yahşı bir "binar" var idi. Beyrek baktı gördü kim küçük (kişi) kız karındaşı, bından su almağa gelir. Kardaş Beyrek deyü ağlar buzlar, toyun düğünün, kara oldu deyü ağlar..."

Anadolü'da yaşayan biz Türkler için de, yukarıda anlatılan manzara, hiç de yabancı değildir. Elbette ki bizde artık bu ağaçların, din ve mitoloji manaları kalmamıştır. Ancak bu ağaçlar bizim, ailemizin, evimizin, soyumuzun en değerli hatıralarıdır. Anadolu'da da bu ağaçlar kesilmez. Ancak bir felâket sonunda, kesilir veya yok olurlar. Her köyün de, hovuklu ve yaşlı bir ağacı bulunur. Bundan dolayı Dede Korkut'taki şu sözler de, bize çok yakın gelirler:

Gölgelice kaba ağacın kesilmesin!

1) "... Han'ım! Yerli kara dağların yıkılmasın! Gölgelice kaba ağacın kesilmesin..."

2) "... Gölgelice kaba ağacım, kesilmiştir!.. Dünyadaki, bir kardaşım alınmıştır! Ozan senin haberin yok! Çalma ozan, ayıtma ozan..." Burada da bir "ağaç-kardeş" eşlemesi görülmektedir. Yukarıda ise, "dağım ağacım-suyum" eşlemeleri görülmüştü.

3) "... Akıntılı görklü suyun soğulmuş idi, çoğladı ahır! kaba ağaçtan, dal budanın kurumuş idi, yeşerip göğçerdi ahır!..." Dede Korkut'taki mantık eşlemeleri, hiç şaşmamaktadır. Burada da, "dağın-suyun-ağaçta, dal budanın" eşlemeleri, devam edip, gitmektedir.

¹ Dede Korkut kitabı, 102-4.

² Aynı eser, 25-4: Dirse Han oğlu Bağaç Han boyu.

³ Aynı eser, 105-10: Bamaş Beyrek boyu.

⁴ Aynı eser, 258-5: Bamaş, Depeğ's'ü öldürdüğü boyu.

1. "Çocuklar ve ağacın dalı, budayı" anlayışı, bu günkü atasözlerimizde de sürüp, gitmektedir. Türklerde yeni nesiller, köklü ve kaba ağacın, dalları ve yaprakları gibi görülmüşlerdir. Yukarıda da görüldüğü gibi, "oğul Beyrek", ağacın dalı budayı; "kardeş Beyrek" de, gölgelice kaba ağaç gibi görülmüş veya öyle anlatılmıştır. "Ağaçların dalları" için, hocamız Prof. Abdulkadir İnan, şu çok eski karakterdeki, değerli bilgileri veriyor: "... Çocuğu olmayan Yakut kadınları, yuvalı kara çam ağacına gelirler, beyaz at derisini ağacın altına sererler ve ağacın altında dua ederler... Bazı ağaçlardan ince ve yapraksız dallar sık olarak görülürler. Uzaktan bakılınca bu dallar, "kuş yuvasını" andırırlar. Yakutlar buna "arık"; Başkurt Türkleri ise, "yel yuvası, yani "kuş yuvası" derler!" Ağaçlardan çocuk isteme üzerinde ayrıca duracağız.

"Gölgelice kaba ağaç", Dede Korkut kitabının sözleri ve özleyişidir. Ancak bizler gibi herkesin de özlediği, gölgesi bol bir kaba ağaçtır. Kaba ağacın gölgesi yemek yeme, eğlenme yeridir. Dede Korkut kitabında çoban, Kazan'a şöyle diyordu: "... Bel ağam Kazan, geceden bir kuzu pişirip, dururum, gel bu ağaç dibine inelim, yiyelim, dedi..." Kaba ve yaşlı ağaç, evimizin, köyümüzün ve bahçemizin bir sembolü idi. Yeniden dönmek üzere bu konuyu, Dede Korkut'taki şu muhteşem ve görkemli sözlerle bitirelim:

"İlgayuban kara dağım yıkan, Kazan!

"Gölgelice kaba ağacım kesen, Kazan!

"Bıçak alıp, kanatlarım kesen, Kazan!"

Ağaç dikme

"Ağaç dikme, sevaptır": Bu Türklerin, İslâmiyetten önce de, yaygın bir geleneği idi. Elbette ki bunun, sembolik, din, inanış ve en eski Türk mitolojisinden gelen, neden ve sebepleri vardı. Osmanlı devletinin kuruluşu ile ilgili söylentilerde de, bu inanışın izleri vardır. "Geçmiş Babası, Orhan Gazi'nin bahçesine kavak diyor" ve yeşeriyor. Bu örnekler, çok daha genişletilebilir. "Ahmed Yesevi'nin ağaç atıp, yeşermesi gibi"... Biz burada, "ağaç kültü" ile "orman kültü"nü, birbirinde ayırmıştık. Ancak dikme konusunda, ağaç ile ormanı yakınlaştırabiliriz.

"Mezarlara ağaç dikme", çok eski bir Türk geleneğidir. Antalya'nın Toros yaylalarında iledin, yani bir lâdin dahını, mezar üzerine koymak, bir geleneştir. "Ardıçlı mezarlar", Ortanaya ile Anadolu'da, çok önemli bir yer tutarlar. Antalya Toroslarında ardıç ağacı,

⁵ Abdulkadir İnan, Şamanizm, s. 64.

⁶ Dede Korkut kitabı, 49-2.

⁷ Aynı eser, 149: Urus Beg'in tutsak aldığı boyu.

dağların en yüksek yerlerine kadar tırmanır. Bunlara, "mıhlı ardış" derler. Üzerlerine de çoğu zaman, paçavra bağlanır. Ort a s a s y a 'da da ardış yerine, arça denir. Ardışlı mezarlar, M a n a s destanında da önemli bir yer tutuyorlardı. "(Manas Han'ın Kalmuk soylu yiğidi) Alman-Bet, a r ç a l ı (ardışlı) m e z a r l a r ı n , tanrısıyla doğmuştu"¹¹

2. "Ardışlı Mezar hazretleri" hakkında hocamız Prof. Abdulkadir İnan, çok önemli bir vesika da bulmuş konumuzla ilgili olduğu için, buraya aynen alıyoruz:

"Müslüman olan Alp-Colay'ın bindiği, Boz-kısrak, oğlu Aş-Budan'a şöyle demişti: "- Colay beni kurban etsin, başım ile turnaklarımı, A r ç a l ı M e z a r Hazretlerine assın, kanımı ve etimi, ite-kuşa koklatmadan gömsün"¹² Hocamız, bu Arçalı Mezar'ın K ı r g ı z destanlarının bir çok yerlerinde geçtiğini söylüyorlar. Bu mezar hikâyesinin ö l ü k ü l t ü ile birlikte a ğ a ç k ü l t ü için de bir şeyler söylediğini, sözlerine katıyor.

A r d ı ç ağacı üzerinde az sonra daha geniş olarak duracağız. Bu ardışlar mezarların üzerine sonradan mı dikiliyordu; yoksa ardışlı yüksek bölgelere mi ölümler gömülüyordu? Bunun bilemiyoruz. A n a d o l u 'daki mıhlı ardış inasını üzerinde durmuştuk.

3. Ruhu dinlendiren ağaç:

Ç i n g i z H a n soylarının mezarları üzerine ağaç dikme geleneği de çok yaygındı. Bu geleneği, Çin'in kuzeyinde devlet kurmuş olan T o b a l a r 'da da görüyoruz. Bu bir ağaç k ü l t ü mü; yoksa orman k ü l t ü mü idi, bunun üzerinde duramayacağız. Bu konu üzerinde, B a r t h o l d geniş olarak durmuştu:

"... Ölümünden sonra Ç i n g i z H a n , bu ağacın altında gömüldü. Bu ağacın çevresinde, aynı yıl sık bir orman yetişti ki, eski korucular (korukçı) lar bile... Çingiz'in mezarına nasıl gidilebileceğini bilememişlerdi. Hanların gömüleceği yer, yaygın olarak, orman k ü l t ü veya a ğ a ç d i k m e ile tayin edilmiş olsa gerektir.

"P l a n o C a r p i n i ve arkadaşları bir çalılık yanından geçmişlerdi. Bu çalılar Ö g e d e y H a n tarafından, "r u h u n u n i s t i r a h a t ı , d i n l e n m e s i " için dikilmişti. Burada bir dal kesmek bile ölüm cezası ile yasaklanmıştı"¹³...

4. Mezarlıklara, orman ve ağaç dikme:

B a r t h o l d , İ l h a n l ı A r g u n H a n 'ın mezarının adının "our"; yani o r m a n olarak okunmasını teklif etmektedir. Mezarlık üzerinde ağaç yetiştir-

mek, ölünün gömüldüğü yeri belirsiz etmek için, en iyi yoldu. T a ş b a b a l a r üzerinde araştırma yapan V e s e l o v k i y 'e g ö r e , o t v e yeşillik ekme yoluyla mezarlar, daha iyi örtülebiliyorlardı¹⁴. Herhalde bu iş, ölünün gücüne göre yapılıyordu.

A n a d o l u 'da A n t a l y a 'daki T o r o s l a r d a , m e z a r l a r üzerine bir ile din, yani l ä d i n ağacı konuyordu. Bunlar ekilmemiş de olabilirdi. Bununla beraber A n a d o l u 'da, mezarların çevrelerine ağaç ve üzerine çiçek vb. dikme, yaygın bir gelenek halindedir. Bu eski Türk geleneğine göre araştırma yapılırsa, daha pek çok şey bulunabilir.

5. Ağaç ve "bayrak" benzeşmesi:

Bu konu üzerinde, "Türk Kültür Tarihine Giriş" adlı eserimizin, 6. cildinde geniş örnek ve vesikalarla durmuştuk. Burada yeri gelmişken, yeni bulduğumuz bir vesikayı sunmağı da, yararlı görüyoruz. R a d l o f , "Türk Halk Edebiyatından Örnekler" adlı eserinde, K u z e y - B a t ı Türklerinden derlenmiş bir şarkı veriyor. Şarkı, baştan aşağıya kadar atasözleriyle oluşmuş gibi, görünmektedir:

"... Çamın tepesi kırdır; h a k a n ı n b e l g e s i i s e , b a y r a k t ı r"¹⁵ Herhalde bunun manası şöyle olmalıdır: Çamların göklere yükselen dorukları kırması veya silidir. Yüce çamlara benzeyen, hakanın doruğu, belgesi ise, bayraktır. Bunu benzer başka örnekler de sunmuştuk. B a y r a k , ulu ağaçlar gibi yükseliyordu.

6. Tek ağaçlar

A n a d o l u 'da, dağların veya tepelerin üzerindeki " t e k a ğ a ç l a r " , halkın kalbinde sevgi ve saygı ile yer almışlardır. Halk bilgisi araştırmacıları, bu örnekleri çoğaltabilirler. Bu adla anılan yer adları da vardır. Biz araştırmacılara yol gösterebilmek için bir örnek sunacağız. B a r t h o l d bu notları R e ş i d e d d i n 'den almıştı: "... Burhan Haldun dağında, tek bir ağaç vardı. Ç i n g i z H a n , bu ağacın altında gömülmesini istemişti. Ölümünden sonra Çingiz Han bu ağacın altında gömüldü. Ağacın çevresinde de sık bir orman yetişti"¹⁶...

Ç i n g i z H a n 'ın m e z a r ı çok gizli idi. Hatta gömenlerin, öldürüldüğü bile söylenir. Bu nedenle adı geçen ağacın bir makam olması da düşünülebilir. Ç i n g i z H a n bir savaşta, "bu dağa sığınarak kurtulmuştu. Bundan dolayı dağı selamlamış ve kurban sunmuştu". Böyle bir dağda, tek ağacın kutlu sayılması da, normal görülebilir.

¹¹ A. İnan, Makaleler, s. 375. Barthold'un yazısından.

¹² Radlof, Proben, IV, s. 139/177: "Karağay başı kur bulur; Han bülgesi tu (tuğ) bulur!..."

¹³ Barthold, aynı eser, bk. Makaleler, s. 374.

¹⁴ Prof. A. İnan, Makaleler, s. 140.

¹⁵ Aynı eser, s. 149: M a n a s destanı üzerine notlar.

¹⁶ W. Barthold, Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi: A. İnan, Makaleler, s. 375.

AĞAÇLARA PAÇAVRA BAĞLAMA VE BAYRAK

Yine yukarıda andığımız eserimizin 6. cildinde paçavra bağlama ile bayrak arasında bir ilgi kurmağa çalışmıştık. Bu gelenek, Anadoluda da çok yaygındır. Özellikle tek ağaçlar ile mezar yanındaki veya pınarbaşlarındaki ağaçlara, yaygın olarak bağlanır. Anadolu'da bunun çeşitli örnekleriyle, inanış ve tutumlarını görebiliriz.

1. "Kutlu (kutluk) ağaçlara paçavra bağlama", Ortasya Türklerinde de çok yaygındır. Ancak ağacın kutlu sayılması gerekir. Hocamız Prof. Abdulkadir İnan, bu konuda bazı güzel örnekler vermiştir. Kutlu ağaçlara kurban kesilirken, paçavra da bağlanıyordu¹⁴. Anadolu'da belki kurban ile paçavra bağlama birleşik bir tören protokolü ile artık yapılmıyordu. Ancak bizde de kurban kesilen yattır, ziyaret ve makamların yakınlarında, paçavra bağlanmış ağaç ve çalılıklarda paçavra görülebilir. Ortasya'da Hocesent şehri yakınında, "Evlia kava", yani "Evlia tirek" adı verilen, bir kavada vardır. Bu bölgedeki bazı Türkler de, bazı dağların üzerinde, evliya mezarı bulunduğu inanıyorlardı. Dağların doruklarında kurban kesiyorlar ve ağaçlara da paçavra bağlıyorlardı¹⁵.

2) "Mezar üzerine tuğ ve bayrak asma" veya dikme, ağaçlara paçavra bağlama geleneği ile birlikte gidiyordu. Hocamız Abdulkadir İnan, bu gelenekleri gözleriyle görmüş veya yerli Türklerden kulağıyla dinlemiştir. Herhalde bayrak gibi bir paçavra bulunamazsa, "at yelesi veya at kuyruğundan bir kal" bırakılıyordu¹⁶. Bundan dolayıdır ki "tuğ ve bayrak" adlı eserimizde, mezar bayrağı dolayısıyla, bu paçavra bağlama geleneğine önem vermiştik.

BAZI "KUTLU" AĞAÇLAR

1. Ardiç ağacı: Ardiç sözü ve ağacı, eski Uygur yazılarından, güçlü ve öz Türk kesimlerinden derlemeler yapan Kaşgarlı Mahmud'a ve oradan da Anadolu'ya kadar gelir. Kuzey Türkleri ise ardıca, arça derler. Arça adını taşıyan pek çok yer de vardır. Çagatay Türk kültür çevresi ile Doğu Türkistan'da ise arça sözü, daha çok çam fistiği manasında söylenmiştir¹⁷.

Artuç, yani ardiç, 11.yy.da, Kaşgar'da iki yer adı olarak görülür¹⁸. Eski Uygur yazılarında, artuç uruğu, yani "ardıç tohumu", ilaç olarak kullanılıyordu¹⁹. Yine Uygur yazılarında, ardiç ve söğüd ile ilgili bir

¹⁴ Anonim, *Altay Şamanlığına ait Maddeler*: Tercümesi için bk. A. İnan, *Mahaleler*, s. 468.

¹⁵ Aynı eser, s. 468.

¹⁶ Radlof, *Wörterbuch*, I, s. 315.

¹⁷ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 95. Anadolu'da da, "artuç/ardiç" geleneği devam eder.

¹⁸ R. Rahmeti, *Uigurische Heilkunde*, II, 3, 177.

şiiir görülüyordu: "Ardıç ve söğüd budağı (butağı), yüz türlü yırgalanır (ırgalar)²⁰". Bu sözlerin niçin söylendiğini bilemiyoruz.

a) "Kızın, ardiç gibi sallanması": Bu söz ve benzetiş, 11. yüzyılda derlenmiş, eski Türk şiirlerinde görülüyordu. Eski türkçesinde, "yaylır anın artuç"; deniyordu. Kaşgarlı Mahmud bu sözü, "kız iki yanına ardiç gibi yayılır, salınır"; diye yorumluyordu²¹. Ancak burada, "kızın ardiç" gibi bir mana gizli kalmaktadır. Bu kadar güzel ağaç ve çiçek var iken kızlar, niçin ardıca benzetiliyordu.

b) "Ay hâleal ve ardiç ağacı": Bizde ay ağılı, en güzel şeylerden biridir. Yine 11. yüzyıl eski Türk şiirinde de, ay ağılı, yani ay evi ile ardiç dalı veya budağı arasında, bir eşleme yapılıyordu: "Kim demiştir (ayıp) ve kulak işitmiştir ki, ay evi (yani ağılı), ardiç dalıdır". Kaşgarlı Mahmud, bunu böyle tercüme ediyor; ancak yorumunu çelişkili yapıyordu: "Burada cariyeleleri anlatıyor, yüzünü aya ve boyunu da, dala benzetiyor"²². Yani eski türkçe, "ay evi", artuç butak" sözü, karanlıkta kalıyordu. İçindeki derin manayı sezemiyoruz. Ancak güzel ve boylu kızların ardiç dalına benzetildiğini de, ikinci bir örnekle görmüş oluyoruz.

c) "Ardıçlar ve dizgin" benzeştirmesi: Eski Türk halk edebiyatı tabiat ile içiçedir. Ardiçları da kişileştiriyor ve kendi günlük hayatı ile birleştiriyor. 11. yüzyılda derlenmiş eski bir Türk şiiri dağları, ırmakları ve yamaçlarındaki ardiçları anlatırken, şöyle diyordu: "Tamga suyu, (taşra) çıkıp, dağı geçer; çevresinde biten ardiçları, dizginle yedeğinde (götürür, yeter)". Bizim bu şiirden anladığımız budur. Ancak tercümesinde "çevresinde sıra sıra ardiçlar yetişiyordu"; gibi bir yoruma gidiliyordu²³. Brockelmann'ın yorumu da, bizimkine yakındır²⁴.

d) Dağ ardiçları ve keklıklar: Yine 11. yüz yıl örneklerinde, "tag artuçlandı", yani dağ ardiçlandı gibi sözler görüyoruz²⁵. Bilindiği üzere ardiç, yapraklarını çok az döker. Yeni bir ardiç ormanı mı doğdu? Böyle mi demek isteniyor? Bilemiyoruz.

"Ardıcın kozu olmaz, yalancının sözü olmaz" deyişi de bir Anadolu atasözüdür. Gerçekten ardiç, dayanıklı bir odun değildir. Ayrıca ardiç ve keklık üzerine çok şeyler söylenmiştir. Çünkü ardiçli yerlerde keklık çok olur.

2. Elma ağacı: Elma ile elma ağacının Türklerde ayrı bir yeri vardır. Anlaşıyor ki Türkler, elmayı çok erken çağlardan beri tanıyorlardı. Or-

¹⁹ *Türkische Turfan Texte*, I, 165.

²⁰ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 412. Sözüün manası, karanlıktır.

²¹ Aynı eser, I, 317: Söz ve yorumu, karanlıktır.

²² Aynı eser, I, 424: Ardiçlara kişilik veriyor.

²³ Brockelmann, AM I, 29, 2a.

²⁴ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 312.

t a n a s y a 'da *Almalık* gibi bir şehrin bulunması; ayrıca Alma-Ata gibi bir evliya makamının kaynaklarda anılması, bunu gösteren başka izlerdir. A n a d o l u masallarında da, elmanın ayrı bir yeri vardır: a) *Çocukları olmayan çiftlere bir derviş veya Hızır (?), bir elma verir ve yemelerini öğütler.* - b) *Cüveyinin yeni gelen gelinin önüne elma atması.* - c) *Sevgiliye, sevgi belgesi olarak elma göndermesi.* - d) *elma ağacının kuruması, gibi*"...

"Kısırlık ve elma" ilişkisi, A n a d o l u 'da olduğu gibi, M a n a s destanı içinde de görülüyordu. *Ya k u p H a n*, çocuğu olmayan karısı için, "gidip, elma ağacının altında yuvarlanmıyor", diye şikâyet ediyordu. Bunun üzerinde çok yerde durmuştuk. Yine K ı r g ı z şiirlerinde *Koşa*, kıyılarda biten s a k z a u l ağacının tohumlarını, yalancı elmalara benzetiyordu²⁰. Şiirin içinde, bunun da ayrı bir manası vardır.

"Güz elması", Türklerde yanakların bir güzelliği ve sağlık belgesi gibi görülmüştür. D e d e K o r k u t kitabında sık sık şöyle dendiği görülür: "Güz almasına benzer al yanaklım!" Bu sözlerin pek çok çeşitlemelerini biliyoruz. "E k j i e l m a " için de, II. yüzyılda halk ağzından derlenmiş çok güzel bir atasözü tanıyoruz²¹: "Atası ekşi (aşığ) elma yese, oğlunun dişi kamaştır (kamar)" *K u t a d g u B i l i g* içinde, elma ile ilgili bilgi bulamıyoruz.

3. **Kavak ağacı:** Anadolu masallarında da kavak ile ilgili motiflere rastlanır. Ancak konuya ilk önce dış Türklerden başlayalım: "E v l i y a K a v a k ", yani "Evliya tirek"; Hocend şehrinde bulunuyordu. "Çocuğu olmayan kadınlar, bu ağacın dibine gidiyor ve dua edip, paçavra bağlıyorlardı". Bu notu, hocamız Prof. Abdulkadir İ n a n vermiştir²². A n a d o l u 'da yalnızca kavağın mubarekliliği pek görülüyor.

"D i r e k " sözüümüzün bir karşılığı olarak, "tirek ve terek" deyimleri, K u z e y Türklerinde, k a v a k için de, söylenir. Tabii olarak A n a d o l u 'daki kavak türleri ile O r t a n y a 'dakiler arasında da bazı ayrılıklar vardır. Bunun için kavak hakkında söylenen deyimler üzerinde duramayacağız. Kuzeylerdeki *Teleüt* Türkleri, "kavaktan yüksek ağaç yok", derlerdi²³. *Göge* en çok uzanan ve göge yakın olan ağaçtır. Bu konu üzerinde, *göğün direği* gibi kabul edilen ağaçlar ile ilgili bölümümüzde duracağız. Ayrıca, "Temir terek", yani "D e m i r k a v a k " anlayışı ve deyişini de, bundan dolayı masallarda ve *K u z e y - T ü r k mitolojisinde* görebiliyoruz²⁴.

²⁰ W. Eberhard, *Typen der Türkischer Volksmärchen*, s. 430.

²¹ Radlof, *Proben*, III, s. 34/42: "... Söktülüm kemge biter, bir (baş) almali..." *K u t a d g u B i l i g*'nin atışmasında.

²² Kağızlı Mahmut, III, s. 311: *Aşık alma = Aes (?) ekşi elma.*

²³ A. İn an, *Müslüman Türklerde zamanizm haliteleri*, Makaleler, s. 468.

²⁴ Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 1062. Kavak, yani "terek" maddesi.

²⁵ Aynı eser, s. yer. "Pay-terek", yani B a y k a v a k da denilir. "Temir-terek", daha yerli ve eski bir deyiştir.

"R ü y a d a k a v a k " : Rüyada bir ağacın çıkıp, büyümesi, Batı Türklerinde daha çok bir hükümdarlık veya güç kazanma sembolü olarak görülmüştür. Nitekim E b ü l g a z i B a h a d ı r H a n 'ın, *Şeçere-i Terâkime*, yani Türklerin şeceresi adlı kitabında, böyle bir motifi görebiliyoruz:

"... *Kerence-Hoca'nın oğlu Togurmuş, işini gücünü yoluna koyduktan sonra, çok yıllar önce görmüş olduğu bir rüyayı hatırlamış: Bu rüyada, göğsünden bir ağaç çıkmış, göğermiş. Yükselmiş, budaklanmış ve yapraklarla dolmuş, Togurmuş, sabah olunca Miran-Kâhin'e koymuş ve rüyasını anlatmış. O da şöyle demiş:*

"Sakın bu rüyayı hiç kimseye söyleme. Bu, çok iyi bir rüyadır"²⁵ Bunun örneklerini, O s m a n l ı geleneklerinde de görebiliriz. *Togurmuş*, yani *Doğurmuş*, sonradan çok güç sahibi olmuştur.

"Ö l ü m ve d i r i l m e sembolü", kavak: Bu motif, özellikle M a n a s destanında çok görülüyordu. "O c a k 'tan kavağın çıkıp, göğermesi ve göklere doğru tırmanması" iyi bir alâmet idi²⁶. M a n a s H a n 'ın dirilmesi de böyle bir rüya ile bağlanmıştı:

"... *M a n a s 'ın hatunu Kanıkey, bir rüya görmüş ve hemen koşaarak, kayın babası Ya k u p H a n 'a anlatmış: "Çok karanlık bir gecede, birden parlak bir ay çıktı. Çok karanlık bir günde, birden bir güneş çıktı. Birden bir k a v a k ç i k m i ş, göklere kadar yükselmişti. Kavağın dallarından birini sen; birini de annesi eğmiş, dallara tırmanarak, göklere çıkmıştınız"*..." Bu rüyadan sonra, M a n a s 'ın diriliş haberi gelmişti. Ö l ü m sembolü olarak bir kavağın çıkması ise, M a n a s 'ın oğlu *Semete*'in destanında görülüyordu:

"*Semete*'in hatunu Ay-Çörek bir rüya görüyor. Rüyada, bir d e n i z ortasında bir kavak görülüyor. Bütün evliyalar ile ruhlar buraya toplanıyorlar, ata biniyorlar ve bir kurban istiyorlar"²⁷..." Bunun üzerine *Semete*'in hatunu kocasının yola çıkmasını önlemek istiyor. Fakat başaramıyor. Bundan sonra *Semete*'in ölüm haberi geliyor...

"R u h l a r ve k a v a k " : A n a d o l u 'da da, bu anlayışla bürülenmiş kavak motifli masallar görülür. Ancak görüşümüze göre bu masallar, iyi derlenmemişlerdir. Bu konu üzerinde az sonra duracağız. Kavaklarda, bazan iyi ruhlar ve bazan da kötü ruhlar görülüyordu. Belki bu motiflerin derinlerinde, hayat ağacı anlayışı da yatabilirdi.

²⁵ B. Ügel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 35: *Şeçere-i Terâkime*'den.

²⁶ Aynı eser, s. 514: *M a n a s* destanından.

²⁷ Aynı eser, s. yer: Rüyada, "kavağın çıkıp, yücelmesi".

²⁸ Aynı eser, s. yer: *M a n a s 'ın oğlu Semete* destanından.

Tepe göz motifinin, İç Asya benzerlerinden biri olan *Er-Töştük* destanında da böyle bir ağaç görebiliyoruz: “...*Oğlan, eğri büğrü bir kavak altında konaklar... Bir şeyini unuttur... Yeniden almağa gittiğinde, eğri kavağın altında bir devin oturduğunu görür... Oğlana uşan atı Çal-Kuyruk, ögüt verir*”...” Eğri Kavak motifini, Anadolu’da da göreceğiz.

“**Pınardan kavak çıkması**” gibi bir motifi de Anadolu’da görüyoruz. *Elvan ve Gemlik* bölgelerinde toplanmış masallarda, “*şehzade bir pınara düşüyor ve orada öldürülüyor. Pınardan bir kavak çıkıyor. O kavağı da kesiyorlar*”, böylece hayatına son veriyorlar³⁹. Herhalde bu kavak, şehzadenin ruhunun bir görüntüsü idi. *Nar tanesi* adlı yine bir Anadolu masalında ise, “*üvey annesinden kaçan bir kız, kuş donuna giriyor ve saklanıyor, fakat öldürülüyor. Kuşun kanından bir kavak göğeriyor. Bu kavaktan da kız çıkıyor. Üvey annesi öldürülüyor ve kız sevgilisiyle evleniyor*”...” *Hızır*’ın da rol aldığı “*iki sihirli kavak*” masalı ise, çok karışıktır⁴⁰.

“**Secde eden kavak**” da, Ali Rıza Yalçın’ın kitabında ve derlemelerinde görülüyordu: “*Gök sü’n’de bir kavak ağacı, rüzgârdan günöyö doğru devrilmmişti. Halk bunu, ‘kavak secde etti’ diye yorumlamıştı. Fakat öğretmenler buna kızmışlar ve kavağı kesmişlerdi*”⁴¹. Kavak secde eder mi? Bu, başka bir şeydir. Önemli olan inanıştır. Nitekim öğretmenler de kızmışlar ve kavağı kesmişlerdi.

“**Ak-kavak kızı**” : Bu masalda, Ali Rıza Yalçın tarafından derlenmiştir. *Dede Korkut* kitabındaki *Bey-Beyrek* hikâyesinin bir Güneydoğu Anadolu örneğidir: “*Bir derviş, oğlanın adını, Beyböyreğ; tayının adını da Bengi-boz kor*”. Oğlan adını duyduğu, “*Ak-kavak kızını almağa gider. Atı, Bengi-boz da konuşur ve oğlana akıl verir*.” Bir *Altay - Türk* destanında olduğu gibi.. *Bey-Beyrek*, *Dede Korkut* kitabında olduğu gibi, “*Ak-kavak kızını ile güreşir ve kızını yener. Kız böylece Bey-Beyrek’e teslim olur*. Bundan sonra destanın, yeni katkıları başlar. *Uyuz-pınarı, Uyku-ptınarı* gibi, pınar motifleri yer alır. Masal, sonra yeni *Dede Korkut* motifleri ile çerçevesi içine girer. Masalın başlangıcında, “*Ak-kavak kızını, kötü bir ruh ve korkunç bir cadı*” gibi sunulur. Ancak sonradan, iyi bir sevgili haline dönüşür⁴².

d) “**Kavakta bir kız bulma**” motifi, *Ankara ve Çankırı*’da derlenmiş olan, *Kamber* adlı bir masalda görülür. *Kamber*, kavakta bir kız

³⁹ Aynı eser, s. yer: *Er-Töştük* destanından.

⁴⁰ W. Eberhard, *Typen der Türkische Volksmärchen*, s. 182.

⁴¹ Aynı eser, s. 186.

⁴² Aynı eser, s. yer.

⁴³ Ali Rıza Yalçın, *Genç Türkmen Oymakları*, II, s. 362.

⁴⁴ A. R. Yalçın, aynı eser, II, s. 91.

bulur ve onunla evlenir⁴³... Kavağa çıkan kızlara, başka *Anadolu* masallarında da rastlanır⁴⁴.

“**Kızların kavağa çıkması**”, gerçek hayatta, başka nedenlerle de duyulmuştur. Söylendiğine göre bazı yerlerde, mart ayında kızlar kavağa çıkarılmış ve *kedi* gibi bağırlarınımış. Bağdıktan sonra da, utanırlarmış ve “*adetiniz batsın*”, diye de halka seslenirlermiş. Böylece koca ararlarmış. Belki eskiden, böyle şeyler de oluyormuş!

“**Uzun kavak hazreti**”, diye başlayan tekerlemeler de vardır. *Anadolu*’daki bu sözlerde görülen “*hazret*” deyimini şaka yoluyla mı söyleniyordu; yoksa eski bir geleneğin bir devamı veya izi miydi? Görülüyor ki bu konular, daha da genişletilebilir.

Ulu kavak, yani “*Bay-terek*”, daha çok *gök direği* anlayışıyla ilgili motiflerdir. Bundan dolayı bu konulara, az sonra döneceğiz. Kavak ile ilgili sözlerimizi, *Dede Korkut*’un şu muhteşem ve görkemli deyişiyle bitirelim:

“*Hanım Kazan! ünüm anla, sözüm dinle!*”

“*Alan sabah durmuşsun!*”

“*Ağ ormana girmişsin!*”

“*Ağ kavagın budağından yırgayuban geçmişsin*”..”

4. **Çam ağacı**: *Kuzey-Türk* destanlarında çam, önemli bir yer tutar. Çünkü bu bölgelerde, daha çok yaygın olan ağaç, çamdır. *Altay* destanlarında *dünya ağacı* veya *gök direği*, bir çam idi⁴⁵. Halbuki bu dünya ağacı, *Türk mitolojisinde* kayın ve bazan da kavak idi. Yani kuzeye doğru çıkıldıkça, efsaneler ile masallarda, çam ağacı önem kazanıyordu.

“*Dağların kadısı katran, müftüsü çamdır*” : A. Rıza Yalçın bu söz *Aladağ*’ında duymuştu. *Binboğa*’da ise ona, şöyle denmişti: “*Dağların kadısı kamalak, müftüsü çamdır*”⁴⁶. Görülüyor ki bizim *Toroslar*’da da çam, müftü oluyordu. Bu sözün de aslına inmek gereklidir.

5. **Çınar ağacı**: *Anadolu*’da çınar ile ilgili inanışlarda, *Türklerden önceki kültürler* ile dinlerin de devamı ve izleri vardır. Bundan dolayı dikkatli olunmalıdır. Her ne olursa olsun *Türkler* de çınarı, bir *ulu ağaç* veya *Dede Korkut*’un diliyle, bir *kaba ağaç* olarak saymışlardır. *İdege-bey Des-*

⁴⁵ W. Eberhard, aynı eser, s. 284.

⁴⁶ Aynı eser, s. 182.

⁴⁷ *Dede Korkut* kitabı, 110.

⁴⁸ U. Harva, *Die religiöse Vorstellungen der Altaischen Völker*, s. 52. Dünya ağacı bölümü.

⁴⁹ Ali Rıza Yalçın, aynı eser, II, ss. 12, 175.

tanrı içinde baba, oğul M u r a d ı m için, "çınardan bir beşik yaptırmıştı"¹⁰. Susam kürkü soğuk olur diye, "gök sincab (tiyin) ile de beletmişti..."

A n a d o l u masallarında çınar, ulu bir ağaç olarak görünüyordu. H a r a - m 1 M e h m e d masalında, "şehzade haramiyi, bir pınardan atına su verirken, bir çınara saklanmış olarak bulmuştuk"¹¹... Burada da "pınar-at-ulu ağaç" motifleri, yanyana görülmektedirler. Çınarı bir ulu ağaç olarak kabul edersek, Anadolu masallarında buna benzer başka anmaları da açıklayabiliriz¹².

A n a d o l u masallarında meşe, saksaul hakkında da, bazı düşünceler vardır. Meşe ve saksaul üzerinde O r t a s y a masallarında da, benzer görüşler yer alıyordu¹³. Hangi bölgede ne tür ağaç bol ise, masal motifleri de onlar üzerinde toplanıyordu.

6. K a y ı n a ğ a c ı : Kayın ağacının Türk mitolojisi ile masallarındaki yeri, çok bambaşkadır. Yalnız Ortaasya'daki kayın ile, A n a d o l u 'da kayın denilen ağaç arasında ayrılık vardır. Ancak her ikisi de birbirine benzerler. O r t a ve K u z e y A s y a 'daki kayın, (al.Birke), A n a d o l u 'da yoktur. A n a d o l u 'da karaağaç adı ile unulan ağaca, (a.Buche), kayın denilir. Bunları bilmede, bir yarar vardır. Ancak, "kayın geleneğinin Ortaasya'dan Anadolu'ya nasıl gelmiş olduğunu göstermesi bakımından da" bu örnek, Türk kültür tarihi bakımından büyük bir değer taşır.

a) "D e d e K o r k u t 'ta kayın", ancak oklar dolayısıyla geçmektedir. O s m a n l ı ok-nâme'lerine göre, herhalde Fatih'e kadar Osmanlı okları da kayın ağacından yapılıyordu. Bu, hangi kayın idi? Ortaasya'daki kayınları, A n a d o l u 'da bulabilmek çok zordur. Her ne ise... D e d e K o r k u t 'ta kayın, şu nedenlerle geçiyordu:

1) "Üç yelekli kayın oklar atıldı" (DK,63-11). - 2) "Kargı dilli kayın oklar atıldı..." (132). - 3) "Koşa burçtan, kayın oku eğlenmeyen, Yağrınçı oğlu İl-almış..." (205) - 4) "Kayın dalı yeleğinden, som altanlı benim okum!..." (207).

b) "G ö k - d ü n y a a ğ a c ı olarak kayın": Yerden göklere uzanan mitolojik bir ağaç motifi, hemen hemen pek çok dünya mitolojilerinde görülür. G ö ğ ü n d i r e ğ i ile ilgili bölümümüzde bu konuya daha geniş olarak döneceğiz. A l t a y - T ü r k mitolojisindeki bu dünya ağacı için, Bay-Kayın adı verilirdi. Yukarıdaki kavak bölümümüzde de gösterdiğimiz gibi, göklere yükselen kavak da, "Bay-Terek" adı verilmişti. Buradaki terek, terek sözleri, bizim d i r e k sözümüzün başka bir anlayışıdır.

¹⁰ Radlof, Proben IV, s. 136/173: Muzda'nın destanından.

¹¹ W. Eberhard, synchr., s. 166.

¹² Aynı eser, s. 288 vd.

¹³ Proben, III, s. 344/2: Ulu Birke ve Koşa'nın atışmalarında. Koşa, bir "Soyul" idi.

B a y - K a y ı n anlayışını, A l t a y - T ü r k şamanizminin en iyi bir araştırıcısı olan A n o h i n açıklamıştır. Ona göre Bay-kayın'ın resmi Altay şamanlarının davulları üzerinde de görülüyordu: "Bu mubarek kayın, ebe kuşağı'nın altına kadar uzanıyordu. Önceleri her halde tanrı ile bir imiş ki, bunun için tanrıdan ayrılan kayın, (Kudaydan ayrılgan kayın) adı veriliyordu. Bu ağacın üzerine yıldırım da düşmüyordu"¹⁴. Kurban töreni de, sembolik olarak bu kayının dibinde yapılıyordu.

"B a y - y ı ğ a ç , B a y - a ğ a ç , gibi yer adları, 11. yüzyılda, yani K a r - g a r l ı M a h m u d çağında, İslâmiyeti kabul etmiş Türkler arasında da görülüyordu. K u ç e ile U ç şehirleri arasında ve U ç'a yakın bir yer adı idi"¹⁵.

"Mukaddes veya mubarek k a y ı n " , Kuzey Türklerinin efsaneleri ile törenlerinde önemli bir yer tutardı. Hocamız Abdulkadir. İ n a n , müslüman şamanların bile, afsun yaparken, ellerinde bir kayın dalı bulundurduklarını görmüştü. Bu mubarek k a y ı n l a r için söylenen dualar, pek çoktur. Bunlardan hocamızın seçtiği bir duayı burada sunalım¹⁶. Çünkü bu duadan, mukaddes kayının nasıl olduğunu da öğrenebiliyoruz:

"Altın yapraklı mubarek (kutluk) kayın! Sekiz gölgeli mukaddes kayın! Dokuz köklü altın yapraklı B a y k a y ı n ! E y m u b a r e k k a y ı n a ğ a c ı , s a n a k a r a y a n a k l ı b i r a k k u z u k u r b a n e d i y o r u m !"

c) "H ı z ı r ve k a y ı n a ğ a c ı " : Bu kitapta, Türklerde H ı z ı r a n l a y ı ş ı ile ilgili olarak, ayrı bir bölümümüz vardır. Yani Türkler, İslâmiyetten çok önceleri de, kendilerine göre "ilâhî bir ihtiyar" motifine sahip idiler. Bu sakallı ve yaşlı kişi, yiğitlere ve insanlara yardım ediyordu. Çok kuzeylerdeki Türk masallarında, "Hızır-deniz-kayın-ad verme" motifleri, yanyana görülüyordu. Bunlardan birini, çok kısa bir dille sunmağa çalışalım:

"A y - M a n g u s 'un kendisi fakir bir öksüz. Atı ise eyersiz. Deniz kıyısındaki k a y ı n a ğ a c ı n ı n altında yatıyor. (Bu kayın, Bay-Kayın olmalıdır). Çünkü a t ı o n a , ö y l e ö ğ ü t l e m i ş . B i r a r a k a y ı n a ğ a c ı n ı n ü z e r i n d e k i b i r a k s a k a l l ı , y i ğ i d i ç a ğ ı r ı y o r d u . " S a n a a d ı n ı v e r e y i m " , d i y o r . A y r ı c a , " b e n i n s a n o ğ l u d e ğ i l i m " , d i y e d e b i r a ç ı k l a m a d a b u l u n u y o r . . ."¹⁷. A k - s a k a l l ı , yiğide adını vermekle, ona yardım ediyor ve belki de bir ilâhî güç veriyordu.

İslâmiyetteki Hızır da, bazı çevrelerce Tûba ağacı ile ilgili görülmüştür. E v l i y a Ç e l e b i 'ye göre N o g a y Tatarları ile müslüman D a ğ ı s t a n l ı - l a r , bir ağaca tapıyorlar ve bazan da bu ağacın içine ibadet için, mihrab ya-

¹⁴ Anohin, Altay Şamanizmine ait Maddeler, bk. A. İnan, Makaleler, s. 447.

¹⁵ Kargalı Mahmud, III, s. 158. Bu şehirler, Taurusdağlarının güneyindeki, İpek yolu üzerindedirler.

¹⁶ A. İnan, Şamanizm, s. 64.

¹⁷ Proben, I, s. 331/335. Bu Altay destanları, çok mitolojiktir. Olaylar, göklerde geçer.

pyıorlarmış. Onlara göre, "bu ağaç, İskender'e Cebrail'in eliyle gönderilen *Tâbâ* ağacının dalından bitmiştir. Bu dal bu yere, *Hızır* eliyle dikilmiştir..." Bu notu ve vesikayı, Hocamız Abdulkadir İnan bulmuştur³⁴. Radlof'a göre, "Kuzeylerdeki Şor Türkleri, mukaddes bir kayın yanında, *ataya kurbân* veriyorlar ve buna, "şajil" diyorlardı"³⁵. Bu konu üzerinde, ağaç-ata ile ilgili bölümümüzde duracağız.

Ağaçlara "Saygı"

Mukaddes ağaç ile mubarek (*kutlu*) ağaçları birbirinden ayırmak gerekir. *Mukaddes* ile *mubarek* sözlerinde, derin bir mana ayrılığı vardır. Eski Türkçede *ıduk* ile *kutlug* sözleri arasındaki ince bir ayrılık olduğu gibi... II. yüzyılda *Kaşgarlı Mahmud*, şöyle diyordu: *Kâfirler*, (yani müslüman olmayan Türkler), büyük bir dağ gibi, büyük bir ağaç gibi gözlerine ulu görünen her şeye, "Tengri" derler. Bu yüzden bu gibi şeylere secde eder, yükünürlerdi³⁶... Konuyu bu kadar basit olarak ele almak doğru olmasa gerektir. Saygı, başka; tapma ise başka şeydir. Tarihçi *Gerdi* de, kuzeydeki *Kırğız* Türklerinin, "güzel ağaçlara tapındıklarını"; söz konusu ediyordu³⁷. Herhalde vadiler ile ormanlar arasında veya dağların yüksek yerlerinde kalmış Türklerde böyle inanışlar olabilirdi.

"Kaba ağacın kesilmesin": *De de Korkut*'ta dua edilip, alkış yapılırken, "kaba ağacın kesilmesin" diyesöylenen söz, saygı, hayat ve yurt anlayışlarıyla dolu, derin bir manayı anlatıyordu. Türklerdeki ağaç sevgisi ile saygısını, her zaman tapınma ile yorumlamak doğru değildir. Tapınma, belki *Oğuzlarda* saygıya dönüşüyordu.

DÜNYA AĞACI

Bu konu üzerinde, "göğün direği" ile ilgili bölümümüzde, daha geniş olarak duracağız. Bu ağaç, dünya mitolojilerinde, "hayat ağacı" olarak da anılmış ve o manada anlaşılmıştır. Bu meseleleri I. cildimizde ve bu kitapta geniş olarak ele almış bulunuyoruz. Konuyu şöyle bir özetlemede de yarar vardır:

"*Demir-kavak*" motifini de, yine Türklerle göre, yerli bir inanış olarak görebiliriz. Bir çeşit göğün direği olan bu kavak, *Altay-Türk* masallarında, "*Temir-terek*" adıyla geçer³⁸. *Terek*, *tirek* ve *direk* sözleri, ma-

³⁴ A. İnan, Şamanizm, s. 64.

³⁵ Radlof, Wörterbuch, IV, s. 980.

³⁶ Kaşgarlı Mahmud, III, s. 377. Aslında Kaşgarlı Mahmud da kitabında sık sık, "Tengri" diyor.

³⁷ A. İnan, Şamanizm, s. B: Gerdi'den.

³⁸ Radlof, Wörterbuch, III, s. 1062. "Kutup yıldızı" bölümüne bakınız.

na bakımından da birbirlerine yakındılar. Ayrıca Türklerin *kutup yıldızı* için söyledikleri, *demir kazık* sözünü de unutmamalıyız.

Önasya mitolojilerinde de bir *bakır ağaç* motifi görülüyordu. *Yakut*'a göre, bu ağacın gölgesinde, 1000 kişi barınabilirdi. Ancak Türklerdeki *Demir-kavak* anlayışını destekleyen, başka motifler de vardır. *Demir dağ*, gibi... *Kırğız-Türk* destanlarında, *Munar adı verilen çok büyük bir ağaç* vardı³⁹.

Altaylarda, "Dünya ağacı"

Uno Harva, Asya'nın en doğusuyla, batısındaki bilgileri ana çizgileriyle toplayıp, dünyadaki diğer paralelleriyle karşılaştırmak istemiştir⁴⁰. Ancak Uno Harva'da ne bir Türkoloji ve ne de bir tarih bilgisi vardır. Bu bakımdan görüşlerini, yeniden bir tenkid süzgecinden geçirip, eleştirmek gereklidir:

1) "*Demir dağ üzerindeki Huş ağacı*": Bu inanış, dış tesirlerin az girdiği, *Abakân* Türklerinin alplik destanlarında görülüyordu: "... Dünyanın ortasında bir demir dağ vardı. Bu demir dağın üzerinde de, 7 dala beyaz bir huş ağacı bulunuyordu..." Huş ağacı ile dallarının sayısının 7 olması, Ön ve Güney Asya'nın tesirlerini göstermektedir. Moğol kavimlerinde ise, Hind ve Tibet tesirleri, daha çoktur.

2) "*Tanrıların atlarını bağladıkları ağaç*": Bu daha çok *Potani* tarafından derlenmiş *Ortaasya* inançlarında görülür. Bu konu üzerinde, göğün direği ile ilgili bölümümüzde duracağız. Ancak Uno Harva'nın *Ostiyaklar*ın 7 katlı ağaçlarıyla bunu karşılaştırmasına bir gerek yoktur. Çünkü *Ostiyaklar*da, belli başlı bir at kültürü bulunmuyordu. *Castren*'in topladığı bir *Altay* efsanesine göre ise, "büyük bir dağın dibindedik yamaçlı bir ırmak vardı. Bu dik yamaçta, *İrle-Han*'ın dört köşeli bir evi bulunuyordu. Evin önündeki 9 *karaşam* ağacına, *İrle-Han*'ın yeğenleri, atlarını bağlıyorlardı..." Burada da, yukarıda üzerinde durduğumuz, "*İrmak-dağ-ağaç-at bağlama*" birleşik motifleri yine karşımıza çıkıyordu. Ağacın dibindeki, *hayat suyu*'nu da buna katmak gereklidir. Türk kültürü bakımından pek fazla önemleri yoktur. Asıl önemli olan, *De de Korkut*'taki şu sözlerdir:

"Başın ala bakar olsam, başsız ağaç!

"Dibin ala bakar olsam, dibsiz ağaç!.."

³⁹ Yudakin, Kırğız Sözlüğü, s. 574.

⁴⁰ Uno Harva, aynı eser, s. 53 vd.

GÖK AĞAÇLARI

Gök ağaçları yaygın olarak bir dağ üzerine oturtulurdu. Dokuz tane de dala vardı. Bir yanında ay, diğer yanında da güneş bulunurdu: Gök ağaçları, Batıya doğru gidildikçe, "Yedi dallı" olurdu. Bazı Türklere göre ise bu ağaç, "Dokuz köklü" idi. Bazıları ise bu ağacı "Altın yapraklı, sekiz gölgeli" diye anarlardı. Moğol kavimlerinin Dünya Ağacı anlayışına ise, Huda ve Lama dinleri, derin olarak tesir etmiştir.

3) Kayın ağacından türeme: Bu inanış, Kuzey Türklerinde çok yaygın olarak görülmektedir. Yakut Türklerinde ölümsüz şamanlar gökteki ağaçtan türemişlerdi. Tanrı, "sekiz ağaç" dikmiş ve onları böyle yaratmıştı. "Gökteki bu kutlu ağacın yaprakları solmazdı. Ölümlü zamanlar ise, yerdeki ağaçlardan türemişlerdi. Onların ağaçları ise, soluyordu". Altın Türklerine göre, "İnsanlar türediği zaman, Umay-Ana'mızla birlikte, iki kayın ağacı da yere inmişti"

Toba devletinde ise, "Ölü gömüldükten ve gerekli tören yapıldıktan sonra, bir orman dikilirdi". Abdulkadir İnan Hocamız, bunu benzer bir inanışı, Kara-Koyunlu'larda bulmuştur

Manas destanında da, "Ak sakallı bir ihtiyar (Hızır), kayın ağacından inerek çocuğa yardım etmişti". Anadoluda ise, "tek ve ulu ağaçlar"ın nasıl kutlu sayıldıklarını, hepimiz biliyoruz. Fin-Ugor Kavimlerinde de, "ağaçtan türeme" inanışları çok yaygındır. Fakat gelişmemiştir.

4) Oğuz Kağan'ın, ikinci hatununu bir ağaç kovuğunun içinde bulmuş olduğunu da unutmayalım. Daha sonra Batıya gelen Türkler, Önasya mitolojileri ile kendi inanışlarını birleştirdiler. Yakut Türklerine göre, "Yaratılmışların hepsi, bu tek ve ulu ağaçtan besleniyorlardı. Doğum Tanrıçası Kübey-Hatun da, bu ağacın içindedir". Adem ile Havva da, Önasya mitolojisinde bu ağaçla ilgili görülmüştür. Fakat ayrı motif ve inanış içinde.

5) Er Sogotok Efsanesi: Geniş eserimizde, ağaçtan türeme ile ilgili bu Türk efsanesinin, dört ayrı şeklini sunmuştuk. Middendorf'un derlediği efsane, kısaca şöyledir:

"İnsanın ilk atasının adı, Er-Sogotoh idi. (Bu, âdem olmalıdır). Bu ilk atanın köyeleri gümüşlü, elli kapılı, kırk pencere, çatısı otuz kirizli bir evi vardı. (Böyle bir ev, Oğuz destanında da görülüyor). Doğuda ise, Ağaç Hakana bulunuyordu. Ağaç Hakanın, kökleri yeri kaplıyor, dalları ise gökleri deliyordu. Kökünden Hayat Suyu kayıyor ve herkes can veriyordu. Bu ilk insana, "Yalnız İnsan" adı verilmiş idi. Babası, Gök Tanrısı ve annesi ise Kübey Hatun, idi..."

Bu efsane, "Hudya Kov'un derlemelerine göre ise, şöyle anlatılıyor: "Dünya, sekiz köşeli imiş ve ortasında da, sarı bir göbek varmış. Büyük bir ağaç, göğün üç katını delip, göklere çıkarmış. Ağaç, Tanrıdan süslülmüş, kabukları gümüslüymüş, budakları dokuz kollu bir şamdanmış, yapraklarının her birisi ise, bir at derisi kadarmış. Ağaçtan sarı bir su çıkarmış. Ondandır kutlu olur ve mutluluk bulmuş. İnsanın ilk atası da bu sudan içmiş ve hemen hayat bulmuş..."

Gorohov'un derlediği efsaneye göre ise, Göklerin en üst katında "Dokuz Felek Çıtırısı" vardı ve bu çığrı durmadan dönerdi. Onun altında ise, 7 kat gök vardı. Cennet, 7 kat göğün en üstünde ve ortasında bulunurdu. Burada, ne ay ve ne de güneş batardı. Dünyanın Sarı Göbeği'nden çıkan ağaç, buralara kadar uzanırdı... "Ak-Oğlan adlı ilk insan, ağaçla konuşmuştu. Ağaçta ona, su, ateş ve demir vererek, yere göndermişti..." Büyük devlet kurmuş Türklere ve Uygurlarda, ilk insan, doğrudan doğruya ağaçtan değil; Tanrının gönderdiği nur yoluyla ağaç gövdesinden türemiştir.

Yakut Türklerinin bu efsanesinin en değerli metni, Böhtling tarafından derlenmiştir. Bu derlemede "(ilk ihsan, yani Er-Sogotoh'un vücud yapısı, Oğuz Han'ı andırır). Destanda, Kök-Börö, yani Gök Kurtları'nın geçişi de, (Türk mitolojisi bakımından), değerlidir. Hayat Ağacı ise burada, göğün doğu yönünde yer almıştır. Efsanede güneş yönüne ise, Türklerin kutlu ağacı sayılan, bir "kayın ağacı" yerleştirilmiştir. İlk insan, Hayat Ağacı'nın önüne gitmeden önce, "üç defa "güneşe selâm" vermişti. Destanda kayın ağacı hakkındaki Türk geleneği, Hayat ağacından daha üstün tutuluyordu.

Oğuz Han gibi büyümüş ve Oğuz Han gibi ava çıkmıştı. Kara-Han'ın ülkesine gitmiş kızını istemiş ve savaşmıştı. On oğlu ve dokuz kızı olmuştu. Azrail, (Deli Dumrul hikâyesinde olduğu gibi), kuş donuna girerek görünmüştü..."

(Bu efsanelerin geniş metinleri ile açıklamaları, müslüman Türklerdeki, "Hayat Suyu, Hüma Kuşu, Taba Ağacı" hakkındaki anlayış ve bu inanışların çeşitli çağlardaki gelişmeleri için bk. Türk Mitolojisi I, Ankara, 1971, s. 91-114.)

6) "Bay-Terek", yani Bay-kavak, ulu kavak motifi, Türkler için daha yerli bir motif gibi görünmektedir: "Yaralanan Kozu-Körpöz, bu ulu kavağın altında yatarak, yardım dileniyor". Birisi, "rüyasında evinin ar-

* Radlof, Proben, II, s. 18/22: Pai Terek = Erklî kavak.

kasında bir Bay-Terek görüyor". Bu rüya iyi yorumlanmıyor⁶⁴. "Ulu ağacın yanındaki bir ev" motifi, başka bir masalda da görülüyor. *Karaca* adlı bir dev veya kötü bir ruh da, burada bulunuyormuş. *Karaca*, avlanmağa gelen iki kardeşi yutuvermiş⁶⁵.

"Yiğidin, ulu ağaçtaki kuş yuvasında iki yumurta bulması" da, yabancı bir motif gibi görülmektedir⁶⁶. "Ana ve ata ağaç" ile ilgili bölümümüzde bu konuya yeniden döneceğiz.

ANA VE ATA AĞAÇ

"Atam adını sorar isen, kaba ağaçtır!

"Babam adını sorar isen, Kağan arslandır!

De de Korkut'taki bu muhteşem, görkemli ve manalı sözlerle başlayalım. Bu sözlerde mitoloji veya din ile inanışları arama gereksiz bir iş olur. Oğuzlar, ne şamanist ve ne de vadilerde, ormanlarda kaybolmuş Türk kavimleri idiler. Büyük devlet kurmuş, ileri bu Türk kesimlerinde de, her şeye rağmen, eski Türk geleneklerinin izleri görülebiliyordu. Artık bu anlayış ve inanışlar, Oğuz kesimlerinde sembolleşmişlerdi. Oğul ve kardeş, "kaba ağacın, dal budağı" idi. Bu da semboliktir. Ancak *kütük* ile *soykütüğü*'nün sembolü, bir kaba ağaç idi. Bu da soyun, köklü, büyük ve eski olduğunu gösteriyordu. Bunlar, dilde kalmış mecazlar ile sözler ve onların sembolleridir.

1) Ağaç Kovuğu ve doğum: Bu konu üzerinde, *Oğuz Han* destanı ile ilgili bölümümüzde, daha geniş olarak duracağız. Ancak bu anlayış ve inanış, ana çizgileriyle burada belirtmek gerekiyor:

a) *Oğuz Kağan*, ikinci hatununu, bir ada içindeki, bir ağaç kovuğu içinde bulmuştu. Biz bunu, yer güçlerinin kızı veya sembolü olarak kabul etmiştik. Nitekim oğulları da, "Kök, Dağ, Deniz Hanlar" idiler.

b) *Kıpçak*'ın annesi, kendisini yine bir ağaç kovuğunda doğurmuştu: Bundan dolayı da çocuğun adı, ağaç kovuğu manasına gelen, *Kıpçak* konmuştu.

c) "Kara Atlı Han, oğlunu, kutlu ve uğurlu bir ağacın kovuğuna saklıyordu": *Radılof*'un derlediği bu güzel *Altay* efsanesinin geniş bir özeti, "Türk mitolojisi" adlı eserimizde sunmuştuk⁶⁷. *Kara Atlı Han*'a bir oğlunun olacağını da, bu ağaç üzerindeki bir kuş müjdelemişti.

⁶⁴ *Proben*, IV, s. 1114: "Bu gün yaman düş (tüş) gördüm, balam! Kaşın (üyün) ardında *Pai-Terek* (Ulu kuzak) gördüm, balam! Evim üstüne yağıldı (yağıldı), balam! Kapının karşısında (işigim altında), bir sarı yılan, balam! (Yoluma süzülüp (sozılıp), yattı balam!...) Yilandan sonra da, *Kurtlar* geliyorlar.

⁶⁵ *Proben*, IV, s. 188/233: *Alğınur* destanında.

⁶⁶ *Proben*, IV, s. 213: "Alın yumurtan"; *Contay Mergen* destanı

⁶⁷ *Türk Mitolojisi*, s. 313. *Kara Atlı Han* destanı.

2) Çocuk veren ağaç ruhları: Bu, çok geniş ve yaygın bir gelenektir. Çocuğu olmayan *Manas*'ın babası karısına, "elma ağacının dibine gidip, yuvarlanmıyor", diye çatıyordu. Çocuğu olmayan bir kadının, elma ağacının altına gidip, yuvarlanmasıyla, ne gibi bir yarar görülüyordu? *Anadolu* masallarında da *dervişler* veya *Hızır*, "çocuğu olmayan çiftlere bir elma verirler". Bu da Türk masallarının çok yaygın bir motiftir.

"Yer-ağaç ruhları", çocukların verilmesinde herhalde önemli bir rol oynuyorlardı. Hocamız *Abdulkadir İnan*, bu konuda bir kaç değerli vesika vermiştir:

a) "Çocuğu olmayan *Yakut* kadınları, kutlu bir ağacın dibinde, akboz bir at derisinin üzerine oturup, "Yerin sahibi"nden, ağlaya sızlaya çocuk dilerlerdi"; b) *Müslümân Kırgız-Kazak Türklerinde*, "çocuğu olmayan kadınlar, sahradaki "tek ağaç", kuyu, pınar veya su yanında, koyun kesip, geceleyerek çocuğu dilerlermiş"... *Anadolu*'da da buna benzer, ağaçlara bez bağlama yoluyla çocuk dileklerine rastlanır.

"Kuş yuvası ile çocuklar" arasında da bir ilgi görülmüştür. Ancak Türklerin bu anlayışlarını, *Anka kuşlu* ağaçlarla karşılaştırmamak gereklidir. Zaten bu gün de biz, evimiz ve yuvamız deriz.

3) Boy ve aile ağacı: Mitolojiye ve çok eski Türk geleneklerine inmeden önce, bu anlayışı, bugünkü Türkler için normal karşılamak gereklidir. *De de Korkut*'taki şu sözlerin içlerinde çok eski Türk inanışlarının çeşitli izleri vardır: "Kaba ağaçta dal budağın kurumuş idi". "Gölgelice kaba ağacım kesilmiştir". "Gölgelice kaba ağacın kesilmesin! kamin akan görklü suyun kurumasin!..." Bunlar artık Türk dili ile geleneklerinin, kalıpları ve mecazları haline gelmiştir. Nitekim *Basat* da, atasının adının ağaç olduğunu söylüyordu.

"Ağaç atalı kağanlık", *Uygur* devletinin türeyiş efsanesinde görülüyordu. I. cildimizde tam olarak tercümesini sunduğumuz bu efsaneye göre, ağacın üzerine nur inmiş ve böylece hanedanın dört üyesi, bu ağacın gövdesinden çıkmıştı. *Cüveyni*'ye göre, "Uygurların türedikleri ağacın birer dalı da, her *Uygur* evinde, duvarda asılı olarak dururdu"⁶⁸. Bu bir çeşit, toplumun soy ağacı gibiydi.

"Boy sembolü olarak, ağaç": *Çingiz Han* da, *Çingiz-nâme*'ye göre, 12 Türk boyuna belge olarak, birer kuş, damga, uran (savaş parolası) ve bir ağaç tayin etmişti... *Çingiz-nâme*, Türk geleneklerinin tesirle-

⁶⁸ A. İnan, *Şamanizm*, s. 167 vd.

⁶⁹ *Türk Mitolojisi*, I, s. 78. *Cüveyni*'den.

ri altında kalmış geç bir eserdir⁷². A n a d o l u köylerinde de, köylülerin altında oturdukları, korudukları ve köyün ortasında bulunan böyle ulu ağaçlar vardır.

"Mukaddes kayına verilen s o y (söök) kurbanı" da kuzeydeki A l t a y dağlarında verilir. R a d l o f'a göre bu törene, "Şajil" adı verilirdi⁷³. Bu de-yimi, burada açıklayamayacağız.

4) Evi ve aileyi koruyan ağaç ruhu: Dede Korkut'ta da, kaba ağacın ev ve aile ile ilgisi üzerinde, sık sık vurgulama yapıyordu. Ancak bunun artık bir din inancı ile ilgisi kalmamıştı. Bu konuda yine hocamız Prof. Abdulkadir İ n a n'a müracaat edelim: Kuzey-doğu Müslüman Türklerinde ev iyesi ile orman iyesi, yani "evin sahibi ruh" ile "ormanın sahibi ruh" yanyana anılıyorlardı. Bilindiği üzere A l t a y zamanizminde, evin ve ailelerin koruyucu ruhları için bu Türk ağzında, "Aruu Körmös", yani iyi ruhlar denirdi. A n o h i n'in derlediği bir Altay duasında bu ruhlar için, şöyle deniliyordu:

"Kızıl - ağaç sahipli (belüü), üç boğumlu Bay - K ü r m ü ş! A t a olup koruyan (sakıgan), a y g ı r olup (sürüleri) güden, altı çatallı (çadırın), kuyagın, yani zırhın (koruyucusu)! Yazı yerlerin kötülerine (yaman), yol vermiyorsun⁷⁴!" Eski Türklerde at sürülerini çobanlar değil; a y g ı r l a r güderlerdi. Bu da çok değerli bir vesikadır. Yazı yerlerdeki yurtlukların iyileri de, yine bu ruhlardan dileniyordu. Asıl önemli olan, bu ruhların, "kızıl ağaç sahipli" olmaları idi. Çok daha geri Türklerde böyle bir gezinti yaptıktan sonra, D e d e K o r k u t içindeki sözleri, daha iyi anlayabiliyoruz.

"Ak - kavak kızıl", Anadolu'da görülen bir masal motifidir. Hem de Güney-doğu A n a d o l u'daki T o r o s T ü r k m e n l e r i'nde de! Kavak ile ilgili bölümümüzde, kavaklar ile kızıl arasındaki ilişkiler üzerinde durmuş-tuk. Kızıl niçin kavakta bulunuyor veya kavaklara çıkıyorlardı? Bu da herhalde bize birşeyler anlatıyordu. Mitoloji araştırmalarında, kesin olarak konuşulamaz.

5) Müzikli ağaçlar: Uygur devletinin türeyiş efsanesinde, hanedanı kuran beş çocuğun doğduğu ağaçtan, çocukların doğumundan önce, bazı müzik sesleri geldiği söyleniyordu. Bu efsane motifine yakın iki örneği de biz sunmağa çalışalım A k - K ö b ö k destanı'nda yiğid, "kemençesini (kacak) en güvenli yer olarak (mubarek) k a y ı n a ağacı'na asıyor. Eğilse de

⁷² A . İ n a n , Şamanizm, s. 47. Hakan her boya, sembol ve bağımsızlık belgesi olarak, bir ağaç veriyor veya gösteriyordu.

⁷³ R a d l o f , Wörterbuch, IV, s. 930.

⁷⁴ A n o h i n , Altay şamanlığına ait maddeler, bk. A . İ n a n , Makaleler, s. 430.

kırılmaz, diyor ve k a y ı n a bir şiir söylüyor⁷⁵..." Bir başka yerde de yiğid, yatk çalgısını (yadıgan), aynı ağaca asıyordu. Ancak bu ağaçlardan biri me-şe; diğeri de kayın idi.

AĞAÇLARIN RENKLERİ VE ÖZELLİKLERİ

Burada ağaçların renkleri dış görünüş ve botanik bakımından ele alınmamıştır. Türklerin inancı ve duyguları da, ağaçlara çeşitli renkler vermişlerdir. Yukarıda, K ı r g ı z -Türk destanlarında ve M unar adı verilen, ulu ağaçtan söz açmıştık⁷⁶. Aynı Türklerde bu söz, "serab, hafif karanlık, havanın hafifce beyazlığı" için de, söylenir. Belki bu, "bun, bung" anlayışı ile de ilgili olabilir. Bunun örneklerini A n a d o l u'da da görebiliriz. Biz burada yalnızca bir kaç örnek sunacağız:

1. "Al ve kızıl ağaçlar": A l ve k ı z ı l renkler Türklerde, duygulara bürünmüş veya inanışları yansıtan renklerdir. A l t a y -T ü r k destanlarında, "Karanlık ve korkunç ormanlar", çoğu zaman "al yış", yani al orman adı ile anılırlar⁷⁷. Yine bu destanlarda ilâhî ve korkunç k u r t l a r için de, A l -b ö r ü denirdi. A l -b a s t a ruhu da, bunun başka bir örneğidir.

A n o h i n'in bildirdiğine göre, evleri ve aileleri koruyan ruhlar için de, "kızıl-ağaç sahipli" tanıtması yapılırdı⁷⁸. Türk illerinde, bu adları taşıyan bir çok yer adları da vardır. Bunlar üzerinde durmayacağız.

"A l a - ağaç", normal bir renk bildirmesidir. K a ş g a r l ı M a h m u d'a göre A l a -y ı g a ç, sınıra yakın bir yer adı idi⁷⁹. Bu konuda örnekler daha da çoğaltılabilir.

2. "K a r a - ağaç": Ağacın normal rengine bakılarak bu ad, ağaçlar için veya yer adları için, A n a d o l u'da da çok söylenmiştir. K a r a o r m a n , diğer dillerde olduğu gibi, Türklerde de karanlık ve sık ormanları tanıtmak için anılmıştır. Biz bunu abartmak için k a p k a r a veya k a p -k a r a n l ı k da deriz. Kuzey Türk destanlarında ise karanlık ormanlara, çok daha manalı, "tün kara yış" yani orman tanıtması yapılırdı⁸⁰. Burada tün, gece ile kara, yanyana getiriliyordu.

"Kuru ağaç" veya kötü ağaç manasında da, söylenmemiş değildir. Kuzeylerdeki M u r a d ı m destanında, şöyle deniliyordu: "... K a r g a k o n m a z k a -

⁷⁵ R a d l o f , Probe n, IV, s. 56/68: "Ak-Köpek, tarla hünere (tarla yukarı anırlı) idi. Önce sunarsın (yadıgan), kayına astı: "Kayın ağaçları budaklıdır! Eğilse de (kayına), kırılmaz (tanba), iyileşince döner alırım..."

⁷⁶ Y u d a h i n , Kırız Sözlüğü, (tez.), s. 574.

⁷⁷ R a d l o f , Wörterbuch, I, s. 349.

⁷⁸ A n o h i n , Altay şamanlığına ait maddeler, bk. A . İ n a n , Makaleler, s. 429.

⁷⁹ K a ş g a r l ı M a h m u d , I, s. 82.

⁸⁰ R a d l o f , Wörterbuch, I, s. 1548.

*ra ağaca, kaz kondurdun, Muradım*⁸¹!...” Böylece *Muradım*'ın yaptığı iyi işler, anlatılmak isteniyordu. “*Tanrı Ülgen, ay ve güneşi hareket ettiren, ak bulutu aşırın, kara ağacı parça parça eden, ... yıldırım ve şimşekci... idi*⁸²” Buradaki kara ağaç, güçlü ağaç mı; yoksa kuru ağaç mıdır, bilemiyoruz.

3. “*Kaba ağaç*” Bu, *Dede Korkut*’ta görülen ünlü ve derin bir tabiidir. Ancak *Tarasma Sözlüğü*’ne baktığımız zaman bu deyim, Türk dil ve düşüncesinde ne kadar önemli bir yer tuttuğunu görebiliriz:

1) “*Bir ağaç gördün mü anda key kaba*” (13.yy.) - 2) “*Kaba ve yüce ağaç*” (14.yy.) - 3) “*Kaba çok ağaçlar ve gökçek çayır* (14.yy.) - 4) “*Bir kaba ağaç dibine vardılar* (15.yy.) - 5) “*Altı yıla değin, kaba ağaç gibi olur* (15.yy.)

“*Devletli kaba ağaç*” deyim, 16. yüzyılda yaşamış olan, *Hadidî*’nin bir şiirinde geçiyor. Bir *hakan* gibi, bir *devletli kaba ağaç*! Bu sözün manası hem geniş ve hem de derindir. Eski *Anadolu*’daki sözlerimizi, 15. yüzyılda yaşamış olan, *Ozan* adlı *şairin* sözleriyle kapayalım:

“*Bir devletli yoksul olsa, uslu isen gelme ana,*

“*Yazıda kaba ağaca, ulu kuşlar konar ola!*

Bu sözlerle yukarıdaki “*devletli kaba ağaç*” sözü daha iyi anlaşılacaktır. *Dede Korkut*’ta da kaba ağaçlar için ne denmiş, onları da kısa olarak sunmadan, sözlerimizi bitiremeyeceğiz:

1) “*Yerli kara dağların yıkulmasın! Gölgelece kaba ağacın kesilmesin!*” - 2) “*Akıntılı görklü suyun soğulmuş idi, çağladı ahır! Kaba ağaçta dal budanın kurumuş idi, yeşerip göğerd ahır!*” - 3) “*Karşı yatan kara dağın yıkılıptır! ...Gölgelece kaba ağacım kesilmiştir! Ozan senin haberin yok!*”...

4) “*Kuru ağaç*” : Söze ve konuya burada *Yunus Emre* ile başlayalım:

“*Kuru ağacı niderler, kesip oda atarlar,*

“*Her kim aşık olmadı, benzer kuru ağaca!*

Kuru ağacın Türklerce nasıl anlaşıldığı, *Yunus*’un bu sözlerinden de anlaşılıyor. Şimdi de *Ortaasya*’nın kuzey bozkırlarına gidelim ve orada söylenmiş, *Muradım* destanından bir kaç söz sunalım: “... *Kuzgun (kuskun) konmaz kuru ağaca, kuğu (kuu) kondurdun, muradım*⁸³...” Bu sözlerle *Muradım*’ın yaptığı işler anlatılmak isteniyordu.

⁸¹ Proben, IV, s. 200/246: Göçer, yaban kızıları.

⁸² A. İnan, Makaleler, s. 413. Yıldırım maddesine bakınız.

⁸³ Proben, IV, s. 200/246: Göçer kuğular ile kazlar veya dedeler, kutlu sayılıyorlardı.

Dede Korkut’ta oğlan kaybolunca, “*kaba ağaçta dal budanın kurumuş idi*”, deniyor; oğlan bulununca da, “*göğerd yeşerd ahır*”, denip, rahat bir nefes alınıyordu. *Kutadgu Bilig*’de, “*kurumuş ağaçlar donandı yeşil*” denerek, baharın gelişi haber veriliyordu⁸⁴.

TÜRKLERDE AĞAÇ VE ORMAN KÜLTÜ

Yukarıda da belirttiğimiz gibi devlet kurmuş ve gelişmiş Türkler, ormanlı değillerdi. Ayrıca sık ormanları da sevmiyorlardı. *Böklü Kağan*, yani *Ormanlı kağan*, *Gök Türk* devletinin doğusunda kalıyordu. Bundan dolayı Türklerde orman kültürü ile ilgili bir konuya girmek için, kendimizde fazla bir istek görmüyoruz.

Hocamız, *Prof. Abdulkadir İnan*, orman kültürü ile ilgili olarak, çok güzel girişler yapmış; derin ve kalıcı görüşler ileri sürmüşlerdir. Biz burada bu görüşlere ancak bir kaç yeni vesika ekleyebileceğiz. Hocamızın görüşlerini özetliyerek, hafif olarak konuya girelim. Hocamız, şöyle diyorlardı:

Ormanın sahibi, efendisi: Hayvancı Türkler e göre *orman ruhları*, kötü ruhlar idiler. Ancak *Altayların* kuzeyindeki *ormanlı Şor Türkleri*, avlanmaya giderlerken çok saygılı oluyorlar, temizleniyorlar, yalan söylemiyorlar ve hatta cinsi ilişkide bile bulunmuyorlardı. *Yakut* avcıları ise, “*9 orman tanrısı*” tanıyorlar ve onlarla iyi ilişkiler kurmak istiyorlardı. *Kuzeydoğu* ve *doğu müslüman Türkleri* ise, “*orman iyisi*” yani sahibinin, “*ev (üy) iyisi*” olduğuna da inanıyorlardı⁸⁵. *Karakoyunlu* kesimlerinde de, *mukaddes bir ormana*” saygı gösterdikleri görülüyordu⁸⁶.

Ağaç kültürü, ağaca saygı: *Ağaç kültürü* ile *orman kültürü* birbirine karıştırılmamalıdır. *Ormanlardan* çok uzak olan veya sık ormanları tanımayan Türklerde de *ağaç kültürü* vardı. Bizce *Toba* devletinde görülen tören de, bir orman kültüründen çok, *ağaç kültürü* ile ilgili olmalıydı:

“*Tobalar, kayaları oyup ata mabedleri yapıyorlardı. Buralarda ye-re, göğe, han soyu ruhlarına, kurban veriyorlardı. Bundan sonra kayın ağaçları dikip, kutlu bir orman yapıyorlardı*⁸⁷”. Yukarıda *Çingiz Han*’ın mezarından söz uçarırken, nasıl ağaç dikilip, mezarın kaybedildiği üzerinde durmuştuk. Bu gelenek daha çok, *ölü kültürü* ile ilgili törenlerdir.

⁸⁴ Kutadgu Bilig, 67, 110.

⁸⁵ A. İnan, Makaleler, s. 429. Bunlar, çok değerli vesikalardır.

⁸⁶ A. İnan, Şamanizm, s. 62.

⁸⁷ W. Eberhard, Çin’in Şimal Komşuları, s. 80; Das Toba Reich, s. 356 vd.

Ormanlı Türklerde, Orman inanışları: Radlof'un, "Türk Halk Edebiyatından Örnekler" adlı eserinden bir kaç örnek vermeden, konuyu kapatmak istemiyoruz: "Dular-Kız, kendisini kovalayan devin önüne bir tara katıyor ve tarak bir orman oluyor⁸⁸". Buna benzer motifler, Anadoluluların masallarında da görülür. Daha kuzeylerdeki Ak-kübe masalında, "40 ormana, 40 yasa koyduğundan" söz açılıyordu: (Han yazagın taptırgan-ai). Bu masallar da, avcı ve ormanlı Türklerle aittir.

Bir Kuzey-Türk masalına göre, "Ormanda göğeri yatan, (kükerip yatan), babasını ve anasını yiyen, Kara çada adlı kötü bir ruh varmış..." Bu motif üzerinde, Oğuz destanı ile ilgili bölümümüzde durduk⁹⁰.

"Yiğid, orman yansıgında, bir yılanı kurtarıyor. Yılan, don değiştirip, bir kız oluyor..." Bu da orman avcılarına ait, değişik masallardır⁹¹. Görülüyor ki ormanlar ile ilgili mitoloji motifleri, daha çok ormanlı Türklerin masallarında görülüyordu.

Ötüken ormanı, yani "Ötüken yığı" ile mukaddes Ötüken bölgesi ve onun yer-suları arasında da, bir ayrılık yapmak gerekir.

DEDE KORKUT'TA AĞAÇ

"Atam adın sorar olsan, kaba ağaç!"

Dede Korkut

Bu kitabımızın her yerinde Dede Korkut kitabını tarayarak ve derin olarak değerlendirmeye çalıştık. Çünkü bu kitap, en değerli kaynak ve varlığımızdır. Uruz'un ağaç ile söyleşmesi, Türk kültürünün muhteşem ve görkemli bir ağaç kasidesi gibidir:

"Ağaç ağaç der isem sana, erilenme ağaç!

"Mekke ile Medine'nin kapısı, ağaç!

"Musa Kelimin, asası ağaç!

"Büyük büyük suların, köprüsü ağaç!

"Kara kara denizlerin, gemisi ağaç!..

"Eğer erdir, eğer avrattır, korkusu ağaç!

"Başına ala bakar olsam, başsız ağaç!

⁸⁸ Radlof, Proben, III, s. 317/382: Dular-Kız masalı.

⁸⁹ Proben, IV, s. 145/183.

⁹⁰ Proben, IV, s. 188/233: Alqasar destanında.

⁹¹ Proben, IV, s. 125/162. Banlar, geri Türk masallarıdır. Ancak mitolojik anlamları vardır.

"Dibin ala bakar olsam, dipsiz ağaç!

"Beni sana asarlar, götürmegil ağaç!

"Götürecek olur isen, yiğitliğim seni tutsun ağaç!

"Bizim ilde gerek idin, ağaç!

"Kara hind kullarıma buyurayidim,

"Seni parça parça doğrayalar idi, ağaç! (DK,56)

1. Dede Korkut'ta "Dünya Ağacı", "Var mıydı? Böyle bir soru sormak, oldukça garip gelecektir. Çünkü Oğuzlar devlet kurmuş ve oldukça ileri bir sosyal gelişmeye ulaşmışlardı. Ancak, "başın ala bakar olsam, başsız ağaç; dibin ala bakar olsam, dipsiz ağaç" derken, yerin derinliklerinden gelip, gökleri aşan bir ağaç düşünüyor ve hayâl ediyordu. Elbette ki Oğuzlar, geri bir Sibirya kavmi değillerdi. Onların düşüncelerini de, kendi zihniyet ve düşüncelerine göre değerlendirmek gerekir.

2. İlin, yurdun ve evin ağacı: Yukarıdaki muhteşem söyleşmede, "bizim ilde gerek idin ağaç", deniyor. İlde bir ağaç, bir kaba ağaç gerektir. Bu gereği, yukarılarda gördük ve az sonra da göreceğiz. Ancak Uruz Beg, eğer beni asarlarsa, "yiğitliğim seni tutsun ağaç", diyor. Bu, ne demektir? Asıldıktan sonra yiğitliği ağacı, nasıl tutacaktı? Konu ve manaları, hafife almayalım! Uruz Beg'i ağacın götürmesi" de karanlık; fakat derin bir mana ve konudur. Biz bunları anlayamıyoruz. Fakat bu sözler bizi, sarıp sarmalıyor, bilmesek de bizi kendisiyle alıp götürüyor!

"Beyrek andan babasının ordusuna geldi, evlerini önünde bir büyük ağaç var idi. Dibinde yahşi bir pınar var idi..." (DK,102). Dede Korkut'ta bu büyük ağacın anılması, elbette ki bir sebebi vardır. Çünkü o büyük ağaç, ailenin ve çocukların gönüllerinde yer tutmuş, evi kutulandıran bir semboldür. Konuları, insanlık ve insan duyguları bakımından ele alıp, düşünmek gereklidir.

3. "Atamandı, ağaç": Bu anlayış üzerinde sık sık duracağız. Teppegöz hikâyesinde, Basat'ın Teppegöz'e karşı söylediği aşağıdaki sözler, gerçekten muhteşemdir. Dil ve mana bakımından da, hikâyenin metnine göre, eskidir. Burada Basat, kendini, soyunu ve boyunu anlatıyor. Ancak ağaç ve arslan sembol ve mecâzları, pek anlaşılmiyor:

"Kalarda koparda yerim gün ortaç!

"Karanğu dün (gece) içre yol azmam, umum Allah!

"Kaba 'alem götürən Hanımız Bayındır Han!...

"Atam adın sorar olsan, kaba ağaç!

"Anam adın der isen, kağan arslan!

"Benim adım sorar isen, Urus oğlu Basat'tır! (DK,231)

Dede Korkut'un yukarıdaki sözlerinin hepsinin anlaşıldığını söyleyemeyiz. Basat'ın, "yeri gün ortağ ve umudu Allah!" Bundan sonraki hiyerarşi yukarıdan aşağıya şöyle iniyordu: "Bayındır Han-Salur Kazan-Kaba ağaç-kağan arslan, ve Basat". Konu ve manayı, dahâ fazla deşmiyeceğiz. Ağaçtan türeme ile aile ve ağaç ilişkileri üzerinde ise, ayrıca duracağız.

"Kaba ağaçta dal budağın kurumuş idi, yeşerip göğerti ahır!.." Bu sözler bir an n e tarafından, kaybolup bulunan oğluna söyleniyordu (DK,258). "Oğlan, kaba ağacı n, yani ailenin dal ve budağı" gibi görülüyordu. Oğlanın atası, herhalde bunun için kaba ağaç gibi görünüyordu. Kesin konuşmuyacağız.

4. Dualarda "Kaba ağaç": Oğuzların gönüllerinde İslâmiyet ateşi, güçlü olarak çoktan yanmağa başlamıştı. Ancak Türkün duası da başka idi. Bu dua, her hikâyenin sonunda, Dede Korkut tarafından, yenileniyordu:

"Yerli kara dağların yıkılmasın!

"Gölgelice kaba ağacın, kesilmesin!

"Kamun akan görklü suyun kurumasın!

Burada da, "dağların-kaba ağacın-suyun" gibi bir sıralama görülüyordu. Nasılsa kaba ağaç, sulardan önce geliyordu. Bu mantık sıralamaları, mana için de önemlidir. Bu, nasıl olabiliyordu? Bunu bilemiyoruz. Bazı yerlerde de, "dağ-su-ağaç" sırası görülür (DK,117). Her ne olursa olsunlar, bunlar çok güzel ve yüce düşünceler!

5. Ağaç Altı ve "Gölgelice ağaç": Anadolu'daki köylerde de, ulu ağaçların altı, çeşitli nedenlerle bir toplanma yeridir. O ağaçlardan bir dal bile kesme, hiç kimsenin aklına gelmez. Yemek, eğlence ve gündüz uyuma yeri de orasıdır. Bu konuda örnekler çoğaltılabilir. Anadolu'da buna, ağaç dibi, daha çok denir. Dede Korkut'ta da şöyle bir bölüm geçmektedir: "Çoban aydur: Beli ağam Kazan! Gecedan bir kuzu pişirip dururum. Gel bu ağaç dibinde inelim, yiyelim. İndiler, çoban dağarcığı çıkardı, yediler.." (DK,29).

"Gölge", Dede Korkut'ta önemli bir semboldür: "Altın başlı bane vergil bu oğlana, gölge olsun, erdemlidir!.." (DK,18). - "Yiğidim, beg yiğidim! Padişahlar, Tanrının gölgesidir" Örnekler, daha da genişletilebilir. Her hikâyenin sonunda da, dua edilir ve yöm verilirken, "Gölgelice kaba ağacın kesilmesin", deniyordu. Böylece, "ev" ile "ağaç" arasında, benzer bir öz gösteriliyordu.

6. Ağacın kökten koparılması (İlâhî güç sebolü): Dede Korkut'ta bu ilâhî güç, başlıca iki kişide gösterilmiştir: Karaca Çoban ve Tepegöz. Kazan, çobanı alıkoymak için bir ağaca bağlıyor ve çobana şöyle diyor: "... Mere çoban! karnın acıkmamış iken, gözün kararmamış iken, bu ağacı koparı gör! Yoksa bunda seni kurtlar, kuşlar yer, dedi. Karaça çoban zarb eyledi, kaba ağacı, yeriyile, yurduyile kopardı, arkasına aldı, Kazan'ın ardına düştü.." (DK,50).

Tepegöz de, bu ilâhî gücü göstermiştir. Bilindiği üzere Tepegöz, insan değildir: "... Oğuz yığılıp, (Tepegöz'ün) üzerine vardı. Tepegöz görüp, kaldı. Bir ağacı yerinden kopardı. Atıp, elli altmış adam helâk eyledi.." (DK,218-6). Böyle bir şey olmuş mu, olmamış mı? Önemli olan bu değildir. "Ağacı, yeri ile, yurdu ile koparma"; Oğuzların hayâl ve düşüncelerinde yer etmiştir. Önemli olan budur.

"...Yonma, ağaç tanrılı", köpeğim kâfir! Oğuz u görür iken, seni ögmegim yok!.." (DK,112). Oğuzlar, yonma ağaç tanrılı sözünü, burada bir küfür olarak kullanıyorlardı. Ayrıca Oğuzlar, yani kendi kavmi ile de gurur duyuyordu. Oğuzu gördükten sonra, sana insan mı derim, diyordu.

"Kâfirler, "yedî ağaç yer" harşı geldiler, neye geldiniz yiğit begler, dediler" (DK,178): Buradaki, "yedî ağaç yer", ne demektir? Bu, bir ölçü olmalıydı. Ancak, Oğuz beyleri uzaktan karşılandıklarına göre, kısa bir yol uzunluğu da, olmasa gerekti.

KUTADGU BİLİG'DE AĞAÇ

Kutadgu Bilig, 11. yüzyılda Türklerin saray dilini veya Türk aydınlarının yazı dilini temsil eder. Bunun için eski Uygur veya diğer Türk yazı dil ve düşünceleri ile Uzakdoğu ve Müslümân Ortadoğu düşüncelerinden çeşitli şeyler alır ve bunları bir pota içinde yoğurur. Fakat dil Türkçedir. Hem de çok eski bir karakterde! Arap ve Fars sözleri, yok denecek kadar azdır. Kendine göre, yüce bir düşünce ve fikir gelişmesine erişmiştir.

1) "Kurumuş ağaçlar, Yeşil donandı": Bahar ve yeşillik Türk hayat ve düşüncesinin başlıca temellerinden biridir. Kitabın yazarı Yusuf Has Hacib, bahara, tabiata, Allahın bütün yaratıp, türettiklerine hayrandır. Kitabına onlarla başlar, onlarla bitirir. Ağaçları kişileştiriyor ve yeşil ipek giydiriyordu. (KB,67).

2) "Yağa dursun yağmur, yayılsın çiçek; kurumuş ağaçlar'dan sülüfler (kükjek) saltınsın!" (KB,118). Gerçi yazar, kurumuş ağaçları sevmiyordu. Akılsız insan gibi yemişsizdir. Ancak Tanrının yağmuru, onlara da bir güzellik veriyor. Dallarında toplanan yağmur damlaları, bir zülûf gibi görünüyor-

lardı. Yazar tabiata, her yerde *tabiata kişilik vermek* için bir eğilme gösterir. Burada zülûf karşılığında kullandığı *küjek* sözü, *Argu* Türkçesinden geliyordu. Eki ve kökü hakkında bir şey söyleyemeyeceğiz. Bk.MK,I,391.

3) *At*, *tabut* ve *ölüm*: *Tabut* da bir ağaçtır. Yazar, hayatı, sarmsayan (*yayılmaz*), rahvan (*yortig*) bir küheylâna, ata (*kevel*) benzetiyor. *Tabutu* da, eycersiz bir ağaca benzetiyor. Burada *ai kültürü* kendisini gösteriyor: "Sarsmayan, yürüg rahvan attan inip; bunlu, kederli olup, eğersiz ağaca (edhersiz yıgaç) bineceksin! (KB,1428). Burada şairin düşüncelerinin daha derinlerine inebilmek mümkün değil. Ancak ona göre, "tabut, bir eğersiz ağaç" idi.

4) "Akılsız insan, yemişsiz ağaçtır!" Bu görüş, belki başka edebiyatlarda da görülebilir. Ancak burada kullanılan sözlerin hepsi, çok eski bir karakter taşıyan Türkçe sözlere: "Akılsız (*ukuşsuz*) kişi, yemişsiz (*yimışsiz*) ağaçtır; yemişsiz ağacı, açlar ne yapın!" (KB,2455). Bu çağın *saray* Türkçesinde *akıl*, her şeyin başında gelir. *Adam*, *insan*, ancak akıllı ve bilgili olan kişilerdir. Ancak akıl ve bilgi de, onun meyvesi olmalıdır. *Ağaç* ve *yemişle* ilgili başka görüşler de vardır. Bunlar üzerinde durmayacağız.

36. BÖLÜM

TÜRK MİTOLOJİSİNDE ATEŞ

"Oğul! Ocağın ıssız koma!"

Dede Korkut

Bu kitap, bir *din tarihi* değil; *Türk mitolojisi*'dir. Aile ve devlet hayatını güden ve düzenleyen, fikirler ile düşüncelerdir. Diğer mitolojilerde olduğu gibi, sadece bir masal da değildir. *Aile ve toplum hayatı ile ilgili*, düşünceler, *myth* haline getirilmiş ve öyle anlatılmışlardır. Ancak her birinin derinliklerinde, aile ve toplum içinde, gerçekçi, yol gösterici, yararlı düşünceler görürler.

Ateş ile ilgili bu bölümü, kitabımızın ikinci cildi olarak çok önceleri yazmıştık. Görüşlerimizde pek fazla bir değişiklik olmadı. Bazı yeni yayınlar, bu görüşlerimizi de destekledi. Ancak temelde yatan bazı ayrılıkları belirttikten sonra, konuya girmeği, daha yararlı görüyoruz. Her zaman söylediğimiz gibi, büyük hocamız Prof. A b d u l k a d i r İ n a n olmasaydı, bu konularda bir adım bile ileriye gidemezdik. Onun bu konuya kısa; fakat muhteşem bir kaç girişi, birer şaheser olarak kalacaktır. Örnek olarak, bu konuda U. H a r v a 'nın verdiği meteryal, çok daha geniştir. Fakat Türk tarihini, Türk dünyasını, Türk dilini, Türk kültürünü bilmediğinden verdiği bilgi, hocamızın yanında bir yamalı bohça gibi kalmaktadır. Demek ki Türk tarihini bilme, bu konularda gerçeği görebilmek için tek çaredir.

Ateş ile aile ve topluluk ilişkileri: *Ateş*, *Hayatın temeli* ve bütün insanlığın en önemli varlığıdır. Bundan dolayı bütün insanların, *ateşe saygı* göstermesi ve ateş hakkında bazı şeyler düşünmesi normaldir. Ancak tarihçi, benzerliklerden çok, ayrılıkları arayan bir kişidir. Tarihçi için ruhlar, fallar, kehânetler, sihirler, ikinci derecede kalır. *Ateş*, *Türk ailesinde*, *Türk topluluklarında* ve *hatta devlet törenlerinde*, ne gibi birleştirici bir rol oynuyordu? Bizim için önemli olan nokta, budur.

Ocak, ailenin temel sembolü: *Ocak* üzerindeki vesikalarımızı, "Türk Ailesi" adlı kitabımızda sunmak için saklıyorduk. Ancak geniş bir bölümünü, burada vermek zorunda kaldık. Halbuki başkaları *ocak* ile *ocak ateşini* bir *din* ve *sihir* konusu olarak ele almışlardır. Hocamızdan, hafifçe ayrıldığımız bir nokta da, budur. Büyük Türk toplulukları ile devlet törenlerinde yakılan *ulu ateş*, sosyal bir olay olarak ele alınırsa, daha başka bir mana ke-

zamır. Tahta çıkma, ulu ateş ile göğe ve Tanrıya bildirilmek isteniyorsa, bunun manası çok daha zenginleşir. O zaman İ r a n 'daki ateşe tapanlar ile Türklerin düşünceleri arasındaki ayrılıkları, kolaylıkla görebilirsiniz. Ancak Türk şamanizmi içine, sonradan çok çeşitli yabancı tesirler girmiştir. Kitabımızda bunlar, dikkatle ayıklanmağa çalışılmış ve Proto-Türk temele inebilmek için az veya çok bir çaba gösterilmiştir.

Türklerde "ateş" Tanrı değil; İ n d o - İ r a n kültür çevresi, ateş kültürünün en yoğun olduğu bir çevredir. Ancak İ r a n ile T ü r k mitolojisi arasında derin ayrılıklar vardır: *Türklerde ateş, bir tanrı değildir. Türklerin, T ü r k adlı bir atası tarafından keşfedilmiş veya Tanrı tarafından gönderilmiştir. Türk düşüncesinde insan ruhu, ateşten yaratılmamıştır. Ne de insanın yaratılışında, en üstün vasıflı unsur, ateştir. Z e r d ü ş t inanışlarına göre, insan ölünce ruhu ilâhî ateşle birleşirdi.*

Eski T ü r k inanışlarında böyle düşünceleri göremiyoruz. Görülüyor ki, yalnızca "ateşe saygı" veya "törenlerde ateş yakma" geleneğine bakarak, büyük sonuçlara varma, yanlış bir yol olur. Uno H a r v a da, bu m e c u s i (h o l o - c a u s t e) gelenekleri, A l t a y kültür çevresindeki inanışlardan ayrı tutmağa çalışmıştır. Bu konular üzerinde, aşağıda geniş olarak durulmuştur.

"Ocağın ve ateşin sahibi Türklerde, Tanrı değildi; Yani kuzey tundralarındaki Ya k u t Türklerince ocağın ve ateşin sahibi ismi veya ezi'si; D e d e K o r k u t 'a göre de, ocağın ismi'si; tapılan bir T a n r ı değildi. Ayrıca, her ocağın ayrı bir s a h i b i ve k o r u y u c u r u h u , vardı. Bu çok önemli bir noktadır. Bütün ocaklar, tek ruh ve tek ateş tanrısı tarafından, temsil edilmiyordu. G ö k t ü r k yazıtlarında, "T ü r k 'ün yer-suyu s a h i p s i z (idhisiz) olmasın", sözünden bu da anlaşılıyordu. Abdulkadir İ n a n hocamızın yer-sular ve onların "k o r u y u c u r u h l a r ı" üzerindeki görüşleri, çok açık ve kesindir. Ailede ocak, vatan anlayışında yer ve s u l a r , temel anlayışlardır. İslamiyet ile eski A n a d o l u 'da bazı değerlerin ismi, yani s a h i b i , padişah ve Allah oluyordu. Görülüyor ki Türk kültür ve düşünce tarihinin "jenetik metodu" ile, "dinler tarihi" yazma arasında, bir ayrılık doğuyor.

"Tanrı'ya, temaşa göstermek üzere ateş yakmak!" Bu muhtemelen ve mana dolu sözü, değerli arkadaşımız Ahmed Yaşar Ocak, "Vilâyetnâme-i Otman Babası" dan bulup, çıkarmıştır. (A. eser, s.190). Bu söz, bize de yeni bir ufuk açmış bulunuyor. Ateşi, "t a p m a k için yakmak" başka şeydir; "t e m â ş a g ö s t e r m e k için yakmak" ise, başka şeydir. Bu durumda ikincinin, bir ateş kültü olarak kabul edilmesi, çok güçtür. Yahut da, gelişme yoluyla, kült özelliğini kaybetmemiş olabilir. "Ateş alevleriyle, Tanrı'ya haber ve kurban iletme" anlayışları üzerinde dururken, bu mescelelere de dokunacağız

Tahta çıkışı, göğe ileten "Ulu ateş"

G ö k t ü r k çağında, - "elçilerin ateşle temizlenmeleri" dışında-, ateş kültü ile ilgili bir başka vesikamız yoktur. Ancak yüzyıllar boyunca, G ö k t ü r k ve U y g u r l a r 'ın idarelerinde yaşamış olan, Kitanlar gibi, P r o t o - M o ğ o l bazı kavimler vardır. Bunlar sonradan, Ç i n 'in kuzeyinde, büyük devlet kurmuşlardır. Gelenekleri üzerinde de, geniş bir kaynak birikimi vardır. Kitabımızın 1. cildinde, bu gelenekleri sık sık tenkid süzgecinden geçirmiştik. H ı t a y devletinin, özellikle başlangıçtaki geleneklerinde, üç unsur vardır: Birincisi geri Proto-Moğol kabile kültürü, ikincileri, Proto-Türk devlet geleneği. Üçüncüsü de, Çin protokol ve seremonileridir. "T a h t a ç ı k ı ş ı göğe ileten ulu ateş"; büyük bir seromonidir. Devlette Çin tesirleri çoğaldıkça, seremonide bu ateş artık bir odun yığını halinde kalmıştı. Bu konular üzerinde aşağıda durulmuştur.

Kurbanları göğe ileten, "Ulu ateş": Ulu ateş, Uluğ-ot, bu durumda tapılan bir T a n r ı değil; önemli h a b e r l e r ile k u r b a n ı göğe ileten bir vasıta, bir araç oluyordu. Tanrıya bir temâşâ gösterme", -idi. Dış tesirlerin az girdiği çok kuzeylerdeki B e l t i r Türkleri kurbanı ulu ateşe, tam olarak koyuyorlardı. Ulu ateş, muhaddes d o ğ u d a yakılıyordu. İkrâm ise, b a t ı d a yakılan, Küçük ateş, Küçük-ot'tan, pişirilirdi Tanrının payı, ulu ateşten iletilyordu. Ancak bu Ulu Tanrı, ateş tanrısı değildi. Bunlar, çok önemki noktalarlardı.

Uzakdoğudaki "Ateş dualarında" Türkçe "od" denmesi" Ot, od, Türkçe ateş demektir. Moğolca ise, ateş "gal" demektir. Ancak bazı M o ğ o l kavimleri ateş dualarında, "gal" değil; Türkçe ot diyorlardı. Buna dayanan B a n z a r o v , ateş kültürünün Türklerden Moğollara geçtiğini, ileri sürmüştü. Moğollar da ve H ı t a y devletinde, geri bir Ateş Tanrısı vardır. Buna da gal deniyordu. İleri toplum, devlet seremonisi ile yüksek din seviyesinde de, türkçe ot deniyordu. Bu da önemlidir.

"Hastalık, günahlardan temizlenme, yemin ve and" gibi ateşle ilgili geleneklerin, A n a d o l u 'daki izleri üzerinde, Hikmet T a n y u , Mehmed E r ö z ve Ahmed Yaşar Ocak gibi arkadaşlarımız, yerinde ve isabetli olarak durmuşlardır. Eski Türklerin çocukları ve tundralara kadar uzanan Türk Dünyası'nın bir parçası olduğumuzdan, hiç bir şüphemiz yoktur. Büyük ustamız ve öncümüz Prof. Abdulkadir İnan'ın görüşlerine ufak bir kaç şey katabilirsek, bu bizim için büyük bir mutluluk olur.

BİR ATEŞ DUASI VE YORUMU

Hocamız Prof. Dr. Abdulkadir İnan, "Şamanizm"; adlı kitabında, ateş ve ocak üzerinde, 6 sahifelik bir bölüm yazmıştır. Ancak yarısı dua metni olan

bu küçük bölüm bile, bir şaheserdir. Ufkumuzu değiştirmiştir. U. H a r v a, Şamanizm'deki ateş ile ilgili bölümü daha geniş tutmuştur. A l t a y inanışları, Uzakdoğu'daki M o ğ o l, S i b i r y a ve F i n - U g o r gelenekleriyle de karşılaştırılmıştır. Çok geniş kaynak kullanılmıştır. Fakat Türk kültürü ile Türk dilinde ve Türk tarihinden, haberi yoktur¹.

Biz burada Hocamızın görüşlerini özetledikten sonra, özellikle dualar ile masallardaki yeni materyeli sunacağız. Böylece Hocamızı, yeni vesikalarla denetlemeğe çalışacağız. İlk önce burada, B a n z a r o v tarafından derlenmiş, A l t a y ve Buret karışımı bir ateş duasını, tahlil ve motiflerini çözme yoluyla, sunmağa çalışacağız:

1) "Ey Kırılıçem, (Tanrıçam?), ey a n n e m, ateş!

2) "Sen, H a n g a y ve C u r - H a t u - H a n dağlarının tepesinde biten, " a k - k a v a k ağacından"; yaratılmışsın!

3) "Sen, " a n a m ız Ö t ü k e n " eteklerinden, (ayağından?) ortaya çıkmışsın!

4) "Tanrıların hakarı tarafından icad edilmiş ve yaratılmışsın! Ey a n n e m ateş!

5) "Senin, b a b a n, sert çelik. Senin a n n e n, ç a k m a k t a ş ı. U l u a t a n, Ak-kavak ağacıdır.

6) "Senin nurun, g ö k l e r e erişmiş! Ye r i n dibine kadar gider!

7) "Ateş! Sen gökteki kişi tarafından, taştan çıkarılmışsın! Tanrıça " U l u k e n " tarafından, bakılmışsın! (Bundan sonra verilen kurbanlardan söz edelim...)

8) "Gelin ve güveye ve bütün halkımıza, sağlık ve düzen ver! Sana secde ediyoruz!"

1. Ateşin, "Anne ve babası": Yukarıdaki bu muhteşem ve görkemli dua, bize bir çok şeyler öğretmektedir. U. H a r v a da, A t e ş - A n a motifi ve düşüncesi üzerinde durmuştur. Ona göre bu ateş ana motifi, M o ğ o l l a r ' dan V o l g a kıyılarındaki Ç u v a ş 'lara ve oradan da S a m o y e d 'lere kadar yayılıyordu. F i n kavimlerinde de görülüyordu². Ancak Türk kavimlerinin dışında, "Ot-Ene, Od-Ana, Ateş-Ana", deyimini ve anlayışı görülüyordu. Burada, hocamızın aynen metnini verdiği bir kaç dua ile R a d l o f 'un P r o b e n 'larından derlediğimiz bazı notlarla konuya bir aydınlık vermeğe çalışacağız. Bunların benzerleri, A n a d o l u 'da da görülebilir:

¹ U. H a r v a, Die Religiöse Vorstellungen der Altaiischen Völker, s. 161, 175.

² A. I n a n, Mahaleler, s. 394; Türk Şamanizmi, Ayrıca bk. B a n z a r o v, Çernaya vera ili şamanizmo u Mongolov: (Moğollarla Kara din veya şamanlık), St.-Pb., 1891, s. 25; U. H a r v a, aynı eser, s. 174.

³ U. H a r v a, aynı eser, s. 172.

a) O y m o n Kadın, "Ot Enesi" yani Ateş Annesi: R a d l o f 'a göre bu, bir *bitki ilahesi* idi⁴. Eski karakterdeki Kuzey masallarında, "çigleri pişir ve donları erit"; deniyordu⁵. Bu masallara göre "Ateş Ana"; dişleri dışarıya sarkmış" korkunç bir tanrıça idi.

- b) "30 başlı ateş Anam", 40 başlı yaşlı (karı) anam!" "30 dişli anam, 40 dişli kayın anam, gece ve gündüzün koruyucusu". Bu ateş duası veya ilâhisinde de, baş ile diş birbirlerinin yerlerini almışlardı. Hangisinin doğru olduğunu bilemiyoruz⁶. Bu da, " a t e ş a n a s ı " O y m o n - K a d ı n geleneğini desteklemektedir. U. H a r v a da bu kaynakları kullanmıştır⁷. Ancak hocamız kadar, bilinçli değildir.

2. Yaratılış ve ateş: Az sonra belirteceğimiz gibi G ö k t ü r k mitolojisi ile türeyiş efsaneleri, ateşin keşfini, daha realist olarak ele almış ve bunu, insanoğluna mal etmiştir. Ancak A l t a y şamanizmi bu konuya, iç ve dış tesirli başka motifler de katmıştır: "60 türlü ırmakların aktığı, mubarek kayın ağacının kök saldığı, 9 ıra dağın olduğu zaman, ateş ortaya çıktı": "Gök yerden ayrıldığı zaman, Ö t ü g e n anamızın eteklerinden doğmuşsun; b a b a n sert çelik, a n a n çakmak taşı, a t a n karağaç"... " D ü n y a a ğ a c ı ", bu her iki ateş ilâhisinde de görülüyordu. Bizce, Ö t ü k e n ve ç a k m a k motifleri dışındaki diğer unsurlar, dışarıdan gelmiş olmalıydılar. Zaten bu, bir Moğol Şamanizmidir.

"Ağaç ve ateş": Ağaç, ateşin ana maddesidir. Bunun içindir ki, ateşin keşfi ile ilgili efsanelerde, ağaç da önemli bir rol oynuyordu. Yukarıdaki mubarek k a y ı n ağacı, mitolojide bir g ö k a ğ a c ı görünümündedir. K a r a a ğ a ç ile a k k a v a k ise, ateşin ana maddesi olan, bir ağaç gibi görünmektedirler. A k k a v a k üzerinde, ağaç ile ilgili bölümümüze durmuştuk. Ateşin ana maddesi olan k u r u o t l a r ise, bir diğer A l t a y efsanesinde yer alır. Bunun üzerinde çakmak taşı ile ilgili konular içinde duracağız.

Dış tesirli motifler

3. Ateş kuşları: Bizce bu inanış da Türk Geleneklerinin özlerinden değil; dışlarından geliyordu: a) Bazı A l t a y efsanelerine göre, " K o r b o l - k o adlı bir kuş, insanlar ile hayvanların toplandıkları bir yerde, ateşin nasıl yakılacağını öğretti." b) Y a k u t Türklerine göre, "bir k a r t a l kendi keyfi

⁴ R a d l o f, Wänerbuch, s. 1076.

⁵ P r o b e n, I, 318. Bu A l t a y destanları çok mitolojik ve zeki karakterdedirler. Göklerde geçerler.

⁶ A. I n a n, Şamanizm, s. 70-74; Mahaleler, s. 394.

⁷ U. H a r v a, s. eser, s. 171.

⁸ A. I n a n, Şamanizm, s. 70; B a n z a r o v, Çernaya vera 'dan, s. 22 vd. " Ö t ü g e n a n a " anlayışı, zayıftır.

⁹ U. H a r v a, aynı eser, s. 162; D i r e n k o v a, Kult Ognya u Alıytsen i Tleut (Altayya Teleüt (Türklerinde, ateş kültü), SMAE, VI, Leningrad, 1927, s. 15 den.

için, taşları birbirine çakıyor ve bir ateş yakıyor. Bundan dolayı yer yüzünü bir yangın kaplıyor. Bu yangını görmeğe gelen insanlar, böylece çakmakla ateş yakmağı öğreniyorlar¹⁰...”

Altay efsanelerinin inanışında da, yerli ve yüce olanları vardı. Bunların yanında yabancılaşmış olanları da görmüyor değiliz: “Bir Kurbağa yüce tanrıya kadar ulaşıyor ve orada, ateş yakmanın sırlarını öğreniyor. Dağın üzerindeki bir taş ile, Hış ağacından aldığı bir kav parçasını kullanarak ilk ateşi yakıp öğretiyor...” -Uno Harva bunu, Potanin'den almıştır¹¹. Potanin'in derlemeleri, Radlof'un örneklerine göre geridirler.

4. “Ateş dağı, ateş denizi ve ateş ırmağı”: Bizce bu motifler de Türk mitolojinde yerli inanışlar gibi görünmemektedirler. “Ateş dağı”, Anadoluda daha çok volkanlar için, söylenen bir sözdür. Bunu Radlof da tesbit etmiştir¹². Bununla beraber Türk efsanelerinde volkan, çok az görülen bir motiftir. Baykal gölüne yakın Buryat Moğolları, ateşin galta-ula, yani bir volkan'dan geldiğine inanıyorlardı¹³. Herhalde bu inanış Kuzey tundralarına, Güneydeki kültürlerden gelmiş olmalıydı.

“Ateş denizi” de, herhalde bir cehennem motifi olmalıydı. Altay masallarında çok görülür: “Ayna Han'ın kızını alıp dönen yiğite, atı konuşarak yol gösteriyor. üç hali alıyorlar. Böylece ateş denizini geçiyorlar¹⁴...” Burada, “hali, Ayna Han, atın konuşması”; Türk mitolojisinin yerli motifleridir. Türk Mitolojisi adlı eserimizde, ateş denizi ile cehennem, dünyayı çevreleyen, Cök-deniz ile Ak-deniz'in ötesinde bulunduğunu göstermeğe çalışmıştık¹⁵.

“Ateş ırmağı” da, yine Ateş denizi içinde veya yanında incelenmelidir: “... Ey Ateş Anamız! 9 ırmağın kavşağında, 9 köşeli bakır evde oturan, ırmağın ve deniz tanrıçası¹⁶ burada “ateş tanrıçasının yeri” gösterilmek istenmektedir. Bakır-ev ise, Oğuz destanı içindeki, demir-ev motifini hatırlatmaktadır.

CÖKTÜRKLERDE; “ATEŞİ BULAN ATA”

Göktürk türeyiş destanları'nda ateşi, Türklerin ataları bulmuşlardır. Gerçi bu atalar da, “yarı-ilâh olan atalar”; idiler. Ancak Türkler bu şerefi,

¹⁰ Aynı eser, s. yer.

¹¹ U. Harva, s. yer; Potanin, Oçerki..., IV, 332.

¹² Radlof, Wörterbuch, I, s. 458; Ot maddesi.

¹³ U. Harva, Aynı eser, s. 161; Buryat-Moğol geleneğidir.

¹⁴ Proben, III, s. 261/315; Kan-Şeney destanı.

¹⁵ B. Ögel, Türk Mitolojisi, s. 472.

¹⁶ A. İnönü, Şamanizm, s. 69; Şaman düşüncesinden.

başkalarına vermek istemiyorlardı. Göktürklerin bu türeyiş efsanelerinin tam çevirmesi, Türk Mitolojisi I, adlı eserimizde sunulmuştur¹⁷. Ateşin keşfi ile ilgili bölümü, kısaca şöyledir:

“... Göktürklerin ataları Hunların kuzeyinde bulunan Soou ülkesinden çıkmışlardır. (Bu atalar) 7 kardes idiler... En küçük kardeşleri, ‘kurttan’ doğmuş, idi... Bu küçük kardeş, tabiat üstü bir güce ve özelliklere sahip idi. Rüzgarın esmesi ve yağmurun yağması için, emirler verebiliyordu.

“Onun iki karısı vardı. Bunlar, ‘yaz ve kış Tanrıları’¹⁸ nin kızları, idiler... Bunun dört oğlu vardı. En büyüğünün oymağı, - bir yenilgiden sonra, dağların üzerinde yaşıyorlardı. (Bu dağların çok soğuk olmaları nedeniyle), onun oymağı soğuktan çok sıkıntı çekiyordu. (ısınmanın bir yolunu bulamıyorlardı). Bu dört çocuğun en büyüğü, orada ‘ateşi bulmuş’ ve (oymağını ısıtabilmişti.) Böylece, oymak halkı da, ölmeden yaşamının bir yolunu bulmuştu.

“Bunun üzerine diğer üç kardes toplanarak, onu başkadan seçmişler ve ona ‘Türk’ unvanı vermişlerdi...”

Türk adlı başkan, yukarıda da görüldüğü gibi ateşi bulmuştu. Türkler bu şerefi başkalarına vermemişlerdi. Ebülgazi'ye göre, “Yafes oğlu Türk, çadırı keşfetmişti...” Yani Türkler, kendi başlarının çarelerini görmüşlerdi¹⁹. Görülüyor ki Göktürkler ateşin keşfine, büyük bir önem veriyorlardı²⁰.

YAKUT VE ALTAY DESTANLARINDA ATEŞİN KEŞFİ

Altay Destanlarında ise, ‘ateşi büyük Tanrı Ülgen, keşfetmiş’. Bu konuların en iyi araştırmacısı ve bilicisi Anohin'e göre, “ateşi yaratan, Tanrı Ülgen”; idi. Ocağı da, o yapıp, insanlara vermişti²¹: “Üç ateşi, yakıp veren; üç ayaklı (sacayağını), dikip, yapıp veren, Atam Ülgen!” U. Harva ise, Yakut Türk geleneklerini önemli görüyor ve onu başa alıyordu. Verbitskiy'in derlediği bir duada şöyle deniliyordu²²: “Bir yiğit, sesleniyor: ‘Bu ateş, nereden geliyor? Onu yaratanın vasıfesi ve gücü nedir?’ Sonunda şu görüşe varıyor ki ateş, süt gibi beyaz bir tahtta oturan Gök Tanrısı, Ürüna-y-Toyon'un oğludur...”

Türk folklorunda, ateşi Gök Tanrı veriyor: Yine Yakut Türklerine göre ateş, “göklerin üçüncü katında oturan Ulu-toyon tarafından,

¹⁷ Türk Mitolojisi, I, s. 27 vd.

¹⁸ Aynı eser, s. 377; İslâmî şecereler, Yafes'den başlıyor.

¹⁹ B. Ögel, Doğu Göktürkleri Hakkında Fesikalar, Belleten, 81, 1957, s. 87.

²⁰ A. İnönü, Makaleler, s. 413; Anohin, Altay şamanlığına ait maddeler'den.

²¹ U. Harva, aynı eser, s. 161; Verbitskiy, Altayşkiye İnarodstva, s. 97'den.

“ateş kargası” yoluyla insanlara gönderilmişti²¹...” Ya k u t Türklerinin bundan önceki inanışları, daha yerli olarak görünüyordu. *Ab a k a n Tanrılarının* bazı görüşleri, daha sosyal ve daha çok G ö k t ü r k geleneklerine, uygun düşüyorlardı²²:

“Başlangıçta bir oymak, tek bir ateşi, ihtiyaçları oldukça alıyor ve onu kullanıyorlardı. Sonradan gökten gelen bir kıvılcım, şamanlardan öğrenilme yoluyla alınmış ve ateş olarak yakılmış.”

AİLE ATEŞİ, MÜŞTEREK ATEŞ

Yukarıdaki *Ab a k a n* Tatarlarının Türk inanışları da gösteriyor ki, başlangıçta “*her a i l e n i n bir ateş veya ocağının var olduğu*”, düşünülüyordu. Bütün insanların kullanmaları için, gökten gelen ateş ise, sonradan şamanlar yolu ile elde edilmiş imiş. Yukarıda kısaca sunduğumuz G ö k t ü r k türeyiş efsanesinde de görüldüğü gibi, “*aile ateşi, aile için, ailenin atası tarafından keşfedilmişti*”. Yine Tanrı *Ülgen de*, “*ateşi ocak, yani sacağı ile birlikte göndermişti*”. Bundan dolayı, “*aile ocağı*”nın büyük bir önemi vardı. *A n a d o l u*’da da bu inanış, devam etmektedir. “*Ata ocağı, baba ocağı*” gibi sözlerimiz de, bu çok eski inanışlarımızın, bu güne gelen izleridir. “*Ocak ve yuva*”, ata ve baba ocaklarına dayanmakla, değerleniyordu.

“*Ocağın devamı*” da, ayrı bir önem taşıyordu. “*ocağın sönmesi*”, ailenin bitmesi demektir. *A n a d o l u*’da, “*ya evlad bir, ya ocak kör*”, atasözünde, “*bir evladın yok ise, o zaman ocağın kör*”, demek isteniyordu. “*Odsuz, ocaksız*” sözleri de, hem yoksulluğu ve hem de, yuvaşız ve ailesiz olmayı anlatan atasözleriydi.

“*Ata'nın yaktığı ateş ve annenin kurduğu ocak*”, anlayışı üzerinde de biraz durmak gereklidir. Bazı *Altay-Türk* dualarında, bu inanışın izlerine rastlıyoruz. Gerçi bu dualar, tam bir *mitoloji* idiler:

“*Ata m ı z ı n (çakmak taşıyla) yaktığı alevli ateş!*”

“*An a m ı z ı n gömdüğü, taş o c a k!*”

“*Parlak göklere yükselen boz d u m a n!*..

“*D ü n y a y ı, d o l a ş ı v e r!*...”

Bu duaları tam olarak anlayabilmek çok güçtür. Sıcak alevli ateşin dumanı, “*göklere erişiyor ve yardım istiyor*”²⁴. Ocağın dumanı, aynı zamanda gökle-

²¹ Aynı eser, s. 46.

²² Aynı eser, s. 46; *Агапатов - Хангалов, Шаманизм у Бурят Иркутской Губернии (Иркутск обл. гиндеки Бурятларда шаманизм), Иркутск, 1881, s. 5; Бурят-Монгол гялендэ.*

²⁴ A. I n a n, *Şamanizm*, s. 131; *Altay şaman dualarından*.

re giden, kulun bir dileği ve habercisi gibi görünüyordu. Asıl önemli olan, “*babanın ateşi yakması ve annenin de ocağı kurması*” idi. Ocak ile ilgili gelenekleri, “*Türk ailesi*” ile ilgili kitabımızda toplayacağız.

YEMEKLERİ, “ATEŞTE PİŞİREN” VE “ÇİĞ YİYEN” TÜRKLER

1. Yemeklerini pişiren türkler: Yukarıda sunduğumuz G ö k T ü r k efsanesinde de görüldüğü gibi ilk Türkler, *Türk* adını taşıyan başkanlarının yardımıyla, ateşe kavuşmuşlar ve yemeklerini pişirmeye başlamışlardı. Türkler, bundan önce ateşi tanımıyorlardı? Efsane bu konuda bir şey söylemiyor; yalnızca yüksek dağlarda kalıp, soğuklara dayanamadıklarını anlatıyordu.

Türklerin eti ve diğer şeyleri çığ yediklerine dair en küçük bir vesika bile yoktur. Belki savaşta veya kıtlıkta, bu olabilir. Aşağıda *Fin-Ugor* kavimlerinden *Vogul*’lar hakkında sunacağımız bir efsane, Türklerin Batı komşularının çığ et yediklerini gösterecektir. Anlaşıldığına göre T ü r k l e r Batıya ve Uzakdoğu’ya doğru uzandıkça, yemek kültüründe de bazı değişiklikler olmuştu.

2. Yemeklerini, “Çığ yiyen”ler: *Fin-Ugor Vogul*’lar: Türklerin Batı komşuları *Fin-Ugor* kavimlerinden biridirler. *Proto-Türk* kültürü bakımından aralarında bir benzerlik vardır; “*Bir savaştan sonra Vogullar’ın bir bölümü, ellerindeki yiyecekleri çığ çığ yiyorlar. Böylece düşmanın elinden kaçıp kurtuluyorlar. Bundan dolayı bunlara “kutlu kavi m” deniyor. Vogulların soyluları, bunlar oluyorlar. Yemeklerini pişirip, yiyenler ise, düşmana esir oluyorlar ve köle olarak yaşıyorlar.*”

Bu *Fin-Ugor* kavmi, anlaşıldığına göre, yemeklerini pişirip, yiyenleri küçük görüyorlardı. Bunun için de ellerinde bir neden bulunuyordu. Bu efsane ile diğer konular, *Türk Mitolojisi* adlı eserimizin cildinde, çok daha geniş olarak ele alınmıştır. Uzakdoğu ve Japonya’da da, “*çığ et veya balık yiyen*”; bir kültür çevresi vardır²⁵.

EVİN OCAĞI VE AİLE BİRLİĞİ

1. Baba evinin ocağından “Ateş götürme”: Çok eski geleneklerden yola çıkarsak, bu günkü inanışlarımızı, daha iyi anlayabilir ve tanıyabiliriz. Ocakla ilgili inanışları, “*Türklerde aile*” adlı eserimizde, daha geniş olarak ele alacağımızı, yukarıda söylemiştik. Ancak mitolojiyi de açıklamak için, zaman zaman bu konulara dönmemiz gerekiyor.

²⁵ *Türk Mitolojisi*, s. 54; Yemeğini pişiren ve pişirmeyen kavimler.

"Oymağın müsterek ateşi" üzerinde de az önce durmuştuk. Bu konuda, yalnızca olsanelerde, küçük izler vardır. "Oymaktan aileye" iniş, sosyal gelişmenin bir basamağıdır. Daha sonraki çağlarda, bu geleneğin devam ettiğini gösteren izler bulamadık. "tahta çıkma, yas veya kurban" törenlerinde toplulukça yakılan büyük ateşler, belki bu anlayış içinde görülebilir.

Mukaddes ateş ve "Aile ocağı": Türklerde, İran'da olduğu gibi bir ateş kültü yoktur. İran'da sönmeyen ateş, evin dışında ve tapınılacak yerlerde yakılırdı. Türklerde mukaddes ateş ise, evin içinde bulunan aile ocağı idi. Ashında ateş, insanlığın vaz geçilmez bir yardımcısı olduğundan, bütün Asya'daki ateş kültürleri arasında bir benzerlik olabilir.

Demircilik ve ateş: Yakut Türkleri, Proto-Türk kültürünün, en eski geleneklerini içinde toplar. Ancak yabancı tesirlerden ayıklayarak, kullanılması gerekir. "Yakutların en büyük demircilerinden biri, Ağlıs adını taşıyordu": Yakut Türkçesinde Ağlı sözü, "koruyucu ve muhafız" demektir. Aile ocağı ve mukaddes ateş gibi anlayışlar da, bu sözle anlatılıyordu. Yakut Türklerine göre aile ocağı, hiç bir zaman, "sönmemesi gereken, mukaddes bir ateş"; idi. Bu ocağı koruyun, ayrıca bir ocak ruhu da vardı. Ocak ruhu üzerinde ayrıca duracağız. Ocakta yanan ağaç, özellikle meşe (mas) ağacı da, mukaddes sayılırdı²⁶.

Eski evden, yeni eve ateş götürme: Altay Türklerinde ve diğerlerindeki ateş kültü hakkında, bir araştırma yazan Dırcenkova, bu aile geleneklerini görmüş ve yazmıştı. Altay Türkleri ile Buryat Moğolları, "yanan bir odunu, bir evin ocağından, diğer bir evin ocağına götürme" geleneklerini sürdürüyorlardı. "Eski evdeki eski ateşi, yeni eve taşıyorlardı. Ailenin en büyüğü, eski ateşin korularını, bir kürek içine koyuyor ve yeni evin ocağına koyup, yeni bir ateş yakıyordu. Bundan sonra da, "Ateş-Ana" için, bir dua söylüyorlardı. Kardeşler evlenip, ayrıldıkları zaman da, en küçük oğul, eski ateşin, sahibi oluyordu"²⁷.

"Od-Teğin", yani ocağın piresi gibi unvanlar Türklerde küçük oğullar için söylenirdi. Çingiz Han devletinde bu ünvan, otçığın veya oçığın olmuştur. Baba ocağının, yani eski ateşin sahibi, küçük oğul idi. Dırcenkova'nın yukarıda adı geçen eserindeki geri Türk kavimlerinde bu unvanlar henüz görülüyordu. Bu gelenek, Anadoluda da, daha kapalı üslupla yaşar.

"Evlenen çocukların baba ocağından ateş götürmesi", belki de aranırsa Anadoluda da görülebilir. Ancak Kuzey Türkleri ile, Volga boylarında

²⁶ Pekarskiy, Yakut Sözlüğü, (tercüme), I, s. 51; Türk Mitolojisi, s. 60.

²⁷ U. Harva, aynı eser, s. 166; Dırcenkova, Kültürümüzün (ateş kültü), s. 67'den.

FİN kavimlerinde bu gelenek, uzun süre yaşamıştır. Çok kuzeylerdeki Buryatlar ise, "büyük kurban törenlerinde yakılan büyük ateşlerini bile aile ocağı korularından götürüyorlardı"²⁸... Orta ve Kuzey Asya ile Batıdaki FİN-Ugor kavimlerinde bu gelenek çok yaygındır. Baba evinden ayrılan çocuklar, baba ocağından ateş götürüyorlardı.

Ailenin ocağı sönmemelidir!

Anadoluda da pratik olarak, mangaldaki ateşin üzerine kül örtülür ve böylece sabaha kadar bu ateş korunurdu. sabahleyin de bu ateş, kolaylıkla canlandırılırdı. Ancak çok kuzeylerdeki Yakut Türkleri bunu, başka türlü yorumluyorlardı. "Ateş, gece uyuyor"; diyorlardı²⁹.

"Ateşin sönmemesi, uğursuzluk getiriyor": Ashında bunun pratik yararları da vardı. Zaten eski Proto-Türk geleneklerinin çoğu, bu pratik yararları taşıyordu. Zarar verebilecek bir şey, günah veya fanatik sonuçlarla yorumlanıyordu. Bunun için ocak her zaman canlı tutuluyordu. Altay Türklerinde, "komşular yeni gelinin evine odun veya yakacak getiriyorlar ve ocağına yerleştirerek, "ocağın hiç bir zaman sönmemesi için, diye dua ediyorlardı". Bu bizde, bazı yönleriyle şimdi de yaşayan bir dilektir. U. Harva, Baykal gölünün batısındaki Tundralarda yaşayan Buryat Moğollarında, "çocuksuz kalanların, benim ocağımın ateşi söndü, dediklerini"; yazıyor ve bundan dolayı, çok duygulanıyor³⁰. Kafkas kavimlerinin düşmanları için söyledikleri, "ocağın sönsün"; sözünü de bunlara katıyordu. Ashında bunların hepsi, Türk kültür çevresinde gelişen ve yayılan geleneklerdi.

- Ev ile ocak ilişkileri, göz önünde tutulmadan bu meseleler iyice anlaşılmaz. Anadoluda ocak ile birlikte, mutfak da ayrı bir önem kazanır. Dede Korkut'ta da, "Karamudba k dikilende, ocak kalmış"; yani isle kararmış kara mutfak çadırı dikildiği zaman, ocak da yapılıyordu³¹. Kara mutfak çadırı gidince de, yerde ocak kalıyordu. Bu, bir gelişmedir.

"Evin kurulacağı yer" de, ayrı bir önem taşır. Temel atılırken kurban kesilmesi de, bizzat çok eski bir Türk geleneğidir. Bunu, çok kuzeylerdeki Yakut Türklerinde de görüyoruz: "Ev için kutlu bir arsa aranır. Bulununca, kurban kesilir. "Sekiz kenarlı yerin sahibi Ana Hatun (Ebe Hatun)'dan dua

²⁸ Aynı eser, s. 197.

²⁹ Aynı eser, s. 166; Hudya Kov, Ferhoyanskiy Slovník (Ferhoyanskiy raporları), Irkutsk, 1890'dan; Buryat-Moğol geleneği. Ayrıca krl. Potamini, Oçerki, IV, Altay'da.

³⁰ U. Harva, aynı eser, s. 166; Potamini, bu inanışları daha geniş anlatışıyor: Oçerki, II, s. 115; IV, s. 20-30. Güney-Batı-Moğolistan'daki Altay eteklerindeki Türklerde, U. Harva, etnik yapıdan habersizdir.

³¹ Dede Korkut kitabı, 44.

ile izin alınır... O c a k yaparken kurban kesilir, kurbanın kanı ocağı sürülür ve ateşe serpilirdi...” Bu tören üzerinde, ayrıca durmuştuk³¹. Görülüyor ki her geleneğimizin, Proto-Türk bir kökü vardır.

“Baba ocağı”, “Ocağın sönmesin!”

Şimdi geliyoruz, dünlerden bugünlere, binlerce yıllık geleneklerimize: Bu konuda, özellikle A n a d o l u ’da o kadar çok güzelve yüce inanışlar var ki, bunların hepsini burada yazma mümkün değil. Biz, bir şeyler verelim, ön gösterelim, bizden sonrakiler de bizden sonra bunlara çok şey katsınlar!

1. “Ocağın sönmesin!” Bu bir duadır. Hem de yüce bir dua! evimizde, ilimizde, devletimizde ve her yerde söylenen bir dua! S i b i r y a ’nın kuzeylerindeki tundralarda Ya k u t Türklerine gidelim de, bu duayı onlardan dinleyelim. Çok uzun yıllar önce güneylerdeki Türk kitlelerinden kopmuş; ancak Proto-Türk, Türk kültürünü saklamış olan bu geri Türk kesimlerinden bir şeyler dinleyelim³²:

“... Yapılacak evin kutlu olması, o c a ğ ı n mukaddes ateşini daima yanması, nesillerin çoğalması, hayvanların verimli olması için dua ederler ve “uruy” diye bağırarak, kaşığı havaya fırlatılır... Ateşe bakıp, dua ederler... Bundan sonra düğün gibi bir tören yapılır. Ondan sonra yaşlılardan biri, şöyle bir dua eder:

“Ateşi, alevli yak! Yaktığın ateşin, kıvılcımları sönmesin! Kızın oturduğun ev, bereketli olsun! Ya z ı n oturduğun ev, k u t l u olsun!...”

Seroşevskiy, Dırenkova, Anohin gibi derin araştırmacılar, Kuzey Türkleri arasında, araştırmalar yapmışlardır. Uno Harva da, bunların bir bölümünü toplamıştır. Fakat Türkçe ve Türk kültürünü, genişlemesine, bilmezler. Hocamız Prof. Abdulkadir İnan bunlara, kendi ruhundan ruh vermiştir. Hem bir Türk ve hem de araştırmacı olarak. Hocamız bunlara ait dualar ve ilâhi metinleri de vermiştir. Ancak bu metinler içindeki bir çok bilgiler, satırlar arasında kaybolmuş ve açıklanmaz kalmışlardır. Biz bu ilâhilerdeki incelik ve derinlikleri, ana metinleriyle karşılaştırarak, aydınlığa çıkarmak istedik.

Dede Korkut’ta, “aile ocağı”: D e d e K o r k u t ’a dönelim, S i b i r y a ’nın tundralarından, D e d e K o r k u t O ğ u z l a r ı n a dönelim:

1) “Oğul atanın yeteridir, iki gözünün biridir,

“Devletli oğul kopsa, o c a ğ ı n ı n közüdür! (DK,4)

³¹ A. İnan, Şamanizm, s. 117-118: Yakut Türklerinde.

³² Aynı eser, s. 118: S. Yaströmskiy’den. Anınlanan bir kaynaktır.

2) “Oğlum Uruz ok atanda, puta kalmış!
“Oğuz begleri at çapanda, meydan kalmış!
“Kara mudbak dikilende, ocak kalmış! (DK,44).

3) “Cafillice görklü başın, kesin!

“Alca kanın yer yüzüne dökün!

“Oğluyile ikisini bir yerden öldürün!

“O c a ğ ı n ı söyündürün, deyü söyleydiler!

“Hanım baba! Korkarım! (DK,143)

D e d e K o r k u t ’tan yukarıda sunduğumuz üç örnek, bize çok şey öğretilmektedir. Ancak, “devletli bir oğul, baba ocağının közü”, olabiliyordu. D e d e K o r k u t , her oğulu baba ocağının közü olarak saymıyordu. Bu da önemlidir. “İ l g i d i n c e , ok meydanı, at meydanı kalıyor”. Bu, söylenen sözlerin bir bölümüdür. İkinci fikri ise, “Kara m u t f a k g i d i n c e d e , ocak kalıyordu”. Ocak, ilin yere vurulmuş bir mühür gibi idi. Sahipsiz ocak sönmüş ve sahipsiz kalmıştı. Ocağın sahibi üzerinde de, az sonra duracağız.

2. “Ocağına su koymak, salmak”: Bu da bir eski A n a d o l u ve O s m a n l ı deyimidir. Bu konuda bir kaç örneği, Tarama Sözlüğü’nden seçerek, sunacağız:

1) “Ocağına su koyulup, atanız ocağına” (16.yy). - 2) “Ulumuz kiçimiz, başına o d y a k ı p , ocağına su koymayasın!” (14.yy). - 3) “Su koydu Bülbülün ocağına, meğer jâle!” (15.yy). - 6) “Yezid ocağına su salma...” (15.yy). - 7) “Bu tarik ile Yeniçeri ocağına su koydular...” (Koçu Bey Ris.). Görülüyor ki örnekler, daha da çoğaltılabilir³⁴.

“Ö ç ü r m e k ”, çok daha eski Türkçede, söndürmek demektir. Bu söz, otu, yani ateşi söndürme için söylenir. Bunun yanında anıng öpkesin öçürdü” deyişinde de, onun öfkesini yatıştırdı, anlayışıyla kullanıldı³⁵. Ayrıca aynı söz, “onu döverek (urup) nefesini kesti (tıtı öçürdi)” manasında da söyleniyordu³⁶.

“Ateş, alevle söndürülmez”, atasözünün de, yine aynı kaynaktan ve aynı yerde görüyoruz. Bu atasözünde alev, eski Türkçe “odhug” sözüyle karşılanıyordu.

3. “Düşmanın ateşini söndürme”: G ö k t ü r k yazıtlarında, düşmanın ordusunun, “otça, borça”, yani “ateş ve fırtına gibi geldiğinden” söz açılıyordu³⁷ Bu, Türklerin çok eskiden beri süre gelen bir anlayışları idi. Kaş-

³⁴ Tarama Sözlüğü, V, s. 2907 vd.

³⁵ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 522; Brockelmann, AM Pr, 7, 2.

³⁶ Aynı eser, a yer.

³⁷ Kültürün Yansı, ID37.

garlı Mahmud, 11. yüzyılda halk ağızlarından derlediği bir şiirde ise, şöyle diyor:

"Düşmanın ateşini söndüren, ordudan uzaklaştıran,

"İşleri çözüp geçirene, öldürücü ok değdi!"

Eski Türkçedeki "yaygı otın öçürge" sözü, güzel ve açık bir sözdür. Toy ve ordu sözleri, eski Türkçede karargâh anlayışını karşılıyordu. Burada, öz "Düşmanın hücumunun ateşini söndürüyor ve ordugâhdan (toydan) göçürüyor ve uzaklaştırıyordu"⁴⁰.

"Ordunun ateş gibi parlaması", D e d e K o r k u t içinde de görülüyordu. Burada şılamak, ıstıdamak sözü kullanılıyordu. Bu da, silahların parlaması olsa gerekti. D e d e K o r k u t'ta, şöyle deniliyordu:

"Deniz gibi kararıp, gelen nedir?

"Ateş (od) gibi şılayıp, yıldız gibi parlayıp, gelen nedir?"

Babası da oğluna, "Kara deniz gibi yaykanıp gelen, kâfirin leşkeridir", diyor⁴¹. Türk edebiyatı çok geniştir. Bu gibi örnekler, daha da çoğaltılabilir.

AİLE OCAĞI

Görülüyor ki, dönüp dolaşıp, yine aynı konulara geliyoruz. Aralarında küçük ayrılıklar olsa bile, Türk kültür tarihi bakımından, bu meseleler, üzerinde durmağa değer. Yine sözumüze D e d e K o r k u t ile başlayalım. Ondan sonra da, Altaylara ve Sibiryalılara kadar uzanalım:

D e d e K o r k u t'tan: - 1) "Ol (kadın) Ayşe Fatma soyudur, Hanım! Anın bebekleri yetsin, o c a ğ ı n a b u n ç ı l a y ı n a v r a t g e l s i n ! . . ." (DK,9). - 2) "Ol (kadın), Nuh Peygamber'in eşiği aslıdır. Andan dahi sizi Hanım, Allah saklasın! O c a ğ ı n ı z a b u n ç ı l a y ı n a v r a t g e l m e s i n ! . . ." (DK,9). - 3) "Devletli oğul kopsa, o c a ğ ı n ı n k ö z ü d ü r ! . . ." (DK,4-1)... Bu sözler, D e d e K o r k u t'un muhteşem girişinden alınmıştır. Kadınların kaçtırlı olduklarının üzerinde durur. Sonra da ocağına böyle avrat gelsin veya gelmesin diye, duada bulunulur.

"Odsuz ev, kutsuz er": Bu söz, 16. yüzyılda yaşamış olan halk şairi, Güvâh'den alınmıştır⁴². Bunda, az söz; fakat çok mana vardır. Yine 16. yüzyıl A n a d o l u edebiyatından, manalı bir şiir daha sunalım:

"Kara karıların, o d s u z o c a ğ ı !

"Kara günlülerin k u t s u z b u c a ğ ı !

"Odsuz-kutsuz" sözlerinin eşlemesi, görülüyor ki eski A n a d o l u'da yaygın bir anlayış ve söyleyiş idi. Buradaki, kara karılar, herhalde bahtsız, dul ve yoksul kadınlar olsalar gerekti.

"Kaba od" sözü ve anlayışı üzerinde de, yeri gelmişken biraz duralım. Ayrıca D e d e K o r k u t'ta, ailenin soy kütüğü anlayışıyla söylenen, "k a b a a ğ a ç" deyişini de hatırlayalım! "Gölgelice kaba ağacın kesilmesin!" D e d e K o r k u t'ta sık sık görülen bu dua, ailenin kökü, varlığı ve sembolü ile ilgili idi. Ağaç ile ilgili bölümümüzde, bunun üzerinde geniş olarak durmuş-tuk. 14. yüzyıla ait bir A n a d o l u metninde, şöyle deniliyordu: "Cünahsız niceyi yoğ eyledin sen! Kaba odu uvak koğ eyledin sen!..." Burada, sen dediği, ö l ü m idi. Kişilerin ölümü, yine ateş ve ocakla ilgili görülüyor gibiydi⁴³.

"Od yok, ocak yok": "Odsuz, ocaksız"; "Ya evlad bir, ya ocak kör", gibi sözler de, bugünkü A n a d o l u'da söylenen sözlerdir. Bu örnekleri, Tarama Sözlüğünden, daha da genişletebiliriz: "Ocağı, yâd eline değil, evladına düşme"; "Cenabı Hak, ocağın koymadı hâli"; "Bilir ocak ocak her bir diyd-ri"... Görülüyor ki örnekler daha da çoğalıyor ve genişliyorlar.

AİLE OCAĞI VE "PROTO-TÜRK İNANIŞLARI"

Şimdi yolumuz Ortaasyalara, Altaylara, Sibiryalara ve hatta Batı ile Doğu Asyalara düşecektir: Yukarıda sunduğumuz inanışlarımızı, nasıl çok eskilerden yegeriyor, yerlere ve zamanlara göre gelişiyor, neler alıp, neler veriyorlar da, günümüze, bizlere kadar geliyorlar?

1. Ateş, ocak ve evimiz: Ateş, ocakta ve ocak da evimizdedir. Ancak Ya k u t Türklerine göre "ateş ruhu" (Uot-iççite), bir canlı gibidir. Nefesi, dumandır. Yiyeceği, kuru odundur. Ya t a ğ ı , kurum ve işle kararmıştır. Ateş koru, onun yastığıdır. Y o r g a n ı i s e , küldür⁴⁴. Bu çok değerli bilgiyi U. Harva, Gorohov'dan almıştır. Ateş ruhu ile ilgili bölümümüzde, bu konuya, yeniden döneceğiz.

2. Dumanla kararmış, "Ata çadırı": Bu çok değerli bilgiyi, büyük Hocamız, Prof. Abdulkadir İnan bulmuştur. Ancak yukarıdaki bilgiler, hocamızın vesikasını, daha da aydınlatmaktadırlar. "Ateş ruhunun nefesi, soluğu, dumandır", deniyordu. 9 atadan beri, bu ruhun soluklarıyla karar-

⁴⁰ Kaşgarlı Mahmud, aynı yer.

⁴¹ D e d e K o r k u t kitabı, 120.

⁴² Tarama Sözlüğü, V, s. 2914.

⁴³ Tarama Sözlüğü, IV, s. 2143.

⁴⁴ U n o H a r v a , aynı eser, s. 172.

miş olan bir çadır da, mukaddes olmalıydı. Hocamızın kararmış ata çadırı hakkında verdikleri bilgi, kısaca şöyledir⁴¹:

"... Kazak-Kırgızların... boylarında 7. veya 9. atanın torunlarının tümü, "ulu ev" (ülgen üy) dedikleri eve toplanırlar. Bu eve veya çadıra, "Kara çangarak" da derler. Bu, yüzyıllar boyunca, "kararmış çadır", demektir. Bu çadırda verilen söz, bir yemin sayılır. Çadırın sahibi, genç bir delikanlı da olsa herkesten saygı görür..."

Bu çok değerli bilgiyi, veya bunun benzerlerini, U. Harva ile diğer Rus araştırmacılarının eserlerinde göremiyoruz. Hocamız her zaman, en önde idiler. "Baba evi" nin sembolü, onun ocağıdır. Yukarıda evlenen oğlanların, baba evinden ayrılırken, yanan odunlarla veya közlerle, kendi evlerine nasıl "baba ateşini" götürdüklerini göstermeğe çalışmıştık. Bunlar Altayların vadilerinde veya Sibiry'a'nın Tundarlarında kalmış Türklerdi. Yukarıdaki muhteşem örnek ise, "atalar evi" nin bir sembolüdür.

"Ateş", babanın; "Ocak", ananın

Bu, eski ve yeni düşünce ve ihtiyaçlara göre, çeşitli yönlerden açıklamaya bağlı tutulabilir. Bu gün bile, "ateşi baba bulup, yakar; ocağın başında, ocak işleri için ise, ana oturur". Bu da bir yorumdur ve Türk düşüncesine göre, yanlış değildir. Bir Altay şamanı da, şöyle deniliyordu: "Atamızın yakmış olduğu alevli ateş; Anamızın gömdüğü, taş ocak". Bu sözler üzerinde yukarıda da durmuştuk. Burada yakmak yerine, "çakmak", yani çakmakla yakmak, anlayışı kullanılıyordu. Altay şamanlarının, "ene hömgön tas ocak", yani ananın gömdüğü taş ocak sözünü, ise, hepimiz anlayabiliriz⁴². Ev yapılırken herhalde ocağı anneler yere gömüyorlardı. Bu da sembolik bir sözdü.

Ocağın gömülmesi: Ocak, nasıl gömülüyordu? Bu, daha çok tandır için söz konusu olabilirdi. Ancak, her ne olursa olsun, ocak, bir çukurdu. Nitekim Dede Korkut'ta da şöyle deniliyordu: "... (Karaça Çoban'ın), attığı taş... yere dahi düşse, toz gibi savrulur idi, ocak gibi obrulur idi⁴³..." Buradaki obrulmak sözü, oyulmak ve çukurlaşmak demektir. Herhalde bu ilâhi çobanın taşının, açtığı çukur çok derin olmalıydı. Böylece, Dede Korkut ile Altay duaları arasında bir yakınlık kurmak istedik.

"Üç ateşi tutuşturup veren, üç ocağın (sac ayaklarını) bağlayıp (kadap) veren" de, Tanrı Ülgen, yani bir "erkek ata idi. Ocağın yapılması da bir merasimle olur. Kesilen kurbanın kızı, ocağın içine sürülür ve yanan ateşe saçılarak serpilirdi.

⁴¹ A. İnan, Şamanizm, s. 68: Şaman ilâhilerinden.

⁴² A. İnan, s. 128: "Yakmak" ve "çakmak" anlayışı.

⁴³ Dede Korkut kitabı, 56.

Ocak ateşine "selâm": Anadolu'da bazı zümreler dışında halkta, ocağın yanan ateşine selâm verme veya niyaz gösterme gibi seremoniler kalmamıştır. Ancak ocağa tükürme veya ocağı çiğneme, basma gibi hareketler, hoş karşılanmamıştır. Bunu Ali Rıza Yalçın da, görmüştür. Bazı Altay Türk kesimlerinin, ocağa veya ateşe saygı gösterdiklerini biliyoruz. Yakut Türkleri, sözlerinin doğru olduklarını doğrulamak istedikleri zaman, ateşe eğilip, konuşurlardı. Yine Yakut Türkleri, "eğer konuşurken ocak çıkartıyor ise, söylenen sözler doğrudur", diyorlardı. Bu inanışlar, Ostyak ve Samoyed gibi Fin-Ugor kavimlerinde de görülüyordu. Onlar da sözlerinin doğru olduğunu doğrulamak için, ocağa eğiliyorlardı. "Çünkü ateşin gücü onları, doğru söylemeğe zorluyordu". Samoyed'ler ise, "ateşe bir bıçak sokuyorlar ve eğer yalan söylüyorsam, ateşin yaşlı büyük annesi, beni yutsun", diyorlardı. Görülüyor ki, Türklerin uzak veya yakın akraba kavimleri arasında, bir anlayış benzerliği vardı⁴⁴.

GELİNLER VE OCAK

1. Gelinlerin ocağa "Selâmı": Anadolu'da artık, bir protokol ve seremoni gereği olarak, gelinlerin "koca ocağına" selam vermeleri görülmemektedir. "Ancak gelinlerin koca ocağına, hamur yapıdırma" veya benzer bazı saygı hareketlerinde bulduklarını, biliyoruz. Manas destanı içinde, Ak-Saykal Hatun'un nikâhı kıyıldıktan sonra, şöyle deniliyordu: "Ak-Saykal eve girdi, eğilip (enkeyip) selam kıldı, ateşe (otko) gelip Ak-Saykal, ateşe (otko) selam kıldı!"

Bu konuda Hocamız Abdulkadir İnan, şöyle söylüyordu: "Yeni gelen gelinlerin, ata çadırındaki "ateşe selâm" verdiklerini, ben çok gördüm. Buna Kazaklar "teci m" derler ki, galiba arapça "tâzim" sözünün bir bozuntusu olsa gerektir. Hocaları bol olan bölgelerde bu adet yasak edilmiştir". Bu gelenek, İslamı yete aykırı idi. Bundan dolayı Anadolu'da bu geleneği bulma çok zordur. Ancak bazı yollarla saygı gösterilmektedir.

2: Evli kız, baba ocağına, artık yaklaşamıyor: Çünkü nişanlı bir kızın, kalını ödenmemiş ve nikâhı kesilmemiştir. Altay Türklerinde, "yabancılar ateş kültü ile ilgili seremonilere katılmıyorlardı. Evlenme yoluyla başka bir aileye geçmiş olan kızlarda bu haklarını kaybetmiş oluyorlardı⁴⁵.

⁴⁴ U. Harva, aynı eser, s. 165. U. Harva, kendisi Finlandiyalıdır. Bunun için Fin-Ugor geleneklerini iyi biliyordu.

⁴⁵ A. İnan, Manas destanı üzerine notlar, Makaleler, s. 141.

⁴⁶ U. Harva, aynı eser, s. 166: Dıranokova, Altay ve Telyüt (Türklerinde) ateş kültü: (Kültürel açıdan...) s. 308.

"ÜÇ ATEŞ" VE "ÜÇ OCAK"

1) "Saca yak": En eski bir ocakmış gibi anlatılan bu "üç ocak" geleneğini, Türk dili ve kültürü bakımından zengin olan, Teleüt Türklerindeki bir örnekle belirttik. Altay Türk geleneklerinin en iyi araştırmacılarından biri olan Anohinde, üç ocak ile ilgili bir dua veriyor:

"Üç ateşini, yakıp veren!

"Üç ocağını, dikip veren!

"Atam Ülgen!

Buradaki yakma, yani "küydürme", alevlendirmek demektir. Üç ocağı dikmek için de, "kadap" deniyordu⁴⁴. Anadolu'da da kadamak, dikikle tutturmak demektir. Herhalde bu, "saca yağı"nın üç ayağını, birleştirme anlamında söylenmiş olsa gerekti.

2) "Üç duvarlı ocak": Bu anlayış da Direnkova tarafından, yine Teleüt Türklerinde bulunmuştur⁴⁵. U. Harva bu söyleyişi, kuzeydeki Buryatların, "üç taşlı ocak" deyişleriyle karşılaştırmak istiyor⁴⁶. "Üç duvarlı ocak", bu gün de Anadolu'da çok görülür. "Üç taşlı ocak" ise, çok geri bir ocak türüdür. Yukarıda sunduğumuz Altay duasında da görüldüğü gibi,

⁴⁰ Harva, a. eser, s. 167; Direnkova, s. 68. Ana kaynağı oluşturan Potanin'in bu derlemeleri, Altay kesimlerine aittir; Özerki, I, s. 30.

⁴¹ Anohin, Altay şamanlığına ait maddeler; A. İnan, Makaleler, s. 413.

⁴² Direnkova, aynı eser, s. 63.

⁴³ U. Harva, aynı eser, s. 55. Bu inanış, Buryat-Moğollara'na aittir.

⁴⁴ Direnkova, kult. oğniya... (Ateş kültü...), s. 66-67; U. Harva, aynı eser, s. 166.

⁴⁵ U. Harva, s. 167; Direnkova, aynı eser, s. 63, 68; Altay ve Teleüt Türklerinde, "ateş kültü".

⁴⁶ Harva, aynı eser, s. 167. Potanin'in notları Altay Türklerine aittir; Özerki, IV, s. 34. Harva, bunun farkında değildir. Moğolistan içinde görün.

"Tanrı Ülgen ocağın üç ayağını(?) dikerek, birleştirerek, (insanlara) vermiştir". Ancak aynı duada ki "üç ateş"; ne demektir?

"Üç duvarlı ocak" deyimini, Türk dili ve edebiyatı bakımından zengin olan, Teleüt Türklerinde görülmüyordu⁶⁴. Üç duvarlı ocak da, yarı-yerleşik kültüre ait bir ocak tipidir. S a c a y a k daha gelişmiş, ancak sürekli hareket halindeki Türk kesimlerinde görülür. Ü ç y a 3 l ı o c a k i s e, Türk kavimlerinin yerli ve oturaklı kültürlerinde pek görülmez, yaylalarda, kullanılır.

"AİLE SOFRASI" VE OCAK

Aile sofrası, Türk aile düzeninin temelidir: Eskiden de, şimdi de öyledir. Aile, bir bütün olarak sofraya otururdu. Aile sofrası, o c a 3 ı n k a r 3 ı - s ı n d a o l u r. Bundan dolayı da, ocak ile aile arasında da bir ilişki kurulmuştu. Sıcak yemek sofraya, ocak üzerinden aktarılırdı. A n a d o l u 'da da, böyle idi. O t u r m a o d a s ı d a, m u t f a k v e o c a k k a r 3 ı s ı d ı r. M u t f a k, s e d i r l i, m i n - d e r l i, a y n a l ı v e k o n f o r l u b i r y e r d i r. M u t f a k, a y n ı z a m a n d a b i r " k ı 3 - l ı k o d a " idi. Herhalde bu, 2000 yıl önce de böyle idi.

İlk lokma, aile ocağının "Ocak hakkı": A n a d o l u 'da, sofrada oturanların ocak ile ne gibi bir ilişki kurdukları üzerinde bir vesika bulamadık. Ya - k u t T ü r k l e r i, " a i l e c e s o f r a y a o t u r d u k l a r ı z a m a n, ö z e l l i k l e a k 3 a m y e m e k l e r i n d e, i l k l o k m a v e y a i ç k i n i n i l k y u d u m u, i l k ö n c e o c a 3 a v e r i l i y o r - d u. S o f r a d a k i k i 3 i l e r b u s a ç ı y ı y a p m a d a n y e m e 3 e b a 3 l a m ı y o r l a r d ı Y a k u t T ü r k l e r i n e g ö r e b u, ç o k e s k i b i r g e l e n e k i d i: " i l k l o k m a, i l k k a 3 ı k v e i l k y u d u m, o c a 3 ı n h a k k ı d ı r ", d i y o r l a r d ı. O c a k a t e 3 i n i n ü z e r i - m i z d e b i r h a k k ı o l d u 3 u n a i n a n ı y o r l a r d ı"⁶⁵. Bu gelenekler, "aile birliği" ve sosyal dayanışma ile ilgili gibidir. S i b i r y a 'n ı n k u z e y - d o 3 u l a r ı n a d o 3 r u g i d i l d i k ç e, a v c ı l a r d a a v l a r ı b e r e k e t l i o l s u n d i y e, a t e 3 e y e m e k a t a r l a r. B u, b i z i m k o n u m u z u n d ı 3 ı n d a k a l m a k t a d ı r.

"DOÇUM" VE ATEŞ RUHLARI

A n a d o l u 'daki Türk kesimleri, büyük devletler kurmuş ve ileriye do 3 r u s o s y a l a d ı m l a r a t m ı 3 t ı r. B u n d a n d o l a y ı k o n u l a r ı s ü r e k l i o l a r a k, P r o t o - T ü r k ö r n e k l e r d e n a l ı p i l e r i y e d o 3 r u g i d i y o r u z. Y e n i d o 3 u m y a p a n k a d ı n l a r a m u s a l l a t o l a n A l - k a r ı s ı v e y a A l - b a s ı 'n ı n o c a k i l e i l g i s i b u l u n d u 3 u n a, A n a - d o l u 'd a i n a n ı r l a r. B u k o n u l a r ı n a s ı l d e 3 e r l e n d i r i l m e s i n i, b ö l ü m ü m ü z ü n

sonunda yapacağız. Hocamız Prof. Abdulkadir İ n a n , bir notlarında şöyle diyorlardı: " Ya k u t T ü r k l e r i, o c a k t a k i k ü l ü n k ı p ı r d a d ı 3 ı n ı g ö r ü r l e r s e, " o 3 k u t a o y n y u u r " (Ç o c u k r u h u o y n u y o r) d e r l e r. A t e 3 i n, a i l e d e b i r ç o c u k d o 3 a c a - 3 ı n ı, h a b e r v e r d i 3 i n e i n a n ı r l a r"⁶⁶ Yukarıda görüldüğü gibi, Ya k u t T ü r k l e - r i n i n b i z d e n b u k a d a r u z a k o l m a l a r ı n a r a 3 m e n, s ö y l e d i k l e r i T ü r k ç e s ö z l e r, t a r a f ı m ı z d a n d a a n l a 3 ı l m a k t a d ı r. Y i n e H o c a m ı z ı n b u l u p v e r d i 3 i, " d o - 3 u m d a ü ç ç a d ı r y a p m a v e y a k m a " t ö r e n i i s e, k a r a n l ı k k a l ı y o r"⁶⁷. B u, " ü ç a t e 3 " m i d e m e k t i ?

OCAK VE "AL - KARISI"

Ateş anası ve al-bası: Yukarıda "ot-ene", yani Ateş ana deyiş ve anlayışı üzerinde durmuştuk. Bu konuyu asıl derinleştiren Hocamız Prof. Abdulkadir İ n a n 'd ı r. A n c a k T ü r k d i l i v e f o l k l o r u b a k ı m ı n d a n z e n g i n o l a n T e l e ü t T ü r k - l e r i n d e k i b u i n a n ı 3 ü z e r i n d e U. H a r v a d a d u r m u 3 t u: " O n l a r d a, h e r o c a 3 ı n, k e n d i s i n e g ö r e b i r O t - A n a (O t - E n e) s i v a r d ı ". B u k o n u ü z e r i n d e a s ı D i r e n - k o v a d u r m u 3 t u"⁶⁸.

Ateşlerin tek bir ruhu ve annesi değil; her evin kendine göre, bir koru - y u c u r u h u v e a t e 3 a n n e s i v a r d ı: A l t a y T ü r k l e r i n d e i s e, " 3 0 b a 3 l ı A t e 3 - a n a, 4 0 b a 3 l ı k a r ı (y a 3 l ı a n a m)", t a n ı t m a l a r ı y l a g ö r ü l e n a t e 3 a n n e v a r d ı. H o c a - m ı z b u i l ä h i n i n, t a m a m ı n ı T ü r k ç e y e ç e v i r m i 3 t i r "⁶⁹. B u ü n l ü i l ä h i y i, ö n c e B a n - z a r o v, s o n r a d a R a d l o f y a y ı n l a m ı 3 t ı "⁷⁰. B a t ı y a v e K u z e y - b a t ı A s y a 'y a d o 3 r u g i d i l d i k ç e, F ı n - U g o r k a v i m l e r i b u a t e 3 r u h u n u, K ü ç ü k K ı z o l a r a k a n m a 3 a b a 3 l ı y o r l a r d ı"⁷¹. B ö y l e c e a t e 3 r u h u n u n d i 3 i l i 3 i d e v a m e d i p, g i d i y o r d u. Y a k u t T ü r k l e r i n d e k i O t - a t a, A t e 3 - a t a i s e, i y i s a y ı l m ı y o r d u. B a z e n d e b u r u h - l a r, e r k e k l i v e d i 3 i l i g ö r ü l ü y o r l a r d ı.

" Ç a d ı i l e o c a k r u h u " d a, z a m a n z a m a n b i r b i r i n e k a r ı 3 t ı r ı l m ı 3 t ı r. B i r K u z e y A s y a T ü r k m a s a l ı n d a c a d ı n ı n e v i, 3 ö y l e a n l a t ı l ı y o r d u: " Y ü r e k k a - d a r (c ü r ö k t ü i) y e r d e n, o m u r i l i k (e u l u n d a i) g i b i b i r d u m a n (t ü t ü n) ç ı k ı y o r d u "⁷². B u a n l a t ı 3, f i z y o l o j i i l e b e z e n m i 3 b i r m i t o l o j i d i r "⁷³. B u ö r n e 3 i d e, k o n u y a b i r r e n k v e r s i n d i y e s u n u y o r u z.

⁶⁴ A. İ n a n, Şamanizm: (Tanrılar ve ruhları), s. 67.

⁶⁵ Aynı eser, s. 38.

⁶⁶ Direnkova, Kult ogniya: (Ateş kütü): (Ateş kütü): Teleüt Türklerinde.

⁶⁷ Türk Şamanizmi: (A. İnan, Makaleler), s. 394.

⁶⁸ Radlof, Aus Sibirien, II, s. 29.

⁶⁹ U Harva, aynı eser, s. 172.

⁷⁰ Radlof, Proben, III, s. 316/381: Dadar-Kız masalı.

⁶⁴ Direnkova, s. eser, s. 63; U. Harva, s. eser, s. 167.

⁶⁵ U. Harva, s. eser, s. 168. Priklonskiy, Yakut Türklerinin eski inanışları hakkında, çok değerli yazılar yayınlamıştır. Ünlü Jivaya Starina dergisinde çıkan, " Yakutskiyu Narodnaya Poveriya i Shazki, J. Starina, 1891, s. 170" yazısı, (yakut masalları) üzerine dayanır ve Türkiye'de bu yazı vardır.

AL BAYRAK VE ATEŞİN AL RENGİ

Bu konular ile ilgili olarak Hocamız Abdulkadir İnan, şaheser denilebilecek, bir giriş ve araştırma yapmıştır⁴⁴. Bizim ne bildiğimiz, ne gücümüz ve ne de duygumuz ona erişebilir.

"Türklerin en eski devirlerden beri Al-bayrak kullanmalarının, bu Al-ateş kültü ile bağlı bir an'ane olacağı hatıra geliyor⁴⁵".

Bu öyle derin ve ince bir duygudur ki, bunu ancak Hocamız bulabilir. Bu görüşe bütün kalbimizle katılmaktan başka bir şey de elimizden gelmez. Yine Hocamız sözlerini şöyle bitiriyor: 1) *Alkıy*: Bütün Türklerde, tebrik ve kutlamadır. 2) *Al ot*: Aile ocağı ateşi (Yakutlarda). 3) *Al ot*: Azâmetli ateş (Altay kamlarının ilâhilerinde). 4) *Alas, alazlama*: Ateşle arıqlama, temizleme için tören yapma. 5) *Al* renginin bütün Türklerce mukaddes sayılması gibi sözler, *Al Tanrısının hâmi ruh* sayıldığı devre ulaşan bir an'anenin, devamından başka bir şey olmasa gerektir⁴⁶. Hocamıza göre *Al-bastı* ruhu da başlangıçlarda, "ateş ilâhesi" ile ilgili olmalıydı.

"OCAĞIN SAHİBİ"

Bölümümüzün başına bu muhteşem ve derin manalı *Dede Korkut*'un sözlerini koyduktan sonra, *Sibirya*'nın tundralarında oturan *Yakut* Türklerine dönelim. Onlar *ateş ruhu* için, "uot-iççite" diyorlardı. Bu aynı zamanda, "ateşin ve ocağın sahibi, koruyucusu", demektir. *Altay* Türklerine gelince, aynı mana "Ot-izi" sözüyle karşılanır. *Dede Korkut*'ta ise bu anlayış, "ocağın issi" olur. Elbette ki *Dede Korkut Oğuzları*, büyük devletler kurmuşlar ve çok gelişmişlerdi. Ancak onlarda da yine, eski Türklerin "İzi, ezi, eezi, iye ige, idhi" sözleri yaşamıştı. Türklerin İslamiyete girişlerinden sonra bile "issi" sözü *sahib* ve bazan da *Tanrı* anlayışıyla söylenmiştir. Bu girişi yaptıktan sonra yine bize dönelim:

Eski *Anadolu*'da da "is, issi" sözü, gerçi daha aydın ve gerçekçi bir manaya bürünmüştü. Ancak şu sözlerde, din ve ulûhiyet karışımı, bize eski Türk kamlarının düşüncelerini hatırlatıyordu: "Ev issi, devlet issi, ozanların hidâyet issi Allah, Ol nurun issi Sultan-ı şefâat, padişah ölüp il issiz kaldı..." *Tarama Sözlüğü* içinde bunlara benzer, daha niceleri kulanabilir. Bunlara, *Kutadgu Bilig* içinden, "ay, yer, gök idisi" sözünü de katalım.

1) "Ocağın sahibi" olan ruh anlayışından, "Ulu Tanrı" anlayışına: Yukarıdaki örnekler de bize, Türk dininin nereden nereye gelmiş

olduğunu; kendi inanışlarına zaten aykırı olmayan *İslamiyete*, nasıl uyduklarını gösterir. *Türkler*, zaten zamanla ruhlardan ayrılmış, *Yüce Tanrıya* ulaşmışlardır.

Issız, yani *tenha*, boş, *sahipsiz* sözüümüzün de, kökleri buradan gelir. Bunun, başka bir açıklaması yoktur. *Dede Korkut*, baba ile oğulun karşılaşip, kucaklaşmalarını, şöyle anlatılıyordu: "İki hasret bir birine buluştular, ıssız yerin kurdu gibi uluştular, Tanrıya şükürler kıldılar"... Buradaki ıssız yer, ne demektir? Boş yer mi demektir? Sahipsiz bir yerden söz açılıyordu. Ancak bu yerin sahibi, *kul* veya *Allah* olabildi. Konularda, derinleşmek gereklidir.

2) "Türkün yeri suyu idisiz (sahipsiz) almasın, diye!..." Bu ve buna benzer bir çok sözler, *Gökürk* yazıtlarında geçer. Bu sahip, Türk kağanıdır, Türk devletidir. Aynı zamanda Tanrıdır. Bazan da, "Kögmen (dağı veya ormanı) idisiz (sahipsiz) kalmasın", denir. Yani, yalnızca, evin ve ocağın değil; yer ve suların, dağların ve vatanın da, sahibi ve koruyucusu vardı.

3) "Dede Korkut, "velâyet issi" idi": Biz bu sözü anladık. Açıklayalım dersek, yanlış bir yorum yapmış oluruz. "Dede Korkut velilik ve kerâmet sahibi idi", diye de yorumlayabiliriz. Ancak yalnızca *İslam* düşüncesiyle değil; çok eski *Türk* inanış ve geleneklerini de göz önünde tutarak, bir sonuca gidebiliriz.

4) "Ot-izi", yani "ateşin ve ocağın sahibi", *Altay* Türklerinde bir kişiliğe sahipti. *Yakut* Türklerinin "Uot-iççi" dedikleri bu ruh ise, "soluğu duman, yiyeceği kuru odun, yatağı kurumla kararmış, yastığı köz, yorganı da kül olan", bir ruh ve sahib idi. Elbette ki bu, ailenin de koruyucusu idi⁴⁷.

5) *Ocak* ruhunu, *Yakut* Türkleri, *ak saçlı bir kadın* olarak düşünürlerdi⁴⁸. Çok kuzeylerdeki *Buryat* Moğollarında ise *ateş ruhu*, "Kırmızılar giymiş bir yaşlı kadın" olarak düşünülmüştür. Az önce, *Albastı* veya *Al-karısı* üzerinde dururken, bu konuya dokunmuştuk. Türklerdeki bu inanış daha geniş ve derindir. Zengin bir Türk dili ve folkloruna sahip olan *Telüt* Türkleri ise, daha romantik düşünürlerdi: "yeşil ipekten kaftan giyip, dalgalanan alevler; kırmızı ipekten kaftan giymiş, dalgalanan alevler", diye ilâhilerinde, alevlerle konuşurlar⁴⁹. *Avrupa*'da, *U. Harva*'ya göre-, ev ruhları yaygın olarak, *kırmızı bir saç*, taşıyorlardı ve sobanın arka-

⁴⁴ *Dede Korkut* kitabı, 212.

⁴⁵ *U. Harva*, Die Religiöse Vorstellungen der Altischen Völker, s. 172.

⁴⁶ *U. Harva*, aynı eser, s. 173; Priklonskiy, Tri godov Yakutskoy Oblasti (Yakut bölgesinde üç-Tanrı), Jivaya Starina, 1890-91, s. 61, den.

⁴⁷ *U. Harva*, aynı eser, s. 173.

⁴⁴ A. İnan, *Al* ruhu hakkında, Makaleler, s. 263.

⁴⁵ Aynı eser, s. 265.

⁴⁶ Aynı eser, s. 266; "Al" ruhu hakkında.

sında oturuyorlardı. "Kırmızı mantolu ateş cadısı"; Batıdaki Fin-gor kavimlerinden, Samoyedlere kadar uzayıp gider.

"Sürekli yanan, alevli ocak ve "Ocağın Sönmesi"

Bu, bir din ve inanç temeline dayandırılmıştır. Biz de bu gün, sobamızın durmadan yanmasını istiyor ve diliyoruz. Bu, her insanın bir mutluluğu olabilir. Çok eski geleneklere gidilince, bu dilek ve isteğin, sembolik nedenlerini de görüyoruz. Çok kuzeylerdeki Yakut Türklerine göre, "ocak dumanı, ocak ruhunun bir solluğu" idi. Belki de ocağın dumansız kalması, onun solğununun kesilmiş olduğunu gösteriyordu. Bunun için ocağı dumanlı bırakmak gerekliyordu.

"Ocağın koruyucu ruhunun yiyeceği, kuru odun": Ayrıca, ocağın kendisi, çok oburdu. Bunun için ocağa çok odun atıldıkça, ocak ruhu mutlu oluyordu. Yine Yakut Türklerine göre, az yanan ocağın, ruhu zayıflıyor ve azgınlaşıyordu. Bundan dolayı evin sahibine kötülük de yapabiliyordu. Diğer bir Yakut - Türk efsanesine göre, "Ateş veya ocağın ruhu, genç çocu olarak görünmüştü. Evin eşiğinde bir adamla konuşuyor ve evin sahibine, ocağa niçin fazla odun atmadığını, soruyordu... Az sonra ev sahibi rüyasında genç ve zayıf bir çocuk görüyor ve çocuk onu korkutuyor. Adam yatağından fırlayıp dışarı çıkıyor. Çıkar çıkmaz da, evi yanmağa başlıyor"¹¹.

Sonuç: Ocağın sönmemesi ve evin bacasının dumanının durmaması, her insan gibi Türklerin de, çok eskilerden beri gelen bir dilek ve istekleridir. Bunu sağlamak için Türkler, çeşitli din ve inanış nedenleri bulmuşlardır. Mesele, bundan ibarettir.

ATEŞ RUHUNUN, "BAYRAÇI" VE "ATI"

"... Sen, karanlık gecelerde, genç kızlar gibi saçlarını dalgalandırarak, oynuyorsun! Kırmızı ipekli kumaşlar sallayarak, genç alevli kızlar üzerinde geziyorsun! Aydın gecelerde, bir çocuk yüzüne bürünüyorsun! Ulusun koruyucusu, sürülerimizin, bekçisisin!..." Bu kam veya şaman ilâhisi, Radlof, tarafından derlenmiş, Katanov tarafından yayınlanmıştı¹².

İstedığımız her şey, yukarıdaki Altay Türk kamlarının söyledikleri ilâhinin içinde, vardır. Ateş ruhunu, bazan bir genç kız; bazan bir masum çocuk gibi al-karak üzerinde gösteriyordu. Al-karak ve kız tanrıça arasında bir ilişki kuruluyordu. Bir yerde de, mübarek "Ak-boz at" üzerinde gezdiği söyleni-

¹¹ Aynı eser, s. 172; Prıkloński'nin "Üç-Tunı" adlı yukarıdaki yazısından, s. 179.

¹² Præben, IX, s. 576-580; krl. A. Lunan, Şamanizm, s. 68; Diğer kaynaklar için bk. U. Harva, s. 171, n. 2.

yordu: "... İrmakların ve denizlerin sahibinin bulunduğu yerde, sen bir Ak-boz at üzerinde geziyorsun!..." Buradaki ak-boz at, bir yıldız sembolüdür. Konuyu derinleştirmeyeceğiz¹³. Bu iki örneği vermekle yetinelim, Abdulkadir İnan hocamızın da dedikleri gibi, Al-bayrak, al renk, ateşin al rengiyle ilgili olmalıydı.

"ATEŞE SAYGISIZLIK" VE "GÜNAH" ANLAYIŞI

Anadolu'da çocukluğumuzda; "Ateşe tükürme! Yüzünde yara çıkar", derlerdi. Ali Rıza Yalğın ise, Güney Anadolu'daki Türkmenler arasında gördüğü gelenekleri, şöyle anlatıyordu:

"Ateşe saygı çoktur. Ateşe işeyen çocuklar dövülür; ocağı ayakkabısıyla basanlar, azarlanırlar. Ateş için şöyle bir dua etmek, Türkmen adetlerindedir:

"Ey Allah! Bizi nurdan ve yardan ayırma!"

Ali Rıza Yalğın'ın, Anadolu Türkmenlerinin ateş üzerindeki diğer inanışlarını da, yeri geldikçe değerlendireceğiz. Ateş de ekmek gibi, Allahın bir nimeti olarak sayılmıştır. Bunu böyle kabul ettikten sonra, bugünden düne, ta Sibirya'nın tundarlarında yaşayan Türklerin inançlarına kadar uzanabileceğiz. Ateşin tehlikesi de söz konusu olmuştur.

1. Ateşe saygının nedenleri: Anadolu'da, Oğuz ve Türkmen gibi gelişmiş Türk kesimlerinde, düşünce düzeyi de değişmiş ve gelişmiştir. Yukarıda da sık sık belirttiğimiz gibi, Kuzeylerde, Proto-Türk geleneklerinde ateş, kendi kendine doğmuş ve yanmıştır. Ne yıldırımlara, ne kıvılcımlara veya ne de odunun, herhangi bir yardımına ihtiyacı yoktur. O, başlangıçtan beri kendi kendine bir varlıktır. Yine yukarıda görüldüğü gibi, canlı ve kişilik sahibi idi. Ev ve ailenin dayanağıydı. Bundan dolayı eski İran'daki ateşperestlik ile karıştırmamalıdır. Türkler'deki ateş geleneği, sosyaldir.

"Ateşi incitme yasası", Ateşi sert şeylerle karıştırma gibi sert hareketler, Proto-Türk geleneklerinde hoş görülmemiştir. Yukarıda belirttiğimiz gibi bunun mitolojik bir manası vardı. Ancak bunun içinde bir gerçek te yatıyordu. Anadolu'da da söylendiği gibi, "yavaş ateş dayanıklı olur" veya "iyi yemek yavaş ateşte pişer". Sert olarak karıştırılan ateşin ömrü ise uzun olmaz. Plano Carpini, gezi raporunda, şöyle diyordu:

"... Ateşin karşısında bir bıçak ile eti doğrama veya bıçağı gösterme, günah sayılırdı. Hele bıçakla ateşi karıştırma, büyük bir suç sayılırdı. Bıçak veya demirle ocak karıştırılınca, ateşin yaralanabileceği düşünülürdü. Ate-

¹³ Aynı eser, s. yet.

şe, tuz veya kötü kokular da atılmazdı. Onlara göre bunlarla, ateşin gücü sayıftardı. Ocağı karıştırma yasak edilmiş; hele ocağı su ile döndürme, büsbütün yasaktı..."

Ateşi su ile söndürme ve tükürme yasağı Plano Carpini, Çingiz Han çağında, Asya'yı bir yandan diğer yanına kadar gezmişti. Bu bakımdan verdiği bilgiler, kaynak değerindedirler⁷⁴. Hocamız A. İnan da, kendi görüşlerini şöyle özetliyordu: "... Mubarek sayılan bazı şeylere ve ruhlara karşı, 'küfür' sayılabilen sözler sarf edilebilirse de, ateş hakkında böyle bir şey söylenmez. Ateşi su ile söndürmek, ateşe tükürmek, ateşle oynamak, kesin olarak yasaktır"⁷⁵.

Ateşe, kötü söz söyleme yasağı: Yakut Türklerinde de, Seroşevskiy ve diğerlerinin bildirdiklerine göre, "ateşi keskin bir şey ile karıştırmak, ateşe ayak usatma veya ateşi su ile söndürmek, kesin olarak yasaktır. Söylendiğine göre ateş, 'çam ormanlarında duruyor, bákire ormanları yutuyor; geceleyin de, kuru ağaçlara geçiyordu. İnsanın dilinden anlıyordu". Bundan dolayı ona kötü davranmak veya kötü bir söz söylemek, doğru olmazdı..." Yukarıda da görüldüğü gibi, kızınca yangın çıkarıyordu⁷⁶. Altay ve diğer Türk bölgelerindeki bu gelenekleri Dırenkova toplamıştır⁷⁷. Bu inanışlar, Fin-Ugor kavimlerinden Baltık denizine ve hatta İndo-Germen kavimlere kadar uzanıyordu.

2. Ateşin yara çıkarması ve hastalık yapması: Ateş, kendisine saygı göstermeyen insanları cezalandırmış oluyordu. Az öncede söylediğimiz gibi Anadoluda, "ateşe tükürme, yüzünde yara çıkar", deniyordu. "Yakut Türkleri de çocuklarını, ateşe kötü davranmaktan alı koyuyorlarmış. Çünkü çocukların derilerinde, bir yara çıkıyormuş". Bu inanışları U. Harva toplamıştır. Ona göre Finlandiya'da bu yaraya, ateşin öfkesi diyorlarmış⁷⁸.

Türk dili ve folkloru bakımından zengin olan Teleüt Türklerinde ise, "Anneleri çocuklarının boyun ve başlarında yara çıkarır diye, ateşten korkuyorlarmış. Bu yaraya da, 'ateş lekesi' diyorlarmış..." Bu Türk kesimlerindeki bilgileri, Dırenkova toplamıştır⁷⁹. Yine bu Türk kesimlerinde, "Ocağın, kendi kendine ve sebepsiz olarak sönmesi, kötü bir şeyin olabileceğini gösteriyordu".

⁷⁴ Plano Carpini, Bergeron yayını, III, 2.

⁷⁵ A. İnan, Ateş ve ocağı Şamanizm, s. 67.

⁷⁶ U. Harva, s. 63; Seroşevskiy, Yakutistan, SPb., 1896, s. 665; Yakut Türklerinin güney sınır çevrelerinin geleneklerinde: İ. A. Hudyaşkov, Ferhoyanskij Söbnik (Ferhoyansk raporları), Irkutak, 1890, s. 135.

⁷⁷ Dırenkova, Kult Oğnyu: (Ateş kültü): Altay ve Teleüt Türklerinde, s. 69.

⁷⁸ U. Harva, aynı eser, s. 164.

⁷⁹ Dırenkova, aynı eser, s. 71.

Hocamız, A. İnan ise, Türk kavimlerindeki inanışları, şöyle özetliyordu: "Ateşe saygısızlık gösterenler, deri hastalığına tutulurlardı. Bu hastalığı, çakmak taşıyla ateş yakmak yoluyla, ancak 'kartaldan türemiş olan şamanlar', tedavi edebilirlerdi. 'Uçuk' denilen bu deri hastalığını, Başkurtlar da böyle tedavi ederlerdi. Uçuk tedavi eden kişi, büyük bir irtımağı geçmiş olmalıydı"⁸⁰.

3. "En tehlikeli şey, ateş": Bu inanış, bütün Türk kavimlerinde yaygındır. Eski bir Anadolu atasözü, "Oda (ateşe) inanma, suya dayanma", diyordu. "Ateşe, suya ve zelzeleye, yiğitlik olmaz!" Bu inanışlar, bu gün de içimizde yaşarlar ve gerçeklere dayanırlar. Kırgız Türkleri de, "Ateşten tehlikeli hiç bir şey yoktur", diyorlardı. U. Harva, Sibiryaya ve Fin-Ugor kavimlerindeki bu inanışları, bir araya getirmiştir⁸¹. Kuzeydeki orman yangınları veya bozkırlardaki büyük ot yangınları, insanlara büyük zarar veriyorlardı. Bundan dolayı da, insanların zihinlerinde, bir korku doğuyordu.

"ODA VURMAK", "ODA YAKMAK", "OD DÜŞME"

Dede Korkut'ta ve eski Anadolu kitaplarında sık sık görülen bu sözler üzerinde de biraz duralım:

1) "Oda vurmak": Beyrek diyor ki, "mere od getirin! getir-diler, saz oda urdular. Ya lta çuk gördü kim yanar, saudan çıktı, Beyrek'in ayağına düştü, kılıcı altından geçti..." (DK,118)...

2) "Oda yakmak": "Ala yılan sökemez ormanını, çakmak çakıp, oda yakam!" (DK,176). - "Kime baksa ıstık ile oda yakar..." (DK,181,184). - "Kâfiri, kamış gibi od oluban yandurayım!" (DK,147) - "Yüreğiyle canına odlar düştü..." (DK,51). - "Başına od yakma" (TS:Od).

3) "Oda (ateşi) bostan kıldın, birliğine sığındım, Aziz Allah!..." (DK,251-8). Bu sözler, Kısas-ı Enbiya'dan da, esinlenmiş olabilir. Ancak yine de bunda, bir Türk düşüncesinin izleri bulunabilir.

"ODA GİRME", GERDEÇE GİRME

Yukarıda gerdek ve gelinlerin, evin ocağı ile olan ilişkileri üzerinde geniş olarak durmuştuk. Kırgız Türklerindeki evlenme törenlerinde, "Ateşe girme", yani "Otko kirüü" diye bir merasim vardır. "Bu tören, düğünden bir kaç gün sonra, gelinin akrabalarının evinde yapılır. Bundan sonra güveyi, artık gelinin akrabalarına yansır ve kaçmamağa başlardı".

⁸⁰ A. İnan, Şamanizm (aynı, tören ve bayramlar), s. 119.

⁸¹ U. Harva, aynı eser, s. 163; Potanin, Oçerki, IV, s. 97'den, Altay-Türk gelenekleri.

“*Ateşe yağ dökme*” ise, gelinin güveyi evine geldiği ilk gün yapılarıdır⁸². “*Ateşi tutuşma*”: Bunun manası ise, yine Kırgız Türklerinde, *yazama* ve *geçinme* karşılığında söylenirdi. Bu söz, hem “mal ve para azlığı” ve hem de “insanlarla geçinme” anlayışlarında söyleniyordu.

ATEŞLE “TEMİZLEME”

Ateş, en temiz şeydir: Bu inanış bizde de, diğer dünya kavimlerinde de, en yaygın bir inanıştır. Bundan dolayı bu inanışı, İnan’dan veya başka bir yerden getirmeğe, bizce bir gerek yoktur. Hocamız, Prof. Abdulkadir İnan, bu konu ile ilgili olarak, yarım sahife; öz ve herşeyi içinde toplayan bir giriş yapmıştır⁸³. U. Harva’nın da, Asya’nın batısı ile doğusundaki inançları içine alan, bir araştırması vardır⁸⁴. Bir bezi yakarak, hastanın çevresinde dölülür. Buna *alazlama* denilir⁸⁵. Bu sözün de al ve ateş rengi ile ilgisi vardır. Bu söz ve inanış Anadolü’de de yaşar.

Göktürk'lere gelen Bizans elçileri, Göktürk sınırında, ateş üzerinden geçirilip, temizlendikten sonra, ülkeye alınmıştı. Çingiz Han çağında gelen elçiler de, “ateş üzerinden atılmadan, saraya alınmıyorlardı”. Bunu da, gezgin Rubruk yazıyordu.

Hastalık ve mikropların, ateşle temizlenmesi: Ölümlemeden sonra, Ortaasya kavimleri, ölüye veya ölünün bulunduğu yere deymişlerdir diye, yalnız insanları değil; hayvanları da, çeşitli yollarla temizliyorlardı. Bunu gezgin, Carpini, Rubruk ve araştırmacı Banzarov, geniş olarak anlatmışlardır⁸⁶. Salgın bir hastalıktan sonra, Yakut Türkleri bir meşale ile evleri ve gerekli yerleri temizliyorlardı. Kuzeydeki Buryat Moğolları ise, “ağulların 9 yanına ateş yakıyorlar ve hayvanları, bu ateşin üzerinden geçmeğe zorluyorlardı”. Her ne olursa olsun bu ateşten geçirmenin de, az çok yararları görülüyordu. Bu konuyu burada keseceğiz.

ÖLÜLERİ YAKMA GELENEĞİ

Göktürk çağında Kırgız Türkleri, yani bugünkü Yenisey Yazıtlarının çevrelerinde, o çağlarda yaşayan Türkler, ölülerini yakıyorlardı. Bunu, hem Çin ve hem de Arap kaynakları yazıyorlardı⁸⁷. Çin İmparatoru’nun Göktürk Kağanı İl-Kağan’a yazdığı bir mektubunda, “Göktürklerin artık ölü-

⁸² Yudaşin, *Kırgız Sözlüğü*, (terceme), s. 602.

⁸³ A. İnan, *Şamanizm: (Ateş ve ocak)*, s. 68.

⁸⁴ Aynı eser, s. 84 (Yada taşı ve yağmur meselesi).

⁸⁵ A. İnan, “M” ruhu hakkında, *Makaleler*, s. 264.

⁸⁶ Bk. U. Harva, s. 164.

⁸⁷ A. İnan, *Şamanizm: (Tarihte Şamanizm)*, s. 8.

lerini yakmadıklarını, atalarının yolundan ayrıldıkları için Tanrı’nın hızmına uğrayacaklarını”, yazıyordu. Başka bir yerde, Göktürklerin ölülerini yaktıklarına dair herhangi bir not yoktur. Belki de Kırgız-Türk kesimleriyle, ilişkileri olan *Göktürk soyluları*, bu gelenekleri sürdürüyorlardı. Bunu bilmiyoruz.

Bazı Türk kesimlerinin, ölülerini yakmalarının sebebi *Hind mitolojisi* ile inanışlarından mı, geliyordu? Bunu bilmiyoruz. Kuzey-Türk masallarında, “batırların ölüsünü yakma” (*utman küydür-*) gibi, bazı motifleri görüyoruz. *Türk savaş düzeninde, özel olarak düşmanı yakma* gibi bir olayı da, bilmiyoruz. “*Töğtük’ün annesi, gelinini yakmak için, 30 araba kömür getiriyor...*” Ancak, bu bir masal motifidir⁸⁸.

“*Ev ve kale yakma*”: Ortaasya ile Avrupa’daki, *İslamiyetten önceki Türk kaleleri, ağaçtan yapılmıştı*. Rus orduları da kalelerin bu özelliğinden yararlanarak, kaleleri yakıp, ele geçirmişlerdi. Kuzey Türk destanlarında kale yakmalar, çok daha *mitolojik motifler* içinde görülmektedirler: Bir *Baraba Om* destanında, “*kale odun yığılarak yakılıyor; ondan sonra da tokmak vurularak yıkılıyor*”⁸⁹. Bu bölgelerdeki ağaç kalelerin böyle alınması da normaldir.

“*Ev yakmak*”, çok görülen bir şeydir ve normaldir. “*Tanrı ve ruhların bakar veya taş evleri*” üzerinde sık sık durmuştuk. *Oğuz Destanı* içinde de, böyle bir ev vardı. Bir *Kuzey Türk* destanı içinde gördüğümüz, şu *mitolojik motif* sunmadan geçemiyecceğiz: “*Yiğit Kara-Kökül, taş bir ev içinde oturan, Yağ-Yiğit’e hücum ediyor. Kılıç ve süngü ile vuruyor. Fakat silah işlemiyor (ütmedi). İpek kementle (ife kargan) evi çekip, yıkıyor ve ateşe veriyor*”⁹⁰. Böyle bir yakış da, ayrı bir yiğitlik sembolü gibi görünüyordu.

AY, GÜNEŞ, YILDIZ VE ATEŞ

Ay, güneş ve yıldızlar yerden, ateş gibi görülüyorlardı. Bundan dolayı ateş ile onlar arasında bir ilgi kurma mümkündür. Ancak ateş, güneş ile ayın bulunduğu kailardan gelmişti. Bunun için de, bazı şaman dualarında, “*Ay ve güneşten ayrılmışsın*”, “*Ülker yıldız arkadaşın, Tanrıdan fermanlısın*”, “*göklerde yüzen, ak bulutları ısıtmıyorsun*”, deniyordu”. Böylece ateşin nerelerde gezindiği ve nerelerden geldiği, daha kolay anlaşılıyordu. “*Ayaz Han’ın parçası, aytın ve güneşin payı... Yıldırım tanrısından ses alan...*

⁸⁸ Radlof, *Proben*, III, s. 317/382: Er-Töğtük destanı.

⁸⁹ *Proben*, IV, s. 68/85: Kara-Kökül destanı.

⁹⁰ *Proben*, IV, s. 87/113: Aynı destan.

⁹¹ *Proben*, IX, s. 576, 580; kşl. A. İnan, *Şamanizm*, s. 68 vd.

al alevin ulusu... Aşevli ateş sahibi Ak-Ya yak! Gökte Tanrı!...
Altay şaman dualarından seçilen bu parçalar da, ateş hakkında bize bazı bilgiler vermektedir⁹².

ÇAKMAK VE ATEŞ

Gerçek ateş, çakmakla yakılan ateştir: Bu inanış, Türk kavimlerinde çok yaygındır. Biz çocukluğumuzda, kibrit olduğu halde, sigara daha tatlı oluyor diye, sigarasını çakmak ve kav ile yakan köylüleri görmüştük. Hocamız Prof. A. İnan'ın da dedikleri gibi, "*Altay ve Yakut Türklerinde, çakmak taşından elde edilen ateş kutlu sayılmaktadır*"⁹³. Bu inanışın, eskilere ve derinlere inen sebepleri de vardır. Yine Altay kavimlerine göre, "*ateşin babası demir ve annesi de, taş idi*"⁹⁴. Bir Altay destanına göre ise, "*Tanrı, dağlardaki taşları ve ağaçlardaki kavları insanlara göstererek, ateş yakmalarını öğretmişti...*"

1. Çakmağın, babası çelik; annesi çakmak taşı: Konuyu, böyle geniş olarak, ele almak gereklidir. Banzarov'un derlediği bir *ateş ilâhisi* vardır ki, gerçekten muhteşemdir. Türkçesi de vardır⁹⁵. U. Harva'ya göre Moğol-lar da, "*Düğünlerde, ocağın yanında*"; bu ilâhiyi söylüyorlardı⁹⁶. Bu ilâhinin bir bölümünde, şöyle deniliyordu: "*.. Senin baban sert çelik; annen, çakmak taşı; ulu ataların ise, ak-kavak ağacıdır...*" Bu duada, çelik, çakmak taşı ve kav, eski mitolojik motifleriyle çok güzel anlatılmıştır. Ancak bu ilâhinin moğolcasında ateşe, türkçe "*ot*" deniyordu⁹⁷. Halbuki Moğollar ateşe, "*gal*" derler. Bundan dolayıdır ki Banzarov, Harva ve Prof. Abdulkadir İnan, "*ateş kültürünün Moğollara, Türklerden geldiği*" üzerinde durmuşlardır⁹⁸.

2. Dede Korkut'ta çakmak: Dede Korkut'ta da çakmak, ateş yakmak için kullanılıyordu. Fakat daha çok, "*çobanların velilik ve alptik sembolü veya unvanı gibi görülüyordu*";

1. "*Avazı kaba köpeklere kavga salan (kurt)!*

"*Çakmaklıca çobanları, dünle yüğürden*"⁹⁹

⁹² Anonim'in derlediği bu dualar için bk. A. İnan, Şamanizm, s. 128, 131.

⁹³ A. İnan, Şamanizm, s. 66.

⁹⁴ U. Harva, aynı eser, s. 162; Bu Altay geleneklerini derleyen Potanin, Oçerki..., IV, s. 262.

⁹⁵ A. İnan, Türk şamanizmi, Makaleler, s. 304.

⁹⁶ "Ateş kültürünün Türklerden moğollara geçtiği" üzerinde, Banzarov, A. İnan ve U. Harva durmuşlardır. Moğolca ateş, "gal" demektir. Ancak Moğol ilâhi ve dualarında, ateş için, Türkçe "ot, ed" sızısı kullanılıyordu: D. Banzarov, Çernaya Fera İli Şamanstvo u Mongolov (Moğollarda kara din veya şamanizm), SPb., 1890, s. 25.

⁹⁷ U. Harva, s. 174. Bk. not. 96.

⁹⁸ Bu konu ile ilgili motifler, yukarıda verilmiştir.

⁹⁹ Dede Korkut kitabı, 46.

2. "*Karanku akşam olanda, kaygulu çoban!*

"*Kar ile yağmur yağanda, çakmaklı çoban!*"¹⁰⁰

Yukarıdaki iki muhteşem söyleyiş, bize yeterince bir fikir verebilir. Bu çoban aynı zamanda, kendine bağlı ağacı kökünden söküp götürüyordu. Yani ilâhi bir güce sahipti. Karaçuk çoban, "*(düşmanı, sapan ile yenip, kaçırdıktan sonra, yarasını tedavi için), çakmak çakıp, od yaktı. Dahı kepeneğinden kurumsı edip, yarasına bastı*"¹⁰¹. Orman da, çakmak ile yakılıyordu:

"*Ala yılan sökemez ormanını,*

"*Çakmak çakıp, oda yakam*"¹⁰²...

3. "Çakmak Ateşi": Kutlu Ateş: Hocamız Prof. Abdulkadir İnan'ın da dediği gibi Kuzey Türkleri, "*kibritle yakılan ateşe, Rus ateşi diyorlardı*"¹⁰³. "*Gelin ile güveyi de, evlerinin ilk ateşini, çakmak ateşi ile yakıyorlardı. Bu ateş, 3 gün yanıyordu. Kendileri de bu ateşin yanında bulunuyorlardı*".

"*İlk ateş*" de, göklerde yaşayan tanrının çakmağıyla çakılmıştı. Bu ilâhiyi, az önce sunmuştuk. "*İlk ata, alevli ateşi çakmakla yaktı; ana ise ocağı, (eliyle) gömmüştü*". Bunun üzerinde de durmuştuk.

"*Ot çakmak*", Kuzey ve Altay Türklerinde, "*ateş yakmak*" karşılığında söylenen bir sözdür. *Çakmak taşı* için, "*ot taşı*" da, derler. Yani tek başına "*çakmak*" sözü, *ateş yakma* gibidir. Bununla ilgili diğer bilgileri Radlof, kendi sözlüğünde toplamıştır¹⁰⁴. Konumuzu, mitoloji dışına çıkarılmıyacağız.

ATEŞLİ GÖZ; AĞIZ VE DON

Ateş gibi göz ve ağız motifleri üzerinde, Oğuz destanı ile ilgili bölümümüzde de, durmuştuk. "*Ağız ve gözlerin ateşe benzetilmesi*", oldukça yaygındır. Ancak Türk mitolojisinde bunların, ayrı ilâhî manaları vardır. Burada, daha önce incelediğimiz kaynaklara, bir kaç yeni vesika daha katmağa çalışacağız:

1) Ateş donuna girmek: Radlof'un derlediği bir Kuzey Türk masalında, şöyle deniliyordu: "*Bir yiğit evleniyor. İki çocuğu oluyor. Karısı, çocukları ateşe atıp, yakıyor. Yiğit, kayın anasının yanına gittiği zaman,*

¹⁰⁰ Aynı eser, 40.

¹⁰¹ Dede Korkut kitabı, 42-6.

¹⁰² Dede Korkut kitabı, 176-9.

¹⁰³ A. İnan, Şamanizm (Ateş ve ocak), s. 66.

¹⁰⁴ Radlof, Ethnograph, I, s. 1096-9; Çakmak.

çocukları orada, sapsağlam ve oynarken buluyor"⁹⁵... Bu masalda kayınana bir *c a d ı* gibi gösteriliyorsa da, bize bir *Ateş Tanrıçası* gibi görülüyor. "*Ateş yoluyla haber ve kurban gönderme*" motiflerini incelerken, bu konu üzerinde, yeniden duracağız.

2) "*Keloğlan, yanmıyor*": Türk tasavvuf edebiyatı ile menkibelerinde de, "ateşe girip yanmayan velilerden", sık sık söz açılıyordu. Bizim buradaki konumuz, bu değildir. Biz burada, *Kuzey-Türk* ve *Kırgız* halk edebiyatından bir örnek sunacağız:

"... *Keloğlan, bir rüya satın alıp, yola düşüyor. Bir Han oğlundan, bir han kızını kaçırıp, evleniyor. Fakat karısına başka bir han göz koyuyor. Keloğlandan, ayı ve yolbars sütü istiyor. Keloğlan getiriyor. Kestiğim kurban, babama gitti mi, diyor. Onu da biliyor. Han, bakayım yanacakmısın diyor ve "keloğlan"ı ateşe atıyor". Keloğlan'ın karısı bir güvercin oluyor ve kocasını kurtarıyor. Keloğlan'ın yanmadığını gören Han, aldanıp ateşe giriyor ve yanıyor"⁹⁶... Güvercin olup, kocasını kurtaran, bir kadın motifi de önemlidir. Bunun üzerinde, ayrıca duracağız. Burada, *keloğlan*'ın atı yerine güvercin yardım ediyor ve yol gösteriyordu.*

3) "*Ateş tutan baksılar ve dervişler*": Anadolu'da da bazı dervişlerin, ateşle çeşitli hünerler gösterdiklerini biliyoruz. *Radlof*, yarı müslüman yarı şaman *Kırgız baksı*'larının, bu marifetlerini gözleriyle görmüştür⁹⁷: "*Baksılar, ısıtılmış kıpkızıl demiri tutuyorlar, yalıyorlar ve çıplak ayakla da, üzerinden geçiriyorlardı...*" Baksılar, şamanların yerine, kopuz veya iki telli *kemençe* çalıyorlardı. *Ziller* veya ses çıkaran demirler takıyorlar ve yine *zilli bir asâ* taşıyorlardı. *Radlof* bundan sonra da hastalıkları nasıl tedavi ettiklerini anlatıyordu.

4) "*Ağızdan ateş çıkması*": *Oğuz* destanını incelerken sunduğumuz örneklerle, bir tane daha katalım: "... *Töşük'ün annesi, erkek kıyafetine giren Dudar-Kız'ın kız olduğunu anlayınca, bir "ah" çekiyor ve ağızdan çıkan alevler, evi yakıyor"⁹⁸... Ağızdan çıkan ateş, cadı ve devlere göre bir özelliktir.*

5) "*Gözleri ateşli ve göğsü yanıyor*": Büyük yiğit ve kahramanların gözleri ateş gibi gösterilir. *Oğuz Kağan*'ın da gözleri *al* idi. *Al* renk de bir ateş sembolüdür. *Gök Türk kağanı, Mukan Kağan*'ın da Çin tarihlerine göre- gözleri ateş gibiydi. Bu da onun yürekliliğini gösterir.

⁹⁵ Radlof, Proben, IV, s. 123/161. Bu muhteşem mitoloji motifini, "Göğün dizeği" ile ilgili bölümümüzde de kullandık.

⁹⁶ Proben, III, s. 297/355: *Rüya satın alan Keloğlan*.

⁹⁷ Proben, III, s. 60, n. 1.

⁹⁸ Proben, III, s. 315/381: *Er-Töşük* destanı.

Bir *Abakan-Türk* destanında, yarı tanrı durumundaki bir yigitten söz edilirken, şöyle deniliyordu: "... *6 kat kürk giyiniyordu. gözleri ateşli ve göğsü de yanıyordu"⁹⁹...*

"*Gözümün ateşi*", *Kuzey Türk*lerinde daha çok bir dostluk ifadesidir. "*Gözümün odu*" veya *Şor Türk*lerinin, "*karagımın (gözümün) odu olasin*" gibi sözleri, bizim "*gözümün nuru*" karşılığı olarak söyleniyordu¹⁰⁰.

6) "*Ateş yürekli*": Bizde de *yürek* için çeşitli tanıtımlar yapılır. *Kargat Türk*lerinden seçip sunduğumuz şu masal motifi, çok eski mitolojik çağları, bize yansıtmaktadır: "... *Manğuş Batır'ın kalbini çıkartıp, suya atıyorlar. Su kaynamağa başlıyor. Bir taş alıp sırtına vuruyorlar. Bu kez de ateş çıktığını görüyorlar"¹⁰¹...* Burada, bir *çelik sırt* motifi, verilmek isteniyor gibidir. Taş ile çelik ise, bir *çakmak* olmuş oluyordu:

"*Yürek (cüröktöi) kadar bir yerden, (çadırdan veya ocaktan), omu rillik (culundai) gibi bir duman (tütün) çıkıyordu"¹⁰²...* Burada da, bir *cadı* evi anlatılmaktadır. Ancak *cadının* evi, *yürek* ve *omurluk* gibi, *fizyolojik semboller* ile tanıtılıyordu.

7) "*Soluk ve ateş dumanı*": *Yakut Türk*leri de, şöyle diyorlardı: "... *Ateş ruhu'nun (Uot-iççi)' solluğu, nefesi (tin), ateşin dumanı; yiyeceği, kuru odun; yorganı, küldür...*" (*Harva*, 172). *Baraba-Om Türk*lerinin bir masalında ise, şöyle deniliyordu: "... *- O görünüp duran dumanı (tüdünnü) gördün mü? O, yediyüz devin (yilbegen'in) nefesi (tıngı) dir, dedi"¹⁰³...*

8) "*Kül ve kömür yeme*": Yukarıdaki bilgileri değerlendirince, aşağıdaki *c a d ı* da, "*Ateş ana (Ot-ene), ocak ruhu, al-karısı*" motifiyle, karşımıza çıkmaktadır. "... *Kara Kököl, auzum yok, dedi, Yaşlı kadın da, bir kaba, kül; bir kaba da, kömür koydu ve yigidin önüne getirdi"¹⁰⁴...* Tabii olarak bu vesikalardan, kesin sonuçlar çıkarmak, mümkün değildir. Ancak *12 ciltlik bir eserden, bu örnekleri bulup, çıkarmak da, kolay bir iş değildir.*

TÖRENLERDE ATEŞ YAKMA

Dünyanın her yerinde ve bütün insanlıkta, çeşitli nedenlerle, büyük ateşler yakılır. Bunu insanlığın, birleşik bir duygu ve dileği olarak, kabul etmek gerekir. *Türkler* arasında da, bu gelenek, çok yaygındır. Ancak son yıllar-

⁹⁹ Proben, I, s. 15: *Bu Aıtay* destanı, göklerde geçer.

¹⁰⁰ Radlof, Hürnerbuch, I, s. 1097.

¹⁰¹ Proben, IV, s. 54/67: *Baraba: Ak-Kököl* destanı.

¹⁰² Proben, III, s. 316/381: *Han-Şentey* destanı.

¹⁰³ Proben, IV, s. 94/74: *Baraba, Kadış-Mergen* destanı.

¹⁰⁴ Proben, IV, s. 66/83: *Baraba, Kara-Kököl* destanı.

da, Türkiye'de bu yaygın gelenek, bazı kesimlere mal edilmekte ve bu yolla da, bölücülük yapılmaktadır. Bundan dolayı burada, Türk geleneklerini diğerlerinden ayıran özellikler üzerinde durmağa çalıştık:

Ateşle göğe ve Tanrıya haber verme

Türklerde ve diğerlerinde *büyük ateş*, "Ulu od" niçin yakılıyor? Elbette ki her kültür çevresinde, bunun ayrı bir mana ve amacı olabilir. Şimdi *Toroslar* da ki *Türkmen* obalarında, *Ali Rıza Yalçın*'in gördüğü geleneklerle söze başlayalım:

1) "Ölünün mezarı başında ateş yakmak, *Türkmenlerde*, eskiden kalma bir âdettir"¹¹⁵ (Elbeyli ve diğer oymaklarda).

2) "Ölü nü n yıkandığı yerde, gece bir ateş yakılır. Basan mezarın başında da ateş yakmak âdettir"¹¹⁶. (Bulgar dağı Türkmenlerinde).

Bunları burada yazmakla, Türkmenlerde de *ölü* ile *Tanrı* arasında, ateş yoluyla bir ilişki kurulmak isteniyordu, demek istemiyoruz. Büyük devlet hayatı yaşamış ve sosyal bakımdan, Altaylardaki Türklerle göre, çok gelişmiş olan Türkmenler'de belki bu, yalnızca bir gelenek olarak kalmıştı.

Ateş yakarak, "Tanrı ile haberleşme: *Hıtay* devletini, M.S.907 yılında, *Gök Türk* devletinin doğusundaki *Kitan* kabileleri kurmuşlardır. *Kitanlar*, bizce soy bakımından, *Proto-Moğol* bir kavim idiler. Ancak sürekli olarak, *Gök Türk* ve *Uygur* kağanlıklarının, idaresi altında kaldılar. Devlet idaresi, gelenek ve kültür bakımından, Türklerden geniş ve derin olarak etkilendiler. Bu eserimizin birinci cildinde, *Kitanlar* ile *Hıtay* devletine, geniş bir yer verilmiştir"¹¹⁷

"*Ateş Tanrısı*" ile ilgili inanışlar, *Hıtay* devletinde yapılan devlet törenlerinde, belirsiz olarak görülmektedir. Bu törenlere *Hıtay* imparatoru da, katılıyordu: "... Yılın, son gününden bir gün önce, büyük bir vezir..., sarayın ileri gelenlerinin toplanmalarını emrediyordu... Tuz ile koyun yağı, yakılmak için bir sobanın üzerine konuyordu. Şamanlar ve *baş şaman*, kendi protokolları içinde, "*Ateş Tanrısı*"nı çağırarak için ilâhiler okuyorlardı. Bundan sonra saraya yapılan törende, *Hıtay* imparatoru, (göğe) iki tane *ok atıyordu*. (Ondan sonra) ateş yakılıyordu"¹¹⁸..." Bizce bu ateş, Tanrı ile haberleşme gibi görülüyordu. *Ok atma* da, bunu gösteriyor. Bu tören, aynı kaynağın başka bir yerinde ise, şöyle anlatılıyordu: "*Beş başkentte*

kağıttan binlerce asker ve at yapılıyor ve bunlar dağa verilen bir kurban (gibi kabul ediliyordu)"¹¹⁹..." Bu çince kaynaktaki *şaman* sözü, bir *sihirbaz* gibi yazılıyordu. Yani bunlar, çinli bir *rahip* gibi, kabul edilmiyorlardı.

"*Göğe ok atma*" da bir çeşit, *gök ile haberleşme* anlamını içinde taşıyordu. *Güneşe kurban* verilirken de, "güneşe doğru iki ok atılıyor ve (okun ucunda), bir tütsü gönderiliyordu"¹²⁰..." *Ölü* törenlerinde de, "*Hıtay* imparatoru, bir çadırda oturuyordu. Ateşin yakılmasını emrediyor, yüzünü ateşe dönerek sağı yapıyor ve ondan sonra da, üç kez ok atıyordu"¹²¹..." *Gök Türk* devletinin kuruluşundan önce *Orta Asya*'yı baştan başa kaplayan, "*Tölesler* (*Kao-ch'ê*) de, yıldırım düşüşünde (veya zımşek çakışında), *göğe ok atıyorlardı*"... Bu da *gök ile bir haberleşme* olsa gerektir.

"*Tahta çıkış töreninde*", büyük ateşler yakma, eski Türklerde yaygındır. Bu ateş niçin yakılıyordu? Bunun sebeplerini de, yine *Proto-Türk* kültürüne yakın olan *Hıtay* devleti ile ilgili kaynaklarda bulabiliyoruz. *Wittfogel*'in da dediği gibi, ateş için kullanılan "*odun yığını*" (*pile of firewood*), tahta çıkma törenlerinde, büyük bir önem taşıyordu. Ancak sonradan, belki de *Çin* tesirleriyle törenlerde, yalnızca *odun yığını* olarak kaldı"¹²².

"*Ateş, imparatorun tahta çıktığını, göğe haber veriyor*": *Wittfogel*, kaynağın tercümesinin başına da, böyle bir başlık koymuş ve böylece ateş yakma geleneğinin manasını, belirtmek istemişti. Çünkü kaynak da öyle diyordu: "... *Vezirler, bir altar dikilmesini emrettiler... İmparatorun tahta çıkışını göğe haber vermek için, odun (yığını) yakıldı*"¹²³..." İmparator, odunların yakılmasını ve göğe haber verilmesini, kendisi emretmişti. Bu kısa kaynaklar ve vesikalar da bize gösteriyor ki, törenlerde büyük ateşlerin yakılmasının, bazı özel nedenleri vardı.

ATEŞ, KURBANI GÖĞE Mİ GÖTÜRÜYORDU?

U. Harva, konuyu geniş kapsamlı alıyor ve şöyle diyordu: "... Bazı *Orta Asya* ve *Volga Türk* kavimleri, kurbanı ateşte yakmak yoluyla, *Gök Tanrılar*'na sunmak istiyorlardı. *Yakutlar* da, kurbanlarını ateşle hazırlıyorlardı. Yukarıda gördüğümüz gibi bu kurbanlar, ateş ruhları için veriliyorlardı. Gerçi ateşin getirdiği iyiliklerde, unutulmuyordu. *Piklonski*, *Yakutlar*'ın ateşle ilgili inanışlarını incelerken şöyle diyordu:

¹¹⁵ K. Wittfogel, *Liao (Hıtay) Society*, s. 271.

¹¹⁶ Aynı eser, s. 267.

¹¹⁷ Wittfogel, aynı eser, s. 279.

¹¹⁸ Wittfogel, aynı eser, s. 223.

¹¹⁹ *Liao Shih* I, 2b; Wittfogel, Aynı eser, s. 292, n. 12.

¹¹⁵ Ali Rıza Yalçın, *Cenupî Türkmen oymakları*, I, s. 61.

¹¹⁶ A. Rıza Yalçın, Aynı eser, I, s. 268.

¹¹⁷ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 549 vd.

¹¹⁸ *Liao Shih*, 49, 6a.

*Gerçi ateş, kurbanın bir taşıyıcısıdır. Ancak tanrılar da kendilerine sunulan bu kurbanı, bir kapıdan alıyorlardı*¹²⁴...'' Ancak H a r v a , yine şunu gösteriyor ki, kutup kavimleri ile Tunguzlarda, ateşin böyle taşıyıcı bir rolü yoktur. Bunlar, çok geri kavimlerdi.

''Gelişmiş gök dini ve ateşe saygı, T ü r k l e r d e kendisini, bu inanışlarla göstermektedir. '' *T ü r k inanışlarının ayrıldığı*'' da, bu noktada kendisini göstermektedir. Ateş kültleri ile törenlerini, birbirinden ayıran özellikler vardır. U. H a r v a da, V o l g a bölgesinde görülen eski *İndo-İran* geleneklerini, Y a k u t Türklerinin inanışlarıyla birleştirmeye yanaşmıyordu. *M u s e v i (holocauste)* kurbanları ile, Türklerinki arasında bir ayrılık görülmüyordu. Bunlar üzerinde, az sonra yeniden duracağız. Bir A l t a y - T ü r k duasında, şöyle deniliyordu:

*''Atamızın, ç a k m a k a t e ş i y l e (çakkan) yakmış olduğu a l e v l i (yalgın) a t e ş ! Anamızın gömdüğü taş o c a k ! Ayaz Kağana (parlak gök yüzüne), süratle yükselen boz d u m a n (bos tüdün)! Kendimin çaktığı, sıcak a l e v l i (yalır) ateşim! Bütün dünyayı (yeryengiz) dolaş, gör!... A y d a n v e g ü n e ş t e n bereket yetişsin*¹²⁵...'' Görülüyor ki ateşin kendisi kadar, gökleri ve bütün dünyayı dolaşan *a l e v i* ve *d u m a n ı* da önemli idi. Bu sıcak alevler ile dumanlar, tanrılara, aya ve güneşe kadar ulaşıyor ve onlardan *b e r e k e t* dileniliyordu. Önemli olan nokta budur.

Türklerdeki ateşe saygı, '' *a t e ş e t a p m a* '' değildir: Bu görüşü desteklemek için, K u z e y T ü r k masallarından, *mitolojik* bir motif sunalım: ''... *Yığıde, eğer atın iyi ise, '' a t e ş i n i ç i n d e n u ç u p* '', yukarı çıkabilirsin, diyorlar. Ateşin ucunda 7 k a v a k ve altı k u y u var. Ayrıca Pürükçü'nün *A k - b o z a t l a r ı* var, diyorlar¹²⁶ Burada, '' *yerden göğe doğru uzanan bir a l e v s ü t u n u* '' söz konusu edilmektedir. '' *Ak-boz atlar* '' da, yıldız sembolleridir. Ateşle yalnız kurbanlar değil; mitolojik yiğitler de göklere çıkabiliyorlardı. Ancak atın iyi olması gerekliydi.

ULU - ATEŞ" (ULUÇ-OT) VE NORMAL ATEŞ

''Tanrıya ulaşan, alevli ateş'' ile '' *o c a k* taki ateşin içindeki ruh'' ve bunlar hakkındaki inanışlar arasında, bir ayrılık kurmağa çalıştık. U. H a r v a 'nın da dediği gibi T ü r k l e r büyük ateşi, '' *Tanrı ile ilişki kurmak için* '' yakıyorlardı. T u n g u z l a r gibi geri kavimler ise, '' *kurbanı, ateşin içindeki*

¹²⁴ U. H a r v a , s. 171: *Priklonskiy, Tri goda v Yakut...: (Yakutlarda üç Tanrı), Jevnaya Starina, 1890-91, s. 109'dan.*

¹²⁵ A. İ n a n , Şamanizm (Şaman dua, ilâhî ve afsunlara), s. 120.

¹²⁶ R a d l o f , *Proben*, IV, s. 74/94: *Başa bu, Altın Sayın Sume* destanı.

ruha'' veriyorlardı. Bu, çok ince bir noktadır. A r a p kaynakları, İslamiyetten önceki Türk kavimlerinin, hemen hemen hepsi için *M e c u s f* adını kullanmışlardır. Buradaki *M e c u s f* adı, *ateşperest* veya '' *ateşe tapan*'' karşılığında söylenmiştir. İ n o s t r a n t s e v 'in bu konuda özel bir yazısı vardır ve Türkçemizde de çevrilmiştir¹²⁷ Ancak o da, yalnızca A r a p kaynaklarının söyledikleriyle yetiniyordu. Bu konuya yeniden döneceğiz.

'' *U l u - a t e ş* '' ve '' *K ü ç ü k (küçük)-a t e ş* '' deyimleri, Kuzeylerdeki *Y e n i s e y* 'de yaşayan *B e l t i r* Türklerinde görülür. Bunların ateş kurbanları hakkında bir vesika vardır: *M a y n a g a ş e v* 'in bu önemli raporundan, *Direnkova, U. Harva* ve hocamız *Prof. Abdulkadir İnan* yararlanmışlardır¹²⁸. Hocamız bu raporun bir bölümünü, öneminden dolayı Türkçeye tercüme etmiştir. Biz bu raporda önemli bulduğumuz bazı noktaları değerlendirmeye çalışacağız:

1) '' *U l u a t e ş* '' (ot) *doğuda*: D o ğ u , güneşin doğduğu yöndür. Ateş mukaddes *kayın* ağaçlarının yakınında yakılıyor. Burası *koru* idi. Yabancılar girermiyordu. *Küçük ateş* ise, *B a t ı d a* idi. Konuklara ikram edilecek yemekler için kullanılıyordu.

2) '' *Kurban eti, ulu ateşten yakılıyor* '' : Bu, çok önemli bir noktadır. Bunun üzerinde sonuçta duracağız.

3) *Güneşe doğru dönme* : Özellikle et pişerken, törene katılanlar, güneşe doğru iki daire yapıyorlardı. Bu, *a t e ş - g ü n e ş k ü l t ü* ile ilgili bir harekettir. Ancak metin karanlık kalıyor. '' *Duman g ü n e ş e doğru giderse, u ğ u r l u* '' sayılıyordu.

Dinde gerileme : Bu, gerileme çok kuzeydeki Türklerde kendisini gösteriyordu. Kurbanın kırıntılarını, kemiklerini ateşe atma, U. H a r v a 'nın da belirttiği gibi, *geri bir a t e ş k ü l t ü* idi¹²⁹. '' *Ancak onlar da bunun, törenin yoluna aykırı olduğunu; töreye göre kurbanın bütün etlerinin U l u - o t 'da, yani büyük ateşte yakılmasının gerektiğini söylüyorlardı...*''¹³⁰ Bu da bize gösteriyor ki, eskiden gelen, *ileri* büyük devlet inanışlarıyla, sonradan *gerilemiş* kabile kült ve törenleri, birbirleriyle çatışıyorlardı. Çünkü bunun altında yatan en eski amaç, '' *kurbanı göğe göndermek* '' idi. Aslında bu tören, bir *dağ k ü l t ü*, dağ üzerinde yapılan bir törendi. Ancak bu dağda, '' *üç taşlı kutlu bir ocak* '' kalıntısının bulunması da, bu Türk geleneğinin eskiliğini gösteriyor-

¹²⁷ K. İ n o s t r a n t s e v , *Eski Türklerin İnançları Hakkında...: Tercümesi: A. İ n a n , Makaleler, s. 488-490.*

¹²⁸ *M a y n a g a ş e v* 'in yazısının tam tercümesi için bk. A. İ n a n , *Şamanizm*, s. 54 vd. *Direnkova, kultu agıyaz (ateş k ü l t ü , A l t a y ve T e l e ü t Türklerinde)*, Leningrad, 1927, s. 71 de, bu yazıdan yararlanmışlardır.

¹²⁹ U. H a r v a , aynı eser, s. 171.

¹³⁰ A. İ n a n , *Şamanizm*, s. 67.

du. Çünkü Türklerde, *Sacayaklı* veya "üç duvarlı ocaklar", çoktan yerleşmişlerdi.

Büyük devlet ve kabile geleneklerindeki, ayrılıkları Duaları çözüm ve tahlil etme, yukarıda da görüldüğü gibi bize çok şey öğretmektedirler. Rus folklorcularının görüp anlattıklarını da, aynı metodla tahlil edip, incelemek gereklidir. Rus etnoğraflarının derledikleri bu materyellerin çoğu, Altayların kuzeyindeki ıssız, soğuk bölgelerde, dağlar ve vadiler arasında kaybolmuş Türklere aittir. Eski *Türk devlet kültürü* ile bugünkü inanışlarımızın kökleri veya *prototipleri*, hiç şüphe yok ki, buralarda yaşamaktadırlar. Ancak *kabile kültürü* ile *büyük devlet kültürü* arasındaki gelişme basamaklarını da göz önünde tutmamız gerektir. Ayrıca kabile kültüründe, özden gelen, ancak bozulan inanışları da birbirinden ayırmalıyız. Yukarıdaki satırlarda, biraz olsun bu yapılmışa çalışılmıştır.

HIZIR ve ocak

HIZIR ile ilgili olarak, ayrı bir bölümümüz vardır. Bir KARGAZ masasında *Boz-Monay* adlı bir yiğit, "kara bahtına" ağlarken, AK SARIKLı (ak şalmalı) bir adam geliyor. *Boz-Monay*'ın kara bahtının" sebebini söylerken, şöyle diyor: "Ocağın başını pisledin, (ottung basın bok kıldın). İşlerinin iyi gitmesi için de, "ocağın yanında otur, ocağın başını iyice (odunla?) doldur", (ottung basın tolturup), diye de öğütlerine katkıda bulunuyordu. Buradaki *Hızır* motifi biraz değişiktir. Bunu ayrıca inceleyeceğiz. Önemli olan, "kara bahtın", ocağa pislemekle başladığıdır. Kara bahtın dönmesi de, ocağın başına oturup, ocağı iyice doldurmakla, mümkün oluyordu¹¹¹. Radlof'un 12. ciltlik *Proben*'larından çıkarabildiğimiz bir notta da, böyle deniliyordu.

37. BÖLÜM

TÜRK MİTOLOJİSİNDE VE DESTANLARINDA BAZI HAYVANLAR

Bu bölümde, büyük veya küçük bütün hayvanları söz konusu etmek, mümkün değildir. Bunların yanında, sinek gibi, diğer haşarat da vardır. Biz burada yalnızca, Türk inanış ve gelenekleri ile Türk destanlarında yer alan, başlıca hayvanlar üzerinde duracağız. Ancak konuya girmeden önce, *Dece Kor-kut*'un hayvanlar ile ilgili, şu muhteşem girişini sunmak istiyoruz:

"Yedi yerin otlakların, geyik bilir!

"Göğes yerler çemenlerin, kulana bilir!

"Ayrı yollar izin, deve bilir!

"Yedi dere kokuların, tilki bilir!

"Oğul kimden olduğun, ana bilir!

"Dünle kervan göştüğün, turgay bilir!

"Erin ağrının, yeğnisin, at bilir!

"Ağır yekler zahmetin, katır bilir!

"Ne yerde sızılar var ise, çeken bilir!

"Gafil başın ağrısın, beyni bilir!...

TÜRKLERİN İNANIŞ VE DESTANLARINDA "AYI"

Türk destanlarında ayı, ancak aptal ve kötü bir hayvan olarak yer alır. Bir Altay-Türk destanında dendiği gibi, "Öksüz bir çocuk bir ayının kızını alır ve kayın babası ile öğünür; fakat az sonra ayı, kendi damadını yiyor". Sibirya geleneklerinin baskısı ile, "ancak Altayların kuzeyindeki bazı Türkler, ayıdan türediklerini", söylerler¹¹². Kargat gölü Tatarların bir masalında ise, "Saray kapısına (kapka) bir ayı bağlanmıştı¹¹³". Diğer Türk destanlarında, ayı ile arslan ve kaplan, birer yırtıcı hayvan olarak geçerler.

¹¹¹ Radlof, *Proben*, I, s. 260/263. Birinci sahife numarası (s. 260), metne; ikinci numara (s. 263) ise, tercümeyle aittir.

¹¹² Drenkova, *Beastworship Among Turkish Tribes of Siberia*, 1928, s. 425.

¹¹³ *Proben*, IV, s. 8/10. Terene boyundan.

¹¹¹ *Proben*, III, s. 172/200: Soyun-Batur destanı: Eski Kazak batırlarının destanı.

Turalı boyunun bir destanında, "Kara Kükül, arslan ve ayılar ile yoldaş idi; ayı ile arslan, onun evine odun getiriyorlardı". Türk destanlarında bu motif çoktur. "Devlerin yolu üzerinde ayı, arslan ve yolbars, yani kaplan, bekçilik ederler". Bu da olağandır.

Oğuz Han'ın "göğsü, ayı göğsü gibiydi". Bu bir benzetmedir. Donla ilgisi yoktur. Oğuz Destan'ında, mitoloji kaybolmuştur.

Bir Baraba-Türk destanında ise, "bir yiğid silkinerek, altın yünlü ayı ile, altın yünlü kurt (karışık) donuna giriyor". Bu ise, bir mitolojidir. Anadolu'da, yırtıcı ve kötü bir hayvan olarak az görülüyor.

"TÜRK DESTANLARINDA BALIK"

Bilindiği üzere atla ve hayvanca bir kavim olan Türklerin balık ve balıkçılıkla ilgileri çok azdı. Ancak, "İrmak balıkları" ile ilgileri çoktu. Bu konu ile ilgili olarak, aşağıda kaynaklara dayanan bir not yazacağız.

"Dünyanın bir balık üzerinde durması" gibi inanışlar, Türklere dışarıdan gelmiştir. Zaten eski Türkçe Uyğur şiirlerinde, Okyanus içinde bulunan balıkları, "Taluy Ögüzteki balıklar" diye tanıtarak, kendi bildikleri balıklardan ayırmışlardır. Yine aynı şiirlerde, şöyle bir atasözü de veriliyordu: "Koçu, (yani Turfan) dağında kaplan yok, koyunun suyunda da balık yoktur". Kuzey Asya'daki Kargat gölü Terene Türklerinden derlenmiş bir destandaki şu motif, Anadolu'da çok görülür: "Bir adamın küçük oğlu bir balık tutuyor; balık konuşuyor ve oğlan da balığı suya atıyor; bundan sonra da dilediği herşey oluyor".

Balıkçı Türkler, daha çok Kuzey Asya'nın, soğuk bölgelerinde yaşarlar. Çünkü, başka geçim kaynakları yoktur. Biraz daha güneyde, "Olta salan yiğit"; (Karmak salgan cigit) diye, bir masal da görüyoruz. "Bu yiğit, hergün bir balık tutmuş. İki veya üç balık tuttuğu zaman ise, o sayıda kedi veya köpek, ortak olmak için ortaya çıkarmış". Bu daha çok "kısım"

* Proben, IV, s. 89/109. Turalı boyundan.

* Proben, IV, s. 106/138. Hayvanlar, yolu koruyorlar.

* Proben, III, s. 67/89. Baraba Tatarlarından.

* W. Eberhard, Typen Türkischer Volksmärchen, Wiesbaden, 1953, s. 36 vd.

* Rahmeti Arat, Eski Türk Şiiri, 7, 185.

* Aynı eser, 6, 10. Hoçu, Türkçe Koçu demektir.

** Proben, IV, s. 5/7. Kargat gölü Tatarlarından.

ile ilgili bir motif, olsa gerektir". Bir başka destanda ise, "Keloğlan ile balık arasında bazı ilişkiler" görüyoruz".

"Balık donu"na girme, yine kuzeydeki balıkçı Hoca Avul Türklerinin, destanlarında görülür: "Mollalarla arası iyi olmayan bir çocuk, kurtulmak için bir balık oluyor. Molla da hemen turna balığı (cortan) donuna girip onu kovalıyor. Yutmak istiyor; fakat çocuk, kuzey denizlerinde görülen Yurış balığı (Kaulbarsch) oluyor ve molla onu yutamıyor. Bundan sonra kuş olup, Han'ın penceresine konuyor".

İrmak balıkları, Türkler tarafından iyi tanınıyordu. Ortasya destanlarından birkaçını sunmak istiyoruz: Cortan, yani turna balığı ile Yurış (Kaulbarsch) balıkları üzerinde az önce durmuştuk. Destanlarda bazan, cortan yerine cortanak da deniyordu. Bir destanda kılık (barsch) balığı görülüyordu. Bir yerde de şabak balığı, insanla konuşuyordu. Bu balık, bazı yerde, şabak adıyla da geçiyordu. Bunların yanında, destanlarda görülen yaan (fil?) balığı hakkındaki efsane üzerinde durmadan da geçemeyeceğiz. Bir destanda da hakan, bir delikanlıdan altın yangak balığı'nın, derisini istiyor.

BARS, YOLBARS, TONGA VE KAPLAN

Türklerin Alp Er Tonga destanına gelmişken, Türklerin kaplan ile ilgili inanışları üzerinde de duralım. Çünkü Türkçe "Tonga", bir çeşit kaplan demektir. Ortasya, Kore, Mançurya'da çok büyük bir kaplan cinsi yaşar. Bunlar, Hindistan'daki (Felix tigris) denen kaplanlardan, ayrıdır. Ortasya kaplanları, daha çok Türklerin bars dedikleri, pars cinsinden (Felix uncia) denen, hayvanlardır. Bunların, (Felix irbis) denen cinsine de Türkler, yolbars derler. Türkler bunları, zaman zaman birbirlerine karıştırmışlardır. Babur veya bebür ise, sonradan Türkçeye girmiş, Farsça deyimlerdir. Bunlardan başka Ortasya ile Altay vadilerinde, (Felix onca), F. linx, F. manul) denilen, büyük vahşi kediler ile vaşaklar da vardır.

Hun mezarlarında kaplan motiflerine, çok rastlanır. Kaplan veya bars-erkek çocuklara verilen adlar dışında, hayvanca Türk kavimlerinin geleneklerinde, fazla bir yer tutmaz.

** Proben, III, s. 327/395. Kırgız destanında.

** Proben, IV, s. 20/26.

** Proben, IV, s. 123/159. Hoca-Avul Tatarlarından.

** Proben, IV, s. 46/57.

** Proben, IV, s. 5/7.

** Proben, III, s. 329/398. Kırgız balık adaları.

** Proben, IV, ss. 5/7, 25/33. Om Tatarlarından.

** Proben, IV, s. 20/26. Terene-eli'nden.

** Aynı eser, s. yer. Kargat gölü Tatarlarından.

1) **Yolbars**'ın yiğide akıl vermesi: "... *Yolbars, yiğide akıl veriyor: "Dev (Yilbegen) seni öldürecek. Ancak "Tanrı (Kuday) yazmazsa (yazmasa), seni öldüremez"; diyor. Kur'anı başına koyuyor. Dev yiğidi görünce, "sen benim damadımsın"; diyor ve ona gül veriyor... Sonra yiğit, Han'ın yerine geçip, Han oluyor*"...

2) **Yolbars**, ayı ve arslan. Yolbars, kutlu bir hayvan gibi: "... *Yiğit, yola çıkıp, dev'e (yilbegen) gitmek istiyor. Deve erişmek için, 7 günlük yol gideceksin. Yolda, ayı, arslan ve yolbars ile karşılaşacaksın. Onların yüzerine hiç bakmadan, yoluna devam et*"...

Ancak **Yolbars**, yolda yiğide yavaş, akıl veriyor. "Kutlu bir hayvan" gibi görülüyor.

3) "Kaplan postu giyilmişler" ve **derişler**: "... *Kaplan postu giyilmişler, gelin gelin duruşalım*"...

Köroğlu, böyle diyordu. **Anadoluda**, özellikle **İstanbul**'daki geçit resimlerini gösteren minyatürlerde, "kaplan postu giymiş derişler", çok görülüyordu.

4) **Arslanlar** ve valşi hayvanlarla yoldaş olma: "... *Kara-Kükül adlı yiğit, sahrada (sakrada), arslan ve ayılar ile yoldaş oldu. Babası odun istedi, ayı ile arslan odun getirdiler ve aş pişirdiler*"...

Bu **Kuzey Türk** bölgesinde, arslan yoktur. Bu, sadece ilkel bir yerinme olsa gerektir.

5) **Koçu** (**Turfan**) dağında, kaplan yok! **Uygur** el yazılarında: "... *Yine bir Türk atasözünde (savında), şöyle deniliyor:... Koçu dağında kaplan yok, kuyu yok, balık yok*"...

Turfan dağında kaplan vardı. Bu yazıda, bir şeyler demek isteniyordu.

Gollalar gibi, **Kuzey-Doğu Sibiryada** yaşayan ilkel kavimler, büyük **Sibiryalı kaplanları**, kendi **ataları** gibi görürler. Onları öldürmezler ve kaplan avına da çıkmazlar. Bundan dolayı kaplanlar da, onları hoş görür. Hatta onlara, *şarap ve av eti de sunulur*".

TÜRK MITOLOJİSİNDE BOĞA VE İNEK

Hunlar ile **Göktürkler**'de, "İnsan-baba" ile "kurt-ana"; yani **baba ailesi** düzeni vardır. Totemizmin izlerini taşıyan, **Yakut Türklerinin** bazı boylarının ataları ise, bir **Alaca İnek** idi. Gerçi aynı boylarda bir **Boğa-**

²² Proben, IV, s. 107/139. Turalı boyundan.

²³ Proben, IV, s. 106/138.

²⁴ Fund Küprülü, Türk Saz Şairleri, İstanbul, 1930, s. 57.

²⁵ Proben, IV, s. 107/139. Turalı boyundan.

²⁶ Rahmeti Arat, Eski Türk Şiiri, 6, 10.

²⁷ Uno Harva, Die Religiöse Vorstellungen der Altaiischen Völker, s. 473.

Ata da görülüyordu. **Ancak inek**, yani **ana ailesinde**, daha ağır basıyordu²⁶.

Noyun Ula'daki **Hun** mezarlarında, **arslana** benzetilmiş bir **boğa** kabartması görüyoruz. Fakat geleneklerde bunun, ne gibi bir yer etmiş olduğunu, bilemiyoruz. **Sibirya**'daki **Buryat** Moğollarına göre onların ataları, **Boğa-Noyan** adlı bir boğa idi:

"*Gök-boz boğa donuna girerek Tayı Han'ın boğaları ile görüşmeğe gitmiş. Gece de, "insan donuna girip", Hanın kızı ile sevişmiş ve Han'ın kızından bir oğul olmuş. Oğlunu Baykal gölünün kıyısına atmış, çocuk orada büyüyerek, evlenmiş ve Buryatlar böylece ondan türemişler*"...

Bu efsanede de, **geri bir dön değiştirme (metamorphosis)** vardır. **Yakut Türklerinde zamanlar, bu "ata hayvanların" şekline** girerek, **giyiniyorlardı**²⁷.

Moğollar ise bu dön değiştirmeye, "şekil değiştirme" manasına, "hubilgan", diyorlardı²⁸. Efsanede boğanın, yalnızca **Buryatların** değil; **Kori boyunun**, atası olduğu da söyleniyordu. **Kori**'lerin, **Göktürk çağında** **Baykal gölünün** kıyılarında oturan **Kurikan** adlı **Türk kavmi** ile aynı oldukları, düşünülebilir²⁹. Bundan dolayı bu kavimler, **boz bir boğa** getirirler ve ataları, **Boğa Noyan'a** kurban ederlerdi³⁰.

Büyük Türk kesimlerinden biri olan ve **Göktürk çağında**, daha **kuzeylerde** oturan **Kırgız Türkleri** de "inek ten türediklerine" inanıyorlardı³¹. **Göktürk çağında**, **Türkçe konuşan Kırgızların**, çeşitli kesimleri vardı. Bunlar daha **kuzeylerde**, **Yakut** ve **Buryat** kitlelerine yakın olan, **Kırgız bölümleri** olabilirlerdi.

1) **İt başlı, sığır ayaklı ulus**: "Gezgin **Carpini**, **it başlı, sığır ayaklı bir kavmi** görüyor". **Ebülgazi Bahadır Han**, sevmediği **Özbek ordusu** için, "it başlı, sığır ayaklı ne varsa hepsi orada", diyordu³².

2) **Kırk boynuzlu boğa**: "... *Katay Han'ın kapısında, 40 boynuzlu bir boğası varmış. 60 çocuk oynuyormuş... Han, 40 telli bir saz çaluyormuş. Katay Han, Kara-Han'ın çocuklarını alınca, boğa büyük bir deprem yaratıyor*"...

²⁸ Aynı eser, s. 471. Strahlenberg'den, (s. 378).

²⁹ Skuzanin Buryatı (Buryat manaları), s. 49 vd.

³⁰ Serogevkiy, Yakutı (Yakutistan), s. 626; U. Holmberg, Shaman costume, s. 31.

³¹ Agapitov-Hangalov, Şamanstvo u Buryat İlahiyatı-Gubernii, Irkutsk, 1883, s. 95.

³² Türk Kültür Tarihî adlı eserimde, bu konular üzerinde durulmuştur.

³³ Peisanin, Oğuzki Severo-Zapadnoy Mongolii: (Kuzey-Batı Moğolistan (Altaylar) hakkında notlar), SPb, 1881, II, s. 153 vd. Ayrıca bk. IV, s. 799.

³⁴ Aynı eser, IV, s. 799.

³⁵ Abdulkadir İman, Makaleler, s. 218.

³⁶ Proben, I, s. 4. Destan, göklerde geçer.

3) Kara-boğa'nın boynuzunu isteyen Han: "... 7 dağ ve 7 ırmak üzerinde, 100 kartlı bir Han varmış. Kargısı, göğe değiymiş. Yiğitten, (gökteki?) kara-boğa'nın boynuzunu getirmesini istiyor"³⁵...

4) Yakut kadın şamanlarının öküz olduklarını, Pekarskiy bir not ile yazıyor³⁶. Herhalde bu, bir İnek donuna girme idi.

5) Öküz veya boğa ile güreşme: Dede Korkut'ta da böyle bir güreş vardır. Yukarıda, bir Moğol-Buryat geleneğinden de söz açmıştık. Altay destanlarında, "6 yaşında bir çocuk, boğa ile güreşiyor ve boğayı yeniyor"³⁷...

6) Öküz veya boğaya binme: "... Yiğit, at bulamayınca boğaya biniyor ve boğa ile yola çıkıyor"³⁸... Ancak bu Türklerde, çiftçilerin bir hayvanı olan öküz, pek hoş görülüyor. "sığırcı (sıyrıcı), orada duran sığıra (sıyr) binip, gitti...". Bunu yalnızca sığırcılar yapıyor.

7) Destanlarda, sığır otlakları: "Koyun (koy), sığır (sıyr) ve at (yıkı) otlaklarının çobanları, birbirlerinden ayrılıyorlardı"³⁹... - Ayrı turnaklı sürüleri (Sığır ve koyun sürüleri): Bunların çobanları, at çobanlarından ayrılıyorlardı. Türk destanlarında, yalnızca atlar için dualar vardır⁴⁰.

8) Türk destanlarında öküz, hoş görülüyordu: "Manas Han: "Ey Sart! Sen eşek ve öküzünden başka, ne bilirsin?... Yağız eşekli bir yurt olan, Sartları yağma etti"⁴¹... - Bir öküz derisi kadar yer: Bu, Rusların Sibiryaya girişi ile ilgili bir hatıradır. Yarmada adlı bir Kazak, bir öküz derisi (kün, gön) kadar bir yer istiyor. deriyi sıırım yapıp, böylece çok geniş bir arazi alıyor"⁴².

TÜRK DESTANLARINDA, MİTOLOJİSİNDE VE İNANIŞLARINDA "DEVE"

Deve, eski Türklerde, Selçuklu ve Osmanlılarda, halk ve devlet ile benzeşmiş bir hayvandır. Büyük kervan yollarının, güçlü devlerini de yetiştirenler Türklerdi. Bunun içindir ki deve ve buğra, eski Türk edebiyatı ile düşüncesinin, derinliklerine girmiştir. Biz burada, Kuzey Türk halk edebiyatından, Anadolulu için de önemli olan bazı mitolojik motifleri, seçerek sunacağız. Bunlar, gelecekte bu konular üzerinde araştırma yapacak olanlar

³⁵ Proben, I, s. 267, 301. Kuzey Altay destanı.

³⁶ Pekarskiy, Yakut Sözlüğü, (tercüme), s. 35b.

³⁷ Proben, I, s. 309, 332. Destan çok mitolojiktir.

³⁸ Proben, IV, s. 70/88. Baraba Tatarlarından.

³⁹ Proben, IV, s. 105/136. Turalı boyundan.

⁴⁰ A. İnan, Makaleler, s. 174.

⁴¹ Aynı eser, s. 115.

⁴² Proben, IV, s. 107/139. Turalı boyu.

için, birer ölçü ve kıstas (criterium) olacaktır. Çünkü bu materyel, Proto-Türk geleneklerin içinde toplanır:

1) Develerin koruyucusu, "Oysul-Ata": 1. Benzetme, mecaz anlamında, deve; 2) "Oysul-Ata: Sineğin (çimin) dokunmasıyla hastalanan deveye, Oysul-Ata'nın ne yararı (payda) olur"⁴³... Manas'ın doğuşunda yapılan duada, Oysul-Baba, insanları koruyan bir ruh olarak da görülüyordu:

"Doğduğun kutsal yerler, görünsün sana her dem!

"Sol yanında Oysul-Baba, boğa(?) yaratsın, Bakay!

"Sol yanında Koca-Hızır, uyusun baksın, Bakay"⁴⁴...

2) Tanrı'nın Ak devesinin sütü: "... (Erkem Aydar adlı Kırgız destanında): Yiğidin kız kardeşi hastalanıyor. Kız, yiğide şöyle diyor: "Bana, Al-lahü Taala'nın (Alda Şagalanıng), ak devesinin sütü gerek!" diyor. Yiğit, sütü bulmak için yola çıkıyor. Duyanlar, "sen ölüme gidiyorsun", diyorlar. "Allahın devesinin sütü, bir pınar (bulak) gibi akar. Ölen kişiyi diriltir. Ancak bu deveyi gören kişi, hemen ölür. Ancak, uyurken alabilir ve hemen kaçar"⁴⁵... Yiğit, devenin dişleriyle yaralanıyor. En sonunda devenin çenesini kırıp, öldürüyor ve sütü alıyor... Arap-Sami mitolojisinde devenin yeri, çok daha büyüktür. "Bulutlardan gelen deve sesini" de, burada anlam: (Bk. Bulutlar).

3) Sekiz deve ve sekiz gelin hâcet veya dileği: "... Ey Tanrım (Kudayım), bizi ondur (onğda-), sekiz deveyi, yavru (botala-), sekiz gelini, hâmile kıl!... Üysün Kohğrat kabilesinin (iyi) develerinden ver!... Allahu Ekber (Alla'ı akper)!..." Bu duanın sözleri (bata), özellikle yemeklerden sonra, hazır bulunanların bütünü ile yapılır⁴⁶.

4) Gelinler, deve yavrusu gibi; kaynanalar da, kart deve: "... Balkan dağı, balkan dağı! Bakır kazıklı deve yavrusu! Yeni evlenmiş bir gelin (bike), değil midir? Yel gibi (celden) giden 7 deve (atan) sizin, 7 büyük kardeşiniz (aganız), yok mu? Çölmeyen yaşlı dişi deve (kart bura), sizin kayın babanız yok mu"⁴⁷... Bu çevre destanlarında, kaynanalar birer kart deve yapıyor. Oğlan, kızın sorduğu bu bilmeceleri bilince, kızını alıyormuş.

5) Gün-Han, karısını kart bir deve yapıyor: "... Gün-Han (Kün-Han), kızını küçük bir kuş, halkını saksağan yapıyor. Kız annesini soruyor.

⁴³ Yudahin, Kırgız Sözlüğü, s. 605.

⁴⁴ Türk Mitolojisi, I, s. 508. Manas'ın doğuşunda.

⁴⁵ Proben, III, s. 274/326. Alda Şagalanın tüyüğü.

⁴⁶ Proben, n. III, s. 4/5. Kargısı: (Bata sözü).

⁴⁷ Proben, III, s. 321/388. Bilmecesi: (Cimbak).

Babası: "Annen (ine), yaşlı bir deve (kart tüye) olup, yol (oram) üzerinde çökmüş, duruyor. Onlar, (düşmanlar?) artık bisi tanıyamazlar"..."

6) Gelin, deve arabasına; güveyi de deveye biniyor: Bu, Hıta y devletinin ilk seremonilerinde görülür. Hıta y devletini kuran Kit a n l a r, uzun zaman G ö k t ü r k ve U y g u r hakanlıklarının idaresinde kalmışlardı. Ancak, niçin ata binmiyorlardı⁴⁹? "Deve yetiştiren uzman boylar", O r t a s y a tarihinde görülüyorlardı. C e l a y i r boyu, "Biz U y g u r kağanlarının develelerini yetiştirdik", diye kendilerini diğerlerinden üstün tutuyorlardı. "Deve c i l e r" hakkında bazı bilgiler, destanlarda da görülüyor: "Soylardan soylara, deve e sahibi olan boylar: T ö l ö s . Koçun boynuzunu kuran koyuncular: K o ç k a r"⁵⁰...

"Deveden karı olsa!" Eski Türkçe U y g u r şiirlerinde, şöyle deniliyordu: "... D e v e karı olsa (Deve yaşlanırsa?), bungal karı olur"..." Bunun yorumu, güçtür.

7) 7 deve ve 7 kardeşler burcu: "... Yol gibi giden (celden) yedi deve (atan), onu gören kimdir"⁵¹? Bu bilmecenin cevabı, "7 kardeşler burcu" dur. Aslında bu burç, daha çok "7 ak-boz at" olarak tanımlanıyordu. "60 deve çeyiz veya kalın": D ü ğ ü n armağanlarında, çeyizin miktarı, (60) gibi kutlu sayılarla anlatılır⁵². - Devcilerin deveyi, ot yeyişinin tanımları: Deve yetiştiren boylar, gerçekten bu işin uzmanı idiler. "Çalınan bir altın kerpiçi bulmak için yola çıkanlar, devenin dişinin kırık ve hâmile oluşundan, yolunu bulup yakalıyorlar". H a n da onlara bu bilgilerinden dolayı, armağanlar veriyor⁵³.

8) Göğsü deve derisinden yapılmış, kutlu k o p u z: "... Türk Kültür Tarihine Giriş" adlı eserimizin 9. cildinde, bunun üzerinde durmuştuk. O z a n l a r, kendi k o p u z l a r ı n ı, çeşitli kutlu maddelerle yapıyorlardı. Yarı müslüman, K ı r g ı z bakımları, "çölde yalnız biten tobulgu (çaltından) yaylı; y e l m e (hecini?) devesinin derisinden, göğüslü kopuzum", diye kopuzlarını öğüyorlardı. Bunlar, kutlu maddeler idiler⁵⁴.

9) D e v e k u r b a n l a r ı: C e l m e (hecini?) develeri: "... H e c i n 'i (celmeyan) ortasından yarararak (cara), ak ciğerini (öpkü) aldı"⁵⁵..." Bu a k e i -

⁴⁹ Proben, IV, s. 68/84. Destan, çok mitolojiktir.

⁵⁰ Wittfogel, Liao Society, s. 114, 117.

⁵¹ Proben, I, s. 183/204.

⁵² Rahmeti Arat, Eski Türk Şiiri, 6, 6.

⁵³ Proben, III, s. 321/388. K ı r g ı z bilmecesi.

⁵⁴ Türk Mitolojisi, I, s. 324, 328. İndeksine bakınız.

⁵⁵ Proben, IV, s. 95/124. T u r a l ı boyundan.

⁵⁶ Proben, IV, s. 95/124.

⁵⁷ A. İnan, Şamanizm, s. 144. Bakı duasının metninden.

⁵⁸ A. İnan, Makaleler, s. 142. M a n a s destanından.

ğ e r i l e t e d a v i , Anadolu'da da görülüyordu. "... Kurban olayım (aynala-yın)! S e m e t e y, yavrum! deve anası benekli dişi deveyi' (Tö anesi çaar ingen) alıp gelip, Tanrım yoluna (kudayımın colunda), boğazlayayım (muustayım), dedi"⁵⁷..." Görülüyor ki, kurban edilecek develerin kutlu türleri vardı. "Kara dişi deve k u r b a n ı" da görülüyordu.

"DOMUZ", TÜRK GELENEKLERİNDE KÖTÜ BİR RUH!

Bilindiği üzere Türkler başlangıçtan beri domuz yemiyorlardı. Dolayısıyla, Türklerin geleneklerinde de domuz iyi bir yer tutmuyordu. Domuz kültü, daha çok doğuya gidildikçe P r o t o - M o ğ o l 'larda çoğalır.

"Yaban domuzu", Türklerde kötü ruhlu ve yırtıcı bir hayvan olarak görülüyordu. Dış tesirlerden uzak bazı A l t a y dualarında, "G ö k k a b a n, (yani yaban domuzu), sen cinlerin en yamanı ve en kötüsüsün", deniyordu. Ancak yaban domuzu da "gök" ile tanıtıldığına göre, onun da T a n r ı ile ilişkisi olan kötü bir ruh olması gerekirdi. M a n a s destanında ise, "Kara-Kaban" sözü geçiyordu⁵⁸: Bu söz, bazan da "kaman" şeklinde söylenirdi. A n a d o l u masallarında da domuz, kötü bir motiftir. K ı r g ı z Türklerinin, yarı-müslüman b a k ı m l a r ı, dualarında, şöyle diyorlardı:

"... Gök ruhlu (Kök cendet), K o n d ı - B a y 'ın ilinde, ki C u m a - b a y 'ın oğludur! K o s u r - K u d a , C ö k domuz (Kökkaban)! Bütün ruhlar (cin,cin) içinde, en kötüsü (caman) sensin! Alnunun derisi, kat kat ve karışuktur! Cinler içinde en vuruşanı (uruş), sensin"⁵⁹..."

"EŞEK" TÜRKLERCE HOŞ GÖRÜLMÜYOR

A n a d o l u 'da insana yakın ve yararlı bir hayvandır. Ancak A n a d o l u masallarında da, iyi bir motif olarak görülmez. A t l a r ı n , Türk masallarındaki yeri her zaman kutludur. Eşek, eski Türklerde ise, bir "Çiftçi hayvanı" idi. Bunun için M a n a s destanında, M a n a s Han çiftçilere, "Yeşil eşekli yurt" diyor ve "atları yerine, eşeklerini ögerler", diye alay ediyordu. Ayrıca, "Sen eşek ve öküzünden başka ne bilirsin", diyerek de küçümsüyordu⁶⁰.

"Horoz" ve Türk Destanları: "Horoz, daha çok Güney A s y a mitolojilerinin, bir motifidir. Ancak Ç i n 'deki "cennet kuşları" ile horo-

⁵⁷ Aynı eser, 2. yer.

⁵⁸ Proben, III, s. 208/248. M a n a s destanından.

⁵⁹ Proben, III, s. 49/65. Bakı duasının metninden.

⁶⁰ A. İnan, Makaleler, s. 115.

zu, birbirine karıştırmamak gereklidir. Türkler tavuğa, *takagu*; horozada "ertakagu" derlerdi. Yani "erkek tavuk". Türk takviminin 9. yılı da, "tavuk yılı" idi. Türklerle göre: "Tavuk yılında yiyecek, çok olurmuş. Ancak insanlar arasında da, karışıklık çok çıkmış. Çünkü tavuğun yemi, tanedir. Taneyi bulmak için, çöpler ile kırıntuları birbirine karıştırmış"⁶¹;

Hunlari'nin Batı bölgelerindeki kurganlarında, horoz resimlerine çok rastlıyoruz. Bu geleneklerin Türklere, İran yolu ile gelmiş olması da çok muhtemeldir. Çünkü Hayvanı Türklerin ev ekonomisinde kümes hayvanları, az rol oynuyorlardı. Türkler, sürekli olarak hareket halindeydiler.

"Horoz tapma", daha çok Kore kavimlerinde, yani Türklerin çok doğularında yaşayan kavimlerde görülür. "Yumurtadan doğma" efsaneleri de, onlarda Prof. Eberhard'a göre, bu horoz kültü, horozun iyi doğuşmesinden ve onlarca horozun üstün bir hayvan olarak görülmesinden ileri geliyordu⁶². Çin'in güneyinde ise, insanlar horoz ile gömülürlerdi. Atlı bir kavim olan Türklerin horozu bu kadar büyük bir değer vermeleri için, geçerli bir sebep yoktur. Türk masallarında daha çok rol oynayan tema, "horoz ile buğday" motifidir⁶³. Bu masal motifi, Anadolu masallarında da çok görülür.

"FİL VE TÜRKLER"

Filin yaşadığı yerler, Türklere çok uzaktır. Budanın dininin, Türkler arasında yayılmasından sonra, Türk edebiyatında da fil hakkındaki, bilgiler görülmeye başladı. Ancak Türklerin fil için söyledikleri, "yanggan, yangga, yagan" gibi sözleri, orijinaldir.

1) "Güçlülük" örneği olarak fil Uygur edebiyatında görülür. "tongga yangga" denme yolu ile, onun güçlü ve kuvvetli olduğu, tanıtılmak istenirdi⁶⁴.

2) "Büyüklük" sembolü olarak fil, daha çok Karahanlı zamanında, -yani Türklerin İslamiyete giriş çağlarında, anılmağa başlar⁶⁵. "Sinek (çıban) bile, fil için büyük bir düşman olur; ısırınca fili zıpzıp zıplatur (suçitur)" Bazan da, "gereğince çöp bile, insana fil kadar büyük görünür"; diyorlardı⁶⁶. Büyüklük sembolü, güney Altay Türklerinin atasözlerine

⁶¹ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 347.

⁶² W. Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, s. 22, 29.

⁶³ Proben, IV, s. 123/160. Bir molle hikâyesinden.

⁶⁴ F. W. K. Müller, Uygurica, I, 37, 2.

⁶⁵ Kutadgu Bilig, 3391.

⁶⁶ Aynı eser, s. yer.

kadar, uzamıştı. Destanlarda, büyük yırtıcı hayvanları (*ang*), fil (*yaan*) ile karşılaştırıyorlar ve fil kadar büyük olduğundan, söz açıyorlardı. Ayrıca "büyük oğullar" için de, yaan tanıtmasını kullanıyorlardı⁶⁷. Bu anlayış açısından hareket ederek, Türklerin file niçin böyle dediklerini, inceleyebilir ve anlayabiliriz.

3) "Yük hayvanı" olarak fil, yine bir sembol olarak, dışarıdan girmiştir. Türklerin Budist edebiyatında, "at, fil, araba ile yük hayvanları" yani "At, yangga, kanglu, kölük"; birer değerli mal olarak sayılıyorlardı⁶⁸. Türklerde böyle bir anılar, daha çok Budist edebiyatından yapılan, tercümelemede görülüyordu. Ancak Türkler Budist metinlere, kendi açılarından bazı katmalarda da bulunuyordu.

Kutadgu Biligde, "Oğul ve kız babaları, belâ ve minnetleri, fi gibi yüklenirler (yanggan tog yüder)" demek yolu ile, Türklerde artık en büyük yük hayvanının, fil olduğu inancı ile bu anlayışın yerleştiğini gösteriyordu⁶⁹. Bu inanış ile edebiyat temasını, Yügneki de işliyordu⁷⁰. Rabguzi çağında artık Türkler, Hindistan ile bağ kurmuşlardır. Buna rağmen fil, geleneklerinde, büyük bir yük hayvanı olmaktan ileri gidemiyordu⁷¹.

4) "Kişi adı" olarak fil, Kaşgarlı Mahmud çağında anılır. Mahmud, türkçe veya türkmencede file, "yagan" dendiğini ve Yagan Tegin kişi adının da, buradan geldiğini yazar⁷².

5) "Oğuz Kağandestanı"nda geçen *kiang* adlı canavarın adı ile yagan sözü arasındaki yakınlık üzerinde (Türk Mitolojisi, I), eserimizde durmuştuk (s.311). Ancak bu görüşümüz kesin değildir.

6) Anadolu masallarında da fil, yabancı bir motif olarak, geçer⁷³. Kaşgarlı Mahmud, "filler kükredi"; yani (yağanlar çarlaştı) örneğini veriyor⁷⁴. Ancak bu da yerli bir motif değildir.

"KEDİLER", TÜRK DESTANLARINDA GÖRÜLMÜYÖRLER

Kedi, yerleşik kültürün ve şehir hayatının bir ev hayvanıdır. Bunun için, Proto-Türk, hayvanı-Türk kültüründe, kedi motifi, bir önem taşımıyordu. Kedilerin yumuşak tabiatları ve birbirlerini desteklemeleri de, gözden kaç-

⁶⁷ Radlof, Wörterbuch, III, s. 79.

⁶⁸ Suvarnaprabhasa: (Altın yarak), 613, 4.

⁶⁹ Kutadgu Bilig, 3391.

⁷⁰ Yügneki, 487.

⁷¹ Radlof, Fb, III, s. 79.

⁷² Kaşgarlı Mahmud, III, s. 29.

⁷³ W. Eberhard, Typen Türkischer Volksmärchen, s. 36 vd.

⁷⁴ Kaşgarlı Mahmud, II, s. 310.

mıyordu: "... Köpekler, birbirlerine düşmandır. Eti bulunca, kavgaya ediyorlar. Kediler ise, et bulunca birbirlerini çağırıp, ortaklıkla yiyorlar"⁷⁵...

Kedi, kötü bir cin gibi: Çok daha kuzeylerdeki, eski karakterdeki Türkçe destanlara gidince, düşünce değişiyordu. Çünkü bu bölgede kedi çok azdı: "... Yaşlı bir kadın, ormana odun için gidiyor. Bir kedi çıkıyor, kadına yemek ve para veriyor. Kadın zengin oluyor. Ertesi sabah, yine yoksul oluyor... Kedi, bir daha çıkmıyor. Bundan sonra da, kadın ölüyor"⁷⁶...

TÜRK MİTOLOJİSİNDE VE DESTANLARINDA, "KOYUN" İLE "KOÇ"

1) **Koyun dilini bilen çoban ve haber veren koyun:** "Koyunlar, çobanın sözlerini anlıyorlar. İnekler de, çobanı tanıyorlar"⁷⁷... - Koyunların haberi vermeleri: "... Koyun çobanı otlakta ölüyor. Bunun üzerine koyunlar toplanıp gidiyorlar ve sürünün sahibine, çobanın öldüğünü haber veriyorlar"⁷⁸... Bu destanda, koyunlarla, şir türü ile konuşmalar da vardır. Koyunlar da, konuşur gibidirler.

2) **Doğumlarda koçların bazar bulundurulması:** Bu gelenek daha çok, Hitay devletini kuran, Proto-Moğol Kitay gelenekleri arasında görülür. Doğum, şarapla kutlanır ve doğu yönüne, sunuşlar yapılırdı. Bu konuda, I. cildimizde geniş bilgi vardır.

Koç kurbanı: Bu gelenek, Osmanlı devletinde de vardır. Tuğ-ı Hümayun çıkarırken, "12 koç" kurban edilir. VI. cildimizde, yeterli bilgi vardır. Buradaki (12) sayısı da, eski Türklerde kutlu idi. Türkler, "erkek hayvanları kurban ederlerdi". Hitay devletinde, "şehirler alınınca, akve kara koç kurban edillirdi"⁷⁹...

3) **Koyun çobanları ve otlakları:** Anadoluda da, koyun çobanları hakkında bir çok menkıbeler vardır. - Koyun çobanlarının donu ve giyimi: Anlaşıldığına göre eskiden, koyun çobanlarının giyimleri de, diğerlerinden ayrı idi: "... Yiğit, koyun çobanı kılığına girdi..." Burada, "koyun çobanı kılığına girdi" dendiğine göre, yalnızca giyimler söz konusu edilmeyordu⁸⁰.

⁷⁵ Radlof Proben, III, s. 328/397.

⁷⁶ Proben, I, s. 290/313.

⁷⁷ Proben, IV, 15/78. Terene Tatarlarından.

⁷⁸ Proben, IV, s. 14/29. Çobanın ölümü dolayısıyla.

⁷⁹ Wittfogel, Liao Society, ss. 268, 412.

⁸⁰ Proben, IV, s. 80/101. Baraha Tatarlarından.

Koç boynuzunu kıran çobanlar: Koçkar, aslında Türkçede koç demektir: "... Soylardan soylara deve yetiştirenlere, Tölös; hoşun boynuzunu kıran koyunculara da, koçkar denilir"⁸¹...

4) **Koyun otlakları ve otlakların türleri:** Koyunların otlayıp, yetiştikleri otlakların türleri ayrıdır. Destanlarda koyun, sığır ve at otlaklarının özellikleri üzerinde sık sık durulur. Manas destanında bu otlaklar için, önemli vuruşmalar oluyordu. Kuzey Türk destanlarında da koyun (koy), sığır ve at (yalkı) otlakları ile çobanlardan söz açılıyordu⁸². Burada, bizim konumuz, otlak değildir.

5) **Bilmecelerde koyun ve koyun yünü:** Halıcılık, Türk kızlarının günlerce göz nuru döktükleri, mani ve bilmeceler söyledikleri bir uğraşmadır. Burada, bir zamanlar derlediğimiz materyalin bir kaçını, telef olmasın diye sunacağız: "... Yere serilmiş halı (cay cay kilem, cay kilem)! Otlakta yayılıp çıkan (cayılıp yıklan), koyunumuz değildir! Tür tür (renk renk), tür kilim; dürülüp çıkan güneş tür"⁸³...

"... Kemiksiz (süöksüz) ikiz (egiz) kuzu nedir? Kızın iki memesi (emşek) değil midir"⁸⁴...

Koyunların melemeleri: Bu anlayışı, II. yüzyıl Türk kaynaklarında da görüyoruz. Burada da, Proto-Türk destan karakterini taşıyan, bir kaynaktan, bir örnek sunalım: "Dışarıda kuzular meleyip bağırırlarsa (manğraşsa), aş kurtlara aş olurlar"⁸⁵... Eski kaynaklarda da, "manğraşma, münğreşme" vardır⁸⁶.

TÜRK DESTANLARINDA SIÇAN (SIÇGAN) VEYA FARE

Eski Türkler fareye, siçgan derler. Kaşgarlı Mahmud'un anlattığı eski bir Türk efsanesine göre: "Bir Türk hakani, yıllarını zaırmış ve bir takvim yaptırmak istemiş. Bir gün sürek avında, askerleri, hayvanları sürmüşler ve bir ırmağa getirmişler. Çevrilen hayvanlardan oniki tanesi, yüzerek ırmağı geçmişler. İrmağı ilk geçen hayvan, siçgan (yani fare) olmuş. Bunun için de, Türk takviminin ilk yılına, "siçgan yılı" denmiş"⁸⁷

⁸¹ Proben, I, s. 183/284. Destan şiklerinde geçer.

⁸² Proben, IV, s. 105/136. Turanlı boyundan.

⁸³ Proben, III, s. 322/389. Kırgız destanından.

⁸⁴ Proben, III, s. 321/388.

⁸⁵ Proben, IV, s. 15/20. Om Tatarlarından.

⁸⁶ Kaşgarlı Mahmud, III, s. 398.

⁸⁷ Aynı eser, I, s. 345.

Ancak Türklerde fare denince, bizim tanıdığımız küçük ev fareleri değil; büyük kır fareleri akla gelirdi: "Hunlar, eskiden çocuklarını koyunlara bindirirler ve ellerine birer çocuk oku ile ya yı verirlerdi. Çocuklar koyunlar üzerinde fareleri avlardı". Bunun, ne derecede mümkün olabildiğini, bilmiyoruz. Ancak Çin kaynakları bu gelenekten, kesin olarak söz açıyorlardı. herhalde bu fareler de, kır fareleri olmalıydılar.

Anadolu'da, "Sıçan Bey ile Boyu Uzun Burla Hatun ve Saçı Uzun Sırma Hatun'un" masalı, çok yaygındır. Bilindiği gibi Burla Hatun adı, Dede Korkut kitabında da geçer. Ortaasya'da güzel bir "Kara sıçan" (Kara-şişkan)" masalını bulduk⁶⁶. Yine aynı bölgede derlenmiş olan bir "Su faresi" (Paklan) masalından, söz açmayı da burada yararlı görüyoruz. "Fare donuna girme" de Ortaasya masallarında çok yaygındır: "Bir kız, kötü bir Han olan Kara-Han'ın halkını fare; hanı da bir kuş yaparak, han'ın oğlu ile evleniyor"⁶⁷. Başka bir masalda da, ayakları kesilen iki kardeşi, "fare ilacı" ile iyileştiriyorlar⁶⁸. "Fare donuna sokma", Anadolu masallarında da sık sık görülür. Eski Türklerde, "Arslan ihtiyarlar, fare deliğini beklermiş"; diye bir atasözü de vardır⁶⁹.

38. BÖLÜM

TÜRK MITOLOJİSİNDE VE DESTANLARDA KUŞLAR

Büyük hocamız Prof. Abdulkadir İnan, bu konuda çok kısa; fakat derin bir giriş yapmıştır. Hind mitolojisindeki *Garuda* ile, İran'daki *Simurg* veya *Zümrüd* kuşlarının, Türkler arasında girmiş olduklarından hiç bir kuşgu yoktur. Ancak Proto-Türk geleneklerinde, *Tuğrul* gibi, *Garuda*'ya benzer büyük bir mitolojik kuşun bulunduğunu, çeşitli bölümlerimizde vurgulamıştık. Kuzey Türk destanlarında zaman zaman, *Garuda* veya *Zümrüd-Anka*'nın yerini, "Kara-kuş"; yani Türklerin kartalı alır. Burada, Hocamızın bulunduğu belgelere, yenilerini katmakla yetineceğiz:

DIŞ KÜLTÜRLERDEN GELEN BAZI KUŞ MOTİFLERİ VE BENZEŞMELERİ

1) Türklerde kadınların koruyucusu "Umay" ve Hümâ kuşu: Bu ilişki üzerinde çok geç olarak, yalnızca kişilerin görüşleri vardır¹. Bizce umay, yalnızca Türklere ait bir inanıştı.

2) Türklerin "Barak" adlı mitolojik köpeğini doğuran büyük kuşlar: *Kerkes* veya (*Megalo-perdix*) adlı kuşun, "barak", hatta urgan ve balta gibi şeyler bile doğurması üzerinde, A. İnan hocamız durmuştur².

3) Züzülö kuşunun yavruları ve Ejderha: Kuzey Türk destanlarında bu, yaygın bir motiftir. "Yeraltı denizinin kenarında, büyük kuşun 3 yavrusu var, Yavruları yemek isteyen ejderha'yı (acdarka) öldüren yiğidin, ölen kardeşini, kuşların annesi diriltiyor. Ayrıca yiğide, çok mal veriyor³..."

4) Kadı'nın yuttuğu gençlere kuş, hayat veriyor: "... bir yaşlı kadın, Kadı-Mergen ile arkadaşını, yutup tükürüyor. Sonra hayat bulup, gençleşiyorlar⁴..."

⁶⁶ Proben, IV, s. 27/35. Baraba Tatarlarından.

⁶⁷ Aynı eser, s. yer.

⁶⁸ Proben, IV, s. 62/77.

⁶⁹ Kağarlı Mahmud, III, s. 263.

¹ Prof. Abdulkadir İnan, Makaleler, s. 350-352; Şamanizm, s. 37.

² Makaleler, s. 219. Mitolojik, köpek doğuran kuşlar.

³ Radlof, Proben, IV, s. 23/30. Birinci sahife numarası. (s.23), metne; ikinci (s.30), ter, terümeyle aittir.

⁴ Proben, IV, s. 63/78; Baraba boyu destanı.

5) **Kere de Han'ın kızı**: "... (100 karılı padişah masalında), Han'ın, oğlu, Gere de'nin kızını alıyor. Kız, ay ve gün gibi gülebiliyormuş..." **Kır-gız "Kökeyet"** destanında da, "Kaan Kerede" den söz açılıyordu⁵.

(Uygurca-Çince Sözlükte: "Kerüdi": Mitolojik bir kuş⁶).

6) **Ülken Kuş**: "... Bir baba üç oğlunu kaybediyor. Gece yarısı (orta tünde), "Yuan ülken kuş" uçarak geliyor. Adam kuşa tüfek atınca, kuş altın bırakıyor..." **Ülken Büyük Tanrı** için söylenen bir deyimdir. "Yuan iş, çince bir söz gibi görünüyor. Bu destan, Kuzeydeki Ho ca - A u l Türklerinden derlenmiştir.

MITOLOJİK BAZI KUŞ MOTİFLERİ

1) **Işık ve gümüş tüylü kuş**: "... Bir yiğit, Ya l a n - k ı z ile bir hafta evli kalıyor, sonra evine dönüp, ava gidiyor. Avda, yünleri g ü m ü ş şekilli (şikkilli) bir kuş vuruyor. Eve getiriyor. Karanlık evi (karangı ay), ap aydınlık (yap yarık) oluyor... Bundan, çok para kazanıyor..."

2) **Devlet kuşu**: "... Bir kuş, uçup, halktan (bayagı) bir kadının başına konuyor. Böylece kadın, H a n oluyor..." Bunda, O n a s y a tesirleri olsa gerektir.

Kuş, "Tanrı'nın Elçisi" ve kuş dili bilme

3) **Kuş, Tanrı'nın elçisidir**: *Tarama* Sözlüğünde, bu inanışın bir çok örneklerine rastlıyoruz. "Celdi bir ak kuş kanadıyla revân, arkamı sığadı kuvvetle hemân...": *Me v l i d*.

4) **Kayın ağacındaki haberci kuş**: "Bir han'ın erkek çocuğu olmuyor. Kayın ağacına konmuş bir kuş Han'a, senin bir oğlan olacak, diye haber veriyor... Han'ın bir oğlu oluyor..." **K a y ı n** ağacından inip, insanlara yardım eden ve çocuklara ad veren, *Semavi Kocalar* üzerinde, H ı z ı r ile ilgili bölümümüzde durmuştuk. "Tanrı'nın elçisi" olarak, bu kez bir kuş sesleniyor. Bu **A l t a y** ve **K u z e y** Türk destanları, çok mitolojiktirler.

⁵ *Proben*, I, s. 215/242. Mitolojik bir **A l t a y** destanı.

⁶ A. Inan, *Makaleler*, s. 351.

⁷ Rudolf, *Wörterbuch*, II, s. 1098.

⁸ *Proben*, IV, s. 113/147. **Ho ca - A u l**'dan.

⁹ *Proben*, IV, s. 126/164. **Ho ca - A u l**'dan.

¹⁰ *Proben*, IV, s. 111/143. "Hann parça": kuşun padişah masalında. **Ho ca - A u l**'dan.

¹¹ *Proben*, I, s. 69 (Metin).

5) **Kuş dili ile konuşma**: "... Yiğit, *Gök ağacındaki büyük kuşun yavrularını yemek isteyen ejderhayı öldürüyor. Yavrularla kuş dili ile konuşuyor. Bu sırada bir kasıta (Yel Kuyun) ile, büyük kuş geliyor*"..."

6) **Serçe ile sözleşip, haber alma**: " *Ke lo ğ l a n*, birisini zehirli okla öldürüyor... *Öldürülenin karısı, bir serçe ile sözleşip, haber alıyor ve oc alma için yola çıkıyor*"..."

7) **Kuş, H a n olacağını haber veriyor**: " *Bir çocuk, okuma yazma öğrenirken, bir kuş geliyor ve Han olacaksın, diyor... Gerçekten çocuk, sonradan Han oluyor*"..." "Yazı bilen çocuk" adlı bu masalda, baba-oğul ilişkileri, hoş değildir.

8) **Kuş cıvıltısındaki, "töre sesi"**: "... *Yükselen alçalan suların, güzel sesli (ünlü) kuşların cıvıltısında (tikisinte), töre sesi (nom üni) işitilir*"..." Bu anlayış, eski **U y g u r** şüirlerinde görülür.

9) **Meyva yeyip, kuş olma**: "... *Yiğit, meyva yeyip, su içti, bundan sonra kuş oldu*"..." **D o n d e ğ i ş t i r m e** ile ilgili bölümümüzde, bu motif üzerinde geniş olarak durmuştuk. Ancak bu destan, göklerde geçen, çok mitolojik bir parçadır.

10) **Kuş olup, uçup gitme**: "... *K a r a - K ö k ö l* bunu anlayınca (akkaç), "çırıp çırıp" deyip, uçup gitti"..." Bu destan, daha yenidir.

Ağaçkakan

"... *Bir peri kızı, K a r a - H a n'ı bir ağaçkakan yapıyor, Kendisi de bir atmaca olup, Han'ı kovalıyor*"..." **Ağaçkakan**, **A n a d o l u**'da hoş görülen bir kuştur. Burada ise, Han'ın karakteri gösterilmek isteniyor.

Bıldırcın ve buğdayk kuşu

"... *Ben bu ğ d a y ı k (buğdayak) kuşu gibi uçarım! Bozanırsam, bana kimse dizgin vuramaz*"..." **D o n d e ğ i ş t i r m e** ile ilgili bölümümüzde, bıldırcın üzerinde, durmuştuk. Burada, yeni bir notu sunalım:

¹² *Proben*, IV, s. 90/116. **T u r a l ı** boyundan.

¹³ *Proben*, IV, s. 10/22. **T e r e n e**, boyundan.

¹⁴ *Proben*, I, s. 186/208. Çok mitolojik bir destan.

¹⁵ **Rahmeti Arat**, *Eski Türk Şiiri*, 38, 3.

¹⁶ *Proben*, I, s. 259. **D o n d e ğ i ş t i r m e** türü.

¹⁷ *Proben*, IV, s. 68/85. **B a r a b a** boyundan.

¹⁸ *Proben*, IV, s. 130.

¹⁹ *Proben*, IV, s. 133/170. **İ t i ş i e**, **K u r d a k** boyundan.

“... *Tağ-Han*'ın ervağı, *7 Bay-Kavak*'ın (gök direği) altındaki, başı altın, altı gümüş 7 bildircin (pödnö) imiş”...” *Kuzey Türk* destanlarında bildircin, kutlu bir kuş olarak görülür.

Diğer kuşlar

1) **Bülbül** ve yiğit: “... *Sahradan bülbüller öter, ben bülbülden (bulbul) iyiyim, ben gururlu Aşık Kamber'im! Selamsız, gelip geçerim (ütemrim)*”²⁰...” Bu, aşık tarzında bir *Kırgız* yırıdır.

2) **Horoz ve Guguk kuşu**: “... *Tan atmasını (tağ atardın) horoz*”²¹ (*tauk*) bilir; *gün çıkmasını da, guguk kuşu (keük) bilir; uzak ile yakını, yat süren yolcu (yuurtkan) bilir*”²²...” Bu da, bir *Kuzey Türk* yırıdır. Ashında bu *Türkler*, horoza, koros derler. “*Altın yünlü guguk (yungnu) keük*”²³”

GÜVERCİN VE TÜRKLER

1) **Aklı-göklü güvercin**: *Ak üzerine göklü (?) (Aklığna köklü kögürçün)*: *Orta Asya* destanlarında güvercin, böyle tanıtılır²⁴.

2) **Atmaca ve güvercin kovalaması**: “*Hatib (cicen), bir güvercin (kepter) olup, uçtu. Molla da onu görünce, laçı n olup, onu kovaladı*”²⁵...”

3) **Yaşlı kadının, güvercin olup, kızla konuşması**: “... *Yaşlı kadın (kempir), yiğidin ricası üzerine, gök bir güvercin (kök kepter) olup, uçup gitti, kızın oturduğu evin penceresine (ököşkö) kondu. Kızla konuşup, razı etti*”²⁶...” Burada güvercin farsçadan geliyor. Bir başka örnek:

“... *Kara-Kököl, bir kuş olup, Kü n - Han*'ın penceresine kondu. Kız, bu kuşu sordu. *Gün - Han*, “bu, güneşe konan (*kuyaşka kongan*), bir kuştur”; diyor²⁷...” Bu, tam bir mitolojik tanıtımdır.

4) **Güvercin donu**: “... *Ali oldum, Adem oldum bahane; güvercin donunda, geldim Cihâne!...: Abdal Musa*. Diğer örnekler, *don* değişikliği ile ilgili bölümümüzdedir.

²⁰ Proben, IV, s. 70/78. Terene boyundan.

²¹ Proben, IV, s. 266/332. Baraba'da, Sula köyünden.

²² Proben, IV, s. 265/331. Sula köyünden bir yır. *Türkler* horoza, daha çok “er tavuk” derler.

²³ Aynı eser, aynı yer.

²⁴ Proben, IV, s. 65/82. Kara Kököl destanından.

²⁵ Proben, IV, s. 78/99. Yestey Mönge destanından.

²⁶ Proben, IV, s. 101/131. Tuzalı boyundan.

²⁷ Proben, IV, s. 117/145. “İy yiğit” masalından.

²⁸ Proben, IV, s. 68/85. Om'da Baraba boyundan.

5) **Kadının güvercin olması**: “*Bir Han, Keloğlan*'ın karısına göz koyuyor. *Han*'ın karısı güvercin oluyor. *Han*'da, kestiğim kurban göğe gitti mi, diye göğe çıkıyor. *Gökte* yanıyor. *Karısı, han*'ı kurtaramıyor”²⁸...”

Karga ve Türkler

1) **Halkı, karga ve saksağan yapma**: “... *Gün - Han*, ili ile halkını (*ka-lig*), karga ile saksağan (*sauskan*) yapıyor”²⁹...” Çok mitolojik bir masaldır.

2) **Karga, hain bir kuş**: “... *Kozu-Körpös adlı yiğid, kargaya (kuzgun) hep, “annem, babam” diyor. Karga ise hain olduğundan, hep ona bedduada, kargışta bulunuyor*”³⁰...” Bu destan, *Karğat* gölü Terene'lerinden derlenmiştir. Aynı masalda veya destanda, karga ile saksağanın, hain oldukları görülüyor. Karga yiğide, “*senin kanını kaşıkla içeceğim*”, diyor. “*İki karganın uçtuğu ırmak, İdil*'dir. *Oradan, bize yabancı o z a n l a r geçmez*”³¹...” Ozanların atışmasında, bu söz sık sık söyleniyordu. Biz, yorumlayamadık.

GÖÇEBE KAZLAR VE TÜRK DESTANLARI

Göçebe veya mevsimlik kazlar ile turnalar, *Anadolular* halk edebiyatında da, çok önemli bir yer tutarlar. Ancak, *Orta Asya* gibi *Türk* ülkelerinde bu göçebe kuş akanları, daha değişik zamanlarda ve çaplarda oluyordu:

1) **Annesinden ayrılan gelinler, göçebe kazlar gibi**: “... *ırmak boyundan, bir kaz geliyor! denizden bir kaz geliyor! Sandıkları, sarı pamukla dolu*”³²...” Başka bir gelin şarkısında da, “*Kara-su boyunca, (annesinden ayrılmış) bir kaz geliyor*”³³...”

2) **Kaz, gelin ve kız adı**: Kaşgarlı *Mahmud*'un verdiği bilgilere göre, ünlü kadınların adları da *Kaz* idi. *Kaz* suyu, *Kaz dağı* gibi yer adları da vardır. “*Karga kaza yerinirse (ötgünse) budu yırtılır (sınur)*”³⁴. Bu atasözü, *Anadolular*'da da görülür.

Kaz ile ördek, eski *Türk* yazılarında, yanyana geçerler. “*Kaz, ördek, kuğu*”; *gökleri tutuyorlar*”³⁵. *Uygur* el yazılarında ise, “*sığır (ud), koyun... kaz, ördek (ödirek), tavuk (tagıku)*”; ev hayvanları olarak görünüyorlar³⁶.

²⁹ Proben, IV, s. 297/355.

³⁰ Proben, IV, s. 68/85.

³¹ Proben, IV, s. 12/16. Terene boyundan.

³² Proben, III, s. 34/43. *Kırgız* destanlarından.

³³ Proben, IV, s. 22/18. *Kırgız* gelin şarkısından.

³⁴ Proben, III, s. 12/15.

³⁵ Kaşgarlı *Mahmud*, I, s. 254.

³⁶ *Kutadgu Bilig*, 72.

³⁷ *Suvarnaprabhasa (Altın yarak)*, 4, 12.

KUĞU VE TÜRKLER

1) Kuzey Türk destanlarında "Kuğu Hatun", bir kötülük sembolü: "... At kaçıyor, kuğu kovuluyor. At, üzerindeki çocuğa akıl veriyor. Yerin dibine dalıyorlar. Yeryüzüne çıkarlarken, yine Kuğu Hanım bırakmıyor"³⁶. Bu çok mitolojik destanın devamı, şöyledir: "... Çocuk, yerden fırlayıp, ayak üzerinde duruyor. (Dev veya ruh) Katalp ile savaşıyor ve onu yeniyor... Bunun üzerine Kuğu-Hatun korkuyor ve çocukla savaşıyor"³⁷... Oğuz Kağan destanı'nın proto-tipleri olan bu destanlar, yeraltında veya göklerde geçerler.

Yeniselyi'ler, Kuğuyu kabilenin ilk annesi gibi kabul ediliyorlar. Ve kadın gibi kullanıyorlarmış³⁸. Bu konu bizi ilgilendirmiyor.

2) Kutadgu Bilig'de kuğu, beyazlık sembolü: "Kuğu benzi (kırdışı); bir sembol olarak bu kitapta çok geçer. "Kişi gönlünü, kuğu gibi beyaz (kuğu teg örüng) hıldt"; gibi deyişler de görülür"³⁹.

3) Uyгур el yazılarında: "... Kuğu uçu gölüne (kölinge)! Kişi oğlu... evine (evinge) gelmez"⁴⁰...

4) Ak-kuş ve kuğu: "... Bir yiğit, (iki kuğu kızın) Ak-kuş giyimini (küipni) giyip eve gitti... Bunları gören yaşlı kadın (kart), kızları'murdar' kızlar diye tanımlıyor"⁴¹... Bu mitolojik Destanları yorumlamak, çok güçtür.

5) Kuğu ve yavruları, nişanlı gençler gibi: "... Ak kuğu (ak kuu), gölde yavruları (hala) oynuyor. Yetim (cetim) oğlanlar, nişanlılarına gidebiliyorlar mı"⁴²... Bu destan parçası, göç ve yalya ile ilgilidir. Kuğu üzerinde, 1. cildimizde de durulmuştur.

6) Anadolı yürük destanlarında kuğu: "... Karga ile koğu'nun bükte (küçük ormanda) yuvası, kuşların koyratı bir delicesi, çohçu ile göre serçenin davası"⁴³... Binboğun dağlarında: "... Kuruca ovaya çıkınca, koğu-lar öter; gelin kız kalmamış, hep hasta yatar"⁴⁴... Kırgız destanlarında olduğu gibi kuğu, burada da gelinler ve kızlar ile ilgilidir.

³⁶ Proben, I, s. 2. Destan, göklerde geçer.

³⁷ Proben, I, s. 49.

³⁸ Uno Harva, Die Religiöse Vorstellungen der Altirischen Völker, s. 474. Kaynak vermemiştir.

³⁹ Kutadgu Bilig, 1101, 5460.

⁴⁰ Rahmeti Arut, Eski Türk Şiiri, 145.

⁴¹ Proben, IV, s. 256/322. Saka köyünden. "Çıhança" masalından.

⁴² Proben, III, s. 226/257. Eski Kırgız destanından.

⁴³ Ali Rıza Yalçın, Cumhuriyet Türkmen Oymakları, I, s. 121.

⁴⁴ Aynı eser, II, s. 333. Binboğun Türkmenlerinden.

KUTLU LEYLEK VE TÜRKLER

Göktürklerin atalarından söz açan eski Çin kaynakları "Türklerin bir kardeşinin leylek olup uçtuğunu" söylüyorlardı. Göktürk destanına benzeyen bir olayı da, Kuzey Türk destanları içinde bulabildik:

"Contay-Mergen'in iki kardeşi, kızıp kaçıyorlar. İki kardeşi leylek (kuşluk) olup, kamışları yiyorlar... Mergen, eve dönüp, onlara giyim ve yiyecek veriyor"⁴⁵... 1. cildimizde, leylekler ile ilgili, bazı mitolojik motifler verilmiştir.

SERÇELER VE KÜÇÜK KUŞLAR

1) Atmacalar ve serçeler: "... Cökte serçeler (turgay) cırlarsa, aş atmacalara (kuğrak) yem olur, Bayanım"⁴⁶...

2) Serçeler ve küçük kuşlar ile haberleşme: Kerem ile Aslı destanına benzeyen bir Kuzey-Türk destanı, çok kısaca şöyledir: "... Bir Kelekle, yiğidi köprüde bir zehirli okla vuruyor. Yiğit Ulu-Kavak (Bay-terek, yani gök ağacının) dibinde yatıyor. Karısı, bir serçe ile haberleşip, kocasının ölümü haberini alınca, kendisini öldürüyor. Kara-Han, 700 asker ile gelip, öçlerini alıyor"⁴⁷... Kuzeydeki, bu Kargat gölü Tereneleri'ne ait destana, daha güneydeki Kırgız destanlarından da, parçalar katılmıştır.

TURNALAR

Anadolı halk şairlerinde, turnaların çok önemli bir yeri vardır. Ortasya'da ise bunlar, baharda gelip, kışın giden kuşlardır. Habere idiler. Bazan da, "Tanrının elçisi" gibi görünüyorlardı: "... Küçük kuşların (kuşkanaz) uçmadığı, sarı-kırmızı (kuba) bir çöle (çölge) geldi! Saksaganların (saushan) uçmadığı sarı çöle çıktı (şıktı)! Bir Turnanın sesini (turna tauju) duydu. Acından, iki kanadını vurarak duruyordu"⁴⁸... Bu, çöle düşmüş bir turna idi. Bundan sonra, mitoloji başlıyordu.

Turna göğüslü, köle! "... Turna gibi (turnaldin) göğüslü (töşlü), kul! Tülki gibi (tülküloin) gözlü (köslü), kul"⁴⁹... Yalancı ve hilekâr insanların göğüsünün, niçin turna göğüsüne benzetildiği, pek anlaşılıyor.

⁴⁵ Proben, IV, s. 514.

⁴⁶ Proben, IV, s. 16/20. Terene boyundan.

⁴⁷ Proben, I, s. 18/22. Destan, göklerde geçer.

⁴⁸ Proben, IV, s. 21/26. Kozu Körpös destanından.

⁴⁹ Proben, IV, s. 32/41. İdege Bey destanından.

BILDIRCIN VE AĞAÇKAKAN HAKKINDA YENİ NOTLAR

Kuzey ve Ortaasya Türklerinde bildircin'a, *pödönö* denir. Belki de hızlı uçuşundan dolayıdır ki, zeki bir kuş olarak, destanlarda geçer: "Bir tilki, kurt ve arslan masalında, bildircin (*pödönö*), tilkiyi, (yani kar-sak'i), kandırır⁵⁰". Bir başka, destanda da, *Taş-Han*'in "er vahı" olarak görülür, Er vah veya arbak, insanların ruhunun bulunduğu birşeydir. Anadolulı masallarında çok rastlanır. "Taş-Han'ın ervahu, Bay-kavak'ın (*Pai-Terek*) altında altın kuyu, altın kuyuda 7 maral, onların yanında da altın bir sandık içinde, başı altın, götü gümüş 7 bildircin varmış. Bu bildircinlar, Taş-han'ın ervahu imiş"⁵¹. Bu ervahu bir yenge öğrenmiş. Bu "yengeler"; Anadolu masallarında yaşlı kadınlar olarak geçerler. Bunlar, Dede Korkut'taki Kısırca Yenge ile karşılaştırmada yarar vardır.

"Ağaçkakan": Bu kuş, Türk destanlarında, çok az geçer. "Tebe-ne Koğa adlı bir peri kızı, Kara Han'ı bir ağaçkakan (*Togurtka*) donuna sokuyor ve "artık, ağaçlardaki kurtları ye", diyor. Kendisi de bir atmaca olup, çevresinde dolaşiyor"⁵². Bundan da anlaşılıyor ki, ağaçkakan, pek kutlu bir kuş değildi.

KUŞ DONUNA GİRME

Türk halk edebiyatında "don değiştirme" ile ilgili olarak bu kitabımızın çeşitli yerlerinde durmuştuk. Türk masallarının proto-tipleri'ne doğru gidildikçe, Anadolu'daki masalların, Türk köklerine doğru da, daha kolay daha güvenli olarak inebiliyoruz.

Ke lo ğ lan olabilme de normal bir insanın, don değiştirmesidir, Kuzey-Türk masallarında bu don değiştirmeğe, "silkinme" derler. "İnsanların silkinip, nasıl daz, bir Ke lo ğ lan (taş, taşsa) olduklarını ve atları'n da, silkinerek, nasıl daz at (taşsa at) olduklarını"; Ke lo ğ lan ile ilgili bölümümüzde görmüştük.

"Tenasüh" e mi; yoksa, "er vah anlayış"na mı, bu inanışların kökleri dayanıyordu? Bunlar üzerinde, bazı genel görüş ve teoriler vardır. Türk düşüncesi ile yeni bir konuyu ele alan bu kitabımız, çeşitli genel görüş ve teorilere göre değil; bol örnek ve belgeler üzerine kurulmuştur. Bundan dolayı konuya, hemen belgeler ile girme, daha doğru olacaktır:

⁵⁰ Proben, III, s. 369/372: Kırgız destanından.

⁵¹ Proben, IV, s. 70/89: Baraba Türk destanından.

⁵² Proben, IV, s. 27/30. Öm Tatarlarından.

"Bürünme", "görünme", "adem donuna girme"

Yunus Emre ile konuya giriyoruz, Yunus Emre İslam tasavvufu'nu, çok iyi bilen bir kimse idi. Bunun için O'nda, "Şamanist" inanışlar arayacak değiliz. Ancak Onun kullandığı Türkçe deyim, çok eski Proto-Türk geleneklerine doğru inebiliyordu. Müslüman Türklerde, eski Türk düşüncesi ile deyişleri; Müslüman gelenekleri ile düşüncelerine uydurulmuş ve böylece kaynaştırılmıştı.

"Etten deriye büründüm! Yunus gibi göründüm: Yunus Emre burada, derin bir müslüman mutasavvıf gibi düşünmüştür. Bundan hiç bir kuşgumuz yoktur. Ancak konuyu, "büründüm, göründüm" gibi, Türk dil ve düşüncesinin, çok eski ve manalı sözleri ile anlatmıştır. Yunus Emre, "Ruh öleminde Yunus olmuş"; yani "insan donu ile görünmüştü!"

"Silkinme", insan donuna girme

Eski Türkler ile Kuzey-Türk kültür çevreleri, Yunus Emre gibi, derin bir düşünce ve felsefeye girmiyorlardı. Kendi Türk kültür çevrelerinden, atalarından hangi düşünce mirasını almış ise, öyle inanıyorlar ve öyle konuşuyorlardı:

Kara-Kökü adlı yiğit, "silkin di ve Han oğlu Sultan ile Bey oğlu Mirza'nın, donuna girdi"⁵³... Yoksul bir yiğit, silkinerek, şehzadeler ile bey oğullarının donlarına nasıl giriyordu? Bu Proto-Türk düşünce, büyük devletler kurmuş olan Anadolu Türklerinin masallarında, daha yumuşuyordu. Dede Korkut Kitabı'nda Beyrek'in "oza kalığına girmesi" gibi, "Kılık değiştirme" yoluyla oluyordu. "Kılık", eski Türklerde "yaratılış, huy ve davranış" demektir.

"Adım atan"; "deniz yutan" adam!

"Doksan günlük yolu, kuşlukta alan!" Bu sözleri bir Bektaşî şairi, söylüyordu. Müslüman olmayan Kuzey-Türk kültür çevrelerinde, "çabuk koşan adam" dan söz açıliyordu. Harputlu olan annemin masallarında da "adım atan kardeş" ile "deniz yutan kardeş" lerden ve yaptıkları iyilikler hakkında haber veriliyordu. "Adım atan kardeş"; birkaç adımda, çok uzak yerlere bile gidebiliyor; "Deniz yutan kardeş" de, sevgililerin önlerine çıkan bir denizi yutup, onlara yol açabiliyordu. Bu da, bir "iş kılığı", olsa gerekti. Yukarıdaki Bektaşî şairinin, "90 günlük" sözündeki 90 sayısı da, Türklerin İslamiyetten öncelerine ait, kutlu sayılardan biri idi.

⁵³ Proben, IV, s. 67/84.

"Leylek" donuna girme

Bu efsane motifi, Göktürk çağında yazılmış Çin tarihlerinde görülür. Buna, kesin olarak leylek de, diyemeyiz. O cinsten, bir kuş olmalıdır. "Göktürklerin ilk üç kardeş atalarından biri, leylek donuna girmiş ve uçup gitmiş". Bu efsanenin ana metinlerini, I. cildimizde sunmuştuk. Gerçi Türkler, leyleği her çağda ağırlamışlardır. Ancak İslamiyetten sonraki gelişmiş Türk masallarında, bu çok eski Türk efsane motifini, artık görmüyoruz.

"Leylek donuna girip uçan bir ata" dan, yalnızca Yakut Türkleri arasında, biraz da şiir üslubu ile söz açılıyordu. Pekarskiy'in "Yakut Dil Sözlüğü" adlı eserinde, bu notu bulabiliyoruz⁴⁴.

"Contay Mergen adlı bir yiğidin, kendisini sevmeyen kardeşleri, leylek olup, uçarak gidiyorlar"⁴⁵.. Göktürk çağının Kuzey Türk efsanelerine benzeyen bu motifi, 19. yüzyılda derlenmiş bir Kuzey-Türk masalında hularak, sunduk. Bu örnek ve motifler, Anadolu'da da genişletilebilir.

Kuş donuna girme

Çeşitli kuşlar üzerinde, ayrı ayrı duracağız. Burada, yalnızca genel bir giriş yapmak istiyoruz. Müslümân olan veya olmayan Türklerin, bir çok masallarında, "kuş donuna girip, uçma"; sık olarak görülür. Eski Anadolu ve Osmanlı edebiyatında, "Kuş, Tanrı'nın bir elçisi" de, olabiliyordu. (TS). Çok derin olmayan Kuzey-Türk masallarından bir örnek olarak sunalım:

"Kara-Kökül adlı bir yiğid, bir kuş olup, Gün-Han'ın penceresine konup, Han'ın düşünceleri ile pilanlarını öğreniyor". Yine aynı masalda: "Gün-Han'ın kızı ise, kuş olup, Kara-Han'ın penceresine konuyordu. Bu arada halkta, saksığa n oluyor"⁴⁶.. Yukarıda da söylediğimiz gibi, bu masalda derin bir dil ile düşünce yoktur. "Kuş donuna" girme de, bir tanıtma ile yapılmıyordu. Durum yalnızca, "etti, oldu" gibi sözlerle anlatılıyordu.

Güneşe konan kuş: Aynı masalın sonlarında, "kız, yiğid Kara-Kökül'ün, nasıl bir kuş donuna girdiğini, kendi babası Gün-Han'dan soruyor. Gün-Han da kızına, şöyle diyor: "O kuş, güneşe (kuyuş) konan bir kuştur". Gün-Han ile Kara-Han, iki düşman hakanlarıdır"⁴⁷..

⁴⁴ Pekarskiy, Yakut Dil Sözlüğü, (tercüme), s. 90.

⁴⁵ Proben, IV, s. 4/5. Kargat yanında, Terene ili'nden.

⁴⁶ Proben, IV, 67/84. Om suyuunda, Baraba ili'nden.

⁴⁷ Proben, IV, s. 67/85. Kara Kökül destanından, Om suyuunda.

Karga ve saksığan donu

Halkın, saksığan donuna girişini, yukarıdaki Kuzey-Türk masallarında görmüştük. Karga, Kuzey-Türk masallarında, hainlik ve kış-kış kış kış sembolü olarak görülmüştür. Bu anlayışın, bir çok örnekleri vardır. Anadolu'da da karga, pek hoş tanımlanmaz. Öğrendimizi, yine yukarıdaki masaldan alarak, motifi pekiştirelim:

"Gün-Han, halkına kızar. Kendi halkının hepsini, karga ve saksığan donuna sokar"⁴⁸.. Zaten halk, Gün-Han'ın Kara-Han ile olan savaşında, saksığan donuna girmişti.

Atmaca donuna girme

Atmaca donuna girme, Türk halk edebiyatı ile düşüncesinde, en çok yer alan bir motiftir. Bu avcı kuşların Türk dilinde, çok çeşitli adları ile cinsleri vardır. Kuzey-Türk masallarında, karçıga ve laçın gibi yırtıcı ve avcı kuşlar yer alırlar. Tuğrul'da, büyük türde, böyle bir avcı kuş idi. Hacı Bektaş Velî menakıplarında görülen Doğrul-Baba menkibesini, öz olarak aşağıda sunuyoruz:

"Hacı Bektaş, Anadolu'ya gelirken güvercin donuna girmişti. (Anadolu'nun yerli dervişlerinden biri olan) Doğrul-Baba da, "atmaca donu'na girdi ve Hacı Bektaş'ı yakalamak istedi. Hacı Bektaş, adam donuna girip, atmacanın boğazından tutup, kendisine teslim ve biat ettirdi". Görülüyor ki Doğrul-Baba, zaman zaman adını taşıdığı, avcı veya yırtıcı kuşun, donuna giriyordu. Kuzey-Türk masallarından, başka bir örnek:

"... Yeraltı'nda yaşayan kötü ruh Yer-Kara-Alp'in atı, karçıga donuna giriyor. Yiğid Yeştey-Müngkünde, laçın donuna giriyor. İki de, gökte döğüşüyorlar, Kuşların kanatlarının sesleri yere, upkı bir "gök gürü! tüşüş" gibi geliyor"⁴⁹.. Burada, "at-insan" ikilisi görülmektedir. "Atların silkinip, don değiştirmesi" ni, Keloğlan masalını incelerken, göstermeğe çalışacağız. Kartal ile ilgili bölümümüzde, bu konuya yeniden döneceğiz. İki örnek daha sunalım:

1) "... Yiğid Kara-Kökül, bir karçıga olup, kızın evine konuyor"⁵⁰.. Görülüyor ki aynı masal içinde yiğit, bazan "Güneşe konan kuş" donuna giriyor ve bazan da atmaca (karçıga) donuna giriyordu. Herhalde yaygın halk motifi, atmaca donu idi.

⁴⁸ Proben, IV, s. 68/85.

⁴⁹ Proben, IV, s. 81/83.

⁵⁰ Proben, IV, 67/84.

2) "... Yiğid, keremetli, yani sihirli yüzüğü parmağına takıyor. "Silkinip", bir atmaca (karşığa) oluyor. Ondan sonra da uçup gidiyor "...". Bunda da dondeğiştirme, "silkinme" sözü ile anlatılmaktadır. Masalda, Güney-kültür tesirleri de görülmektedir, "Keremetli yüzük", burada "keremetli" deyimini ile tanımlanmaktadır.

Atmaca ve güvercin donlu ikililer

Hacı Bektaş Veli, "bir gökçe gögercin" donuna girip, Anadoluya gelmişti. Doğrul (Tuğrul) Babada, bir tuğrul veya atmaca donuna girip, Hacı Bektaş'ı avlamak istemişti. Şimdi bu ikili örnekleri çoğaltalım:

"Molla laçın; öğrenci, güvercin": Kuzey Türkleri'nin, mollalara karşı, fazla bir sevgi ve saygıları yoktu. Hatibleri ise, seviyorlardı. Türkler, hatibler için, "çeçen", derlerdi. Mollalar, halk ozanlarını da sevmiyorlardı. Bunun için, bir Kuzey-Türk masalında şöyle deniliyordu:

1) "Molla, laçın, (bir atmaca türü) donuna girdi. Hatib ise güvercin oldu. Bunun üzerine molla, hatib'i kovalamağa başladı⁶²...". Anlaşıldığına göre hayvancı Kuzey Türkleri, çocuklarını güvenerek mollaların yanına vermiyorlardı:

2) "... Bir molla, okuttuğu il çocuğu, kuş yapıyor ve kaçırıyor. Çocuklar babalarına, mollanın kendilerini kaçırdığını, kanad çırpma yolu ile haber veriyorlar⁶³...". Atmaca, şahin ve daha büyük türdeki avcı kuşları Türklerde, bir "av ve ev hayvanı" idi. Ayrıca bu av kuşları, Oğuz boylarının, "ongun"⁶⁴u, yani sembolü idiler. Bu kitapta, Oğuzların bu sembol kuşları, birer birer sayılmış ve incelenmiştir.

Akça, gökçe güvercin donuna girme

Güvercin, daha çok Güney-kültür çevrelerine ait bir motif olarak görülmektedir. Ancak biz, bu anlayış ve düşüncüyü, Kuzey-Türk kültür çevrelerinde de yaygın olarak bulabildik. Baraba-Om Türkleri, dış kültür tesirlerinden soyutlanmış Türk bölgelerindedir. Buraya daha çok Kazan-Türk kültür çevrelerinden bazı tesirler gelir. "... Aklığına köklü güvercin (kögürçin)" deyimini, bu kültür çevrelerinde çok sık görülür⁶⁵.

"Gökçe güvercin", XV. yüzyılda yazılmış eski Anadolu kitaplarında da görülür. Hacı Bektaş için, şöyle deniliyordu: "... Heman-dem,

⁶² Proben, IV, s. 103/132. Yonca da'da, Turah boyundan.

⁶³ Proben, IV, s. 103/134. Pehlivan (bekelvan) masalından.

⁶⁴ Proben, IV, s. 122/158. Ohuyon çorak (okuyan bula)dan.

⁶⁵ Proben, IV, s. 78/99. Yestey Mönkö masalından.

ma'na âleminden velâyetle, bir gökçe gögercin tonuna girip,..." Yüksek İslam düşüncesi ile benzeştirilmiş olan bu anlayışların kökleri de, herhalde Ortasya'ya dayanıyordu. Çok eski Türkçe sözler ve deyimler ile söylenen, yeni bir anlayıştı.

"Devlet kuşu", Tanrı ile kul aracılığı

"Devlet kuşu" motifi, belki de Güney-kültür çevrelerinden gelen bir anlayıştı. Eski Türk dilinde devlet, sözü, Türkçe "kut" anlayışıyla karışılmıştır. "Devlet kuşu, kimin başına konuyorsa, o kişi devlet ve ikbal buluyor, hakan oluyor". Türkler, bu ikbal ve devlet bulmaya, "Kut, kutlanma, kut bulma", derler. Gerek Gök Türk çağında ve gerekse İslamiyetten önceki Türk edebiyatında, "Tanrı ile kul arasında", böyle bir kuş aracılığından, söz açılmıyordu.

"Kuş, Tanrı"nın elçisidir": Bu deyiş ve anlayış, eski Anadolu kitaplarında görüyoruz. Bu motiflere ve düşüncelere, Anadolu masallarında da rastlıyoruz. Bilinen bu motifler üzerinde, örnekler sunmayacağız. Güney-kültür çevrelerine ait tesirlerin pek ulaşamadığı, bu motif ve anlayış ile ilgili olarak, Kuzey-Türk masallarından iki örnek sunacağız:

1) "... Bir kuş, uçup uçup, bir kadının başına konuyor. Kadın, bundan sonra Hakan (hakan) oluyor⁶⁶...". Bu masal, basit bir dil ile söylenmiştir.

2) "... Bir oğlan, yası öğreniyormuş. Bir kuş gelmiş ve oğlana, hakan olacağını söylemiş... Oğlan, sonradan hakan olmuş⁶⁷...". Bu Kuzey-Türk masalında, İslamiyetin tesirleri çok azdır. "Haberci kuş", burada da kendisini göstermektedir. Önemli olan, bu soyutlanmış Kuzey Türkleri arasında, "yası öğrenme", ye, ne kadar çok önem verilmiş olmasıdır.

Bıldırcın ve ağaçkakan donuna girme

Saksagan ile karga, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Kuzey-Türk edebiyatında, hainlik ve kıskançlık sembolleridir. Ağaçkakan, Kuzey-Türk kültür çevresi için, biraz daha yerli bir motif gibi görülmektedir. "Atmaca ağaçkakan" ikilisi, birzence moğolca adlar taşıyan, şu masal motifinde de görülüyordu: "... Peri-kızı, (kötülük sembolü olan) Kara-Han'ı ağaçkakan yapıyor. Kendisi de atmaca oluyor. Ve Kara-Han'ı avlamak istiyor⁶⁸...". Burada donu, Peri-kızı veriyor.

Bıldırcın donu, Türk masallarında çok az görülüyor. "Bıldırcın" sözü, çok eski Türkçe bir kuş adıdır. Kuzey-Türk kültür çevrelerinde bil-

⁶⁶ Proben, IV, s. 111/143. Kadın padişah (katin patşah)dan.

⁶⁷ Proben, IV, 208/210. Tuğyan (tuğyan) masalından.

⁶⁸ Proben, IV, s. 27/35. İdago Bey (idago Pii) destanından.

dırcın'a, "pödonö" denir. Bir *Kuzey-Aşağı Türk* masalında, şöyle deniliyordu:

"...*Taş-Han'ın evahı, göğe uzanan 7 Bay-Terek, (yani Büyük kavak dünya ağacı) imiş. 7 büyük kavağın altında da, bir gümüş sandık bulunuyormuş. Gümüş sandığın içinde ise, 7 bildiricinin varmış*...". *Taş-Han'ın kim olduğunu bilmiyoruz. Ervahı ise, 7 büyük kavak idi. Bu motifin Gök Türk çağına kadar indiğine inanmıyoruz. Çünkü masalın içinde Güney mitolojilerinin motifleri vardır.*

Kuş dili konuşma

"*Kuşlar, Tanrı habercisidir*", anlayışı üzerinde yukarıda durmuştuk. *Osmanlı* kitaplarında bile bu inancı görüyoruz. *Uygur* efsanelerini inceledikçe de, bu motif ve konu üzerinde durmuştuk. Bu motif ile ilgili olarak, *Kuzey-Türk* kültür çevrelerinden, iki örnek sunalım:

1) "... (*Kötü ruhların bir sembolü sayılan*), bir *Keleşlan (Taşa, taz, daz)*, zehirli bir okla, bir yiğidi öldürüyor. Yiğidin karısı bir *serçe* (veya küçük bir kuşla) konuşuyor. Kocasının ölüm haberini alıyor. Kadın bundan sonra kocasını diriltmek için, girişmeler yapıyor⁶⁶..." Bu motifte, fazla bir dış tesir görülüyor. Ancak aynı yiğid ile ilgili diğer bir masal motifinde, *Güney* tesirleri kendisini göstermektedir:

2) "... *Bir yılan, ağaç üzerindeki yuvanın içindeki kuş yavrularını yemek istiyor. Bunu gören bir oğlan, yılanı öldürüyor ve kuş yavruları ile konuşuyor. Bu sırada, büyük bir rüzgâr esiyor. Kuşların annesi geliyor ve oğlana, istediklerini veriyor*...".

Bu örnekler, *mitolojik* bir karakter taşımaktadırlar. *Oğuz Destanı* içinde, zaman zaman kuşlar ile konuşulmakta idi. Bu ise, *destan* karakterinde bir motiftir. *Anadolu* masallarında da kuşla konuşanlara çok rastlanır. Önemli olan bu motiflerin *Proto-Türk* kökleridir.

Keleşlan'ın sinek veya balık olması ise, bizi burada doğrudan doğruya ilgilendirmemektedir⁶⁷.

39. BÖLÜM

TÜRK MİTOLOJİSİNDE DEVLER VE EJDERHALAR

(Proto-Türk tiplerinden, Anadolu'ya)

Ejderha, bir *Uzakdoğu* ve *Ortaasya* motifidir. *Önasya'ya Türkler ile birlikte geldi. Bu gerçek üzerinde, ilk kez duran, Fuad Köprülü olmuştur. Ancak devler, demonlar, gulyabancılar, her kavmin inanış ve düşüncelerinde yer etmiştir. Bize burada düşen vazife, Türklerin düşünüp, inandıkları dev veya demonların, diğerleri ile olan ayrılığını göstermektedir. Bu arada, Türk kültür çevrelerinde gelişmesini de izlemektedir.*

TÜRK KAVİMLERİNDE VE MİTOLOJİSİNDE "DEVLER"

Büyük devlet kurmuş olan *Türklerde*, *Hunlarda*, *Göktürklerde* ve *Oğuz* destanında, devlere veya olağan üstü yaratıklara rastlamıyoruz. *Oğuz Han*'ın öldürdüğü canavar da, büyük ve yırtıcı, gerçek bir hayvandı. Oldukça geç bir zamanda yazılmış olan *Farsça Oğuz destanı*'daki bazı *ejderha* ve diğer büyük hayvan motifleri de, dışarıdan gelmiştir. Daha doğrusu, "büyük devlet destanları", gerçekçilikten ayrılmış görülmüyorlardı.

Halk masallarında ise, durum, biraz daha başkadır. Bazı dev motifleri, bütün *Türk kavimlerinde* müsterektir. Çok eski çağlardan beri, gelirler. Büyük bir bölümü de dış tesirlerle girerler. *Türk masallarında* görülen *Önasya Türklerindeki* devleri de, iki bölümde toplamak gereklidir:

1) "*Demon*" lar, kötü ruhlar ve bazen de şeytanlar idi. Bunlar çeşitli donlara girerler. 2) *Devler ise (riese, giant)*, dünyada bulunan yaratıkların, normal boy ve büyüklüklerinin çok üstünde düşünülmesi, ruhlardır. "*Dev*", *İndo-İran* dillerinden gelme bir sözdür. Yabancı tesirlerin az girdiği *Altay-Türk* Masallarında, devlere, *yelbegen* denir. *Radloff'un* tanıtmasına göre "*yelbegen*"; *insan biçiminde, insan yiyen, çok büyük; üç, yedi veya oniki başlı, siyah ve sarı renklidir. Güneş veya ayın tutulması, devlerin ayla güneşi yemiş olması ile anlatılır*". *Kuzey Türk* destanlarında bu devlere, "*Celbegen, Yel-Moos, Kara-Moos*" da denir. Biz burada etimoloji yapacak değiliz.

⁶⁶ Radloff, Wörterbuch (=Wb.), III, s. 375.

⁶⁷ Proben, IV, s. 70/88. Altın Savaş Sime destanından.

⁶⁸ Proben, IV, s. 18/22. Kızı Körpös destanından.

⁶⁹ Proben, IV, aynı yer. Masalda Güney tesirleri vardır.

⁷⁰ Proben, IV, s. 273. Bu destanlar balıkçı Kuzey Türklerine aittir.

1) İnsan devleri: Kuzey-Türk destanlarında *Yel begen* ve diğerleri anormal büyüklükte, insan devlerdir. Bunlarda dış tesirler çok görülür. Ancak dev şeklinde görülen bir "yer ruhu", şöyledir: "Yer-Kara-Alp'in açısı vardır. Yiğit Yeştey Mönge, onu sarhoş eder, baldızını alır, atını keser. Bundan sonra yiğitle, Yer-Kara-Alp birer atmaca olur, gökte gök gürültüleri çıkararak vururlar. Yer-Kara-Alp'in baldızı, kocasının yanını tutar..." Bu, Türk mitolojisinin dev şeklinde görülen bir ruhudur. Osmanlıların, Yaban Âdemisi dedikleri *Gulyabanı*'ye biz, Ortasasya ve Kuzey Türk destanlarında rastlayamadık.

"Devlerin, karıları ile evlenme" de, Türk destanlarında sık sık görülüyor. "3 dev, 3 kardeşin, 3 sürüsünü alarak kaçırmışlar. 3 kardeş de devleri öldürüp, karılarını alıp, evleniyorlar..." Başka bir destanda, "Kadı Mergen adlı bir yiğit de, dev öldürüp, karısı ile evleniyor...". Görülüyor ki Türklerde dev ile insan arasında, büyük bir ayrılık gösterilmiyordu. Yalnız devler, birer kötü ruh idiler.

"Dev aileleri" de, insanlar gibiydi. Destanlarda, "Üç dev kardeşler"; (üç ağın yelbegen) sözleri, sık sık geçer. Devlerin, kızları ve oğulları da vardır. İnsanlar gibi "devlerin de gül bahçeleri var". "Kilim dokutmak (işleten) için, usta arıyorlardı". İnsanlar için gerekli, "Şifalı ilaçlar" da, ancak onların gül bahçelerinde bulunuyordu.

2) Atlar ve devler, (Türklerde): Gerçi Türk masallarında, Güneydeki masallardan gelen, yabancı dev motifleri sık sık görülüyordu. Atlar ise, Türk destanlarının öz bir motifidir. Türk destanlarında devler, atların düşmanıdır. "Bunun için bir dev, dar yerde yakaladığı Kula atı yakalayıp bıçakla keser. Fakat bu arada Kula at da, tekmeleri ile dev öldürür". Ayrıca devler, at yitkilerine da düşkündür. "Üç dev, üç at yitkisini kaçırmışlar", fakat cezalarını bulurlar. Aslında bunlar dev değil; Türklerin kötü ruhları idi.

3) Devlerin şekli: Güney kültürlerinde olduğu gibi, Türk destanlarında da devler bazan, "40 arşın boylu", diye tanıtılırlardı. Ancak çoğu zaman, uzun boylu bir yiğit ve alp gibi gösterilirler: "Demir-Yelbegen karagay (Karaçam) boylu, kara atlı ve çokmarlı idi". Destanda yiğit, bu "Çokmarlı" dev, yenmeyi başarıyordu. "Büyük kulaklı" devler ise,

¹ Radlof, Proben, IV, Metin: 82/tercüme: 104.

² Proben, IV, 59/64, 73-80: Terens ili'nden.

³ Proben, IV, s. 66/82. Baraba ili'nden.

⁴ Proben, IV, s. 104/137: Görülen rüya (kargın rüya).

⁵ Proben, IV, s. 92/119. Turalı boyundan.

⁶ Proben, III, s. 317/384. Kırgız destanından.

⁷ Proben, IV, s. 91/117: Hanın oğlu, (Kannıng uulu).

⁸ Aynı eser, aynı yer.

daha çok, yeraltında bulunuyorlardı¹⁰. Tepegöz destanı dolayısıyla, *eğri kavak* üzerinde durmuştuk. Bu kavak tipi, kötü ruhların bir barınağı idi. Bir dev de, "kavak ağacı üzerinde duruyordu"¹¹...". Kavakta oturan, normal boyda bir ruh olmalıydı. Türk destanlarında, "dev ile şeytan" da, birbirine karıştırılmıştır¹². Altay Türk destanlarında, bulut ve sislerin "700 devin nefesi (tıngu)" olduğuna inanılıyordu.

4) Hayvan devler: Bunlara, dev demek de doğru değildir. Bunlar Türk inanışlarında yer etmiş, büyük hayvan motifleridir. Kırgız Türklerinin destanlarında, "Talootu adlı, kocaman, sert ve kanatlı bir böcek vardı"¹³...". Oğuzhan'ın öldürdüğü canavarı bir dev sayabilmek çok güçtür. Yine Yudahein'in verdiği bilgilere göre, Kırgızlarda, "büyüklükte deve benzer efsanevi bir hayvan" vardı¹⁴. Buna "Zök" derlerdi. Kurt da zaman zaman, bir dev gibi görünebiliyordu. Çok eski bir destana göre, "Kaskır Alp, (yani Kurt Alp)'in annesi, insanlara içki içiriyor ve ondan sonra da kötülük yapıyordu"¹⁵...". Görülüyor ki bu da, devlerden çok; kötü bir ruh ailesine benziyordu.

"Yılan-Baba" (Cılan-Baba) destanı üzerinde, durmadan da geçmeyeceğiz. "Bir yiğit, Yılan-Baba'yı kovalayan bir ejderhayı öldürerek, onu kurtarıyor"¹⁶...". Destanın bir başka varyantında ise, "Yılan-Baba, insan donuna girmiş bir yilandı. Yiğit, onu kovalayan ejderhayı öldürdüğü için, yılan ona, Ermek Taş adlı uğurlu bir taş veriyor"¹⁷. Don değiştirme de, Türk mitolojisinin yaygın bir motifidir. Yabancı paralelleri de olabilir.

5) Kutlu sayılar ve devler: Yukarıda da gördüğümüz gibi Türk destanlarındaki devler, "3,7 ve 12 başlı" olurlardı. Bu her üç sayı da, Türklerin kutlu sayılarıdır. Bir destanda da, Türklerin en kutlu sayısı 9 ile, "9 dev" görülüyordu¹⁸. Bir yerde de "700 devin nefesi, yani tıngu'ndan", söz açılıyordu¹⁹. Bu da kutlu 7 sayısının, ondalık bir katıdır.

6) İnsan yiyenler: Kuzey Türk destanlarında insan eti yiyen devlere, çok az rastlıyoruz. Anadolulu masallarında olduğu gibi, "devin yakaladığı 3 yiğit, devin evinde insan eti kokusu alıyorlar; onlar da devin kı-

¹⁰ B. Ögel, Türk Mitolojisi, I, s. 540, 544.

¹¹ Aynı eser, s. 572: Er-töqtük destanından.

¹² Proben, III, s. 73/94. Kırgız destanından.

¹³ Yudahein, Kırgız Sözlüğü, (tercüme), s. 702.

¹⁴ Aynı eser, s. 809.

¹⁵ Proben, III, s. 316/382. Kaskır, kötü manada, kurt demektir.

¹⁶ Proben, III, s. 332/402. Kırgız "Cılan-baba" masalı.

¹⁷ Proben, III, s. 326/395 vd. Uzun bir masaldır.

¹⁸ Türk Mitolojisi, I, s. 67. 9 sayı, kutlubuğumu, 9 gezegenden alır.

¹⁹ Proben, IV, s. 74/94. Baraba ili'nden.

zını *kesip, pişirip, kaçıyorlar*²⁰. Buna benzer insan eti yeyiciliğine, (*cannibalism*) az rastlanıyor.

7) **Kızı kovalayanlar**: (*Ayna ve tarak atan kız*): *Anadolulu* ile *Kuzey Türk* destanlarında bu motifler, birbirlerine çok benzer ve yaygın olarak görülür: "*Kadın dev bir kızı kovalıyor: 1) Kız, ayna atıyor, deniz oluyor. 2) Tarak atıyor, orman oluyor*"²¹... (*Anadolulu* masallarında, kıza bir de *sabun* atılır). *Anadolulu*'daki "*semiz insanlardan sabun yapma*" motifi de, kuzeydeki *Turalı Türk* boyunun masallarında bulunur²².

8) **Kadın devler**: *Hint* ve *Önasya* masallarında görülen devlerle, Türklerdeki *Albastı* gibi ruhları, birbirinden ayırmak gereklidir. *Kırgız* Türklerinin bir destanında, "*Bir yiğit, Yedi Başlı Kocakarının kemiklerini kırıp, onları 80 bölüme ayırdı*"²³... Yalnız bu bir dev olarak değil; bir kocakarı (*kempir*) veya cadı olarak, geçiyordu. Destanlarda *Yedi başlı* başka bir kadından, veya *Çadı*'dan söz ediliyordu²⁴. Ancak bu da, bir benzetmedir. *Kaskır Alp*, yani *Kurt Alp*'in annesi de, insanlara şarap içirip, sarhoş ediyordu²⁵. Ancak bu da, bir dev olarak görünmüyordu.

TÜRK İNANIŞLARINDAKİ DEVLERİN, ÖZELLİKLERİ

Anadolulu ile diğer Türk kesimlerine *Hint* ve *İran* masallarındaki dev motifleri, bol olarak girmiştir. Fakat dış tesirlerin az girdiği *Kuzey Türk* destanlarında, *Güneyde* gelen bu motifler, yumuşayarak eski ve yerli Türk talıplarına girmişlerdir. Kötü ruhlar ile Türk mitolojisindeki *yeraltı ruhanı*, *Yelbegen* gibi, diğer adlarla, dev gibi görülmüşlerdir.

"*Yedi başlı dev*" bütün *Türk* kesimlerinde görülür. 7 sayılı, kutlu bir sayı olarak, herhalde *Gök tüklerde* önce *Türlere*, *Önasya*'dan girmiştir. Fakat bunun yanında, "*3,9,12 başlı dev*" gibi, *Türklerin* kendi sayıları ile süslenmiş, dev motifleri de yok değildi. *Kaskır Alp*, yani *Kurt Alp*, destanlarda, bir dev gibi görünüyordu. Fakat bu da, *Türklerin* kendi kötü ruhlarından biri idi. Anormal boy ve büyüklükte bir dev ölçüsü de *Türklerde* her zaman geçerli değildi. Çünkü *ruhlar*, her türlü *don*a girebilirlerdi. İşlerlse büyür, isterlerse küçülür veya normal bir insan olabilirlerdi.

Yerli Türk devleri: "*Karagay*, (yani *Karaçam*) *boyu*, *kara atlı*, *çok karlı*, (yani *topuzlu veya gürzlü*)" bir *Türk* destanının, yerli

Yeraltı ruhunu, zorla *Güneydeki* devlerle birleştiremeyeceğiz. *Kuzey Türk* destanlarında *insan yiyen* (*cannibal*) devlere de, çok az rastlıyoruz. Onlar da, "*ruh gibi ev yapıyor, kilim ördürmek için usta arıyor ve gül bahçeleriyle de, ün salıyorlardı*". *At sürüleri çalmak istiyorlar, atlarla savaşıyorlar ve çoğu zaman, da, atların tekmeleri ile, can veriyorlardı*. *Türk* destanlarının çoğuna göre, "*atlar devlere baskın geliyorlardı*".

Yerli ve dışarıdan gelen, dev motifleri: Aşağıda da göreceğimiz gibi *Türk* destanlarındaki devler, *şeytan* ile de karıştırılıyordu. Yani dışarıdan gelen dev motifi, *Türk* destanındaki devin yerini alıyordu. Dev *Anası* veya "*dişi dev*" anlayışı da, *Türk* destanlarında, eski *Türk* inanışları ile benzeşiyordu.

Albastı ruhunu bir yana bıraksak bile, *Türk* destanlarında yerli olarak görülen bir kocakarı, eadı motifi vardı. *Er Töşük* destanında görüldüğü gibi bu ruhlar, bir sihirbaza da bağlı kalyordu. "*Sihirbaz Kirlı Kara Kız*"ın isteği üzerine, *Yel-Moğus* adlı dev veya kötü ruh, *Er-Töşük*'ün babasını, öldürmek istiyordu. *Yel-Moğus* veya *Yel-Moos*'un bir dev olduğu da şüphelidir.

İnsanlara zararları dokunan hayvanlar da, bazı *Türk* destanlarında, böyle büyük birer ruh olarak görünüyordular. *Kurt*, *yılan*, bazı böcekler, *zök* denen hayvan veya büyük kuşlar gibi. *Anadolulu*'da da *canavara*, *böce* denir. *Anadolulu*'nun bazı yerlerinde devlere, *emegen* adı verilir. Eğer bu derleme doğru ise bu, *Türk-Moğol* dillerindeki, "*Kadın-ata*" demektir. Bunun yorumunu ise, henüz erken görüyoruz.

EKLER: TÜRK DESTANLARINDA DEVLER VE DEV TIPLERİ HAKKINDA NOTLAR

1) ALT DUDAĞI YERDE; ÜST DUDAĞI GÖKTE

Bu tipteki devler, *Anadolulu*'daki *Türk* masallarında da çok sık görülür:

"a) "*Ker-Yutpa* adlı dev, üst dudağı ile göğü; alt dudağı ile de, yeri kaphyordu..." Buradaki "*ker*" sözü, garip ve görülmemiş, demektir. Belki de türkçe "*kür*" sözü ile aynı idi (Radlof, Proben, I, 260-266); Cöklerde geçen, çok mitolojik *Altay* destanlarında: (Radlof, Wb., II, s.1084).

b) "*Dev Yılan-Han*'ın bir dudağı yerde; bir dudağı gökte, çenesi ile de dünyayı tutuyordu..." (Proben, I, s. 326/349). Bu örneği, az sonra yeniden döneceğiz.

c) "... İlahî üstünlükleri olan bir çocuk eline bir çengel aldı. Alt dudağını yere, üst dudağını da göğe bağladı..." (Proben, I, s.38,284; Wörterbuch, I, s.766). Bu *Altay* masalları, çok mitolojiktir.

d) "... Dev, bir gözü ile yeri; diğer gözü ile de göğü gözlüyordu..." (Proben, I, s.6).

2) **YEDİ BAŞLI DEVLER**: "*Yedi başlı dev* (*Yelbegen*)..." (Proben, I, s.20; 302/326). Bunlar, çok mitolojik *Altay* destanlarından alınmış, iki örnektir.

"*Yelbegen* ve *Çalınma* adlı, 3, 7 ve 12 başlı, insan şekilli, sarı ve siyah devler" (Radlof, Wb., III, s. 377). *Sarı* devler, biraz da *Çin* tesirinde kalmış gulyabaniler idiler.

"... Üç yiğit kardeş, yedi başlı devle (*Yelbegen*) savaş için yola çıkıyorlar. (Üsün doğuşlardan sonra), *Yelbegen* adlı devı yoniyorlar..." (Proben, I, s.379/406).

²⁰ Proben, I, s. 283/307. Bu destan çok eski ve mitolojiktir.

²¹ Proben, III, s. 317/382. Bir *Kırgız* destanından.

²² Proben, IV, s. 119. *Yaşlı Aul'den Turalı* boyu.

²³ *Yudakin*, *Kırgız Sözlüğü*, s. 784.

²⁴ *Türk Mitolojisi*, I, s. 317. "*Yedi başlı kadın*" veya *çadı*, *Türlere* dışarıdan gelmiş bir motif olmalıdır.

²⁵ Proben, III, s. 216/382. *Kırgız* destanından.

3) YILAN DEVLER: "... Bir kuz avlanmaya gidiyor, Yılan - Ham adı bir devle karşılaşır. Dev'in, bir dudak yerde; bir dudak gökte, çenesi de dünya üzerinde imiş. Kız, savuşarak, Yılan Ham'ı öldürüyor..." (Proben, I, s.326/349).

"... Çu lan - mo n gu a adı dev, 7 kat yerin, altında yaşıyor..." (Proben, I, s.392/416). Yılan, "yer evren" idi.

4) ÜÇBAŞLI DEV: "... O çağda, 60 gök vardı. 60 halk yaşıyordu... 3 başlı da bir dev (yelbegen) yaşıyordu..." (Proben, I, s.376/392; ayrıca bk. Wörterbuch, III, s.377).

5) BUZDAĞI DEVLERİ: "... Buz dağı üzerinde, 2 dev (Nous) yaşıyordu... Kan-Püdey adı yigidi, bu devleri öldürünce, 60 aygır, kurban olarak kesiliyor..." (Proben, I, s.27). Bunlar, Buzdağı ruhları da olabilirler.

6) DEV İLE OK YARIŞI: "... Yigidi, 7 yolda, bir dev (yelbegen) ile karşılaşır... Aralarında ok atma yarışı yaparlar. Dev yeniliyor ve yigide kuşuluyor..." (Proben, I, s.272/290-95).

7) İNSAN ETİ KOKUSU VE DEVLER: Bu motif, Anadolulu masallarında çok yaygındır. Anadolu'yu desteklemek için, dış tesislerden uzak, Kuzey Türk ve Altay destanlarından bir örnek sunalım: "Yigidi saklanıyor. Dev (Yelbegen), insan eti kokuyor, diyor..." (Proben, I, s.283/307-312).

8) "YELBEGEN", "YEGEN": (Altay, Teletü: "Bu dev, ay ile güneşli yiyor. Bunun için ay ve güneş tutuluyor..." (Radlof, Wb., III, s. 357).

TÜRK KAVİMLERİNDE VE MİTOLOJİSİNDE EJDERHALAR

Kulaklı yılanları da, bu ejderha anlayışının içine katmamız gerekmektedir. Çünkü yılan her kavmin düşüncesinde yer etmiştir. Ancak bunlar içinde, "yılanın kulaklısı" yoktur. "Kartalın kulaklısı", gibi! Selçuklu çağı yapılarına bakılınca, Anadolu'daki bu yeni düşünce akımı, açık olarak görülecektir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi ejderha, Türklere çok eski çağlarda, Çin'den gelen bir motiftir. Bundan dolayı Hunlar, kendi başkentlerine, *Ejderha şehri* (Lung-ch'eng) adını vermişlerdi. Hun düşüncesinde de, bunun bir çok örnekleri vardır. Halka inildikçe, bunun yerini zaman zaman yılanlar alıyordu. Konuya girmeden önce, Türk kavimlerindeki, ejderha anlayışını karşılayan, sözler ve deyimler üzerinde duralım.

TÜRKÇE DEYİMLERLE "EJDERHA"

1) *Acıdaar* (Kırg.) = Ejderha ve korkunç bir hayvan, timsah²⁶. 2) *Aydakar* (Kırg.) = Ejderha, duyulmamış ve görülmemiş bir hayvan²⁷. 3) *Aızdakar* (Taran.) = Ejderha²⁸. 4) *Uluu* (Kırg.) = 12 yıllık hayvan takviminde, 5. yılın çince adı²⁹. Eski türkçede de bu yılan, "lu yılı" denilir. 5) Eski Türklerin

²⁶ Yudaşin, *Kırgız Sözlüğü*, s. 4.

²⁷ Radlof, *Wörterbuch* (= Wb.) I, s. 49.

²⁸ Aynı eser, a. yer.

²⁹ Yudaşin, aynı eser, s. 783.

"*Yel Būke*"'si: "*Buke*: Ejderha için söylenmiş en eski türkçe söz, şimdilik budur: "*Ejderha, büyük yılan. Şu savda dahi gelmiştir: "Yedi başlı Yel-Būke": (Yedi başlı yıl būke), Ya b a k u 'ların en büyüğüne olduğu gibi, yiğitlere de bu ad verilir ve Būke B u d r a ç denilir*"³⁰..." "Yel-Būke'nin başında "yel" sözünün bulunmasından da bu anlaşılıyor. Çünkü Türklere "yel", cin demektir. Dev manasına söylenen "yelbegen" de, köklerini buradan alır.

Diğer deyimler: 1) *Bayan, çegir bayan* (Kırg.) = Efsanevi bir hayvanın adı. Alıcı kuşların koruyucusu, büyük bir kuş olsa gerektir³¹. 2) *Alatkak* (Kırg.) = Dev türünde bir varlığın adı³². 3) *Sırası* (Kırg.) = Efsanevi bir yılanın adı³³. 4) *Uçmoyul* (Kırg.) = Efsanevi bir yılanın adı³⁴. Bunların hepsini burada yorumlama, çok güç ve tehlikelidir.

Türklerin yedi başlı ejderi

Anadolulu masallarında, "yedi başlı devler" den çok söz açılır. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Kaşgarlı Mahmud da, 11. yüzyılda, Türklere ait, "yedi başlı Yel Būke" den söz açıyordu. Yiğitlere de, bu ad veriliyordu. Şimdi de Dede Korkut'tan, "Yedi başlı ejderha", ile ilgili, bir bölüm sunalım:

"Yedi başlı ejderhaya yetip, vardım!

"Heybetinden, şol gözüm yazardı!

"Hey gözüm! Nâmerd gözüm! Muhannet gözüm!

"Bir yilandan ne varki, korktun! Dedim.

"Anda dahi, erim, begim, deyü öginmedim! (DK,278-6).

Dede Korkut'ta, evren (ejderha) anlayışı Deli Dumrul hikayesinde evren, "gökyüzünde bulunan bir varlık" gibi görünüyordu. Kazan Beg, Basat'a şöyle diyordu: "*Kara evren koptu D e p e g ö z ! Arş yüzünde çevirdim alamadım, Basat! Kara kaplan koptu Depegöz! Kara kara dağlarda çevirdim alamadım; Basat!...*" (DK, 224-8).

Arş'da, göğün en yücelerindeki evren, ejderha, Dede Korkut'taki bu sözlerden açık olarak anlaşılıyordu. Çünkü, kaplan da, kara kara dağlarda yaşıyordu.

Mızrakların, evrene benzetilmesi: 1) "*Ala evren cıdamı saklar idim!*" (DK,129-5). - 2) "*Ala evren sivri cıdalar süsildi!*" (DK,132-10).

³⁰ Kaşgarlı Mahmud, III, s. 327. Brockelmann, *Sprichwörter* (=Spr.), 191.

³¹ Yudaşin, *Kırgız Sözlüğü*, s. 100.

³² Yudaşin, aynı eser, s. 21.

³³ Aynı eser, s. 651. Yabancı bir söze benziyor.

³⁴ Aynı eser, s. 779. "Uç-moyul" okunmalıdır. (?)

Kişilerin "Evren" ile tanıtılmaları: 1) "Erenler evreni Karaçuk Çoban!" (DK,41-8). - 2) "Erenler evreni, Kazan Beg'in karıntası Kara Güne" (DK,59-12). - 3) Erehler evreni Kan Turalı" (DK,171-10). - 4) "Ademler evreni, Deli Dumrul" (DK,171-10).

Eski Anadolu'da "Evren", ejderha: 1) "Hemen bir evren idi, yedi başlı" (15.yy.). Eski Türklerin yedi başlı evreni, Anadolu'da da ortaya çıkıyordu. - 2) "Zaman ile yılanlar, evren olur" (14.yy.). Burada, evrenin yilandan geliştiği anlayışı görülüyor. - 3) "17 başlı evren" (14.yy.). 17 sayısı, Göktürkler'de de kutludur.

ALTAY VE KUZEY TÜRK DESTANLARINDA EJDERHA

Osmanlı kaynaklarında da "evren", çoğu zaman, büyük yılan olarak tanımlanırlar. Uzun yüzyıllar, dış kültür tesirlerinden uzak kalmış olan Altaylar ile Kuzey Türkleri, Çin ejderhası yerine, kendilerinin efsanevi büyük yılanlarını koymuşlardır. Ancak arkeolojik buluntularda da görüldüğü gibi bu yılan veya evren, "kula kılı yılan" idi. Ejderha'nın insan veya kız donuna girmesi, Türk dünyasındaki bütün Türk masallarının müşterek bir motifidir. "Aygır gölleri", "atlar ile ejderhaların birleşmeleri", Çin tarihlerinin bile yazdıkları inanışlardır. Bu inanış Anadolu'da da yaşar. Konuyu uzatmadan, belgelerimizi sunmağa çalışalım:

1) İnsan donunda yılan: "... Bir ejderha, insan donuna girmiş bir yılanı kovalıyor. Yiğit, ejderha'yı öldürerek kurtarıyor. Yılan da yiğide, bir sihirli taş veriyor..." Bunun üzerinde yukarıda da durmuştuk. Sihirli taş için, "ermek taş" deniliyor.

2) Yiğit, yılan-kızla evlenmiyor: "Yiğit, ormanda bir yangın görüyor. Ateşin altından bir yılanı kurtarıyor. Yılan, don değiştirip, kız oluyor ve beni al diyor. Yiğit, ben seninle evlenmem, diyor..." Burada insanoğlu, böyle bir evlenmeyi reddediyor.

3) Ak-yılan, kadını; kara-yılan ise erkeği: "... Kız, bir yiğide, gel bizim evimize gidelim, babam seni zengin edecek, diyor. Yiğit, kızın evine gidince, a k ve k a r a yılanlar görüyor. Anne ve baba yılanlar, kızları ile evlenirse, kendisine, at başı kadar altın vereceklerini söylüyorlar..."

"Yiğit, çocuğunu aramağa giderken, Ak-yılan ile Kara-yılan'ın döğüşüklerini görüyor. Kara-Yılanı vurmuş. Kara-yılan bir köle imiş. Ak-yılan, bir kız olup, yiğitle evlenmek istiyor..." Burada, halk ile soy lu sınıf da,

¹ Radlof, Proben, IV, s. 333/401. Bu taş veya "ağ", sihirli bir yüzük gibi olmalıdır.

² Proben, IV, s. 125/162. Hoca-Aul'dan.

³ Proben, IV, s. 125/163. "Kart kadının eğlu" mesalından.

⁴ Proben, IV, s. 124/161-2. Hoca-Aul'dan.

söz konusu edilmektedir. Ancak yiğit, bir at başı altın karşılığında, bir hafta evli kalıyor.

4) Hacı Bektaş ve evren donu: "... (Hacı Bektaş), kapısını berkidip, içeride "evren donunu giyip", başın rast kapıdan yana koyup, yattı..." (TS, evren).

5) Rüyalarda: "Düşünde bir yılan, bir adamın yolunu kesiyor". Bu rüya, çok kötü yorumlanıyor. Bu kötü rüyanın, diğer örnekleri de vardır.

6) Rüya da: Evde yılan görme: "Yaşlı bir kişi, evinin dört köşesinde (müessesinde), dört yılan görüyor..." Bu, kişilerin, dört yanından düşmanla sarıldığına işaret imiş.

7) Rüya da: Suda, ayağını yılan sokma: "... Molla'ların büyüğü (Hanı), rüyada ayağını suya sokuyor. Bir çok yılan gelip, ayağını sokuyor (çak-kalı). Rüya yorumlayanlar, küçük mollalar seni öldürecekler, diyorlar..." Bu bölge Türklerinin, mollalara karşı sevgi ve güvenleri, yoktur.

8) Uygur el yazılarında: "Göğsünün (tözi) her yanı, onbinlerce (tümen) yılan ile dolu..." Metnin bundan sonraki bölümü, mistikleşiyor ve anlaşılıyor.

9) Bilmecelerde: "Bozkırda (ay dalada), bir kısırak ipi, urganı (cel'arkan)" = Yılan". Yalnızca, bir örnek bulabildik.

10) Ejder gölü: Atlar ile ejderlerin çiftleşmeleri: Aygır gölleri, özellikle Tanrı dağlarının çevrelerinde çoktur. En iyi cins atlar, bu gölde ejderler ile atların birleşmesinden olurlarmış". Bu, tam bir Türk ve Orta-Asya geleneğidir.

Oçirvani, Vâsukf gibi Budist geleneklerinden gelen mitoloji ve destanlar da, Ortaasya'da görülürler. Bunlar bizim konumuz dışında kalmaktadırlar.

¹ Proben, IV, s. 11/15. Rüya da yılan görme, kötü yorumlanıyor: Proben, IV, 119/154.

² Proben, IV, s. 119/154. Hoca-Aul'dan: "Rüya sanan çocuk": (Tıp sahkan bala).

³ Proben, IV, s. 121/154: "Okuyan çocuk": (Okuyan bala) mesalından. Bu bir ibret mesalidir.

⁴ Rahmeti Arat, Eski Türk Şiiri, 21.

⁵ Proben, III, s. 321/388. Bilmecesi: (cambak).

⁶ Ülkü (dergi), 92, s. 164. Prof. Eberhard tarafından yazılmış, Çin kaynakları.

⁷ Potanin, Oçerki po Zapadno-Severnaya Mongolii, : (Kuzey-batı Moğolistan (Altaylar) hakkında notlar), IV, s. 223 vd.

40. BÖLÜM

RÜYALAR VE TÜRK MİTOLOJİSİ

Rüyalar ve rüyaların yorumu, bütün insanlığın düşünce tarihinde önemli bir yer tutmuştur. Bu inanışlar şimde de devam ediyorlar. Ancak her kavmin hayatında ve kendi kültür çevrelerinde müşterek ve birleşik olan, bazı inanış ve düşünceler vardır. Özellikle rüya yorumları, tarihin ve Türk kavminin çok derinliklerinden gelen, inanış ve geleneklere göre kalıplaşmış ve sınırlanmıştır. Herkes rüyayı, anne ve atasından duyduğu gibi yorumlamış ve bu kalıplar, dünden bugüne, bazı değişme ve gelişmelerle gelmişlerdir. Tabii olarak bu yorumlarda Türklere, diğer dinler ile İslâmiyetten de bazı tesirler gelmiştir. Ancak araştırmacı, bunları birbirinden ayıklayan bir kimsedir.

GÖKTÜRKLERDE RÜYA VE RÜYA YORUMU

Göktürk yazıtı ile yazılmış ve *Turfan*'da bulunmuş bir el yazması, Türklerin ilk *düş yorumu* kitabıdır. Bu kitapta *Çin* tesirleri de hissedilmektedir. Ancak dil ve söyleyiş bakımından, en eski bir Türkçenin, bozulmamış bir özünü içinde saklar. Bu yazmayı kitabımızda, "*Thomsen - Stein II*" (*ThS II*) diye kısalttık. *Hüseyin Namık Orkun* bunu, "*Trk Bitig*" adı ile anmıştır. El yazması, "*Ben Tensi'yim*"; yani *Çin İmparatoruyum*, diye söze başlıyordu. *Çin İmparatorunun* düşde tahta çıkışını, "*bunu biliniz, iyidir (edgü) bu*"; diye yorumluyordu. Bu yorumlardaki dış tesirleri ayıklamak, şimdilik çok zordur. Ancak iyi ve kötü yorumlardan bir kaç örnek vermeği de yararlı görüyoruz:

A. İyile yorumlanan rüyalar:

1) "*Ala atlı yol tanrısı*"; görme (2). 2) "*Altın kanatlı... kara kartal (kuş)*"; Bu, *Simurg* veya *Anka*'ya benzeyen bir kuş gibi görünmektedir (4). 3) "*Beyaz, tekir (esri) renkli doğan (togan) kuşu*" (5). 4, 5 *Ak kışrağın, ak devenin doğurması, hatunun da beyliğe yarar bir oğlan doğurması...*" (6). -6) "*Erin koşarak, iyi sözle gelmesi...*" (11). - 7) "*Yavru kuşun (kuş oğlu), yavru geyiğin (keyik oğlu) ve kişi oğlunun yolunu kaybedip, Tanrının kutu ile kurtulmaları...*" (2). - 8) "*Binek atı (öslük), çölde (ön?) kalmış, Tanrının gücü ile (Tengri küçine)... kurtulmuş...*" (25) - 9) "*Çadırın içi,*

* W. Thomsen, A. Stein's Manuscripts in Turkish "Rustic" Script, JRAS, 1912, s. 181-227; Orkun, II, s. 63-100.

bacası, penceresi, manzarası (körüglük) iyi ise..." (27). - 10) *Ak köpüğünü saçan, güçlü erkek veya dişi deve...* (31). - 11) *"Oğlanın, süksük (kekik) kuzunu bulması..."* (35). - 12) *"Şafağın sökmesi, güneşin doğması ve dünyanın aydınlanması..."* (39). - 13) *"Zengin'in koyunu kurd a rastlamış, kurdun ağzı sulanmış..."* (40). - 14) *"Han tahta çıkmış, başkend (ordu) yapmış, dört bucağıdaki iyi (kişileri) toplamış..."* (41). - 15) *"yoksul bir kişi oğlu, kazanç aramağa gitmiş, yolu yaramış (başarı elde etmiş), sevinmiş..."* (46). - 16) *"Bir kaplan, av aramağa gitmiş, avını bulmuş..."* (47). Bunda Çin tesiri vardır. - 17) *"Bir gülün... on bin gül olması..."* (48). - 18) *"Han a kına (süke) gitmiş, düşmanı yenmiş, dönmüş..."* (15). - 19) *"Adamın savaşta atı hastalanmış, kuğu kuzuna binerek, evine dönmüş..."* (53). Yerli ve yabancı tesir, karışmıştır. - 20) *"Yiğit, mızrağıyla yalın kayayı vurup, yarmış..."* (59). - 21) *"Beyaz tekir (örüng esri) inek, hastalanmış, fakat buzağılamış..."* (60): *Kaderinden kurtulmuş (ülügde ozmuş)*. - 22) *"Bir rahip (uzun tonlu) kadehinden (idîş) ayrılmış... yine buluşmuş..."* (63). 23) *"Er, Tanrıdan dilenmiş, Tanrı kut vermiş, at ağılı vermiş..."* (71). - 24) *"Ben bir kara kuşum, (kartalım), yeşil kaya yaylağım, kızıl kaya kışlağım..."* (78). - 25) *"Adam, bulutlu gökte kederlenmiş (bosuşlug), gün doğunca mutlu (mengi) olmuş..."* (80). - 26) *"Boz bulut yürüdü, halkın (budun) üstüne yağdı; kara bulut yürüdü... yağdı, ekinler oldu..."* (81): Yağmur yorumu. - 27) *"Kul sözü, beğine karşı duadır. Kuzgun sözü, Tanrıya karşı bir duadır. Tanrı ititi... insan bildi..."* (83) - 28) *"Tavlasında mutlu (kutlu) bir ağırtım, yapraklı ağaçlar yaylağım, kuşlu ağaçlar kışlağım..."* (86) - 29) *"Oğlu, babasına anasına öfkelenmiş (öbekelepen), kaçıp gitmiş... Sonra yine gelmiş..."* (90). - 30) *"Ben dokuz çalılığın, sığın geyiğiyim... güçlüyüm.. bunu biliniz..."* (93). - 31) *"... geyiğim, yazlık dağım turmanıp yaylarım..."* (96). - 32). *"Han'ın ordusu ava çıkmış, çayra geyiklere girmiş, Han eliyle tutmuş..."* (97).

B. Kötüye yorumlanan rüyalar:

- 1) *"Dağ yolunda ayı ile domuz kavgası etmiş, ayının karnı yarılmış, domuzun dişleri kırılmış..."* (11). - 2) *"Altın başlı yılanın, alkursuğunu kılıçla kesip..."* (13). - 3) *"Büyük ev, yanıp, bitmiş..."* (14). - 4) *"Er, ava gitmiş, avda düşmüş..."* (17). 5) *"Zayıf at, semizlediği yeri hatırlayıp, kaçmış. Hırsızla karşılaşmış... zehirlenmiş..."* (24). - 6) *"Bir papaz (Uzun tonlu) çanını göle düşürmüş..."* (34). - 7) *"İki öküzü bir kösteğe bağlamışlar, hareket edemedi dururlar..."* (38). - 8) *"Keşeyi suya sokmuş.. vur ve sıkıca bağla..."* (50). - 9) *"Doğan kuzu (toğan kuz), gökten tavşan deyip kapmış, kuzun turnağı kopmuş"* (69). - 10) *"Dev e çamura düşmüş... tilki yemiş..."* (70). - 11) *"Bir yaşlı öküzü, karıncalar kemirip, yemiş..."* (56). - 12) *"Ata ters bir köstek vurulmuş, hareket edemedi, duruyor..."* (58).

- 13) *"Doğan, su kuzu avlamağa gitmiş. Bir kara kuz kopup, gelmiş..."* (65): Kara kuz, kartal, doğandan daha büyük ve doğan için tehlikeli. - 14) *"Sarı atın kuyruğunu bağla, çevrede koşsun, ... atı yere at 9 kat kilim bağla..., terlesin..."* (77): Atın sıkıntısına girmesi.. "9 kat"; kutlu bir Türk sözüdür. - 15) *"Turnanın sıkıntısı.. - 16) "Semiz atın ağzı sert oldu, sahibi idare edemiyorsa..."* (101): Bu düşler de kötü yorumlanmaktadır.

Sonuç: 1. Rüyaları, sayılarla eleştirirsek, karşımıza tam bir *Türk kütürü* çıkmaktadır. Bunlarda, ne bir *Çin* ve ne de *Türkistan*'ın yerli ve köylü kültürlerinin izleri görülmektedir: *11 at, 5 deve, 5 kara kuz, kartal, 3 doğan, 4 geyik, yaylak ve kışlaklarıyla birlikte, 1 kurt, 1 keçe, 4 han, savaş ve av, 1 yiğit, 3 Tanrı gücü ve çadırı* gibi diğerleri, Türkçe söz ve derin manalarıyla, rüya ve rüya yorumlarının, içleriyle dışlarını dolduruyorlar.

2. Yukarıdaki *Gökürk* rüya ve rüya yorumları, *Türk mitolojisi* bakımından da çok değerli motifleri, içlerinde toplamaktadırlar. *"Ağızdan ak köpük saçan, başı göğe değen, aşağıda yere giren, develer, ilâhî atlar vb... Uzun donlu rahipler, kaplanlar, ayı ve domuz, altın başlı yılan, simurg ve ankaya benzer kuşlar"* ise, *yabancı motifler* olarak görülmektedirler. Ancak yabancı sandığımız bu rüya motiflerinin sayıları, çok azdır.

DEDE KORKUT'TA RÜYA VE RÜYA YORUMLARI

1. Salur Kazan'ın kötü rüyası

Göktürklerden sonra *Dede Korkut*'a geçiyoruz. Çünkü *Dede Korkut Oğuzları*, karışmamış Türk kültürünün bir devamıdır. Burada rüyaları motif olarak alıp sıralamak, bize bir şey öğretmez. En iyisi *Dede Korkut*'tan rüyalar ile ilgili bir kaç örneği alıp, sunmaktır:

1) *"Bayındır Han'ın güveyisi, Ulaş oğlu Salur Kazan, kara kaygulu vakıa gördü. Sermürdi örü durdu (uykudan sıçrayıp, ayağa kalktı), aydurtı..."*

"Yumruğumda talbinan şahi n, benim kuzumu ölür gördüm! Gökten yıldıırım, ağ-bân evim üzerine şakır gördüm! Kuduz kurtilar evimi dalar gördüm! Kara deve, ensemden karvar gördüm! Kargı gibi kara saçı m, uzanır gördüm! Uzanuban gözüm örter gördüm! Bileğimden on parmağımı kanda gördüm! Nece ki bu düzü gördüm, şundan beri aklım ussum dere bilmen! Hantm kardaş, benim bu düzüümü yorgıl, manğa! Dedi."

"Yorumu: Kara göne aydur: - Kara bulut, tediğin senin devletindir! Kar ile yağmur dediğin, leşkerindir! Saç, kaygıdır! Kan, karadır! kalanın yora bilmen, Allah yorsun! Dedi..."

¹ Dede Korkut Kitabı, 43.

Yukarıdaki kötü rüyanın motifleri, şunlardır: 1) Şahin. 2) Yıldırım. 3) Kuduz kurtlar. 4) Kara deve 5) Kara saçın uzaması. 6) Saçın, gözleri örtmesi. 7) Bilek ile on parmağın, k a n içinde görünmesi. Bütün bunlar, Türk mitoloji'sinin ünlü uğursuz sembolleridirler. E r S a y ı n destanında, "saçların omuzlarıma yayılmış üslü turnaklarıma kana bulanmış gördüm", deniyordu².

Y o r u m u , daha değişiktir. Kara bulut ile kar ve yağmur, rüyanın anlatılışında geçmiyor. Bunlar rüyaya sonradan katılmıştır. Fakat iyi sembol ve yorumlardır. Bizim için önemli olan, kara bulut, kar, yağmur gibi tabiat varlıklarının, iyi y o r u m l a n a n belge ve alâmetler olmasıdır.

S o n u ç : Yukarıdaki rüyada görülen hemen hemen bütün unsurlar, kitabımızda bir bölüm halinde görülecektir. Şahin, yiğitlerin bir sembolüdür. Belki de ervaahı sayılabilir. "Kara bulutun, devlet; kar ile yağmur'un ise o r d u " sayılması da, ilk kez burada görülmektedir. M.S.630 yılından önce, "G ö k t ü r k kağanı İ l Kağan'ın otağının üstüne bir yıldırımın düşmesi"; onun kağanlığının sona ereceğini gösteren, bir işaret olarak sayılmıştı.

2. Dede Korkut'ta, zaferi müjdeleyen, iyi bir rüya

Bundan önceki vesikada, rüya için, "kaygulu vakı'a" deniyordu. Burada ise yalnızca, "düş gördü" deniyordu. Bu herhalde hikâyeleri söyleyen ozanların söyleyiş ayrılıklarından ileri geliyordu. Herhalde bu, daha orijinal olsa gerektir. İfade ve dili de eski ve yarı şiir halindedir. Bu metinde, dayı-yeğen rekabeti de, açık olarak görülmektedir. Biz rüyanın yalnızca giriş ve ana kısmını sunacağız. Rüyaı gören Yeğenek'in adının manası da yeğencik olsa gerektir:

"Yeğenek, şöyle dedi: " - Begler! Gafillice kara başım gözüm, uykuda iken düş gördü! Ala gözüm açuban, dünya gördüm:

"Ağboz atlar çapturur, alpları gördüm! Ağ ızkılu alpları, yanıma saldım!

"Ağ sakallı Dede Korkut'tan öğüt aldım! Ala yatan kara dağları aşdım! İleri yatan, Kara deniz'e girdim! G em i yapıp, gömleğim çıkar-dım, yelken kurdum! İleri yatan denizi deldim, geçtim!

"Öteki kara dağın yanında alını, başı balkır bir er gördüm. Kalkubanı yerimden örü durdum, kargı dilli öz süngümü kaptım, karşılayı ol ere vardım, karşısından ol eri sançasım vakit denedim, göz ucuyla ol ere baktım, dayım Em en imiş, anı bildim. Döndüm ol ere selam verdim³..."

² A. İnönü, Makaleler, s. 179. Ayu-Bike'nin rüyası: Proben, 3, s. 203 (metin).

³ Dede Korkut Kitabı, 206, 207.

Bunun üzerine dayısı Yeğenek'e "gitme oğul Düzümürd kalesini alamazsın"; diyor. Bunun üzerine Yeğenek, "beş akçalı ulufeciler yoldaşı" deyip, dayısını küçürsüyor. Bütün bu konuşmalar, rüyada geçiyor. Burada S i g m u n d F r e u d 'u hatırlamadan edemiyoruz. Yeğenek'in savaşı zaferle sonuçlanıyor: "... Babasıyla yeğenek, gizli yaka tutuban, yiyeştiler! İki hasret birbirine buluştular! İssüz yerin kurdu gibi uluştular! Tanrıya şükürler kıldılar⁴!..." Bu muhteşem destan ve görüntü, böylece sona eriyor.

S o n u ç : Yiğidin başı ve gözü, kara ve gafillicedir, Uyanınca, dünyayı ala gözüyle görmeğe başlıyordu. "Oğuzlarda uyku, bir gaflet çağıdır". Oğuz'un başına ne gelirse, uykudan gelir. Rüyada da akına çıkılırken D e d e K o r k u t öğütü anılıyordu. Alplar da uğurlu beğlerdi. "Dağ geçme, deniz geçme" de, bu kitapta sık sık gördüğümüz, Türk mitolojisinin bir motifidir. Bunların hepsi, uğurla yorumlanmıştır. D a y ı - y e ğ e n çatışması da, yine Türk destanlarının bölünmez bir motifidir.

3. Karaçuk çoban'ın rüyası

Dede Korkut kitabında çobanlar ilâhî bir güce sahip, büyük veliler gibi görünürler. "Ala kollu sapanları" ile büyük taşlar atıp, düşmanlarını dağıtırlar. Dede Korkut'un baş kısımlarında rüyaya, "kaygulu vakı'a" denilir. Burada ise, kara kaygulu vakı'a" olmuştur: "Gece yatar iken Karaçuk Çoban, kara kaygulu vakı'a gördü. Vakı'asından sermürdü (uykudan sıçrayarak kalktı), örü turdu (ayağa kalktı). Kıyan Gücü, Demir Gücü, bu iki kardaşı yanına aldı. Ağılın kapısını berkitti. Üç yerde tepe gibi taş yığı. Ala kollu sapanın eline aldı⁵..."

Dede Korkut'ta geçen üç rüyadan birisi de, budur. Ancak ayrıntısı yoktur. Velilik sahibi olan bu çobanın, kardeşlerinin adları da, Kıyan-gücü, yani "S el - g ü c ü " ile - D e m i r - g ü c ü gibi, gerçekten görkemli ve mitolojik adlardı.

4. Çingiz Han'ın Dünya Hâkimiyeti ve rüyası

Az sonra Ay ve Güneş ile ilgili rüyalar üzerinde dururken, bu konuya yeniden döneceğiz. Ancak Proto-Türk devlet geleneklerini yansıtan bu önemli rüyanın vesikasını vermeden de geçemeyeceğiz. Moğolca metnin tercümesini verirken, satır aralarındaki çince karşılıkları da, göz önünde tutmak gerekir:

"... D e i - S e ç e n , sözlerine devam etti: " - senin bu oğlunun gözleri ateşli ve yüzü de nurludur! Kaynım Ye s ü g e y ! Ben bu gece bir rüya gördüm.

⁴ Aynı eser, 212.

⁵ Sapan, çobanın bir sembolü gibidir: Dede Korkut Kitabı, 39-40.

⁶ Moğolların Gizli Tarihî (YCFP) : Pe H i i o t yayını, s. 13, 161.

Bir a k - s u n g u r (şingkor), a y i l e g ü n e ş i , pençeleriyle yakalamış olarak, uçup geldi ve ellerimin üzerine kondu. Bu rüyamı, rastladığım bazı kimselere anlattım ve sordum:

" - Şimdiye kadar g ü n e ş i l e a y ı uzaktan gördüm. Şimdi ise bu ş a h i n (veya s u n g u r) , onları tuttu, onları taşıdı ve elimin üzerine kondu. A k olarak kondu. Bu bana ne iyi ve uğurlu şeyler göstermiyor mu? Kaynım Ye s ü g e y ! Bu rüya bana gösteriyor ki, sen oğlunu alarak, herhalde geleceksin! Ben, iyi bir rüya gördüm. Bu rüya sizin K ı y a t kabilesinden geldiğini gösteren, bir işarettir..."

Ç i n g i z H a n imparatorluğunun dayandığı meş r u l u k belgesi " olması bakımından, bu vesika ayrı bir önem taşır. "*Hakanlık belgesi*" olarak, ay ve güneşle ilgili diğer rüyaları, az sonra sunacağız. Bu geri Moğollar içinde yaşayan bir *Proto-Türk kültürü* ve *Türk devlet geleneği*, olmalıdır. Burada, "*h a k a n l ı k r e n g i o l a n a k l ı k*" ağır basmaktadır. Sungur, yani buradaki moğolca *şingkor* ise, çince açıklamalarda, "*soylu, âsil şahin*" olarak tanımlanmaktadır. Biz daha çok P. P e l l i o t 'nun açıklamalarına dayandık. H a e n i s c h , K o z i n ve Ahmed Temir'in yorumlarında ise, ayrılıklar vardır⁶. K o z i n , karanlık olan son satırı, "*Siz Kiyat kabilesinin r u h u ş e k l i n d e r ü y a m a g i r d i n i z*"; diye yorumluyordu⁷. P e l l i o t ise, "*diğer Kiyatların, sizden geldiklerini*"; diye bir açıklamada bulunuyordu⁸. Bizce P. Pelliot haklı idi.

KUTADGU BİLİG'DE RÜYA YORUMU

1. "*Rüya, Yorumuna Göre Çıkar: K u t a d g u B i l i g , Türklerin, İ s l a m düşüncesinin derinliklerine daldıkları bir çağda yazılmıştır. Eserin yazarı, Yusuf Has Hâcib, İslamiyetin derinliklerini çok iyi bilen, imanlı, sünni bir saraylıdır. Türk s a r a y t ü r k ç e s i ile yazılan bu eserde, İslamiyete zıt düşen fikirleri bulabilmek mümkün değildir. Aslında yazar, "rüya yorumuyla gelecek hakkında haber verme" inancına karşıdır. Ancak kullandığı ifadede, ılımlıdır.*

"Niçin kendi kendine fena densiz (tangsız) yoruyorsun? Ey günlüne, nefisine hâkim (örüg)! Rüyayı nasıl yorarsan öyle çıkar"... Sabırlı nefislerini, ve gönüllerini kontrol edebilirler, rüyaların tesiri altında kalmamalıdır. Bir başka örnek daha sunalım: "*Rüyayı hep iyiye (yakşı) yor (yör)! Rüya, yorumuna göre varır*"⁹..." Yazara göre insanlar, kötü rüya karşısında paniğe veya

⁶ Sungur (şingkor) için bk. Pelliot, *Nouvelles sur l'histoire de l'Horde d'Or*, Paris, 1950, s. 39.

⁷ A. Temir, *Moğolların Gıyâli Tarihi*, s. 20n.

⁸ Pelliot, YCPS, s. 161.

⁹ *Kutadgu Bilig*, (KB) 6038.

¹⁰ Yorumuna göre rüya: Yörüglü tıp: KB, 4375.

ümitsizliğe kapılmamalıdır. Aynı görüşleri, kitabın çeşitli yerlerinde de görüyoruz¹¹.

2. "*Yorumcular da Rüyayı, İyiyeye Yormalıdır*": Yazar burada yalnızca rüya gören kişileri değil; rüyayı yorumlayanları uyarıyordu: "*Rüya yorumcusu (tüş yorguçu), düşü iyi yorarsa; rüya hep iyi gelir, (insan da) sevinir*"¹²..." Rüya yorumcuları da dikkatli olmalı, insanları telaşa kaptırmamalıdır.

"*Yorumcular*", Kutadgu Bilig içinde üç deyim ile karşılanırlar: *Yorguçu, yörgüçi, yörgüçi, muabbir*. Her üçü de rüya, düş tabir eden, demektir. İslami tesir olarak *mu'abbir* sözü, *Kutadgu Bilig* içinde yalnızca iki yerde geçmektedir. Türkçe karşılıkları ise, kırka yakın yerde görülür. "*Bu tüşke yörgüç yok*" sözüyle ise, gelecek hakkında haber vermediği sınırlıyorlardı¹³. Böylece İslamiyet ile halk inanışlarını, dengede tutuyorlardı.

3. "*Düş Görme, Düş Düşeme*": Bu günkü A l t a y Türkleri bile, *tüş kör-düm derler*¹⁴. U y g u r yazısıyla yazılmış, O ğ u z destanı içinde de öyle denir¹⁵. Ancak 11. yüzyıl Türklerinde, *tüş tüşemek* de, denmiyor değildi¹⁶. *Tüş teg*, yani "*düş gibi, rüya gibi*" anlayışı da, Türklerde yaygın ve müşterek bir anlayıştır. Kutadgu Bilig gibi B a b ü r 'de, "*vak'alar tüşmüş teg, közümke körünür erdi*"; diyordu¹⁷.

TÜRK DESTANLARINDA BAZI "RÜYA" TIPLERİ

(Orta ve Kuzey Asya Türk masallarında)

Türk destanlarındaki bütün rüyaları bir araya getirmek hem çok zor ve hem de konumuz bakımından gereksizdir. Burada bazı karakteristik rüya tiplerini sunacağız. Örnekler, bu tipler üzerinde daha da genişleyebilir. *Ortaasya Türk destanları*'ndan derlenmiş olan bu rüyalar, aşağı yukarı A n a d o l u 'daki inanış ve düşüncelere de yakındır:

1. "*Oğuz Han'ın annesinin rüyası*": V e z i r kö p r ü Oğuz destanlarında görülen bu rüyaya, diğer Oğuz destanlarında pek rastlanmıyor. "*Oğuz Han'ın annesi bir rüya görüyor. Oğuz rüyada annesine müslüm a n o l m a s ı n ı*"; söylüyor¹⁸. Oğuz Han'ın kendi rüyası üzerinde yukarıda durmuştuk.

¹¹ *Kutadgu Bilig*, 6001, 6003, 6038.

¹² Aynı eser, 4368: "*Gör, bu sevinir (sevinür)*".

¹³ Aynı eser, 6015: "*Ömrü yaratılış (kalkı anar) olanlar, rüyaya az inanmalıdır!*"

¹⁴ Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 1587.

¹⁵ Bang-Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı*, 36, 8.

¹⁶ Kağarlı Mahmud, III, s. 266. İkinci manasının yorumu için bk. Brockelmann, *Ind.*, s. 225.

¹⁷ *Babür-nâme*: Radlof, *Wb.*, II, s. 1587.

¹⁸ *Vezir köprü Oğuz-nâmesi*, 9, 12.

2. "Ağaç görme": Osmanlı hanedanının dayandığı rüya da bir ağaç idi. Bunun üzerinde de yukarıda durmuştuk. Oğuz büyüklerinden, "Çadır iskeleti yapan Kerreküçi Koca'nın oğlu Toksırmış'ın üç oğlu vardı: Dukak, Tuğrul ve Arslan. Toksırmış bir rüya görüyor: "Üç ağacın kökleri yerde, dalları ise gökte duruyormuş". Toksırmış uyanınca, hemen bir koyunu satıp, sadaka veriyor¹¹..."

Seleşuklu hanedanının rüyası da bu olmalıdır. Türkmenlerin Şeceresi'nde bu rüya biraz daha değişiktir: "Toksırmış'ın göğsünden bir ağaç göğermiş, yükselerek çıkmış, dallanmış, budaklanmış ve yapraklarla dolmuş! Sabah olunca, hemen Miran-Kâhin'e koymuş. Kâhin de, sakın bu rüyayı kimseye anlatma, bu çok iyi bir rüyadır, demiş¹²".

3. "Kavak ağacı" ile ilgili rüyalar, Ortaasya Türk destanlarında daha çok görülür. Manas Han öldükten sonra birgün dirilmişti. Manas'ın dirildiğinden haberi olmayan hatunu gece bir rüya görmüş ve rüyayı şöyle anlatmıştı: "Çok karanlık geceydi birden parlak ay çıktı, çok karanlık bir gündü birden bir güneş çıktı, bir kavak büyüyerek ta göklere deg çıktı, birini sen eğmiştin kavağın dallarından, annesi tutmuştu birini kollarından, göğe çıkmış idiniz dallara tutunarak, sonra da kayboldunuz bulutlara dalarak. Benim efendim Manas toprak oldu mu dersin? Tanrı ona can verip hayat buldu mu, dersin¹³". Başka bir Ortaasya destanında da, "Evinin arkasındaki kavak ağacını (Pai-Terek) rüyada bir rüzgâr deviriyordu": Bu da iyi bir rüya olarak yorumlanıyor¹⁴.

4. "Orman" ile ilgili bir başka kötü rüya da şöyledir: "Yiğit rüyasında, karanlık bir orman içerisinde, yolunu şaşırması bir fare görüyor¹⁵":

5. Rüyalarda "Atlar": Destanda bir yiğit rüya görüyor. Rüyasında, "dağda, kendi atı bir türlü yürüyemiyormuş". Bu rüyada kötü olarak yorumlanıyor¹⁶. Bir yiğit de rüyasında, "atının kıyruğunu kesilmiş görüyor¹⁷". Bu da kötü bir rüyadır.

6. Rüyada "Ay, Güneş ve yıldızlar": Bu konu üzerinde, Oğuz destanını değerlendirirken de durmuştuk. Şimdi burada, birkaç örnek daha verelim:

- 1) "Aydan hâmile kalan bir genç kız, rüyada ayı, solunda görüyor": (Türk Mit., I, 289). - 2) Moğolların gizli tarihinde, anlatılan bir rüyada, "Gökte uçan

¹¹ Z. V. Togan, Oğuz destanı, (farsça), s. 73.

¹² Türk Mitolojisi, I, s. 252: Ebülğazi Bahadır Han'ın, Şecere-i Terdikim'sinden.

¹³ Türk Mitolojisi, I, s. 519: Manas destanı: Radlof yayını.

¹⁴ Proben, IV, s. 11 (metin): Dünya ağacı'na bu Türkler, Bay-Kavak (Pai-Terek), destan.

¹⁵ Proben, IV, s. 115: Tereme eli, Kom-Körpüz masalı.

¹⁶ Proben, III, s. 203/243: Sayın Batur: Eski (Burung) Kazak destanı.

bir doğan, ayla güneşi tutup, getirmişti. Bu rüya onların hakanlığı elde edeceklerine bir delil olarak gösterilmiştir¹⁸. - 3) Keloğlan rüyasında, "başında ayı, ayakta güneşi ve kalbinde de yıldızı görüyor". Bu iyi bir doğumla yorumlanıyor¹⁹. Keloğlan'ın cariyesi de aynı rüyayı görüyor²⁰. - 4) Bir Altay Türk destanında "yiğit rüyasında, sağda güneşi, solda ayı ve altında da rühre yıldızını görüyor"²¹. Yiğitin yastığı güneşe doğru konmuş olmalıdır. - 5) Turalı Boyundan derlenmiş bir destanda ise, "bir çoban rüyada, üç yandan üç güneşin birden çıktığını"; görmüştü²². Bu destanda rüyaya, "körgön tüz", yani görülen düş, deniyordu.

7. Rüyada "Dağlar": Burada dağla ilgili, yalnızca bir örnek sunabileceğiz. Destanda, "Yiğit, sağ koltuğunda Altındağ'ı sol koltuğunda da Gümlüğ'değ'ı tutuyormuş". Bu rüya da, beylik ve hakanlık belgesi olarak yorumlanmıştır.

8. Rüyada "Eğе": Ege, hem bir ölüm aleti ve hem de hayat sembolüdür. Manas destanının bir bölümü olan Er-Töştük destanında, yiğidin hayat ve ervahı eğede idi. Bunun için dev, Er-Töştük'ü öldürmek için eğeyi aramıştı. Manas Han'ın hatunu, "gece rüyada bir eğe görmüş ve eğeyi koynuna koyarak saklamıştı": İlin büyükleri rüyayı, "gök yelesi kurt gibi çocuğun doğacağını"; yorumlamış, müjdelemişlerdi²³. Başka bir destana göre, "Manas Han'ın hatunu rüyada bir eğe görür ve eğeyi koynunda saklar. Bunun üzerine Manas dirilir ve Manas Han'dan hâmile kalır²⁴".

9. Rüyadan "Kan": 1) Rüyada, "turnakları kana bulanmış ve saçları dökülmüş olma"; kötü yorumlanıyordu²⁵: - 2). Başka bir destanda, "bazı kızlar, üzerlerinden, kan damla ya n sığırlar görüyorlar". Bu da kötü yorumlanıyordu²⁶.

10. Rüyada, "Leylek ve Kuğu olup uçma" da, bilhassa kızlar tarafından çok görülüyordu. "Gök tûrk efsanelerinde de üç kardeşten biri, leylek olup uçmuştu²⁷".

¹⁸ Moğolların Gizli Tarihi, 63; Pellinet yayını, s. 13, 131.

¹⁹ Proben, III, s. 297 (metin): Rüya destanı (tüz satgan) oğlan: Eski Kazak destanı.

²⁰ Proben, III, s. 297/355: Aynı rüya.

²¹ Proben, I, s. 32: Destan, çok mitolojiktir.

²² Proben, IV, s. 104/134: Görülen rüya: (körgön tüz): Turalı boyu.

²³ Proben, V, s. 279: Er-Töştük destanı.

²⁴ Türk Mitolojisi, I, s. 530: Manas destanı: Radlof yayınından.

²⁵ A. İnan, Makaleler, s. 179; Proben, III, s. 203/243: Ayu-Bike'nin rüyası.

²⁶ Türk Mitolojisi, I, s. 75: Kuzeydeki, eski Kazak kültür çevresine aittir.

²⁷ Proben, III, s. 11 (metin).

11. Rüyada, "Mızrak veya silahın kırılması": Destanlarda savaştan önce böyle bir rüyanın görülmesi, iyi sayılıyordu³⁷. Er Sayın, rüyasını annesine anlatırken, "... mızrağımı kırılmış gördüm"; diyor ve annesi de teselli ediyordu.

12. "Savaş" rüyaları: Türk destanlarında büyük yiğitler ile liderler, savaştan önce, iyi veya kötü rüyalar görürler. Hun, Göktürk hakanları ile Çingiz Han ise savaştan önce fal açtırmışlardı. Çin'de bu, bir gelenek halindedir. Kargat gölü Türklerinin destanlarında, "Yiğit Kozu Körpöz'e annesi, "... savaştan önce uyuyarak rüya görmek gereklidir"; demişti"³⁸. Anadolı masallarında da buna benzeyen motifler görülür³⁹. "RÜ-YADA KURT GÖRME" de, iyi yorumlanmamaktaydı: "Bir yiğidin rüyasında, alçaktan 30 kurt; yüksekte de 40 kurt dizilmişler ve her kurt bir atış yapıyormuş"⁴⁰.

13. "Saç dökülmesi ve tırnak kanaması" da iyi bir rüya yorumu getirmiyordu⁴¹. Saç uzaması da kötü sayılırdı⁴².

14. Rüyada "Sığır" görme, ile ilgili bir düş bulamadık. Ancak "Rüyada kan damlayan kara sığırlar görmek"; kızlar için iyi sayılmıyordu. (Bk. yk.).

15. "Rüya yarışı" üzerinde durmadan da geçemeyeceğiz. Kuzeyde Hoca Aul Türklerinde, Tüş tapgan bala, yani "düş yorumlayan çocuk" adlı bir masal bile vardır⁴³. Turalı boyu Türklerinin bir destanında ise, "üç kişi rüya yarışı" yapıyorlar⁴⁴.

16. "Bir düşü üç defa görmek", o düşün gerçekliği üzerinde hiçbir kuşku bırakmamaktadır. Bunun için destanlarda, "bir düşü üç kez görmek" dileği yer almaktadır⁴⁵.

17. Koçun, Hakanın tahtına rüyada tesliması, yeni doğacak bir çocuğun büyüyerek, hakanı öldüreceğinin bir işareti olarak gözükmüyor.

³⁷ Proben, III, s. 203/243: Sayın-Batur destanı.

³⁸ Proben, IV, s. 11/14: Baraba: Kargat Tereneleri.

³⁹ W. Eberhard, Türkischer Volksmärchen, Leiden, 1953, ss. 99, 133, 136.

⁴⁰ Proben, IV, s. 11/15: Baraba, bk. not. 38.

⁴¹ A. İnan, Makaleler, s. 179. Kış. not. 34.

⁴² Proben, IV, s. 203/243: Boyun kara saç ile doldu! (... sola kara saç).

⁴³ Proben, IV, s. 119/154: Er-Targın destanı: Eski Kazak.

⁴⁴ "Astepe (ot çağlayı) bir vak'a (ia) gördüm! Denk, iki de kara (kara teng) gördüm! Bu rüyayı (tüş) yorumlayan (cora)!" Kız, böyle diyor. Yorumcular: "Halkın iyileri (caksular), Manasın (maga) bilen hakular, ak sakallı ağalar, başı sarıktı (malımlı) babalar"; düşünüyorlar: Proben III, s. 102/130: Col-kildek destanı.

⁴⁵ Proben, IV, s. 104/135: Körgön şığı: Turalı boyu.

18. "Yılan görme": -1) "Mollaların şefi, ayağını suya sokuyor, büyük bir yılan gelerek ayağını sokuyor"⁴⁶. Bu düşü yorumlayanlar, öğrencilerinin isyan edip, kendisini öldüreceklerini söylüyor⁴⁷. 2) Başka bir "ihtiyar da evinin dört köşesinde dört yılan görüyor"⁴⁸. - 3) Yine bir Kuzey destanında ise, "Bir yılan yolda bir yiğidin yolunu kesiyor"⁴⁹. Yılan ile ilgili düşlerin bütününü, Türklerde kötü yorumlanır.

"Tüş yörüğü", 11. yüzyılda, düş yorumu anlayışıyla söyleniyordu⁵⁰. Harzemşahlı çağında ise, "tüşün yordu"; derlerdi⁵¹. Bu sırada Moğolcada da, yordu" karşılığı olarak, "yor-ba"; diyorlardı⁵². Kırgız Türkleri, yorum yerine, değişik olarak "coruu" derler⁵³. Rüya çeşitleri için de, Arapça ve Farsçadan gelen, arman ve kıyal (hayal), sözlerini kullanıyorlardı⁵⁴.

⁴⁶ Proben, IV, 247/307: Aksak Timir: Karıguy Aulı: "Düşünde tahtını (tağını) bir kaş toladı (bir kaşkar) söküp..." Bu metinde, yorumcu için, "tüş yurucu" deniyordu.

⁴⁷ Proben, IV, s. 121/154: Bilgin çocuk: (Oğuzun bala). Bu kuzey Türkleri, mollaları sevmiyorlardı.

⁴⁸ Proben, IV, s. 120/156: Han, rüyayı yorumlamayın bilekâr mollays, öldürtüyor.

⁴⁹ Proben, IV, s. 11/15: "Eşiğimin altında (yiğim altında) bir sarı yılan, yolunu kesiyor, yarı"; Baraba-Kargat Türkleri.

⁵⁰ Kağarlı Mahmud, III, s. 18. Kutadgu Bilig, 5996: "Gec gördüğün rüyanın yorumu (tüşün-ke yörüğü) başka; gündü zki rüyanın yorumu başkadır..."

⁵¹ Zemahşeri, Mukaddemet ul-Edab, (Poppe yayını), s. 212 b.

⁵² Aynı eser, s. yer: Moğol dilinin eski kaynağı olan Moğolların Cildi Tarihi içinde, bu şığı bulamadık.

⁵³ Yudaşin, Kırgız Sözlüğü, (Türkçe terc.), s. 225.

⁵⁴ Yudaşin, aynı eser, s. 46, 47.

41. BÖLÜM

TÜRK MİTOLOJİSİNDE BAZI MOTİFLER

(Kader, kan, kazan, tarak, sabun, uyku, ölüp, dirilme)

Bu kitap A n a d o l u ile A l t a y inanışları arasında bir birliğin var olduğu amacına yönelmiştir. A n a d o l u 'da doğmuş, yaşamış ve duymuş; A l t a y destanlarını da okumuş ve anlamaya çalışmış bir araştırmacı olarak, gördüğümüz her benzeyiş ve belgeyi, değerlendirmeye çalıştık. Şimdi bunlardan bir kaç tane daha sunalım:

TÜRKLERİN "KADER" ANLAYIŞI

Büyük devletler kurmuş olan Türklerde kader ve kısmet, kesin olarak belirlenmiştir. Hakanlar, "Tanrı yarlıkadığı için"; hakan olmuştur. Aynı zamanda hakanlar, "ülüglü", yani (k i s m e t l i) kimselerdi. Ölü ise, "kergek bolur", yani (vâcib olur) da, ölüdü.

K u z e y Türk destanlarında ise, henüz gelişmemiş halk inanışları ağır basıyordu. İslâmiyet ile diğer dinlerin giremediği A l t a y destanlarında, "Oğlanın eline kaderi, a k y a z ı ile, Tanrı tarafından yazılıyordu"... Halbuki bizim kaderimiz, alnımıza yazılır. K ı r g ı z Türklerinin bir destanında ise, "Yiğidin ölümü, a t ı n ı n alına yazılmış"; imiş¹. Turalı boyunun bir destanında; "Yiğid K a r a K ü k ü l 'ün karşısına bir adam çıkıyor ve ondan soruyor: "Kara Kükül adlı bir genç varmış, benim kaderim (kastım) onu öldürmekmiş"; diyor. Bundan sonra aralarında vuruşma başlıyor². Aslında, insanların ruhu veya ervahı (arbak), çoğu zaman, bir eşyaya bağlı olarak kalıyor. A n a d o l u masallarında da öyledir. "E r T ö z t ü k 'ün ruhu veya ölümü bir eğeye bağlıydı. Bunun için dev, bu egeyi arıyor ve E r T ö z t ü k ile karısı da, egeyi koruyorlardı⁴..."

R ü y a ile f a l da kaderi görmek ise, biraz daha geç çağlarda başlıyordu. A l t ı n O r d u H a n 'ı " T o k t a m ı z , kendisi ile ailesinin, Muradım tara-

¹ Radlof, *Proben*... I, s. 19. Altay destanından.

² *Proben*, III, s. 252/296: Birinci sahife numarası (s. 252), metne; ikincisi (s. 296) ise, tercümeyle aittir.

³ *Proben*, IV, s. 86/119. Turalı boyundan.

⁴ *Proben*, V, s. 504, Manas destanından.

findan öldürüleceğini, rüyada görmüştü'..." Rüyalarda ölüm değil de, daha çok iyi kaderler görülüyordu. (Bk. Rüya).

TÜRK MİTOLOJİSİNDE "KAN"

Çingiz Han, "avucunda bir kan pıhtısı tutarak doğmuştu". Bu bir Türk geleneği değil; P. Pelliot'un da gösterdiği gibi, Hint mitolojisinden gelen bir motifti. Çingiz Han'dan gelen bu gelenek sonraki Türk destanlarında da devam etmiştir.

Manas Han'da "avucunda kan tutarak doğmuştu". Böyle doğuşlar, yerli inanışlarla da renklenerek, "elinde kan tutarak doğanlara, Kan-çora; kül tutarak doğanlara ise, Kül-Çora adları" verilmeğe başlamıştı⁸. Eserimizin birinci cildinde bu konular üzerinde geniş olarak durulmuştur⁹. "Kanlı el" ile ilgili anlayışlar ise, daha başka mitolojik köklere dayanırlar¹⁰. A nd törenlerindeki kanlar ise bizi burada ilgilendirmemektedir. "Çeliğe insan kanı ile su verme" dileği ise, Türk mitolojisinin muhteşem bir motifidir¹¹.

"Gözükanlı" sözüümüzün de kökleri çok eski Türk inanışlarına dayanır¹². "Kara kan" sözünde, kanın rengi için niçin kara denmiştir? Bunun üzerinde de ayrıca durmuştuk¹³. Bilindiği üzere Türklerde, "hakanların adları ile kanları tabu idi". Yani kanları akıtsamazdı. Eski Türklerde tabu karşılığı olarak "korıg, yani "koru sözü kullanılırdı. Kuzey-Türk destanlarında insanların "topuklarını kızıl kana batırma" gibi, gelenekleri de görüyoruz¹⁴.

Kuzey Türkler'inde halk, zaman zaman mollalara karşı, cephe almışlardı. "Mollalar, kuskandıkları bir çocuğu kesmek istiyorlar; fakat bıçak kesmiyor. Bunun üzerine çocuk, -beni keserseniz kanım, toprakla karıştır ve ondan yeni bir insan yaratılır ve sizi, öldürür diyor. Mollalar da bundan korkup, çocuğu kesemiyorlar"¹⁵..." Halkın gelenekleri böylece İslâmî inanışlara üstün geliyordu. Türk közmöğönü'nde, "Kan armağı" da bir yer tutmaktadır. (Bk.).

"Çocuğu öldürmeyip de, başka bir kanlı gömlek götürme" motifi, A nd olu masallarında da büyük bir yer tutar. Yabancı tesirlerin girmeye-

⁸ Proben, IV, s. 128/164. Altınordu geleneği.

⁹ B. Ögel, Türk Mitolojisi, I, s. 498. Manas destanından.

¹⁰ Aynı eser, s. 516, 566.

¹¹ Aynı eser, s. 500. Kötü mana iledir.

¹² Aynı eser, s. 330. Kısca, kutsallık verme!

¹³ Aynı eser, 136. Bk. Oğuz Kağan destanı.

¹⁴ Aynı eser, s. 533. Kan, niçin "kara"?

¹⁵ Proben, IV, s. 197/242.

¹⁶ Proben, IV, s. 120/156. Ö m Tatarlarından.

diği, bazı Altay destanlarında, "Bir baba küçük oğlunu, iki büyük oğluna öldürtmek istiyor; fakat iki büyük oğlan kardeşlerini öldürmeyip, gömleğini köpek kanına bulayıp, götürüyorlar"¹⁶..." Bu, çok değerli bir Türk masal motifidir.

"Kanlı kafir ili"; "kanlı su" gibi, Dede Korkut'un deyimlerini de unutmayalım. A ndlaşma'larda, Kırgız Türkleri, "Kurbanlık koyunun kanına el batırırlar": A nd olu da, "kan yalaşmak" hareketi de a nd ve yeminin, başka bir şeklidir. Fakat bu Türk gelenekleri içinde en eski ve görkemlisi, Yakut Türklerinde görülür: Uşak olma ve uşaklık akdi, uşağın kendi parmağına, bıçakla bir işaret veya kertme yapması ile başlar". Bu konular üzerine, andlaşmalar ile ilgili bölümümüzde yeniden döneceğiz.

KAZAN VE TÜRK MİTOLOJİSİ

Kutlu kazanlar, mevki ve rütbe sembolü: Kazan, hayvanca Türklerde büyük bir rol oynar. Çok değerli bir eşyadır. Destanlarda, "altı ve yedi kulplu kazanlar"dan çok söz açılır. Altaylıların kuzeyindeki şamanlar dua ederken, büyük dağları sayarlar ve kutlu şeyler arasında, "Dokuz kulaklı tunç kazan", yani (Toguz kulaklıng küler kazan) da sıralarlar¹⁷. Güneye inildikçe bu kutlu kazanların kulakları yani kulpları, 6 veya 7 ye düşer. Mura dım destanında, "40 kulaklı kazanda oluşan kırmızdan"; söz açılır. Bazı Türk destanlarında, kazan yerine, "altı kulaklı oyman" da, denir¹⁸. Oyman, kazanın biraz daha küçüğü olsa gerektir. "Kazanın demir kulpunu tutma"; yani "temir çeçkini tuttu", demek, bir kişiye bir toplulukta, bir hak ve mevki vermektir. Kazancı ise, a ş ç ı demektir. Fakat kazancı, a ş ç ı olduğu kadar, kazana sahip olan veya yemek kazanının muhafızı da, (Kesselhüter) demektir. Bu da topluluk içinde bir mevki ve rütbedir. Hunlardan Ortasasya'da da, üç ayaklı birçok kutlu kazanlar bulunmuştur.

TÜRK DESTANLARINDA "TARAK"

Rüyalar ile ilgili bölümümüzde, saç dökülmesi ile saç taramanın iyi yorumlanmadığı üzerinde durmuştuk. Kırgız Türklerinin Bahkı yani şamanlarının dualarında da, "güneşte saç tarama" diye bir öğüd görüyoruz¹⁹. Belki de bu ahlak ve edeb dolayısıyla yasak edilmişti. Saçını tarıyacaksan, evde ta-

¹⁶ Proben, I, s. 12, 31/59. Destan, göklerde geçer.

¹⁷ Prof. Abdulkadir İnan, Şamanizm, s. 125, satırı 15.

¹⁸ Proben, IV, s. 59/73.

¹⁹ Proben, III, s. 49. Kırgız bahkı dualarından.

ra, der gibi.. Yoksa destanlarda, "altın tarakla saç tarayan Han kızlarından" sık sık söz açılmaktadır¹⁸.

"Devlerin tarağını isteme" A n a d o l u masallarında da sık sık görülen bir motiftir: Ortaasya'da da, "Bir adamın küçük oğlu bir Hana oğulluk oluyor. Gezerken bir dalda iki altın yumurta görüyor. Bir ses ona, "eğer Altın tırnaklı Beyveya Han kızının (Pii-kis) tarağını kendisine getirecek olursa, yumurtaları vereceğini söylüyor"¹⁹..." Yumurta yabancı; diğer motifler ise yerli gibi görünüyorlar.

"Tarakla orman yapma" motifi de, A n a d o l u ile Orta ve Kuzey Türk destanlarının, en yaygın olarak görülen bir motiftir: "Dudar-Kız, kendini kovalayan devin önüne bir t a r a k atıyor ve devin önünde büyük bir orman oluyor"²⁰... Aynı motifi, A n a d o l u masallarında da sık sık görüyoruz²¹.

İnsan yağından s a b u n yapma

Bu, A n a d o l u masallarında çok yaygın olan bir motiftir. Bu inanış, K u z e y T ü r k destanlarında da görüyoruz: "Bir dev insanları toplayıp, sında-na attırıyor. İnsanların semizlerinden, s a b u n yaptırıyor"²².

TÜRK MITOLOJİSİNDE "UYKU"

Dede Korkut kitabında, O ğ u z 'un başına her tehlikenin uykudan geldiği söylenir. K u z e y Türk destanlarında ise, kutlu yiğitler uyuyarak, çabucak büyüyorlardı. Turalı Boyunun Kara-Kükül destanına göre, "Kara-Kükül, 14 yaşına kadar uyudu... Ondan sonra sahtiyan çizmesini (itig) giyindi ve 12 gün, 12 gece yürüdü... Evlendi ve karısı ile 7 gün, 7 gece yine uyudu... Bir ay, bir saat gibi geçti ... Kalktı, "Benim ömrüm savaştız, böyle yele, rüzgara gidiyor", diyerek savaştık bir alp aradı..." Asıl destan, bu uzun uykular-dan sonra başlamaktadır. Alpler uyudukça, güç kazanmış olmalıydılar²³.

TÜRK MITOLOJİSİNDE VE YİĞİTLİK DESTANLARINDA

ÖLÜP-DİRİLME

Bu konuda biz bilinenleri, yeniden yazacak değiliz. Türk mitolojisinde d i r i l m e, âdi ve sıradan insanlar için değil, daha çok alpler ve yiğitler için di-

¹⁸ Proben, III, s. 322/403. Türklerde, saç tarama ve örme, önemlidir.

¹⁹ Proben, IV, s. 3/5. Kırgız destanından.

²⁰ Proben, III, s. 317/382.

²¹ W. Eberhard, Typen Türkischer Folksmärchen, 168 vd.

²² Proben, IV, s. 92/119. Turalı boyundan.

²³ Proben, IV, s. 85/110 vd.

lenmiş ve istenmiştir. A t l a r, savaşta ve uğraşta yiğitlerin en yakınlarıdır. Bunun için, ölen yiğidi, atı diriltir veya diriltmek için elinden gelen herşeyi yapardı. Yiğid ölürse, atı ile birlikte gömülmek ister. At uçar, düşmanı yok eder. Bazan da atın biri, sahibinin ölüsünü beklerken; diğeri de gider, gerekli ilacı getirir. Türk destanlarında bunlar, üzüntüler, ağlayışlar, sevgiler, arkadaşlıklar, dile getirilerek anlatılır:

Sahibini diriltten atları: "Sun Sarı Alp gelip, bir yiğidin ülkesini alıyor. Yiğidin kız kardeşi, Sarı Alp'a, gönül veriyor. Kardeşini öldürmek için, yalandan hastalanıyor. İlaç olarak da, "Tanrının Gök Kuyruklu Kurt" unun ciğerini, ilaç olarak istiyor. Kurtla oğlan vuruşuyorlar, kurt oğlanı yaratıyor; sonra da bir kör bıçakla kesiyor. Fakat at, oğlanı diriltiyor"; Bundan sonra destan yine devam ediyor²⁴. Bu destan, içinde Türk gelenek ve inanışlarının, en güzellerini toplar.

Başka bir destanda da, "Yiğid yolda savaşıyor, yaralanıyor ve ölüyor. Atın biri, yiğidin başında bekliyor ve bekçilik yapıyor. Diğeri de, haberci olarak, yiğidin bir Han kızı olan karısına, haber veriyor. At ile Han kızı geliyorlar ve yiğidi diriltmek için eve dönüyorlar"²⁵...

Manas destanının bir bölümü olan Er-Kökçe destanında ise, "at uçar ve savaşır. Savaşta Er-Kökçe ölür. Bunun üzerine atı uçar ve düşmanın demir evi'ni yıkar. Ondan sonra da sahibini diriltir"²⁶... At, savaşta Türk yiğitlerinin en yakın arkadaşıdır. Aşağıda da göreceğimiz gibi S a y ı n B a t ı r destanında yiğit, kendini atı ile birlikte gömdürüyordu.

Düşman gelince dirilme: Ölüm, Allahın emridir. Türk destanlarında, herkes ölümsüz değildir. Ancak yiğid, düşman geldi diye diriliyor, vazifesini yapıyor ve ondan sonra yine sonsuz ölüme kavuşuyordu: "Kökdön Han, oğlunu bağlatmak için, bir ihtiyarı öldürüyor. İhtiyarın derisini yüzdürüyor ve ondan ip yaptırarak, oğlunu bağlatıyor. Bunu gören yiğid, kızıyor ve Kökdön Han'ı öldürüyor. Ancak aldığı yaralarla, kendisi de ölüyor. Fakat bu sırada, ülkesine düşman gelince, diriliyor. Düşmanı yendikten sonra, yine sonsuz ölüme kavuşuyor"²⁷...

Tarih ve efsane, Türk destanlarında çoğu zaman içiçe girmiştir. Korkunç K a l m a k akınları, Ortaasya'daki Türk kavimlerini, korku ve dehşet içinde bırakmıştı. S a y ı n B a t ı r, Kalmaklara karşı, K ı p ç a k Türkleri ile anlaşır: "S a y ı n B a t ı r, K a l m a k ' larla savaşırken, ölür ve yine diri-

²⁴ Proben, III, s. 273/325. Kırgız destanından.

²⁵ Proben, IV, s. Proben, IV, s. 16/96. Baraba Tatarlarından.

²⁶ Proben, V, s. 100/128 Manas destanından.

²⁷ Proben, IV, s. 55/68.

lir. Zaman zaman a t ı ve z ı r h ı ile konuşur. Ayrıca T a n r ı ona, savaşırken üstün bir güç verir¹⁶."

A k - K ü b e k destanında ise yiğid, belki de güç almak için, " A t ı ile birlikte kendini mezara gömdürür ve bir hafta sonra, mezarı yeniden açtırıp çıkar..." (Pb.4,152/192)". Aslında bu masal, çok mitolojik bir destandır.

" G e y i ğ e i l a ç v e r m e " de, Türk destan edebiyatının çok güzel motiflerinden biridir: "Bir geyik golip, kötürüm yavrusu için, kimsesiz bir yiğidden i l a ç istiyor. Yiğid gezip, dolaşüyor, bu ilacı bularak, yavrusu iyileştiriyor¹⁷..."

Aslında Türk destanlarında ölümsüzlük yoktur. Ölüm, herkes için gerektir. Ancak bir savaş veya c i h â d ı tamamlamak için, ölüne bile dirilmek gerekli idi. Bunun örnekleri çoktur.

KISALTMALAR

AASF	Annales Academiae Scientiarum Fennicae.
ABAW	Abhandlungen d. Bayerischen Akademie der Wissenschaften.
AM	Asia Major.
AUFA	Annales Universitatis Fennicae Aboensis.
CA	Central Asiatic Journal.
DK	Dede Korkud.
DS	Derleme sözlüğü.
EO	Etnografiçeskoe obozrenie.
FUF	Finnisch-Ugrische Forschungen.
İZVSORGO	Izvestiya Vostočno-Sibirskago otdela Rusk. geogr. obşçestva.
JA	Journal Asiatique.
JS	Jivaya Starina.
DAN.-B	Doklady Akademicii Nauk, ser. V.
KB	Kutadgu Bilig.
KCSA	Körösi Csoma Archivum.
MK	Mahmud Kaşgari.
OZ	Ostasiatische Zeitschrift.
PB	Radlof, Proben.
SE	Sovetskaya etnografiya.
SPb	Senpetersburg.
SS	Sibirskiy sbornik.
TP	T'oung-pao.
TT	Türkische Turfan-Texte.
Ths-II	Thomsen-Stein-II.
TS	Tarama Sözlüğü.
UZKU	Uçeniya zapiski kazanskago Universiteta.
VDI	Vestnik drevney istorii.
Wb	Radlof, Wörterbuch.
YCPS	Yüan-ch'ao pi-shih (Moğolların gizli tarihi).
ZRGO	Zapiski Ruskago geografiçeskago obşçestva.
ZVSORGO	Zapiski Vostočno Sibirskago otdela Ruskago arheologiçeskago obşçestva.

¹⁶ Proben, IV, s. 213/253.

¹⁷ Proben, IV, s. 78/98. O m Tatarlarından.

BİBLİYOGRAFYA

- Abu Hayyan, *Kitab al-ıdrâk li-lisâli al-ıdrâk*, A. Caferoğlu yay., İstanbul, 1931.
- Adrianov, A.V., *Putepisanie na Altay i na Suyunı, v 1881 g.*, (ZRCO po otđ. etn., XI), St. Pbg.
- Agapitov, N.N., ve Hangalov, M.N., *Şamanstvo u Buryat İrkutskoy gubernii* (IVORGO, XIV, 1-2). Irkutsk, 1883.
- Ahmed Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmanî*, İstanbul, 1306.
- Anderson, Walter, *Nordasiatische Flutragen*, Acta et commentationes Universitatis Dorpatensis, B. IV, 3. Dorpat, 1923.
- Anohin, A.V., *Şamanizm u Teleutov*, SJ, 1913, Nr. 253, Tomsk.
- , *Materiali po Şamanstvu u Altaytsev*, SMAE, IV, Leningrad, 1924.
- , *Duşa i ee roystvo po predstavleniyu Teleutov*, SMAE, 1929, VIII.
- Anuşin, V.I. *Oçerık Şamanstvo u Yeniseyskiĭ Ostymkov*, SMAE, II, 2.
- Arat, R. Rahmeti, *Göklen* (maddesi.) İ.A.
- Aristov, *Zametki ob etniçeskom sostave Tyurkskih plemen i narodnostey*, JS, 1896, III-IV.
- Aşım Efendi, Mütercim, *Burhan-ı kati*, İstanbul, 1335.
- , *Kamus tercümesi*, I-IV, İstanbul, 1305.
- Bang, W., *Vom köktürkischen zum osmanischen*, ABAW, 1917, s. 1-62; II-III, 1919, s. 1-79; IV, 1921, s. 1-26.
- , *Manichäische Hymnen*, Mussen, 1925, 38, s. 1-55.
- , *Türkische Turfan-Texte*, I-VI, SPAW, Berlin, 1929-1931.
- , und Rahmeti, G.R., *Die Legende von Oghuz-Kaghan*, Berlin, 1932; *Türkçe tercümesi: Oğuz-Kaĝan destanı*, İstanbul, 1936.
- , ve Rahmeti Arat, *Türk cehennemleri üzerine uygurca parçalar*, *Türkiyat mecmuası*, 1932, IV, s. 251-264.
- Bantarov, D., *Çernaya vora ili şamanstvo u Mongolov*, St. Pbg. 1891.
- Barthold, W., *Ortaşaya Türk tarihi hakkında dersler*, İstanbul, 1927.
- Bazin, M., *Notes sur les mots "Oghuz" et "Türk"*, *Oriens*, 1953, VI, s. 315-322.
- Bergman, B., *Nomadische Streifereien unter den Kalmücken*, Riga, 1804-1805.
- Berştam, A.N., *İstoriçeskaya proıda v legendi ob Oğuz-Kaĝana*, CE, 1935, 6, s. 35 v.d.
- Bertels, *Kosmiçeskie miři v gıasli Baba-Köhi*, DAN-B., 1925, s. 43 v.d.
- Biçurin (Yakimov), N. Ya., *Sabranıyu zvedeniy o narodah*, II, Moskova-Leningrad.
- Bogura, V.G., *The Chukchee*, New York, 1904.
- Boothberg, Peter A., *Marginalia of the histories of the Northern dynasties*, HJAS, 1939, 4, s. 230-238.
- Böhtling, O., *Über die Jakutischen Sprache*, II, Leipzig.
- Budagov, Lazar, *Sruvnişelny slovar Turtsko-Tatarskih nareçiy*, I-II, St. Pbg., 1869-1871.
- Bundahışn*, tero. F. Justi, Leipzig, 1861.
- Bretschneider, F., *Medieval researches from Eastern Asiatic sources*, I-II, London, 1910.
- Brockelmann, C., *Alturkestanische Volksweisheit*, OZ, 1920, s. 49-73.
- , *Mahmüd al-Kaşgaris Darstellung des türkischen Verbalbaus*, KCSA, 1921, s. 26-40.
- , *Alturkestanische Folklore*, I, Asia (Probeband), 1923, s. 3-24; II, AM., 1924, s. 24-44.
- Caferoğlu, A., *Uygur saşafu*, İstanbul, 1934.

- Cahen, Cl., *Le Malik-nâmeh et l'histoire des origines Seljukides Oriens*, II, 1, s. 35-65.
- Castrén A.M., *Nordische Reisen und Forschungen*, I-IV, St. Pbg., 1853-1857.
- Chavannes, E., *Le Nestorianisme et l'inscription de Kara-Balgassan*, JA, 1897, s. 43-85.
- , *Le cycle Turc de douze animaux*, TP, 1906, 74 s.
- , *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*, S., Pbg., 1905; Notes additionnelles, TP, 1904, s. 110, v.d..
- , et P. Pelliot, *Un traité Manichéen*, JA, 1913, s. 99-199, 261-383.
- Ch'i-an huo-chih, *Suo-yeh shun-fang yayını*.
- Chou-shu; Chou (M.S. 557-581)Söğütleri tarihi.
- Codex Comanicus: C. Geza Kunu, Budapest, 1880. Ayrıca bk. Grönbech yayını.
- Le Coq. *Chunantunft*, Berlin, 1911.
- , *Türkische Manichaica aus Chotscho*, I-III, Berlin, 1912-1922.
- Cullloch, J.A., *Encycl. o Religion and ethica*, VIII, s. 886 vd.
- Cuveşli, Alâeddin Ata Melik, *Tarih-i cihanşüma*, M. Kazvini yayını, I-III, GMS, Leiden, 1916.
- Damcev, D.D., *Legenda o prishojdenii Şamanizma i padenii voljebsten*, BS, Irkutsk, 1927, III-IV.
- Darmstadter, J., *Le Zend-Avesta*, I-III, Paris, 1892-1893.
- Dede Korkut Kitabı: 1) Kilitli Rifat Bey yayını, İstanbul, 1332. 2) Orhan Şaik Gökay, İstanbul, 1938. 3) E. Rossi yay., Vatikan, 1952. 4) M. Ergin yay., I-II, Ankara, 1958, 1963; I, Ankara, 1964.
- Derleme Dergisi, T.D.K., I-V: Söz derleme dergisi, Ankara, 1957.
- İbn Devüdüri Ebûbekir, *Düer ut-ticân gurur ut-Tevârih il-Emân*, Süleymaniye, Damad İbrahim Paşa Ktp., Nr. 913.
- Direnkova, N.P., *Beur worship among Turkish tribes of Siberia*, Proceedings of the intern. congress of Americanists, 1928.
- , *Kult ognya u Altayev i Tıbet*, SMAE, VI, 1927.
- , *Pölaşeniya Şamanizma duna po vozreneniyom Turetskikh plemen*, SMAE, 1930, IX.
- , *Pritsa v kozmogonicheskih predstavleniyah Turetskikh plemen Sibiri*, Leningrad, 1931.
- Dionigi, V., *K voprosu o borbe Şamanov tubraan jirotnik*, Acta Orientalia, 1952, II, 2-3, s. 305 vd.
- Divaev, Ebuhekir, A., *Buhas*, EO, 1907, s. 14 vd.
- , *Zaklenanie i priavu veira*, EO, 1910, Nr. 1-2.
- D'Ohaan, M., *L'histoire des Mongoles*, La Haye-Amsterdam, 1634-1635.
- Dunner, O., *Über die Jentsej-Outjuken und ihre Sprache*, JSFOu, 1930, XLIV, 2.
- , *Über sagdianisch "Nom", "Gesetz"; und Samoyedisch "Nom"*, Himmel, Gott, Helsinki, SO, 1925, 1.
- Eberhard, W., *Çin'in Şimal komşuları*, Ankara, 1942.
- , *Kultur und Siedlung der Randsölker Chinas*, Leiden, 1942.
- , *Lokale Kulturen im alten China*, Leiden, 1944.
- , *Şiao Türklerinin kültürü hakkında*, Belleten, 1945.
- , *Das Toba-Reich Nordchinas*, Leiden, 1949.
- , *Typen türkischer Volksmärchen*, Wiesbaden, 1953.
- Ebul-Gazi Bahadır Han, *Histoire des Mongoles et des Tartares*, publié par Baron deMaison, St. Pbg., 1874.
- , *Şecere-i Terdkime*, Fotokopi, İstanbul, 1937.
- , *Şecere-i Terdkime*, Yayınlayan: A.N. Kononov, Mosk.-Leningr., 1958.
- Edgüer, Rüdvan Nafia, *Oğuz desturundan bir parça*, Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya dergisi, II, s. 243-249.
- Ersi, Adnan S., *Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu tarihi hakkında araştırmalar*, Belleten, 70, s. 190 vd.
- Gabain, A.v., *Die uigurische Übersetzung der Biographie Hüentzang*, V. Kap., SBAW, 1935, s. 151-180; 1938, s. 371-415.
- , *Altürkische Grammatik*, Leipzig, 1941.
- Galean-Gombbojev, *O drevnih mongolskih obuçayah i suveriyah*, ZAO, 1859, XIII.
- Gerdil: Yayınlayan, W. Barthold, *Oteet o poevdie Sredney Azii*, St. Pbg., 1897.
- Georgi, G.J., *Bemerkungen auf einer Reise im Russischen Reiche*, St. Pbg., 1775.
- Gorobov, N., *Jurjung-Ulan*, IVSORGO, Irkutsk, XV, 5-6, 1885.
- , *Materiali dlya izuçeniya Şamanizma v Sibiri*, IVSORGO, XIII, 3, 1883.
- Granet, M., *La pensée Chinoise*, Paris, 1934.
- De Groot, J.J.M. *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*, Berlin-Leipzig, 1921.
- , *Die Westlande Chinas*, Berl., Leipzig, 1926.
- Grumm-Grçimailo, *Zapadnaya Mongoliya i Uryankhaiskiy kraj*, I-III, St. Pbg., 1914-1930.
- Gölpınarlı, A., *Pir Sultan Abdal*, İstanbul, 1943.
- , *Yunus Emre ve Tasavuf*, İstanbul, 1961.
- , *Hacı Bektaş vilyetnâmesi*, İstanbul, 1962.
- Gökay, Orhan Şaik, *Han-nâmeh*, Necati Lugal Armağanı, Ankara, 1968, s. 315 vd.
- Haenisch, E., *Gokhina Geschichte der Mongolen*, I-III, Leipzig, 1939.
- Hamilton, J., *Les Ouigours à l'époque des Cing Dynasties*, Paris, 1955.
- , *Toquz-Oghuz et On-Uygur*, JA, 1062, s. 23-63.
- Hangalov, M.N., *Novye materialy o Şamanizme u Buryat*, ZVSORGO, Irkutsk, 1890, II, 2.
- Hansen, O., *Zur Sagdianen Inschrift auf dem dreisprachigen Denkmal von Kara-Balgassan*, JSFu, 1930, XLIV, 2.
- Hermann, A., *Die älteste türkische Weltkarte (1076 n. Chr.) Imago Mundi*, 1935.
- Hirth, F., *Hunnenforschungen*, KSz, 2, s. 81-91.
- , *The story of Chang K'ien*, JAOS, 1917, s. 89-152.
- de Harles, Ch., *La religion nationale des Tartares Orientaux*, Paris, 1887.
- Harva, U., *Die religiösen Vorstellungen der uraltaischen Völker*, Helsinki, 1938. Bk. II.
- Holmberg, U. *Der Baum des Lebens*, AASP, 1922, XVI.
- , *Siberian mythology*, Boston, 1927.
- , *The Shaman costume and its significance*, AUSA, 1922, I, 1.
- Houtema, M. Th., *Ein türkisch-uraltaischer Glossar*, Leiden, 1894.
- , *WZKM*, II, 1888, s. 221-226.
- Hudud ul-'alam*, terc. V. Minorsky, London, 1937.
- Hudykov, I. A., *Ferhoyanskiy sbornik*, ZVSORGO, I, 3, Irkutsk, 1890.
- İlminskiy, N. N. *Rahgat, Kusur ul-Enbiya*, Kazan, 1859.
- İnan, Abdulkadir, *Orun ve uluf meselesi*, Türk Hukuk ve İktisad Tarihî Mecmuası, 1931, s. 121-133.
- , *Mahaleler ve İncelmeler*, Ankara 1968.
- , *Al ruhlu hahhında; Türk mitolojisinde perir bir ruh*, T. Tarih, Ark. ve Etnografya dergisi, 1933, I.
- , *Altayda Pasarik hafriyatında çıkarılan atlar..* T. Tarih Kongresi, İstanbul, 1943.
- , *Yakut Şamanizmindeki "İ-Kal"*, Türkiyat Mecmuası, 1943, 3.
- , *Tarihde ve bugün Şamanizm*, Ankara, 1945.
- , *Musluman Türklerde Şamanizm kolentleri*, İlahiyat Fak. Mecm., 1952, 4.
- İnostrantsev, K. A., *Karkud v istorii i legando*, ZVO, 1911, 20, 1.
- , *Naskolko slov o verovaniyah drevnih Turok* SMAE, 1918, V, 1.
- İonov, V. M., *dah-boryatn İesa u Yakutov* SMAE, 1916, IV, 1.
- , *K voprosu ob izuçenii dokrietienskikh verovaniy Yakutov*, SMAE, 1918, V, 1.
- , *Orel po vozreneniyom Yakutov*, SMAE, 1910, I, 16.
- , *Medved po vozzr. Yakutov*, JS, 1915, 3.
- İvanov, S. F., *Materiali po izbruşitelnomu izukstvu narodov Sibiri (XIX-XX v.)*, Moskova, 1954.
- Jirmunskiy, V. M., *Sir-Derya boyunda Oğuzlara dair isler*, Terc., İ. Kaynak, Belleten 26, 99, s. 471-483.
- , *Manas*, Moskova, 1960.
- Jitetskiy, I. A., *Oçerki biva Astrahanskih Kalmukov*, Mosk., 1893.

- Jochelson, V., *Kumiss festivals of the Yakut*, ... New York, 1900.
- Julien, St., *Documents historiques sur les You-kious (Turcs)*, JA, 1864, s. 325 v.d.
- Kagarov, E. G., *Mongolskie "Obu" i etnograf. eskie paraleli*, SMAE, 1927, VI.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Harekâmpâhar Devleti*, Ankara, 1956.
- _____, *Selçuk'un oğulları ve torunları*, *Türkiyat Mecmuası*, XIII, s. 117-130.
- Karahan, Abdulkadir, *İslâmîyette 40 adedi hakkında*, İst. Üniv. Edebiyat Fak. Dergisi 1951, 4, 3.
- Karunovskaya, L. E., *Is Altaynık verovanıy i obryadov*, ... SMAE, 1927, VI.
- Karjalainen, K. F., *Die Religion der Jugra-Völker*, FFC, Nr. 41, 44, 63, Porvoo, 1918.
- Kasgarî, Mahmûd, 1) *Kilisi Rifat Bey yayını*, İstanbul, 1333. 2) C. Brockelman *Mittelürkischer Wortschatz nach Mahmûd al-Kasgarî*, Leipzig, 1928. 3) B. Atalay terc., I-IV, Ankara, 1941-43.
- Katanov, N. F., *Orçet o poyadke 1096 g. v Minusinskiy okrug*, UZKU Kazan, 1897.
- _____, *Şaksoniy i legends Minusinskikh Tatar*, SS, 1887.
- _____, *Ukazatel sobstvennih imen*, St. Pbg., 1888.
- _____, *Über die bestattungsgebräuche bei den Türkstämmen*, KSz, 1900, 1.
- Klaproth, J., *Über die sprache und Schrift der Uiguren*, Paris, 1820.
- Klementz, D. A., *Neskolko sbrazov babnov minusinskikh isradov*, ZVSORGO, 1890, II, 2.
- _____, *Buryat*, *Encyclopaedia of religion and ethics*, III, s. 1-16.
- Koblov, J., *Mifologiya Kazanskikh Tatar*, Kazan, 1910.
- Kohn, A., *Die Karagassen des kleinen Altaygebirges*, Globus, 1873, XXIV.
- Kononov, A. N., *Rodolovnaya Turkmén (Secere-i Terekîme)*, Mosk. Leningrad, 1958.
- Kâprülü, M. F., *Türk edebiyatında ilh mütemyizler*, İstanbul, 1919.
- _____, *Bemerkungen zur Religionsgeschichte Kleinasiens*, *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte*, Wien, 1921-1922, 20 s.
- _____, *Anatolische Dichter in der Seldschukenzeit*, I. *Şeyyad Hamso*, KCoA, 1920, 8 s.
- _____, *Les origines du Bektaşisme: Essai sur le développement historique de l'hétérodoxie*
- _____, *Musulmans en Asie Mineure*, Paris, 1926, 25s.
- _____, *Türk edebiyatı tarihi*, İstanbul, 1928.
- _____, *Influence du Chamanisme Turco-Mongol sur les ordres mystiques Musulmans*, İstanbul, 1929.
- _____, *Erzurumlu Emrah*, İstanbul, 1929.
- _____, *Göçberk*, İstanbul, 1929.
- _____, *Kayışçı Kul Mustafa ve Genç Osman vakası*, İstanbul, 1930.
- _____, *Altın hüpelî Oğuz Begleri*, *Azerbaycan yurt bilgisi*, 1932, II, s. 10-21.
- _____, *Osun*, *Azerbaycan yurt bilg.*, 1932, II, s. 133-140.
- _____, *Arslan, Ana, Kalaç maddeleri*, İst. Ansiklopedisi.
- Kratkov, N., *Kratkiy smetki o sovremennom sostoyanii Şamanstva u Sibo, Jivuçih v İlyzkov oblasti Tarbagatae*, St. Pbg., 1912.
- Kistaga-Bilig, R. Rahmeti Arat yayını, I, İstanbul, 1947. Bk. W. Radlof.
- Landşnev, S., *Kozmologiya i feogoniya Altaysev yuzıçnikov*, PS, Kazan, 1886.
- Laufer, B., *Sino-Iranica*, Chicago, 1920.
- _____, *Zur buddhistischen Literatur der Uiguren*, TP, 1907, 21s.
- _____, *der Cyclos der 12 Tiere auf einem altturkistanischen Teppich*, TP, 1909, 17.
- _____, *Jails*, Chicago, 1912.
- _____, *Chinese clay figures*, Chicago, 1915.
- Lehtisalo, *Entwurf einer Mythologie der Jurak-Samoyeden*, MSFOu, 1927, LIII.
- Levşin, A., *Opisanie Kirgiz-Kayınakikh ord i stepy*, St. Pbg., 1833.
- Liao-shih; Liao Sülâlesi (M.S. 907-1119) resmî tarihi.
- Liu Mau-tai, *die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-hüe)*, II-II, Wiesbaden, 1958.
- Malov, S. E., *Neskolko slov o Şamanstve u Turetskogo naseleniya Kaznetskago uyezda Tomskoy gubernii*, JS, 1909, II-III.

- _____, *Osutki Şamanstva u Jeltih Uyguruv*, JS, 1912.
- _____, *Şamanstva u Sartov Fostqonagı Turkhastane*, SMAE, 1918, V, 1.
- Marquart, J., *Guncaini's Bericht über die Beherrschung der Uiguren*, SBAW, 1912, s. 486-502.
- Maynagajev, S. D., *Zagrobnyaya jian po predavaniu Turetskikh plemen Minusinskago kraja*, JS, 1915.
- _____, *Jertovoprinoşenie nebu u Beliron*, SMAE, 1916, III.
- Middendorf, A. Th. v., *Reisen in den äussersten Norden und Osten Sibiriens*, I-IV, St. Pbg., 1851-1875.
- Mağolların gıali tarihi, A. Temir terc., Ankara, 1948.
- Munkacsi, B., *Der Kaukasus und Ural als "Gürtel der Erde"*, KSz, 1900, 1.
- _____, *Die Weltgottheiten*, KSz, IX.
- Müller, F. W. K., *Uigurica*, I-IV, Berlin, 1909-1931.
- _____, *Der Hofstaat eines Uiguren-Königs*, *Festschrift für V. Thomsen*, Leipzig, 1912, s. 207 v.d.
- Nemeth, Gyula, *Atıla ve Hunlar*, terc. Ş. Bağlav, İstanbul, 1962.
- Odoric de Pardenon, *Les voyages XIIe siècle du...* *Odoric de Pardenon*, yay. H. Cordier, Paris, 1891.
- Orkun, H. N., *Oğuzlara dair*, Ankara, 1935.
- _____, *Eski Türk yazıtları*, I-IV, İstanbul, 1936-1941.
- Otraskiy, P., *Etnografıçeskıe smetki, v Turekh Minusinskago Kraja*, JS, 1896, 2-4.
- Ögel, B., *Uygurların menş efanesi*, Dil ve TC. Fak. Dergisi 1947.
- _____, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I*
- _____, *Dağı Göktürkleri hakkında notlar*, Belleten, 1957.
- _____, *Türk kültür tarihi*, Ankara, 1962.
- _____, *Türk Mitolojisi I*
- _____, *Sino-Turcica*, Tai-Pei, 1964.
- Önder, Mehmet, *Anadolu efsaneleri*, Ankara, 1966.
- Pallas, P. S., *Reise durch verschiedene Provinzen des russischen Reichs*, I-III, St. Pbg., 1776.
- _____, *Sammlungen hist. Nachrichten über die mongolischen Völkerschaften*, I-II, St. Pbg., 1776-1801.
- Putkanov, S., *Die Irtysch-Ostjaken und ihre Volkspoesie*, I-II, St. Pbg., 1897.
- Pekarskiy, E. K., *Slovar Yakutskogo yuzka*, I-III, St. Pbg., 1907-1927; *Yakut sözlüğü*, I, Ankara, 1945.
- Pelliot, Paul, et Chavannes, E., *Un traité Mani kien retrouvé en China*, JA, 1912-13, s. 360 v.d.
- Pelliot, P., *L'origine de Tou-kious, noms Chinois des Turcs*, TP, 1915, 5s.
- _____, *A propos des Comans*, JA, 1920, s. 125-185.
- _____, *Neuf notes sur les questions d'Asie Centrale*, TP, 1930, s. 12-56.
- _____, *Sur la légende d'Ughuz Khan en écriture Ougoure*, TP, 1930, s. 247-353.
- _____, *Notes sur l'histoire de la Horde d'Or*, Paris, 1949.
- _____, *Histoire secrète des Mongols*, Paris, 1949.
- _____, *Histoire des compagnes de Gengis-Khan*, Paris, 1950.
- Plano Carpini, *Reise*, F. Rische terc., Leipzig, 1930.
- Poppe, N. N., *Mongolskiy slovar Mukaddimat al-Adab*, Zamaşarı, I-II, Mosk.-Leningrad, 1938-1939.
- Potanin, G. N., *Öçerki severo-zapadnoy Mongolii*, I-IV, St. Pbg., 1887-1883.
- Potapov, L., *Kult gor na Altaye*, SE, 1946, 2.
- Prikonomiy, V. I., *Tri goda v Yakutskoy oblasti*, JS, 1890-91.
- Radlof, W., *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, I-IV, St. Pbg., 1893-1911.
- _____, *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Südsibiriens*, I-IX, St. Pbg.
- _____, *K voprost ob Uigurakh*, *Prilojenie k LXXII tomu, Zapisk Imp. Akademii Nauk*, St. Pbg., 1893, nr. 2.
- _____, *Das Kodakhu-Bilik*, II-II, St. Pbg., 1900-1910.
- _____, *Sibirya'dan*, terc. A. A. Temir, I-II, 1964.
- Ramstedt, G. J., *Kalmakisches Wörterbuch*, Helsinki, 1935.
- Räsänen, Martti, *Regenbogen-Himmelbrücke*, *Studia Orientalia*, Helsinki, 1950, s. 1-15.

Reşidüddin: 1) Topkapı Sarayı, Hazine, nr. 1653, yazılı tarihi: 714 (1314). 2) Tpk., Hazine, nr. 1654, yazılı tarihi: 717 (1317). 3) Tpk., III. Ahmed ktp., nr. 2935, Tpk., Hazine, nr. 1654, yazılı tarihi: 717 (1317). 3) Tpk., III. Ahmed ktp., nr. 2935, yap. 309-324. Yayınlanmış metinler:

- 1) Beresin, Sbornik letopisey, Trud VOİRAQ, V, 1850; VII, 1861.
- 2) Beresin, İstoriya Çingiz-Hana..., Trud VOİRAQ, XIII, 1868.
- 3) Beresin, İst. Çingiz-Hana o vostoçeviya, aynı yer, XV, 1888.
- 4) E. Blücher, GMS, I-II, 1910-11.

Rıza-Nour, *Oughuz-namé (Épopée turque)*, Iskenderiye, 1928.

Röheim, *Hungarian mythology*, New York, 1954.

Rudenko, S.I., *İskustvo Altaya i Paradnıy Asii*, Moskova, 1961.

_____, *Kultura naseleniya na gorn. Altaya*, Mosk., 1961.

Sadeddin Nuzhet, *Bektaşî şairleri*, İstanbul, 1930.

Schieffner, A., *Heldensagen der Minusinskischen Tataren*, St. Pbg., 1859.

Schlegel, G., *Tigin und Töre*, TP, VII, 5a.

Seroşevskiy, Yakuts, St. Pbg., 1896.

Sinor, D., *Oğuz Kağan destanı eserinde bazı maddeler*, Türk dili ve edebiyatı dergisi, 1950, 4, s. 1 vd.

Shananiya Buryat, Irkutak, 1890.

Stein, Rolp, *Leao-tche*, TP, 1939, 35, s. 1-154.

Sternberg, L., *Kult Orta u Sibirskih narodov*, SMAE, 1925, V, 2.

Strahlenberg, Ph. J., *Das Nord und östliche Theil von Europa und Asia*, Stockholm, 1730.

Sui-shu; Sui Sülalesi (M.S. 580-618) resmî tarihi.

Sümer, Faruk, X. Yüzyılda Oğuzlar, D.T. Coğ. Fak. dergisi, XVI, s. 144 vd.

_____, *Oğuzlar ois destanı mahiyetinde eserler*, D.T. Coğ. Fak. dergisi, 1959, 17, s. 359-421.

_____, *Oğuzlar (Türkmenler)*, Ankara, 1967.

Şaşkov, S., *Samanstvo u Sibiri*, ZRGO, 1864, 2.

Şukin, N., *Poyevka v Yakutsk*, St. Pbg., 1844.

Şerbak, A.M., *Oğuz-nâme*, Moskova, 1959.

Tang-shu; Tang Sülalesi (M.S. 618-905) resmî tarihi.

Thomsen, Villh., *Inscriptions de L'Orkhon*, Helsinki, 1896.

_____, *Turica*, Helsinki, 1916.

Tagan, Zeki Velidi, *İbn Fadlan's Reisebericht*, Leipzig, 1930.

_____, *Türk ili haritası ve ona ait işahlar*, İstanbul, 1943.

_____, *Umumi Türk tarihine giriş*, İstanbul, 1946.

Taran, Osman, *Eski Türklerde okun kuluhi bir sembol olarak kullanılması*, Belleten, 35, s. 305-318.

_____, *Türk cihan hakimiyyeti mefkâresî tarihi*, İstanbul, 1969.

Ülkütaşır, M. Şakir, *Türklerde oğuz költürü*, Türk halk bilgisine ait araştırmalar, İstanbul, 1938.

Vambéry, H., *Die Primitive Kultur des Turko-Tatarischen Volkes*, Leipzig, 1879.

Vasilyev, V.N., *İzobrajeniya Dalğana-Yakutskih duhov kak atribut Şamanstva*, JS, 1909.

Verbitskiy, V.I., *Altayskie inarodau*, Moskova, 1893.

Wittfogel, K., *History of Chinese society: Liao (907-1125)*, Philadelphia, 1949.

Yalkın (Yalman), A. Rıza, *Cemra Türkmen Oymakları, I-II*, Ank. 1977.

Yedî, *Şeref ad-din Ali, Zafernâme*, I-II, Calcutta, 1887-1888.

Yudahin, *Kırgız sözlüğü*, terc. A. Taymas, Ankara-İst., 1945-1948; Rusçası: Moskova, 1940.

Zelenin, D., *Kult orgonov u Sibiri*, Moskova, 1936.

GENEL DİZİN*

— A —

A.F. Karamanlıoğlu: 178	Ak Ev: 28
Abakan: 384, 435, 438, 458, 502, 527	Ak Ham: 8, 15, 18, 90, 97, 140, 150, 233, 431, 434, 461
Abakan Dağı: 456, 457	Ak Kapan Kızı: 476
Abakan Irmağı: 384	Ak Köbük (bak. Ak Köpük): 39, 83, 128, 486
Abakan Tatarları: 384, 461, 462	Ak Köbük masalı: 2, 35, 490, 588
Abakan Türkleri: 481	Ak Köpük: 4, 7, 10, 11, 16, 22
Abdal Musa: 384, 389, 462	Ak Kükül: 12
Abdulkadir Geylani: 78, 179	Ak Kuy: 552
Abdulkadir İnan: 15, 33, 34, 66, 68, 103, 104, 111, 126, 133, 136, 175, 231-234, 276, 283, 296, 304, 312, 316, 322, 327, 328, 330, 342, 358, 359, 378, 406, 430, 439, 449, 456, 463-465, 469-472, 479, 480, 482, 489, 495-497, 500, 511, 516, 519, 547	Ak Oğlan: 483
Abılay Han: 23, 136, 195	Ak Sakallı: 5, 6, 14, 15, 17, 19, 478, 482
Aç Budun: 470	Ak Saray: 28
Adem (hz.): 137, 138, 145, 482	Ak Saykal Hatun: 511
Adil Sultan Destanı: 99	Ak Yürek: 524
Afrasiyab (bak. Efrasiyab): 47, 57, 58, 375	Ak Yılan: 568
Ağay Han: 69	Ak ve Gök Burçun: 32
Ağ Melik Çepme: 49, 360	Ak ve Gök Deniz: 434
Ağaç Eriler: 467	Ak İdil (karş. İdil): 388
Ağaç Hakan: 482	Al Bastı: 487, 514, 516, 517, 564, 565
Ağlağan: 446	Al Bürü: 487
Ağlı: 504	Al Butuk: 4
Ağrı: 364	Al Karı: 514
Ağzı ateşli: 7	Ala Geyik: 21
Ahmed Dâi: 383	Ala Yığaç: 487
Ahmed Paşa Divanı: 360	Alaca İnek: 536
Ahmed Temir: 576	Aladağlar: 362, 438, 442, 444, 454, 455, 457, 477
Ahmet Vefik Paşa: 159, 214, 250, 252, 309	Alakay Tigin: 131
Ahmet Yesevi: 469	Alan Kava: 194, 201, 262
Ahmet Yazar Orak: 496, 497	Alangova: 92
Ak Boz At: 518, 519, 530	Alapınar: 362
Ak Boz (Kuba-ak) Stradağları: 435	Alaska: 197
Ak Burçun: 24	Algazır: 19, 21, 22
Ak Cabur: 440	Alın Tıyır: 15
Ak Dağı: 450, 431, 434, 460, 461	Alın Tıyır destanı: 15
Ak Deniz: 21, 365, 434, 436, 500	Ali (hz.): 14, 135, 160, 163, 170, 182
	Ali Han: 16
	Ali Rıza Yalçın: 65, 106, 107, 361, 362, 476, 477, 511, 519, 528
	Ali Şir Nevali: 259

* Genel Dizin'de italik olanlar özel isimleri, sıyah olanlar destanı isimleri normal olanlar ise diğerlerini ifade etmektedir.

- Alku: 516
 Alma Ata: 474
 Almalığ: 474
 Alman *Bat*: 6, 150, 432, 456, 470
 Almuş, Macar Kralı: 382
 Alın Beşik Atı: 26
 Alp *Coloy*: 470
 Alp Er Tonga: 58, 60, 62, 63, 241
 Alp Er Tonga Efsanesi: 535
 Alp Eresi: 40
 Alp Kara Kuy: 404
 Alp Oruz (bak. *Uruz*): 38, 43, 47
 Alp Rüstem: 52
 Altın Sayın Sümre: 25
 Altay Dağları: 190, 273, 275, 363, 430, 455, 459, 449, 486
 Altay Türk Destanları: 3, 8, 10, 12, 14, 22, 26, 29, 102, 108, 213, 215
 Altay Türkleri: 3, 14, 134, 136, 154, 165, 174, 185, 189, 190, 198, 199, 200, 205, 208, 210, 214, 230, 249, 251, 255, 257, 269, 282, 291, 294, 305, 322, 336, 342, 365, 404, 421, 450, 459, 482, 504, 512, 515, 517
 Altaylar: 90, 96, 97, 115, 126, 132, 145, 147, 160, 164, 179, 180, 203, 209, 212, 223, 248, 252, 290, 292, 293, 296, 312, 318, 354, 359, 384, 389, 405, 417, 436-438, 448, 457, 460, 461-463, 467, 477, 484, 489, 502, 508, 509, 532, 538
 Altın Arığı: 18
 Altın Bel Hanı: 114, 194, 195
 Altın Dağ: 430, 433, 461, 463, 579
 Altın Kan: 461
 Altın Teyce: 97
 Altın Tıyıcı Masalı: 3
 Altın Tırnaklı Bey: 586
 Altın Yığı: 370
 Altınordu: 89, 583
 Amerika: 198, 289, 303
 Arnu Derya: 369
 Ana Ata: 178, 207
 Ana Hatun (bak. *katun*): 505
 Ana Solmı: 7
 Anadolu: 1, 3, 18, 26 ve hemen her sayfada
 Anadolu masalları: 1, 3, 11, 17, 21, 66, 67, 69, 70, 85, 115, 136, 167, 194, 329, 437
 Anadolu Selçukluları: 58
 Anadolu Türkleri: 209, 224, 225, 262
 Anı Sulu (Suyu): 319, 372
 Anıt Suyu: 381
 Anka Kuşu: 29, 179, 571
 Ankara: 66, 74, 359, 476
 Anohin: 231, 296, 479, 486, 487, 510
 Antalya: 469, 471
 Arab: 383, 371, 425, 428, 522, 531
 Arab-Sami mitolojisi: 559
 Aral Gölü: 358
 Ararat: 464
 Arat denizi, ... balığı: 249
 Arçalı Mezar: 470
 Argun Han: 470
 Arkar Bay: 370
 Arkara: 454
 Arslan: 578
 Aru *Beli*: 443, 445
 Arzu Körnesi: 486
 Azura: 228
 Asya: 128, 174, 210, 228, 504, 515, 520, 522
 Ayık Hasarı: 148, 382
 Ayık Kamber: 550
 Aşut: 436, 452
 Ata Korkut Esiya (bak. *Korkut Ata*): 363
 Atça Köyü: 66
 Ateş Ana (bak. *Ot Ene*): 504
 Ateş Dağı: 500
 Ateş Denizi: 402
 Ateş Tanrısı: 497
 Atkanovieri: 177
 Atilla: 222
 Aul Köyü: 135
 Aurel Stein: 325
 Avrupa: 171, 197, 206, 221, 229, 517, 523
 Avustralya: 464
 Avuz: 8, 9
 Ay Arığı: 235
 Ay Ata: 187
 Ay Atam: 200
 Ay Dede: 198
 Ay Han: 86, 146, 153, 192, 200, 386, 401
 Ay Kaca: 90, 97
 Ay Köli: 411
 Ay Mangus: 97, 479
 Ay Mergen: 83
 Ayaz Hanım: 523, 530
 Ayaz Hatunı: 201
 Aygır Göller: 569
 Aygır Gözler Suyu: 381
 Ayguc: 11
 Ayı *Teyce*: 179
 Ayna Han: 85, 86, 166, 402, 509
 Ayran Pınarı: 362
 Ayye: 343
 Ayye-Fatma soyu: 508
 Azerbaycanı: 374
 Azeri Türkleri: 364, 460
 Azmi Baba: 148, 174
 Azrail: 72-74, 539, 445, 453, 485

— B —

- Babal Omar: 94, 99
 Babalık hakkı: 25
 Babil: 464
 Babür: 92, 577
 Bakır dağ: 102, 453-455
 Bakı Baba: 94
 Bakalar: 266
 Balatugun: 57
 Balçuna Irmağı: 383
 Baldırpadi: 50
 Balıklı Irmak: 375
 Balık Denizi: 173, 520
 Banası *Beyrek* (bak. *Beyrek*): 102, 454
 Banu Çiçek: 85, 102, 105, 349, 451
 Banzarov: 497, 498, 515, 522, 524
 Bar Köli: 134
 Baraba Om: 588, 523
 Baraba Om Kazakları: 386
 Baraba Om Türkleri: 103, 116, 135, 193, 527, 558
 Barak Baba: 177
 Barthold: 423, 470, 471
 Basat: 40, 50, 65, 345, 351, 447, 485, 491, 492, 567
 Başkurt Türkleri: 113, 118, 120, 126, 175, 327, 331
 Başkurtları: 283, 521
 Batı Denizi: 418
 Batı Göktürkleri: 183
 Batı Sibirya: 290, 387, 436
 Batı Türkistan: 61, 368, 369
 Batlamyus: 155
 Bay Ağaç: 479
 Bay Bar: 50, 400
 Bay Kayın: 479
 Bay Kayın (bak. *Bay Kayın*): 478
 Bay Körnesi: 486
 Bay Terek (bak. *Dünya Ağacı*): 21, 403, 477, 478, 483, 484, 555
 Bay Ülgen (bak. *Ülgen*): 461, 463
 Bay Yığa: 479
 Bayan Aul: 35
 Bayan Çur Kağanı: 317, 319, 370, 471, 423
 Bayat Boyu: 14, 98
 Bayburt: 39
 Bayburt Hırası: 150
 Bayındır Hanı: 38, 42, 43, 46, 349-351, 441, 444, 454, 491, 492, 573
 Baykal Gölü: 185, 284, 302, 467, 500, 505, 537
 Baylı: 195
 Beg Bar: 50
 Beg *Beyrek* (bak. *Beyrek*): 38, 39, 85
 Bek Aul: 266, 438
 Bek Risi: 266
 Bek Tav (bak. *Beg-dağ*): 438
 Bek Torı: 68, 69
 Bektaşiler: 139, 237, 460
 Beltir Türkleri: 461, 497, 531
 Benegit Boz: 476
 Bering: 185, 197, 290
 Berit Dağı: 362
 Besim Atalay: 79, 156, 158, 374, 417, 420
 Betem: 62
 Bey *Üçü Mirsa*: 135, 139, 555
 Beybiyrek (bak. *Beyrek*): 476
 Beygu: 129, 131
 Beyrek: 50, 101, 105, 519, 529, 546, 547, 550, 551, 559, 300, 361, 441, 453, 468, 469, 476, 491, 521, 555
 Beyza: 57
 Bilge Beg: 407
 Bilge Kağan: 28, 250
 Bilge Kağan Yarantı: 323, 325, 360, 570
 Bilge Tonyukuk (bak. *Tonyukuk*): 370
 Bilge Tonyukuk Yarantı: 371
 Binboğa Dağları: 477, 552
 Binboğa Türkmenleri: 106
 Binboğa Yaylaları: 362, 363
 Bızan: 163, 244, 522
 Bogdo-ola (Tanrıkut Dağı): 439
 Boğa Nayan: 537
 Boğaç Han: 32
 Bolçu Irmağı: 370
 Borkuein Tögüm: 281
 Bosnavi: 163, 232
 Boşintoy: 184
 Boz Aygır Bana *Beyrek*: 98
 Boz Geyik dede: 107, 108
 Boz Kurak: 470
 Boz Menay: 93, 532
 Bozgeyikli: 107
 Bozgeyikli Deli Ahmed: 108
 Bozok boyları: 158
 Bögü Han: 60
 Bögü Kağan: 431, 466
 Bögü Tekin: 466
 Böhtling: 483
 Böklü Kağan: 467, 489
 Brockelman: 79, 182, 210, 218, 296, 374, 416, 420, 421, 428, 429, 473
 Buçur: 330
 Buda: 426, 462
 Buda dini: 189, 258, 404, 405
 Buğra Hanı: 47
 Buhan Zada: 302
 Buhara Hanları: 57, 195
 Buhansaur: 62

Bujin Peklivan: 60
 Bulgar Dağı: 439, 440, 528
 Bulgar Denizi: 375
 Bumin Kağan: 145, 250
 Burec: 498
 Burkan Kaldun dağı: 112, 456, 463
Burka Hatun: 546
 Buryat Moğalları: 165, 210, 269, 301, 500, 504, 517, 522, 537, 538, 546
 Buryatlar: 184, 185, 284, 286, 500, 505, 537
 Buz Dağ (karş. Muuz Tau, Buz Tag): 25, 24, 26, 32
 Buz Han: 31
Buzdağ Ata: 438, 462
 Büğdüz Emen (bak. Emen): 38, 43, 48, 53
 Bük: 467
Büke Budraç: 567
 Büyük Okyanus: 404

— C —

Cahit Öztelli: 66, 102, 106
 Calmaus: 117, 166, 565
 Castren: 481
 Cebrail: 98, 480
Cedey Han: 208
 Celayir Boyu: 540
 Celbegen (karş. Yelbegen): 232, 561
 Ceyhur Irmağı: 373
 Chung-kuo: 251
 Cızıqlar: 446
 Ciren: 15
Contay Mergen: 141, 553, 556
 Cortan (karş. Turna Balığı): 535
 Cüba: 221
Cuma Bay: 233, 541
 Cuveynî: 485

— Ç —

Çağatay Türkleri: 79, 134, 227, 472
 Çağrı Bey: 129, 132
 Çal Kayruk: 69, 476
 Çankırı: 374, 476
 Ças Tuluk: 511
 Çavuş Türkleri: 228
Çayın Alp: 27, 274
 Çelik Bozkırı: 434
 Çelik Dağ: 430, 435, 457
Çelbildik: 235, 236
 Çerağ: 265
Çes Alp: 101
 Çulan Mongus (bak. Çulan Mongus): 264
 Çılay Dağı: 430

Çılay Irmağı: 430
 Çiğil: 391
 Çimkend: 392
 Çin: 6, 31, 72, 78, 103, 130, 140, 147, 151, 154, 160-164, 168, 168, 190, 244-249, 257, 265, 284, 286, 290-295, 299, 317, 320, 325, 366, 368, 369, 371, 385, 408, 422, 425, 428, 455, 454, 441, 456, 459, 462, 470, 497, 522, 529, 541, 542, 546, 553, 556, 568, 571, 575, 580
 Çin Denizi: 404, 405
 Çingala Köyü: 177
 Çingiz Han (çağrı): 3, 21, 27, 28, 44, 56, 59, 60, 70, 72, 92, 93, 98, 104, 112-114, 128, 131, 132, 161, 171, 188, 192, 202, 248, 291, 316, 319, 382-385, 387, 394, 402-405, 425, 433, 451, 456, 457, 463, 467, 470, 471, 485, 489, 504, 520, 522, 575, 576, 580, 583

Çingizname: 485

Çinliler: 451
 Çolpan Yıldız: 18
 Çor Türkleri: 7
 Çukçılar: 185
 Çulan Mongus: 265, 556
 Çuvaş Türkleri: 226
 Çuvaşlar: 221, 498

— D —

Dadaloğlu: 361, 362, 365
 Dağ Han: 484
 Dağ ruhları: 445
 Dağıstanlılar: 479
 Daryûs: 382
 Dede Korkut: 14, 42, 43, 91, 94, 90, 241, 315, 322, 348, 351, 389, 447, 451, 454, 468, 492, 517, 574
 Dede Korkut Kitabı-Destanı: 2, 14, 16 ve hemen her sayfada
 Dedem Korkut (bak. Dede Korkut): 98, 447
 Dedemoğlu: 170
Dei Seçen: 575
 Deli Ahmed: 107
Deli Damsul: 26, 38, 40, 51, 71-75, 137, 149, 380, 445, 483, 567, 568
Deli Dündar: 51, 52
Deli Karçar: 351, 451, 454
Deli Şükri: 170
 Demir Çokmarlı Demir Dev: 435
 Demir Dağı: 434, 435, 437
Demir Güç: 575
 Demir Kapa: 569
 Demir Kasaık (karş. Kutup Yıldızı): 185, 462, 481
Demir İsak Baba: 461

Demir Yelbegen: 562
 Demiz Han: 484
Depegos (karş. *Tepegos*): 567
 Dereçam Suyu: 381
 Deriş Mehmet: 162
Dev Yılan Han: 565
 Devlet Kaşu: 548, 550
 Diet: 65
 Drenkova: 504, 506, 518, 520, 531
Dine Han: 2, 346, 348, 353, 446, 447
 Diyarbakırlı Şerifi: 249
Dobun Mergen: 70
 Doğrul Baba (karş. Tağrul Baba): 73, 129, 557, 558
 Doğu Anadolu: 399
 Doğu Sibirya: 461
 Doğu Türkistan: 134, 174, 392, 439, 472
 Doğuştu: 2
 Dokuz Dağ: 430
 Dokuz Oğuz İli: 370
 Dokuz Oğuzları: 369, 371
 Dolganlar: 178, 179
 Dolu Gol: 409
Dosum Han: 195
 Dudar Kız: 7, 28, 402, 490, 526, 586
 Dudar Kız Destanı: 3
Duba Koca: 75
Duba oğlu Deli Damsul: 41
 Dükak: 577
Dusa Sobor: 70
 Dünya Ağacı (karş. Bay Terek): 20, 21, 22
Düzen: 53
Düzen oğlu Alp Rusten: 52
 Düzümdür Kalesi: 575

— E —

Eberhard: 65, 70, 81, 95, 103, 137, 140, 542, 586
 Ebulgazi Bahadır Han: 2, 7, 9, 35, 58, 59, 61, 63, 112, 127, 475, 537
Efrasyab (karş. *Afrasiyab*): 50, 59, 60, 62, 53, 241
Efrasyab oğlu Alp Arus: 63
 Ehlimen: 146
 Elazığ: 136, 366, 407, 437
 Elbeyli Oymağı: 461
 Elbeyli Türkmenleri: 107, 628
 Elik Bulak: 563
 Elmalı Dağı: 436
 Ertan: 476
Eren Beg (karş. Emen): 48, 53, 574
 Emir Süleyman: 38, 42, 43
Engür Kocaoğlu Okkas Koca: 53
Engürgey: 195
 Er Esim: 195

Er Kamaç: 370
 Er Korkut (karş. Dede Korkut): 37, 91, 94, 95, 389
Er Koca: 250
Er Kocaç: 236
Er Kocay: 277
Er Kökçü: 8, 206, 277, 312, 587
Er Manas (karş. *Manas Han*): 8, 12, 13
Er Sayın: 236, 580
 Er Sayın Destanı: 574
Er Şeytan: 435, 482, 485
 Er Sogotob Efsanesi: 482
Er Tergen: 2, 9, 125, 236, 439, 440
Er Turgul (Tağrul): 72
Er Töpkü: 7, 26, 68, 69, 74, 117, 476, 523, 526, 579, 583
 Er Töpkü Destanı: 26, 28, 67, 366, 565, 579
 Ergenekon: 245, 281, 462
 Ergenekon Destanı: 434
 Erkem Aydar: 85, 124, 134
 Erkem Aydar Destanı: 539
 Erkin (İrkin): 372
 Ezlik: 438
 Elik Çağı: 11, 12, 18, 19
 Erzurum: 213, 461
 Erzurumlu Çerağı: 257
 Es Irmağı: 384
 Esbab-ı Kehf: 265
 Esim Han: 195
 Eşik: 27
Etil Alp: 49
Evlıya Ata: 456
 Evliya Çelebi: 479
Evlıya Kesen: 472, 474
Eylâ Koca: 49
Eylâ Kocaoğlu Alp Eren: 40, 481
Eylâ Kocaoğlu Dülük Eren: 49

— F —

F.W. Müller: 151, 161
 Farsça Oğuz Destanı: 9, 11, 15, 16, 20
 Fatih Sultan Mehmed: 478
 Fatma: 363
 Fındık Pınarı: 458
 Fırac: 317, 373, 374
 Fin: 173, 498, 505
 Fin Körfezi: 291
 Finlandiya: 520
 Fin-Ugor: 172, 173, 221, 252, 290, 482, 498, 503, 505, 511, 515, 518, 520, 521
 Firdavsi: 59
 Firenk: 388
 Freud, Sigmund: 24, 575
 Fuad Köprülü: 111, 129, 182, 561

— G —

- Ganj: 385
 Garuda kuşu: 383, 547
 Gazi Han: 42
 Gazneli Mahmud: 59
 Gemlik: 476
 Gerdik: 456, 480
 Geyik Kızı: 103
 Geyikli Baba: 104, 126, 469
 Gilyak: 199
 Gobi Çölü: 467
 Gorohov: 483, 509
 Gök Ağacı: 29, 403
 Gök Burçun: 24
 Gök Dağı: 430, 438
 Gök Deniz: 434, 436, 500
 Gök Han: 146, 153, 389
 Gök Kabarı: 234, 541
 Gök kurt: 21
 Gök Kuyruklu Kurt: 387
 Gök Sakallı: 3
 Gök Saray: 28
 Gök Tanrı: 439, 482, 524, 529
 Gökçe Dağı: 440
 Gökçe Deniz: 399
 Göktürk Devleti: 21, 489, 529
 Göktürk Yazıtları: 5, 74, 334, 369, 371, 375, 387, 396, 404, 437, 441, 454, 461, 467, 496, 507, 517
 Göktürkler: 6, 11, 12 ve hemen her sayfa
 Gökyaş, O.Ş.: 201, 377.
 Gulyabani: 562
 Gur Han Han: 498
 Gümüşdağı: 579
 Gün Han: 28, 86, 140, 153, 193, 200, 202, 386, 401, 550, 551, 556, 557
 Güney Anadolu: 519
 Güney Anadolu Türkmenleri: 205
 Güney Azya: 190, 481, 541
 Güney Sibirya Türkleri: 301
 Güneydoğu Anadolu: 435
 Güvahi: 508
 Güveyni: 60

— H —

- Hacı Bektaş Velî: 73, 107, 100, 129, 141, 148, 557, 558, 569
 Hacı Toğrul: 156
 Hadidi: 488
 Hainesch: 114, 576
 Hakaniye: 373
 Haluk Çay: 365
 Han Alp: 101
 Han Çingiz (karş. Çingiz Han): 562
 Han Kızı: 386, 387
 Han-nâme: 193, 386
 Han Şentey: 402
 Han Şentey Masalı: 402
 Han-Tanrı: 462
 Hangay: 498
 Hanöğlü Sultan: 139, 555
 Harami Mehmed Masalı: 478
 Harezmişahlar: 581
 Harputlu: 94, 555
 Hasan: 343
 Hatayi: 329, 382, 459
 Halib: 73
 Havva: 137, 138, 145, 482
 Hayat Ağacı: 482, 483
 Haydar Baba: 177
 Hazar Baba: 437, 456, 458
 Hazar Denizi: 399
 Hazreti Ali (bak. Ali Hz.): 63
 Hazreti İsa: 168
 Hıç Ağacı: 481, 509
 Hıncı Ahmed: 106
 Hitay Devleti: 104, 104, 384, 389, 436, 466, 497, 528, 529, 540, 544
 Hıncı: 3, 6, 10, 53, 89, 90, 92-99, 120, 233, 263, 402, 454, 474, 476, 480, 482, 532, 539, 544, 548
 Hıncı Ana: 94, 96
 Hıncı Boy: 80
 Hıncı Çorcu: 89
 Hıncı Han: 91
 Hikmet Tanyu: 458, 497
 Himalaya: 292, 464, 459
 Himavat (karş. Himalaya): 459
 Hind: 28, 148, 168, 290, 385, 459, 462, 464, 481, 564
 Hind mitolojisi: 150, 180, 189, 461, 547, 584
 Hindistan: 63, 65, 173, 187, 249, 366, 422, 535, 543
 Hoang-ho (karş. Sarı Irmak): 369
 Hoca Aul Türkleri: 116, 387, 535, 548, 580
 Hocent: 472, 474
 Horasan: 56
 Hotan Şehri: 374
 Hoyin İrgen: 467
 Hucendi: 264
 Hudyalov: 483
 Huhanyeh Han: 456
 Hunlar: 1, 33, 167, 247, 419, 437, 451, 456, 459, 501, 535-537, 542, 546, 561, 566, 580, 585
 Huran Nöyün: 269
 Hüma Kuşu: 483, 547
 Hümmiz: 146

- Hüseyin: 343
 Hüseyin Namık Orkun: 55, 250, 371
 Hz. Ali: 15, 169, 402
 Hz. Muhammed: 106, 160, 232, 256, 266
 Hz. Ömer: 3, 92, 97, 99

— I —

- İla Adlısı: 372
 İla Bilgisi: 372
 İla Suvı (İli Suyu): 372
 Irak: 56
 Irak Kala: 24, 31
 İrak Bitiği: 371
 İsg. Gö: 58, 62, 390
 İsparta: 458

— I —

- İbn Fadlan: 236
 İbn Mühenna: 395
 İçin: 350, 360
 İdege Bey: 16, 25, 56, 94
 İdege Bey Destanı: 477
 İdi Nisbuk: 299
 İdil (karş. İtil): 441, 551
 İdil müren (karş. İtil Irmağı): 405
 İdi Moaz: 306
 İki Ögüz Şehri: 374
 İli Kağan: 522, 574
 İli dayığı: 460
 İremen Boy: 26, 68, 69, 74, 324, 366
 İhanlılar: 479
 İli Irmağı: 372, 374, 375
 İltiş Kağan: 162, 247, 454
 İndo-Germen: 520
 İndo-Iran: 498, 561
 İndra: 227
 İnostrastsev: 531
 İran: 56, 59, 61, 148, 150, 163, 227, 244, 246, 251, 257, 264, 382, 384, 428, 459, 462, 464, 466, 594, 519, 522, 542, 547, 564
 İran Mitolojisi: 57, 58, 62, 149, 163, 190
 İrle Han: 185, 263, 481
 İrtiş Irmağı: 173, 174, 177, 326, 368-370, 383, 384, 387, 467
 İsa Peygamberi: 13
 İsficabı: 391
 İskender (Makedonyalı): 437, 480
 İskit: 419
 İstanbul: 536
 İstemi Kağan: 145, 163, 244, 247
 İşim Irmağı: 17, 19
 İşim Türkleri: 12

- İt Baraklar: 20, 142, 401
 İt Nogay: 440
 İtil (bak. İdil): 372, 388, 410, 420
 İtil İrmağı (Volga): 375
 İzlanda: 173

— J —

- Japonya: 503

— K —

- Kaan Kesede: 548
 Kabe: 246, 251
 Kadar Kul: 125
 Kadar-kan (karş. Kadırgan): 459
 Kadırgan Ormanları: 467
 Kadış Mergen: 547, 562
 Kaf Dağı: 245, 327, 330, 455, 437, 460, 464
 Kafkas: 459
 Kafkas derbendi: 24
 Kafkas Kavimleri: 505
 Kalaçboyu: 22
 Kalon Oğuz: 455
 Kalmuk Moğolları: 188, 385, 390
 Kalmuklar: 34, 295, 441, 470, 587
 Kambur: 476
 Kamlancu Dağları: 384, 465
 Kan Çorcu: 581
 Kan Mergen: 101
 Kan Paday: 566
 Kan Şentey (bak. Han Şentey): 15, 85, 135
 Kan Turulu: 38, 51, 347, 350, 353, 417
 Karı Irmağı: 435
 Karıyay: 475
 Karılı Kaca: 350
 Karılı Kocaoğlu Kan Turulu: 51
 Karılı Oğuz: 454
 Karılı Yavlı (karş. Yavlı): 19
 Kan-lung: 459
 Kaoçı Türkleri: 192, 284
 Kara Atlı Han: 481
 Kara Bey: 85, 87, 125
 Kara Beğ: 231
 Kara Dağı: 329, 330, 384, 430, 447, 457, 458
 Kara Deniz: 21, 347, 399, 400, 448, 508, 574
 Kara Derbendi: 54, 450
 Kara Dere: 47
 Kara Göne: 47, 380, 568
 Kara Han: 6, 9, 13, 21, 22, 24, 27, 29, 32, 56, 92, 93, 98, 140, 401, 455, 456, 483, 537, 546, 549, 553-557, 559
 Kara-kaş Ögüz: 527, 555, 374
 Kara Korum: 60, 465

Kara Koyunlular: 482
 Kara Kököl (karş. Kara Kököl): 15, 16, 22, 28, 115, 130, 139-143, 193, 212, 386, 402, 523, 527, 534, 536, 549, 550, 550-557, 583, 586
 Kara Kököl Destanı: 27
 Kara Kuy: 277
 Kara Küne (karş. Kara Güne): 38, 47
 Kara Moon: 561
 Kara Saçan (Şişkan) Masalı: 546
 Kara Tökür: 415
 Kara Yılan: 568
 Kara Yiğit: 311
 Karaca: 2, 12, 17, 29, 484, 490
 Karaca Çobanı: 123, 453, 493, 510
 Karacaoğlan: 244, 256
 Karacuçun Cilbanı: 54
 Karacük: 381
 Karacük Çobanı: 523, 568, 575
 Karagay: 564
 Karagöl: 362
 Karahanlı Devleti: 57, 58, 62, 63, 118, 156, 261, 333, 352, 371, 372, 376, 408
 Karahanlılar: 59, 373, 542
 Karaim Türkleri: 228
 Karakol Irmağı: 393
 Karakum: 371
 Karaman: 75
 Karası: 317, 551
 Kargamak: 450
 Kargat Gölü: 534, 551, 553, 580
 Kargat Tatarları: 533
 Kargat Türkleri: 527
 Kargı: 450
 Karlı Dağı: 430, 438
 Karlık (karş. Karlık): 24
 Karlıklar: 306, 370, 408
 Karlık İli: 370
 Karlık Türkmenleri: 138
 Karıtağ Mergen: 231, 232
 Kaskurt Ata Evliya: 55, 438
 Kasır Alp: 118, 563, 564
 Kastamonu: 65
 Kaşgar: 375, 472
 Kaşgarlı Mahmud: 57-62, 78-81, 136, 151, 163, 182, 215, 239, 244, 268, 280, 317, 318, 331, 332, 341, 354, 360, 363, 368, 372, 376, 387, 388, 391-393, 407, 409, 412, 413, 456, 472, 473, 479, 480, 487, 508, 543, 545, 551, 567
 Katı: 19
 Katanof: 185, 518
 Kasay Alp: 233, 248, 552
 Kasay Han: 434, 537
 Kaya Kapısı: 435

Kaygılı Han: 195
 Kaygısız Abdal: 170
 Kayıkcı Kul Mustafa: 249
 Kayra Han: 126, 326
 Kayrakın (karş. Kayra Han): 462
 Kay: 62
 Kaz Dağı: 551
 Kaz Suyu: 375, 551
 Kazak Kırgızları: 331
 Kazak Türkleri: 136, 330, 430, 510, 511, 538
 Kazan Beg: 47, 50, 51, 259, 417, 567, 568
 Kazan Han (karş. Beg: Sour Asan): 40, 53, 54, 122-124, 345, 350, 380, 400, 416, 442-445, 454, 455, 460, 477, 493
 Kazıgurt Dağı: 55
 Kazıgurt Evliya (bak. Kaskurt Ata Evliya): 363
 Kazılık Dağı: 52-55, 348, 441, 446-450, 456, 459
 Kazvin: 61
 Kazvin İrgen: 467
 Kel At: 25
 Keloğlan: 5, 23, 25, 77, 78, 82, 86, 89, 106, 134, 139, 143, 193, 202, 402, 526, 535, 540, 551, 544, 560, 579
 Keloğlan Han: 99
 Kem Irmağı: 384
 Kemal Eraslanı: 55
 Kençekçi: 69
 Kençekçi: 35
 Kepçek El Türkleri: 35
 Ker Yulpa: 233, 565
 Kerem Han (bak. Han Kerem): 548
 Keremli Koca: 578
 Kerem ile Aslı Hikayesi: 18, 553
 Kerence Hanı: 475
 Kereyiti: 72
 Keseri: 460
 Keryüster: 58
 Kadir (bak. Hızır): 3, 15, 89, 91
 Kadir Atı: 96
 Kal Barak: 20
 Kalış Arslanı: 16
 Kınık Boyu: 58
 Kıpçak İleri: 373
 Kıpçak Türkleri: 20, 28, 363, 373, 466, 587
 Kırgız Destanları: 9, 32, 90, 120, 121, 384
 Kırgız Hanı: 384
 Kırgız-Kazak Türkleri: 362, 485
 Kırgız Türkleri: 3, 29, 34, 65, 68, 74, 80, 114, 118, 123, 125, 134, 135, 142, 171, 204, 207, 209, 213, 221, 224, 227, 252, 258, 264, 315, 330, 390, 392, 393, 402, 421, 437, 480, 521, 522, 537, 541, 563, 564, 581, 583, 585
 Kırgızlar: 23, 24, 29, 33, 92, 94, 100, 124, 145, 191,

194, 208, 210, 212, 259, 273, 284, 307, 366, 389, 402, 430, 456, 470, 474, 481, 487, 510, 523, 526, 532, 539, 540, 548, 550-553, 563
 Kırım Türkleri: 94
 Kırzıoğlu: 277
 Kiser: 94
 Kızarcı İnce: 554
 Kıyan Bahadır: 382
 Kıyan Buzak: 40, 49
 Kıyan Güç: 575
 Kıyan Selçuk: 40, 51, 52
 Kıyat Kabilesi: 382, 576
 Kız Evliya: 362, 458
 Kız Han: 231, 430
 Kızıl Dağı: 362, 458
 Kızıl Ören: 374
 Kızıl Su: 375
 Kızılcahamam: 359
 Kiden Han: 22
 Kilet (karş. Kat): 19
 Ki-lien: 459
 Kimek Türkleri: 326, 383
 Kirli Kara Kız: 69, 565
 Kitanlar: 194, 436, 466, 497, 528, 540, 544
 Klementz: 302, 303
 Ko'ali Maral: 112
 Koca Hızır: 91, 96, 98
 Koçkar Dağı: 362
 Koçli Bey: 507
 Koçkar: 545
 Koçkar Boyu: 540
 K. çkar Dağı: 438
 K. çu (bak. Turfan): 534, 536
 Koçu Dağı (karş. Koça Dağı): 457
 K. çu: 130
 K. önda Irmağı: 173
 K. öndü Bay: 233, 541
 Konğrat (Kanrat) Kabilesi: 539
 Konğur Koca Sarı Çoban: 357
 Konur Kuda: 541
 Konur Baş Evliya: 363, 430, 438
 Korbolko: 499
 Kore: 63, 535, 542
 Kori Tegin: 67
 Kori Boyu: 537
 Korkut Ata: 14, 19, 36, 39, 90, 91, 97, 98, 266
 Korkut Ata Evliya: 528
 Kozar: 234
 Kozar Kuda Kök Kuban: 233
 Kopa: 474
 Koz Evliya: 439
 Kozin : 576
 Kozu Körpü (bak. Kuzu Körpü): 74, 135, 483, 551, 580
 Ködön Han: 587
 Köğmen Dağları: 517
 Kök Ayuklu: 89, 90
 Kök Böö (karş. Gök Kurt): 483
 Kök Han (bak. Gök Han): 152, 484
 Kök Kandı: 152
 Kökşin zaku: 89
 Kökşo (bak. Er Kökşo): 457
 Kökeyet Destanı: 548
 Köl Bilge Han: 407
 Köl Erki: 19
 Köl İrkin: 408
 Kömür Dağı: 371
 Köreğüt: 536
 Köykap (karş. Kaf Dağı): 457
 Közimböt: 233
 Kral Ödip: 25
 Kubbe (karş. Gerdek): 28
 Kuday: 4, 5, 10, 462, 536
 Kuguldey: 211
 Kuğu Hatun: 233, 552
 Kübi Kaf (Kaf Dağı): 457
 Kuison Hatun: 311
 Kul Adil: 159
 Kul Himmet Dede: 244
 Kulun Bulur Gölü: 467
 Kum Şehri: 61
 Kunder Han: 131
 Kurgan ev: 28
 Kurikan: 537
 Kurt Alp (karş. Kaskar Alp): 564
 Kurt Yiğit: 117
 Kut: 559
 Kut Dağı (karş. Tanrı Kut Dağı): 459
 Kutadgu Bilig: Hemen her sayfada
 Kutup Yıldızı: 461, 462, 481
 Kuz Dağları: 460
 Kuzey Asya: 462, 478, 505, 534, 560
 Kuzey Buz Denizi: 385
 Kuzey Sibirya: 290
 Kuzeybatı Asya: 388, 389
 Kuzeydoğu Asya: 290, 303
 Kuzu Körpü: 21, 22, 24, 32, 85, 401, 402
 Ku: 454
 Kübey Hatun: 482
 Küç: 392
 Kül Çorak: 18, 584
 Kül Tegin: 408
 Kül Tegin Yarısı: 324, 342, 369, 370, 467
 Kün Han: 28, 86, 140, 153, 192, 194, 200, 202, 386, 401, 550, 551
 Kün Toyon: 188
 Kür-İagi: 459

— L —

Lena: 246, 383
Li Kauang Li: 167
Li Ko Yung: 131

— M —

M. Granet: 247, 299
Macar: 173, 221, 222, 382, 459, 464
Macar efsaneleri: 105, 386
Macotla bataklığı: 419
Maha Satvi Tegin: 422
Manas Destanı: 1, 5, 7, 16, 26, 28, 382, 436, 457, 447, 462, 470, 474, 475, 482, 511, 545, 587
Manas Han: 4-8, 13, 28, 67, 74, 97, 98, 125, 167, 232, 432, 435, 436, 457, 470, 475, 485, 538, 539, 541, 578, 579, 584
Mañçurya: 63, 81, 535
Manguş Batu: 7, 527
Martı Rasenem: 229
Maveraünnehir: 195
Maynagaşev: 531
Mayvan Ana: 128
Mecue: 434
Mecusi: 531
Medine: 362, 409
Mehmet Erö: 497
Mehmet Öryuri: 66
Mekke: 251, 362, 490
Memlükler: 201
Mengdi Bay: 90
Menge Cüsü: 234
Merküt Boyu: 287, 288
Meru Dağı: 180, 433
Mete Han: 13, 15, 25, 26, 167
Mınlak İli: 371
Mısır: 187
Mısır Türk Sultanlığı: 393
Mine Hatun: 101, 102
Minusinsk Tatarları: 252, 286
Mime Kâhın: 475, 578
Müjrek Alp: 312
Mıngar (bak. Pınar): 360
Moğollar: 111, 120, 195, 281, 282, 288, 290, 294, 295, 302, 303, 307, 315, 393, 405, 456, 463, 467, 497, 481, 482, 498, 524, 437, 578
Moğolların Gizli Tarihi: 364
Mohan Kağan: 5, 26
Molla: 75
Muhammed: 39, 41-43, 55, 155, 160, 163, 170, 182, 183, 344
Muhammed Hanefi: 101, 102
Muhammed Mustafa: 328, 353

Muharrem Ergin: 378
Muhyiddin Abdal: 460
Munar Ağacı: 487
Munzar Baba: 365
Munzar Dağları: 365
Munzar suyu: 358
Muradım: 11, 16, 17, 25, 56, 89, 478, 488, 583
Muradım Destanı: 11, 487, 585
Murat suyu: 317
Musa Peygamberi: 249, 460, 490
Muyeh Dağı: 384
Mütercim Asum Efendi: 78, 211, 229, 393, 464

— N —

Nallıhan: 66
Nar Tanesi Masalı: 476
Narın-kol Irmağı: 393
Negüsi: 72
Nih: 385
Nogay Destanı: 3
Nogay Tatarları: 479
Nogaylar: 10, 440, 441
Norman Br: 311
Noyun Ula: 537
Nuh Peygamber: 62, 63, 317, 508
Nuh oğlu Yusuf oğlu Türk: 62, 63
Numi Tarem: 221
Nurhak Dağları: 461
Nurhaklı: 107

— O —

Oçırvani: 190, 295, 569
Od Ana (bak. Ot Ene): 498
Od Tegin: 504
Ogur: 13
Oğul Hakkı: 25
Oğuz Han: 2, 6-10, 13, 15, 18-20, 23, 31, 35, 41, 42, 56, 58, 60, 71, 101, 193, 200, 201, 247, 300, 306, 357, 358, 388, 420, 466, 483, 534, 561, 563, 577
Oğuz İleri: 442, 444, 455
Oğuz Kağan: 10, 30, 117, 125, 158, 161, 169, 176, 184, 235, 389, 431, 432, 482, 484, 526
Oğuz Kağan Destanı: 1, 6, 17, 27, 441, 446, 490, 543, 552
Oğuzlar: 19, 343, 353, 354, 374, 391, 393, 396, 399, 406, 441, 442, 447-451, 453, 454, 480, 484, 491, 493, 506, 538, 575
On Uygur Boyları: 319, 371, 389
Ong Han: 72, 383
Ongun: 558
Orun Irmağı: 112

Ordu: 66
Ordu Kendi: 62
Orhan Gazî: 469
Orhun: 60, 382
Orkun Irmağı: 368, 370, 371
Orkun Kenti: 371
Orta Anadolu: 377
Ortaasya: 1-3, 37, 57, 60, 63, 71, 92, 104, 115, 130, 178, 197, 211, 220, 251, 262, 277, 282-288, 290-292, 294, 299, 302, 371, 391, 392, 410, 431, 438, 445, 447, 456, 459, 464, 469, 470, 472, 474, 478, 481, 488, 509, 523, 529, 535, 540, 546, 550-554, 559, 561, 562, 569, 577, 578, 585-587
Ortaasya Mitolojisi: 258, 305
Orindağı: 325, 337-340, 425, 527, 435, 433, 439, 493
Or-tag: 459
Oruz Koca (bak. Aruz Koca): 47, 68
Osmanlı Devleti: 23, 37, 127, 141, 178, 201, 219, 223, 224, 228, 251, 293, 360, 361, 382, 428, 469, 475, 478, 507, 538, 544, 556, 568, 578
Osmanoğlu: 38, 59, 43, 45
Ostiyaklar: 188, 511
Ot Ene: 499, 515, 527
Otto Franko: 81
Oymon Kadın: 499
Oyral Han: 435
Oyul Ata: 539
Oyul Baba: 91, 96, 539

— Ö —

Öçürmek: 507
Ögedey Han: 59, 470
Ögen: 564
Ögüz: 370-374, 376, 387
Öküz Dağı: 438
Öküz Evliya: 362, 450, 458
Önasya: 72, 162, 163, 178, 180, 188, 200, 201, 246, 247, 249, 402, 481, 482, 548, 564
Ötügen: 382, 384, 459, 490, 488, 499
Ötügen Dağı: 439
Ötüy (bak. Tau Ötüümü): 436
Öt Temir: 96
Özbek hanları: 194
Özbek Türk Destanı: 98
Özbek Türkleri: 89, 121, 259, 537

— P —

P. Boodberg: 81
Pallas: 288

Pasin: 455
Peçenek Türkleri: 128
Pekarskiy: 152, 311, 538, 556
Pelliot: 72, 112-114, 120, 364, 576, 584
Peri Kızı: 550
Peygamber: 48, 256
Pınar İzişi: 359
Piklonski: 529
Pir Sultan Abdal: 160, 169, 182, 185, 249
Piano Carpini: 470, 519, 520, 522, 537
Potanin: 151, 165, 268, 273, 287, 291, 462, 481, 500, 515
Potapov: 463
Proto-Moğollar: 31, 81, 111, 114, 132, 192, 263, 466, 467, 497, 528, 541
Proto-Türk: 10, 93, 94, 96, 129, 132, 164, 165, 172, 175, 180, 195, 219, 220, 228
Ptolemeus: 155, 239, 406
Pusat: 65
Pürükçü: 530

— R —

Radiol: 3, 9, 19, 21, 35, 55, 80-85, 92, 93, 103-106, 109, 115, 122-128, 175, 182, 194, 195, 204, 217, 231-236, 250, 265, 276, 277, 296, 310, 311, 318, 336, 358, 385-387, 401, 471, 480, 484, 486, 490, 498, 500, 515, 518, 525, 526, 532, 561, 565, 566
Rasyon: 207
Receb Pınarı: 361
Resideddin: 56, 58, 72, 112, 131, 281, 282, 291, 319, 382, 471
Reşit Rahmeti: 513, 376, 405, 408, 415
Rubruk: 282, 522
Rus Diyarı: 375
Ruslar: 464, 523, 525, 532, 538
Rusya: 219, 255, 257

— S —

Saçı: 359, 378
Sadettin Nühzedi: 231
Safevi Devleti: 102
Sagaylar: 139
Said Entre: 162, 163
Sakçak Dağı: 384
Salar Kazan (bak. Kazan Han): 35-39, 42-46, 53, 492, 445
Sâmi: 405, 459
Samoyedler: 108, 498, 511
Şancıhan: 399
Şaratan Muratı VIII
Sarı Donlu Selcen (bak. Selcen Hatun): 49, 51
Sarı Han: 24, 32

Sarı Irmak: 369
 Sarı Sandal: 40, 48, 49
 Sarık Han: 296
 Sarı: 538
 Sartlar: 23, 538
 Sayın hatun: 10, 12, 587
 Sayram: 391
 Selçuk Hatun: 347, 416
 Selçuklular: 58, 62, 63, 129, 131, 538, 566, 578
 Selenge Irmağı: 63, 917, 972, 465
 Selin oğlu Karıman: 40, 51, 72, 75
 Semerkand: 57
 Semetey: 91, 98, 475, 541
 Semetey Destanı: 475
 Semrük: 530
 Scropevskiy: 506, 520
 Seytek: 97
 Şağın Bey: 546
 Sibirya: 103, 198, 115, 126, 135, 174, 178, 197, 200,
 211, 214, 243, 247-249, 262, 285, 292, 299,
 300, 491, 498, 506, 508-510, 514, 516, 519,
 521, 535, 530-538
 Sibirya Türkleri: 383
 Sienci: 1
 Simarg Kuşu: 330, 404, 547, 571
 Sir Derya: 358, 369, 396
 Sivas: 86
 Siyavuş: 62
 Sofi Sandal Melik: 40, 49
 Soğel kavimleri: 62
 Soğdıklar: 57
 Sou Ülkesi: 501
 Soyunlar: 227, 461
 Sultan Hacı: 136
 Sumer Baba: 461
 Sumeru: 461-463
 Sun sarı Alpi: 587
 Sualta İy: 179
 Sıylar: 188
 Sürük: 431
 Süleyman Peygamber: 315, 328, 389, 460
 Sümerler: 463
 Süryani Mikail: 419
 Süt Ak: 31
 Süt Ak Göl: 365
 Süt Deniz (karp. Süt Ak Göl): 365, 386, 401
 Süt Göl: 383
 Süt Kula: 24, 31

— § —

Şahanözü: 374

Şahuni Zed: 301
 Şagan suyu: 440, 441
 Şah İsmail (bak. Hatayi): 169, 329, 460
 Şandung Yazıtı (ovası): 369, 404
 Şar Türkleri: 24, 480, 489, 527
 Şaşkof: 286
 Şecere-i Terrâkime: 475
 Şehriyar: 178
 Şeyh Mahmud Şebüsteri: 159
 Şingir (karp. Çingiz): 104, 114, 115, 191, 194, 195,
 266
 Şine Usu Yazıtı: 370
 Şirögüven: 399
 Şirvanlı Hakan: 291

— T —

Tacıklar: 57
 Tadıgun: 374
 Tahtı Süleyman Dağları: 358
 Talas Vadisi: 452
 Talay (bak. Talay): 384, 404, 405
 Talay Han: 384
 Talay: 21, 404
 Talay Ögüz: 534
 Tamak-Iduk Başı: 370
 Tanrı Dağları: 58, 450, 459
 Tanrı Kut Dağı: 439
 Tanrıhan: 1
 Tarduş Türkleri: 126
 Tarsım Irmağı: 592
 Tarıng Kök: 374, 411
 Tas Taraklı: 83, 134, 143
 Tay Han: 380, 550, 554, 560
 Tatar: 177
 Tata: 312
 Tba Ötümü: 436
 Tavuygan Ögüz: 375
 Tayer Han: 537
 Tebene Koğu: 554
 Tebene Köyü: 130
 Tejik (karp. Tacik): 57
 Telege: 311
 Teleüt Türkleri: 70, 80, 93, 106, 122, 179, 181, 187,
 190, 248, 290, 291, 354, 475, 512-517, 520
 Temir Alp: 312
 Temir Bey: 312
 Temir Han: 90, 195
 Tengiz: 21
 Tepegöz: 26, 40, 50, 65-70, 233, 264, 358, 366, 435,
 437, 440, 447, 476, 491, 493
 Tepegöz Destanı: 360, 563
 Tepegöz Sultan: 106

Terene Türkleri: 534, 551, 553
 Ters Uzun: 19
 Teslim Sultan Abdal: 174, 238
 Thomson: 74, 149, 325, 423, 250
 Tiber: 243, 249, 405, 481
 Timuri: 25
 Tines Oğlu: 461
 Tiraz: 57
 Tobalar: 166, 470, 489
 Tobol Türkleri: 105
 Togarmuş: 475
 Toğla Irmağı: 369, 465
 Toğrul Sultan (karp. Doğrul, Tuğrul): 72, 132
 Toğsun: 53
 Toğsunoğlu Rüstem: 52
 Tokarmuş: 578
 Toktagal Mergen: 114, 194
 Toktamış Destanı: 11
 Toktamış Han: 127, 128, 312, 583
 Tokus Koca: 72, 75
 Tokus Kocaoğlu Debi Doğrul: 75
 Tokus Kocaoğlu Toğrul Sultan: 41, 51
 Tolay: 189, 402
 Toma: 416
 Tonga: 535
 Tonga Alp Er (bak. Alp Er Tangal): 59
 Tonga Han: 61
 Tonga Tegin: 61
 Tonyukuk: 145, 317, 319, 368, 387, 423
 Tonyukuk Yazıtı: 369, 370, 372, 375
 Topkapı Sarayı: 446, 448
 Topkapı Sarayı Oğuznamesi: 55, 417
 Toranlay: 232
 Torgut Moğolları: 289
 Toros Türkmenleri: 486
 Toroslar: 361, 458, 469, 471, 477, 528
 Tölesler (Kao-ch'e): 529
 Tölös Boyu: 540, 545
 Tubu Ağacı: 29, 479, 480, 483
 Tubu Türkleri: 126, 405
 Tuvan Han: 14, 19, 98, 125
 Tunceli: 365
 Tunguzlar: 203, 290, 292, 383, 530
 Turalı Boyu: 17, 27, 29, 73, 135, 388, 403, 534, 564,
 579, 580, 583
 Turan: 50
 Turfan: 318, 320, 365, 457, 534, 536, 571
 Tuğı Humayun: 544
 Tuğrul: 547, 557, 578
 Tuğrul Bey: 129, 132
 Tuğrul Koca: 71
 Tuğrul Sultan: 38, 40, 51, 75
 Tür-i Sina: 459, 460

Türgeş Budun: 570
 Türgeş Eli: 369, 370
 Türgeşler: 368, 369, 370
 Türk (Yafes oğlu): 501, 177
 Türkistan: 42, 46, 40, 57, 62, 63, 331, 381, 399, 573
 Türkiye: 57
 Türkler: 57, 117, 124, 127, 129, 130, 160, 274, 287,
 421, 427
 Türkmenler: 9, 14, 58, 67, 107, 124, 393, 519, 528
 Türkmenlerin Şeceresi (Şecere-i Terrâkime): 14,
 29
 Tuspüt: 136
 Tuşurgu: 390

— U —

Uç Şehri: 375
 Uçmak (karp. Uemag): 361
 Ukan Han: 303
 Ulapoğlu Salur Kazan: 42, 46, 259, 573
 Uluğ Han Ata Bitikçi: 200
 Uluğ Türk: 23
 Uluken: 498
 Umay: 547
 Umay Anni: 482
 Umman Denizi: 347, 399, 400
 Uno Harva: 177, 201, 280, 465, 481, 495-501, 505,
 509, 510, 513, 515, 520-524, 529-531
 Uot İççi: 517
 Ural Dağları: 384, 464
 Ural Irmağı: 406
 Urulmuş Han: 40, 50
 Uruu: 46, 400, 416, 444, 490, 491, 507
 Uruzoğlu Basat: 492
 Uryanhay Moğolları: 282, 291
 Uryankatı: 281
 Uruu Koca: 19, 415
 Uygurlar: 6, 9, 10 ve hemen her sayfada
 Uygur İli: 372, 461
 Uygur Türeyiş Destanı: 113, 465
 Uykü Fınarı: 476
 Uzakdoğus: 426, 493, 497, 503, 561
 Uzun Fınarı: 360
 Uzun Sarı Alpi: 85
 Uzunköprü Oğuz Destanı: 13

— Ü —

Üç Karluk İli: 370
 Üçler-Vediler-Kırklar: 460
 Ülgen: 199, 212, 230, 433, 438, 488, 501, 510, 513,
 514, 548
 Ülker: 523

Ülker Yıldız: 458
 Ürün Ay Toyan: 501
 Ürüng-kaş Ögüz: 374

— V —

Vambery: 209
 Vasiljev, V.N.: 178
 Vasuk: 569
 Veli Baba: 247
 Vencet de Beauvais: 419
 Verbitskiy: 180, 433, 471, 501
 Vezirköprü: 458
 Vezirköprü Ögüz Destanı: 577
 Viladimirtsov: 467
 Vilayetinâme-i Otman Baba: 496
 Vogullar: 220, 221, 245, 249, 459, 464, 503
 Volga: 13, 388, 401, 410, 420, 498, 504, 520, 530
 Volga Irmağı: 373

— W —

Walter Ruben: 65
 Wiesfolgel: 529

— Y —

Yafesoğlu Türk: 58, 501
 Yafıncı Deresi: 374
 Yağrıncıoğlu Yazar: 40, 48
 Yağrıncıoğlu Halım: 40, 48, 478
 Yakup Bay: 8, 64
 Yakup Han: 330, 358, 474, 475
 Yakupoğlu Er Menan: 485
 Yakut Türkleri: 29, 30, 104, 126, 165, 172-174,
 177-179, 184, 185, 189, 192, 193, 197, 199, 205,
 212-214, 219-221, 229, 244, 245, 248, 249,
 251, 252, 262, 263, 280, 286, 289, 290, 304,
 306, 311, 363, 383, 435, 461, 481-483, 493,
 501-506, 509, 511-522, 524, 527, 530, 536-538,
 556, 585

Yalınca: 521
 Yamar Suyu: 373, 413
 Yar Ögüz: 371
 Yavma: 538
 Yaş Yigit: 523
 Yaş Ögüz: 369
 Yavlu: 19
 Yayı Irmağı: 381
 Yavuz: 40
 Yercet: 434
 Yedi Bulak: 364

Yedi Han: 209
 Yedikardeş Pınarı: 362
 Yegenek: 122, 400, 574, 575
 Yel Baba: 567
 Yel Magar: 68, 69, 74, 566, 565
 Yel Maon: 561
 Yelbegün: 199, 311, 561, 562, 564, 566
 Yen Bay: 25
 Yençü Ögüz Irmağı: 369
 Yeniçeri: 597
 Yenisey: 383, 384, 467, 551
 Yenisey Irmağı: 403
 Yenisey Türkleri: 246, 383
 Yenisey-Türk Destanı: 18
 Yer Ana: 252
 Yer Kaya Alp: 103, 130, 141, 264, 265, 272, 298, 557,
 562
 Yerkuşağı: 464
 Yer-si: 29, 359, 363, 436, 438, 439, 441, 451, 496
 İstey Môngke (İstey Môngköy): 70, 103, 130,
 141, 265, 296, 435, 557, 562

Yüngrey: 575
 Yez Yigit Alp: 22
 Yeşil İrmak: 334
 Yezid: 238, 507
 Yıbalu ev: 28
 Yılan Baba: 533
 Yılan Han: 566
 Yılan Kızı: 548
 Yılan Han: 146, 153
 Yolbars: 536
 Yudaşin: 65, 84, 296, 393, 563
 Yıldız Köli: 411
 Yunan mitolojisi: 65, 401
 Yunus Emre: 149, 150, 158-160, 177, 204, 233, 382,
 384, 389, 406, 460, 488, 555
 Yusuf: 107
 Yusuf Has Hacib: 59, 60, 333, 338, 372, 376, 377,
 397, 425, 428, 493, 576
 Yügnöki: 63, 543

— Z —

Zeki Velidi Toğan: 13, 40, 41, 71, 448
 Zennem Pınarı: 458
 Zerdüşt: 496
 Zerefsan Suyu: 369
 Zihni: 364
 Zikkurat: 463
 Zühre: 212
 Zümrüt-ü Anka: 547
 Züzülö Kuşu: 27, 312, 403, 547